doğuştan günümüze

BÜYÜK İSLÂM TARİHİ

7

Çağ yayınları

بسم الله الرحمن الرحيم

ÇAĞ YAYINLARI UMUMİ NEŞRİYAT NO : 1

Temel Eserler Serisi : 1/7

Yayınlayanlar

Kenan SEYİTHANOĞLU (Editör)
Ahmet Rüştü ÇELEBİ (Maliye ve Ekonomi Uzmanı)
Ahmet HURŞİTOĞLU (İktisatçı)
Vehbi VAKKASOĞLU (Eğitimci - Yazar)
Ahmet TAŞGETİREN (Gazeteci - Yazar)

Her hakkı *ÇAĞ YAYINLARI TİC. ve SAN. A.Ş.*'ye aittir.

ÇAĞ YAYINLARI TİC. ve SAN. A.Ş.
Klodfarer Cad. 16/3 Divanyolu - İSTANBUL
Tel: 516 06 90 - 91

doğuştan günümüze
BÜYÜK İSLÂM TARİHİ

İLMİ MÜŞAVİR ve REDAKTÖR
Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ

YEDİNCİ CİLT

Çağ yayınları

Dizgi - Baskı Tashihi :
Şenel ÖZATA — Erkan UĞURSOY
İrfan KOÇYİĞİT

Cilt:
ÇAĞ CİLT SAN.
Matbaacılar Sitesi Kat : 3 No : 101
Tel : 576 22 73
Maltepe-Topkapı

Baskı:
FEZA GAZETECİLİK A.Ş.
Tel: 551 14 77
İSTANBUL - 1992

● Bu ciltte yer alan konulardan «*Kirman Selçukluları*» Prof. Dr. Erdoğan MERÇİL, «*Büyük Selçuklular*», «*Irak Selçukluları*», «*Dımaşk Atabegliği*» ve «*Musul Atabegliği*» Doç. Dr. Coşkun ALPTEKİN, «*Suriye Selçukluları*» Prof.Dr. Ali SEVİM, «*Büyük Selçuklu Sanatı*» ise Doç.Dr. Selçuk MÜLAYİM tarafından hazırlanmıştır.

● Bütün bölümler Prof.Dr. Hakkı Dursun YILDIZ tarafından okunarak eksik bahisler tamamlanmıştır.

Baskıya Hazırlama ve Metin Tashihi :
Hikmet TEKİN

İÇİNDEKİLER

MEMLÜKLER DÖNEMİNDE MISIR'DA SOSYAL HAYAT

I — İdarî Durum
A — Ikta Nizamı 17
B — Sultan ... 18
C — İdarî Nizam ... 20
D — Divanlar ... 22
E — Kaza ve Mezalim ... 26
II — İçtimaî Durum
III — İktisadî Durum
A — Ziraat ... 31
B — Sanayi ve Zenaat 32
C — Ticaret ... 34
D — İç Ticaret ... 37
E — Umumî Maliye (Devlet Hazinesi) 38
F — Para Politikası ... 39
IV — İlmî Hayat
A — Medreseler 41
B — Kütüphaneler 42
C — Mektepler 43
V — Dini Hayat
Zaviyeler ve Tasavvuf 44
Abbasi Halifeliği 44
VI — Sanatlar
VII — Mimari

SAMANİLER

Giriş
A — Samanoğulları Hükümdarları ... 50
B — Samani Devletinin Kuruluş Dönemi 50
1 — Nasr b. Ahmed (261-279/875-892) 50
2 — İsmail b. Ahmed (279-295/892-907) 51
3 — Ahmed b. İsmail (295-301/907-914) 54
4 — II. Nasr b. Ahmed (301-331/914-943) 54
C — Samanilerin Yükselme Devri ... 55

D — Samanîlerde Devlet Teşkilâtı 56
Samanîlerde Kültürel Faaliyetler
a) Dil ... 59
b) İdarî Teşkilât ... 61
c) Sosyal Hayat ... 67
d) Dinî Hayat 68
e) Şiir ve Edebiyat 68
Samanîlerin Yıkılışı

HAMDANİLER

A — İlk Hamdaniler ... 77
B — Musul Hamdanî Emirliği ... 80
C — Halep Hamdanî Emirliği ve Seyfüddevle ... 85

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR

a) Selçuk Adı ve Ailenin Menşei ... 95
b) Selçuk Bey'in Cend'e Göç Etmesi ... 96
c) Nûr Bölgesinin Yurtluk Verilmesi ... 97
d) Selçukluların Horasan'a Geçişleri ... 99
Dandanakan Savaşı ... 103
1 — Sultan Tuğrul Bey (1040-1063)
Hasankale Savaşı ... 107
Çağrı Bey'in Doğu Seferi ... 109
Tuğrul Bey'in Doğu Anadolu Seferi ... 110
Tuğrul Bey'in I. Bağdat Seferi ... 110
Resul Tekin ve İbrahim Yınal'ın İsyanları ... 112
Tuğrul Bey'in II. Bağdat Seferi ... 114
Çağrı Bey'in Fetihleri ve Ölümü ... 114
Kutalmış Bey'in İsyanı ... 115
Tuğrul Bey'in Son Günleri ... 116
2 — Sultan Alparslan ve Dönemi
a) Sultan Alparslan'ın Seferleri ve Devrindeki Olaylar ... 118
1 — Azerbaycan ve Kafkasya Seferleri ... 118
2 — Kavurd Bey'in İtaat Altına Alınması ... 119
3 — Kavurd Bey'in İsyanı ... 120
4 — Türkmen Beylerinin Anadolu'ya Akınları ... 120
5 — Sultan Alparslan'ın Suriye Seferi ... 121
Malazgirt Meydan Muharebesi ... 122
b) Sultan Alparslan'ın Türkistan Seferi ve Ölümü ... 127
3 — Sultan Melikşah (1073-1092)

1) Melikşah'ın Sultân Olması 130
2) Devrindeki Olaylar 130
a) Kavurd Bey'in İsyanı 130
b) Maveraünnehr Seferi 132
c) Suriye Selçuklu Melikliğinin Kurulması 132
d) Doğu Arabistan Seferi 133
e) Diyarbekir'in Fethi 134
f) Musul'un Zaptı ve Tekiş'in İsyanı 135
g) Sultan Melikşah'ın Suriye Seferi 136
h) Sultan Melikşah'ın Türkistan Seferi 138
ı) Sultan Melikşah'ın Bağdat'ı İkinci Ziyareti 139
3) Sultan Melikşah'ın Son Günleri 140
4) Sultan Melikşah'ın Ölümünde Sonra Selçuklu Devleti ... 143

4 — Sultan Berkyaruk (1094-1105)
1) Sultan Olması ve Tutuş ile Mücadelesi ... 148
2) Devrindeki Olaylar 149
a) Arslan Argun'un İsyanı 149
b) I. Haçlı Ordusunun Suriye'ye Gelişi ... 150
c) Muhammed Tapar'ın İsyanı 152

5 — Sultan Muhammed Tapar (1104-1118)
1) Devrindeki Olaylar 156
a) Mengüpars'ın İsyanı 156
b) Musul'un Türkiye Selçuklularına Bağlanması 156
c) I. Kılıç Arslan - Çavlı Mücadelesi 157
d) Sultan Tapar'ın Batıniler ile Mücadelesi 158
e) Emir Mevdud'un Musul'a Tayini ve Haçlılara Karşı Vazifelendirilmesi 160
f) Aksungur Porsuki'nin Musul'a Tayini 162
g) Tuğtegin'in Sultan Tapar'ı Ziyareti 166
2) Sultan Tapar'ın Ölümü 167

6 — Sultan Mahmud (1118-1119)
Save Savaşı 170

7 — Sultan Sencer (1119-1157)
a) Sultan Olması 172
b) Sencer'in Rey'e Gelişi 173
c) Devrindeki Olaylar 175
1 — Sencer'in Doğu Siyaseti ve Selçuklu — Gazneli Münasebetleri 175
2 — Sultan Sencer'in I. Harezm Seferi 175
3 — Sultan Sencer'in Karahıtaylılar ile Mücadelesi ve Katvan Savaşı 176

4 — Sultan Sencer'in II. ve III. Harezm Seferi 178
5 — Büyük Selçukluların Gurlular ile Münasebeti 179
Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Yıkılışı
Büyük Selçuklularda Devlet ve Saray Teşkilâtı
A — Devlet Teşkilâtı
1 — Hükümdar 184
2 — Hükümdarlık Alâmetleri 186
a) Hutbe 186
b) Sikke 187
c) Tevkî ve Tuğra 189
d) Ünvan ve Lakaplar 191
e) Arma, Çetr, Nevbet ve Sancak 191
f) Saray ve Saltanat Çadırları 192
B — Saray Teşkilâtı
1) Hacibü'l-Hüccab 193
2) Yasacılık 194
3) Emir Candar 194
4) Emir-i Silah 195
5) Emir-i Alem 195
6) Câmedar 195
7) Şarabdâr-ı Has 195
8) Taştdar veya Âbdar 195
9) Emir-i Âhur 196
10) Serhenk veya Çavuş 196
C — Hükümet İşleri
1) Büyük Divan 196
2) Düstevfi Divanı 197
3) Tuğra veya İnşa Divanı 197
4) Müşrif Divanı (Divanü'l-İşraf) 197
5) Divân-ı Arız 198
6) Diğer Divanlar 198
D — Devlet Ricali
a) Vezir 198
b) Atabeg 199
E — İdarî Teşkilât
F — Askerî Teşkilât
1 — Gulâmân-ı Saray 202
2 — Hassa Ordusu 202
3 — Sipahiyan 203
G — Adliye Teşkilâtı 203
H — İstihbarat ve Posta Teşkilâtı 204

İ — Toprak ve Halk 204
J — İktisadî ve İçtimaî Hayat 206
K — İlmî Hayat 208
L — Dinî Hayat 211
Büyük Selçuklu Sanatı

İKİNCİ BÖLÜM

KİRMAN SELÇUKLULARI

Giriş
A — Kirman Selçuklu Devletinin Kuruluşu 232
B — Kirman Selçuklu Devletinin Gelişme Devri 234
1 — Kirmanşah b. Kavurd 241
2 — Sultanşah b. Kavurd 241
3 — Turanşah b. Kavurd 242
4 — İranşah b. Turanşah 243
5 — Arslanşah b. Kirmanşah 244
6 — Muhammed b. Arslanşah 246
7 — Tuğrulşah b. Muhammed 247
Fetret Devri
1 — Behramşah b. Tuğrulşah 249
2 — II. Arslanşah'ın ilk Meliklik Dönemi 251
3 — Behramşah'ın İkinci Meliklik Dönemi ... 252
4 — Muhammedşah b. Behramşah 255
5 — Melik II. Turanşah 259
Kirman Selçuklu Devleti'nin Çöküşü 263
Melik II. Muhammedşah b. Behramşah 267
Kirman Selçukluları'nda Devlet Teşkilâtı
I — Hâkimiyet Telakkisi ve Devlet Anlayışı
a) Toprak ve Halk 273
b) Hâkimiyet Alâmetleri ve Ünvanlar 274
II — Saray Teşkilâtı
III — Hükümet Teşkilâtı
1 — Merkez Teşkilâtı 280
2 — Eyalet Teşkilâtı 281
A — Askerî Teşkilât
a) Boy Birlikleri 281
b) Gulâman 281
c) Deylemliler ve Tâzikler 282
d) Yardımcı Kuvvetler 282
B — İlmiye Teşkilâtı
a) Din 283

b) İlmiye Sınıfı 283
C — Adalet Teşkilâtı
a) Şeri Yargı Sistemi 284
b) Örfî Yargı Sistemi 284
D — İktisadî Durum
a) Hazine 286
b) Vergiler ... 286
c) Maaşlar ... 286
IV — Kültür ve İmar Faaliyetleri
a) Kültür ... 287
b) İmar ... 288

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

IRAK SELÇUKLULARI

Giriş
I — Irak Selçuklu Devletinin Kuruluşu
1 — Sultan Mahmud (1119-1131)
A) Devrindeki Olaylar ... 295
1 — Melik Mesud'un İsyanı ... 295
2 — Melik Tuğrul'un İsyanı ... 296
3 — Dübeys'in Iraktaki Faaliyetleri 297
4 — Halifenin Siyasî Emelleri 299
5 — Musul Atabegliğinin Kuruluşu ... 300
6 — Sultan Sencer'in Rey'e Gelmesi ve Irak'taki Gelişmeler ... 300
B) Sultan Mahmud'un Ölümü 302
2 — Sultan Davud (1131-1132)
3 — I. Sultan Tuğrul (1132-1134)
4 — Sultan Mesud (1134-1157)
a) Tahta Çıkması ve İlk İcraatı ... 308
b) Halife er-Râşid ile Mücadelesi ... 310
c) Atabeg Zengî ile Münasebetleri 314
d) Sultan Mesud'un Ölümü 315
5 — Melikşah (1152-1153)
6 — Sultan Mehmed (1153-1160)
a) Sultan Olması ve İlk İcraatı 317
b) Bağdat Kuşatması ... 318
7 — Sultan Süleymanşah (1160-1161)
8 — Sultan Arslanşah (1161-1176)
a) Yetişmesi ve Sultan Olması 320
b) Devrindeki Olaylar 321

c) Kirman Selçukluları ile Olan Münasebetleri 324
d) Sultan Arslanşah'ın Ölümü 326
9 — Sultan II. Tuğrul (1176-1194)
a) Sultan İlan Edilmesi ve Devrindeki Olaylar 328
b) Komşu Devletler ile Münasebetleri 329
c) Kızıl Arslan ile Mücadelesi 330
II — Irak Selçuklu Devleti'nin Yıkılışı
III — Irak Selçuklularında Devlet Teşkilâtı
A — Devlet Yönetimi ve Saray Teşkilâtı 336
B — Ordu 336
C — İktisadi ve İctimai Hayat 337

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SURİYE SELÇUKLULARI

I — Türkler'in Suriye ve Filistin'e ilk Girişi
II — Filistin'de Bir Türkmen Beyliğinin Kurulması
III — Melikler Dönemi
1 — Atsız Bey
a) Remle ve Kudüs'ün Fethi 351
b) Atsız-Şöklü Anlaşmazlığı 352
c) Devrindeki Olaylar 353
1 — Taberiyye Savaşı 353
2 — Dımaşk'ın Fethi 356
3 — Mısır Seferi 358
d) Atsız'ın Sonu 362
2 — Tacüddevle Tutuş Devri
a) Tutuş'un Suriye'ye Atanması 366
b) Tutuş'un Selçuklu Melikliğine Hâkim Olması 369
c) Devrindeki Olaylar 372
1 — Suriye Hâkimiyeti İçin Tutuş-Müslim Mücadelesi 372
2 — Süleymanşah'ın Kuzey Suriye'deki Fetihleri ... 377
aa) Antakya'nın Fethi 377
bb) Süleymanşah-Müslim Münasebeti ve Kurzâhil Savaşı 380
cc) Tutuş-Süleymanşah Savaşı 384
Sultan Melikşah'ın Kuzey Suriye Seferi
a) Sultan Melikşah'ın Seferinden Sonra Suriye ve Filistin 391
Fatımilerle Mücadeleler 392
b) Tacüddevle Tutuş'un Saltanat Mücadelesi 396
1 — Kuzey Suriye, el-Cezîre ve Diyarbekir Bölgelerinin İtaat Altına Alınması 396

2 — Aksungur ve Bozan'ın Bertaraf Edilmesi 402
c) Rey Savaşı ve Tutuş'un Sonu 406

IV — Halep Selçuklu Melikliği

1 — Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri
A — Melikliğin Kuruluşu 412
B — Suriye Selçuklu Melikliğini İhya Teşebbüsleri 415
C — Rıdvan - Dukak Münasebetleri 417
1 — Birinci Dımaşk Seferi 417
2 — Kudüs'ün Fatımiler Tarafından İşgali 419
3 — İkinci Dımaşk Seferi 420
4 — Kınnesrin Savaşı 421
5 — Vezaret Makamında Değişiklik ve Fatımîlerle Antlaşma 422
D — Haçlıların Haleb'e Hakim Olma Faaliyetleri 425
1 — Kellâ Bozgunu 427
2 — Rıdvan'ın Karşı Harekâtı 431
3 — Artah Mağlubiyeti 433
E — Haçlılara Karşı İttifak Teşebbüsleri 434
F — Selçuklu Ordusunun Haçlılara Karşı İlk Harekâtı 444
G — Antakya Haçlı Prensliğiyle Çatışmalar 445
I — Tuğtegin İle İttifak 451
İ — Melik Rıdvan'ın Ölümü ve Şahsiyeti 453

2 — Alparslan Devri
a) Halep Meliki Oluşu ve İlk İcraatı 455
b) Melik Alparslan'ın Öldürülmesi 458

3 — Sultanşah Devri
a) Lü'lü'nün İcraatı 461
b) Sultan Muhammed Tapar'a Başvurulması 462
c) Yaruktaş'ın Yönetimi Ele Geçirmesi ve İcraatı 465
d) Halep Selçuklu Melikliğinin Yıkılışı ve Sultanşahın Sonu 466

BEŞİNCİ BÖLÜM

DIMAŞK ATABEGLİĞİ (TUGTEKİNLİLER)

I — Kuruluş ve Hükümdarlar Devri
1 — Zahîreddin Tuğtekin 471
2 — Tacü'l-Mülûk Böri (1128-1132) 488
3 — Şemsü'l-Mülûk İsmail (1132-1135) 494
4 — Şihabeddin Mahmud (1135-1139) 496
5 — Cemaleddin Mahmud (1139-1140) 499
6 — Mücîrüddin Abak (1140-1154) 501

II — Devlet Teşkilâtı
1 — Atabeg 515
2 — Saray Teşkilâtı 516
3 — Adliye Teşkilâtı 519
4 — Ordu 520
III — İmar Faaliyetleri
IV — Kültür Faaliyetleri
Eğitim Müesseseleri 525
V — Ticaret ve Endüstri

ALTINCI BÖLÜM

MUSUL ATABEGLİĞİ

1 — Seyfeddin Gazi (1146-1149)
2 — Nureddin Mahmud (1146-1174)
a) Devrindeki Olaylar 552
b) Nureddin Mahmud ile II. Kılıç Arslan'ın Mücadelesi ... 559
c) Nureddin Mahmud'un Ölümü ve Şahsiyeti 560
Nureddin'in Ölümünden Sonra Zengiler
1 — el-Melkü's-Salih İsmail (1174-1181)
a) Selahaddin'in Hıms ve Hama Şehirlerini Zaptı 562
b) II. Seyfeddin Gazi-Selahaddin Münasebetleri 563
c) II. Seyfeddin Gazi'nin Ölümü 564
2 — İzzeddin Mesud (1180-1193)
a) Musul Atabegliği'nin Selahaddin'in Hâkimiyetini Tanıması 565
b) İzzeddin Mesud'un Ölümü 566
3 — Nureddin Arslanşah (1193-1210)
Nureddin Arslanşah'ın Ölümü 568
4 — II. İzzeddin Mesud (1211-1218)
5 — II. Nureddin Arslanşah (1218-1219)
6 — Nasıreddin Mahmud (1219-1233)
Musul Atabegliği Devlet Teşkilâtı
A — Saray Teşkilâtı 572
B — Hükümet Teşkilâtı 573
C — İdarî ve Askeri Teşkilât 573
D — Posta ve İstihbarat Teşkilâtı 574
E — İmar Faaliyetleri 576
F — Ticaret 577
İNDEKS 595
BİBLİYOGRAFYA ... 579
KRONOLOJİ 615

SELÇUKLU

Geldik, kopup İç-Asya'dan altın yeleli
Atlarla; zaferler nice bin velveleli
Geldik, soyumuz Türk, adımız Selçuklu,
Bir başka bahardır yaşanan biz geleli.

Beşir AYVAZOĞLU

MEMLÛKLER DÖNEMİNDE MISIR'DA SOSYAL HAYAT

I — İDARÎ DURUM

A — IKTA NİZAMI

Memlûk devleti kelimenin tam manâsıyla ıkta esasına dayanan bir devletti. Mısır arazisi yirmidört parçaya ayrılmıştı. Bunun dört parçası Memlûk sultanına tahsis edilmişti. On parçası, sayıları yirmidört tane olan Yüzler Emiri (Binler Komutanı)'ne ve geri kalan on parçası da diğer ümerâ ve askerlere ayrılmıştı. Sultan ve ümerânın büyükleri, en kıymetli parçalara sahip olurken; küçük emirler ve memlûkler, geliri daha az olanlarına tasarruf ediyorlardı.

Ikta tamamen şahısla kaim olup, bunun mülkiyet hukuku ve veraset sistemiyle bir alâkası yoktu. Ikta sahibinin ölümü veya şartlara uymaması hâlinde sultan onun ıktaını elinden alıyordu. Yeni bir sultanın cülûsu, ıkta dağıtılmasına bir vesile teşkil ederdi. Sultan kendi adamlarına geniş ve zengin ıktalar verirken, hasımlarınınkini azaltırdı. Ayrıca Memlûk sultanları, asker teftişi esnasında da ıkta dağıtırlardı. Saltanat müddetinin uzunluk veya kısalığına göre bir veya birkaç kere askeri teftiş eden sultan, askeri hizmetlere elverişli olanları seçer ve bu hizmetten kalanların ıktalarını alarak onlara dağıtırdı. Fetih veya arazi ıslâhı ile yeni toprak kazanılması durumunda bu topraklar da ıkta olarak dağıtılırdı.

Memlûkler devrinde Mısır arazisi, birkaç kere tahrir edilmiş; toprak, verimlilik ve kıymetine göre sınıflandırılmıştı. Bu tahrir işine Memlûkler devrinde *er-Ravk* denilirdi. Bunların en meşhuru Melik el-Mansur Hüsâmeddin Lâçin'in (1296-1299) yaptırdığı er-Ravku'l-Hüsâmî ve en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un yaptırdığı er-Ravku'n-Nâsırî'dir. er-Ravku'l-Hüsâmî 1297 yılında yapılmış ve ellisekiz günde tamamlanmıştı. Fakat ümerâ ve askerler hisselerinin azalması sebebiyle bu tahrirden memnun olmamışlardı. Bu sebepten en-Nâsır

Muhammed b. Kalavun, 1315 yılında yetmişbeş günde tamamlanan yeni bir tahrir yaptırmıştır. Bu ikinci tahrir neticesinde ümerâ ve askerlerin payı artırılmış ve Lâçin'in tahririnde bunların payı onbir hisse iken ondört hisseye çıkarılmıştır.

Tahrirlerden sonra sultan ıktaları bizzat dağıtırdı. Kendisine bir memlûk takdim edildiğinde sultan ona adı, aslı, Mısır'a gelişi, kendisini tüccardan satın alan efendisinin adı ve terbiyesine dair sorular sorar ve aldığı cevaplar hoşuna giderse ona bir ıkta vermeyi kararlaştırırdı. Nâzırü'l-Ceyş'in yazdığı *el-Misâl* adı verilen ve ıkta sahibinin adı ve hissesi yazılı olan yazıyı sultan imzaladıktan sonra Hâcib'e verirdi. Memlûk, sultanın önünde yer öper ve *misâl* de korunmak üzere Dîvânü'l-Ceyş'e gönderilirdi. Sultan ümerânın ve Ecnâdü'l-Halka'nın misâllerini bizzat imzalardı. Ümerâ askerlerine gelince, onların misalleri, ait oldukları ümerâ adına çıkardı. Bunlarda ıktaın üçte birinin ümerâya ve üçte ikisinin de onun askerlerine ait olduğu belirtilirdi. Yaşlı emir ve memlûklere ıkta yerine, belli bir maaş tahsis edilirdi.

Ikta sistemi, Memlûk tarihi boyunca çeşitli değişikliklere uğramış ve devletin sonlarına doğru, devlet teşkilâtındaki umumî bozukluğa paralel olarak, bu nizam da bozulmuştur. Ümerâ ve askerler ıktalarını satmak veya başka birisine devretmek gibi yollara başvurmuşlar ve böylece pekçok kâtip, din adamı, sanatkâr ve esnaf ıktalara tasarruf etmeye başlamışlardır. Memlûkler devrinde ordu ile ıkta nizamı arasında bünyevî bir bağ olduğu için bu nizamın bozulması ordunun da zayıflamasına ve nihaî olarak devletin çökmesine sebep olmuştur.

B — SULTAN

Ikta nizamında Memlûk Sultanı piramidin tepesinde bulunuyordu. Sultan aynı zamanda idarenin başı ve en yüksek otorite sahibiydi. Bu vasıflarıyla Memlûk sultanları *Sultânü'l-İslâm ve'l-Müslimîn, Kasimu Emiri'l-Mü'minin* gibi çeşitli lakaplar kullanmışlardır. Bunlardan birincisi, Memlûk sultanlarının müslümanlığına ve hâkimiyetlerinin şeriliğine delâlet ederken ikincisi de Memlûk sultanları ile Kahire Abbasî halifeleri arasındaki şeklî alâkaya ışık tutmaktadır. Bu ikincisine göre sultan ve halife, birisi siyasî ve askerî konularda, diğeri de dinî konuda olmak üzere, müslümanların idaresinde ortak olmaktadırlar. Fakat bütün Memlûk sultanlarının sadece bu ünvanları kullandıkları zannedilmemelidir. Onlar birbirinden farklı muhtelif ünvanlar kullanmışlardır.

Görüldüğü gibi Memlûkler devrinde sultanlar, sultan olmadan önce birer *emir* idiler. Onların şahsiyeti, dirayeti, memlûklerinin çokluğu vb. hususiyetleri akranlarına üstünlük sağlamalarına ve bu makama gelmelerine yardım ediyordu. Bir emir sultan olunca, uygun gördüğü memlûklere *emîrlik* rütbesi veriyor ve muayyen usûllere göre ıktalar tahsis ediyor ve önemli görevleri de dilediklerine dağıtıyordu. Fakat bütün bu icraatları mutlak bir otoriteye sahip olan sultanın, başkalarının fikir ve reylerine ehemmiyet vermediği mânâsına alınmamalıdır. Sultan, yetkilerini kullanırken ümerânın ileri gelenleriyle ve devlet ricâliyle istişare ederdi. Sultan'ın başkanlık ettiği bu danışma meclisinde atabekü'l-asker, halife, vezir, dört mezhebin başkadıları ve hepsi yirmidört adet olan birinci sınıf emirler bulunurdu. Çeşitli sebeplerle sultanın başkanlık edemediği durumlarda, bu meclise onun vasisi veya nâibü's-saltana başkanlık ederdi. Sultanın görüşüne karşı çıkılarak otoritesinin sarsılabileceği endişesiyle âdet üzere sultan konuşmaz, onun adına başka birisi konuşurdu. Bu meclis savaşa ve barışa karar vermek, başta nâiplikler olmak üzere, büyük görevleri tevcih etmek gibi konuları müzakere ederdi. Fakat sultan bu meclisi toplamak ve görüşünü almak mecburiyetinde değildi. Nihaî olarak bütün salâhiyet ona aitti.

Sultan ailesi, saray görevlileri ve hizmetçileriyle *Kal'atu'l-Cebel*'de otururdu. Burası Memlûkler devrinde sadece sultanın makarrı ve idare merkezi olmayıp, sultanın memlûklerin kışlalarının bulunduğu; ümerânın evlerinin, aile efradının memlûklerinin ve divânların bulunduğu; *Dîvânü'l-İnşa* (İnşâ Dîvânı), *Dîvânü'l-Ceyş* (Ordu Dîvânı), *Beytu'l-Mâl* (Devlet Hazinesi) ve *Hızânetü'l-Hâs* (Sultan'ın Hususî Hazinesi)'i ihtivâ eden *Dârü'l-Vezâret* (Vezirlik Binası)'in bulunduğu küçük bir şehir gibiydi. Bu sebeple Memlûk sultanları Kal'a'ya büyük ehemmiyet vermişler ve orada, görenleri hayran bırakacak pekçok binalar yaptırmışlardır. Kal'a'nın korunması ve hizmetlerinin görülmesi vazîfesi *Dîvânu'd-Devleti'ş-Şerîfe* denilen bir divâna verilmişti. Bu divânın nâzırı (başkanı) sultanların saraylarının tamir ve bakımı, yiyecek-içeceği, dağıtacağı sadakalar ve sultana ait evlerin ihtiyacı olan herşeyin tedarikî ile görevliydi. Sultan'a ait evler müteaddit olup, herbirinin başında, pekçok yardımcıları olan birer Yüzler Emîri bulunur ve idare ederdi. Bu evler: Sultan'ın ihtiyacı olan muhtelif meşrubat ve ilâçları bulunduran *meşrubathane;* yıkanmak, abdest almak, el-yüz yıkamak için lüzumlu olan ibrik, tas ve muhtelif kap-kacağın bulundurulduğu *Taşthâne;* muhtelif yatak, sergi, çadır, ve tahtların bulundurulduğu *Firaşhâne;* bütün silâhların; kılıç, ok, yay, kargı ve zırhların bulundurulduğu *Silâhhâne;* eyer ve yular gibi at koşum takımlarının bulunduğu *Rikâbhâne;* davul, boru ve sâir meh-

ter takımlarının bulunduğu *Tablhâne;* sultanın yemek ve sofrası ile ilgili bütün ihtiyaçlarının bulunduğu ve *Matbah-ı Âmire*'nin ihtiyaçlarının temin edildiği *Havâichâne* idi.

C — İDARÎ NİZAM

Memlûk devletinde idarî nizam, dikkat ve sağlamlık bakımından oldukça mükemmeldi. Kahire'de bir merkezî idare vardı ve bu idarenin dayanağı divânlar ve büyük görevlilerdi. Aynı şekilde nâiplerin ve valilerin başında bulunduğu, çeşitli bölgelere mahsus mahallî idareler de vardı. Bu büyük idare mekanizmasının başında Memlûk sultanı bulunuyordu. Sağlam bir posta teşkilâtı vasıtasıyla ülkenin dört bir tarafından ona haberler gelir ve bu teşkilâtla her tarafa emirlerini gönderirdi.

Sultana idarede yardımcı olan büyük görevlilerin başında Nâibü's-Saltana gelirdi. Adından da anlaşılacağı üzere bu görevli, sultanın vekili mesabesinde olup, devlet işlerinde onun sağ kolu idi. Nâibü's-Saltana, büyük görevlilerin tayini, ıktaların dağıtılması ve idarî kararların çıkarılmasında sultan ile birlikte çalışırdı. Bu yüzden kendisine *Kâfilü'l-Memâlikî'ş-Şerîfeti'l-İslâmiyyeti'l-Emîriyi'l-Âmirî* lakabı verilmişti. Çünkü o, pekçok devlet işini tekeffül ediyordu. Memlûkler devrinde saltanat nâipliği iki kısım idi. Birincisi *en-Nâibü'l-Kâfil* veya *Nâibü'l-Hazre* denilen ve sultanın Mısır'da bulunduğu ve Kahire'de ikamet ettiği sırada nâiplik yapan nâip ve diğeri ise *Nâibü'l-Gaybe* denilen ve birincisine göre daha az ehemmiyetli olup, sultanın hacc, harp ve diğer sebeplerle hükümet merkezinde bulunmadığı sıralarda nâiplik yapan nâip idi.

Suriye nâipliklerindeki saltanat nâiplerine gelince, bunlar: Dımaşk, Halep, Tarabulus, Hama, Safed ve Kerek nâipllikleriydi. Bu nâiplerden her birisi idarî birliklerinde sultana niyâbet eder ve idarede sultanın temsilcisi itibar olunurdu. Kesin olarak kendilerinin yetkileri dahilinde olmayan meselelerde sultana veya nâibine müracaat ederlerdi. Suriye'deki nâipler, nâiplik bölgelerini iç ve dış tehlikelere karşı korumakla sorumlu oldukları için, sultanlar bunları şecaatleriyle ve idarecilikleriyle tanınmış ümerânın büyüklerinden seçerlerdi.

Nâibü's-Saltana'dan sonra *Atabeg* gelirdi. Bu kişi Memlûk ordusunun başkomutanıydı. Selçuklular zamanında veliahdı terbiye eden, yetiştiren hattâ vasisi olan kimse için kullanılan bu tabir zamanla, ümerânın büyüklerine verilen bir şeref ünvanı hâline gelmiş ve Memlûkler devrinde de sadece başkomutana verilmiştir. Atabeg, ordu ko-

mutanı ve ümerâ arasındaki en kuvvetli vurucu güce sahip olan kişi olarak devlet idaresinde büyük bir nüfuz ve söz hakkına sahipti. Atabeglerin nüfuz ve kuvvetlerine delil olarak, onlardan bir çoğunun sultan olduklarını hatırlatmak yeter. Küçük veya dirayetsiz sultanlar atabeglerin elinde birer oyuncak oluyorlar ve atabegler istedikleri gibi hüküm sürüyorlardı.

Devlet idaresinde ehemmiyet derecesine göre atabegten sonra gelen görevli vezir idi. Fakat vezirin Memlûk devletindeki nüfuzu, onların Bağdat Abbasî halifeleri veya Mısır Fatımileri devrindeki nüfuzundan daha zayıftı. Çünkü Memlûk devletindeki saltanat nâipleri ikinci adam olarak eski devirlerdeki vezirlerin yerini aldığından onlara fazla bir nüfuz sahası bırakmamıştı. Vezirin görevi, sultanın veya nâibinin talimatını yerine getirmek ve devletin mali işlerini bununla görevli nâzır ile müştereken idare etmekti. Bazı hâllerde Memlûk sultanları, bir anda iki vezir tayin ediyorlardı. Bunlardan birisi ilmiye sınıfından olup buna *Vezîrü's-Sohbe*, ikincisi de askeriyeden olup ona da sadece *el-Vezir* deniliyordu. Vezaretin öneminin zamanla azaldığının en güzel örneklerinden birisi de bu görevin bazan kaldırılmasına rağmen, idarede herhangi bir boşluk vuku bulmaksızın işlerin uzun müddet yolunda gitmesidir.

Bunlardan başka Memlûk devletinin idaresinde mühim görevler ifa eden başka büyük görevliler de vardı. Bunların başında bugünkü idarî nizamda valinin görevini yapan ve daima ümerâdan seçilen valiler geliyordu. Bu valilerin en mühimi Kahire valisi idi. Onun görevi başkenti ve halkı hırsızlara, fesatçılara ve fitne çıkaracak unsurlara karşı korumaktı. Bir yangın vukuunda vali itfaiyenin başında hemen oraya koşar, hırsızlık vukuunda hemen peşlerine düşer, sarhoşların çoğaldığı durumlarda içki yapanları bularak cezalandırır, uyuşturucu kullanma yaygınlaşırsa onların ekildiği tarlaları bozar, gündüzleri çarşı-pazarı dolaşarak halkın aldatılmasına engel olur, geceleri sarhoşları, hırsızları ve başıboş dolaşanları yakalayarak onları muhakeme ederdi. Bunun yanında şehrin kapılarının kontrolü, akşam kapanıp sabahleyin açılması da valinin görevleri arasındaydı. Görevinin ehemmiyeti ve sorumluluğunun ağırlığı sebebiyle vali ancak sultanın izni ile şehir dışında geceleyebilirdi. Kahire valisine Fustat, el-Karâfa ve Kale valileri yardım ederdi.

Suriye'deki her şehire bir nâib tayin edilirken, Mısır'da sadece bir şehire nâib tayin ediliyordu. Bu şehir de 1365 yılından itibaren ehemmiyeti gittikçe artan ve Mısır'ın Akdeniz'deki en önemli limanı olup, bir hayli yabancı barındıran ve bu sebeplerle idârî bakımdan husûsi bir ehemmiyet arzeden İskenderiye şehri idi. Bu sebeple İs-

kenderiye nâibi yüksek bir mevkie sahipti. Hattâ İskenderiye nâibleri bazan Naibü's-Saltana'ya denk bir mevkie yükselmişlerdi. İskenderiye şehri bir vali tarafından idare edilirken 1365 yılında nâiplik hâline getirilerek idaresi bir nâibe havale edilmiştir. İskenderiye şehrinin bu yılda Kıbrıs hâkimi tarafından büyük bir hücuma maruz kalmasının yanında ticarî bakımdan da mühim bir şehir olması bu idarî değişikliğe sebep olmuş olabilir.

Kahire ve İskenderiye dışında el-Vechü'l-Bahrî ve el-Vechü'l-Kıbeli denilen ve kabaca Delta bölgesi ve Güney Mısır diye adlandırabileceğimiz iki bölgedeki muhtelif şehirlerde de valiler bulunuyordu. Delta bölgesi on valiliğe ayrılmıştı. Bunlardan sadece el-Buhayrâ'da vali değil bir nâip bulunuyordu. Bunun sebebi de muhtemelen buradaki Arapların zaman zaman isyan ve karışıklıklar çıkarmasıydı. Güney Mısır'da ise sekiz valilik vardı. Gerek Delta bölgesinde (el-Vechü'l-Bahrî) ve gerekse Güney Mısır'da (el-Vechü'l-Kıbeli) sadece Çerkez Memlûkleri devrinde birer nâip bulunuyordu. Bahrî Memlûkler devrinde ise her iki bölgede *Kâşif* adı verilen birer görevli bulunuyordu ki bunlar günümüzdeki bölge valileri gibi büyük bir nüfûza sahiptiler.

Memlûk devletinde idarî kadroda hizmet gören görevliler iki kısma ayrılmıştı: Erbâbü's-Süyûf (askerler) ve Erbâbü'l-Kalem (ulemâ veya siviller). Birinci gurup yalnızca memlûklerden müteşekkil iken ikinci gurup ulemâdan ve okuma-yazma ile meşgul olan Mısırlılardan seçiliyordu. Büyük-küçük bütün görevliler Memlûk tarihi boyunca istikrar içinde olamamışlardır. Onlar da umumî hâdiselere tâbi olarak azl, hapis veya idam gibi çeşitli durumlarla karşı karşıya idiler. Bir görevli azledildikten sonra kontrol altında tutuluyor ve hattâ bazan Mekke, Kudüs ve Kûs gibi uzak şehirlerde ikamete mecbur ediliyordu.

D — DİVÂNLAR

Memlûk Devleti'nin bu geniş idarî mekanizması çeşitli devlet işlerini büyük divânlar marifetiyle yürütüyordu. Bu divânların en mühimleri *Dîvânü'l-Ceyş*, *Dîvânü'l-İnşâ*, *Divânü'l-Ahbâs*, *Divânü'n-Nazar* ve *Dîvânü'l-Hâs* idi.

aa) Dîvânü'l-Ceyş:

Devletin en mühim divânı idi. Memlûk devletinin askeri karakteri ağır basan bir devlet olduğunu ve devamını bu düşünceye dayandırdığını hatırlayacak olursak Divânü'l-Ceyş'in ehemmiyetini daha

iyi anlarız. Divânü'l-Ceyş'in görevini anlatabilmek için Memlûk ordusunun yapısından kısaca bahsetmemiz gerekir. Memlûk ordusu üç ana guruptan oluşuyordu: el-Memâlikü's-Sultaniyye, Ecnâdü'l-Halka ve Memâlikü'l-Ümerâ.

el-Memâlikü's-Sultaniyye, işbaşındaki sultanın memlûkleri olup bunlar sayı, güç, birbirine bağlılık, ıktâlarının genişlik ve zenginliği bakımlarından en büyük gurup idiler. Emirler bunlardan olur ve üst üste terfî ettirilirlerdi. *Ecnâdü'l-Halka*, daha önceki sultanlar ve ümerânın askerleri olup devletin daimî ordusu mesabesindeydiler. *Memâlikü'l-Ümerâ* ise rütbesine ve ıktaının durumuna göre ümerânın bizzat satın alıp yetiştirdiği memlûklerden müteşekkil askerlerdi.

Divânü'l-Ceyş, Memlûk ordusunu oluşturan bu üç gurup askerin işlerini yürütür ve bütün ümerâ ve askerlerin hususî evrakını muhafaza ederdi. Ümerânın askerleri önceleri Divânü'l-Ceyş'e kaydedilirken, XV. yüzyıl başlarında bu nizam değişmiş ve her bir emir hususi bir divân kurmuş ve askerlerinin isimleri oraya kaydedilip bunun bir sureti de Divânü'l-Ceyş'e gönderilmeye başlanmıştır. Hiçbir emir, kendi askerinden bir tanesi ölüm veya başka bir sebeple hizmetten çıkarılma gibi bir durum olmadıkça yeni bir memlûkü hizmetine alamazdı.

Divânü'l-Ceyş'in en mühim görevlerinden birisi de ıktalarla ilgili meselelerdi. Burada, sultan tarafından verilen her ıktaın hususi bir sicili bulunurdu. Ikta sâhibinin adı, ıktanın genişliği ve nev'i burada yazılırdı. Bu dîvânın başkanına Nâzırü'l-Ceyş adı verilirdi. Devletin en mühim görevi olan bu görevinde bazı büyük görevliler de ona yardım ederdi. Bunlardan birisi Sâhibu Dîvâni'l-Ceyş olup işlerin yürütülmesinde Nâzır'a niyâbet ederdi. Bir diğeri Müstevfiyü'l-Ceyş olup o da askerlere verilecek parayı belirler ve onları ıktalara bakan görevlinin (Müstevfiyü'l-Iktâât) yardımıyla hususi defterlere kaydederdi. Diğer bir yardımcısı da Müstevfiyü'r-Rızk olup onun görevi de askerlerin aylıklarının ve ayni olarak verilen rızıklarının idaresiydi. Bütün bu görevlilerin emin ve işbilir kişiler olması şarttı.

bb) Dîvânü'l-İnşâ:

Bu dîvânın görevi devletle ilgili resmi yazışmaların idaresiydi. Muhtelif devletlerden sultana gelen mektupların cevaplarının hazırlanarak gönderilmesi, sultanın muhtelif hükümdarlara ve ümerâya gönderdiği mektupların hazırlanması vb. Bu dîvânın başındaki kişiye Nâzırü'l-İnşâi'ş-Şerif ünvanı verilirdi. Sultanın ve devletin esrarına muttali olan güvenilir kişi olması hasebiyle görevinin tehli-

kesi ve ehemmiyetiyle mütenasip olarak başka ünvanlar da verilirdi. Sultanlar vezirlerinin, ümerânın, kendisine en yakın kişilerin ve hattâ evlatlarının muttalî olmadığı şeyleri onlara söyledikleri için bu divânın başındaki kişiler her bakımdan güvenilir, ağzı sıkı, ifadesi düzgün ve sağlam, asil ve vakûr kişilerden seçilirdi.

İnşâ Divânı'nın başındaki kişinin görevi zamanla genişlemiş ve memleket dahilinde cereyan eden hâdiselerle ilgili haberleri geliş sırasına göre sultana iletmek, görevi dolayısıyla valiler, hakimler ve ümerânın görevlerine tayini esnasında ettikleri bağlılık yemininin metnini hazırlamak ve bu nev'i görevlere tayin edilen kişilerle ilgili görevlendirme yazılarını yazmak da onun vazifeleri arasına girmiştir. Her makama başka türlü hitap ediliyor ve her bir görevli için de onun derecesi ve rütbesine göre farklı üslûpta yazı yazılıyor ve bütün bunlar çok ince protokol bilgisini gerektiriyordu. Sultan adına İnşâ Divânı'ndan çıkarılan yazılar, yazıldıkları kağıdın ebadına, yazının cinsine ve gönderilen kişinin durumuna göre çeşitli isimlerle anılıyordu. Bütün bunların kâideleri en ince teferruatına göre tespit edilmişti.

Bir tek kişinin böyle ihtisas ve dikkat isteyen ağır bir görevi tek başına yürütmesi mümkün olmadığından bu divânın başında bulunan kişinin yardımcıları da vardı. Bunların başında Nâibu Kâtibi's-Sır denilen ve başkanın çeşitli sebeplerle divânda bulunmadığı sırada ona niyabet eden kişi geliyordu. Bundan sonra Küttâbü'd-Desti'ş-Şerîf denilen ve kendilerine Muvakki adı verilen İnşâ Divânı Kâtibleri gelirdi. Bunlar başkanları ile birlikte Dârü'l-Adl'de sultanın meclisinde otururlar ve sultana sunulacak dilekçeleri ve şikâyetleri kaydederlerdi.

İnşâ Divânı'nın görevleri Küttâbü'd-Dest denilen kâtiblere dağıtılmıştı. Bunlardan bir kısmı İslâm hükümdarlarına gönderilecek mektupları kaleme alırlardı. Bunların lakapları çok iyi bilmesi lâzımdı. Bir kısmı Avrupa hükümdarlarına gönderilecek mektupları kaleme alır ve onlardan gelen mektupları tercüme ederdi. Bunların yabancı dilleri çok iyi bilmesi gerekiyordu. Bir kısım kâtipler hüsn-ü hat üstâdı idiler. Kâtibü's-Sır da denilen bu İnşâ Divânı başkanına, Devadâr denilen görevli de bağlı idi. Bu kişi sultandan gelen-giden yazıların tebliği ile görevliydi. Bu görevin sahibi Divânü'l-İnşâ'dan çıkan ve buraya gelen her türlü yazışmaya muttalî olurdu. Çünkü o sultanın mührü ile bunları mühürler ve hususî sicillere kaydederdi. Bu sebepten onun görevi Memlûkler devrindeki mühim görevlerdendi ve dâimî olarak da ümerânın büyüklerinden seçilirdi.

Memlûkler devrinde İnşâ Divânı ile bağlı ve mühim bir idare daha vardı. Bu da İdâretü'l-Berîd (Posta İdâresi) denilen ve devletin

bir ucunu diğerine bağlayan bir görevdi. Posta iki nev'i idi: Kara postası hayvanlar vasıtasıyla olup Kal'atu'l-Cebel'den çeşitli cihetlere giden yollar vasıtası ile yapılırdı. Bu yollar boyunca postacılara ve hayvanlarına lâzım olan her türlü yiyecek-içecek, barınak vb. ihtiyaçlarını temin eden menziller vardı. Postacıların görevi fevkalâde mühimdi. Onlar bazan şifâhî emirler de götürürlerdi. Dolayısıyla bunların konuşma ve kendisine verilen emirleri harfiyyen ve doğru olarak aktarmada mâhir olmaları gerekirdi.

Havadan yapılan haberleşmeye gelince: Bu usulü Memlûk devletinde ilk defa tatbik eden ez-Zâhir Baybars'tır. Baybars bu haberleşme sistemi için burçları ana merkez görevini ifâ eden Kal'atu'l-Cebel'i kullanmıştı. Bu iş için posta güvercinleri kullanıldığından onların taşıdıkları mektupların kağıdı çok ince hususi bir kağıt idi. Kezâ bu mektupların ifâdesi de kısa ve özlü olurdu. Mektuplar güvercinlerin kanadının altına hususi bir şekilde yerleştirilirdi. Çok önemli mektuplar ise güvercinin yolunu şaşırması veya herhangi bir sebeple istenilen yere ulaşamaması tehlikesine karşı iki nüsha yazılır ve ayrı güvercinlerle gönderilirdi. Posta güvercinlerinin getirdiği mektuplar âcil ve fevkalâde mühim olduğu için gelir gelmez ânında sultana arzedilirdi. Kuşların uçuş menzili içerisinde durak vazifesini gören güvercin kuleleri inşâ edilmiş olup, buralarda işi güvercin yetiştirmek olan görevliler bulunur, onlar bir güvercinin getirdiği mektubu alarak diğer bir güvercin ile bir ileri menzile gönderirlerdi. Mektubu getiren güvercin de orada dinlendikten sonra üssüne dönerdi.

Memlûk devletindeki üçüncü idarî divân «Dîvânü'l-Ahbâs» (veya Dîvânü'l-Evkâf) denilen divân olup bu dîvânın başkanının görevi cami, medrese, zâviye, ribat vb. hayrî ve dinî müesseselerle ilgili işleri yürütmekti. Vakfedilen arazî ve akarların idaresi de onun görevi dahilindeydi. Vakıf işleri Eyyubîler devrinde kadıların ihtisası iken Memlûkler bunları çeşitli bölümlere ayırmışlardı: Haremeyn-i Şerîfeyn Evkâfı ve müslüman esirlerini hürriyetlerine kavuşturmak için tesis edilen Fidye Evkâfı. İkinciye el-Evkâf el-Hâkime de deniliyor ve bunun başındaki görevliye Nâzırü'l-Evkâf deniyordu. Buna çoğunlukla Şâfiî Başkadısı bakıyordu. Bir diğer vakıf türü de aile vakıfları idi. Bu vakıfları, sultan veya kadılar tarafından görevlendirilen ve çoğunlukla vâkıfın evlâdı arasından seçilen mütevelliler idare ediyordu. Ayrıca cami ve zâviyelere mahsus vakıflar ayrı bir gurupta toplanmıştı. Vakıflardan gelen gelirler, sadaka veya bağış şeklinde muhtaç olanlara dağıtılırdı. Buna Devâdâr veya Nâzırü'l-Hâs bakardı. Memlûkler devrinde vakıflar, sadece han, dükkân, bina ve zirâî araziye münhasır olmayıp yağhâneler, değirmenler, fırınlar, sabunhâ-

neler, dokuma tezgâhları, zahire depoları, tavuk kuluçka yerleri gibi pekçok sahaya dağılmıştı.

cc) Dîvânü'n-Nazar:

Bu divân devletin hesaplarını kontrol ederdi. Tabiatiyle devlet gelir ve giderlerini idare eder ve görevlilerin maaşlarını dağıtırdı. Bu görevlilere ücretleri para olarak dağıtıldığı gibi ayn olarak da (hububat, et, şeker, mum, elbise vb.) verilirdi. Bu takdirde bunların bir kısmı günlük, bir kısmı aylık ve bir kısmı da yıllık olarak verilirdi. Bu divânın başkanına pekçok kişi yardım ederdi. Bunların başında Müstevfiyü's-Sohbe gelirdi. Bu kişi divânın başkanının vekili mesabesindeydi. Ayrıca hazine şahitleri, hazine sarrafı ve pekçok kâtip de onun yardımcılarmdandı.

XIV. yüzyıldan itibâren, bu divândan, sultanlar için hususi bir divân ayrılmış ve en-Nâsır Muhammed, 1327 yılında Divânü'l-Hâs adıyla bir divân kurmuştu. Bu divânın görevi sultanın mâli işlerini idare etmek ve sultanın hazinesini kontrol etmekti. Bu divânın başmda büyük bir görevli bulunurdu ki, buna da Nâzırü'l-Hâs denilirdi.

Bu divânlardan başka, Memlûk devletinde diğer işleri yürüten pekçok divân vardı. Başkanının hububat öğütülmesi işini yürüttüğü Divânü't-Tavvâhîn, sultana âit hububatın saklandığı depoları idare eden Divânü'l-Îhrâ, ümerânın terekesi ile alâkalı işlere bakan Divânü'l-Mürteciât vb. gibi. Ancak bu divânlar daha az ehemmiyetli idiler. Bunun gibi Memlûkler devrinde küçük idarelere *Devâvîn (Divânlar)* adı verilmiştir ki bunlar *Divânü'l-Istablât, Divânü'l-Amâ'ir* ve vâris bırakmaksızın ölenlerin terekesi ile ilgili işlere bakan *Divânü'l-Mevârisi'l-Haşeriyye* gibi küçük divânlardı.

E — KAZÂ VE MEZÂLİM

Memlûk sultanları, yargı ve adaletin tevzii işine büyük ehemmiyet vermişlerdir. Sultan ez-Zâhir Baybars 1265 yılında, o zamana kadar yalnız Şâfiî başkadısının ve nâiplerinin yürüttüğü şer'i mahkeme usûlünde değişiklik yaparak diğer üç mezhebin başkadılarına da bu hakkı vermiştir. Fakat Şafii başkadısı yine de yetimlerin davalarıyla, vakıflar ve Beytü'l-Mâl ile ilgili dâvâlara tek başına bakacaktı. Böylece Şafii başkadısı bazı devlet görevlilerini azletme hakkına sahip bulunuyordu. Ehemmiyet derecesine göre Şâfiî başkadısından sonra sırasiyle Hanefî, Mâlikî ve Hanbeli başkadıları geliyordu.

Memlûk ordusunda ortaya çıkan hukukî meseleleri ise sadece askerî davâlara bakan kazaskerler hallediyorlardı. Memlûk ordusunda

Şafiî, Hanefî ve Mâliki mezheplerini temsil eden askeri kadılar bulunuyordu. Bazan Hanbeli kadısı da bulunurdu. Kazaskerler, dört mezhep başkadısı ile birlikte Dârü'l-Adl (Adliye Sarayı)'de hazır bulunurlardı. Ancak onlardan daha altta otururlardı. Seferlerde âdet üzere sultanla birlikte giderlerdi.

Kadılar bu devirde cemiyette mühim bir görev ifâ etmekteydiler. Bunlar sadece şahıs hukuku ile ilgili değil, medenî ve cezaî hukukla ilgili davalara da bakarlardı. Ayrıca imamlık yaparlar, vasiyetnâmeleri kaleme alırlar, vakıfnâmeleri tanzim ederler, yetim ve mahcûrların işlerini takip ederler ve medreselerde müderrislik yaparlardı.

Mahkemeler bazan camilerde ve bazan da adliye binalarında kurulurdu. Kadıya mübaşirler, hâcibler, şahitler, kâtipler gibi görevliler yardım ederlerdi. Dil bilmeyenler için tercümanlar da bulundurulurdu.

Memlûkler devrinde *el-Mezâlim* denilen ve günümüzdeki Danıştay ve idare mahkemelerine benzer bir görev ifâ eden yüksek bir mahkeme daha vardı. Bu mahkeme idare edenlerle edilenler yâni devlet görevlileri ile vatandaşlar arasında zuhur eden davalara bakardı. Ehemmiyetinden dolayı sultanın başkanlık ettiği bu mahkeme Pazartesi ve Perşembe günleri olmak üzere haftada iki gün toplanırdı. Muayyen günlerde sultan Dârü'l-Adl (Adliye Sarayı) veya Eyvân denilen yerde, üstü ipekle kaplı bir tahta iskemleye oturur, sağında Şafiî ve Maliki solunda Hanefî ve Hanbeli başkadıları yer alırdı. Mâliki kadısının sağında üç kazasker (Şafiî, Mâliki ve Hanefî), onlardan sonra Dârü'l-Adl müftüsü, hazine görevlisi ve Nâzırü'l-Hisbe gelirdi. Solda Hanbeli kadısından sonra vezir ve sır kâtibi otururdu. Böylece daire tamamlandıktan sonra sultanın arkasında Câmedâr ve Silahdârlardan küçük memlûkler ayakta dururlar, onlardan onbeş zirâ kadar mesafede yaşlı büyük emirler otururlardı ki, bunlar yukarıda bahsettiğimiz danışma meclisi emirleriydiler. Diğer görevliler ve ümerâ ise ayakta durulardı. Sultanı çeviren bu halkanın arkasında Hâcibler ve Devâdârlar ayakta durarak dâvâlarla ilgili evrakı takdim ederlerdi. Sonra dâvâlar sultana okunur, sultan danışmak ihtiyacı duyduğunu kadılara danışır, askerlerle ilgili olanları Kazasker ve Nâzırü'l-Ceyş ile istişare eder ve böylece hüküm verirdi. Sultanların bu mecliste oturmaları zamanla çok kısalmış ve bilhassa hiçbir kimsenin dâvâsını kadılara gördürmeden sultana arzetmemelerinin ilânından sonra tamamen şekli bir hâl almıştır.

Bu çağlarda Muhtesiplik görevi kazâ ile sıkı sıkıya bağlı bir görevdi. Bu yüzden bazan kadılık ve Muhtesiplik bir kişiye tevcih edilirdi. Kadılar, karar vermek için, kılı kırk yararcasına, meseleyi eni-

ne boyunca tartışıp delil isterlerken, Muhtesipler çarşı-pazar nizâmı ve umumî ahlâka aykırı davrananları yerinde ve ânında muhakeme ederek, davaları süratle neticelendirirlerdi. Muhtesip ve yardımcıları şehir sokaklarında ve çarşılarında dolaşırlarken ölçü ve tartıları, dükkânların temizliğini ve satılan nesnelerin fiyat ve kalitelerini kontrol ederler; han, hamam, otel gibi yerleri devamlı murâkebe altında tutarlardı. Böylece halkın aldatılmasına ve umumî ahlâkın bozulmasına mâni olurlar, suçluları cezalandırırlardı. Cezaların en ehveni hapsedilmekti. Bundan sonra teşhîr ve tecrîs cezası gelirdi. Teşhîr cezasında suçlu bir eşek veya öküzün sırtına bindirilmiş olduğu hâlde cadde ve sokaklarda dolaştırılırken, münadiler yüksek sesle bağırarak ve ziller çalarak mümkün mertebe fazla kalabalık toplarlar ve bundan sonra da suçu ilân edilerek, halkın gözü önünde kırbaçlanırdı. Bundan başka suçlunun bir âzâsını kırmak, dilini kesmek, dişini sökmek, başına sıcak mâdenî tas geçirmek veya ısıtılmış mâdenî nesneler üzerine oturtmak gibi muhtelif cezalar tatbik edilirdi.

II — İÇTİMAÎ DURUM

Memlûkler devrinde Mısır cemiyeti çeşitli tabakalardan meydana gelmiş bir cemiyet manzarası arzediyordu. Bu tabakalar birbirinden çeşitli bakımlardan ayrıldığı gibi devletin de onlara bakışı farklı olup herbirinin hakları ve görevleri farklıydı. Memlûkler devri Mısır cemiyetinde, idare edenlerle edilenler arasında büyük fark vardı. İdare edenler her bakımdan yerli halka yabancı olup onları Suriye ve Mısır halkına bağlayan hiçbir bağ yoktu. Bu yüzden Memlûkler çoğu zaman halk ile iyi münasebetler içinde olmayı ve onların faydasına olan işler yaparak refah seviyelerini yükseltmeyi göz önünde bulundurmamışlardır. Memlûkler Suriye ve Mısır'da imtiyazlı bir askerî tabaka olarak hüküm sürmüşler ve idareleri altındaki halkı kendilerinden daha aşağı derecede insanlar olarak görmüşlerdir. Bu sebeple onları askerî işlere karıştırmamışlardır. İdarî işlerde yerli halktan bir dereceye kadar istifade etmişlerse de bu onlara ihtiyaç duydukları için olmuştur.

Memlûklerin hepsi bir asıldan değildi. Başta Türkler olmak üzere Moğol, Çerkez, Rum ve diğer milletlerdendi. Kendi durumlarını kuvvetlendirmek için esir tüccarlarının getirdikleri muhtelif milletlere mensup esirlerden çokça satın alırken onların meziyet ve özelliklerini göz önünde bulunduruyorlardı.

Memlûkler çoğunlukla efendilerine nispetle anılıyorlardı. Fakat kendisini getiren tüccara izafe edilenler de vardı. Memlûk sultanları

kendi memlûklerinin yetiştirilmelerine çok ehemmiyet ve itinâ gösteriyorlardı. Bir sultan yeni memlûk satın alınca önce onları bedeni bakımdan muâyene ettirir ve sonra her birisini kendi cinsinden olanların bulunduğu ocağa yerleştirirdi. *Tıbak* denilen bu ocaklar Kal'atu'l-Cebel'de idi. Aynı asıldan veya aynı ülkeden getirilen memlûkler aynı ocağa konurlardı. Bu acemi memlûklerin terbiyesi ile kendilerine Tavâşi denilen hadım görevliler meşgul olur; fakihler ise Kur'an okumayı, yazı yazmayı ve İslâmiyeti öğretirlerdi. Kendi isimleri ne olursa olsun hepsi muhakkak bir Türkçe isim alırlardı. Muhtelif ülkelerden celbedilen ve çeşitli milletlere mensup olan ve Memlûk tarihi boyunca sayıları yüzbinleri bulan memlûklerin hepsinin Türkçe isimler taşımaları ayrıca üzerinde durulmaya değer.

Memlûk; büyüyüp âkil bâliğ olunca, binicilik ve harp kâideleri kendisine öğretilir ve yaman bir savaşçı olarak yetiştirilirdi. Bundan sonra tıbaktan çıkarılarak sultan veya ümerânın hizmetlerine mahsus evlere dağıtılırlar ve böylece terfi ederek sonunda emîr olurlardı. Bir memlûk tıbaktan ayrılırken ona bir maaş bağlanır, ancak kısa bir müddet sonra bir ıkta tahsîs edilirdi. Memlûk kâbiliyet, liyâkât, başarı ve mensup olduğu emirin durumuna göre terfi ederek önce Onlar Emîri, arkasından Tablhâne Emîri ve nihâyet Yüzler Emîri, bahtı yâver olursa sultan bile olurdu.

Memlûkler yerli halk ile karışmazlardı. Zevcelerini de tüccarların getirdiği kendi cinslerinden olan esîr kızlardan seçerlerdi. Memlûkler, hiçbir memlûkün herhangi bir şekilde memlûk olmayan sivil birisine intikâl etmesine müsaade etmezlerdi. Bu sebeple idare edenlerle edilenler arasında büyük bir boşluk meydana gelmiş ve bunun neticesinde sivil halk, memlûk tarihi boyunca dışarıda ve içeride vukûbulan ve kendi cemiyetini ilgilendiren olaylarla hiç alâkalanmamıştır. Onlar sadece merâsimlerin iyi bir seyircisi olmuşlar ve memlûk grupları arasında cereyan eden çatışmaları da endişe ile takip etmişlerdir. Böylece çiftçi tarlasında, tüccar ticarethanesinde, hoca ise medrese veya camisinde kalmıştır. Kendilerine ne emrediliyorsa yapmışlar ve ne isteniyorsa vermişlerdir.

Ülkenin hâkimi olan memlûk tabakasından sonra gelen ikinci tabaka ilim adamlarının veya okumuşların teşkil ettiği münevver tabakasıdır. Bu tabakadan olan fukahâ, ulemâ, üdebâ ve kâtipler muhtelif divânlarda görev almışlardır. Bu vasıflarıyla halka nazaran nispeten imtiyazı olan bu zümre zaman zaman mihnetlere de düçâr olmuşlardır. Memlûkler hâkimiyetlerini devam ettirmek için halkı memnun etmek mecburiyetinde olduklarını bildiklerinden bunu sağlamak için bu ulemâ gurubundan istifade etmişlerdir. Bu sebeple

memlûkler, âlimlere ve din adamlarına, efkâr-ı umumiyeyi kazanmada kendilerine destek olarak gördükleri için hürmet etmişlerdir. Buna rağmen bazı sultanlar ve ümerâ onlara zulmetmekten de çekinmemişlerdir.

Ulemâdan sonraki üçüncü sınıf, tüccarlardı. Memlûkler başları sıkışınca bu guruptan para alabileceklerini bildiklerinden onları kendilerine yaklaştırmışlar ve iyi muamele etmişlerdir. Tüccarlar, Memlûkler devrinde büyük servetlere sahiptiler. Bu durum Mısır'ın bu asırda Doğu ile Batı arasındaki ticaretin mühim bir halkasını oluşturmasının tabiî bir neticesiydi. Fakat bu servet bazan sultanların iştahını kabartmış ve arada sırada tüccarlar müsadere edilmişlerdir. Bu sebeple tüccarlar bu devirde servetlerinden hiçbir zaman emin olamamışlar ve devamlı şikayetçi olmuşlardır.

Memlûkler devrinde Kahire ve diğer büyük şehirlerde işçi, zanaatkâr, satıcı, taşıyıcı ve yoksullardan oluşan büyük bir gurup insan yaşıyordu ki, bunlar «avâm» umûmî adı altında zikredilirler. Avâm tabakası diğer tabakalara nazaran çok kötü şartlar altında yaşıyordu. Bazı Avrupalı seyyahlar bu devirde sadece Kahire'de ellibin ile yüzbin arasında insanın evsiz barksız, yollarda sokaklarda yarı çıplak ve perişan bir vaziyette yaşadıklarını naklederler. Ayrıca dilencilerin çokluğu da onları şaşırtmıştı. Salgın hastalıklar ve kıtlıklar esnasında avâm tabakası sultanlardan ve ümerâdan biraz alâka görüyor idiyse de bu onların hırsızlık yapmalarına ve karışıklık anında yağmacılık yapmalarına mâni olmuyordu.

Çiftçilere gelince: Bunlar Mısır halkının çoğunluğunu teşkil ediyorlardı. Memlûkler devrinde bunların da ihmâl edilerek hakir görüldüğünü ve «Fellâh» kelimesinin «zayıf ve güçsüz insan» mânâsına geldiğini görüyoruz. Valiler ve hakimlerin kanuna aykırı olarak bunlardan fazla vergi almaları onları daha da güçsüzleştirmişti. Öte yandan çiftçiler, bedevî Araplar'ın hücum ve yağmalarından da emin değildiler. Her seferinde bu bedevî Araplar mahsulü yağmalıyorlar ve hayvanları sürüp götürüyorlardı. Bu devirde bedevî Araplar'ın hareketleri Mısır'ın dahilî ve iktisadî durumu üzerinde olumsuz tesir yapmıştır.

Memlûkler devrinde, Mısır ve Suriye'nin muhtelif bölgelerinde yarı göçebe bir hâlde yaşayan Arap kabileleri gerek idareciler ve gerekse yerleşik halk için büyük bir memnuniyetsizlik kaynağı olmuşlardır. Memlûk devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar Arap kabilelerinin isyanları devam etmiş ve bunları tedib için pekçok askerî hareketlerde bulunulmuştur.

Şehirlerde Hayat:

Memlûkler devrinde Kahire, İskenderiye, Dimyat ve Reşid gibi şehirler evlerinin bitişikliği ve sokaklarının darlığı ile temâyüz ederler. Bu devirde Mısır'ı ziyaret eden gezginler şehirlerin büyüklüğünü ve nüfûsun kalabalıklığını müttefiken zikrederler. Bu seyyahların bildirdiğine göre sokaklar hayvanlar ve satıcılarla doluydu. Bu sebeple, kendilerinden başka kimsenin ata binmesine müsâade etmeyen memlûklerin atlarının ayakları altında ezilenler oluyordu. Evlerin ve çarşıların su ihtiyacı develerle taşınarak temin ediliyordu. Bu maksatla Kahire'de ellibin ile ikiyüzbin arasında devenin bulunduğu zikredilmektedir.

Kahire'de denildiğine göre dörtbin cadde ve sokak bulunup bunlardan iki kapılı ve iki bekçili olanlar çoktu. Her caddede dükkânlara ilaveten pekçok ev vardı ve geceleyin sokaklar kandillerle aydınlatılıyordu. Kapılar kapandıktan sonra pekçok bekçi cadde ve sokaklarda dolaşıyor, emniyet ve âsâyişi temin ediyordu. Bulaşıcı hastalıkları taşıyanlar şehirlerde barındırılmıyorlardı.

Bütün Mısır şehirleri ve özellikle Kahire, Memlûkler devrinde büyük yapılarla süslenmişti. Büyük hanlar, hastahaneler, sebiller, hamamlar, camiler, medreseler bunların başında gelenlerdi. Hapishânelere gelince, bunlar da askerî ve sivil olmak üzere ayrı ayrıydı. Aynı şekilde kadınlar için de ayrı bir hapishâne vardı. Cezâların en hafifi hapsedilmek olmasına rağmen, bu hapishânelerin hepsi de gayr-ı sıhhî şartlar içindeydiler.

Memlûkler devrinde halkın, maruz kaldığı zorluklar ve krizlere rağmen eğlence ruhunun da ölmediğini ve halkın çeşitli vesilelerle bahçelerde ve piknik yerlerinde eğlenceler tertiplediği görülmektedir.

III — İKTİSADÎ DURUM

A — ZİRAAT

Memlûk sultanları, Mısır'da ziraate büyük ehemmiyet vermişlerdir. Çünkü ziraat bu asırlarda Mısır halkının çoğunluğunun meşgalesi ve en büyük gelir kaynağı idi. Söylediğimiz gibi Mısır'ın ekilebilir arazisi sultan, ümerâ ve askerler arasında ıktalar şeklinde yirmidört parçaya ayrılmıştı. Ziraat arazisi toprağın verimliliğine göre çeşitli sınıflara ayrılmıştı. Birinci derecede itibar edilen topraklar keten ve buğday yetiştirilmesine elverişli olanlar olup, bunlardan bir feddan (Takriben üç dönüm) yıllığı kırk dirheme kiralanıyordu. Da-

ha az verimli olanların ücreti gittikçe azalıyor ve nihayet hiç ziraate elverişli olmayan otlaklara ve kıraç topraklara inliliyordu. Aynı şekilde sulanıp sulanmaması da toprağın değerini artıran bir unsurdu. Memlûkler sedler ve kanallar yaparak ve Mikyas'a ehemmiyet vererek arazinin sulanmasını ve dolayısiyle verimin artmasını sağlamışlardı. Her yıl pek çok emir sed ve kanal yapımı ve kontrolü için çeşitli bölgelere gönderilip, bunlardan bir emire de *Kâşifü'l-Cüsur* deniliyordu. Bazı sultanlar bu işle bizzat meşgul oluyorlardı. Bu devirdeki zirai mahsullerin başında buğday geliyordu. Bazan ülke ihtiyacından fazla olan buğday Suriye, Hicaz, Nûbe ve diğer yerlere ihraç ediliyordu. Buğdaydan sonra keten ve pamuk geliyordu. Büyük miktarda mensucat Mısır'dan komşu ülkelere ihrac ediliyordu. Kezâ şekerkamışı ziraati de fevkalâde mühimdi. Hububata ilâve olarak bol miktarda sebze ve meyve yetiştiriliyordu.

Ziraat arazisinden devlet için *harac* vergisi alınıyordu. Güney Mısır'ın harac'ı umumiyetle buğday, arpa, nohut, bakla, mercimek vb. mahsullerden *ayn* olarak alınırken, Delta bölgesinin haracı ise umumiyetle nakdî olarak alınıyordu. Memlûkler devrinde Mısır'da hayvancılık da büyük bir gelir kaynağıydı. Bu sebeple sultanlar hayvan neslini ıslah için tedbirler alıyorlardı.

Ziraate ve bununla ilgili hususlara ehemmiyet verilmesine ve gelirin artmasına rağmen bunun ziraatle meşgul olanların hayat seviyesini yükselttiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü ülkenin geliri ve serveti büyük vergilerle devlete intikal ediyor ve bunu üretenlere çok az birşey kalıyordu.

B — SANAYİ VE ZENAAT :

Servetin tabii bir neticesi olarak Memlûkler devrinde Mısır'da sanayiin de geliştiğini görüyoruz. Bilindiği gibi usta eserini meydana getirmek için sarfettiği zaman ve gayret ile mütenasip bir şekilde ödüllendirildiği zaman, onu daha da yükseltmeye gayret sarfeder. Diğer taraftan müstehlik ise serveti artıp asli ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra, lüksü düşünmeye başlar ve satın aldığı değerli şeylerin fiyatı onun için artık ikinci plânda kalır. İşte Memlûkler devrinde Mısır'da sanatkârın sanatını yükseltmesinin de esas sebebi budur.

Memlûk devleti askerî bir devlet olarak doğup, askerî bir devlet olarak gelişerek varlığını sürdüğü için sultanmdan erine kadar askerî bir tabaka oluşturan Memlûkler *Furûsiyye* (binicilik ve silah kullanma) de en yüksek dereceye çıkmak için büyük bir gayret sarfetmişler ve emellerini gerçekleştirmelerinin bundaki başarıları ile doğ-

ru orantılı olduğunu bildikleri için, Mısır'da harp alet ve edevatının yapımıyla ilgili sanatlar birinci derecede yer işgal etmiştir. Bu devirde Kahire'de *Sûkü's-Silâh* adında çeşitli silâhların yapıldığı ve satıldığı büyük bir çarşı vardı. Bir isyan vukuunda veya harp hâlinde bütün ümerâ ve askerler bu çarşıya doluşurlar ve silâh fiyatlarıyle silâh yapanların ücreti birden yükselirdi.

Harp sanayiinin bir kolu da gemi yapımcılığı idi. Memlûk sultanları, uzun sahillerini korumak için, kuvvetli bir donanmaya sahip olmaları gerektiğini çek iyi bildiklerinden, er-Ravza Adası'nda, İskenderiye ve Dimyat'taki tersanelere fevkalâde ehemmiyet vermişlerdir. Kullanma gayesine göre harp gemileri çeşitli tip ve ebatta yapılıyordu. Bunlar muharip gemiler, zahire gemileri ve hayvan taşıyan gemiler olmak üzere çok çeşitliydiler. Bir kısmı demir ve bakır çiviler çakılarak yapılırken bir kısmı da ipler ve liflerle bağlanarak yapılıyordu. Her iki tip için de lâzım olan kereste ise Suriye, Anadolu ve Avrupa'dan getiriliyordu.

Sivil ihtiyaçlar için yapılan sınaî faaliyetler ise askeri faaliyetlerden daha geride değildi. Memlûkler devrinde Mısır'a hususi bir ün kazandıran dokumacılık bunların başında geliyordu. Bilhassa Fustat şehrinde dokunan kumaşlar, *Fustiyân* adiyle meşhurdu. Tinnis şehri, kadın kumaşlariyle ve Dimyat şehri de renkli dokumalarıyla meşhurdu. Bu devirde Mısır'da dokunan pamuklu, ipekli, yünlü veya keten kumaşlar dokunuşlarındaki dikkat, renklerindeki canlılık ve dayanıklılıklarıyla meşhurdu. Alelâde kumaşların yanında, sultanların devlet büyüklerine hediye ettikleri ve kenarlarında kendi ünvanlarının yazılı olduğu hil'atlerin yapıldığı hususî bir kumaş da dokunuyordu ki bunun dokunduğu yerlere *Dârü't-Tıraz* deniliyordu. Burada ayrıca her yıl yenilenen Kâbe'nin örtüsü de dokunuyordu.

Memlûkler devrinde maden işçiliği de fevkalâde gelişmişti. Evlerin ihtiyacı için kap-kacak yapılan bakır, başta cami olmak üzere mimarî eserlerde çeşitli gayelerle kullanılıyordu. Madenî kakmacılık ve altın, gümüş kaplamacılık da fevkalâde gelişmişti. Mısır'da demir madeni bulunmayıp dışardan ithal edildiği için demir işçiliği pek gelişmemişti. Ancak Mısırlı ustalar, demir silâhların yanısıra bazı anahtar, kilit, kapı, pencere vesaire yapıyorlardı.

Memlûkler devrinde Mısır'da cam işçiliği de çok gelişmişti. Bunlar şekil, renk ve süs bakımlarından dikkat çekmektedir. Toprak eşya yapımında ise Mısır, bütün İslâm âleminde en mühim merkezdi.

Aynı şekilde ahşap işçiliği de Memlûkler devrinde yüksek bir dereceye çıkmıştı. Oyma, kakma ve geçirme tekniği ile yapılan ve bil-

hassa hendesî şekillerle dikkati çeken Mısır ağaç işçiliği eserleri fevkalâde sanatkâraneydi. Rahle, pencere, kapı, masa ve iskemle yapımında abanoz ile fildişi birarada fevkalâde güzel kullanılmıştı.

Memlûkler devrinde deri işçiliği de çok gelişmişti. Bilhassa eyer ve at koşumları yapımı bunda müessir olmuştu. Bunların en değerlisi Bulgarî denilen deriden yapılanı olup bazan altın ve gümüşle kaplanıyordu.

Kısaca saydığımız bu el sanatlarının yanısıra yiyecek-içecek ile ilgili sanayi de gelişmişti. Bilhassa şekerkamışından şeker elde etmede Mısır mühim bir merkezdi.

Her meslek sahibi, kendi mesleğine has bir teşkilâta üye olup bunların sayılarını, çalışma şekilleri ve birbirleriyle olan münasebetleri ile halk ve hükümetle olan münasebetlerini tanzim eden belli usûl ve kaideleri vardı. Her bir meslek gurubunun başında bir *reis* veya *şeyh* bulunur ve kendisine intikal eden meseleleri hallederdi.

C — TİCARET

Mısır ve Suriye'de XIII. yüzyılın ortalarında Memlûk Devleti kurulduğu sıralarda, Kızıldeniz ve Mısır limanlarının ehemmiyeti çok artmış, doğu ile batı arasındaki diğer mühim ticaret yollarının önemi de azalmıştı. Memlûk devletinin kurulmasından bir müddet sonra Bağdat'ın Moğollar tarafından istilası ve Moğollar'ın İran'ı tamamen hâkimiyetleri altına aldıktan sonra nüfuzlarını Suriye ve Anadolu'da yaymaları neticesinde, Çin ile Anadolu ve Karadeniz limanları arasındaki ticaret yolu da önemini kaybetmişti. XIII. yüzyıl sonlarında Uzak-Doğu'yu ziyaret eden meşhur seyyah Marko Polo, Moğol istilâsı'nın sebep olduğu karışıklık yüzünden, yolların emniyetinin kaybolduğunu ve hırsızların ticaret kervanlarına hücum ettiklerini anlatır. Bu sıralarda Uzak-Doğu'dan Basrâ Körfezi'ne gelen ticaret gemileri de bu körfezdeki adalar halkının korsanlık faaliyetleri sebebiyle rota değiştirerek Yemen ve Aden limanlarına doğru yönelmişlerdi. Doğudan gelen ticaret gemilerine Aden'den daha yukarıya gitme izni verilmiyor, orada emtiasını boşaltan tüccarlar, mallarını, kervanlarla karadan veya müslüman gemileriyle Kızıldeniz'den Akdeniz'e doğru naklediyorlardı.

Böylece XIII. yüzyılda Asya ticaret yollarının kapanması ile Kızıldeniz ve Mısır yolu canlandı. Bu da Mısır'daki Memlûk sultanlarına doğu ile batı tüccarları arasında aracılık etmeleri için değerli bir fırsat verdi. el-Mansur Kalavun'dan başlayarak Memlûk sultanları, Kızıldeniz ticaretini canlandıracak tedbirler aldılar. Kızıldeniz hav-

zasındaki İslâm devletleriyle dostane münasebetler kurarak anlaşmalar yaptılar. Mısır içindeki ticaret yollarını emniyet altına almak; Kızıldeniz limanlarından ve özellikle Ayzab'dan Akdeniz limanlarına ve bilhassa Dimyat ve İskenderiye'ye emniyet içerisinde ulaşılmasını temin etmek; doğu tüccarlarını, mallarını Kızıldeniz sahilindeki Mısır limanlarına getirmeye teşvik ederek, Avrupalı tüccarları da Dimyat ve İskenderiye limanları arasında gidip-gelmeye alıştırmak gibi akıllıca tedbirler alıp teşvikler uyguladılar.

Bunu temin etmek için önce Nil ile Kızıldeniz arasındaki sahada ticaret kervanlarının emniyet altında geliş-gidişlerini sağladılar. Öte yandan limanlardaki naiplerine mektuplar göndererek Avrupa'dan gelip-giden tüccarlara iyi davranmalarını, onlara âdil muamele etmelerini ve kanunların gösterdiğinden fazla birşey almamalarını, dünyanın neresinden gelirse gelsin, bütün yabancı tüccarlara iyi muamele etmelerini tenbih ettiler.

Memlûk sultanları, Uzak-Doğu tüccarlarını Mısır yolunu takip etmeye teşvik ederken, İskenderiye ve Dimyat'a gelen Avrupalı tüccarları da doğu mallarını almaya teşvik ettiler. Bu konuda Memlûk sultanları büyük bir ileri görüşlülükle davranarak din ve ticareti birbirinden ayırdılar. Kendileri bir taraftan Haçlılar ile savaşırken, diğer taraftan Avrupalı tüccarlara da her türlü kolaylığı gösterdiler. Bunun neticesinde Avrupalı tüccarların Mısır'a geliş-gidişleri arttı. XIV. yüzyıl başlarında İskenderiye'deki Avrupalı tüccarların sayısı üçbini geçmişti. Mısır topraklarında bunların işlerini takip eden konsolosları da bulunuyordu. Her milletten tüccar guruplarının kaldığı hususi hanlar vardı ki bunlara *Vekâlet* deniliyordu. Çeşitli İslâm ülkelerinden gelenlerin yanı sıra Venedik, Cenova, Kıbrıs, Girit, Marsilya vb. yerlerden gelen pek çok tüccar, Akdeniz sahillerindeki Mısır limanlarında ikamet ediyorlardı.

Memlûkler devrinde Mısır dış ticaretinin en önemli kapıları şunlardı: Nûbe ile ticarette Asvan şehri; Yemen, Hindistan ve Çin ticaretinde Ayzab liman şehri; Mısır ile Avrupa ticaretinde İskenderiye ve Dimyat şehirleri.

Uzak-Doğu ile Batı Avrupa arasındaki ticarete ek olarak Mısır ile Batı Sudan ve Orta Afrika arasında da canlı bir ticaret hüküm sürüyordu. Buralardan gelen tüccarlara *el-Kârimiyye* ve *et-Tekrûriy*ye adı veriliyordu. Bu tüccarlar, bütün Ortaçağ boyunca, Avrupalılar'ın en çok rağbet ettikleri baharatı kendi ülkelerinden getiriyorlar ve buradan da Avrupa'ya sevkediliyordu. Bu tüccarlar sadece kendi memleketlerinin baharat mahsulü ile yetinmeyip Yemen, Hindistan ve Çin'den de baharat getiriyorlardı.

Memlûkler devrinde Kârimi tüccarların faaliyet merkezi Said'deki Kûs şehri idi. Burada onların hükümet tarafından tanınan bir nakibleri bulunurdu. Bu kişiye *Reîsü'l-Kârimiyye* denilirdi. Memlûkler devrinde Mısır, doğu ile batı arasmdaki ticaretten çok büyük kâr elde etti. Memlûk sultanları, bu iktisadî bağları diplomatik bağlarla da kuvvetlendirdiler. Bu sebeple Sicilya, Kastilya, Aragon ve İtalyan Cumhuriyetleri ile müteaddit anlaşmalar imzaladılar.

Ayzab ve Kûs'un, Afrika ve Asya ticareti için birer merkez olmasına karşılık, İskenderiye ve Dimyat şehirleri de Akdeniz yoluyla gelen Avrupalı tüccarların getirdiklerini satıp, doğu mahsullerini alıp götürdükleri birer ticaret merkeziydiler. Ancak 1250 yılındaki Haçlı hücumundan sonra, Dimyat şehri ve limanının kısmen tahribi neticesinde, büyük gemilerin yanaşamaması sebebiyle Avrupalı tüccarlar daha ziyade İskenderiye'yi tercih ettiklerinden bu şehir Memlûkler devrinde Mısır'ın Akdeniz'deki en büyük limanı hâline geldi.

Memlûk devleti, bu geniş ticarî faaliyet üzerinde müessir bir kontrol kurmuştu. Durum ve şartlara göre ithalat ve ihracata konulan ve «*meks*» (çoğulu: *mükûs*) denilen verginin nisbeti değişiyordu. Vergi alındığını belirtmek üzere emtia mühürleniyordu. Malın kalitesini belirten ayrı bir mühür daha vuruluyordu. Bu işi *mühürdâr* denilen görevliler yapıyordu. Bunlar âdetâ bugünkü gümrük memurlarının görevlerini yapıyorlardı. Memlûk sultanları, dış ticarete ve bilhassa baharata ağır vergiler koyuyorlardı. Meselâ Kahire'de fiyatı elli dinar olan karabiber İskenderiye'de Avrupalı tüccarlara bunun üç misline satılıyordu. Bu yüzden özellikle Venedikli tüccarlar, sık sık sultana şikâyette bulunuyorlardı.

Memlûkler devrinde Mısır'ın dış ticaretini baltalayarak devleti zayıflatmak için bazı düşmanca hareketler de yapılıyordu. Meselâ Papalık 1291 yılında Akka'nın fethedilerek Haçlıların Suriye'den tamamen kovulması üzerine de böyle bir teşebbüste bulunmuştu. Papalık, Memlûk Devleti'ni servet ve güç kaynağından mahrum etmek için Avrupalı tüccarların onlarla ticaret yapmalarını yasaklayan fermanlar neşretmiş ve buna uymayanların cezalandırılacağı ilan edilmişti. Buna göre, askerî maksatla kullanılabilecek demir, kükürt, kereste, zift ve yiyecek maddeleri başta olmak üzere içki ve sıvı yağlar ve Memlûkler'in temel dayanağı olan beyaz kölenin Mısır'a götürülüp satılması yasaklanmıştı. Avrupalı büyük tüccarlar, bu yasağın kendilerine de büyük zarar vereceğini bildiklerinden, çeşitli yollarla ticaretlerini sürdürdüler. Önce Aragon hâkimi, arkasından da Venedik Mısır ile ticarî anlaşmalar imzaladılar. Böylece Papalığın teşebbüsü ümit edilen neticeyi vermedi.

Burci Memlûkler devrinde, ıkta nizamının bozulmasına paralel olarak gelirleri azalınca Memlûk sultanları da gelirlerini artırmak için ticarete para yatırmaya başladılar. Bu ise ticaret üzerinde menfî tesir yaptı. Bunun neticesinde baharat fiyatları fevkalâde yükseldi. Bu yüzden tüketicinin yanısıra Avrupalı tüccarlar da büyük zarar ettiler. Memlûk sultanlarının bilhassa baharat üzerindeki bu ihtikâr siyasetleri el-Eşref Barsbay zamanında en yüksek seviyeye ulaştı. Barsbay, *el-Eşrefî* denilen dinarlar bastırarak, Venedik ve Floransa altını ile alış-verişi de yasaklamıştı. Sonunda Avrupalılar bundan kurtulmak için Hindistan ve Uzak-Doğu'ya Atlas Okyanusu yolu ile ulaşmak gayretlerini artırdılar. Hindistan'a ulaşmak için yeni bir yol ararken Vasko de Gama XV. asrın sonunda Ümit Burnu Yolu'nu keşfetti. Dünya ticaretinde büyük bir ihtilâle sebep olan bu keşif, aynı zamanda Doğu ile Batı arasındaki ana ticaret yolu olan Mısır'ın eski ehemmiyetini de kaybetmesi demekti.

D — İÇ TİCARET

Memlûkler devrinde, Mısır'ın iç ticareti de fevkalâde gelişmişti. Başta Kahire olmak üzere Mısır şehirleri büyük çarşıları ile meşhurdu. Bu çarşılarda her çeşit malın satıldığı ayrı bölümler vardı. Kürkçüler çarşısı, Bakırcılar çarşısı, Mumcular çarşısı vb. Bu nizam sayesinde herhangi bir tüccar malını komşusundan daha fiyatlı satamıyordu. Alacağı malın fiyatını ve kalitesini beğenmeyen müşteri aynı malı kolaylıkla bitişik dükkânda da bulabilirdi. Bunun tek mahzuru, farklı nesneler alacak olan kişinin şehri bir uçtan bir uca dolaşmak mecburiyetinde olmasıydı. Çünkü bir çarşıda ancak bir nevî mal satılıyordu. Yiyecek-içecek için de ayrı çarşılar vardı.

Bu devirde Kahire'de Türk, Yemenli, Hindistanlı, Acem ve Mağripli tüccarlar için de ayrı ayrı binalar (vekâlet) vardı. Herhangi bir ülkeden gelen tüccar, o ülkeden gelen diğer tüccarların indiği binaya iniyordu. Memlûkler'in, korunmasına hususi ehemmiyet gösterdikleri bu vekâletlerde tüccarlar, mal ve canlarından emin olarak ticaret faaliyetlerini sürdürüyorlardı.

Çarşılardaki alış-veriş başıboş bırakılmamıştı. Muhtesib, gece-gündüz çarşıları gezerek ölçü-tartı, fiyat ve kaliteyi kontrol eder ve bilhassa anında tüketilen yiyecek-içecek maddeierine ayrıca dikkat ederdi.

E — UMUMİ MALİYE (DEVLET HAZİNESİ)

Umumi Maliye, Memlûkler devrinde, Devlet Hazinesi'ni ve onun ana gelir kaynaklarını ifade eder. Gelirler iki kısma ayrılıyordu: *Şerî* gelirler ve *gayr-ı şerî* gelirler.

Şerî gelirler aşağıdaki vergilerden elde ediliyordu:

Harac (Arazi Vergisi): Bu vergi, toprağın verimliliğine ve ekilen mahsulün çeşidine göre değişirdi.

Zekât: Bilindiği gibi İslâm'a göre, şer'an zengin olan müslüman, servetinin kırkta birini *zekât* olarak vermek mecburiyetindedir. Memlûkler devrinde zengin müslüman, zekâtını dilediğine verirdi. Ayrıca devletin aldığı iki vergi daha vardı: Bunlardan birincisi Mısır'a gelen tüccardan, getirdiği malın % 2 veya % 2,5'u altın ya da gümüş olarak alınırdı. İkincisi de Barka ahalisinden, sürülerini otlatmak için el-Buhayra'ya geldiklerinde, koyun veya deve olarak alınan vergi idi.

Cizye: Ehl-i zimme'den alınırdı. Memlûkler devrinde bu vergi çok azalmış olup mükellef başına yirmibeş ile on dirhem arasında değişiyordu. Bunu toplamak için Kahire'de sultan tarafından tayin edilen bir *Nâzır* vardı. Bundan toplanan paranın bir kısmı kadılara ve ilim ehline sarfedilirken, bir kısmı da Beytü'l-Mâl'e gelir kaydedilirdi. Kahire dışındaki şehirlerin cizyesi ise, ıkta olarak kendisine verilmiş olan emir ve diğer kişiler tarafından toplanan ıkta statüsünde idi.

Sugûr: Bu vergi, deniz yoluyla Mısır'a gelen gayr-i müslim tüccarlardan alınırdı. Şeri olarak bu vergi % 10 nispetinde idi. Ancak Şafii mezhebine göre, bir ülkenin hükümdarı % 10'dan fazla alabileceği gibi, % 5'e kadar da indirebilirdi. Hattâ bir mala ülkenin fevkalâde ihtiyacı olursa, bu vergi tamamen kaldırılabilirdi. Memlûkler devrinde bu nispet % 20 olarak uygulanıyordu.

el-Mevârisü'l-Haşeriyye: Bu vergi vâris bırakmaksızın ölenlerin devlet hazinesine gelir kaydedilen mallarından müteşekkildi. Bu iş sultan tarafından tayin edilen bir nâzır marifetiyle yapılırdı.

Darphane vergisi: Bu vergi Kahire darphanesinde kesilen sikkeden alman vergi idi. Burada kesilen sikkeler üç kısım idi: Altın, gümüş ve bakır. Darphane vergisinden kastedilen altın, gümüş veya bakır sahibinin bu madenleri paraya çevirtmesinden alınan vergiydi. Mısır'da iki ana darphane vardı: Kahire ve İskenderiye darphaneleri. Bunlardan başka, küçük ve daha az ehemmiyetli darphane-

ler vardı. Darphane'de kesilen her bin dinardan % 14,5 hesabıyla vergi alınırdı.

Maden vergisi: Bu vergi Mısır'da çıkarılan zümrüt, şap ve natron gibi madenlerden alınan vergi olup, Avrupalılar'ın şiddetle ihtiyaç duydukları bu nesneleri hassaten sultanlar ellerinde tutarlar, kat kat fiyatlarla satarlardı. Sultanlardan başka hiç kimse bunun alış-verişi ile iştigal edemezdi. Divanü's-Sultani, bu işe bakardı ve hususi olarak bu tür eşya bulunduranların malları müsadere edilirdi.

Gayr-ı şeri gelir kaynaklarına gelince: Bunlar şeri bir dayanağı olmaksızın alınan vergilerden müteşekkildi. Bunlar sadece Memlûk sultanlarının kendilerinden ihdas ettikleri vergiler olmayıp, eski asırlardan beri devam edegelen vergilerdi. Bu nevi vergiler Memlûk tarihi boyunca belli bir kaide üzerine devam eden vergiler değildi. Bir sultan bunu kaldırırken, diğeri miktarını artırarak toplardı. Hububat alım-satımından alınan vergi, valilerin çarşı kethüdalarından aldıkları vergi, hapishanelerden alınan vergi, şekerkamışı ve şırahanelerden alınan vergi, kayıklardan ve deniz araçlarından alınan vergi, fetih müjdesi getirilen şehirden alınan vergi, Nil'in taşması sebebiyle alınan vergi gibi çok çeşitli vergilerdi.

Bu asırda sultanın maliyesi ile devlet maliyesi arasında bir fark olmadığı görülmektedir. Şeri veya gayr-ı şeri olarak toplanan bu vergiler çeşitli hizmetlere sarfedilirdi. Bunların başında memlûk satın alınması gelmektedir. Onların yetiştirilmeleri ve yiyecek-içecekleri için hiç bir masraftan kaçınılmazdı. Ayrıca sultanın hususi ve resmi hayatındaki bütün harcamalar bundan yapılırdı. Bununla ilgili olarak kaynaklarda akıl almaz masraflar anlatılmaktadır. Öte yandan vezirlerin, valilerin, kadıların, divânlarda görevli nâzırların ve kâtiplerin maaşları da bunlardan ödeniyordu. Ayrıca su bentleri ve kanalların yapımı ve tamiri, cami, mescit, medrese vb. inşaat da buradan finanse edilirdi. Tabii harp hâlinde sefere çıkan ordunun ve donanmanın bütün ihtiyacı da bu hazineden karşılanırdı.

F — PARA POLİTİKASI

Memlûk devleti kurulduğu zaman, Mısır ve Suriye'de mütedavil para, Eyyubî sultanı el-Melikü'l-Kâmil'in 1225 yılında darbettirdiği dirhemler idi. Bu dirhemler de iki kısım olup birincisi; üçte ikisi gümüş, üçte biri bakır olan ve *el-Fıddatu'n-Nukra* denilen dirhem; ikincisi ise, *Derâhimü'l-Fülûs en-Nuhâsiyye* denilen bakır dirhemlerdi. Bunlardan ikincisi, 1233 yılındaki iktisadî krizden sonra daha çok

kullanılmaya başlanmıştı. Eyyubî devletinin yıkılışı sırasında bir gümüş dirhem, altı bakır dirheme muadil idi.

Eyyubî devletinin yıkılıp, Memlûk devletinin kuruluşu, para politikasında da bazı değişikliklere sebep oldu. İlk Memlûk sultanları, kendi isimlerine sikke kestirdilerse de 1260 yılına kadar istikrarsızlık devam etti. Bu tarihte sultan olan ez-Zâhir Baybars, kendi adıyla anılan *(ed-Derâhimü'z-Zâhiriyye)* ve üzerinde kendi arması bulunan (Bars resmi) dirhemler kestirdi. Her hâlukârda biz Memlûkler devrinde parayı incelediğimiz takdirde muhakkak şu üç çeşit para ile karşılaşırız. Bunlar: *Altın Dinar, Gümüş Dirhem* ve *Bakır Fels* (çoğulu: Fülûs) idiler.

Dinar: Esas para birimi daima dinar olup, diğer paralar ona göre ayarlanıyordu. Ancak Memlûk tarihi boyunca dinar ayar ve vezin itibariyle çeşitli değişikliklere maruz kalmış ve bu sebeple tüccarlar ve halk devamlı temkinli davranmışlardır. Sultanlar ve ümerâ, gayr-ı şerî olarak dinarla oynarlarken XIII. yüzyılda Venedikliler *el-İfrenti* veya *Duka* denilen ayar ve vezni sağlam altın paralar basıyorlar ve bu paralar İslâm ülkelerinde de büyük rağbet görüyordu. Bir yüzünde bu parayı kestiren hükümdarın resmi, diğer yüzünde Havârilerden St. Peter ve St. Paul'u temsil eden iki resim bulundurması sebebiyle *Müşahhas* (şahıslı, resimli) da denilen bu Venedik paralarının çok rağbet görmesinden rahatsız olan Memlûk sultanları bununla aynı ayar ve vezinde dinarlar kestirdilerse de standardı korunamadığı için yine halkın güvenini temin edememiştir.

Gümüş Para: Şerî olarak dirhemin üçte ikisi gümüş ve üçte biri bakır olurdu. Fakat XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Memlûk dirhemlerinin ihtiva ettiği gümüş nispeti azalarak kıymeti düştü. Dirhemlerdeki gümüş nispeti üçte bire, hattâ daha fazla düştü. Bu yüzden bakır para (fels) kullanımı arttı.

Bakır Fülûs: Memlûkler devrinde değeri en düşük para bu idi. Bununla kıymetli birşey almak mümkün değildi. Günlük ev ihtiyaçları, sebze ve meyve alımında kullanılıyordu. Buna rağmen Memlûk sultanlarının kâr gayesiyle para ile oynamaları sebebiyle bu para da zamanla değerini kaybetti. Paranın istikrarsızlığı, iktisadî hayatın da sarsılmasına sebep oldu. Hattâ insanlar alış-verişlerini takas usûlüyle yapmaya başladılar. Bu sadece iç ticarette değil, dış ticarette bile tatbik edilmeye başlandı.

IV — İLMÎ HAYAT

Memlûkler devrinde Mısır, geniş bir ilmi harekete sahne olmuştur. Bu devirden kalan muazzam edebî eserler, her biri ciltler tutan tarihler, dinî ilimlerle ilgili dev eserler ve ansiklopediler bunun en güzel örnekleridir. Mısır'da Memlûkler devrinde görülen bu ilmî uyanışın, Abbasî hilâfetinin Mısır'da ihyasının bir neticesi olduğunu söyleyenler olduğu gibi, bunu Moğol istilâsı neticesinde diğer İslâm ülkelerinden pek çok âlimin Mısır'a göç etmesi ile alâkalı görenler de vardır. Her iki görüş birer hakikati ifade etmekle birlikte, Memlûk sultanlarının ilmi ve ulemâyı teşvikleri olmasa elbette bu netice alınamazdı. ez-Zâhir Baybars devrinden itibaren ilmî faaliyetler, gittikçe kuvvetlenmiş ve Ezher Camii etrafında âdetâ küçük bir ilim şehri teşekkül etmişti. Pek çok Memlûk sultanı kalede haftada bir kaç kere din ve ilim meclisleri topluyorlardı. Bu meclislerde muhtelif meseleler münakaşa edilir ve münazaralar yapılırdı. Sultanlar gibi, bazı emirler ve çocukları da ilme ve ulemâya destek vermişler hattâ bazıları tarih, fıkıh, hadis, Arapça ve diğer ilimlerle uğraşıp eserler vermişlerdir.

A — MEDRESELER

Memlûk sultanlarının ilmî faaliyetlere verdikleri ehemmiyetin bir delili de, onların çoğu zaman bir medrese vazifesi de gören camilere ilâveten yaptırdıkları medreselerdir. Eyyubi sultanlarından Selahaddin de medrese yapımına ehemmiyet vermiş ve *en-Nâsıriyye*, *es-Sâlihiyye* ve *el-Kamhiyye* gibi meşhur medreseler yaptırmıştı. Ancak Selahaddin ve haleflerinin yaptırdığı medreseler, Mısır'daki Şiî propagandasına karşı, Sünnî akîdesini neşretme gayesini güdüyorlardı. Memlûk sultanları, züht ve takvâlarına bir delil olmak ve böylece halk nazarındaki durumlarını kuvvetlendirmek maksadıyla medreseler yaptırmışlardır. Bunların başlıcaları, ez-Zâhir Baybars'ın yaptırdığı *ez-Zâhiriyye*, en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un yaptırdığı *en-Nâsıriyye*, ez-Zâhir Berkuk'un yaptırdığı *el-Berkukiyye* medreseleri gibi. Memlûk sultanları, sadece Kahire'de medrese yaptırmamışlardır. Meselâ el-Eşref Barsbay Siryakos'ta, Kayıtbay Hicaz ve Suriye'de, Kansuh el-Gûrî Mekke'de medreseler yaptırmışlardır. Medrese yaptırmada Memlûk ümerâsı sultanlarla âdetâ yarışıyorlardı. Bunların en meşhuru Ferec devri ümerâsından Cemâleddin Mahmud'un yaptırdığı *el-Cemâliyye* veya *el-Mahmûdiyye* diye meşhur olan medresedir.

Bir medresenin yapımı tamamlanınca, başta sultan olmak üzere ümerâ, fukaha, kadılar ve âyânın hazır bulunduğu büyük bir törenle

açılış merasimi yapılır, törenden sonra muhtelif yemek, tatlı ve meyvelerin yenildiği büyük ziyafetler çekilirdi. Medresenin yapımında çalışan mimar, mühendis, usta ve diğer görevlilere hil'atler giydirilir; müderris, fakih, müezzin, kurrâ ve ferrâş gibi görevliler tayin edilirdi.

Medreselerde müderrislik şerefli bir görevdi. Müderris, İnşâ Dîvânı'ndan yazılan bir beratla öğretim görevine tayin edilir ve sultan tarafından hil'atlenirdi. Her müderrisin kendisine yardım eden ve talebelere dersleri tekrar ettiren asistanları olurdu. Medrese talebeleri okuyacakları dersleri seçmekte serbesttiler. Talebe şöhretini duyduğu bir müderristen ders almak için, şehir şehir dolaşırdı. Tahsilini tamamlayan talebeye şeyhi, müderrislik veya müftülük için ehliyetini bildiren bir *icazetnâme* verir ve buna onun adı, şeyhleri, okuduğu dersleri, mezhebi ile diğer bilgiler yazılırdı. Medreselerin bu görevlerini yerine getirebilmeleri için muhtaç olduğu mali kaynak, çoğunlukla vakıflardan temin edilirdi.

B — KÜTÜPHANELER

Bilindiği gibi ilmî hayat, kitap ve kütüphanelerle sıkı sıkıya bağlıdır. Kitap ve kütüphane olmaksızın ne ilim yapılabilir ve ne de başkasına bir şey öğretilebilir. Memlûkler devrinde de hem muhtelif ilimlere dair kitaplar yazılmış hem de kitap toplama ve kütüphane kurmaya büyük ehemmiyet verilmiştir. Kütüphane kurma işinde sultanlar başta geliyordu. Bu sebeple Kalatu'l-Cebel'de bir kütüphane kurmuşlar ve bu kütüphanede kıymetli kitaplar toplamışlardı. Muhtelif zamanlarda geçirdiği yangınlara rağmen Kalatu'l-Cebel'deki bu kütüphane devletin yıkılışına kadar varlığını korumuştur.

Memlûkler devrinde her medrese ve camiin de birer kütüphanesi vardı. Medreseyi yaptıran sultan veya emir bunun devamını temin eden mali kaynağı sağladıktan sonra başta tefsir, hadis, fıkıh, edebiyat, tıp ve Arap dili olmak üzere çeşitli sahalarda yazılmış kitaplardan müteşekkil bir de kütüphane kuruyordu. Bu kütüphanelerde kitapları tanzim eden, koruyan ve gerektikçe tamir eden hâfız-ı kütüpler ve diğer görevliler bulunurdu. Kütüphaneler satın alma, hibe ve istinsah yollarıyla yeni kitaplar edinerek mevcutlarının sayısını artırırlardı. Kitapların kütüphane dışına çıkarılması yasaktı.

Cami ve medreselerdeki umûmun istifadesine açık olan kütüphanelerin yanı sıra sultan ve ümerânın bazıları hususi kütüphaneler de tesis etmişlerdi. Meselâ bunlardan Tatar (1422), Türkçe'ye olan aşırı düşkünlüğü sebebiyle sadece Türkçe kitaplardan müteşekkil bir

kütüphane kurmuştu. Yine aynı sultanın emri ile bazı mühim kitapların Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye çevrildiğini biliyoruz.

C — MEKTEPLER

Memlûkler devrinde, medreselerin yüksek okul veya üniversite seviyesinde olduğunu kabul edecek olursak, mektepler ilkokul seviyesinde eğitim ve öğretim yapan müesseselerdi. Mekteplerin kuruluş gayesi müslüman yetimlerini yetiştirmekti. Pek çok hayırsever bu maksatla vakıflar kurmuştu. Bazan kendisine fakih de denilen muallimler burada çocuklara okuma-yazma öğretir ve dini bilgiler verirdi. Çocuklara biraz hesap, biraz dilbilgisi ve biraz da şiir öğretilirdi. Müderrisler gibi muallimlerin de yardımcıları olurdu. Bu mektepleri kuran kişi burada görevli eğitici ve yardımcıların her türlü ihtiyacını karşılardı.

V — DİNÎ HAYAT

Memlûkler devrinde Mısır'da canlı bir dini hayat yaşanıyordu. Memlûklerin yabancılıklarını ve tahtı gasp yolu ile ele geçirdiklerini unutturarak halk nazarında itibarlarını artırmak için dini konularla daha fazla ilgilendikleri görülür. Yine bu sebeple onlar cami yapımına da ehemmiyet vermişlerdir. Mısır'daki dini hayatın bir diğer vasfı da Sünnî mezheplere ağırlık verilmesidir. Selahaddin ve haleflerinin, Mısır'da Şiilere karşı Sünni akidesini kuvvetlendirmek için sarfettikleri gayrete rağmen, Memlûkler devrine kadar Şiî tesiri devam etmiştir. Bu sebeple Memlûk sultanları, bazen onlara karşı kuvvet bile kullanmışlardır. Hattâ bir kişi, rakibini bertaraf etmek istediği zaman ona Şiî iftirasını atması yetiyordu. Memlûk sultanları, dolaylı yollarla da Sünnileri destekliyorlardı. Şiilerden kadı tayin edilmiyor, şehadetleri kabul edilmiyor, imamlık, hatiplik ve müderrislik görevleri verilmiyor ve böylece dolaylı olarak bu mezhep zayıflatılıyordu. Kezâ medreselerde tatbik edilen program da tamamen Sünnî akidesini destekleyici ve kuvvetlendirici mahiyetteydi. Esasen medreseler, daha başlangıçta Şiilerle mücadele için kurulmuştu. Medreselerde dört Sünni mezhepten daha ziyade Şafiî ve Hanefi ilimleri öğretiliyordu. Fakat bu Maliki ve Hanbelî mezheblerinin yasak olduğu mânâsına alınmamalıdır.

Medreselerin yanı sıra camiler ve zaviyeler de dine hizmet ediyorlardı. Haddizatında cami ve medrese, hem ilmî hem de dinî müesseselerdi. Ancak adından da anlaşılacağı üzere medreseler, öncelikle ilmî müesseseler olup, onların dini vasıfları din ilimlerinin buralarda

öğretilmesi sebebiyledir. Cami ve mescitler ise münhasıran dinî hizmetler için inşa edilmiş olup, onların tedris maksadıyla kullanılmaları ikinci derecede görevleriydi. Bu devirde Mısır ve Suriye'de çok sayıda cami ve mescit yapılmıştır. XV. yüzyılın ilk yarısında Fustat ve Kahire'de cuma hutbesi okunan yüzotuz cami ve yine aynı asırda Kahire'de binden fazla mescit bulunduğu kaydedilmektedir. Sadece en-Nâsır Muhammed b. Kalavun devrinde sultan ve ümerâ tarafından yirmisekiz cami yaptırılmıştı.

Zaviyeler ve Tasavvuf:

Memlûkler devrinde Mısır'da dinî hayatın gözardı edilemeyecek bir yönü de tasavvufun yaygınlaşmasıdır. Bu konu ile ilgilenen araştırıcılar, çeşitli ülkelerden şeyhlerin Mısır'a gelmesinin bu hayatı kuvvetlendirdiğini kaydederler. Bilhassa Endülüs ve Fas'da dara düşerek doğuya göç eden müslümanlar Mısır'da büyük bir hüsnü kabul görmüşlerdi. Haçlı ve Moğol tehlikelerinin yanısıra, sık sık başgösteren kıtlık ve salgın hastalıkların yaygın olduğu bir devre yaşandı. Bu ortamda sûfîlerin davetleri kuvvetli bir taraftar bulmuş ve kendilerine *fukarâ* denilen kalabalık bir sûfî kitlesi teşekkül etmiştir. Bunları Ahmedî, Rifaî, Şâzelî ve Nakşî gibi şeyhler ve alâmetleri farklı müteaddit guruplar teşkil ediyorlardı. Bir gurubun şeyhi vefat ettiği zaman halefi onun yerine geçer ve sultan ona Kale'de hil'at giydirirdi. Tasavvuf, nefsi tezkiye etmek için dünya nimetlerine kendini kaptırmamayı ve meşakkatli bir züht hayatı yaşamayı gerektirdiği için bunlar çok basit bir hayat yaşıyorlardı. Memlûkler devrinde tasavufun kuvvetlenmesi ve müritlerin artması, bunlarla ilgili hankâhların çoğalmasına sebep olmuştur. Bunların ikamet ettikleri yerlere hankâh, ribat veya zhaviye denilmekteydi. Memlûk sultanları bunlara geniş vakıflar tahsis etmişlerdi. Buralara daha ziyade yoksullar ve garipler kabul ediliyor kezâ bekârlar da evlilere tercih ediliyordu. Kadınlar için de ribatlar vardı. Oralarda daha ziyâde dullar ikamet ederlerdi. Bu müesseler de diğerleri gibi, devletin son zamanlarına doğru oldukça bozulmuş, usûl ve erkânı zedelenerek toplum üzerindeki etkileri azalmıştır.

Abbasî Halifeliği:

Memlûkler devrinde, Mısır ve İslâm tarihini ilgilendiren mühim bir olay da Abbasi hilâfetinin Kahire'de ihyâ edilmesidir. İslâm âleminin, 1258'de Bağdat'ın işgali ve Abbasi hilâfetinin yıkılışı ile hissettiği mânevî boşluk böylece doldurulmuş. Abbasî hilâfeti Kahire'de

ihyâ edilmeden önce, bazı İslâm hükümdarları, halifeliğin mânevi nüfuzundan istifade etmek için, onu kendi memleketlerinde ihyâ etmek istemişlerdi. Ancak daha ziyade Suriye'deki Eyyubi meliklerinin bu tasavvuru kendilerinin Moğollar karşısında zebun hâle düşmeleri sebebiyle tahakkuk edememiş; siyasi ve askeri bakımdan güçlü olan Mısır'da kurulmuştur. Bu fikri ortaya atan ve tahakkuk ettiren ez-Zâhir Baybars'tır. Böylece Abbasî hilâfeti, 1517 yılına kadar Kahire'de devam etmişse de, bu halifelerin hiçbir siyasi ve askeri gücü yoktu. Bunlardan bir tanesi fiilen sultan dahi olmuş idiyse de (1412) bu sadece ismî bir hâkimiyet olup, halifeler gerçekte birer semboldüler.

VI — SANATLAR

Her devirde ve her yerde sanatın gelişmesi iktisadi hayat ve zenginlikle sıkı sıkıya bağlıdır. Fakir bir cemiyette insanlar öncelikle hayat mücadelesi verdikleri için, sanat lüks telakki edilip iltifat görmez. Bu durumda içtimaî hayatın gerektirdiği bazı binâlar ve levâzımâtı sâdece kullanılış amacına uygun bir basitlik ve sâdelik içindedir. Zengin bir cemiyette ise durum bunun tam tersidir. Bunun gibi, sanatkâr da kendisini tam bir tatmin içerisinde hissederse onunla mütenâsip eserler meydana getirir. Bu bölümde, Memlûkler devrinde Mısır'ın iktisadi bakımdan büyük bir gelişmeye mazhar olduğunu ve servetin de bununla paralel olarak arttığını görmüştük. Bu servetin bir kısmı askerî maksatlarla sarfedilmesine rağmen, askeri faaliyetler dahi bir nev'i kâr getiren faaliyetlerdi. Bu devrin kaynakları Memlûklerin; Haçlılardan, Kıbrıslılardan, Ermenilerden, Nûbe ve harp hâlinde bulundukları diğer yerlerden ne kadar çok ganimet elde ettiklerini tafsilâtiyle anlatırlar. Bazan o kadar çok ganimet ele geçiriliyordu ki paralar tasla bölüşülüyordu. Bundaki mübalağa payı ne kadar olursa olsun, büyük harplerin sadece bir masraf kapısı olmadığı, bunlardan devletin bazen kârlı bile çıktığı açıktır. Öte yandan Memlûkler'in ne kadar zengin olduklarının delili bize kadar ulaşan sanat eserlerindeki mükemmeliyettir. Bugün hâlâ ayakta bulunan muhteşem Memlûk yapıları, ile sadece Mısır'da değil, dünya müzelerindeki eserler bunun canlı şahitleridir.

VII — MİMARÎ

Memlûk devri, hiç şüphesiz Mısır tarihinin İslâmî mimari bakımından altın devridir. Cami, medrese, türbe, hamam ve han gibi pek çok muazzam eser bu devirde yapılmıştır.

Memlûk devri mimarîsini dinî ve sivil mimarî olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Dinî mimarînin başında cami, medrese ve türbeler gelmektedir. Memlûk devri İslâm mimarisi içerisinde öncelik camilerde olup, bunlar arasında da en mükemmeli şüphesiz Sultan Hasan Camii'dir. Yapımı üç yıl süren ve 1363'te bitirilen bu eser, İslâm sanatının övünebileceği en güzel eserlerden birisidir. Kezâ el-Mansur Kalavun'un yaptırdığı medrese, türbe, ve hastahaneden oluşan külliye de en güzel Memlûk eserlerindendir. Bu külliyenin en güzel parçası Kalavun'un ve oğlu Muhammed'in gömülü olduğu türbedir. Memlûk devri dinî mimarîsi arasında ez-Zâhir Berkuk türbesinin de mühim bir yeri vardır. Oğlu Ferec tarafından, 1410 yılında tamamlanan bu eser, büyük bir cami ve hankâh da ihtiva ediyor ve bu sebeple dinî mimarînin çeşitli cüzlerini birarada bulunduruyordu. Aynı şekilde Kayıtbay'ın türbesi de Memlûkler devrinden kalan en güzel eserlerden birisidir. Bu türbenin yanında bir medrese, bir çeşme ve bir de mektep vardı.

Sivil mimariye gelince: Bu eserlerden bütünüyle günümüze kadar gelebileni maalesef yoktur. Bazısının girişi, bazısının bir duvarı, bazısının bir salonu veya odası günümüze kadar kalabilmiştir. Bize kadar gelebilen parçaları, onların diğer kısımları hakkında bir fikir yürütmemize imkân tanımaktadır. Aynı şekilde bunlardan kalan taş, mermer ve ağaç işleme ve süslemeler de bunların mükemmelliği hakkında bir fikir vermektedir. Sivil mimarînin çeşitleri ise saraylar, ticarethaneler, hamamlar vb.'dir.

VIII — RESİM VE HEYKELTIRAŞLIK

Puta tapıcılığı hatırlattığı için bu sanatların İslâm dinî tarafından iyi bir gözle görülmediğini biliyoruz. Bu sebeple İslâm sanatçıları, ilk devirlerden itibaren insan ve hayvan resmi ve şekillerinden ziyade bütün sanat kudretlerini hendesî şekillere ve bitki süslemelerine vermişlerdir. Buna, bir süs vasıtası olarak yazıyı da ilâve etmeliyiz. Başta kûfî olmak üzere pek çok eserin hüsnü hat misalleriyle dolu olduğunu görüyoruz. Bununla beraber, Ortaçağ boyunca, İslâm sanatçıları canlı varlıkların resimlerini de yapmışlardır.

Bağdat'ın Moğollar tarafından istilâsından sonra, pek çok sanatkârın Mısır'a göç etmesi onların temsil ettiği ekolün de Suriye ve Mısır'da eserler vermesini intac eylemiştir. Aynı şekilde Abbasî hilâfetinin Kahire'de ihyası burayı bütün Müslümanların dinî merkezi hâline getirmiş ve pek çok İslâm ülkesinden çok sayıda sanatkâr burada toplanmıştır. Dinî yapıların eyvanları ve kubbeleri kûfî yazılar ve

hendesi şekillerle süsleniyor ve renkli mermerler âdeta bir tablo canlılığı ile işleniyordu. Süsleme ve resimler sadece mimari eserlere münhasır olmayıp mensucat, madeni eşyalar, cam ve ciltcilikte de kullanılıyordu.

Topraktan yapılan eşyaya gelince: Bu devirde bunların şöhreti, Mısır ve Suriye hudutlarını aşmıştı. Bunların üzerindeki hayvan ve kuş resimleri, bitki ve geometrik şekiller fevkalâde güzeldi. Bazan bunların üzerinde sülüs yazısıyle yazılmış yazı örnekleri de bulunuyordu. Bilhassa beyaz ve mavi renklerin hâkim olduğu bu eşyalar üzerinde yazılar, bitki dalları ve geometrik şekillerle ayrı bir kompozisyon teşkil ediyordu. Memlûk devrinden kalan bu çeşit kap-kaçağın bir kısmı bugün müzeleri süslemektedir. Bunların üzerindeki bazı yırtıcı hayvan resimlerinin, bazı Memlûk sultanlarının armaları olduğunu da biliyoruz.

Bu devirdeki dokumaların renkleri fevkalâde canlı ve süslüydü. Bunlarda bazı hayvanların avlanma şahneleri dahi tasvir ediliyordu. Memlûkler devrinde maden işçiliği de fevkalâde gelişmişti. Çeşitli kutular, kandiller, mutfak eşyası, madeni iskemleler bunların başında gelmekteydi. Bunların hepsi geometrik şekillerle süslenmişti. Büyük bir kısmının başta kûfi ve nesih olmak üzere yazılarla süslendiğini, üzerlerinde sultanların isimlerinin ve lakaplarının yazılı olduğunu görüyoruz. Resmin en güzel göründüğü nesnelerden birisi de cam eşya ve cilt kapaklarıydı. Memlûk devri cilt kapakları birbirine geçmiş hendesi şekillerle süslüydü. Kitaplar ve ciltler altın ve gümüş ile tezhîp ediliyordu. İslâm sanatkârlarının ve bilhassa hattatların en çok itina gösterdikleri eserlerin başında Kur'an geliyordu. Yazısının yanı sıra sahîfelerinin tezhibi ve cildinden her birisi ayrı bir sanat eseri olan bu Kur'anlar bugün dünyanın çeşitli müzelerinde bulunmaktadır. Kezâ diğer kitaplar da birer sanat şaheseriydiler. Bunlardan bilhassa sultan veya ümerâya takdim edilmek üzere hazırlananlara daha ziyade dikkat ve itina gösteriliyordu.

IX — OYMACILIK VE KAKMACILIK

Başta taş, mermer ve alçı üzerine olmak üzere oymacılık, Memlûk devrinde gelişen sanatlardan birisiydi. Bu devirde büyük binaların yapıldığını söylemiştik. Bunlar mimari bakımdan temsil ettikleri mükemmeliyetleri kadar süslemeleri ile de fevkalâde değerliydiler. Başta camilerin mihrap ve minberleri olmak üzere kubbeleri, eyvanları, duvarları ve minareleri çeşitli cinsten oymalarla süslüydü. Taş ve mermer işçiliğinin yanı sıra ağaç oymacılık da fevkalâde gelişmiş-

ti. Pencerelerde ve kapılarda bunların en güzel misâllerini görmek mümkündür. Burada fildişi ve sedef gibi başka malzeme de kullanılıyordu. Bütün bu nev'iden günümüze kadar intikal eden örnekler bu sanatların ne kadar geliştiğini bize göstermektedir. El sanatlarından olan halıcılığın da bu devirde Mısır'da önde gelen sanat dallarından olduğu görülmektedir.

SAMANİLER

GİRİŞ

Samanilerin asıl yurtlarının neresi olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Arapça ve Farsça kaynaklarda bu ismin Semerkand yakınında bir köyden, bazılarında ise, Belh veya Tirmiz(1) yakınlarında bir köyden geldiği rivayet edilmektedir. Sonuncu rivayet biraz daha muhtemel görünmektedir. Bunun sebebi, kaynaklara göre Samanoğullarının ilk defa Amu Derya ötesinde (Maveraünnehr) Semerkand'da değil Horasan'da ortaya çıkmış olmasıdır.

Bazı kaynaklarda Samanoğulları'nın Behram Gûbin adında asil bir Sasani ailesinden geldiği de rivayet edilmektedir. Buna karşılık bir müellif, onların Türk asıllı olduklarını ve Oğuz boyuna mensup bulunduklarını öne sürmektedir. Bu rivayetin doğruluğu mümkün görünmemekle birlikte, böyle bir görüş belki de son zamanlarda Samanoğulları'nın Eftalit (Ak Hunlar) veya Türk asıllı olduklarını ortaya koyma teşebbüslerinin bir sonucudur(2). Ancak Samanoğulları hanedanının ortaya çıkışıyla ilgili bütün tarihi bilgiler, Saman'ın İslâmiyet'i, 105-109(723-727) yılları arasında Horasan valisi olan Esed b. Abdullah el-Kasri (veya Kuşeyri) vasıtasıyla kabul ettiğini, sonra da oğluna valinin adını, yani Esed adını verdiğini göstermektedir. el-Me'mun dönemine kadar Esed hakkında bilgi yoktur.

O dönemde ise Esed'in dört oğlunun, Me'mun'u, Râfi b. Leys adlı bir âsiye karşı desteklemeleri sebebiyle Horasan valisi Gassan b. Abbad tarafından mükâfatlandırıldıklarını öğreniyoruz. 204(819) yılındaki bu olaydan sonra Esed'in dört oğlundan Nuh Semerkand'a, Ahmed Fergana'ya, Yahya Şaş'a, İlyas ise Herat'a tayin edilmişti. Böylece Esed'in oğullarının yönetim görevi üstlenmeleriyle Amu Derya ötesinde Samanoğullarının iktidarı da başlamıştır. Samanoğulları iktidarının bu bölgede yoğunlaşmasının sebebi, Herat'taki İlyas sülalesinin, kuzeydeki kardeşleri kadar iyi durumda olmamasıydı.

242(856)'de İlyas ölünce, Herat'ta yerine oğlu İbrahim geçmişti. Bundan sonra Horasan valisi Muhammed b. Tahir İbrahim'i ordu ko-

(1) Yakut, Mu'cemu'l-Buldan, 13

(2) Muhammed Lari, Farsça yazma, İstanbul Üniversitesi, F. 725

mutanlığına getirmiş ve İbrahim'in Sistan'da Haricilere karşı giriştiği ilk savaş başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Yakub b. Leys Herat'ı kuşattığı zaman, Tahirî vali, İlyas'ı Yakub'a karşı savaşmaya gönderdi. 253(867)'de Fuşeng (veya Puseng) yakınlarında yapılan bu savaşta yenilen İlyas, Nişapur'a kaçtıysa da daha sonra Yakub'a teslim oldu. Yakub da onu esir olarak Sistan'a götürdü.

Mâveraünnehr'de Nuh'un ölümü üzerine (227/841-842), Horasan valisi, Nuh'un, Yahya ve Ahmed adlarındaki iki kardeşini Semerkand'a tayin etti. Ahmed (ölümü: 250/864-865), kardeşi Yahya'dan (ölümü: 241/855) daha uzun ömürlü olmuş ve kendisinden sonra oğlu Nasr Semerkand'da, diğer oğlu Yakub ise Şaş'ta iktidara geçmişti. Yakub, Şaş'ta uzun süre iktidarda kaldı. Bu arada Yahya ile Ahmed arasında ve Ahmed taraftarlarının nasıl olup da Yahya taraftarlarının yerini aldığı kesin olarak bilinmemektedir. Belki de Yahya, Buhara ve Harezm gibi sulak bölgelerin dışında Mâveraünnehr bölgelerinin büyük bir bölümünü idare eden ve kendisinden daha enerjik olan kardeşi Ahmed'e iktidarı kendisi vermiş olabilir.

Yahya ise Semerkand'da sadece sözde bir yönetici olarak kalmıştır. Meselâ, paralarda Yahya'nın resmine rastlanmamasına karşılık, 244 (858-859)'de Semerkand'da Ahmed'in resminin bakır paralara basılmış olması önemlidir. Nasr b. Ahmed'den önce (yaklaşık 273/886) Samanoğullarının para basma yetkileri yoktu.

A — SAMANOĞULLARI HÜKÜMDARLARI

1 — Nasr b. Ahmed (261-279/875-892)
2 — İsmail b. Ahmed (279-295/892-907)
3 — Ahmed b. İsmail (295-301/907-914)
4 — II. Nasr b. Ahmed (301-331/914-943)
5 — Nuh b. Nasr (331-343/943-954)
6 — Abdülmelik (343-350/954-961)
7 — Mansur (350-366/961-976)
8 — II. Nuh (366-387/976-997)
9 — II. Mansur (Ebu'l-Haris) (387-389/997-999)
10 — II. Abdülmelik (389/999)
11 — İsmail Muntasır (390-395/1000-1005)

B — SAMANÎ DEVLETİNİN KURULUŞ DÖNEMİ

1 — Nasr b. Ahmed (261-279/875-892)

Horasan'da Tahirî valilerin iktidarlarının çökmesi ve Yakup b. Leys'in kazandığı zaferlerden sonra Nasr b. Ahmed, başkenti Semerkand olan Mâveraünnehr'deki bölgenin fiilen bağımsız yöneticisi ol-

muştu. Nasr b. Ahmed, Tahirilerin iktidardan düşmesiyle ortaya çıkan idarî boşluktan ötürü karışık bir durumda olan Buhara'ya, kardeşi İsmail'i göndererek iktidarını sağlamlaştırdı. Daha önce Harezm birlikleri, buraya saldırıp şehri yağmaladıkları için halk, İsmail'in gelmesine sevinmiş ve düzeni koruyacak bir kişi olarak gördükleri İsmail'i, daha ilk günden itibaren desteklemişti.

Bu olaydan kısa bir süre sonra, İsmail ile kardeşi Nasr arasında, vergi gelirlerinin dağılımı yüzünden ortaya çıkan anlaşmazlık, bir çatışmaya dönüşmüştü. Narşahî ve başka kaynaklarda, iki kardeş arasındaki bu çatışmadan ve sonuçta İsmail'in zafer kazandığından bahsedilmektedir. İsmail, kardeşler arasındaki bu mücadelede zafer kazanmış olmasına rağmen Semerkand'a gitmemiş, onun yerine Buhara'yı Samanoğulları devletinin yeni merkezi yapmıştı.

Samanoğulları devletinin resmen tanınması 261(875) yılında olmuştu. Bu tarihte Halife el-Mu'temid, Saffari Yakup b. Leys'in bütün muhalefetine rağmen yönetimini resmen Nasr b. Ahmed'e vermişti. Nasr b. Ahmed, kardeşi İsmail ile aralarında çıkan çatışmada yenilgiye uğramasına rağmen, halifenin nazarında Maveraünnehr'in meşrû idarecisi durumundaydı. Nasr'ın öldüğü Cemâziyelevvel 279 (Ağustos 892) tarihine kadar İsmail onun hâkimiyetini tanımıştı.

2 — İsmail b. Ahmed (279-295/892-907)

Bu arada Yakub b. Leys de ölmüştü. Yerine geçen kardeşi Amr, kendisini Tahirilerin mirasçısı, dolayısıyle de Horasan'ın ve İran'ın diğer bölgelerinin meşrû yöneticisi olarak görüyordu. Kendisine bu bölgelerde hükmetme yetkisini vermesi konusunda Amr halifeyi ikna etmiş, halife ise bu isteği, belki de Saffariler ile Samanoğulları'nın birbirlerini yokedebilecekleri ümidiyle yerine getirmişti. Ama sonuçta zafer İsmail'in olmuştu. Amr'ın yenilgisi ile ilgili rivayetlere göre Amr, Belh yakınlarında İsmail'in birlikleri tarafından hiçbir çatışmaya gerek kalmadan ele geçirilmişti. Esir alınan Amr, Bağdat'a gönderilmiş ve burada halifenin emriyle ölüme mahkûm edilmişti. İsmail'in kazandığı bu zaferin tarihi kesin olarak bilinmemektedir; ama olay muhtemelen 287(900) yılının baharında cereyan etmiştir.

İsmail'in Amr'ı yenmesi, onun halife tarafından bütün Horasan'ın hâkimi olarak tanınmasını sağladı. Hâkimiyetinin resmen tanınması, kendisine belgeler, hediyeler ve mevkiine uygun hilatler verilmesi şeklinde olduysa da, aslında İsmail zaten bu bölgenin hâkimi durumundaydı. Çünkü doğu bölgelerinde halifenin gücü çoktan sona ermişti. İsmail, Samanoğulları devletinin gerçek kurucusuydu. Bütün

kaynaklarda kendisinin üstün yöneticilik niteliklerinden söz edilmekte, hattâ yöneticiliği idealize edilmektedir.

İsmail, Samanoğulları ülkesini her yönde büyütmüştü. 280(893) yılında kuzeye hücum edilerek Taraz şehri ele geçirilmiş, şehirdeki Nasturi kilisesi camiye çevrilmiş ve sonuçta birçok ganimet elde edilmişti. Değişik kaynaklarda bu seferle ilgili olarak farklı bilgiler verilmesine rağmen, bütün kaynaklarda İsmail'in başarısı konusunda görüş birliğine varıldığı görülür. Bu sefer ve İsmail'in 291(903)'de yaptığı bir başka sefer sonunda Samanoğulları ülkesinin sınırları kuzey ve doğu yönünde fazlaca genişletilememiştir.

Ancak hiç değilse sınır bölgesi emniyete alınarak Türkler'in saldırılarını önleyecek duruma getirilmiş ve İslâmiyet'i yayanlar steplere doğru geri çekilmek zorunda bırakılmıştı. Günümüzde de geçerli olan görüşlere dayanarak İsmail'in, Orta Asya'daki küçük ve bağımlı devletlerin kendi içlerindeki bağımsız varlıklarına son vererek, onları doğrudan doğruya Samanoğulları devletinin egemenliği altına aldığını söyleyebiliriz. İsmail, muhtemelen 280(893)'de Afşin Haydar b. Kavus'un anayurdu olan Zerefşan vâdisinin üst kısımlarındaki meşhur Uşrusana(1)'daki yerli hânedana da son vermişti. Maveraünnehr'deki diğer bölgelerin, ne zaman Samanoğulları devletinin egemenliği altına girdiği ise kesin olarak bilinmemektedir.

Ancak bunlardan bazıları yerli yöneticilerin denetimine bırakılmıştır. Meselâ, İsmail'in, Amr b. Leys'i yendiği tarihten sonra Harezm'de durum böyleydi. Fakat ülkenin güneyindeki mahalli Harezm hânedanı 385(995)'e kadar sürmüş, bölgenin kuzeyi ise, başkent Gurgân dahil olmak üzere, Samanoğullarından bir vali tarafından yönetilmişti. 385(995)'te kuzeydeki yönetici güneydekini yenerek bu bölgeyi kendi bölgesine katmıştı. Bununla birlikte Samanoğulları devletinin egemenliği süresince Harezm'in her iki bölgesi de Samanoğulları devletine gerçekten bağlı kalmıştı. Böylelikle İsmail'in ülkesi, merkezî hükümet eyaletleriyle, merkeze bağlı prensliklerden oluşuyordu.

İsmail, Amr b. Leys'i yendikten sonra, halife ona Taberistan, Horasan, Rey ve İsfehan'ı yönetme yetkisini de vermişti. Ancak İsmail, bu bölgeleri kendi ülkesine katmaya karar vermişti. 287(900)'de, o sırada Taberistan ve Gurgân'ın fiilen yöneticisi olan Muhammed b. Zaid'in elçilerinin kendisini engellemeye çalışmalarına rağmen İsmail, Muhammed b. Zaid ile savaşmak üzere ordusunu harekete geçirmişti. Sonuçta muzaffer olan İsmail, Taberistan hükümdarını yenmiş ve öldürmüştü, İsmail'in bir komutanı kendisine isyan ettiğinden

(1) Mahalli dilde bu yerin adı Ustruşana'dır.

ertesi yıl Taberistan'a giden orduya kendisi komuta etmişti. Asi komutan Deylem'e kaçmış ve İsmail Gurgan ile Taberistan'da yeniden Samanoğullarının hâkimiyetini sağlamıştı. Rey ile Horasan'ın bütünü İsmail'e tâbi olmuş, fakat Sistan ile İsfehan bağımsız olarak kalmıştı. İsmail'in ülkesinin merkezi, başkenti Buhara olan Mâveraünnehr bölgesi idi.

İsmail, tarihte yetenekli bir komutan ve güçlü bir yönetici olmaktan ziyade âdil bir yönetici olmasıyla ünlüdür. Hem Arapça, hem de Farsça kaynaklarda İsmail'in bu özelliği ile ilgili birçok nakil bulunmaktadır. Meselâ bir gün İsmail, Rey şehrinde değerli madenlerin vergilendirilmeleri amacıyla kullanılan tartıların fazla ağır olduğunu öğrenmişti. Bunun üzerine tartıların düzeltilmesini ve şehir vergisi adı altında toplanmış olan vergilerden bu fazla miktarın düşülmesini emretmişti(1).

Bundan başka, üzerinde İsmail'in adı bulunan taş tartılar da bulunduğundan, onun kendi ülkesindeki ölçü ve tartıları sistemli bir hâle getirdiği düşünülebilir. Ancak kaynaklarda bundan bahsedilmemektedir.

İsmail, kendi ülkesinde başka reformlar da yapmıştı. Hattâ ülkenin batıdaki ileri karakolu durumunda olan Kazvin'de halkın rızasıyla bazı toprak sahiplerinin mallarına da el koymuştu(2). Özellikle kuzeyde göçebe Türkler'e karşı giriştiği seferler sebebiyle devletin merkezi durumundaki Mâveraünnehr bölgesi düşman saldırılarına karşı öyle emniyetli idi ki, Buhara ve Semerkand'daki surlar ve diğer savunma mekanizmaları ihmal edilmişti. Nitekim hanedanlığın son dönemlerinde surlar harabolmuş vaziyetteydi.

İsmail'in Abbasî Halifelerle Münasebetleri:

İsmail halifeye sadıktı. Ancak gerek onun, gerekse Samanoğullarından diğer yöneticilerin Bağdat'a vergi veya haraç verdiklerini gösteren hiçbir delil yoktur. Halifeye hediyeler gönderilmesi normaldi. Ayrıca halifeye faaliyetleri hakkında raporlar da gönderiyorlardı. Hem halife, hem de yönetici durumundaki Samanoğullarının adına paralar bastırılıyordu. Hiç değilse Büveyhilerin ortaya çıkışına kadar her gün yapılan dualarda da hem halifenin, hem de baştaki Samanoğullarının adları okunuyordu. Samanoğulları ve halifeler arasındaki münasebet resmî olmakla birlikte normaldi ve bu durum hanedanın sonuna kadar böylece sürmüştü.

(1) Mirhand, 124

(2) Ebu'l-Kasım er-Rafii, Kitabu't-Tedvir fi Zikri Ebli'l-İlmi bi Kazvin, Arapça yazma, İstanbul, Koğuşlar 1007, 147a.

Kaynaklarda Samanoğullarından olan yöneticiler *emir* olarak adlandırılmaktadır. O dönemde bu ünvan, halifenin genel valisi gibi bir ünvan idi. Halife ise bütün müslümanların emiriydi. Abbasî halifeleri gibi Samanoğulları da hükümdarlık ünvanları taşıyorlardı. Meselâ Nuh b. Nasr, *Emir-i Hamîd* ünvanını kullanıyordu. Bazıları öldükten sonra da farklı ünvanlar alıyorlardı. Meselâ İsmail için öldükten sonra son emir ünvanı kullanılmıştı. Makdisi'nin belirttiği gibi (1) Ahmed b. İsmail için ise öldükten sonra «şehit edilen emir» anlamında *Emîr-i Şehîd* ünvanı kullanılmıştı.

3 — Ahmed b. İsmail (295-301/907-914)

İsmail uzun süren bir hastalıktan sonra 295 yılının Safer ayında (Kasım 907) öldü. Fakat değişik kaynaklarda onun ölüm tarihi farklı şekilde verilmektedir. İsmail'in yerine oğlu Ahmed geçti. Ahmed hemen Saffarilerin hâkimiyetinde kalmış olan Sistan'ı zaptetmeye girişti. 298(911)'de bu bölgenin büyük bir kısmı Samanoğulları'nın hâkimiyetine girmişti. Ancak Taberistan bölgesi Nâsıru'l-Kebir adlı bir Zeydî Şiî liderin öncülüğündeki ayaklanma sonucunda Samanoğulları'nın hâkimiyetinden çıktı.

Bu arada Gurgan da isyan etmişti. Ahmed Taberistan ve Gurgan'ı yeniden zaptedemeden önce Buhara yakınlarındaki bir yerde, çadırında uyurken kölelerinden bazıları onun, başını vurarak öldürdüler. Bazı kaynaklara göre Ahmed'in öldürülmesinin sebebi, ulemanın tavsiyelerine çok fazla güvenmesiydi. Ayrıca babasının aksine emir ve kararnamelerde Farsça yerine Arapça'nın kullanılmasını sağlamıştı.

4 — II. Nasr b. Ahmed (301-331/914-943)

Cemaziyelâhir 301(Ocak 914)'de ölen Ahmed'in yerine sekiz yaşındaki oğlu geçti. Lakabı Said olan Nasr b. Ahmed, Ebû Abdullah el-Ceyhanî'yi başvezirliğe getirdi. Ceyhanî, yalnız yetenekli bir idareci değil, aynı zamanda meşhur bir coğrafyacı ve âlimdi. Ancak tahta sekiz yaşında bir çocuğun geçmesi, birbiri ardına birçok ayaklanmanın patlak vermesine sebep oldu. Bu ayaklanmalardan en tehlikelisi, Semerkand'daki İsmail'in küçük kardeşi ve Nasr b. Ahmed'in babasının amcası İshak b. Ahmed'in önderliğindeki ayaklanma idi. İshak kendi adına para bastırıyor ve bu konuda oğulları da kendisine yardımcı oluyorlardı. Bunlardan Mansur, Nişapur'u ve Horasan'daki birkaç şehri ele geçirmişti.

(1) Makdisi. Ahsenü't-Tekasîm, neşr. M. J. de Goeje, 337

Yapılan birçok savaştan sonra İshak yenildi ve esir alındı. Oğlu ise Nişapur'da öldü. Daha sonraları Nasr'ın kendi kardeşleri de ona karşı ayaklandılar. Nasr bu ayaklanmaları da güçlükle bastırdı. İçteki bu karışıklıklara rağmen Nasr, batı bölgelerinden bazılarını da yeniden zaptetmeyi başardı. Ancak Emir Ahmed'in ölümünden sonra bu bölgeler Samanoğulları'na bağlı kalmadılar. Rey şehri de yeniden işgal edilmiş, ancak Taberistan'ı işgal etmek çok daha zor olmuştu. Bu bölgenin büyük bir bölümü Samanoğulları'nın hâkimiyeti altına alınmıştı.

Ancak daha sonra Makan b. Kaki adındaki bir yerli lider, yalnız Taberistan'ı ele geçirmekle kalmadı, ayrıca Horasan'ı da yağmaladı. Fakat 940 yılında Samanoğullarından bir komutan tarafından yenilgiye uğratılmıştı. Nasr 29 yıl süren bir saltanattan sonra, 331 (943) yılında öldü.

Bazı kaynaklara göre Nasr'ın ordusundaki belli başlı subaylar onun İsmaili dâvetçilerini desteklemesine karşı çıkmışlar ve emire karşı bir suikast hazırlamışlardı. Fakat Nasr'ın oğlu Nuh, bu komployu öğrenmiş ve kötü niyetli subayların elebaşısını bir ziyafet esnasında cezalandırmıştı. Ancak Nuh subaylara, kendi ülkelerinde bulunan İsmaili misyonerlerin çalışmalarına son vereceğine dair söz vermişti. Ayrıca babasını tahttan feragat etme konusunda ikna etmiş ancak, kısa bir süre sonra Nasr ölmüştü.

C — SAMANİLER'İN YÜKSELME DEVRİ

Ayaklanmalara ve iç karışıklıklara rağmen, Nasr b. Ahmed dönemi, Samanoğulları idaresinin altın çağı olarak adlandırılabilir. Onun dönemindeki iki vezir, görevlerinin yanısıra edebiyat ve kültürün geliştirilmesinden de sorumluydular. Daha önce 302(914)'den 310(922) ve sonra 327(938)'den 331(941-942)'e kadar vezirlik yapmış olan Ceyhani'den söz edilmişti. Ceyhani'nin yazdığı kitap bugün mevcut değilse de, bu kitabın bazı bölümleri başka kaynaklarda yer almaktadır. Bu kitapta Maveraünnehr bölgesinin doğusunda ve kuzeyindeki ülkeler ve halklarla ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Vezir bu bilgileri çeşitli heyetler, tüccarlar ve seyyahlardan sağlamıştı. Ceyhani, coğrafyaya ilgisi dolayısiyle Buhara'daki sarayına birçok coğrafyacıyı dâvet etmişti. Ancak o dönemdeki coğrafyacıların en meşhurlarından olan Ebû Zaid el-Belhi, emirin sarayında kalmanın bütün avantajlarına rağmen kendi şehri Belh'ten ayrılmayı reddetmişti. Ancak Ceyhani, yalnız coğrafya ile ilgilenmiyordu. İbn Nedîm'in *Fihrist*'inden onun günümüzde mevcut olmayan başka kitaplar da yazdığını öğreniyoruz.

Başkent Buhara'ya gelen bilim adamları, astronomi bilginleri, edebiyatçılar ve başka alanlarda ünlü kişiler öyle arttı ki, bir ilim merkezi olarak şehrin ünü bütün İslâm dünyasında yayıldı. Bel'ami, birçok bilgini ve edebiyatçıyı himaye eden bir kişi olduğu gibi, kendisi bizzat ilim ve kültürle uğraşmaktaydı. Ceyhanî'nin Şii inançlarına, hattâ hem Tanrıya hem de şeytana inanan Maniheizm'e bağlı olmasından şüphelenilince görevine son verilmişti.

Ebû Mansur es-Sealibi'nin *Yetimetü'd-Dehr* veya Muhammed Avfî'nin *Lubâbu'l-Elbâb* adlı kitapları veya bunlara benzer antolojilerde o dönemdeki şair ve yazarların adlarıyla eserleri belirtilmektedir. Bu antolojiler sayesinde elde edilen edebiyatçıların listesi oldukça etkileyicidir. Nasr b. Ahmed'in sarayında yalnız Arapça yazan din adamları değil, hem Arapça, hem de Farsça yazan şairler, tarihçiler ve bilim adamları vardı. Coğrafya alanındaki tek ünlü kişi ise yalnız Ceyhani değildi. Nasr'ı temsilen bir elçilik heyetiyle Çin'e giden Ebû Dulef de seyahatiyle ilgili bir rapor yazmıştı. İbn Amacur et-Türkî, Nasr'ın ülkesinde bir süre faaliyette bulunmuş bir astronomi bilginiydi. Din bilginlerinin sayısı ise son derece kabarıktı.

Farabî (öl. 339/950) Maveraünnehr'de doğmuş olmasına rağmen hayatının büyük bir kısmını Bağdat'ta ve diğer şehirlerde geçirmişti. Nasr'ın saraymdaki edebiyatçılar arasında belki de en önemli gurup, İranlı şairlerdi. Bunlar arasmda en ünlüleri, yaklaşık 329(940)'da ölen şair Rudeki idi. Yeni Fars dili ve edebiyatının doğuşundan diğer bölümde bahsedilecektir. Şimdilik sadece Nasr'ın döneminde gerek başkentte, gerekse ülkenin diğer taraflarında hem Arapça, hem de Farsça kitapların yazıldığını, Buhara'da bulunan bir kütüphanenin İbn Sina dahil, diğer bilim adamları tarafından övgüye değer bulunduğunu söylemekle yetineceğiz. Samanoğulları hanedanının daha sonraki dönemlerinde de bilginler bu kütüphaneden faydalanmışlardır.

D — SAMANİLER'DE DEVLET TEŞKİLATI

Samanoğulları devlet teşkilatında merkez ve çevre bölgeler ile birlikte halifenin Bağdat'taki sarayının organizasyonu örnek alınmıştı. Mahallî valileri hükümdarın tayin ettiğinden ve mahalli hanedanların aslında yerel yöneticiler olarak görev yaptıklarından daha önce söz edilmişti. Hem valilerin, hem de mahallî yöneticilerin başlıca görevi, vergi toplamak ve gerektiğinde askerî birlikler sağlamaktı. Başlıca vilâyet Amu Derya Nehri'nin güneyindeki Horasan bölgesiydi. Horasan valiliğine önceleri hükümdarın bir yakını, daha sonra da onun güvenilir kölelerinden biri getirilirdi. Bu bölgenin valisi genellikle *Sipah-Salar (Sahibü'l-Cüyûş)* denen ve en büyük ordunun komu-

tanı durumundaki kişilerdi. Burada da Bağdat'ta olduğu gibi köleler en yüksek mevkilere getirilebilirlerdi. Nizamü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'sinde sarayda köleler için yapılan okuldan ayrıntılı bir şekilde söz edilmektedir. Buradaki eğitim sistemi, daha sonra gelen hanedanlar tarafından da örnek alınmıştı. Yine Bağdat'ta olduğu gibi Buhara'da da Türk köleler, sonunda hanedanı ele geçirmeyi başarabiliyor ve hükümdar onların bir kuklası durumuna düşüyordu.

Siyasî faaliyetlerin *saray* ve *divan* arasında bölünmesi, Bağdat'taki durumu yansıtıyordu. Vezirlik makamı çok önemliydi, çünkü güçlü bir vezir diğer yetkilileri görevden alabileceği gibi ordunun idaresini de ele alabilirdi. Teorik olarak vezir, divanın dolayısıyla yürütme yetkisinin başkanıydı. Bunun saraydaki karşıtı *Hâcib* idi. Aslında vezir emirin sağ kolu durumunda olduğundan, Samanoğulları devletinin yönetiminde ikinci derecede etkili bir kişiydi. Kaynaklarda *Hâcib* veya *Hâcibu'l-Huccâb* olarak geçen makam ise günümüzdeki devlet başkanlığı gibiydi. Bununla beraber Samanoğulları hanedanının ilk dönemlerinde *vekil* ve *emirin* saraydaki işlerini yöneten kişi, *Hâcib*'den daha etkili bir durumda olmalıydı. Türklerden müteşekkil saray muhafız birliği güçlendikçe, bunlar üzerinde otorite sahibi olan hâcipler de daha etkili olmaya başlamışlardı. Bu durumda ise, vekilin gücü azalıyordu. Böylelikle Samanoğulları devletinin yönetiminde sabit bir faktör durumunda olan idari hiyerarşinin başında vezir yer alıyor, buna karşılık saray, memleketin iç işlerinden sorumlu vekil ile sarayın icra işlerinin başında olan hâcip arasındaki iktidar çatışmalarına sahne oluyordu.

İcra kolu, saray muhafız birliğinden ve ordudan müteşekkildi. Bununla birlikte zamanla Horasan valisinin, Horasan'daki ordunun komutanı olarak etkisinin artması, ayrıca Samanoğulları sarayında «Türk köle» sisteminin gelişmesiyle ordunun kontrolu karmaşık bir problem hâline geldi.

İsmail döneminden sonra Samanoğulları'nın dikkati, Orta Asya'dan Batı İran'a çevrildi ve sarayda «Türk köle» sistemi hâkim olmaya başladı. Ancak daha önce bahsettiğimiz Emir Nasr'ın başlıca iki vezirinin yönetimindeki divan da önemini korudu. Narşahî'nin kaydettiğine göre, bu vezirlerin yönetimi sırasında divan öyle bir şekilde organize edilmişti ki; gerek Nizamü'l-Mülk, gerekse daha sonraki müelliflerin övgüsünü kazanmıştı.

Nizamü'l-Mülk'e göre(1) başkentte on vekillik vardı. Bunlar sırasıyla başvekil *(vezir)*, maliye vekili *(mustavfi)*, haberleşmeden so-

(1) Nizamü'l-Mülk, Siyasetnâme, 24

rumlu vekil *(Amidu'l-Mülk)*, muhafız alayı başkanı *(Sahibü'ş-Şurta)*, posta işlerinden sorumlu vekil *(Sahibü'l-Berîd)*, malî ve genel müfettiş *(muşrif)*, hükümdara ait bölgelerden sorumlu kişi, polis müdürü *(muhtesib)*, dinî vakıflarla ilgili kişi *(evkaf)* ve adliye *(kaza)* idi. Merkezdeki bu bürokratik düzen daha küçük ölçüde de olsa merkeze bağlı bölgelerin başkentlerinde de aynı şekilde uygulanıyordu. Bununla birlikte bazı bölgeler merkezî hükümete bağlı olmayıp mahallî idarecilerin yönetiminde yarı muhtar durumda idiler ve Buhara ile değişik münasebetleri vardı.

Bürokrasi iyi bir vezirin yönetiminde gelişebilir, güç ve nüfuzu ortaya koyabilirdi. Ancak zayıf bir vezirin yönetiminde bile kötü de olsa işlemeye devam etti. Samanoğullarının idaresinde gelişen bu mekanizma, hanedanın yıkılmasından sonra da yaşamaya devam etti. Bununla birlikte IV.(X.) ile V.(XI.) yüzyıllar arasında bürokrasinin durumunu takip etmek kolay değildir. Herşeyden önce bürokrasi dili olarak Arapça'nın yerine Farsça'nın kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir. VII.(XIV.) yüzyıl tarihçilerinden Hamdullah Kazvini, Emir Ahmed b. İsmail'in resmî bildiriler ve kararlarda Farsça yerine Arapça'nın kullanılmasını istediğini nakletmektedir(1). Bu da Ahmed'den önce bürokraside kullanılan dilin Farsça olduğunu göstermektedir. Ancak bu tedbir yaygın olarak benimsenmediğinden daha sonra bırakılmıştır. Dil meselesi, bürokrasi meselesinden daha önemlidir, çünkü dil daha sonraki dönemlerde de etkili olacak Samanoğulları bürokrasisinin anahtarı olma özelliğini sürdürecektir.

(1) Hamdullah Kazvini, **Tarih-i Güzide**, 381

SAMANİLER'DE KÜLTÜREL FAALİYETLER

a) Dil:

Genel olarak Samanoğulları hanedanının son dönemlerine kadar resmî yazışmalarda yalnız Arapça'nın kullanıldığına ve bunun yerine Farsça'nın kullanılması konusundaki bütün girişimlerin başarısızlıkla sonuçlandığına inanılmaktadır. Ancak, Gazneliler döneminde bürokrasi dili Farsça idi ve Sultan Mahmud'un veziri Meymendî'nin Farsça yerine Arapça'nın kullanılması konusundaki girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu durumda daha önceleri de Farsça'nın bürokrasi dili olduğu öne sürülebilir. Üstelik Büveyhîler döneminde Farsça yazışmalardan sorumlu bir sekreter, yani bir *Kâtibü'r-Resaili'l-Fârisiye* vardı. Bunlardan birinin adının Şirzad b. Surhab olduğu da bilinmektedir.

Bu dairenin Zerdüştîler ile ilgilendiği ve sadece Pehlevî lehçesini kullandığı varsayılmaktadır. Fakat Büveyhîlerin saraylarındaki katiplerin Arap harfleri ile Farsça yazmamaları için hiçbir sebep yoktur. Şair Rudekî, Arap harfleriyle yeni bir Farsça kullanımı konusunda daha önce de bazı gelişmelerin olduğunu bildirmektedir. Ayrıca Harezmî, *Mefatihu'l-Ulum*(1) adlı eserinde, açıkça olmasa da yeni bir Farsça yazının mevcudiyetini imâ eder. Bu dönemde Buhara sarayındaki işlemlerin çoğu Farsça olarak yürütülüyordu. Çünkü resmî konuşma dili Farsça idi. Ayrıca din ve hilâfetle ilgili meselelerde Arapça kullanılıyordu. Aslında Samanoğulları bürokratik işlemleri iki dilde yürütmekteydiler.

Samanoğulları devletinde, merkezi ve yerel idare ile bürokrasinin yapısını belirleyebilmek için, maalesef yeterli delillere sahip değiliz. Fakat Nizamü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'si gibi daha sonraki dönemlere ait eserlerden, Samanoğulları'nın devlet düzeninin Selçuklular ve ondan sonra gelen devletlere bir örnek oluşturduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu model, Sasanî devlet mekanizmasının doğrudan doğruya kabul edilmesiyle değil, Sasanî, Orta Asya ve Arap-İslâm devlet sistemlerinin ilginç bir sentezinden ortaya çıkarılan bir sistemdir.

---

(1) Harezmî, Mefatihu'l-Ulum, 59. 117

Çünkü Samanoğulları'nın yerleştiği bölge olan Maveraünnehr, Sasanîlere ait değildi. Sözü edilen devlet düzeninin genel bazı özelliklerini açıklayabilmek için, bu düzenin ortaya çıkışına kısaca göz atmak faydalı olacaktır.

II.(VIII.) yüzyılın başında III.(IX.) yüzyılın ikinci yarısına kadar Maveraünnehr bir bakıma şehir devletleri olarak adlandırılabilecek birçok hanedanın bulunduğu, devlet dili olarak Soğdiana ve Fars lehçelerinin kullanıldığı bir bölge olmaktan çıkarak Abbasi hilâfetinin önemli bir bölgesi hâline geldi. Meselâ 725 yılında Semerkand'daki duruma bakılırsa, şehirde Soğdiana'nın resmî konuşma dilinde yazılmış mektuplardan anlaşılır.

Şehre Araplar hâkim olduğundan, resmî yazı dili Arapça idi. Dinî dil Müslümanlar için Arapça, Zerdüştîler için ise Avesta veya Pehlevî lehçeleri idi. Bir asır sonra resmî konuşma dili Soğdiana dili yerine Farsça olmuş, Arapça ise yine resmî yazı dili olarak kalmıştı. Ancak bu dil de kısa bir süre sonra (belki Nasr b. Ahmed veya İsmail b. Ahmed döneminde) Farsça olmuştu.

Daha önce belirtildiği gibi, Arapça harfleriyle Farsça yazmaya ilk defa nerede başlandığı bilinmemektedir. Fakat İsmail'in döneminden başlayarak Samanoğulları bürokrasisi hem Arapça, hem de yeni Farsça yazıya dayanıyordu. Bağdat'tan örnek alınan bürokraside Farsçaya dönüşü ilk başlatan hanedan, Samanoğulları idi. Bağdat'taki bürokrasi ise artık tarihe karışmış olan Sasanî İmparatorluğu'nun başkenti Ctesiphon (Medain)'daki bürokrasiyi örnek almıştı.

İran'da İslâm öncesi dönemdeki Sasani bürokrasisinin büyük ölçüde Zerdüşti din adamları grubunun etkisinde kalmış olması muhtemeldir. Gerek orta dönem Arap ve Fars edebiyatlarında *mobad*'lara yapılan atıflar, gerekse üzerlerinde din adamlarının adları bulunan Sasani mühürlerinin bolluğu, Sasani din adamlarının etkisinin önemini gösterir. Bununla beraber, din adamlarının yanı sıra kâtipler mevcuttu. İslâmiyetin kabul edilmesiyle birlikte bu din adamları hükümetteki mühim mevkilerden çekilince, yeni Arap ve Müslüman efendilere bu kâtipler hizmet etmişti. Ayrıca kâtipler, Bedevî fatihler için son derece önemli idiler. Çünkü kâtipler, onların hesaplarını tutabilir ve Arapların doğuda elde ettikleri bölgelerde hâkimiyet kurmalarına yardım edebilirlerdi.

Sonuç olarak, Arapların yayılmalarından sonra İran'da kâtiplerin rolü, Sasanî dönemine kıyasla daha önemli hale gelmişti. Sasani-

ler döneminde bu kâtipler gerek din görevlisi olmayan yetkililer, gerekse hâkimler ve avukatlar gibi dinî işlerle uğraşan görevlilerin muhasebe işlerini yapmaktaydılar. Oysa İslâm öncesi dönemde Orta Asya'da Sasanî İranlıların katı, hatta âdetâ bir kast sistemine benzer sistemleri tutmamıştı. O dönemde Orta Asya'da din adamları (Manihelst, Hristiyan, Budist veya Zerdüşti) ile edebiyatçıların nüfûzu hemen hemen eşit ağırlıktaydı. Çünkü bu toplumlarda İran'daki hiyerarşik bir kast toplumundan ziyade ticarete dayalı bir toplum düzeni vardı.

Bu yüzden de, hakkaniyete dayalı bir İslâm toplum düzeninin İran'dan çok Mâveraünnehr'de gelişmesi normaldi. Samanoğullarının idarî yapısı da bu durumu yansıtıyordu. Samanoğulları ile ilgili kaynaklarda, İslâm toplumunu etkileyen üç aydın zümreden bahsedilir. Bunlar kâtipler (debîr), edebiyatçılar (ferhangi) ve din âlimleri (danişmend)'dir.

Bu isimler, daha çok küttab, udeba ve ulema gibi Arapça çoğul şekilleriyle bilinirler. Samanoğullarının başkenti Buhara'da kâtipler ve ulema, toplumda belirleyici rol oynamaktaydılar. Ancak toplumda Türk askerî gücünün etkisinin önem kazanmasıyla bunların tesiri de geri plana itilmiştir.

b) İdarî Teşkilât:

Samaniler zamanında, saray ve bürokrasi olarak ikiye ayrılan devlet idaresi, topluma tamamen yansımıyordu. Dinî liderler bile hükümetin verdiği herhangi bir işi, hâtta dinî işler arasında sayılan kadılığı kabul etmekte bile genellikle isteksiz davranıyorlardı. Âlimler gibi şairler ve hikayeciler de çoğu zaman kendi çevrelerindeki kişiler veya emir tarafından desteklenseler bile, bazen Samanoğulları yönetimine karşı olduklarını gösteriyorlardı. Aynı şekilde tüccarlar, toprak sahipleri, genellikle İslâm öncesi toplumlardan gelen *dihkanlar* ve pazar esnafı da kendi nüfûzlarını ve karşılıklı çıkarlarını garantiye almak için işbirliğine giriyor, böylece devlet idaresinde bir baskı unsuru meydana getirebiliyorlardı.

IV.(X.) yüzyılın ilk yarısında Samanoğulları'nın idaresi altındaki bölgelerde ekonomik şartlar oldukça iyiydi. *Gaziler* Orta Asya sınırlarında gayr-ı müslim Türkler'le uğraşırlarken, o dönemde İran'ın birçok yerinde faaliyette bulunan *ayyarun* veya *fityan* ise Mâveraünnehr'de nispeten sâkindi. Ancak Orta Asya Türkleri'nin İslâmiyet'i kabul etmeleri ve Samanoğulları devletindeki iç gelişmeler yü-

zünden bu durum, IV.(X.) yüzyılın son döneminde değişmişti. Fakat önce, Samanoğulları devletinde merkez dışındaki bölgelerin düzeni incelenmelidir.

Arap fetihleri döneminde Maveraünnehr küçük çöl devletlerinin bulunduğu bir yerdi. Bu bölge, dil ve kültür açısından üç ayrı bölgeden oluşuyordu. Amu Derya nehrinin aşağı kısmında ve Aral Gölü çevresindeki Harezm'de I. yüzyıldan beri resmî yazı ve konuşma dili, kendine has mahallî özellikler taşıyan Harezm dili idi(1). Yalnız Semerkand ve Buhara değil, Fergana ve Saş gibi Soğdiana etkisinin bulunduğu doğudaki bölgeler ise Büyük Soğdiana bölgesini oluşturuyordu. Bu fevkalâde geniş bölgede Soğdiana dili konuşuluyordu. Öte yandan, yine bu bölgede Çin'e kadar uzanan alanlarda ticarete ve dihkanlar gibi mahallî toprak sahipliğine dayalı bir kültür hâkimdi. Nihayet Çaganyan ile bugünkü Tacikistan ve Kuzey Afganistan'ın büyük bir bölümünü içine alan Baktria'da ise, I.(VII.) ve II.(VIII.) yüzyıllar arasında Yunan alfabesinin değiştirilmiş bir şekliyle yazılan Kuşan-Baktria dili kullanılıyordu. İran'daki Budizmin merkezi olan Baktria'da birçok kişi bu dine hâlâ bağlıydı. Hindikuş Dağları'nın güneyinde, Kabul vadisinde, Gazne ve Zemindâver'de Hinduizmin yeniden canlanması, bu bölgelerde Hint etkisinin yine güçlü olduğunu gösteriyordu.

İsmail b. Ahmed döneminde Soğdiana'nın büyük bir bölümü ile Harezm'de yaşayan insanların çoğu müslüman olmakla birlikte, Baktria'daki bölgeler ile Hindikuş ve Afganistan'ın güney bölgelerinin büyük bir bölümünde İslâmiyet kabul edilmiş değildi. Fakat bu bölgelerin hepsinde de, din alanındaki değişmeler bir yana, eski gelenekler ve yönetim uygulamaları devam ediyordu. Dağlık alanlardaki birçok vadide köle-efendi münasebeti, hâkim bir siyasî gerçekti. Araplar bu yüzden Orta Asya'daki fetihleri sırasında her şehir, her çöl bölgesiyle ayrı anlaşmalar yapmak zorunda kalmışlardı. Bu bölgedeki insanlar belki de yeni efendileriyle olan münasebetlerini, bölgede daha önce mevcut olan köle-efendi münasebeti şeklinde görüyorlardı. Samanoğulları da bu geleneği devam ettirmişlerdi.

Tahiriler zamanında Esed'in dört oğluna valilik verildiği sırada, bunlar Orta Asya'daki değişik mahallî hanedanlar düzenine uymakla kalmamışlardı. Kardeşler arasındaki münasebetler de feodal top-

(1) Karşılaştırınız: V.A. Livshits, «The Khwarezmian Calendar and the Eras of Ancient Chorasmia», Acta Lingua Acad. Sci. Hungaricae, XVI (Budapest, 1968), 433-446

lumların bir özelliği olan aile dayanışması şeklindeydi. İslâm öncesi Soğdiana toplumundaki idare sisteminin, ailenin en büyük ferdinin başa geçmesini öngören güçlü bir aile geleneğine dayanıp dayanmadığını bilemiyoruz. Fakat daha sonraları Büveyhiler zamanında büyük emirlik sisteminin siyasi bir gerçek olduğu, Samanoğulları hanedanının yıkılmasından sonra Karahanlı Türklerinde de böyle bir silsile sisteminin uygulandığı hatırlanacak olursa, bu sistemin bir Orta Asya geleneği olmaktan ziyade eski İranlılara ait bir sistem olup olmadığı düşünülebilir. Bu soruyu cevaplandırabilmek için yeterli bilgi ancak bu sistemin Orta Asya'da daha eski bir tarihte uygulanmış olması da mümkündür.

Durum ne olursa olsun, Samanoğulları kendi aile fertleriyle ve doğudaki küçük hanedanlarla olan münasebetleri sayesinde devletlerini teb'a ilişkileri esasına göre geliştirmişlerdir. Çağaniyan'daki mahalli hanedan da kısa bir süre içinde Samanoğullarının hâkimiyetine girmiş, İsmail'e bağlanmıştı. Birçok kaynaklarda idareyi elinde bulunduran ailenin Arapça *Muhtaç* olarak adlandırıldığı görülmektedir. Bunlar arasında Ebû Ali Çağani adlı kişi 318(930)'de Horasan valisi olmuş, 334(945)'te valilikten alınmış, bunun üzerine 336(947)'da isyan ederek kısa bir süre Buhara'yı işgal etmişti.

Daha sonra yenilmiş ve affa uğrayarak Horasan valiliğine getirilmiş, 344(955)'te ise ölmüştü. Doğuda bugünkü Vahş vadisinde bulunan Huttelan prensliği de aynı şekilde Samanoğulları'na tâbi olmuştu. Amu Derya nehrinin güneyinde ve Afganistan'ın bugünkü adıyla Meymene olan Cuzcan yöresinde bulunan Forigunîler ailesi de son dönemlerine kadar Samanoğulları'na bağlı kalmışlardı. Bununla birlikte Garcistan, Büst ve Gazne yöneticileri gibi varlıkları ancak kısa şerhlerden anlaşılan küçük hanedanlar da vardı.

Samanoğulları, kendilerine tâbi olan bütün bu yörelerde baskı yönetimi uygulamadılar. Aslında merkezi yönetimin avantajları, dezavantajlarından daha fazlaydı. Ancak Buhara ve Buhara çölündeki başka şehirlerde yönetici durumundaki eski prenslerin soyundan olan bazı yerli aileler miras haklarını kaybettiler. Yine de Samanoğulları mahalli hanedanları ortadan kaldırmaktan ziyade, mahalli yöneticileri Buhara'ya teb'a ilişkileri esasına göre bağlamaya çalıştılar. Bir süre Samanoğullarına tâbi olan Sistan'daki Saffariler ile barış bile yapıldı.

Samanoğulları devletinde Türk köleler büyük bir güce sahiptiler. Güç dengesini kendi lehlerine çevirmeyi iyi bilen Türk kölelerin bu durumu incelenmeye değerdir. Türkler Yakın Doğu'ya ilk kez gelmi-

yorlardı. Ümeyye halifeleri döneminde Doğu Horasan'da ve Maveraünnehr'de Araplar Türklere karşı savaşırlarken birçok güçlüklerle karşılaşmışlardı. Samanoğulları iktidarının ilk dönemlerinde ülkenin sınırlarını kuzeyde ve doğuda genişletme çabalarının sebeplerinden biri de, köleler sağlamak yerine müslümanlığı yaymaktı.

Samanoğulları İsmail'in döneminden önce de Tahirilerin Maveraünnehr'e yapılan akın ve fetih hareketlerine katılmışlardı. Talha b. Tahir'in valiliği sırasında komutan Ahmed b. Halid, Şaş valisi Ahmed b. Esed'e karşı ayaklanan Fergana ve Uşrusana'yı yağma etmişti(1). 207(822)'de Uşrusana'nın başkenti olan Bucikeş yakılmış ve İsmail'in zamanında Uşrusana, Samanoğulları devletine katılmıştı. Uşrusana'nın son hükümdarı olan ve *Afşin* diye bilinen Seyyâr b. Abdullah ise öldürülmüştü. Onun bastırdığı son bakır sikkelerin 279(892) tarihini taşıdığı görülmektedir.

Bu olaylardan sonra şehirde genel düzen yeniden sağlanmış ve bazı değişiklikler yapılmıştı. Sem'ani'ye göre(2), 225(839-840)'te Nuh b. Esed, İsficâb'ı zaptederek şehri göçebe Türklerden korumak için bir sur yaptırmıştı. İsmail'in Türklere karşı düzenlediği seferler hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Fakat Taraz (Talas)'ın fethedilerek halkının müslümanlığı kabul ettiği 280(893) tarihi hatırlanmaya değerdir(3). Bu seferlerde mü'min savaşçılar, Samanoğullarının başarı kazanmalarında önemli bir faktör idiler. Bütün bu sürede Samanoğulları ülkesinde köle ticareti hükümet için önemli bir gelir kaynağıydı. Savaşçı niteliklerinden ötürü Türk köleler çok değerliydiler.

Samanoğulları emirleri, köleleri askeri ve idari hizmetlere hazırlamak üzere okullar da açmışlardı. Yerli dihkanlardan daha güvenilir oldukları ve çocukluklarından itibaren belli görevler için iyi yetiştirildiklerinden Samanoğulları emirlerinin Türk köleleri hükümette görevlendirmiş olmaları mümkündür. Zamanla bu Türk köleler hem sayıca arttılar, hem de nüfûzlarını artırdılar.

Bir Arap coğrafyacı 375(985) yılında Mâverâünnehr'de köle başına yirmi veya otuz dirhem gibi düşük bir fiyat biçildiğini anlatmaktadır. Bunun sebebi, Samanoğulları'nın çok fazla sayıda köleye sahip olmaları yüzünden köle ticaretini tekelleştirmeleri, piyasada ise köle fazlalığı sebebiyle fiyatların düşmesidir(4). Bu durumda Sa-

(1) Taberî, III, 1065-1066
(2) Sem'ani, **Ensâb**, «Sâmâni» maddesi.
(3) Taberî, III, 2138 ve 2249; Mes'ûdî, **Murûc**, VIII, 144
(4) el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekasim**, 340

manoğulları ülkesinde Türklerin sayısının oldukça fazla olduğu görülmektedir.

Samanoğulları sarayında kölelerin nasıl eğitildikleri Nizamülmülk tarafından ayrıntılı olarak anlatılır. Kölelere verilen eğitim, onları, ileride devlet yönetiminde önderlik gerektirecek mevkilere yerleştirilecek şekilde hazırlıyordu. Daha sonra bu Türk resmi görevlilerin ve komutanların kendileri de dışarıdan köleler getirtiyorlardı. Böylece orduda ve devlet yönetiminde Türklerin önemi gittikçe artıyordu. Aslında Mâverâünnehr'in tamamen Türkleştirilmesi, Samanoğulları döneminde başlamıştı. Ancak Samanoğulları devletinin yıkılması bu durumdan ziyade, halkın hanedana karşı güveninin yokolması ve sonuçta hanedanı kendi kaderleriyle başbaşa bırakmasındandır.

İran'ın batısında Şii hanedanların ortaya çıkması, Sünni olan Samanoğulları için bir tehlike oluşturduğundan, Nasr b. Ahmed döneminden Samanoğullarının son zamanlarına kadar devlet, bütün gücünü batı sınırlarını korumaya hasretmişti. Bu arada Büveyhilerin ortaya çıkışı ve bilhassa 333(945)'te Bağdat'ı almaları, batıdaki tehlikeyi daha da artırmıştı. Buhara emiri Nuh b. Nasr idi ve kendisi 331 (943)'de babasının yerine tahta geçmişti.

Yeni emir başa geçtiğinde Harezm'de bir ayaklanma olmuş ve bu ayaklanmanın bastırılmasından sonra emir, daha önce bahsedilen Ebû Ali Çagani'nin sebep olduğu güçlüklerle karşılaşmıştı. Ebû Ali, Horasan valiliğini emirin hizmetinde İbrahim b. Simcûr'a terketmeyi reddetmişti. Bunun yerine Nuh'un amcası İbrahim b. Ahmed'e katılarak isyan bayrağını açmıştı. 336(947) yılında İbrahim kısa bir süre Buhara'nın başına geçmiş, Nuh ise Semerkand'a kaçmak zorunda kalmıştı. Bununla beraber Buhara halkı yeni emiri desteklemediği için Nuh geri dönerek amcasıyla iki oğlunu kör etmek suretiyle öcünü almıştı.

Nuh, Ebû Ali'nin Çağaniyan'daki başkentini yağmalamayı başarmasına rağmen, 948 yılında barış yapmaya mecbur olmuş ve Ebû Ali'yi yeniden Çaganiyan'ın başına getirmişti. 341(952)'de Horasan'da kısa bir süre valilik yapan Mansur b. Kara-Tegin'in ölümünden sonra Ebû Ali yeniden Horasan valiliğine getirilmiş ve Büveyhilere karşı savaşa girişmişti. Büveyhi'lerin düşmanı, Samanoğullarının ise müttefikleri olan Taberistanlı Ziyariler bu mücadeleyi tahrik etmekteydiler.

Ebû Ali'nin savaş alanında başarılı olmasına rağmen, Rey şehrinde Büveyhilerle uzlaşmaya girmesi, Ziyari olan Vuşmgir'i kızdır-

mıştı. Vuşmgir Buhara'da Ebû Ali'nin düşmanla birlik olduğu yolunda şikâyetlerde bulunmuştu. Bunun sonucunda Ebû Ali yine valilikten azledilmiş ve Büveyhî'lere katılmıştı. Kendisine bir aracı vasıtasıyla Abbasî halifesi el-Muti'den Horasan'ın başına geçmesi için bir belge verilmişti.

343(954)'te Nuh'un ölümü üzerine Ebû Ali'ye Horasan'da bağımsız bir yönetim kurabilmek için iyi bir fırsat doğmuştu. Ancak Ebû Ali'nin de ölmesi üzerine Horasan'da Samanoğullarının hâkimiyeti yeniden sağlanmıştı. Nuh'un tâyin ettiği yeni vali Bekr b. Mâlik el-Fergani, Fergana vadisinde Nasrabad denen yerde Samanoğulları devletindeki gelişmelerin belirtisi olarak bir zeamet meydana getirmişti. Ancak bu Türk vali göreve başlamasından iki yıl geçmeden, emirin Türk muhafızı tarafından öldürülmüştü(1). Kendisinin yerine bir süre Muhammed b. İbrahim Simcuri getirilmişti. Vezir ise Ebû Cafer Utbî idi ve bu aileden daha önce de bir vezir çıkmıştı.

Bununla beraber Türk askerî gücünün Buhara'da hükümetin kontrolünü ele geçirdiği de bellidir. Nuh'un oğlu ve halefi olan Abdülmalik, Türklerin rızası olmadan bir iş yapamıyordu. Türklerin lideri Alp-Tegin idi. Horasan valisini Alp-Tegin tâyin ettiği gibi, Muhammed b. Ebû Ali Muhammed Bel'amî'nin vezirliğine Emir Nasr zamanında vezir olan Bel'amî'nin oğlunun getirilmesini de o sağlamıştı. Fakat Muhammed Bel'amî'nin oğlu maallesef babası kadar yetenekli olmadığından, işleri yine Türkler idare etmekteydiler. 350(961) yılının sonunda Emir Abdülmelik'in ölümü, bu durumu değiştirmemişti.

Ancak, başa kimin geçeceği konusu Türkleri ikiye ayırmıştı. Alp-Tegin, Abdülmelik'in oğlunu destekliyordu. Öte yandan, emirin kardeşi Mansur'un çocukluk arkadaşı Faik'in önderliğindeki daha büyük bir gurup Mansur'u tahta geçirmeyi başarmıştı. Böylece şansının azaldığını gören Alp-Tegin, Horasan'ın başkenti Nişapur'u terkederek Gazne'ye gitti ve orada Samanoğullarından bağımsız olarak kendi hâkimiyetini kurdu. Böylece gelecekteki Gaznelller Devletinin temelini atmış oldu.

Ebû Salih Mansur b. Nuh onbeş yıl başta kalmış ve kendisinden önce gelenlerin yaptığı gibi sanat ve edebiyatı desteklemişti. Bununla beraber hükümet hem güçsüzleşmiş, hem de sürekli olarak borçlu durumda kalmıştı. 351(962)'den Mansur'un ölümüne kadar Horasan va-

(1) E.A. Davidovich, «Vladeteli Nasrabada», Kratkie Soobshcheniya, Instituta Materialnoi Kultury, LXI (Moskova, 1956), 107-113

lisi olan Ebu'l-Hasan Muhammed Simcuri, Büveyhî'lerle savaşmıştı. Büveyhî'lerle düşman olmak için bahaneler bulmak kolaydı. Ziyarî prensi Vuşmgir'in Büveyhiler tarafından Taberistan ve Gurgan'dan sürüldüğü yıl, Simcurî de Horasan valiliğine tâyin edilmişti. Bir yıl sonra Vuşmgir ölünce düşmanlıklar sona ermişse de Büveyhi hükümdarı Adududdevle, askeri birlikleri için paraya çok ihtiyaçları olan Samanoğulları'na haraç ödemeye razı olmuştu. Ancak bu durum maalesef uzun süre devam etmedi.

c) **Sosyal Hayat:**

Gerek Maveraünnehr'de ve gerekse Horasan'da Samanoğulları hâkimiyetinin son dönemlerinde meydana gelen önemli bir özellik, dihkan sınıfının çökmesi olmuştu. Dihkanların fakirleşmesine sadece saraydaki köle sisteminin sonucu olarak Türklerin ortaya çıkması değil, aynı zamanda kırsal bölgelerin çöküşü de sebep olmuştu.

Tahiriler ile karşılaştırıldığında Samanoğulları çok daha merkezileşmiş bir hanedandı ve şehirlerin gelişmesiyle birlikte bürokrası de gelişmişti. Buhara, Semerkand, özellikle de Nişapur ve Horasan'ın diğer şehirleri çok büyümüş ve gelişmişti. Meselâ, Samanoğulları'nın son zamanlarında Buhara çölünün çevresinde gelişen şehirler bulunuyordu. Şehrin etrafını çevreliyen surlar, şehri hem çöl kumundan, hem de göçebelerden koruyordu. Böylece Buhara, etrafındaki şehirler değil, banliyö durumundaki köylerle çevrili bir büyükşehir-metropolis durumuna gelmişti. Ancak hem bu surlar hem de ziraat ihmal edilmiş ve yerleşik bölgeler kumlarla kaplanmıştı.

IV.(X.) yüzyılın ikinci yarısında dihkanların ve köylülerin şehirlere akın ettikleri hem kaynaklar, hem de arkeolojik bulgularla kanıtlanmıştır. Zamanla dihkan sınıfı güç ve nüfuzunu kaybetmiş, buna karşılık işçi kesimi çoğalmıştı. Hükümet arazileri ya satın alıyor ya da vergi almak yerine arazilere el koyuyordu. Böylece arazi vergileri azalmıştı.

Bu arada arazilerin değerleri de düşmüştü. Bir cami hastahane, okul veya benzeri kurumlara bağlı olan ve dinî amaçlara hizmet eden yahut vakıflara ait olan arazilerin artması da durumu değiştirmemişti. Bu yüzden arazi gelirleri de epeyce azalmıştı. Hükümetin daima yeni gelir kaynakları aramasının bir sebebi de buydu. Böylelikle eski, geleneksel ailelerin yerine tüccarlar ve ordu mensuplarını da içine alan yeni bir toprak sahipleri sınıfı ortaya çıkıyordu. Köylüler geçmişte olduklarından daha fazla eziliyorlar ve onlar da şehirlere kaçıyorlardı.

d) Dinî Hayat:

Samanoğulları Nasr b. Ahmed'in İsmaililer ile iyi münasebetler içinde olduğu dönemler dışında Hanefî mezhebine bağlı idiler. Şafiîler de mevcut olmakla birlikte bunların sayısı fazla değildi. Öte yandan özellikle Nasr b. Ahmed'den sonra Şiîler de mevcuttu ve bunlar kendilerini gizlemekteydiler. Samanoğulları emirleri dinin yayılması konusundaki faaliyetleri geliştirdiler ve dinî eserlerin Arapça'dan Farsça'ya çevrilmesini desteklediler.

Mansur b. Ahmed zamanında Taberî'nin Kuran tefsiri bir gurup âlim tarafından Arapça'dan Farsça'ya çevrildi. Bunun yanısıra Farsça'ya başka kitaplar da çevrildi. Samanoğulları zamanında dinî eserler yazan faal kişilerden biri de Ebu'l-Kasım Semerkandî (öl. 342/953) idi. Semerkandî din konusunda kendi incelemelerini Farsça'ya çevirmişti. Samanoğulları hanedanının son dönemlerine kadar ulemâ hanedanı destekliyordu. Ancak sonunda onlar da hanedanı desteklemekten vazgeçtiler.

e) Şiir ve Edebiyat:

Samanoğullarının ilk dönemlerinden itibaren saraylarda sayısı artan edipler arasında Rudekî, Samanoğulları emirlerinin buyruğuyla Arapça'dan Farsça'ya yalnız dinî eserler değil, din dışı eserleri de çevirmeyi ihmal etmemişti. Vezir Ebû Alî Muhammed Bel'amî, Taberî Tarihi'nin Farsça'ya çevrilmesi işine 352(963)'de başlamış ve birkaç yıl içinde çeviri tamamlanmıştı. Aynı şekilde, tıp ve eczacılık ile ilgili eserler de Farsça'ya çevrilmişti.

Bu arada Buhara sarayındaki kütüphane ünlüydü. Bu kütüphane, Samanoğulları'nın son dönemlerinde Buhara'da yaşayan genç İbn Sina'nın eğitimine yardımcı olmuştu. Samanoğulları bürokrasisinde hizmet gören ve 387(997) civarında ölen bir başka âlim olan Muhammed b. Yusuf el-Harezmî de, meydana getirdiği küçük ansiklopedide başka konuların yanı sıra bürokrasiden de bahsetmişti. Kısacası, gerek Buhara sarayında, gerekse Samanoğulları devleti içindeki diğer saraylarda âlimlere iyi davranılıyordu. Şairler ve hikâyeciler iltifat görmekteydiler. Bunların en ünlüsü Dakikî idi.

Emir Mansur'un oğlu II. Nuh, şair Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed Dakiki'yi saraya davet ederek kendisinden İslâm öncesi dönemdeki İran'ın tarihi hakkında manzum bir eser yazmasını istemişti. Ancak Dakiki eserini tamamlayamadı, çünkü 367(977)'de rivayetlere göre kendi kölesi tarafından öldürüldü. Dakikî, IV.(X.) yüzyılda

eski İran kültür mirasını korumaya çalışan birkaç şair ve hikâyeciden biriydi. Çünkü İslâm kültürü, Arapça kelimeler ve deyimlerle yalnız eski Farsça'yı değiştirmekle kalmıyor, aynı zamanda halk şairleri ve hikâyecilerin eserleriyle aktarılan eski İran düşüncesini yeni idealler ve fikirlerle değiştiriyordu.

Eserine Samanoğulları döneminde başlayan ama Gazneliler zamanında bitiren Firdevsî, sanıldığı gibi, Yeni Fars Edebiyatını başlatan değil, Orta Dönem Fars Edebiyatını kurtaran bir kişidir. Kendisinin Arap harfleriyle yazdığı doğrudur, ama zaten Firdevsî'nin yaşadığı dönemdeki Farsça'yı, yani karışık Pehlevî alfabesini kim okuyabilirdi ki? İslâm öncesi döneme ait Fars kültürünü koruma konusunda ilgi, Samanoğulları saraylarında başlamıştı ve Firdevsî bu ilginin bir sonucu olarak eserler yazan kişidir.

Şehnâme'nin ana konusu belki de İran ile Firdevsî'nin döneminde Türklerin atalarının yurdu olarak bilinen Turan arasındaki çatışmadır. Ancak bu büyük epik şiir tamamlanmadan önce Türkler İslâmiyeti kabul etmişler ve İslâm toplumunun bir parçası olmuşlardı. Daha önce Samanoğulları'nın gayr-ı müslim Türkler'e karşı düzenledikleri seferlerden bahsedilmişti. Fakat steplere giden alim ve dervişlerin, Türkleri İslâmiyet'e döndürmelerindeki rolleri, bu askerî hareketlerden daha fazlaydı.

Kaynaklarda hakkında kısa bilgiler verilen bu tür alimlere örnek olarak Nişapurlu Ebu'l-Hasan al-Kalamatî ve faaliyetleri vardır. Kendisi Emir Abdülmelik döneminde Türkler arasında, belki de Karahanlılar arasında(1) faaliyetlerde bulunmuştu. Hiç değilse İsmail döneminin sonuna kadar gayri müslim Türklerin Samanoğulları ülkesine yaptıkları akınlar, Maveraünnehr'de hainlere karşı savaşmak üzere bütün Doğu İslâm dünyasından gönüllü gazilerin bir araya gelmesine sebep olmuştu.

Bununla beraber, Türkler'in müslüman olmalarından sonra artık Orta Asya'da İslâmın hizmetinde savaşacak Türklere gerek kalmamıştı. Fakat Anadolu ve Kafkasya'da onlara hâlâ ihtiyaç vardı. İbn Miskeveyh'in, Büveyhilerin tarihi ile ilgili olarak 353(964)'te yazılmış eserinde Büveyhî bölgesine Horasan'dan beşbin gazinin geldiği, 355(966)'de ise yine Horasan'dan bu defa yirmibin gazinin Büveyhî bölgesinden Batı'ya giderek Bizanslılar'a karşı savaşmak için izin istedikleri belirtilmektedir. Bu haydut savaşçıların arasında şüphesiz birçoğu Türk idi ve bunlar daha sonraki yüzyıllarda Türkler'in Anadolu'ya yaptıkları büyük göçün öncüleri olmuşlardı.

(1) Sem'anî, el-Ensâb, «el-Kalamatî» mad.

Aslında Tahirîlerin ve ilk Samanoğulları'nın Orta Asya'daki Türkler'den korunmak için inşa ettikleri kaleler veya ribatlar gazilerle doluydu IV.(X.) yüzyılda ihtiyaç olmadığından terkedildiler. Nüfusun büyük çoğunluğunu hâlâ İranlılar teşkil ediyordu, ancak Türkler de bu topraklara yerleşerek yerli halkla karışmaya başlamışlardı. Samanoğullarından çok önce göçebelerin çoğu Türk olduğundan ve bunların yerli halk ile yakın münasebete girmelerinden ötürü asimilasyon süreci hızlanmıştı.

• *SAMANİLERİN YIKILIŞI*

Samanoğulları hanedanından bazı kişilerin yeteneksiz yöneticiler olmalarına rağmen halkın bu hanedana karşı bağlılığının bir süre daha devam etmesi sebebiyle hanedanın sona ermesi çoğu kişinin umduğundan daha geç oldu. Emir Mansur 366(976) yılının yaz mevsiminde ölmüş ve ölmeden bir yıl önce vezirlik makamına daha önce bahsedilen ünlü Ceyhanî'nin torunu Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed Ceyhanî'yi getirmişti. Fakat yeni vezir kendisinden önce gelen kişilerin yaptığından daha fazla şeyi pek başaramayacak durumdaydı.

Batıda güçlü Büveyhi hükümdarı Adududdevle, Kirman'ı Samanoğullarının boyunduruğundan kurtarmış, ayrıca Taberistan'da ve Gurgân'da Samanoğullarının müttefiki durumundaki Ziyarî hükümdarı Kabûs b. Vuşmgîr'i birçok defa yenmişti. Samanoğulları batıda kaybettikleri bu toprakları yeniden ele geçirmeye çalışmışlarsa da Büveyhileri yenememişlerdi.

II. Nuh b. Mansur tahta geçtiğinde henüz gençti ve kendisine annesiyle Ebu'l-Hüseyn Abdullah b. Ahmed Utbî yardımcı oluyordu. Horasan, Ebu'l-Hasan Simcurî tarafından neredeyse Buhara'dan ayrı olarak yönetiliyordu. Yeni vezir yüzüne karşı onu pohpohluyor, öte yandan gizlice onun görevinden alınması için çalışıyordu. 982'de vezir onun yerine Utbî'nin babasının bir kölesi olan ve vezire bağlı Taş adında bir Türk komutanı getirdi. Ebu'l-Hasan, Tus ve Herat'ın güneyinde Kuhistan'daki topraklarına dönmek zorunda kaldı.

Bunun üzerine Samanoğulları devletinin sürekli tek ordusu olan Horasan ordusu 372(982) yılı sonlarına doğru Büveyhilere karşı sefere çıktı. Başlangıçta zafer kazandıysa da sonuçta Büveyhîler tarafından kesin bir yenilgiye uğratıldı. Adududdevle ölmemiş olsaydı, Büveyhi ordusu Horasan'ı işgal edecekti. Utbi orduyu yeniden düzenlemeye fırsat bulamadı, çünkü Ebu'l-Hasan Simcurî ve mabeyincisi Faik'in adamları tarafından öldürüldü. Vezir Utbî'nin ölüm haberinin

duyulmasından sonra Buhara'da ortaya çıkan bir ayaklanma üzerine şehirde düzeni yeniden sağlamak amacıyla emir, Horasan valisi kumandan Taş'ı Buhara'ya çağırdı.

Taş, Buhara'ya gelerek Ebu'l-Hasan, oğlu Ebû Ali ile onlara destek olan Faik'le savaşmaya hazırlandı. Fakat gelecekte bu durumun kendisine problem yaratacağını düşünerek muhalifleriyle barış yaptı. Taş bu arada Faik'in Belh'i, Ebû Ali'nin ise Herat'ı yönetmesi konusunda emiri ikna etti. Ebu'l-Hasan Kuhistan'a, Taş ise Nişapur'a döndü. Fakat bu bir hataydı. Çünkü yeni vezir Muhammed b. Üzeyr, Utbi'nin, dolayısiyle de Taş'ın düşmanıydı. Üzeyr çok geçmeden emiri, Taş'ın Horasan valiliğinden alınarak yerine Ebu'l-Hasan Simcuri'nin geçirilmesi konusunda ikna etmişti. Taş derhal Büveyhilerden yardım istedi. Ancak onların yardımına rağmen, 377(987)'nin sonunda Simcuri ve Faik'e yenildi. Bunun üzerine Gurgân'a kaçtı ve ertesi yıl orada öldü.

Ondan kısa bir süre sonra Ebu'l-Hasan Simcuri de ölmüş ve yerine oğlu Horasan valisi olmuştu. Simcuri'nin oğlu kendisinden önceki valilerden çok daha güçlü durumdaydı. Bu arada Ebû Ali ile Faik'in çatışması sonucunda 380(990) yılında Faik yenilgiye uğradı. Geri çekilen Faik bu defa da Buhara'yı ele geçirmek istediyse de yine yenildi. Onu yenilgiye uğratan kişi ise emir Nuh'un hizmetinde Bektüzün adlı bir Türk komutan idi. Faik bunun üzerine Belh'e dönmek zorunda kaldı ve burada Buhara yönetimi tarafından kendisine karşı bir hareket düzenleyen Samanoğulları yönetimine bağlı kişilere karşı kendini koruyabildi. Ancak Karahanlı Türklerinin Samanoğulları ülkesinin iç kesimlerine kadar ilerlemeleri yüzünden Mâverâünnehr'i tehdit eden yeni bir olay meydana gelmişti.

Karahanlı hanedanı Samanoğulları bölgesine girmeden yıllar önce Isficâb'ın kuzeyinde Balasagun ve Kaşgar'da hâkimiyetini güçlendirmişti. 370(980) yılında Isficab'ı almışlar, ondan önce belki de 366 (976) tarihinde ise Zerefşan vadisinin üst kısımlarında Samanoğullarına ait gümüş madenlerini ele geçirmişlerdi. Ancak Karahanlılar, Samanoğulları'nın hâkimiyetinden zaten çıkmış olan ve Samanoğulları'nın muhtar Türk valilikleri tarafından yönetilen küçük prensllikleri daha barışçı bir şekilde ele geçirmişlerdi.

991 yılının sonunda Karahanlı hükümdarı Buğra Han, Samanoğulları ülkesine doğru ilerlemiş ve Emir Nuh b. Mansur'un ona karşı gönderdiği öncü ordu tamamen yenilgiye uğramıştı. Bunun üzerine Nuh, Faik'i affederek onu Semerkand valisi yapmış ve ülkesini işgal eden kuvvetlere karşı savaşması için ona bol para vermişti. Hâ-

diselerin bundan sonraki gelişmesi pek fazla bilinmemektedir. Fakat Faik bir süre Karahanlı ordusuyla savaştıktan sonra Buğra Han'a teslim olmuştu. Buğra Han da Buhara'ya doğru ilerlemekteydi. Bunu duyan Nuh kaçmak zorunda kaldı.

382(992) yılı bahar mevsiminin sonlarına doğru Karahanlı hükümdarı Samanoğulları'nın başkentine girdi. Bazı kaynaklarda, meselâ Utbi'nin *Kitabu'l-Yemini* adlı eserinde Faik'in Buğra Han'ı Samanoğulları ülkesini işgal etmek üzere davet ettiği kaydedilmektedir. Daha sonraki tarihçiler, bu arada Mirhand ise Samanoğulları devletini kendisi ve Buğra Han ile birlikte paylaşmak isteyen Ebû Ali'nin, Buğra Han'ı Samanoğulları ülkesini işgal etmek üzere davet ettiğini öne sürmektedirler. Ne derece doğru olduğu belli olmayan Karahanlıların ülkeye davet edilmesiyle ilgili bu tür rivayetlere bakılırsa, Samanoğulları ülkesinde birçok kişi ülkeye yeni bir gücün girdiğini görmekten dolayı mutsuz değildi.

Rivayetler ne olursa olsun, sonuçta Buğra Han, Faik'i yeniden Belh'e tâyin etti ve başkentten ayrıldı. Bunun üzerine Nuh, Nişapur'da bulunan Ebû Ali'ye bir mektup yazarak kaybettiği tahtını yeniden ele geçirmek için onun yardımını istedi. Ebû Ali başlangıçta bu teklifi reddettiyse de, sonradan teklif üzerinde düşünmeye başladı. Ama onun yardımına ihtiyaç kalmamıştı, çünkü Buğra Han, Buhara şehrinde hastalanarak şehri terketmiş ve kuzeye gitmek üzere Semerkand'dan ayrıldıktan sonra yolda ölmüştü. Daha sonra yaz mevsiminde Nuh, Buhara'ya döndü ve Karahanlıların şehirdeki temsilcilerini kolayca yendi.

Faik de Buhara'yı ele geçirmeye çalışmış, ancak yenilmişti. Bu defa da önceleri düşmanı olan Ebû Ali'ye sığınmıştı. İki âsi Samanoğulları hâkimiyetine son vermeye karar verdiler. Fakat Emir Nuh, Gazne'de Alp-Tegin'den sonra başa geçen Sebük-Tegin'den yardım istedi. Ayrıca Harezmiler ve kendisine bağlı diğer bölgelerden de yardım istedi. Sebük-Tegin'in de desteğiyle Receb 384 (Ağustos 994)'te Horasan'da yapılan savaşta âsiler tamamen yenilgiye uğratıldılar. Bunun üzerine Gurgân'a kaçan Ebû Ali ve Faik yeni kuvvetler topladılar. Nuh ise Sebük-Tegin ve oğlu Mahmud'u yeni pâyelerle mükâfatlandırdı. Horasan valiliğine de Ebû Ali yerine Mahmud'u getirdi.

Ertesi yıl iki âsi tekrar geri dönerek Mahmud'u Nişapur'dan çıkmaya zorladılar. Ancak Sebük-Tegin'in de kendisine katılmasıyla Tus yakınlarında yapılan savaşta Mahmud, Ebû Ali ve Faik'i tekrar yenilgiye uğrattı. Mağluplar kuzeye kaçmak durumunda kaldılar. Nuh'un kendisini affetmemesi üzerine Faik, sonunda Karahanlı bölgesine

gitti. Affa uğrayan Ebû Ali ise Harezm'e gönderildiyse de orada Harezmşah tarafından hapse atıldı. Kuzey Harezm'de Şah ile Ebû Ali, Gurgân emiri tarafından ele geçirildi. Ebû Ali Buhara'ya gönderildi. Bir süre sonra Emir Nuh, onu 386 (996)'da Sebük-Tegin'e gönderdi. Ebû Ali daha sonra Gazne'de öldürüldü.

Faik, Buğra Han'ın halefi Nasr Han ile Nuh ve Sebük-Tegin'e saldırmak üzere bir işbirliğine girdiyse de Karahanlılar barış yaptılar. Bu barıştan sonra Faik, Nuh tarafından affedildi, hatta Semerkand valisi yapıldı. Artık durum normale dönmüştü. Fakat ülkenin sınırları küçülmüş ve Zerefşan vadisinden ibaret kalmıştı. Harezm'in Samanoğullarına bağlılığı ise sözde bir bağlılık şeklindeydi. Horasan ve Amu Derya nehrinin güneyindeki ülkelerin hiçbiri Samanoğullarına bağlı değillerdi. Birçok bölgelerde Samanoğulları yerine Gaznelilere bağlılık artmıştı. 387 (997)'de hem Nuh hem de Sebük-Tegin olduklerinde, geride çok farklı halefler bırakmışlardı.

Nuh'un oğlu II. Ebu'l-Haris Mansur, güçlü yardımcılarını kontrol edemeyecek kadar genç yaştaydı. Âsilerden biri Nasr Han'dan yardım isteyince Karahanlılar gelmişler, ancak âsiyi tevkif etmişler; Han ile iyi dost olan Faik'i ise küçük bir kuvvetle Buhara'ya göndermişlerdi. Faik'e güvenmeyen II. Mansur kaçmışsa da daha sonra Buhara'ya dönmesi konusunda iknâ edilmişti. Ama iktidar Faik'in elindeydi. Sebük-Tegin'in ölümünden sonra hâdiselerin seyri yine Samanoğulları'nın meseleye el atmasını gerektirmişti. II. Mansur, daha önce bahsedilen komutan Bektüzün'ü Horasan valisi olarak Nişapur'a gönderdi.

Asıl iktidarı elinde tutan, ancak Bektüzün'ün iktidarını elinden alacağından korkan Faik Kuhistan'ın yeni hükümdarı Ebu'l-Kasım Simcuri'yi Bektüzün'e saldırması için ikna etti. 388 (998) yılı ilkbaharında yapılan mücadele sonunda Bektüzün galip geldi. Bektüzün, Ebu'l-Kasım ile barış yaptı ve Buhara'ya döndü. Bektüzün ile Faik dost olmasalar da yeni bir tehdit unsuru oluşturan Gazneli Mahmud'a karşı güçlerini birleştirdiler. Gazneli Mahmud, kardeşi İsmail ve diğerlerini bastırdıktan sonra ülkesinde en güçlü kişi durumuna gelmişti. Mahmud yine bütün Horasan'ın valisi olmak istiyordu. Faik ile Bektüzün ise emir II. Mansur'un kendilerine ihânet ederek Mahmud'u Horasan valisi yapacağından endişe ediyorlardı. Bu sebeple Safer 389 (Şubat 999)'da Mansur'u tahttan indirip yerine onun küçük kardeşi Ebu'l-Fevâris Abdülmelik'i geçirdiler.

Bu durumu fırsat bilen Mahmud, tahttan indirilen emirin öcünü almak üzere Nişapur'a doğru harekete geçti. Fakat Ebu'l-Kasım Simcurî ile birlikte hareket eden Bektüzün ve Faik'in kendisinden bel-

ki de daha güçlü olduklarına inanarak onlarla 389 (999) ilkbaharının başında barış yaptı. Ancak Belh ve Herat, Mahmud'un hâkimiyeti altındaydı. Buna rağmen, Mahmud'a güvenmeyen rakipleri onun birliklerine saldırdılar. Ancak Mahmud'u yenemediler. Bu durumda yeniden savaşa girildi. Bu defa Merv yakınlarında yapılan savaşta Mahmud rakiplerini kesin bir yenilgiye uğrattı. Artık Mahmud, Amu Derya Maveraünnehr'in güneyindeki bütün bölgeleri hakimiyeti altına almıştı. Hatta Çaganiyan ve nehrin kuzeyindeki diğer ülkeler de ona tâbi olmuşlardı. Mahmud, kardeşi Nasr'ı Horasan valisi yaptı. Böylelikle Maveraünnehr'in güneyinde iktidar, Samanoğullarmdan Gaznelilere geçmiş oldu.

Bu olaylardan sonra Samanoğulları emiri Abdülmelik, önce Faik ile, daha sonra da Bektüzün ile birleşerek Buhara'da Mahmud'a karşı girişecekleri bir sefer için destek aramaya başladılar. Ancak Karahanlı hükümdarı Nasr, Samanoğulları devletine son vermek üzereyken Faik öldü. Samanoğulları emiri ise halkı işgalci güçlere karşı ayaklanmaya çağırdıysa da bunda başarılı olamadı. Halk, özellikle dini liderlerinin kendilerini, Karahanhların da kendileri gibi iyi Müslümanlar oldukları, bu yüzden de onlara karşı savaşmaya lüzum kalmadığı konusunda ikna etmeleri sebebiyle Samanoğulları emirlerine uymaktan vazgeçti.

Karahanlılar başkente girdiklerinde hiçbir direniş ile karşılaşmadılar. Bektüzün teslim oldu. Abdülmelik ise hapse atıldı. Böylece gyrı müslim Türklerin yapamadığını müslüman Türkler başardılar. Çünkü Karahanhlar Samanoğulları hanedanına ve İranlıların hakimiyetine son verdiler. Artık Orta Asya'nın hakimi Türkler idi.

Samanoğulları ile ilgili duygulu bir hikâye vardır: Mansur b. Nuh ve Abdülmelik'in genç kardeşlerinden İsmail adlı biri, Karahanlıların kendilerini attığı hapishaneden kaçarak Harezm'e gelmiş ve orada Samanoğulları'nın davası uğruna taraftar toplamıştı. Muntasır ya da «Galip» adını alan İsmail başlangıçta, Karahanlıları Buhara'dan daha sonra da Semerkand'dan çıkarmayı başarmıştı. Fakat daha sonra Karahanhların asıl ordusunun kendisine karşı harekete geçmesi üzerine Muntasır elde ettiği zaferlerden vazgeçerek Horasan'a kaçmıştı.

Bununla birlikte yine de Mahmud'un kardeşi Nasr'ı Nişapur'dan çıkarmayı başarmıştı. Fakat Mahmud'un ordusunun yaklaşması üzerine herşeyden vazgeçmek zorunda kalmıştı. 394 (1003)'te Muntasır, Maveraünnehr'e dönerek bu defa Zerefşan vadisine sızan yeni bir güç olan Oğuz Türklerinden yardım istemişti. Göçebe Türklerin gü-

cü —daha sonra Selçuklular döneminde belli olmuştu— Karahanlılarla yapılan birkaç savaştan sonra başkanları Nasr dahil bütün Karahanlıları yendikleri zaman açığa çıkmıştı. Ancak Muntasır o sırada bu göçebe Türklere güvenemediğinden onlardan ayrılarak Horasan'a gitti.

Gazneli Mahmud ile uzlaşma ve onu Samanoğulları yönetimine karşı yakınlaştırma ile ilgili bütün çabalar sonuçsuz kaldı. Bu yüzden Muntasır, Zerefşan vadisine döndü ve orada Oğuzlar dahil çeşitli guruplardan destek sağladı. Receb 394 (Mayıs 1004)'te Karahanlıları yendi. Ama ondan sonraki savaşta Oğuzların kendisini terketmeleri üzerine ordusu dağıldı. Muntasır yeniden Horasan'a gitti. Aynı yılın sonunda tekrar şansını denedi ve kendisini takip eden birkaç kişiyle beraber Maveraünnehr'i geçerek davası için savaşacak kişileri toplamaya çalıştı. Bu defa Karahanlılar daha hazırlıklıydılar ve yapılan savaşta Muntasır canını güçlükle kurtarabildi. Merv yakınlarında bir Arap kabilesine sığınan Muntasır, 395 (1005)'te bu kabilenin şefi tarafından öldürüldü. Bu suretle Samanoğullarının yeniden güçlü hâle gelmeleri için yapılan girişimler de son buldu.

Samanoğulları soyundan gelenler Buhara çölünde yaşamaya devam ettiler. Bunlar orada yaşayan halk tarafından iyi karşılanıyor, başa geçen hükümetler de kendilerine iyi muamele ediyorlardı. Orta Asya'da Samanoğullarının hâtırası, yalnız buradaki son İran hanedanı olarak değil, aynı zamanda bölgeyi tek bir idare altında birleştiren ve eski İran mirasını yok olmaktan kurtaran bir hanedan olarak uzun yıllar yaşamaya devam etti.

Bir zamanlar Sasaniler ve onların ülkelerinin kurucusu Ardeşir hakkında ortaya çıkan mistik rivayetler, Samanoğulları hanedanı ve onun kurucusu İsmail için de oluştu. Gerçekten Samanoğulları birçok bakımlardan Sasaniler ile kıyaslanabilirdi. Sanki İran birliği ve kültürü İran'da değil de Orta Asya'da başarılmış gibi, Maveraünnehr'de Samanoğullarının tek bir devlet içinde çok çeşitli unsurları biraraya getirmeleri, birçok kişiye mucize gibi görünmekteydi. Üstelik bu birlik İslâmiyete dayanıyordu ve Samanoğulları eski İran kültürünün nasıl İslâmiyetle uyuşabileceğini göstermişlerdi. Samanoğullarının İslâm dünyasına ve şüphesiz İran'a yaptıkları en büyük katkı işte budur.

HAMDANİLER

Hamdâniler, Tağlib kabilesine mensup olup IV.(X.) asırda Abbasi hilâfetinin zayıflamasıyla Mezopotamya ve el-Cezire'de iki küçük devlet kurmuşlardır. Bu ailenin en şöhretli temsilcisi Halep emiri Seyfuddevle idi.

Hamdâniler, Adi b. Usame b. Tağlib'den intikal ettiklerinden kendilerine *Tağlibîler* veya *Adeviler* de denir(1). Esas itibariyle bu aile, el-Cezire'nin doğu mıntıkasındaki Berkaid'den neş'et etmiştir(2).

A -- İLK HAMDANİLER

Hakkında tarihi kaynaklarda bilgi bulunan bu ailenin ilk ferdi 254(868) yılında el-Cezire Haricilerine karşı yapılan savaşa, öteki Tağlibîlerle birlikte iştirak eden Hamdân b. Hamdûn el-Hâris'tir. Mamafih 266(879)'dan itibaren bu aile hakkında tarihi malumat mevcut olup, özellikle 272(885)'de eş-Şarî lâkabıyla tanınan Haricilerin liderlerine karşı yaptıkları mücadeleye dair bilgiler kayda değer.

279(892)'da el-Mûtezid hilâfete geçip el-Cezire'de otoritesini yeniden tesis etmeye karar verdiğinde, Hamdân b. Hamdûn, başta Mardin olmak üzere Dicle'nin sol sahilinde Ardumuşt gibi o mıntıkalarda bazı yerleri elinde tutuyordu. 282(895)'de halife, Hamdân'ın terketmiş olduğu Mardin'i teslim aldı ve müteakiben de ordusu Ardumuşt'u zaptetti. Babasının firarı esnasında Ardumuşt kalesini korumak üzere bırakılmış olan Hamdân'ın oğlu Hüseyin, bizzat halife tarafına geçmek suretiyle, halifenin kuvvetlerine teslim oldu. Dicle'nin iki yakasında vukubulan müthiş bir takip sonunda Hamdân, Musul yakınlarında halifeye teslim oldu ve hapsedildi(3).

Halife tarafına geçmiş olan Hamdan'ın oğlu Hüseyin, Haricilerle ve onların lideri Harun eş-Şarî ile mücadelesinde halifeye çok yardım

---

(1) M. Canard, **Histoire de la Dynastie des H'amdanides de Jazire et de Syrie**, I, Cezayir, 1951, 287-288

(2) M. Canard, **Aynı eser**, 105

(3) M. Canard, Aynı eser, 301-302; İbnü'l-Mu'tez, Apud Lang, Mu'tazid als Prins und Regent, ZDMG, XLI, 248

etti. Onun sayesinde Harun yakalanmıştı. Kendisine minnettar kalan halife, babasını affederek Hüseyin'i mükafatlandırdı ve câize olarak Tağlib kabilesinin birçok ferdinin katıldığı bir süvari birliğinin komutasını verdi. Hüseyin, 283(896)'de Cibâl'de Bekr b. Abdülaziz b. Ebi Dulef'e karşı yapılan savaşa ve Karmatiler aleyhindeki keşif faaliyetlerine katıldı.

el-Muktefi'nin hilâfeti esnasında, 291(903)'de *Sâhibu Divanü'l-Ceyş* Muhammed b. Süleyman'ın talimatı gereği Suriye'de hüküm süren Sâhibu'l-Hâl'e galebe çalmak üzere vazifelendirildi ve adı geçen Sâhibu'l-Hâl yakalandı. O, aynı zamanda Muhammed b. Süleyman'ın geniş çaplı askeri harekâtına iştirak ederek, 292(904)'de Mısır'ı son Tolunoğlu hükümdarından aldı. Ancak ele geçirilen bu ülkenin askeri valiliğini kabule yanaşmadı. 295(907) yılında Suriye'de bir kez daha Karmatilerle çarpıştı. İbn Mutezz'i tahta geçirmek maksadıyla 296 (908) yılının Aralık ayında vukubulan fesad tertibine iştirak etmekle beraber, bu hareketin başarıya ulaşamaması neticesinde kaçtı.

Bunun üzerine kardeşi Ebu'l-Heyca Abdullah b. Hamdân, onu takibe memur edildi, fakat ona yetişemedi. Hüseyin, sonunda kardeşi İbrahim'in tavassutuyla eman diledi ve bu arzusu kabul edildi. Hatta o, Cibâl'deki Kum ve Kâşan'ın valiliğine tayin edildi. Çok geçmeden Bağdat'a dönerek, 298(910) yılında Diyâr-ı Rebia valiliğini elde etti. Ancak vezir Ali b. İsa ile arası açılınca isyan etti ve 303(916)'de Mûnis el-Hadım tarafından yakalandı. Önce hapsedilen Hüseyin, kesin olmamakla beraber, önceden Şiâ'ya meyli olduğunu açıklamış olmasından dolayı hapisteyken iştirak ettiği söylenilen gizli bir Şiî fesat tertibinin neticesinde 306(918) yılında idam edildi(1).

Hüseyin'in kardeşleri Abdullah Ebu'l-Heycâ, İbrahim, Dâvud ve Said, halifeye bağlı kalmışlardı. Bu kardeşlerin ilki olan Abdullah Ebu'l-Heycâ, 293(905) tarihinde Musul valiliğine tayin edilmiştir. O, mezkur bölgenin halkını itaat altına almış ve rivayet edildiğine göre, 297(909)'de kardeşi Hüseyin'e karşı bir harekâtı idare etmişti. Ancak 301(913)'de, bilinmeyen sebeplerden dolayı vazifesinden azledilmesi üzerine baş kaldırdı; fakat Mûnis el-Hâdım'a teslim olunca affedilerek, 302(914) yılında tekrar Musul valiliğine atandı.

Kardeşi Hüseyin'in 303(915) yılındaki isyanı sırasında o, su-i zan altındaydı ve kardeşi İbrahim'le birlikte bir müddet hapsedilmişti. Çok geçmeden ona tekrar ordu komutanlığı payesi verildi ve Mûnis'in emrinde, 307(919)'de isyan eden Azerbaycan valisi Sacoğullarından Yu-

(1) M. Canard, Aynı eser, 301-331, 338-39

suf b. Ebi's-Sac'a karşı mücadele etti. Kardeşi İbrahim, 307(919) yılında Diyar-ı Rebia valiliğine tayin edildi ve müteakip yıl vefat edince yerine kardeşi Davud geçti. Ebu'l-Heyca Abdullah ise, 308(920)'de Tarik-ı Horasan ve Dinever valiliğine, 313(925)'de de yeniden Dicle'nin sol tarafındaki Bâzebda ve Kerda'nın kısa bir müddet sonra bağlandığı, Musul valiliğine atandı.

Ebu'l-Heyca, ölüm tarihi olan 317(929) yılına kadar bu mıntıkaları elinde tuttu. Ebu'l-Heyca, hilâfet tarihinde, istikbalde Nasıruddevle ünvanını alacak olan oğlu el-Hasan'ı naip olarak bıraktığı Musul'dan ayrılmasına sebep olan çok önemli siyasi ve askeri vazifeler ifa etmiştir. 311(923)'de hac yolunun güvenliğini temin etmekle görevlendirildi. Dönüşünde Karmati Ebû Tahir Süleyman'ın saldırısına uğrayıp esir edildi; fakat 312(924)'de serbest bırakıldı.

315(927)'de Fırat üzerinde bulunan el-Anbar yakınındaki Aynu't-Temr'e varan Karmatiler Bağdat için ciddi tehlike olmuşlardı. Kardeşleri Süleyman, Said ve Nasr ile birlikte Ebu'l-Heyca, Karmatileri durdurmak için gönderilen orduda vazife aldılar. Bir rivayete göre, ordu komutanını, Nehr Zubare üzerindeki köprünün tahrib edilmesi için ikna eden Ebu'l-Heyca'nın insiyatifi sayesinde Bağdat kurtulmuş ve Karmatiler dikkatlerini başka yönlere çevirmeye mecbur bırakılmıştı.

Mamafih Halife el-Muktedir'in dayısının oğlu olan Harun b. Garib Hamdanilerie dostça geçinen ordu baş komutanı Mûnis el-Hadım'ın mevkiini ele geçirmek için hırslı idi. Cibâl valiliğini ele geçirerek, Ebu'l-Heyca'yı Dinever valiliğinden azletti. Bunun üzerine Ebu'l-Heyca, askeriyle Bağdat'a vardı. 317(929) yılının başlarında el-Muktedir'in hal'edip kardeşi Muhammed el-Kahir'in hilafete getirilmesi için yapılan hükümet darbesine iştirak etti. Bağdat şahnesi *Mazük* ile sıkı işbirliği yaparak, bu gizli ittifakta çok önemli rol oynadı. el-Kahir'i saraya yerleştiren ve el-Muktedir'in tahttan feragatini sağlayan o idi.

Bu hadiseler olurken o, kendi şahsi menfaatlerini göz önünde bulundurarak, çok daha büyük bir bölgenin valiliğinin kendisine verilmesini sağladı. Fakat bu esnada mukabil bir isyan vuku buldu. Yeni halife sarayında kuşatıldı ve Ebu'l-Heyca, sonuna kadar el-Kahir'i kahramanca savunarak öldü. Tahta tekrar geçen el-Muktedir, Ebu'l-Heyca'nın ölümünden büyük üzüntü duydu.

Bu devrede Ebu'l-Heyca, Hamdani ailesinin en dikkate değer ferdi idi. Onun mümtaz şecaati ve âlicenaplığı ile samimi ve hür vicdanı daima hürmet telkin etmiş ve cihanşumul bir takdire mazhar olmuştur. Bununla beraber o, aynı zamanda devrinin müstakil beylerinin hâkim karakteri olan ve ölümünü hazırlayan entrikacı bir ruha da sa-

hipti. Ebû Firâs, kasidesinde ona mühim bir yer vermekte ve kahredici kılıç darbelerini övmektedir. Hüseyin de muhtemelen bu ailenin bütün fertleri gibi o da Şii itikadındaydı. Ancak bu itikadın tezahürlerini net olarak Seyfüddevle'de görüyoruz. İbn Havkal, Kûfe'de Hz. Ali'nin türbesini Ebu'l-Heyca'nın tamir ettirdiğini zikreder(1).

Hamdaniler sülâlesinin en çok şöhret bulan üyeleri Ebu'l-Heyca'nın iki oğludur. Babalarının itibarına tevarüs ederek, onun siyasi hayatını örnek almışlar ve daha sonra hâkim olacakları Musul ve Halep emirliklerini yeniden tesis etmişlerdi. Bununla beraber, Musul emirliğinin ve Hamdanilerin saltanatının gerçek kurucusu olarak Ebu'l-Heyca düşünülebilir.

B — MUSUL HAMDANİ EMİRLİĞİ

Ebu'l-Heyca'nın oğlu ve daha sonra Nasıruddevle ünvanını alacak olan el-Hasan b. Abdullah b. Hamdân, başlangıçta Musul emiri olmakta bir hayli zorluklarla karşılaştı. Babasının vefatında ancak Dicle'nin sol sahilinde sahip olduğu toprakların bir kısmını elde etti; Musul'a sahip olma isteği ise reddedildi. Orasını her ne kadar 318 (930)'da yeniden ele geçirdiyse de, kendisine sadece Diyar-ı Rebîa'nın batı kısmını bırakmış olan amcaları Nasr ve Said'in entrikaları sonucunda Musul'u tekrar kaybetti.

322(934) yılında el-Hasan, bir kez daha Musul ve Diyar-ı Rebîa'nın hâkimi olduysa da, Bağdat'ta aleyhinde entrikalar çeviren amcası Said tarafından tardedildi. Bunun üzerine el-Hasan, çok feci bir cinayet tertibiyle ondan kurtuldu; fakat Musul, vezir İbn Mukle'nin ordusu tarafından işgal edildi. Ermeniye'ye iltica etmiş olan el-Hasan, oradan bu şehri tekrar zaptetme faaliyetine girişti. Gerek halifenin ve gerekse bu askerî harekâtta halifenin tarafını tutmuş olan Tağlibilerin ezeli rakibi Benû Habîb kabilesinin Musul'daki komutanlarını mağlup etti.

324(935) yılının başlangıcında Halife er-Radi, onu Musul'un ve el-Cezire'nin üç vilayetinin yani Diyar-ı Rebîa, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekr'in valiliğine tayin etti. Bununla beraber o, daha sonra Seyfüddevle ünvanını alacak olan kardeşi Ali'nin yardımıyla, Diyar-ı Bekr'i eski bir müttefiki olan bir Deylemi'den, Diyar-ı Mudar'ı da Kays aşiretleriyle halifenin komutanlarından geri almak için mücadele etmek zorunda kaldı. 325(936) yılında el-Cezire'nin tamamının hâkimi oldu ve bundan böyle ihtiraslarının dizginlerini salıverebilirdi.

Halife er-Radî'yi, iktidarı bir Emirü'l-Umerâ'ya terketmeye zorlayan hilâfet merkezindeki siyasi buhran, hilâfet makamının bütün

(1) M. Canard. Aynı eser, 341-376

namzetleri arasındaki rekabeti artırdı. Çok zengin bir bölgeye hâkim olmanın kendisine verdiği güçle Hasan, hilâfet makamında söz sahibi almaya göz dikince, kendisinin Musul hâkimiyetine son vermek isteyip muvaffak olamayan Emirü'l-Umerâ Beckem'le mücadeleye girişti. Bir ara Hasan, eski Emirü'l-Umerâ İbn Râik ile Basralı muhteris Ahmed el-Beridi tarafından tehdid edilmiş olan Halife el-Muttaki'ye destek sağladı.

Fakat o sırada İbn Râik öldürülmüş olduğundan halifeyi hilâfet merkezine getirmiş olan Hasan, 330(942) yılında Bağdat'ta onun makamını elde etti. Hasan, başlangıçta Nasıruddevle ünvanını almıştı. Öte yandan amcazâdesi Hüseyin b. Said b. Hamdan ile birlikte ona yardımda bulunmuş olan kardeşi Ali, Seyfuddevle ünvanını elde etti. Nasıruddevle, kudretini kaybetmiş Abbasi Devletini bir yıl kadar idare ettiyse de, kendisine karşı baş kaldırmış olan komutanlarından Türk Tüzün'e mevkiini terkederek Musul'a döndü.

Halife el-Muttaki'nin Türk Tüzün'le arası açılınca Hamdani Nasıruddevle'nin himayesine girdi. Tüzün'e mağlup olan Nâsıruddevle, Suriye'yi hakimiyetinde tutan Mısırlı İhşidilerin himayesini elde etmeye çalışan halifeyi terkederek, Bağdat'a döndü. O zaman Nasıruddevle, 332(944) yılında Tüzün'le, el-Cezire valiliğinin ona verileceğini garanti eden bir antlaşma yaptı. Daha sonra Büveyhi Muizzuddevle'nin 334 (946)'de Bağdat'ı zaptetmesi üzerine, ona başarısızca karşı koydu ve 335(947)'de de onunla anlaştı. Böylece elinde tuttuğu yerlerde hâkimiyetini sağlamlaştırdı ve hatta kendi askerlerinin baş kaldırması sırasında Büveyhilerden yardım gördü.

Ancak Büveyhiler tarafından temsil edilmekte olan merkezi hükümete karşı yerine getirilmesini istediği mali külfetlerin, Hamdaniler tarafından reddedilmesi yüzünden aralarında biri 337(948)'de diğeri 347(958)'de olmak üzere iki defa ihtilaf çıktı. 347(958) yılında Nasıruddevle, kardeşine tabi olması hükmünü ihtiva eden bir antlaşmanın Muizzuddevle ile arasında imzalanmasına kadar, Halep emiri olan kardeşi İbrahim'in yanına sığındı.

Böylece Nasıruddevle, bir kez daha Muizzuddevle tarafından Musul'dan uzaklaştırıldı; ancak aynı sebeplerden dolayı 353(964) yılında oğullarıyle birlikte oraya muzafferane bir şekilde dönmeye muvaffak oldu. Bundan böyle Muizzuddevle, sadece kendi şahsi politikasını takibe başlamış olan Nasıruddevle'nin büyük oğlu Ebû Tağlib ile uğraşacaktı.

353(964) yılı, artık yaşlanmış ve oğullarıyla ihtilaf hâlinde olan Nasıruddevle'nin kudretinin düşüşünü haber verir. Nitekim o, oğulları

tarafından hal'edilerek, 356(967)'da Ardumuşt'ta gözaltında tutulmuş ve 358(969) yılında orada ölmüştür.

Nasıruddevle'nin hâkimiyeti, Diyar-ı Rebia'yı aşarak Musul'a, Dicle'nin sol sahilindeki mıntıkalara ve Diyar-ı Mudar'ın Rahba kasabasına uzanıyordu. Daha sonra görüleceği üzere o, Diyar-ı Bekr'i, aynı zamanda Diyar-ı Mudar'ın büyük bir kısmını elinde tutan kardeşi Seyfuddevle'ye terketmiştl. Saltanatının başlarında Nasıruddevle, hâkimiyetini Azerbaycan'a kadar genişletmek maksadıyla biri 324(935)'de ve diğeri 333(944)'de olmak üzere iki başarısız teşebbüste bulundu. Musul'u terketmek zorunda kaldığı 323(935) yılında Ermeniye'ye girişi geçiciydi. Seyfuddevle'nin başardığı gibi, hâkimiyetinin orada tanınıp tanınmadığı şüphelidir. Bizans harbinde Nasıruddevle, çok önemsiz bir rol oynamıştır(1).

Nasıruddevle'nin yerine tahta oğlu Fazlullah Ebû Tağlib el-Gazanfer geçti. Ebû Tağlib'in önce, yalnız başına Nasıruddevle'nin hal'ine karşı muhalefet etmiş olan ve Diyar-ı Rebia'da Nusaybin'in ve Mardin'in, Diyar-ı Mudar'da Rahba'nın valiliğini elinde tuttuğundan dolayı emrinde oldukça büyük bir kuvvet bulunduran ve Halep emiri Seyfuddevle'nin ölümünden sonra Rakka ve Rafıka'yı ele geçirmiş bulunan kardeşi Hamdan'la arası açıldı. Hamdan'a karşı mücadele etmek için Ebû Tağlib, Bağdat'ta Muizzuddevle'nin yerine geçmiş olan Bahtiyar'la anlaştı. Hükmettiği bütün bölgeleri terketmek zorunda kalan Hamdan, Bağdat'a kaçtı. Bahtiyar ise, 359(970) yılında onun Rahba'ya dönüşünü sağladı. Ancak iki kardeş arasında, Hamdan'ın kardeşlerinden bir diğerini ağır bir şekilde yaraladığı savaşla sonuçlanan mücadele yeniden başladı. Hamdanî ailesi içinde daha sonraları baş gösteren kavgalar, bu ailenin pek çok mensubunun Ebû Tağlib'i terketmesine sebep oldu. Mağlup olmasına rağmen Hamdan, tekrar Bağdat'a kaçmaya mecbur oldu ve orada 360(971) yılında kardeşi Ebû Tahir İbrahim'le birleşti.

Öte yandan Ebû Tağlib, Suriye'de bir hayli zorluklarla karşı karşıya kalan ve Halife el-Mutî tarafından Ebû Tağlib'e daha önce ihsan olarak bağışlanmış olan Halep üzerinde Musul emirliğinin itibarî bağlılığını zımnen kabul eden ve Nasıruddevle'nin saltanatı zamanında vücûd bulmuş statükoyu koruyan Halep'teki akrabası ve Seyfuddevle'nin halefi Ebu'l-Mealî Şerif ile ihtilâfa düşmedi. Ebu'l-Mealî Şerif, Ebû Tağlib'in Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Mudar'ı zabtetmesine de karşı çıkmadı.

(1) M. Canard, Aynı eser, 377-407, 409-452, 507-539

Ebû Tağlib'in esas rakibi ise, halifenin efendisi ve Hamdanilerin vergi ödemek mecburiyetinde oldukları merkezî hükümetin temsilcisi Büveyhi Bahtiyar idi. Bu ikisi arasındaki düşmanlık kaçınılmazdı. Zira bir taraftan Ebû Tağlib, babası Nasıruddevle'nin daha önce Bağdat'ta oynamış olduğu rolü elde etmek istiyor, diğer taraftan da orada bulunan iki kardeşe, bilhassa Hamdan, Ebû Tağlib'in Musul'dan kovulması hususunda Bahtiyar'ı teşvik ediyordu. Başlangıçta Ebû Tağlib ve Bahtiyar, Karmatiler ve Fatımilere karşı müşterek temayüllerini ortaya koyan bir ittifak siyaseti takip ettiler. Ancak 368(973) tarihinde Hamdan'ın tahrikiyle Bahtiyar, Musul'un zaptına girişti ve bu maksatla şehre yürüdü. Ebû Tağlib'in Bağdat istikametindeki isabetli askerî harekâtı, Bahtiyar'ı müzakereye sevketti.

Ebû Tağlib'den Bağdat'ın zahire ihtiyacını temin etmesini âmir bir hükmü bulunan antlaşmanın şartlarına hiçbir taraf riayet etmeyince, 369(974)'da yeni bir anlaşma ile nihayetlenen husumet ve düşmanlıklar tekrar başladı. İki taraf arasındaki münasebetler daha da düzeldi ve Bahtiyar'ın, ona Uddutuddevle lâkabını tevcih etmesine halifeyi ikna ettiği Ebû Tağlib, âsi Türk komutanlarına karşı Büveyhileri destekledi ve hatta Bağdat'a kadar yürüdü.

Bununla beraber, Şiraz Büveyhi emiri Aduddevle (Rey emiri Rüknuddevle'nin oğlu)'nin tavassutu sayesinde Bahtiyar, Bağdat'taki iktidarını yeniden elde etti. 364(975) tarihinde Ebû Tağlib, kendisini vergi vermekten muaf kılan yeni bir antlaşma yapmaya muvaffak oldu.

367(977)'de Aduddevle, Bahtiyar'ın Bağdat'taki mevkiini ele geçirmeye ve onu Suriye'ye yeni bir istikbal peşinde koşturmaya teşebbüs etti. Ebû Tağlib, nezdinde bulunan kardeşi Hamdan'ı teslim etmesi şartıyla, Bağdat'ı geri almaya çalışan Bahtiyar'a yardımda bulundu ve Hamdan'ı öldürttü.

Diğer taraftan, Bahtiyar'la Ebû Tağlib'in kuvvetleri 367(978)'de Aduddevle'ye mağlup oldu. Bahtiyar, Musul'u ele geçirdi ve kaçması için Ebû Tağlib'i zorladı. Önce Nusaybin'e, daha sonra da Meyyafarikin'e, Erzurum'a ve Ermeniye'ye varan Ebû Tağlib, daha sonra, kardeşiyle ittifak kurmak suretiyle yardımını sağlayacağını umduğu âsi Skleros'un elinde tuttuğu Bizans'ın Hanzit bölgesindeki Hısn-ı Ziyad (Harput)'a ulaştı. Fakat ümitleri boşa çıktı ve Meyyafarikin'in muhasarası ile meşgul olan Büveyhî kuvvetlerinin karşı koymasına mâruz kalmadan Âmid'e yöneldi.

Bu şehrin 368(978)'de zaptından sonra, artık kendisini emniyette hissetmeyen Ebû Tağlib, Rahba'ya yöneldi. O sırada el-Cezîre'nin büyük bir kısmının hâkimi olan Aduddevle ile anlaşmaya gayret eden

Ebû Tağlib, işgal maksadıyla Büveyhî ordusunun Diyar-ı Mudar'a vardığı sırada, Fatımîlerin hâkimiyetindeki Suriye'ye gitmeye karar verdi. O, Aduddevle'nin bağlılığını kabul etmiş ve kaçağı yakalamak için onun tarafından davet edilmiş olan Halep emiri Sa'duddevle'nin topraklarından geçmemeye gayret ederek, Havran'a varmayı başardı.

Ebû Tağlib, o sıralarda âsi el-Kassam'ın elinde bulunan Şam'a girebileceğini ve burasının valiliğini Fatımîlerden elde edebileceğini umuyordu. Şehre girmesine el-Kassam'ın mani olması üzerine Ebû Tağlib, önemsiz çarpışmalardan sonra güneye yöneldi ve Tiberias gölü üzerindeki Kefr Âkib'e vardı. Oradan Fatımî komutanı Fazl'la müzakerelere başlayan Ebû Tağlib, Şam'ın yeniden fethedilmesi hususunda ona yardım edeceğine söz verdi. Ancak Fazl, daha önceden Ebû Tağlib'in varlığından ve ihtiraslarından fazlasıyla ürken Remle hâkimi Müferric b. Degfel b. el-Cerrah'a yardım edeceğini vaad etmişti.

Anlaşma şartlarını bozan Fazl, tam aksine Remle'yi Ebû Tağlib'e söz verdi. Netice olarak, Ebû Tağlib, Müferric'in düşmanı Benû Ukayl kuvvetleriyle birleşerek, onlarla birlikte ona karşı harekete girişti. Bu sırada Müferric, Fazl'a müracaat etti. Sonunda yapılan savaşta Ebû Tağlib, Müferric tarafından esir edildi ve 369(979)'da öldürüldü.

Ebû Tağlib, 361-362(972)'de vuku bulan şiddetli Bizans hücumlarına karşı koymuştu, fakat daha sonra onun vekili, esarette ölecek olan Domesticus Melias'ı esir etti. 364(974) yılında Bizans İmparatoru, intikam almak maksadıyla bütün Mezopotamya'yı tahrip etti. Bu tarihlerde Ebû Tağlib'in imparatora vergi verdiği anlaşılıyor. Yuhannes Cimiskes'in 366(976)'da vefatını müteakip vuku bulan Skleros'un isyanı sırasında Bizanslı âsi, kendisiyle bir antlaşma yaptığı Ebû Tağlib'in yardımına bel bağlamıştı. Daha önce görüldüğü üzere Ebû Tağlib, Skleros'un askerî karargâhının bulunduğu Hısn-ı Ziyad (Harput)'da 368(978) yılında bir müddet ikamet etmişti(1).

Hamdanilerin Musul emirliği çok acı bir şekilde sona erdi. Şüphesiz bu emirlik, Muizzuddevle'nin Bağdat'a varışından sonra oldukça istikrarsız bir dönem geçirmişti.

Kardeşiyle birlikte kaçmış olan Ebû Tağlib'in kız kardeşi Cemile de, aynı şekilde feci bir âkibete uğradı. Bir rivayete göre o, Aduddevle'ye teslim edildikten hemen sonra intihar etti. Hamdanî ailesinin Musul'daki mensupları, özellikle Ebû Tağlib'in Ebû Abdullah Hüseyin ve Ebû İbrahim adındaki kardeşleri, Büveyhîlere tabi oldular. Aduddevle'nin ölümünü müteakib Bâz adlı birisi, Diyar-ı Bekr'i ele geçirmişti.

(1) M. Canard, Aynı eser, 541-77, 838

Bâz'ın el-Cezire'nin kalan kısmına hâkim olmak için yaptığı teşebbüsleri önlemek maksadıyla, 379(989)'da tahta geçmiş olan Büveyhî Samsamuddevle, yukarda zikredilen iki kardeşin Musul'a dönmesine izin verdi. Bu iki kardeş, orada yeniden hâkimiyet kurmak için çalıştılar ve Benû Ukayl'ın yardımıyla Bâz'a karşı mücadele ettiler. Bâz, Beled mıntıkasında Hüseyin'e karşı yaptığı bir savaşta öldürüldü.

Bâz'ın halefi ve aynı zamanda yeğeni olan Ebû Alî b. Mervân, iki kardeşe karşı mücadeleye devam ederek, Hüseyin'i esir etti; fakat daha sonra kendisini Suriye'de karşılayıp, 387(997)'de Sur valiliğine tayin edecek olan Fatımî halifesi el-Azîz'in müdahalesiyle onu serbest bıraktı. Ebû Tağlib'in bir diğer kardeşi, Ebu'l-Mutâ Zulkarneyn, Fatımîlerin hizmetine girerek, 401(1010)'de Şam valisi oldu. Ebû Tahir İbrahim ise, kendisiyle birlikte Bâz'a karşı mücadele eden Benû Ukayl emiri tarafından yakalanarak öldürüldü. Böylece Musul, Ukayli hanedanının hâkimiyetine girdi.

Dedeleri gibi Nasıruddevle ünvanını taşıyan Hüseyin'in torunlarından Hüseyin Ebû Muhammed, el-Mustansır'ın hilafeti esnasında, önce Suriye valisi olarak, daha sonra 459(1065) ve müteakip yıllarda da Kahire'de vukubulan karışıklıklar sırasında, Mısır'da önemli rol oynadı. Bir ara o, Kahire'de mutlak hâkim oldu ve bir taraftan Abbasilere bağlılığını yeniden kurmaya çalışırken, diğer taraftan da Fatımî halifesinin bütün selahiyetini elinden aldı. O, kardeşi Fahru'l-Arap'la birlikte, bir hilenin kurbanı olarak, 465(1072)'de öldü.

C — HALEP HAMDANİ EMİRLİĞİ VE SEYFÜDDEVLE

Bu emirlik, Seyfuddevle Alî b. Ebi'l-Heycâ Abdullah b. Hamdan'ın gayret ve mesaisinin neticesinde kurulmuştur. İbn Raik'in katlinden sonra Nasıruddevle, Diyar-ı Mudar ve kuzey Suriye'deki ikta arazisinin kontrolünü ele geçirmeye çalışmıştı. Ancak oraya gönderdiği askerî idareciler, mustakar bir idare kuramayıp, İhşidiler ile ittifak yapmaya meylettiler. Hamdanilerin himayesi altındaki halife, 332(944)'de İhşidilerin desteğini talep etti ve Suriye'ye gitmeye çalıştı.

Bütün Suriye'nin ve Diyar-ı Mudar'ın İhşidilerin eline geçeceğinden endişelenen Nasıruddevle, Hüseyin b. Said b. Hamdan'ın komutasında askerî birlikler gönderdi; o da Halep şehrinin kontrolünü ele geçirdi. Halife, Nusaybin'i birlikte terketmiş olduğu Seyfuddevle'nin refakatinde, Rakka'ya gitmek üzere, ayrıldı. Bununla beraber, Hüseyin b. Said'i Halep'ten tardetmiş olan İhşidiler, halifeyle karşılaşmak için Rakka'ya ulaşmıştı. İhşidî'yi kabul eden halife, ona Suriye hâkimiyeti hususunda teminat verdi.

Böylece, daha fazla fedakarlık yapmayı reddetmiş olan İhşidî Mısır'a dönerken, halife de Bağdat'a gitmek üzere yola çıktı İhşidî'nin kuzey Suriye'ye tayin ettiği vali emniyet ve asayişi sağlayamayınca, Seyfuddevle, kardeşi tarafından sağlanan para ve askerî yardımla orasını ele geçirmeye karar verdi. O, 333 (Ekim 944) yılının Rebîulevvelinde bölge Kilabileriyle anlaşarak, hiçbir çarpışma yapmadan Haleb'e girdi. İhşidî'nin buna şiddetle karşılık vermesi üzerine, iki taraf arasında iki yıl devam eden savaş başladı. 334(945)'de yapılan mütareke ile savaş durduruldu ise de, İhşidî'nin ölümü, Seyfuddevle'yi mütareke şartlarını bozma hususunda cesaretlendirdi ve nihayet Hamdanî ile İhşidî'nin oğlu ve halefi Unucur arasında tam bir barış sağlandı.

336(947)'da Seyfuddevle, Kuzey Suriye daha 335(946)'de kendisine teslim edilmiş olan mücavir hudut kalelerinin ve Diyar-ı Mudar ile Diyar-ı Bekr'in büyük bir kısmını içine alan bir devletin hâkimi oldu. Bu Suriye-Mezopotamya Devleti, Nasıruddevle'nin büyük olmasından dolayı, görünüşte Musul'a bağlı olmasına rağmen siyasi uygulamalarıyla ondan daha güçlüydü. Gerçekten de Seyfuddevle (ki o tarihe kadar Irak'ta, Mezopotamya'da hatta 328(940)'de teslim olmalarını sağlamış olduğu Ermeni prenslerin ülkesinde Nasıruddevle için çarpışmış ve Bizansla mücadele etmişti), ne ağabeyine ve ne de halifeye bağlı olmayıp, müstakildi.

Çukurova'da Samsat'tan Erzurum'a kadar uzanan bir devletin hudutlarının müdafaasından mesul Seyfuddevle'nin, Halep emiri oluşundan sonraki ilk işi Bizans'a karşı mücadele etmek idiyse de o, Suriye'deki âsi kabilelerle çarpışmak zorundaydı. Başşehri Haleb'in dışında, her türlü ihtimamı fazlasıyla gösterdiği muhteşem bir saray yaptırdı. Menbic valiliğine getirmiş olduğu Ebû Fıras da dahil olmak üzere, etrafına ailesinin bir çok mensubunu toplayarak, müntesibi şairlerin meşhur ettikleri bir zevk, ilim ve sanat muhiti yarattı. Seyfuddevle, 336(947)'dan 356(967)'ya kadar Halep'te hüküm sürdü. Saltanatının ilk devresi gerek ülke içinde ve gerekse ülke dışında başarılarla noktalandı ise de, sonraki devrede özellikle 350(961)'den sonraki devrede, başşehrinin Bizans tarafından muvakkaten zaptı, Çukurova'nın elden çıkması, dahili huzursuzluklar, isyanlar ve nihayet muzdarip olduğu hastalığı gibi ciddi talihsizliklere katlandı.

336(947-948)'dan itibaren, Hamdanî hükümdarı ile Bizans arasında devamlı savaşlar başladı. Bunun ilk safhası başarılı olmadı. 944 yılında, Romanos I. Lecapenos'un düşürülmesinden sonra, Şark Domesticos'luğuna getirilen Bardas Fokas'ın oğlu ve Kapadokya birliklerinin komutanı olan Leon Fokas 949 yılında Maraş'ı ve Hades'i aldı. Tarsus'taki askerî birlikler de Bizanslılar tarafından mağlup edildi. 338

(949-950)'de, Leon Fokas, Antakya önüne kadar gelerek, etrafı yağmaladı. 950 yazında, Seyfuddevle Bizans'a büyük bir akın tertip etti. Kapadokya bölgesine ve daha kuzeyde Harsana'ya kadar uzanan akın başarılı oldu. Ancak dönüşte Leon Fokas'ın dağlık arazide geçidi kapatarak kurmuş olduğu tuzağa düşen Hamdani ordusu tamamen imha edildi. Seyfuddevle'nin atı ile uçuruma atlayarak bu tuzaktan kurtulduğu rivayet edilir. Bu akın Araplarca Gazvetu'l-Musibet diye isimlendirilir. Ertesi yıl da Bizanslılar için başarılı geçti.

Ancak 953'te savaşın talihi değişti. Seyfuddevle, Maraş'ı geri aldığı gibi, Bardas Fokas'ın diğer oğlu ve Seleukeia tema'sı komutanı olan Konstantinos Fokas'ı esir etti. Haleb'e götürülen Konstantinos esareti sırasında vefat etmiş ve Seyfuddevle'nin zaferleri 954 yılına kadar sürmüştür. Ancak bu tarihte babasının yerine Şark Domestikos'u olan müstakil Bizans İmparatoru Nicephoros Fokas komutasında Bizanslılar karşı hücuma geçtiler. 957'de Hades Bizanslılara teslim olduğu gibi, bunu takip eden yıl içinde J. Yuhannes Çimiskes, şiddetli bir savaştan sonra, Samsat'ı aldı. 961 yılı müslümanlar için daha da felaketli oldu. Nicephoros Fokas Girit adasını zaptetti. Bu suretle Bizans İmparatorluğunun bağrına doğru ilerlemiş, en ileri İslâm karakolu ortadan kaldırılmış ve burada meşgul olan kuvvetlerin Anadolu cephesine nakli mümkün kılınmış oluyordu. Büyük bir kuvvet ile Hamdani ülkesine yönelen Nicephoros Ayrzarba, Râban ve Dulûk'u almış (961) ve ertesi yıl da Seyfuddevle, başkenti Haleb'in düşmanının eline geçtiğini görme felaketini yaşamıştı.

Bizanslıların müslüman arazisini bu işgalleri henüz yerleşme mâhiyeti taşımamakta ve geçici kalmakta idi. Ancak bunlar üstünlüğün artık Bizans'a geçtiğini göstermekte idi. 15 Mart 963'te II. Romanos öldü. Aynı yılın Ağustos'unda ise, Seyfuddevle'nin büyük rakibi Nicephoros Fokas Bizans imparatoru oldu. İmparatorluğu şark kuvvetleri komutanlığına (domestikos) ise devrinin büyük askerlerinden Yuhannes Çimiskes getirildi. Sıhhatinin bozulmasına, ilk felc alâmetlerinin belirmesine rağmen, Seyfuddevle 963 yılının ilkbahar ve yaz aylarında Haleb'in tahribinin intikamını almak için, büyük gayret sarfetti. Tarsus'tan başlayan bir akın Konya'ya kadar uzandı.

Ancak yıl sonuna doğru Cimiskes yeniden harekete geçti. Zilhicce 352 (Aralık 963 - Ocak 964)'de Adana önüne geldi. Tarsus'tan Adana'ya yardıma gelen bir müslüman birliğini imha ettikten sonra, Çimiskes Massisa (bugünkü Misis)'yı muhasaraya başladı. Ancak Hamdanilerin uğradığı devamlı bozgunlar ve bilhassa Haleb'in geçici de olsa kayıp ve tahribi İslâm dünyasını harekete getirmiş ve her taraftan Seyfuddevle'ye takviye kuvvetleri gönderilmeye başlanmış idi. Bilhassa Ho-

ıasan'dan gelen gönüllüler ile harekete geçen Seyfuddevle, Misis'e geldiğinde, Bizanslıların etrafı tahrip ederek çekilmiş olduklarını gördü. 353(964) yılı sonunda Nicephoros Fokas, bizzat birliklerinin başında olduğu halde, Çukurova'ya girdi. Uzun bir kuşatmadan sonra Misis (Receb 354/Temmuz 965) ve Tarsus'u (15 Şaban 354/16 Ağustos 965) zaptetti.

Seyfuddevle bu sırada, hastalığından faydalanarak, istiklâllerini elde etmek için isyan etmiş bulunan komutanları ile uğraştığı için islâmın bu en önemli uc şehirlerinin kaybını önlemek üzere müdâhale edememiş idi. İslâm dünyasında Bizans'ın bu saldırmasına karşı harekete geçen sadece İhşidoğulları devletine hâkim bulunan Kâfur oldu. Ancak onun gönderdiği erzak yüklü donanma da Tarsus'un düşüşünden üç gün sonra gelebildi. Çukurova şehirlerinin düşmesi ile Bizanslılara Suriye yolu açılmış bulunuyordu. 966 yılı içinde Seyfuddevle ile Nicephoros anlaşarak, büyük ölçüde ve iki defada olmak üzere, esir değiştirmeye başladılar. Bu da Bizans sınırları içinde kalmış bulunan eski ve mutâd yerde, Kızılırmak kenarında değil, Fırat kıyılarında yapılmış idi (Ocak ve Haziran 966).

Nicephoros bundan sonra bir kere daha Hamdanî ülkesine yürüdü. Şevval 355 (Ekim 966)'te Balis'i zaptettiği gibi, Menbic yakınına kadar geldi. Ancak burada kendisine Hz. İsâ ile ilgili bazı eşyalar teslim edildiği için şehre dokunmaktan vazgeçti. Bundan sonra Halep civarını tahrip etti. Seyfuddevle bu arada Kınnesrin'e ve oradan da Şeyzer'e çekilmiş bulunuyordu. Bizans İmparatoru, Antakya'yı da bir hafta kadar muhasara ettikten sonra geri döndü.

Başarılı bir başlangıçtan sonra uğradığı sürekli mağlubiyetler ve kendi adamlarının isyanları Seyfuddevle'yi tüketmiştı. İslâm tarihinin bu meşhur kahramanı Halep'te vefat etti (356/967). Naşı Meyyafarikin'e götürülerek, şehir dışında bulunan annesinin türbesinde defnedildi. Seferlerinden dönerken, üstüne yapışmış tozlardan yoğrulmuş bir kerpicin mezarmda başı altına konulmasını vasiyet etmiş idi. Bir taraftan askeri zaferleri, ilim ve irfaniyle, diğer taraftan «Hâle-i Seyfuddevle» diye meşhur olan şair ve edipler vasıtasıyla Halep emirliğine kazandırdığı ihtişam onun İslâm tarihinin en şöhretli hükümdarlarından biri olmasına vesile olmuştur(1).

Sa'duddevle:

Babasının vefatında Meyyafarikin'de bulunan Seyfuddevle'nin oğlu ve halefi Sa'duddevle Ebu'l-Mealî, aynı yılın Temmuz ayma kadar

(1) M. Canard. Aynı eser, 489-505, 596-663, 741-828

Haleb'e gitmedi. O, Ebû Firas el-Hâris İbn Ebi'l-Alâ Said'in kızkardeşinin oğlu olup, henüz onbeş yaşlarındaydı. Sa'duddevle o sırada Hımıs valisi olan âsi Ebû Firas'la karşı karşıya gelmek zorundaydı. 357 (968) yılının Nisan ayında yapılan savaşta Ebû Firas öldürüldü. Bundan sonra Sa'duddevle, 968 yılının sonunda Hıms ve Trablusşam'a ulaşarak, daha önce babasının hâcipliğini de yapmış ve Seyfuddevle'nin yokluğunda idareyi üstlenmiş olan hâcibi Kergüye'yi bırakmış olduğu Haleb'e zarar vermeyen ve yaklaşan Bizans ordusunun arzettiği tehlike yüzünden Halep'ten ayrılmak zorunda kaldı.

Kendi namına idareyi ele geçirme ihtirasını besleyen Kergüye'nin 358(968)'de alenen baş kaldırmış olması yüzünden, tehlike geçinceye kadar Sa'duddevle Haleb'e dönemedi. Halep'ten Kergüye ve Rakka'dan Ebû Tağlib tarafından tardedilen genç emir, Seruç'dan Harran, Meyyafarikin ve Menbic'i dolaşıp, oradan da Haleb'e yöneldi. Ancak Bizans kuvvetleri karşısında çekilmek zorunda kaldı. Bu arada 358(969) yılı sonunda Stratopedarkhes Petros ve Mihael Burtzes Antakya'yı zaptetmiş, Petros Haleb'e girerek, 359(970)'da Kergüye'ye kabul ettirdiği bir antlaşma ile bu şehri Bizans'ın himayesine almıştı. Bu antlaşma, aynı zamanda Sa'duddevle'yi, Kergüye lehine ondan sonra da vekili Bekcûr lehine Halep emirliğinden mahrum bırakan bir hükmü ihtiva ediyordu. Hıms'a sığınma imkânı bulan Sa'duddevle, oradan Kergüye'nin naibi Bekcûr tarafından uzaklaştırılmasını müteakib, 367(977) yılında Haleb'e dönmeye muvaffak oldu.

Ebû Tağlib'in 360(971)'da bütün el-Cezire'yi ele geçirmiş olmasından dolayı, Saduddevle'nin hâkimiyeti sadece Suriye vilayetlerini içine alıyordu. Bununla beraber, 368(979)'de Büveyhi Aduddevle'nin bağlılığını kabul ederek, bir kaçak hüviyetinde dolaşan Ebû Tağlib'den, Rahbe ve Rakka'dan başka, Diyar-ı Mudar'ı da geri alabildi. Bekcûr'u Hıms valiliğine tayin etmiş idiyse de, çok geçmeden onunla arası açıldı. Her türlü yardımı temin etme hususunda Bekcûr, kendisine Şam valiliğini söz veren ve Halep emirliğini ele geçirmek için onunla Sa'duddevle arasındaki düşmanlıktan istifade etmeyi planlayan Fatımilere güveniyordu. Sa'duddevle ise, Bekcûr'a karşı mücadele edebilmek için, 359(970) yılında imzalanan antlaşmada kabul ettiği mükellefiyetlerini emire hatırlatmak maksadiyle 371(981)'de Haleb'e bir ordu göndermiş olan Bizans'ın yardımına bel bağlamıştı.

Bizans ordusunun Haleb'e girişinden itibaren Sa'duddevle, sözüedilen antlaşmanın hükümlerini çok daha titiz bir şekilde yerine getirmeye mecbur bırakılmıştı. Bu Bizans ordusu, Haleb'i muhasara etmek üzere gitmiş olan Bekcûr'u 373(983)'de muhasarayı kaldırmaya zorladığı gibi, Hıms'ın Sa'duddevle'ye iadesini de sağlamıştı. Bekcûr

ile Sa'duddevle arasındaki ihtilaf, Bekcûr'un Hıms'dan uzaklaştırılıp Fatımî halife el-Aziz'in Şam valiliğini deruhte ettiği, özellikle o sıralar kudret ve kuvveti zayıflayan Büveyhîlerden gelecek desteğe hiçbir şekilde güvenmeyen Sa'duddevle'nin Fatımî halifesine müzakere teklifinde bulunup, 376(986)'da onun hâkimiyetini kabul ettiği devrede son buldu.

Ancak Fatımi veziri İbn Killis'le arasındaki anlaşmazlıkla meşgul olan Bekcûr'un, Şam'ı terke mecbur bırakılıp, Halep üzerine yürüyeceği Rakka'da karargâh kurduğu sırada, husumet ve düşmanlıklar tekrar başladı. Bekcûr, Fatımîlerden cüzi bir yardım görürken, diğer tarafta Bizans'tan takviye kuvveti alan Sa'duddevle, hasmını 381 (991)'de Haleb'in doğusundaki Naûra mevkiinde mağlup ederek öldürdü. Fakat Sa'duddevle, Fatımî halifesiyle, daha önce vermiş olduğu sözün hilafına olduğu için, Bekcûr'un çocuklarının tevkifi hususunda ihtilafa düştü. Eğer Sa'duddevle, babasının yakalanmış olduğu hastalıktan 381 (Aralık 991) yılının Şevval'inde ölmemiş olsaydı, şüphesiz Fatımîlerin Suriye'deki topraklarına saldırmış olacaktı; nitekim böyle yapacağını Fatımi elçisine mağrurane hakaret ettiğinde ortaya koymuştu.

Sa'duddevle'nin esas siyaseti Bizans, Büveyhîler ve Fatımîler arasında manevra olmuştu. O, ne Fatımîlere ve ne de mükellefiyetlerini yerine getirmediğinden dolayı 375(985)'de ülkesini istila eden Bizans'a sadıktı. Kilis'in zaptı ve Afamiye (Kale-i Muzik) ile Kefertab'ın tahribine sebebiyet vermiş olan bu müdahelenin intikamını Sa'duddevle, Kergûye'yi Sam'ân manastırı üzerine göndermesi, onun orada pek çok keşişi öldürerek diğerlerini de esir olarak Haleb'e götürmesiyle aldı. Bununla beraber 376(986) yılı başlangıcında taraflar sulh yaptılar, fakat bu Sa'duddevle'nin, aynı yılın sonunda Büveyhîler tarafından serbest bırakılacak olan âsi Skleros'u desteklemesine ve hatta Fatımi hâkimiyetini tanımasına mâni olamadı. Sa'duddevle'nin ülkesinin dahili meselelerini halletmedeki kudreti yetersizdi(1).

Saiduddevle:

Sa'duddevle'nin yerine oğlu Said Ebu'l-Fezâil Saiduddevle geçti. Onun saltanatının tarihi tamamiyle Bizans İmparatoru tarafından muhalefetle karşılanan Mısır Fatımîlerinin Halep emirliğini ele geçirme teşebbüslerinden ibarettir. Bu teşebbüslerin ilki, Fatımî komutanı Mengûtekin'in 382(992) yılında Haleb'i kuşatmasıdır. Bu harekât, Bizans'ın Antakya valisi Burtzes'in gayretlerinin yetersizliği, Mengûte-

(1) M. Canard. Aynı eser, 665-694

kin'in kuvvetinin azlığı ve nihayet Haleb'in fevkalâde karşı koyması ile başarısızlıkla sonuçlandı. Mengütekin'in 384(994) yılında giriştiği ikinci teşebbüs ise başarıyla sonuçlandı; zira Sa'duddevle'nin ve veziri Lü'lü'nün yardımına müracaat ettikleri Burtzes, Orantes geçidinde mağlup oldu ve Halep'te yaklaşık onbir ay muhasara edildi. Fakat bir taraftan Lü'lü'nün mukavemeti, diğer taraftan da 385(995) yılı baharında bir Hamdani elçisi tarafından Bulgaristan'dan gönderilen Bizans imparatoru II. Basileios'un ulaşması, Mengütekin'i çekilmeye mecbur etti.

Hamdani emiri ile Lü'lü, bu yardımın şükranesi olarak imparatorun önünde acizane diz çöktüler. Daha sonra ise, Mısırlılar, hâkimiyetlerini Halep emirliği üzerine kadar genişlettiler. 388(998) yılında Afamiye civarında Bizanslıları mağlup ederek orayı da Mısır'ın sınırları içine aldılar. 389(999)'da vuku bulan ve Beyrut'a kadar uzanan yeni bir Bizans seferi Şeyzer'de bir Bizans askerî garnizonunun kurulmasıyla, Mısırlılara karşı Haleb'in müdafaasını sağlamlaştırdı. Öte yandan 391(1001)'de II. Basileios, Halep emiri ile anlaşan Fatımi halifesi el-Hakim ile bir sulh antlaşması yaptı.

Bunu müteakib Halep emirliğinin kudret ve nüfuzu gerilemeye yüz tuttu. Saiduddevle'nin saltanatının başlangıcından itibaren oldukça fazla miktarda Hamdani gulâm, Mısır'ın hizmetine girmişti. Diğer taraftan Lü'lü, daha önce kızıyla evlendirmiş olduğu Saiduddevle'ye her bakımdan hükmettiği için, zaten elinde tuttuğu iktidarı mutlak olarak gaspetmek istiyordu. Bu maksatla o, 392(1002) yılında Saiduddevle'yi öldürttü. Bu tarihten itibaren oğlu Mansur ile paylaştığı iktidarı elinde tuttu. 393(1003) yılında Lü'lü, Hamdani ailesinin bütün mensuplarını bertaraf etti; Saiduddevle'nin Ebu'l-Hasan Ali ve Ebu'l-Meâli Şerif adındaki iki oğlu Kahire'ye sürülürken, Sa'duddevle'nin Ebu'l-Heyca adındaki tek oğlu ise, kadın kılığına girerek, Bizans İmparatoru II. Basileios'un sarayına sığındı.

Lü'lü, 399(1008) yılında öldü. Yerine, Fatımi halifesi tarafından Murtezâ ed-Devle ünvanı verilmiş olan oğlu Mansûr getirildi. Mansûr'un saltanatının hususiyetini, Sa'duddevle'nin oğlu Ebu'l-Heycâ'nın şahsında Hamdaniler saltanatını ihya etmek için yapılan bir teşebbüs teşkil eder. Halep'teki büyük bir muhalefet zümresinin arzusu üzerine, Ebu'l-Heyca'nın kayınbiraderi ve Diyar-ı Bekr hâkimi olan Mervanîlerden Mumehhiduddevle, eniştesinin İstanbul'dan ayrılması için imparatordan izin aldı. Meyyafarikin'e ulaşan Ebu'l-Heyca, oradan küçük bir ordu ile Halep üzerine yürüdü; fakat kendisine imparator tarafından yardım edilmemişti. Daha önce Ebu'l-Heyca ile birleşmiş olan Kilabileri kendi tarafına çekmeyi başaran Mansur b. Lü'lü, he-

nüz bir Fatımi valisi oluşu yüzünden Mısırlıların yardımını da sağladı. Malatya'ya doğru kaçan mağlup Ebu'l-Heyca ise İstanbul'a döndü.

İmparator kendisini tekrar İslâm topraklarına göndermek istediyse de, Mansur, onu İstanbul'da kendi yanında tutması için imparatoru ikna etti. Ebu'l-Heyca'nın tanassur etmiş olması ve Bizans ordusunda hizmet görmesi muhtemeldir. Zira mühürünün bir tarafında Arapça adının, diğer tarafında da kendi saçını asker gibi takmış görünen ve üzerinde Grekçe *Aya Teodorus* yazılı kemer taşıyan bir portre bulunmaktaydı(1).

Kaderin garip bir cilvesi olarak Mansur b. Lü'lü de, Salih b. Mirdas tarafından 406(1015) tarihinde tahttan uzaklaştırılmasından sonra, Bizans topraklarına sığındı ve hudut bölgesindeki Sih el-Leylûn kalesini ikta olarak elde etti. Haleb'e dönmek için başarısız bir teşebbüste bulunan Mansur'un Bizans ordusunda hizmet ettiğini, 421(1030) yılında vuku bulan Azaz savaşında İmparator III. Romanos Argyros'un yanında görünmesi ortaya koymaktadır(2).

Musul'dan sonra Hamdanilerin Halep saltanatı da böylece sona erdi. Her ikisinin de Arap devleti olması, devrinde yaygın olmayan bir hususstu. Her ikisi de çok mühim siyasî rol oynadı; yükseliş devrinden sonra alçalma devri yaşadılar. *Tarih-i Meyyafarikîn* müellifi İbn Ezrak, bu hususta meyusane bir ifade kullanır. Nasıruddevle'nin Musul'da ve Seyfuddevle'nin Halep'teki ihtimam ve himayesi, bu iki şehirde harikulâde bir edebi tekamülü mümkün kılmıştır. İbn Nubate, Kuşacim, en-Nami, es-Seri, Bebbağa, Ebû Firas, el-Mütenebbi ve diğerleri, daima Hamdani Devleti ile birlikte anılacaktır. Hamdaniler, cihadda gösterdikleri şecaat, ananevî Arap cesaret ve cömertliği ve kendilerini çevreleyen ihtişam dolayısiyle edipler tarafından övülmüşlerdir. Bu aileyi açıkça tenkid edenler de olmuştur; kendi devirlerinde İbn Havkal, onları tenkitten çekinmemiştir, çünkü o, onların idaredeki istibdat ve hırsları hakkındaki hükümlerinde açık sözlü idi.

(1) Halil Edhem. **Sceaux du Musée de Constantinople**, 1321
(2) M. Canard. Aynı eser, 709-711, 859

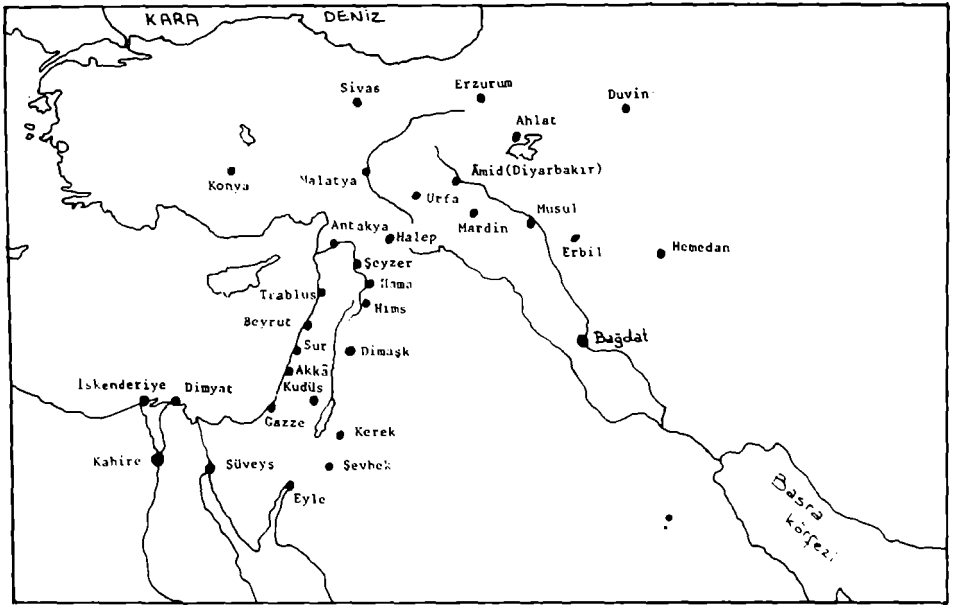
KARA
DENİZ
Sivas
Erzurum
Duvin
Ahlat
Konya
Malatya
Âmid(Diyarbakır)
Urfa
Musul
Antakya
Halep
Mardin
Erbil
Hemedan
Şeyzer
Trablus
Hama
Hıms
Beyrut
Bağdat
Sur
Dimaşk
Akkâ
İskenderiye
Dimyat
Kudüs
Gazze
Kerek
Kahire
Süveys
Şevbek
Eyle
Basra
Körfezi

Orta Doğu

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR

a) Selçuk Adı ve Ailenin Menşei :

Doğuda Çin hududundan batıda Akdeniz'e kadar uzanan geniş topraklar üzerinde büyük bir imparatorluk kurmuş olan bu Türk devletine, hükümdar ailesinin atası olan Selçuk Bey'e nispetle Selçuklular (Selçukiyan, Selçukiyye, Salâcıka) denilmiştir.

Selçuk Bey'in adı, Arap harflerinin fonetik kifayetsizliği sebebiyle kaynaklarda *Selçuk* şeklinde yerleşmiş ise de Türkçedeki ses uyumu kaidesine aykırı olması birkısım tarihçilerin dikkatini çekmiş ve J. Marquart bu adın aslında *Salçuk* olması gerektiği fikrini ileri sürmüştür. Fakat, W. Barthold ve L. Rasonyi, XI. yüzyılın ünlü Türk bilgini Kaşgarlı Mahmud'un ve Dede Korkut kitabının vermiş olduğu yazılış şekillerine dayanarak adın doğru şeklinin *Selçük* olması gerektiğini savunmuşlardır(1).

Selçük şeklinin *küçük sel* mânasına geldiğini belirten L. Rasonyi'ye karşılık P. Pelliot ise, *Salçug* şeklinin doğru olduğunu ve «*mücadeleci*» mânasına geldiğini ileri sürmüştür. Bu okunuş şekilleri içinde *Salçuk* ve *Selçük* diğerlerine nazaran ağırlık kazanmıştır. Hattâ Türkçe'nin fonetik bir kaide olarak kalın seslerden ince seslere doğru tekâmülü düşünülürse, asımın *Salçuk*, sonradan değişmiş şeklinin de *Selçük* olması dahi mümkündür. Bütün bu okunuş şekillerine rağmen *Selçuk* telaffuzu yaygınlaşmıştır.

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçukluların bilinen en eski atası *Dukak (Tukak) Bey*'dir. Dukak Bey, kuvvetinden dolayı Oğuzlar arasında *Temir-Yalığ* (demir yaylı) lakabı ile ün salmıştır (2). Aral Gölü civarında yerleşmiş bir Oğuz Yabgusunun hizmetinde, yüksek bir mevkie sahip olan Dukak Bey'in bazı kaynaklara göre Hazar-Türk devletine bağlı olduğu rivâyet edilmektedir. Dukak Bey öldüğü sıralarda oğlu Selçuk, onyedi-onsekiz yaşları civarında idi. Oğuz hükümdarı başlangıçta genç yaştaki Selçuk'u babasınınki gibi

(1) L. Rasonyi, Selçuk adının menşeine dair, **Belleten**, X, 377 vd.

(2) İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, Türk. terc. A. Özaydın, IX, 361

önemli bir makama getirmedi. Fakat bir süre sonra onda gördüğü kabiliyet üzerine, onu Sü-başılığına yani ordu kumandanlığına tayin etti(1). Gün geçtikçe Yabgu'nun Selçuk Bey'e karşı olan teveccühü arttı. Bu husus, diğer devlet erkânının kıskançlığına sebep oldu. Bunlar Yabgu'nun hatununu da etkilediler. Nitekim bir gün âdet üzere saraya gelen Selçuk Bey, Yabgu'nun hemen yanıbaşına geçip oturunca, hatun bu davranışı kendisine karşı bir saygısızlık olarak değerlendirdi ve bir fırsatını bulup Selçuk'un kendisi için de tehlikeli olacağını söyleyerek kocasını ikna etti.

b) Selçuk Bey'in Cend'e Göç Etmesi:

Kaynakların vermiş olduğu bilginin doğruluğunu tespit mumkün olmamakla beraber, Selçuk Bey, gerek kendi hayatını emniyette görmemesi, gerekse diğer siyasi ve iktisadi sebeplerden dolayı, Yenikent şehrinden Sir-derya (Seyhun)'nın sol kıyısında yine bir Oğuz şehri olan Cend'e göç etti. Cend şehri ve civarı Yabgu Devleti hâkimiyetinin zayıf bulunması ve İslâmiyet'in buralarda hızla yayılması sebebi ile, Selçuk Bey için çok müsait bir muhit idi. Yabgu'nun Cend şehrindeki bütün hâkimiyeti yılda sadece bir defa gelen memurlarının vergi toplamalarından ibaret kalıyordu. Bu durumu iyi değerlendiren Selçuk Bey, çevrenin siyasî ve sosyal şartlarını da dikkate alarak, tarihî bir kararla İslâm'ı kabul etti(2) ve Buhara'nın kuzeyinde bulunan Zandak (Zandana) şehrine haber göndererek buranın müslüman valisinden kendilerine İslâmiyeti öğretecek bir din âlimi göndermesini istedi. Selçuk Bey'in Cend civarına gelmesi ve İslâmiyeti kabul etmesi, takriben 960'lı yıllarda olmuştur. Selçukluların bu din değiştirme hadisesinde siyasî bir görüşün yanısıra bu yeni dinin üstünlüğü, müslüman tüccar ve mutasavvıfların gayretleri de müessir olmuştur. Selçuk Bey, Oğuz yabgusunun yıllık vergiyi tahsil etmek üzere Cend'e gelen memurlarına, «*kâfirlere haraç vermiyeceğini*» söyleyerek onları kovmuş ve Oğuz yabgusuna karşı cihada başlamıştır. Yabgu ile olan mücadelelerinden dolayı «*Gazi*» sıfatını alan Selçuk Bey'e «*el-Melikü'l-Gâzi Selçuk b. Dukak*» ünvanı da verildi. Ancak onun, Cend'deki hayatı ve Yabgu ile olan mücadeleleri hakkında kaynaklarda fazla bir malumat yoktur. Ancak Selçuk Bey'in bir gaza esnasında kuşattığı bir kaleden atılan okun, oğlu Mikail'i şehid düşürdüğünü bilmekteyiz. Oğlunun ölümüne çok üzülen Sel-

(1) el-Hüseyni, Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiye, (Türk. terc. N. Lügol) 1; Ahmed b. Mahmud, Selçukname, I, 3

(2) O. Turan, «Türkler ve İslâmiyet», DTCFD, IV (1946), 366-368; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 361-362

çuk Bey, yetim kalan Tuğrul ve Çağrı adlı torunlarının yetişmesine büyük itina göstermiştir.

c) Nûr Bölgesinin Yurtluk Verilmesi:

Cend'de gittikçe kuvvetlenen Selçuk Bey'in, şöhreti etrafa yayılmış ve bilhassa Karahanlı-Samani savaşlarında yardımı aranan bir kişi olmuştu. Nitekim onun kurmuş olduğu göçebe beylik, Samanlılar tarafından tanınmıştı. Samanlılar'ın askeri yardım isteğine oğlu Arslan (İsrail) komutasında gönderdiği kuvvetler Karahanlıların mağlup olmasını sağlamıştı. Onun bu hizmetine karşılık, Samanlılar Buhara ile Semerkant arasında ve Karahanlı sınırında bulunan Nûr kasabasını, Selçuklulara yurtluk olarak verdiler(1). 990'lı yıllarda olduğu tahmin edilen bu hadise üzerine Arslan Bey'in emrindeki Türkmenler Nûr bölgesine gelip yerleştiler. Selçuklular, Karahanlılar ve Samanlılar gibi teşkilâtlı iki büyük devletin mücadeleleri arasında siyasî maharet ve cesaretleriyle başarı sağlamayı da becerdiler. Son Samanlı emiri Ebû İbrahim Muntasır Karahanlılar'a karşı devletini kurtarmak için girdiği mücadelede mağlup olunca, yardım almak üzere Oğuzlara sığınmış ve Selçuklular yanlarında el-Muntasır olduğu halde, Karahanlı komutanı (Sübaşı) Tigin'i, hemen arkasından da Semerkant civarına düzenledikleri bir baskınla Nasr İlig-Han'ı Ağustos 1003'de mağlup etmişlerdir. Bir süre sonra Selçuklular, Arslan Bey'in idaresindeki Samanlı kuvvetleri ile birlikte Haziran 1004'de Karahanlı kuvvetlerini üçüncü defa yendiler(2). Ancak, yeniden asker toplayan İlig-Han, Selçuklu ve diğer Türkmenler'in desteğinden mahrum kalınca, bozguna uğradı ve hükümranlığı da tarihe karıştı.

Samanlılar ortadan kalktıktan sonra Selçuklular, Karahanlılar karşısında yalnız kaldılar. Buna rağmen Selçuk Bey'in idari ve siyasî kabiliyeti sayesinde varlıklarını bölgede kabul ettirdiler. Cend şehrinde yeni bir Türk-İslâm devletinin temellerini atan Selçuk Bey, 1009 yılında yüz yaşları civarında öldü ve Cend şehrinde gömüldü.

Selçuk Bey'in Mikâil, Arslan (İsrâil), Yusuf ve Musa adlarında dört oğlu vardı. Bunlardan Mikâil, Selçuk Bey'in sağlığında ölmüş olduğundan onun Tuğrul ve Çağrı adlarındaki oğulları, Selçuk Bey tarafından yetiştirilmişti. Selçuk Bey'den sonra ailenin reisliğine Yabgu ünvanı ile Arslan Bey getirildi. Arslan Bey'e evvela *Yınal* ünvanı ile Yusuf, daha sonra uzun bir süre yabguluk da yapacak olan

(1) el-Hüseynî, Ahbar, 2; Ahmed b. Mahmud, Selçukname, 5
(2) İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 362

Musa, (inanç ünvanı ile), yardımcılık yaptılar. Bu sıralarda 17-20 yaşları civarında oldukları tahmin edilen Çağrı ve Tuğrul ise, Oğuz devlet teşkilâtı kaidelerine göre kendilerine bağlı Türkmenler'in başında birer bey idiler. Bu iki kardeş, amcaları Arslan Yabgu'nun yüksek hâkimiyetini tanımakta idiler. Ancak, dedelerinin ölümünden sonra Cend şehrini terkeden Çağrı ve Tuğrul Bey'lerin amcaları ile olan münasebetlerini bilmemekteyiz. Ancak Samanlılar devletinin yıkılmasından ve Nasr Han'ın 1013'de ölümünden sonra Arslan Yabgu'nun Karahanlı soyundan Ali Tegin'in Buhara'da yeni bir devlet kurmasına kadar Maveraünnehr'de hadiselerin inkişafını beklemesine karşılık Tuğrul ve Çağrı beyler bir defa doğuya sonra batıya göç etmişlerdir. Anlaşıldığına göre onların doğuda Karahanh devletine sığınmalarının sebebi, Maveraünnehr hükümdarı İlig Han Nasr'ın kendilerine karşı düşmanca siyaseti olmuştur. Tuğrul ve Çağrı beylerin sığındıkları Karahanh hükümdarı Bugra Han'ın da niyeti Selçuklular'a karşı pek müspet olmadı. Nitekim bu iki kardeşi yakalamak için uğraştı ise de yalnız Tuğrul Bey'i ele geçirebildi(1). Çağrı Bey üzerine de asker sevketti. Çağrı Bey, Bugra Han'ın gönderdiği orduyu yendi ve pek çok esir aldı. Neticede alınan bu esirlere karşılık Tuğrul Bey'i esaretten kurtaran Çağrı Bey, yeniden kardeşi ile birlikte Maveraünnehr'e döndüler. Ancak burada da şansları pek yaver gitmedi. Buhara hâkimi Ali Tegin, bu iki kardeşe karşı savaş hazırlıklarına girişti(2). Bunun üzerine Tuğrul Bey, bir kısım kuvvetlerin başında çöle çekilirken, Çağrı Bey de Doğu Anadolu'ya akına çıktı (1016-1021). Çağrı Bey Horasan, Rey ve Azerbaycan yolunu takip ederek Van havzasındaki Vaspurakan krallığı topraklarına girdi. Bir keşif mahiyetinde olan bu başarılı akın sonunda bol miktarda ganimet de elde edildi(3). Çağrı Bey'in bu muvaffakiyetini duyan Tuğrul Bey, çekilmiş olduğu çölden çıkarak kardeşinin yanına geldi. Tuğrul ve Çağrı beyler artık bölgedeki şartların kendi lehlerine geliştiğini gördüklerinden, daha rahat hareket etmeye başladılar. Ancak bu husus Arslan Yabgu'yu telaşlandırdı ve onlardan güçlerini dağıtmalarını istedi. Buna sebep de çevredeki hükümdarların dikkatinin kendi üzerlerinde toplanmasının tehlikeli olabileceği idi. Tuğrul ve Çağrı beyler, daha müsait bir zamanı beklemek üzere amcalarının tavsiyesini yerine getirdiler.

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 362
(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 363
(3) Urfalı Mateos, 48

d) Selçukluların Horasan'a Geçişleri:

Türkistan'da siyasî dengenin bozulması, bölge hükümdarlarının öteden beri dikkatini çekmekteydi. Nitekim hem bozulan dengeyi temin ve hem de yıkılan Samanlılar'ın mirasını paylaşmak isteyen Karahanlılar ile Gazneliler, Ali Tegin'e karşı güçlerini birleştirdiler. Karahanlıların en kuvvetli hükümdarı Kadir Han ile Sultan Mahmud, Ali Tegin'in hâkimiyetine son vermeye ve gün geçtikçe kuvvetlenen, dolayısıyla tehlike arzetmeye başlayan Selçukluları da Horasan'a nakletmeye karar verdiler (1025). Ali Tegin ile Arslan Yabgu'nun arası oldukça iyi idi. Bundan istifade ile bölgede nüfûzunu artıran Arslan Yabgu, Gaznelilerin dikkatini çekmeye başlamıştı. Sultan Mahmud, Türkistan ve Balhan dağları bölgesinde onbinlerce süvariye sahip Arslan Yabgu'nun hükümdarlık peşinde koşabileceğini de düşünerek onu, kurnazlık ve hile ile Semerkant'a davet etti.

Semerkant'a gelen Arslan Yabgu'yu yakalayan Sultan Mahmud, onu Hindistan'daki Kalincar kalesinde hapsetti(1). Arslan Yabgu'nun yurdu yağmalatıldı. Ayrıca Arslan Yabgu'ya bağlı dörtbin çadırlık bir Türkmen kitlesi de Horasan'da Nesâ, Baverd ve Ferave'ye yerleştirildi. Fakat bölgede bulunanlar, yeni gelenlerden rahatsız olup Sultan Mahmud'a şikâyette bulundular. Sultan Mahmud bunların üzerine Tûs valisi Arslan Cazib'i gönderdi ve yurdları bir kere daha yağmalandı. Ancak bunlar dirençlerini devam ettirip, Arslan Yabgu'yu esaretten kurtarmak istedilerse de Arslan Yabgu öldü (1032). Arslan Yabgu'dan sonra bir kısım Türkmen oymakları, Musa Yabgu'nun çevresinde toplandılar. Musa Yabgu yumuşak tabiatlı, mutedil bir kişi idi. Tuğrul ve Çağrı ile anlaşma içinde idi. Selçukoğullarının bir zamanlar müttefiki olan Buhara-Karahanlı hükümdarı Ali Tegin, Tuğrul ve Çağrı beylerden de şüphelenerek aile içerisine nifak sokup zayıflatmak maksadı ile Yusuf'a hil'at yollayarak onu yabgu ilân etti. Yusuf'un yabguluğu benimsemesine itiraz eden Tuğrul ve Çağrı beyler, Ali Tegin'in oyununun gerçekleşmesine fırsat vermediler. Bunun üzerine Ali Tegin, Yusuf'u Tuğrul ve Çağrı beylere karşı harekete geçmeye teşvik etti. Yusuf buna yanaşmayınca da, Alp Kara adlı bir komutanı Yusuf üzerine gönderdi. Alp Kara, yaptığı bir baskınla Selçuklular'ın bir kolunu yenerek Yusuf öldürüldü. Bu baskının intikamı, çok geçmeden Musa Yabgu ile birlikte Tuğrul ve Çağrı beyler tarafından alındı. Ocak 1029'da Alp Kara'nın komutası altındaki Karahanlı ordusu mağlup edildi ve Alp Kara yakalanıp öldürüldü. İki taraf arasında gerginleşen siyasî durumun yanı-

(1) el-Hüseynî, Ahbâr, 3

sıra Ali Tegin'in çok zayiat vermesine rağmen dört bir taraftan giriştiği taarruz neticesinde, Selçuklular Harezm'e çekilmek zorunda kaldılar ve Gaznelilerin Harezm valisi Altun Taş'ın göstermiş olduğu bölgeye yerleştiler.

Bu sıralarda Gazneli Mahmud öldü (1030). Yerine Gazne tahtına oğlu Mesud geçti. Mesud, Ali Tegin üzerine Altun Taş'ı bir seferle vazifelendirdi ise de Altun Taş öldü. Yerine oğlu Harun getirildi. Fakat Harun, 1034 yılında kendi bağımsızlığını ilan maksadı ile ayaklanınca bölgenin siyasi yapısı değişti. Sultan Mesud'a karşı kendisini zayıf hisseden Ali Tegin, Selçuklular'ın yardımına muhtaç kaldı. Ali Tegin'in yanısıra Harun da yardımlarını beklediği Selçukoğullarına pek itibar eder oldu. Ancak Oğuzların Baranlı (Koyunlu) boyundan Cend hâkimi Ebu'l-Fevâris Şahmelik b. Ali, Selçukoğullarına eskiden beri duyduğu kin dolayısıyla, anî bir baskın yaparak 7-8 bin kişiyi öldürdü (Kasım 1034). Çok can ve mal zayiatı veren Selçuklular, Harezm'deki yurtlarını terkederek Ceyhun nehrini geçmek zorunda kaldılar. Selçuklular'ın desteğini kaybetmek istemeyen Harun'un araya girmesi üzerine, Selçuklular yeniden Harezm'e döndüler. Harun'un otuz bin kişilik ordusundan çekinen Şahmelik ise Selçukoğullarının peşini bırakmak zorunda kaldı.

Ali Tegin, 1035 yılında ölünce, Gaznelilere karşı isyan hâlinde olan Harun, kuvvetli bir müttefikini kaybetmiş oldu. Ayrıca Ali Tegin'in oğulları, babalarının son zamanlarında takip ettiği siyasetin aksine, Selçuklular ile dostça münasebetlerini bozdular. Selçukoğullarını destekleyen Harun'un da Nisan 1035'de bir suikast sonucunda öldürülmesi, Selçukluları gerek Şahmelik'e, gerekse Ali Teginoğullarına karşı yalnız bıraktı. Çaresiz bir durumda kalan Selçuklular, Gazne sultanı Mesud'dan izin dahi almadan Horasan'a göçmek zorunda kaldılar. Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı beyler, Yusuf Yınal'ın oğulları, yanlarındaki Türkmenler ile Ceyhun nehirini geçerek Mayıs 1035 de Gazne ülkesine girdiler(1). Merv ve Nesâ'ya doğru ilerledikçe, buralardaki reissiz Türkmenler Selçuklular'a katılmaktaydılar. Selçuklu liderleri, Nesâ'ya vardıklarında, Gazneliler'in Horasan valisine mektup yazıp, Sultan Mesud'un kendilerine yerleşecek yer vermesi hususunda tavassutta bulunmasını istediler. Gazne devleti, Arslan Yabgu'ya bağlı dörtbin çadırlık Türkmenler ile daha önce epey uğraştığından, Selçukluların Horasan'a girmeleri hâlinde, ülkeleri için tehlikeli olacağını farkettiler. Nitekim daha önce gelen Yabgu Türkmenlerinin katılmasıyla onbin atlıdan müteşekkil

(1) Ahmed b. Mahmud, **Selçukname**, 7 vd.

büyük bir kuvvet haline gelen Selçuklular, Gazneliler için ciddi bir tehlike oldu. Bu durumda Sultan Mesud, ülkesi içinde onlara yer vermediği gibi, onları sınırlarını izinsiz olarak ihlâl etmekle suçladı ve üzerlerine büyük bir ordu sevketti. Tuğrul ve Çağrı beyler, Sultan Mesud'un gönderdiği bu orduyu, Nesâ şehri civarında pusuya düşürerek 29 Haziran 1035'de ağır bir hezimete uğrattılar. Bu galibiyet, Selçuklular'a büyük güven verdi. Zaferden sonra iki taraf arasında elçiler teati edildi(1). Gazne sultanına gönderilen üç elçinin her biri bir Selçuklu liderini temsil etti. Yapılan uzun müzakereler sonunda Dihistan'a Çağrı, Nesâ'ya Tuğrul ve Ferâve'ye Musa Yabgu, Gazne devletinin birer valisi (Dihkan) olarak tayin edildiler (29 Ağustos 1035)(2). Gazne sultanı, kendi âdetlerine göre bu beylere makamları da gözönüne alınarak börk (iki dilimli küllah), sancak, hil'at, Oğuz âdetlerine göre de at, eyer takımı ve altın kemer gönderdi. Mağlubiyetten sonra Sultan Mesud'un böyle bir anlaşma yapması, Selçukluları siyasî bir birlik olarak tanıması demekti. Gerçi Gazne sultanı, Horasan'da yerleşen Türkmenleri kendi tebası, liderlerini ise kendi valileri gibi görüyor idiyse de, bu liderler Gazneliler devletine karşı hiç bir mükelleflyetleri olmayan birer tâbi hükümdardılar. Ancak bu antlaşma, dört ay gibi kısa bir süre sonra bozuldu. Yeni katılmalar ile çoğalan Selçuklular, Gazneliler tarafından kendilerine tahsis edilen bölgelere sığmamaya başladılar. Bunun neticesinde de bu sınırların dışına taşarak Ferâ, Cuzcân ve Serahs'a akınlarda bulundular. Ayrıca Gazne sultanına başvurarak Merv, Serahs ve Baverd'in kendilerine verilmesini, buna karşılık, kendilerinin Gazne devletinin maaşlı askeri olmayı, Horasan'da asayişi temin etmeyi ve verilecek her vazifeyi yapmayı kabul edeceklerini teklif ettiler(3).

Bunun üzerine Sultan Mesud, Türkmenler'i Horasan'dan tamamen çıkarmak maksadı ile büyük bir ordu topladı. Hâcib Sü-başı bu ordunun başına getirildi. Belli bir siyasi görüşü olmadığı anlaşılan Sultan Mesud ise Hindistan'a sefere çıktı. Ancak Gazne ordusu, Selçuklular üzerine yürümekte tereddüt göstermekte ve Nişapur'da beklemekteydi. Nihayet Sultan Mesud'un emri ile harekete geçen Gazne ordusu, Mayıs ayı sonlarında Serahs civarına geldi. Buraya yakın bir yerde yapılan muharebeyi, Çağrı Bey'in büyük gayretleri neticesinde Selçuklular kazandılar. Gaznelilere karşı kazanılan bu ikinci savaştan sonra Selçuklular, bütün Horasan'ı kendi hâkimiyetlerine alıp yeni bir devlet kurma yoluna gittiler.

(1) İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, 23
(2) O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, 59
(3) M.A. Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, 10

Yapılan kurultayda, eski Türk devlet an'anesi gereğince, ülkeyi kendi aralarında bölüştüler. Buna göre; Tuğrul Bey Horasan'ın başşehri Nisapur'u, Çağrı Bey Merv'i, Musa Yabgu ise Serahs'ı aldı. Selçuklu liderlerinin aralarında yaptıkları bu paylaşmaya göre, Tuğrul Bey'in kurulmakta olan Selçuklu Devleti'nin başına geçtiği ve ailenin bunu onayladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Tuğrul Bey'in (ana bir baba ayrı) üvey kardeşi İbrahim Yınal, Gazne ordusu tarafından boşaltılmış olan Nişapur'u teslim almak için öncü kuvvet olarak gönderildi. Nişapur'a gelen İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in adâletli ve iyi bir idareci olduğunu halka anlattıktan sonra onun adına «*es-Sultanü'l-Muazzam*» ünvanı ile hutbe okuttu. Bir süre sonra Nişapur'a gelen Tuğrul Bey, büyük bir merasim ile karşılandı. Halka merhametli ve âdil davranacağını vaat eden Tuğrul Bey, Gazne sultanı Mesud'un tahtına oturdu. Merv şehrinde ise hutbe «*Melikü'l-Mülûk*» (Melikler Meliki) ünvanı ile Çağrı Bey adına okutuldu. Selçukluların bu zaferi, etrafta büyük akisler yaptı. Abbasî halifesi el-Kâim Biemrillah, Tuğrul Bey'e elçi yollayarak onu tebrik etti(1).

Ordusunun yenilmesi neticesinde Horasan'ın Selçuklular tarafından zaptedildiği haberini alan Gazne sultanı Mesud, ellibin piyade ve üçyüz savaş fîlinden mürekkep büyük bir ordunun başında harekete geçti. Sultan Mesud, önce Belh'e oradan da Çağrı Bey'in bulunduğu Serahs'a geldi. Bu sıralarda Çağrı Bey, Tâlikan ve Faryâb'ın zaptı ile meşguldü. Gazne sultanının üzerine yürümesi karşısında, Tuğrul Bey'den izinsiz olarak, muharebeye giren Çağrı Bey, 7 Nisan 1039'da Ulyâabâd'da mağlup oldu.

Bu hadise üzerine Tuğrul Bey Nişapur'dan, Musa Yabgu Merv'den Serahs'a geldiler. Aralarında yaptıkları toplantıda iki görüş ortaya çıktı. Tuğrul ve Musa Yabgu'nun destekledikleri, Batı İran (Rey, Cibâl, Curcân)'a çekilme fikrine Çağrı Bey karşı çıktı. Ona göre Gazne ordusunun ağır hareketinden faydalanıp Sultan Mesud'u mağlup etmek, Horasan'ı hiç boşaltmamak gerekmekteydi. Neticede Çağrı Bey'in fikri kabul edildi. Üç liderin emrinde yirmibin kadar atlı mevcuttu. Bunlarla Gazne ordusunu Talhab'da karşıladılar. Günlerce süren çetin muharebelerden sonra Selçuklu ordusu, mağlup olarak çekilmek ve çete muharebesine girmek zorunda kaldı (14-21 Haziran 1039). Bu maksatla da Gazne ordusunu susuz ve ikmalsiz bırakmak suretiyle yıpratmak faaliyetine girişti. Sultan Mesud, bir elçisi vasıtasıyla Selçuklular ile anlaşmak istediğini bildirdi. Yapılan görüşmeler sonunda; Nesâ, Bâverd, Ferâve Selçuklulara verilecek,

(1) O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, 60 vd.

buna karşılık da Selçuklular Nişâpur, Serahs ve Merv gibi şehirlerden çekileceklerdi. Esasında Sultan Mesud, Selçukluları Horasan'dan tamamen çıkarmak niyetinde idi. Bu hususu Tuğrul ve Çağrı beyler de biliyorlardı. Ancak her iki tarafın da zamana ihtiyacı vardı. Bu maksatla da antlaşma şartlarını dahi dikkate almadılar.

Sultan Mesud ise gerektiği zaman çöllere çekilen Selçukluları takip edebilmek için oldukça hafif ve ağırlıksız bir ordu kurup Selçukluları Bâverd ve Nesâ'ya kadar takip etti. Gazne ordusunun bu takibi neticesinde, ağırlıklarını Balhan dağlarına bırakan Selçuklular, kışın gelmesi ile Gazne ordusunun çekilmesini beklemek üzere çöle çekildiler. Bu durumda onları takip edemeyeceğini gören Sultan Mesud, Ocak 1040'da Nişapur'a girdi. Tuğrul Bey'in oturduğu taht ile Selçuklular'a ait binalar tahrip edilerek kurulmakta olan bir devletin bütün izleri silindi.

Dandanakan Savaşı:

Nişapur'a çekilen Sultan Mesud, Selçukluların peşini bırakmayıp 1040 yılının baharında Tûs ve Serahs'a doğru harekete geçti. Sultan Mesud'un bu kararlılığı karşısında endişeye düşen Selçuklular, takip edecekleri stratejiyi tesbit için bir kurultay topladılar. Burada Tuğrul Bey'in yine batıya çekilme fikrine karşı Çağrı Beyin, Sultan Mesud ile yeniden bir muharebeye girme teklifi, Musa Yabgu ve Yınallılar tarafından desteklenince, Tuğrul Bey de bu karara uydu. Neticede Selçuklular çöllerden çıkarak Serahs'a doğru yola çıktılar. Yiyecek ve hayvanları için ot sıkıntısı içinde bulunan Gazne ordusu, Merv istikâmetinde ilerlerken Selçuklu ordusunun öncü birlikleri hücuma geçti. Ana ordu ise Gazne ordusu önünden yavaş yavaş Serahs'dan çöle doğru çekilmeye başladı. Yol üzerindeki bütün kuyular tahrip edilip, Gazne ordusuna yıpratıcı baskınlar düzenlendi. Nihayet Selçuklular, Merv şehri yakınındaki Dandanakan hisarı önünde muharebeyi kabul ettiler(1). 22-24 Mayıs 1040 tarihleri arasında, bütün şiddeti ile üçgün devam eden savaşı Selçuklular kazandı. Gazne ordusunun büyük bir kısmı imha edildi, ordunun bütün ağırlıkları ile pek çok miktarda para ve malzeme ele geçirildi. Gazne Sultanı Mesud, yanındaki yüz kadar adamıyla muharebe meydanından kaçmayı başardı. Ancak bir süre sonra, asker toplamak için Hindistan'a doğru giderken, kendi adamları tarafından öldürüldü(2).

Netice itibariyle gerek Türk tarihi, gerekse dünya tarihi bakımından fevkalâde ehemmiyeti hâiz olan bu zafer sonunda Selçuklu-

(1) O. Turan, Aynı eser, 63 vd.; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 367
(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 367

lar, bağımsızlıklarını ilân edip rahatça yerleşebilecekleri topraklara da sahip oldular. Bu iki husus, zaten var olan halkı ile yeni bir Türk devletinin doğması neticesini verdi.

Dandanakan muharebesi biter bitmez saltanat çadırı kuruldu ve Tuğrul Bey sultan ilân edilip tahta oturdu. O zamanki âdetler gereği, Türkistan hakanlarına, Buhara'ya hâkim Ali Tegin oğullarına ve komşu ülkelere fetihnameler gönderildi. Böylece Selçukluların kuruluş halinde olup yıkılan devletleri, çok kısa bir süre sonra yeniden canlanıverdi.

Bu yeni devletin temellerini oluşturacak olan hükümet ve devlet teşkilâtının tanzimi, Merv şehrinde toplanan kurultaydan sonra ortaya çıktı. Kurultayda bir oku ağabeyi Çağrı Bey'e veren Tuğrul Bey, onu kırmasını istedi. Oku kıran Çağrı Bey'e bu sefer üç ok verdi. Kırılması daha güç üç ok esas anlamda beraberlikten kuvvet doğacağının bir ifadesiydi. Kurultayda kurulan devletin tanınması maksadı ile Bağdat Abbasî halifesi el-Kaim Biemrillah'a mektup yazılmasına karar verildi. Bu mektupta, Selçuklu ailesinin uğradığı haksızlıklar, yaptıkları cihatlar ile Gazne sultanı Mesud'un tutarsız icraatları anlatıldı. Kurultayda alınan bir diğer karar da, mevcut topraklar ile ileride fethedilecek memleketlerin Selçuklu ailesi arasında taksimi idi. Buna göre, Serahs ve Belh şehirlerinin dahil bulunduğu Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge, merkez Merv olmak üzere Çağrı Bey'e, Herat merkez olmak üzere Sistan ile Büst Musa Yabgu'ya, Nişapur merkez olmak üzere Irak bölgesi Sultan Tuğrul'a veriliyordu. Hanedanın diğer mensuplarından İbrahim Yınal Kuhistan'a, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış Cürcan ve Dâmgan'a, Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey de Kirman'a tayin olundular. Kurultayda alınan birinci karara bakarsak; İslâmiyeti bir süre önce kabul etmiş olan Selçukluların Sünnî İslâm halifesine bağlılıklarını ve İslâmiyeti İran, Horasan ve Türkistan'da yaymaya ve müdafaa etmeye de azimli olduklarını görmekteyiz. İkinci karar ise, Selçuklu ülkesinin eski Türk devlet anlayışına göre taksimi ile yapılacak futuhatın hedeflerini göstermektedir ki, bundan merkeziyetçi bir hükümet sisteminin henüz gerçekleşmiş olmadığı anlaşılmaktadır(1).

(1) O. Turan, Aynı eser, 66-67

1 — SULTAN TUĞRUL BEY (1040-1063)

Dandanakan savaşını müteakip sultan olarak bir kere daha tahta oturan Tuğrul Bey, kardeşi Çağrı Bey ile amcası Musa Yabgu'ya birer bölge vererek buralarda hükümran olmalarını kabul etmişti. Hanedanın ileri gelen diğer azaları da muhtelif bölgeleri fetihle görevlendirilmişlerdi. Nitekim Çağrı Bey, Cuzcân, Badgis, Huttalan ve Toharistan'daki diğer şehirleri kolaylıkla ele geçirdi. İnanç Yabgu Herat'a yerleşti: İbrahim Yınal'ın kardeşi Ertaş Sistan bölgesini fethetti(1).

Sultan Mesud'dan sonra Gazne tahtını elde eden Mevdud, Ertaş'ın ele geçirdiği Sistan ile İnanç Yabgu'nun yerleştiği Herat'ı geri almak için harekete geçti ise de Ertaş tarafından mağlubiyete uğratılarak geri çekilmek zorunda kaldı. Selçuklular'ın öteden beri düşmanı olan Şahmelik, Sultan Mesud tarafından idaresi kendisine verilen Harezm üzerine büyük bir ordu ile yürüdü. 12 Şubat 1041'de Harezmşah İsmail'i Âsib sahrasında ağır bir hezimete uğrattı. Mağlup olan İsmail, yanındaki bir kısım komutan ve asker ile Selçuklular'a sığınmak üzere Harezm'den kaçtı ve ülkesi Şahmelik tarafından ele geçirildi.

Şahmelik'in Harezm'i istilâsı Selçukluları yakından ilgilendirmekteydi. Nitekim Çağrı Bey, beliren bu tehlikeye karşı Gazneliler'i bırakıp, Şahmelik ile uğraşmak zorunda kaldı. Çağrı Bey, Harezmşah İsmail'i de yanına alarak Harezm üzerine yürüdü. Şahmelik buradan çekilmek zorunda kaldı. Çağrı Bey'in bu seferi esnasında Tuğrul Bey Taberistan ile Curcân bölgelerini ele geçirip, Ziyâroğulları ile Bavendileri hâkimiyeti altına aldı(2).

Harezm'den çekilen Şahmelik, yeniden aynı bölgede faaliyetlere girişince; Tuğrul ve Çağrı beyler, 1043 yılının baharında yeniden sefere çıkmak zorunda kaldılar. Urgenç civarında sıkıştırılan Şahmelik, mağlubiyete uğrayarak Gaznelilere sığınmak üzere çöllere çekildi. Kazanılan bu zaferden sonra Harezm halkı, Selçuklular'a itaat arzedip ülkeleri bir Selçuklu eyaleti oldu. Selçuklu meliklerinden Er-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 367; Ravendi, Rahatü's-Sudur, 98 vd.
(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 379; O. Turan, Aynı eser, 70

taş, çöle çekilen eski düşmanları Şahmelik'in peşini bırakmadı ve onu Mekran civarında yakalayarak Çağrı Bey'e getirdi. Şahmelik, mahpus tutulduğu hapishanede bir süre sonra öldü.

Çağrı Bey, Harezm seferinden döndükten sonra, oğlu Alparslan komutasındaki bir orduyu Gazne üzerine sefere gönderdi. Daha on-dört-onbeş yaşlarında bulunan Alparslan, Gaznelileri yenip Tirmiz, Kubadiyan, Vahş ve Kunduz (Velvâlic) gibi Toharistan'daki bütün bölgeleri fethetti(1) ve bu bölgeler Alparslan'ın idaresine verildi.

Çağrı Bey ile oğlu Alparslan'ın bu fetihleri devam ederken İbrahim Yınal, Rey üzerine yürüdü. Burası Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzların hâkimiyeti altında idi. Irak Oğuzları veya Navekiyye dediğimiz Türkmenlerin bu kolu Göktaş, Bektaş, Boga, Kızıl, Mansur gibi beylerin komutası altında olup bunlar, kendilerini ihanetle suçladıkları Rey hâkimi Alâüddevle'ye hücum ederek ülkesini zaptettiler. Alâüddevle, İsfehan'a kaçıp iyi münasebetler içinde bulunduğu halifenin yardımını istedi. Halife Tuğrul Bey'den bu Türkmenlerin cezalandırılmasını istedi. Tuğrul Bey, halifenin şikâyeti üzerine bu âsi Türkmenler üzerine İbrahim Ymal'ı gönderdi. Ayrıca kendisi de harekete geçip Rey'e doğru harekete geçti. İbrahim Yınal, Hemedan ve Cibal'da futuhatlarda bulunduktan sonra Tuğrul Bey ile buluştu. Beraberce Rey şehrine girdiler. Bu harap şehri îmara başlayan Tuğrul Bey, eski bir hükümdar sarayı olan *Dârü'l-İmare*'yi yıkarak kendisine yeni bir saray inşa etti. Ayrıca camiler ve ilk medreseyi inşa ettiği bu Rey şehrini kendisine payitaht yaptı. Bu şehirde kendi adına birçok para bastırdı.

Tuğrul Bey, Rey'den Kazvin'e gitti. Buranın hâkimi Merdâviç seksenbin dinar vergi ödemeyi kabul edip, Selçuklulara bağlı hâle getirildi. İsfehan'a geçen sultan, aynı şekilde vergi ödemeyi ve tâbi olmayı kabul eden Alâüddevle'nin oğlu Faramurz'u yerinde bırakt(2).

Tuğrul Bey'i uğraştıran meselelerden biri de Oğuz göçleri idi. Bu Oğuz göçebeleri, Selçuklu devletinin sınırları içerisinde, kendi boy beylerinin idaresinde bağımsız bir tarzda hareket etmekteydiler. Bunlar her ne kadar Selçuklu sultanını tanıyorlarsa da üzerlerinde kesin bir intizam tesis edilemiyordu. Bunlar, Dandanakan zaferinde Selçuklulara yardım etmiş ve hattâ zaferin kazanılmasında büyük rol oynamışlardı. Selçuklu ordusunun hızlı bir şekilde gelişmesi ve kuvvetlenmesi bunların sayesinde idi. Dandanakan zaferinin kazanılmasından sonra bir Türkmen boyunun istiklâl kazandığını duyan

(1) O. Turan, **Aynı eser**, 70
(2) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, IX, 388

Oğuzlar, büyük kitleler hâlinde Selçuklu ülkesine göçmeye başladılar. Selçuklu sultanı, bu gelen soydaşlarına yardım etmekle mükellefti. Ancak bunlarla beraber gelen intizamsızlık da büyük boyutlara ulaştı. Bölgenin İslâm hükümdarları ve hattâ o devrin tarih yazarları, bu göçü bir istilâ ve yağma olarak nitelendirmekte ve Tuğrul Bey'i mesul tutmakta idiler. Diyarbekir ve Mervani emiri Nasirüddevle (1011-1061), şikâyet edenler arasında bulunuyordu. Aynı şekilde büyük bir Oğuz grubu, 1047 yılında Türkistan'dan Nişapur'a geldi. Yerleşecek bir yurt bulamayan bu Oğuzlar, İnanç Yabgu'ya müracaat ettiler. Yabgu, kendi ülkesinin onları yerleştirmek için dar olduğunu söylemiş ve Rum diyarı (Anadolu)na gitmelerini tavsiye etmişti. Abbasî halifesi el-Kaim Biemrillah, Tuğrul Bey'e mektup yazarak ondan bu Oğuzların İslâm ülkelerine zarar vermemeleri için gerekli tedbirleri almasını istiyordu. Oğuzları batıya yöneltmek ve hristiyan ülkeleri yurt edinmelerini sağlamak mecburiyeti ortaya çıkmaktaydı. Daha önceleri Anadolu'ya keşif akınları yapılmış ve bu yöreler hakkında pek çok malumat edinilmişti.

Tuğrul Bey, 1043 yılında Kazvin'de iken Zencan taraflarında toplanan ve sultanın itaat teklifini reddeden bu Oğuzlar, 1044 yılında yeni gelen göçler ile çoğalarak büyük kitleler halinde Doğu Anadolu'ya girmeye başladılar. Bunlardan bir kısmı güneye indi. Fakat Nasirüddevle'nin oğlu Süleyman'ın tuzağına düşen bu Türkmenlerin pek çoğu çoluk-çocuk denilmeden öldürüldüler. Buna rağmen kısa bir süre içinde toparlanıp Mervanileri haraç vermeye zorlayıp, sulh aktettiler. Bunlardan, Göktaş, Mansur ve Oğuzoğlu'nun komutasında olanlar Musul ve havalisine girdiler. Buralarda Sultan Tuğrul adına hutbe okuttular. Musul Arap emiri Karvaş, civardan topladığı kuvvetler ile Oğuzları yenilgiye uğrattı. Bunların bir kısmı Hazar Denizi civarına, Taberistan'a ve Şirvan'a gittiler. Bunlara karşı Şirvanşah, payitahtı olan Yezidiye şehrini surlar ile çevirmek zorunda kaldı(1).

Hasankale Savaşı:

Bizans imparatoru II. Basilelos (976-1025) doğu hududunu emniyet altına almak maksadı ile, güvenemediği bir kısım Ermeni prensliklerini Orta Anadolu ile Sivas civarına nakletmişti. Basileios'dan sonra İmparator olan Kostantinos (1025-1055), aynı siyasete devamla 1045 yılının sonbaharında Gürcü prensi Liparit'i vazifelendirerek Dvin üzerine yolladı. Tuğrul Bey, bu Bizans taarruzunu önlemek maksadı ile Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ı Liparit üzerine yolladı. Böylece Bizans devleti ile Selçuklular arasında ilk çatışmalar,

(1) O. Turan, Aynı eser, 80

Gence şehri yakınlarında başladı. Kutalmış, Diyarbekir ve Musul taraflarında yurt edinmekle meşgul olan Türkmenleri yanına alarak Liparit'i ağır bir bozguna uğrattı. Bu zaferden sonra Aras nehri boyunca ilerleyen Selçuklu kuvvetleri komutanı Kutalmış, bölgenin zengin ve verimli olduğunu, aynı zamanda fethinin kolay olabileceğini Tuğrul Bey'e bildirdi.

Kutalmış'ın yanısıra yine Tuğrul Bey'in akrabalarından olan Hasan (Asan) Bey, yirmibin kişilik kuvveti ile Erzurum ve Pasin ovalarını işgal edip Van'a kadar ilerledi. Fakat Büyük Zap suyu civarında pusuya düşürülen Hasan Bey yenilerek öldürüldü. Onun öldürülmesi ile Dicle boylarında faaliyet gösteren İbrahim Yınal, Bizans'a karşı Anadolu'nun fethi ile vazifelendirildi. İbrahim Yınal, Türkistan'dan Nişapur'a gelmiş Türkmenlerden bir kısım gurupları 1047 yılında Anadolu'ya sevketmişti. Bunların arkasından kendisi de harekete geçerek Kalikala (Erzurum-Pasin) ovalarına geldi.

Türkmenler, batıda Haldiya (Gümüşhane-Trabzon havalisi), kuzeyde İspir güneyde Muş bölgesi ile Ağrı havalisine yayıldılar. Selçuklu birlikleri, eskiden İslâmi bir ticaret merkezi olan Erzen üzerine yürüdüler. Suru da olmayan bu şehir, çıkan yangınlar neticesinde yanıp harap oldu. Şehir halkı, Bizans tarafından tahkim edilmiş olan ve Teodosipolis adını alan Karin (Garin) şehrine kaçtılar. Burası daha sonra, yeni gelenlere nispetle *Erzen-i Rum* olarak anıldı. Daha sonra bu ad Erzurum şeklini alacaktır.

İbrahim Ymal, Erzen'den hareket ederek Hasankale'ye doğru ilerledi. Bizans ordusunun kendisine katılmasıyla kuvvetlenen Liparit, Kasrookomi (Ügümü)'de karargâhını kurmuş idi. Ellibin kişiden meydana gelen Bizans ordusunun komutanı Katokalon, Türklere fırsat vermeden hücuma geçmeyi teklif ettiyse de Liparit, günlerden Cumartesi olması ve bu günün kendileri için uğursuz olduğunu söyleyerek hücuma geçmeyi kabul etmedi. Buna rağmen Selçuklu kuvvetleri, aynı gün (18 Eylül 1048 Cumartesi) taarruza geçerek Bizans ordusunu bozdular. Yeniden toparlanan Liparit'in gayretleri bir netice vermedi. Bizans ordusunun çekilmesi karşısında Liparit Ügümü'ye çekildi. Burada Selçuklu kuvvetleri tarafmdan bir kere daha sıkıştırılan Liparit mağlup ve esir oldu. Bu savaştan kaçabilen Bizans kuvvetleri, Van ve Ani kalelerine sığındılar(1).

Hasankale mağlubiyetinden sonra Bizanslılar Selçuklular ile anlaştı. Zaten bu sıralarda İmparator Kostantinos, Balkanlar'da Peçe-

(1) M. A. Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, 56; İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, 35; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, IX, 414-415

nek istilâsı ile uğraşmak zorundaydı. Bu bakımdan Bizans imparatoru kendisine tâbi olan Mervani emiri Nasirüddevle'nin tavassutu ile anlaşma girişimlerinde bulundu. Tuğrul Bey ile anlaşmaya varan İmparator, Liparit ve diğer esirleri kurtarmak maksadı ile büyük miktarda fidyeyi ödemeyi kabul etti. Bu maksatla Tuğrul Bey'e elçileriyle çok kıymetli hediyeler yolladı. Misli görülmemiş bu hediyeleri alan Tuğrul Bey, Liparit ve diğer esirleri fidye almadan serbest bıraktı. Selçuklular ile Bizans arasında yapılan bu antlaşmanın bir hükmü de Bizans'ın Abbasi halifeliğini tanımasıydı. Bu husus, Tuğrul Bey'in İslâm âleminde itibarını artırdı. Hasankale savaşının bir diğer önemli neticesi de İbrahim Yınal'ın isyanı meselesi idi.

İbrahim Yınal, muharebe meydanından süratle ayrılarak Rey'de bulunan sultana müjdeyi vermeye gitmişti. Tuğrul Bey, üvey kardeşi İbrahim Yınal'ı gayet iyi karşıladı. Ona büyük iltifat etmesine rağmen İbrahim Yınal, eski Türk devlet anlayışı uyarınca kendisine Hemedan'ın verilmesini talep etmekteydi. Merkeziyetçi bir devlet anlayışının temellerini atmakta olan Tuğrul Bey'e bu istek ters gelmekteydi. Kardeşinin teklifini reddeden Tuğrul Bey, askeri ile harekete geçmesine meydan vermeden onun üzerine yürüyerek mağlup ve esir etti (1050). İbrahim Yınal'a iyi davranan Tuğrul Bey, ona hâkimiyet sahası yerine ıkta olarak bir çok memleketi vermeyi, kabul etmediği takdirde de kendi yanında kalabileceğini teklif etti. İbrahim Yınal, bu son teklifi belki de Tuğrul Bey'i şüphelendirmemek için kabul etmiş göründü ve Tuğrul Bey'in yanında kalarak kendi hâkimiyetini tesis edebilmek için müsait zaman ve zemini kollamaya başladı(1).

Çağrı Bey'in Doğu Seferi:

Selçuklu Devleti'nin kuruluş yıllarında büyük bir enerji sarfeden Çağrı Bey, hastalanmış ve durgunlaşmış idi. Yaşının da epey ileri olmasmdan istifadeye kalkışan Gazneliler ve Karahanlılar'ın teşvikiyle Harezm valisi isyan etti. Çağrı Bey, yanında oğlu Alparslan olduğu halde Harezm üzerine yürüyerek isyanı bastırdı. Oğlu Alparslan ise; harekâtına devamla Karahanlılar'ı dize getirdi. Sulh talep eden Karahanlılar ile Ceyhun'u geçip Buhara'ya gelen Çağrı Bey antlaşmayı imzaladı. Böylece imparatorluğun doğusu güven altına alınmış oldu.

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 422-423

Tuğrul Bey'in Doğu Anadolu Seferi:

Çağrı Bey ile oğlu Alparslan'ın doğudaki bu faaliyetleri devam ederken Tuğrul Bey, Doğu Anadolu'ya bir sefer düzenlemek zorunda kaldı. Bizans İmparatoru Kostantin, sarsılan otoritesini temin maksadı ile doğuya Akulytes komutasında bir ordu göndermiş ve bu ordu Gürcü kralı Bagrat'ın askerlerinin katılmasıyla Gence üzerine yürümüştü. Gence'yi ele geçiren Bizans ordusuna karşı Kutalmış, Tuğrul Bey'in İsfehan'da hasta olduğu, hatta öldüğü şayiaları dolayısıyla direnmemiş, Tebriz'e çekilmeyi uygun görmüştü. Bizans ordusu ise, Balkanlar'daki Peçenek tehdidi karşısında Anadolu'da fazla kalamayarak geri çekildi. Buna rağmen Gürcü kralı bir Türk emirinin idaresi altında bulunan Tiflis'i işgal ederek, buradaki Oğuzlar'ın Azerbaycan'a çekilmelerine sebep olmuştu. Bütün bu hâdiseler sonunda intizamı bozulan Selçuklu - Bizans hududunu kontrol altına almak maksadı ile Tuğrul Bey, 1054 yılında Tebriz'e geldi. Ravvadî hanedanından Ebû Mansur ile Gence emiri Ebu'l-Esvar, sultana bağlılıklarını arzettiler. Diyarbekir Mervanî emiri Nasiriüddevle ise, sultana asker ve malzeme yollayarak sultana olan bağlılığını belirtti.

Daha sonra Bizans topraklarına giren Tuğrul Bey, Bargiri ve Erciş gibi yerleri ele geçirdikten sonra Malazgirt kalesi önünde karargâhını kurdu. Ordusunu üç kısma ayıran sultan, bunlardan birini kuzeye, Karadeniz ve Kafkasya istikametine, diğerini batıda Canik üzerine; üçüncüsünü de güneyde Oltu ve Tercan kesimlerine yolladı. Bayburt civarına varan bir öncü Selçuklu birliği ise Bizanslılar tarafından bozguna uğratıldı. Bunun yanısıra Kars havalisinde hüküm süren Ermeni Gagik de Selçuklu ordusunu hücumlarıyla yıpratmaktaydı. Malazgirt'i muhasara altında tutan Tuğrul Bey, hem ordusunun zayiatını önlemek ve hem de yaklaşan kış dolayısıyla muhasarayı kaldırmak zorunda kaldı(1).

Tuğrul Bey'in I. Bağdat Seferi:

Sünnî olan Selçuklular'ın hâkimiyet sahaları genişledikçe, Bağdat'a hâkim olan Şiî Büveyhîler'in endişe ve huzursuzlukları buna paralel olarak artmaktaydı. Abbasî halifesi el-Kaim Biemrillâh, Tuğrul Bey'e müracaat ederek ondan yardım istedi. Halifenin Selçuklu sultanından yardım istemesi, Büveyhîleri kızdırdı ve Türk asıllı olmasına rağmen, Büveyhî hükümdarı Hüsrev Fîrûz'un komutanı olan Arslan Besasirî halifenin adamlarını tenkile başladı. Ayrıca Hüsrev Fîrûz, Şiraz bölgesini işgal edip, Sultan Tuğrul Bey adına okunan hutbeyi de

(1) Urfalı Mateos, 100-102

kendi adına okutmaya başladı. Bu duruma müdahale etmek maksadıyla Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat üzerine sefere çıktı.

Selçuklu sultanının Bağdat'a yaklaşmakta olduğu haberini alan Arslan Besasiri şehirden kaçtı. Zaten emrindeki askerler de Türk oldukları için Selçuklu askerine kılıç çekmeyeceklerini bildirmişlerdi. Şehirde bulunan Hüsrev Firûz ise halifenin tavsiyesine uyup şehir dışına çıkarak Tuğrul Bey'e itaatini arzetti. Halife, muhteşem bir merasimle Selçuklu sultanını karşıladı. 19 Aralık 1055 Salı günü Bağdat'a giren sultana, Hüsrev Firûz'un emirleri de saygı gösterdiler. Selçuklu ordusu, şehir dışında konaklamıştı. Askerler, alış-veriş için şehre girip çıkmakta idiler. Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişinin ikinci günü, alış-veriş için şehre giren Selçuklu askerleri ile Arslan Besasiri'nin askerleri arasında çatışma çıktı ve anlaşmazlık kısa sürede büyüdü. Bu durumu gören ordugâhtaki Selçuklu komutanları, kuvvetleri ile şehre girerek isyanı bastırdılar. Her iki taraftan epey asker hayatından oldu. Kaçamayan Arslan Besasiri'ye bağlı askerler de esir edilip mallarına el konuldu.

Sükûnetin temininden sonra Tuğrul Bey, *Dâru'l-İmâre* olarak adlandırılan hükümet sarayına yerleşti. Komutanlarından emir Aytekin'i, şehrin inzibatından sorumlu tutarak Bağdat şahneliğine tayin etti. Halifeye yıllık ellibin altın ile beşyüz kür buğday maaş tahsis etti(1). Son verdiği Büveyhî devletinin arazisine de elkoyarak Basra ve Ahvaz eyaletlerinin ıktasını emir Hezaresb'e verdi. Böylece halife el-Kaim Biemrillâh'a, sadece dinî otoritesinin ötesinde herhangi bir hâkimiyet imkânı bırakmadı. Devlet işlerini bu şekilde yoluna koyan sultan, Bağdat'ta Dicle kenarında yıktırdığı eski mahallelerin yerine; bir saray, bir cami, birçok ev ve hamamlar yaptırdı(2). Tuğrul Bey Şehri *(Medine Tuğrulbeg)* adını alan bu şehir, daha sonra Sultan Melikşah zamanında daha da büyüdü.

Selçuklu sultanının Bağdat'ta sergilediği bu ihtişam, Şii Fatımi devletini endişelendirdi. Bu bakımdan onlar, Bağdat'tan kaçmış olan Arslan Besasiri'yi destekleyerek, onun etrafında birleşmeye çalıştılar. Yeniden kuvvet kazanan Arslan Besasirî, 1057 yılında Sincar civarında, Kutalmış Bey'in komutasındaki bir Selçuklu birliğini yendi. Yaralı Selçuklu askerlerine dahi işkence eden Sincarlılar, Selçuklu ordusunun ilerleyişi karşısında endişeye düştüler. Nitekim Arslan Besasirî Mısır'a kaçtı. Sincar'a giren sultan, suçluları ağır bir şekilde cezalandırdı(3).

Tuğrul Bey'in Şiiler üzerindeki kesin hâkimiyeti, Abbasi halifesini gururlandırmış, Tuğrul Bey'i kendi tahtının yanında kurdurduğu bir

(1) O. Turan, **Selçuklular**, 93
(2) el-Bundari, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, 7-8
(3) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, IX, 477-478

tahta oturtarak ona; *Dünyanın* (doğu ve batı) *sultanı* ünvanı ile *Kasîm Emirü'l-Mü'minin* (Halifenin ortağı), *Rükneddin* (dinin direği) gibi lakaplar verdi. Hil'at giydirip, murassa altın kılıç kuşattı(1).

Resul Tekin ve İbrahim Yınal'ın İsyanları:

Tuğrul Bey'in Büveyhiler'i tenkil maksadı ile Sincar üzerine yürüdüğü sıralarda, amcazadesi Resul Tekin; Basra, Ahvaz ve Şiraz taraflarını işgal ederek isyan bayrağını çekmişti. Sincar'a hâkim olan sultan, Musul'a İbrahim Yınal'ı vali olarak tayin etmiş ve Bağdat'a dönmüştü. O Bağdat'ta iken Şiraz valisi olan Hezâresb b. Bengir b. İyad'ı (2) isyanı bastırmakla vazifelendirdi. Hezâresb, sultanın emri üzerine Basra'ya geldi. Bu civarda yapılan çetin bir muharebeden sonra Resul Tekin mağlup edilerek esir alındı. Ancak Hezâresb'den Tuğrul Bey'in kendisini bağışlaması için halifenin aracı olmasını istemek üzere hilâfet sarayına gönderilmesini istedi, o da bunu kabul etti. Bağdat'a gelen Resul Tekin, halifenin şefaati ile ölümden kurtuldu(3).

Musul valiliğini yürüten İbrahim Yınal, Resul Tekin'in isyanının bastırılmasından kısa bir süre sonra, Tuğrul Bey'den izin almaksızın Cibal bölgesine gitmiş, kendisini Musul civarındaki Türkmenler takip etmişti. İbrahim Yınal'ın bu davranışında bir isyan havası görüldüğünden, gerek halife gerekse Tuğrul Bey, elçiler göndererek onun Bağdat'a gelmesini sağladılar. İbrahim Yınal, Bağdat'ta merasimle karşılandı. Ancak onun Musul'dan ayrılması ve Selçuklu kuvvetlerinin burada azalmasını fırsat bilen Arslan Besasirî Musul'u kuşattı. Dört ay muhasara altında kalan Musul muhafızlarından Erdem ve Aytekin adlı emirler Bağdat'a kaçtılar. Bu durumda Bağdat'ta bulunan sultan, bir kere daha Musul üzerine sefere çıkmaya mecbur kaldı. Besasirî ve ona yardımcı olan Kureyş b. Bedran, Musul ve çevresini tahrip ederek kaçtılar. Tuğrul Bey, onların peşini bırakmayıp Nusaybin'e kadar takip etti. Burada, İbrahim Yınal'ın kendisini destekleyen büyük bir gurup asker ile Hemedan'a çekildiğini öğrendi. İbrahim Yınal'ı, Mısır Fatımî devleti ile Tuğrul Bey'e kırgın hanedan mensupları da desteklemekteydiler. Nitekim Fatımî halifesi, İbrahim Yınal'ı sultan olarak tanıyacağını vaat etmiş hattâ Suriye'deki Oğuzlar'ı atmak üzere bir ordu dahi sevketmişti.

Bu durumda Sultan Tuğrul Bey, bir kısım askerini Besasirî'nin peşine, bir kısmını ise veziri Amidü'l-Mülk komutasında karısı ve ü-

(1) el-Bundari, Aynı eser, 16; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX. 480, 481; O. Turan, Selçuklular, 94-95
(2) İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 481
(3) İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 481, 482

vey oğlu Anuşirvan ile halifeyi korumak üzere Bağdat'a yolladı. Kendisi de İbrahim Yınal'ı takibe koyuldu. Tuğrul Bey, 1058 yılının Kasım ayında Hemedan'a geldi. Ancak yanında çok az sayıda asker bulunuyordu. Buna karşılık İbrahim Yınal, kendisine katılan Türkmenler ile askerlerinin sayısını otuzbine kadar yükseltmişti. Hemedan civarında yapılan muharebeyi kaybeden Tuğrul Bey, Hemedan kalesine sığındı. Zor durumda kalan sultan, kardeşi Çağrı Bey ile Bağdat'tan acele yardım istedi. Sultanın mağlubiyeti ve Arslan Besasiri'nin Bağdat üzerine yürümekte olduğu haberi, şehirde büyük üzüntü ve telaş yarattı. Endişeye kapılan vezir Amidü'l-Mülk, bir ara Anuşirvan'ı sultan ilan etme düşüncesine bile kapıldı. Ancak Tuğrul Bey'in hanımı Altuncan Hatun, gerek veziri, gerekse Tuğrul Bey'in üvey oğlu Anuşirvan'ı tevkif etmek üzere harekete geçince vezir Ahvaz'a kaçtı. Yalnız kalan Anuşirvan ise, Altuncan Hatun'a, boyun eğdi ise de hapsedilip zincire vuruldu. Altuncan Hatun, bununla da iktifa etmeyerek, yanına aldığı Oğuz askerlerinin başında Hemedan'a doğru yola çıktı. Halife el-Kaim Biemrillah ise, Bağdat'ı Besasiri'ye karşı koruyabilmek için, Dübeys b. Mezyed'den yardım istedi. Dübeys yüz atlı ile Bağdat'a geldi(1).

Tuğrul Bey'in Hemedan kalesi içinde İbrahim Yınal tarafından kuşatıldığını duyan Çağrı Bey, hasta olduğundan oğulları Alparslan, Kavurd ve Yâkuti'yi kardeşine yardıma yolladı. İbrahim Yınal ile Çağrı Bey'in oğulları arasında Rey şehri civarında (3 Ağustos 1059) şiddetli bir muharebe oldu. Neticede İbrahim Yınal, mağlup ve esir edildi. Tuğrul Bey, saltanatını elinden almaya birkaç defa teşebbüs eden ve devletin sarsılmasına sebep olan İbrahim Yınal'ı bu defa affetmedi. Türk ananesine göre, hanedan mensuplarının kanının akıtılmaması gerektiğinden, İbrahim Yınal yayının kirişi ile boğduruldu. İbrahim Yınal'ı destekleyen ve onunla beraber esir edilen iki yeğeni Muhammed ile Ahmed'in akıbetleri de aynı oldu(2).

Tuğrul Bey Hemedan'da iken, Arslan Besasiri'nin Bağdat'a yaklaşması üzerine Dübeys b. Mezyed, kendi kuvvetleriyle karşı koyamayacağını anladığından, Bağdat'ı terk ederek Deyâli'ye çekilip Hezâresb ile birleşmeyi bekledi ise de sonunda Hille'ye döndü.

Arslan Besasiri, 27 Aralık 1058 günü Bağdat'a girdi. el-Mansur Camii'nde Fatımî halifesi el-Mustansır Billah el-Alevî adına hutbe okuttu ve onun emriyle ezan «*hayyâ alâ hayri'l-amel*» şeklinde okunmaya başladı. Abbasî halifesi el-Kaim Biemrillah'a gelince, Kureyş

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 485; el-Bundari, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, 17; M. A. Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, 65

(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 489; O. Turan, Aynı eser, 97

b. Bedran onu ata bindirerek karargâhına gönderdi ve orada misafir etti. Tuğrul Bey'in kardeşinin kızı olan halifenin karısı Arslan Hatun'u da alıp, adamlarından Ebû Abdullah b. Cerde'ye teslim etti. Bağdat'taki halifelik sarayı günlerce yağmalandı(1).

Tuğrul Bey'in II. Bağdat Seferi:

Bağdat'ın Arslan Besasiri tarafından işgal edilmesi üzerine Tuğrul Bey, Besasiri ile Kureyş'e haber göndererek, halife el-Kaim Biemrillah'ın sarayına iadesi ve kendi adına hutbe okutulup para kesilmesi şartını kabul ederlerse, Irak'a yürümeyeceğini bildirdi. Ancak Besasirî, Tuğrul Bey'in teklifini kabul etmedi. Bunun üzerine Tuğrul Bey de harekete geçerek Kasr-ı Şirîn'e geldi. Selçuklu ordusunun yaklaşmakta olduğu haberini alan Arslan Besasirî, ailesiyle birlikte kaçtı (14 Aralık 1059). Bağdat'ta bulunan Sünnî halk, Besasiri'nin çekilmesinden sonra Şiî halk üzerine yürüdü. Bunun sonucu olarak çıkan olaylarda çok sayıda kişi öldü, çıkan yangınlarda da Bağdat'ın bir kısmı yandı. Tuğrul Bey, işte böyle bir hengamede Bağdat'a girdi. Fatımî halifesi adına imamlık, müezzinlik ve hatiplik yapanlar bertaraf edildi.

Halife el-Kaim Biemrillah, Bağdat işgal edildiğinde, Kureyş b. Bedran'ın karargâhına getirilmiş, daha sonra da Kureyş halifeyi amcazâdesi Muhariş b. el-Mücellâ'ya teslim etmişti. Muhariş, Tuğrul Bey'in kararlılığı karşısında, halife ile karısını Bağdat'a gönderdi. Sultan Tuğrul, halifeye büyük bir hürmet göstererek, hattâ yer öpüp, atının yularını tutarak onu sarayına kadar götürdü (4 Ocak 1060).

Halifenin makamına iadesinden sonra Tuğrul Bey; yanında Gümüştekin, Erdem, Savtekin, Humartekin ve üvey oğlu Anûşirvan olduğu halde Besasirî'yi takibe koyuldu ve onu Suriye'ye kaçamadan yakalayarak adamlarıyla birlikte öldürttü (18 Ocak 1060). Selçuklu sultanının Bağdat'a dönüşü şenliklerle karşılandı. Sünnî İslâmlığın büyük bir zaferi olarak görülen bu hâdiseden sonra Tuğrul Bey, yangınlardan harap olmuş Bağdat şehrini yeniden inşa ve tamir etmeye başladı. Emir Porsuk'u Bağdat şahnesi tayin edip, devlet işlerini yoluna koyduktan sonra, Rey şehrine döndü(2).

Çağrı Bey'in Fetihleri ve Ölümü:

Dandanakan savaşından sonra, toplanan kurultayda alınan kararlar gereği Çağrı Bey, kendine ayrılan doğudaki ülkeler üzerinde fetihlere girişerek, 1040 yılının sonbaharında Belh şehrini Gazneli-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 485
(2) el-Bundari, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, 16

ler'den aldı. Bunu Cuzcan, Badgis ve Huttalan gibi merkezlerin zaptları takip etti. 1043 yılında Tuğrul Bey ile beraber Harezm'e giren Çağrı Bey, bu bölgenin merkezi Curcâniye'yi muhasara etmiş ve ezeli düşmanları olan Gazne devleti yanlısı Şahmelik'i esir ederek intikamlarını almışlardı. Daha sonra Tirmiz ve civarını ele geçiren Çağrı Bey, buranın idaresini oğlu Alparslan'a verdi. Oğlu Alparslan ile birlikte Gaznelilere karşı uzun mücadelelere girişti.

Selçuk Bey'in ölümünden sonra, dikkati çekmeye başlayan Çağrı Bey, askeri kabiliyeti sayesinde yeni bir Türk devletinin kurulmasında büyük rol oynadı. Hattâ sultan olması mümkün iken devletin ve Selçuklu ailesinin birliğini korumak için Tuğrul Bey'in sultanlığına rıza gösterdi. Hattâ İbrahim Yınal isyanında kendisi hasta olduğu için oğullarını seferber ederek kardeşinin saltanatını kurtardı. Çağrı Bey, muzdarip olduğu hastalıktan kurtulamayarak 1060 yılının Mart ayında Serahs'ta vefat etti. Naaşı, daha sonra oğlu Alparslan tarafından Merv'de yaptırılan türbeye naklolundu. Çağrı Bey'in ölümünden kısa bir süre sonra da akıllı ve hayırsever bir kadın olan Tuğrul Bey'in karısı Altuncan Hatun, Zencân'da öldü (Aralık 1060) (1). Bir rivayete göre, hiç çocuğu olmayan Altuncan Hatun, ölmeden önce Tuğrul Bey'e halifenin kızı ile evlenmesini tavsiye etmişti.

Kutalmış Bey'in İsyanı:

Anadolu fatihi Süleymanşah'ın babası olan Kutalmış, Tuğrul Bey'in merkeziyetçi devlet sistemine intibak edememiş ve diğer birkaç şehzade gibi o da isyan etmiştir. Kutalmış, Selçuk Bey'in ölümünden sonra kendi babasının yabguluğa getirildiğini, kendisinin bu bakımdan saltanatta hakkı olduğunu iddia etmekteydi. Onun isyan bayrağını ne zaman açtığı hakkında malumatımız yoktur. Ancak İbrahim Yınal'ın isyanı sıralarında, onbin askeriyle ona katıldığı tahmin edilmektedir. Mamafih Kutalmış, Mayıs 1061'de Selçuklu kuvvetlerine yenilerek Cibal'de bulunan Girdkûh kalesine sığınmıştı. Bu sıralarda Tuğrul Bey, Halife el-Kaim Biemrillah'ın kızı ile evlenme hazırlıkları içindeydi. Nitekim kendisi Rey'e giderken, Bağdat şahnesi Humartekin'i Kutalmış'ın üzerine yolladı. Humartekin, Kutalmış'ın sığındığı müstahkem kaleyi kuşattı, fakat huruç hareketinde bulunan Kutalmış'ın süvarileri karşısında mağlup olup geri çekildi (2 Ağustos 1061).

Bu mağlubiyet üzerine Tuğrul Bey'in veziri Amidü'l-Mülk Kündüri, Humartekin'i şahnelikten azletti. Ayrıca onu Tuğrul Bey'in evlenmesi esnasında ortaya çıkan meselelerde halifeyi desteklemekle suçladı. Bunu duyan sultan, Humartekin'e kızgınlığını belli edince,

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 31

o da kaçmak zorunda kaldı. İbrahim Yınal'ın çocukları, babalarının öldürülmesinde Humartekin'in rolü olduğunu bildiklerinden, Tuğrul Bey'den izin isteyip peşine takıldılar ve Berûcird'de yakalanan Humartekin et-Tugraî, hemen öldürüldü. Onun yerine, Bağdat şahneliğine Emir Savtekin tayin olundu(1).

Tuğrul Bey'in Son Günleri:

Bir yandan Kutalmış'm isyanı ile uğraşmak zorunda kalan Sultan Tuğrul, diğer yandan da İslâm âleminde kazanmış olduğu itibarı sağlamlaştırmak maksadı ile halifenin kızı ile evlenmeyi düşündü. Bu maksatla 1061 yılında, Rey kadısı Ebû Sa'd halifeye gönderildi. Halife el-Kaim Biemrillah, kızını sultana vermek istemedi. Ancak sultan ısrar ederse, üçyüzbin dinar para ile Vasıt ve çevresini vermesi gerektiğini bildirmek üzere, Ebû Muhammed et-Temimi'yi Rey'e yolladı. Temimi, Rey'de vezir Amidü'l-Mülk ile görüştü. Amidü'l-Mülk, ona bu şartların sultana söylenmesinin yakışık almayacağını, meseleyi kendisinin halledeceğini söyleyip, Temimi'yi halifenin teklifi kabul edilmiş gibi görünerek Bağdat'a gönderdi, sultana da halifenin kızını vermeye razı olduğunu söyledi. Buna sevinen sultan, halkı toplayıp gayesinin halife vasıtasıyla Hz. Peygamber'in sülalesi ile akrabalık tesis etmek olduğunu ilân etti ve vezirini yüzbin dinar ve kıymetli hediyelerle halifeye yolladı. Halife, Bağdat'a gelen vezire sultanın bu işten vazgeçmesini aksi halde Bağdat'ı terk edeceğini söyledi. Vezir ise, «*Madem ki bu evlenmeye razı değildiniz, neden şartlar ileriye sürdünüz. Şartlarınız kabul edildikten sonra geri dönerseniz kan dökülmesine sebep olursunuz*» dedi.

Neticede halife, işin kızıştığını görünce, nikaha izin verdi ve Amidü'l-Mülk adına vekâletname yazdı. Nikah, Ağustos 1062'de Tebriz şehrinde kıyıldı. Nikah akdinden sonra sultan, halifeye ve ailesine hediyeler yolladı, ayrıca Irak'ta sultanın vefat eden hanımı Altuncan Hatun'a ait yerleri yeni gelin Seyyide Hatun'a verdi. 1063 yılı başlarında Bağdat'a gelen sultanı halifenin veziri Fahrüddevle Cehir karşıladı. 18 Şubat'ta başlayan düğün, bir hafta sürdü. Gelin, sultanın Bağdat'taki sarayına getirildi ve Tuğrul Bey, yeni hanımıyla Rey'e hareket etti. Tuğrul Bey, Rey'e geldikten kısa bir süre sonra hastalandı. Altı ay kadar hasta bir vaziyette yaşayan Tuğrul Bey, 4 Eylül 1063 Cuma günü yetmiş yaşında iken öldü ve Rey şehrinde defnedildi.

Tuğrul Bey akıllı, yumuşak huylu, sabırlı ve dindar bir hükümdardı. Yirmibeş yıl süren saltanatı esnasında kurmuş olduğu Büyük Selçuklu Devleti'ni, kısa bir süre içinde imparatorluk hâline getirdi.

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 37-38

2 — SULTAN ALPARSLAN VE DÖNEMİ

Tuğrul Bey'in çocuğu yoktu. Bu bakımdan o, kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliaht tayin etmişti. Tuğrul Bey ölünce, vezir Amidü'l-Mülk el-Kündüri, Süleyman'ı tahta çıkardı. Ancak Süleyman'ı halk pek tutmadığı gibi, gerek Kutalmış gerekse kardeşi Alparslan onun sultanlığına itiraz ettiler. Selçuk Bey'in torunları Erbasan ile Erdem, Kazvin'e giderek orada Alparslan adına hutbe okutmaya başladılar. Alparslan'ın gün geçtikçe kuvvet kazandığını gören vezir Amidü'l-Mülk, Rey şehrinde hutbeyi önce Alparslan, daha sonra kardeşi Süleyman adına okutmaya başladı(1). Tuğrul Bey'in son zamanlarında isyanını sürdüren Kutalmış'ı Vezir Amidü'l-Mülk, Girdkûh kalesinde muhasara altına almıştı. Ancak sultanın ağır hastalığı haberini duyunca, bu kaleyi Kutalmış'a bırakarak Rey'e dönmüştü. Kutalmış, Süleyman'ın zayıflığından istifade ederek yanında çok sayıda Türkmen bulunduğu halde Rey üzerine yürüdü. 15 Ekim 1063'de şehre girerek sultanlığını ilân etti. Vezir Amidü'l-Mülk, başlangıçta İnanç Bey'in komutasındaki bir birliği Kutalmış'a karşı gönderdiyse de bu birlik tamamen esir edildi. Mukavemet edemeyeceğini anlayan vezir, bir kısım askeri ile iç kaleye çekilip, Alparslan'ın gelmesini beklemeye başladı.

Alparslan bu sıralarda isyan eden Huttalan emirini tenkil ile meşguldü. Ayrıca Musa Yabgu da saltanatta hak iddia etmekteydi. Alparslan, asi Huttalan emirini bertaraf ettikten sonra, Musa Yabgu'yu da mağlup ve esir etti. Artık arkasında ciddi bir engel kalmayan Alparslan, Merv'den büyük bir ordu ile Rey üzerine harekete geçti. Alparslan'ın Nişapur civarına kadar ilerlediğini duyan Kutalmış, meşgul olduğu iç kalenin muhasarasını terkederek, Alparslan'a doğru ilerledi. Alparslan, 25 Aralık 1063'te Nişapur'dan hareket ederek Damgan'a vardı. Buradan Kutalmış'a bir mektup gönderip, yaptığı işin yanlışlıklarını anlatarak, saltanata hâkim olmak isteğinden vazgeçmesini bildirdi. Kutalmış ise, yanındaki Türkmenler'e güvenerek saltanatta kendisinin daha çok hakkı olduğunu bildirdi. İki ordu, Damgan civarındaki el-Milh (Dih-i Nemek) vadisinde karşı karşıya

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 43-44

geldi. Kutalmış, bu vadiye su bağlatarak bataklık haline getirdi. Böylece Alparslan'ın ordusunun savaşma gücünü kırmak istedi. Ancak harekete geçen Alparslan'ın ordusu, bataklığı geçerek Kutalmış'ı ağır bir mağlubiyete uğrattı. Savaş bitip toz duman çekilince, Kutalmış'ın cesedi muharebe meydanı yakınlarında bulundu. Kutalmış'ın ölümüne üzülen, hattâ bir rivayete göre ağlayan(1) Alparslan, onun için yapılan taziyeleri de kabul etti.

Alparslan, Tuğrul Bey'in ölümünden sonra ortaya çıkan saltanat mücadelesine son verdikten sonra Rey'e gelerek amcası Tuğrul Bey'in sarayına yerleşti. Yapılan muhteşem bir cülûs merasiminden sonra, adına para bastırıp hutbe okuttu. Tuğrul Bey'in ölümünden kısa bir süre önce evlenip gerdeğe giremediği karısı Halife el-Kaim Biemrillah'ın kızı Seyyide Hatun'u, Bağdat şahneliğine tayin ettiği Ay-Tekin ile birlikte babasına yolladı. Halife, Alparslan adına Bağdat'ta hutbe okuttu (27 Nisan 1064)(2). Ayrıca sultana ünvanlar vererek bir menşur ile kılıç kuşatmak üzere bir elçisini sultana yolladı.

Sultan Alparslan, Amidü'l-Mülk'ü azlederek yerine Nizamü'l-Mülk'ü tayin etti. Devlet işlerini intizam altına alan sultan, Azerbaycan ve Kafkasya seferlerine çıktı.

a) Sultan Alparslan'ın Seferleri ve Devrindeki Olaylar:

1 — Azerbaycan ve Kafkasya Seferleri:

Tuğrul Bey, sağlığında Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da Oğuzlar'a yol açmak maksadı ile ünlü komutanlarını vazifelendirmiş, hattâ kendisi de bizzat Malazgird'e kadar gitmişti. Gerek İbrahim Yınal'ın Hasankale zaferi, gerekse Tuğrul Bey'in Doğu Anadolu seferi sonunda bir kısım Türkmen grupları Erzurum ve Bayburt civarına yerleşme imkânı bulmuşlardı. Yine bu şekilde Oğuzlar'dan geniş bir halk topluluğu da Suriye'ye girmişti. Bu sırada Tuğrul Bey'in isyanlar ile uğraşması, Anadolu'ya düzenlenen akınları azalttı. Buna rağmen, 1059 yılında İbrahim Yınal'a bağlı Türkmenler, Anadolu içlerine girerek 4 Temmuz 1059'da Sivas'ı ele geçirdiler. Ancak bu şehirde on gün kadar kalıp, ganimet elde ettikten sonra doğuya doğru çekildiler.

Tuğrul Bey zamanında yapılan keşif mahiyetindeki akınlardan sonra Sultan Alparslan, 1064 yılı baharında Azerbaycan'a hareket et-

(1) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 49

(2) İbnü'l-Adim, **Bugya**, Türk. trc. ve notlar; A. Sevim, **Biyografiler ile Selçuklular Tarihi**, 11

ti. Arran'da Lori Ermeni prensliğini itaat altına aldıktan sonra, Gürcüler üzerine yürüdü. Bu sefere katılan oğlu Melikşah ise, Vezir Nizamü'l-Mülk ile beraber Aras nehri boyunca Sürmari (Sürmeli Çukur) ile Meryemnişin kalesini ele geçirdiler. Alparslan ise Sepid-şehri ele geçirip Ani'yi kuşattı. Bagrat hanedanının başkenti olan Ani, 16 Ağustos 1064'te fethedildi. Ani'nin fethi, İslâm âleminde büyük bir sevinç ve heyecan yarattı. Halife, sultana bu başarısından dolayı *Ebu'l-Feth* ünvanını verdi. Gürcü kralı barış teklifinde bulundu. Her yıl cizye ödemesi şartı ile kralın teklifini kabul eden sultan, Rey'e döndü(1).

2 — Kavurd Bey'in İtaat Altına Alınması:

Sultan Alparslan, Ani'nin vefatından sonra İsfehan'a geldi. Buna sebep kardeşi Kirman meliki Kavurd'un itaatte endişeli bir tavır içinde olmasıydı. Gerçi Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Alparslan'ın duruma hâkim olduğunu görünce, onun adına hutbe okutmaya başlamıştı ama sultanın Kafkasya seferi esnasında, Şebankârelilerden Fazlûye'yi mağlup edip Şiraz'ı ele geçirmesi Alparslan'ı endişelendirmişti. Ayrıca Kavurd'un amcazadesi Yunus Bey'in oğlu Erbasan (Er-basgan) ile sıkı münasebetler içinde olması da şüphe uyandırmaktaydı. Bu sebeple sultan ile Kavurd'un arasında bir takım mektuplaşmalardan sonra sultan hemşiresi Erbasan'ın karısı Gevher Hatun'u bir emniyet tedbiri olarak yanına getirtti. Fazlûye, Hemedan'a gelen Sultan Alparslan'a sığındı ve Kavurd Bey'den şikâyetçi olduğunu bildirdi. Alparslan, Şiraz'ı Fazlûye'ye iade ettiği gibi ona bir melik muamelesi yapıp, kapısında üç vakit nevbet çalınması imtiyazını da tanıdı(2).

Alparslan'ın bu sert tavrı karşısında sahilde bir kaleye sığınmış olan Kavurd Bey, ağabeyinden özür dileyip itaatini arzetti. Kavurd meselesini halleden sultan, 1065 yılında doğu seferine çıkıp Ceyhun nehrini geçerek Türkistan'a girdi. Hazar Denizi kenarındaki Mankışlak'ta Kıpçak reisi ile savaşarak onu itaat altına aldı. Ayrıca Aral Gölü'nün kuzey ve doğusundaki Türk il ve uluslarının Selçuklu Devleti'nin yüksek hâkimiyetini tanımalarını sağladı. Buradan da büyük babası Selçuk Bey'in mezarını ziyaret etmek üzere Cend'e yöneldi. Cend hâkimi, sultanı Sabran'da kıymetli hediyelerle karşılayarak tâbiiyetini arzetti. Cend'den Merv şehrine gelen sultan, burada oğlu Melikşah'ın muhteşem bir düğünle Karahanlı İlig Han'ın oğlu İbra-

(1) Urfalı Mateos, 118-119; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 49-52
(2) O. Turan, Aynı eser, 114

him Tamgaç Han'ın kızı Terken Hatun ile evlendirdi. Ayrıca sultan, oğullarından Arslanşah'ı Gazne hükümdarı İbrahim'in kızı, kendi kızını da İbrahim'in oğlu ile evlendirerek iki hanedan arasında sıhriyet bağları kurdu.

Sultan daha onbir-oniki yaşlarındayken evlendirdiği oğlu Melikşah'ı Râdgan'da bulunduğu bir sırada tertiplediği bir merasim ile veliaht tayin etti ve onu İsfehan ile Şiraz'ın idaresi ile vazifelendirdi. Oğullarından Toganşah'ı Herat'a, Arslanşah'ı Merv'e, Arslan Argun'u Harizm'e, İlyas'ı(1) Toharistan'a ve Ayaz'ı Belh'e melik olarak tayin etti(2).

3 — Kavurd Bey'in İsyanı:

Sultan Alparslan'ın, veliaht tayin ettiği oğlu Melikşah'ın adının Kirman dahil bütün imparatorlukta okunan hutbelerde zikredilmesini istemesi, Kara Arslan Kavurd Bey'in isyan etmesine sebep oldu (1067). Anlaşıldığına göre, Alparslan'ın sultanlığını tanımak zorunda kalan Kavurd Bey, ondan sonra oğlu Melikşah'ın sultanlığını tanımak istemedi. İbnü'l-Esîr'e göre, cahil bir adam olan vezirinin tahrikine kapılan Kavurd Bey, Melikşah'ın adını hutbeye koydurmadı (3). Bunun üzerine Sultan Alparslan, kardeşi Kavurd Bey'in üzerine yürümeye bir kere daha mecbur kaldı. Kirman'a yaklaşan sultanın öncü birliği, Kavurd Bey'in öncü birliğini mağlup etti. Bu mağlubiyet haberini alan Kavurd Bey, korkup Ciruft kalesine sığındı. Aynı zamanda sultana müracaat ederek af diledi. Sultan, ağlayarak huzuruna çıkan kardeşini affettiği gibi, kızlarına ihsanlarda bulunduğu kardeşine kesin itaat etmesi şartı ile Kirman'ı iade etti(4).

4 — Türkmen Beylerinin Anadolu'ya Akınları:

Sultan Alparslan, oğulları ile hanedan mensuplarını ülkenin muhtelif bölgelerine tayin ederken maiyetindeki ümeradan muhtelif beyleri, Anadolu'ya akınlar yapmaya memur etmişti. Bunlardan Afşin, Gümüştekin ve Ahmedşah, Fırat ve Dicle arasındaki Bizans'a bağlı Anadolu topraklarında birçok muvaffakiyetler elde ettiler. Hatta Anadolu hududu komutanı Afşin, Malatya civarında bir Bizans birliğini yenerek Kayseri'yi de kısa bir süre ele geçirdi. Anadolu'ya akın

(1) İbnü'l-Esîr (el-Kâmil, X, 59) İlyas'ı sultanın kardeşi olarak vermektedir. Bkz. İ. Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, 44

(2) Alparslan'ın Tekiş, Tutuş ve Börîbars adlarında üç oğlunun daha olduğu bilinmektedir.

(3) İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 62

(4) İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, «Kavurd» maddesi, VI, 457-458

için tayin edilen beylerden biri de sultanın hem amcazadesi ve hem de enîştesi olan Kurdcı Bey idi. Kurdcı, 1070 yılında Bizans İmparatoru'nun Türk taarruzlarını durdurmaya memur ettiği Manuel Komnenos'u mağlup ve esir etti. Ancak Kurdcı, isyan ederek yanındaki Türkmenler ile birlikte Anadolu'ya girdi. Sultan Alparslan, Kurdcı'nın takibine Afşin Bey'i yolladı. Kurdcı, böyle bir durumda elindeki Bizans esirlerini ve bu arada Manuel Komnen'i serbest bırakıp onlar ile Afşin'e karşı birleşti. Hattâ İstanbul'a kadar giderek Bizans İmparatoru'nun himayesine sığındı. Afşin Bey ise, Orta Anadolu'ya geçerek Ege sahillerine kadar uzanan topraklar üzerinde akınlarda bulundu(1).

Bu arada 1069'da Eskişehir ile Akşehir yolu üzerindeki Amuriyye şehrini fethedip çok miktarda esir ve ganimet ele geçirdi. Türkmen yayılışını önlemeye çalışan Bizans İmparatoru'nun Anadolu seferi de Silifke civarında bir kısım Türkmenler'i yenip, onların Haleb'e kadar çekilmelerinden başka büyük bir netice vermedi. İmparatorun çekilmesinden hemen sonra Türkler, 1069'da Konya'yı ele geçirdiler. Bu sıralarda Anadolu'da Afşin Bey'in yanısıra Sanduk ve Ahmedşah gibi beyler de fetihlerde bulunuyorlardı. İstanbul'a dönen İmparator, Manuel Komnenos komutasındaki bir orduyu Sivas'a, Ermeni asıllı Filaretos komutasındaki bir diğer orduyu da Malatya'ya göndererek Türkmen yayılışını önlemeye çalışmaktaydı.

Bizans, hudutları içine giren çok sayıdaki Türkmen kitlelerinden büyük rahatsızlık çekerken, Selçuklu sultanının ilk hedefi, Mısır Fatimî devletini ortadan kaldırmaktı. Nitekim eski gücünü epey kaybetmiş olan Fatimiler, Bizans'ın hücumlarına dayanamamış, bundan endişelenen Halep emiri de sultanı Suriye'ye davet etmişti(2).

5 — Sultan Alparslan'ın Suriye Seferi:

Şiî Fatimî Devleti'nin ünlü komutanlarından olan Bedrü'l-Cemâli, Vezir Nâsırüddevle Hamdan ile anlaşmazlık içindeydi. Vezir, gün geçtikçe zayıflayan Fatimî Devleti'nin istikbâli hakkında endişeli olduğundan, Halep kadılığına tayin etmiş olduğu Ebû Cafer Muhammed'i Selçuklu sultanına göndererek, Mısır'a geldiği takdirde burayı kendisine teslim edeceğini bildiriyordu. Üst üste davet teklifleri alan Sultan Alparslan, 1070 yılının Temmuz ayında Suriye seferine çıktı. Yolu üzerinde bulunan, Tuğrul Bey tarafından muhasara edildiği hâlde bir türlü ele geçirilemeyen, Malazgird kalesi ile Erciş'i kısa bir süre içinde fethetti.

(1) M. H. Yınanç, İslâm Ansiklopedisi, «Alparslan» maddesi
(2) M. A. Köymen, Alparslan ve Zamanı, I, 40

Bu sırada Diyarbekir Mervanî emiri Nizâmüddin'in kardeşi Said, sultana gelerek Diyarbekir'in hâkimiyetinin kendisine verilmesini talep etmiştir. Sultan, Nizâmüddin'e kızdığı için Saîd'in teklifini kabul edip Diyarbekir önlerine geldi. Alparslan'ın veziri Nizamü'l-Mülk'ü Meyyafarikin'de oturan Nizâmüddin'e göndererek onun yerine kardeşi Said'i tayin ettiğini bildirdi. Ancak Diyarbekir emiri, büyük hediyeler vererek veziri yumuşattıktan sonra, Diyarbekir'e gelerek sultandan merhamet diledi. Sultanın ordusunun masrafına bir katkı olsun diye de yüzbin dinar vermeyi vaat etti. Sultan, Nizamüddin'e acıyarak onu yerinde bıraktığı gibi, vaat ettiği parayı halktan toplayacağını öğrenince, parayı almaktan vazgeçti(1).

Diyarbekir'den 1070 yılının Ekim ayı başlarmda Urfa'ya gelen sultan, müstahkem bir kaleye sahip olan bu şehri kuşattı(2). Şehir Bulgar Basil adlı bir komutanın idaresinde bulunuyordu. İki aya yakın bir süre, şehrin teslim olmasını bekleyen Alparslan, sonunda Basil'in teklif ettiği ellibin dinarı alarak muharasayı kaldırarak Haleb'e geldi. Halep emiri Mahmud, huzura çıkmamakta ısrar edince, Nisan 1071'de şehir kuşatıldı. Uzun süren kuşatma esnasmda şehrin ve surların harap olmaması için fazla hücum yapılmadı. Nihayet Halep emiri Mahmud, annesini de yanına alarak sultanın huzuruna çıkıp şefaat diledi. Sultan, Mahmud ile annesine acıdı, Mahmud'u affedip ayrıca Haleb'in hâkimiyetini ona verdi(3). Sultan, Halep'ten sonra Mısır'a yürümek niyetindeydi. Ancak Bizans imparatoru, gönderdiği elçi vasıtasıyla Ahlat, Malazgirt ve Erciş'in İmparatorluğa iadesini istiyordu. Sultan elçiyi sert cevaplar ile geri gönderdi. Fakat kısa bir süre sonra Bizans imparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir ordu ile Erzurum'a doğru ilerlediği haberini aldı.

MALAZGİRT MEYDAN MUHAREBESİ

Sultan Alparslan'ın Suriye seferinden sonra, durumun daha da kötüye gittiğini gören Bizans imparatoru Romanos Diogenes, 1070-1071 yılı kışında Türkleri imparatorluk topraklarından tamamen atmak üzere büyük bir ordu vücuda getirdi. Bu ordu Balkan vilâyetleri ile Bitinya, Kapadokya, Kilikya ve Trabzon gibi bölgelerden temin edilmiş; Bulgar, Slav, Alman, Frank, Gürcü, Ermeni, Hazar, Peçenek,

(1) el-Bundari, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, 36; **İbnü'l-Esir, el-Kâmil**, X. 70-71

(2) Urfalı Mateos, (139-140), Urfa'nın kış mevsiminde kuşatıldığını belirtmektedir.

(3) M. A. Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, I, 47

Uz ve Kıpçak asıllı askerlerden müteşekkildi. Kaynaklarda bu ordudaki asker sayısı çok mübalağalı verilmekle beraber, yüzbin civarında olduğu tahmin edilmektedir(1).

İmparator, 13 Mart 1071 günü İstanbul'dan harekete geçti. Eskişehir üzerinden geçerek Kızılırmak vadisini takip ederek Sivas'a ulaştı. Sivas'ta bulunan Rumlar, Ermenilerden şikâyette bulununca İmparator, Sivas şehrini tahrip ettiği gibi bir çok Ermeni'yi de öldürttü. Sivas'tan Erzurum'a geçen imparator, yirmibin kişilik bir birliği Gürcistan'a, otuzbin kişilik bir öncü birliğini de Ursel ve Tarkhaniotes gibi komutanların emrinde Malazgird ve Ahlat üzerine göndererek, onlardan yolların açılmasını ve ordunun ihtiyacı olan erzakı temin etmelerini istedi.

Sultan Alparslan ise, Halep'ten ayrıldıktan sonra, önce doğuya yönelerek gerekli savaş hazırlıklarını yapmış, yeni kuvvetler tedarik ederek kuzeye dönmüştü. İmparatorun Malazgird'i tehdit altına düşürdüğünü öğrenince de yürüyüşünü hızlandırarak Ahlat'a ulaştı. Alparslan, Tuğrul Bey zamanından beri Selçuklu ordusunda hizmet veren yaşlı ve yorgun *Irak-ı Acem* kıtalarından müteşekkil olan ordusunu dağıtmış, yerine genç ve dinamik bir ordu kurmuştu. Ancak bu ordunun mevcudu, Bizans ordusunun mevcuduna nazaran çok azdı. Kaynaklarda, sayısı onüçbin ile yirmibin arasında verilen bu ordu içinde Süleymanşah, Mansur, Gevherâyin, Porsuk, Bozan ve Savtekin gibi mahir komutanlar olup süvariler de bozkır muharebelerinde pişmiş, seri manevra kabiliyetine sahip seçkin askerlerden müteşekkildi. Ayrıca bu ordunun Artuk Bey ve Tutak gibi Türkmen beyleri tarafından da desteklendiği kuvvetle muhtemeldir.

Ahlat'a ulaşmış olan Sultan Alparslan, karısını ve yanındaki çocuklarını vezir Nizamü'l-Mülk ile Hemedan'a göndererek yeni yardımcı kuvvetlerin harp sahasına yetişmelerini istedi. Kendisi de bir öncü birliğini, Bizans ordusunun durumunu anlamak maksadı ile ileri hatlara sevketti. Bu öncü birlik, Ahlat civarına kadar sokulmuş olan Bizans öncü birliğini, 24 Ağustos günü bozguna uğrattı. Hattâ Bizans birliğinin komutanı Basilakes esir edildi.

İmparatorun yardıma yolladığı Bryennios da püskürtülüp yaralı bir halde çekilmeye zorlandı. Bu hadiseler üzerine imparator, Ahlat'a doğru ilerlerken, Malazgird'in on-oniki km. yakınındaki Zahva sahrasına geldiği zaman tepelerin Türk birlikleri tarafından tutulmuş olduğunu görerek burada karargâhını kurdu. Aynı günün gece-

(1) İslâm ve hristiyan kaynaklarında bu ordunun miktarı, ikiyüzbin ile altıyüzbin arasında verilmektedir.

sinden itibaren tepelerdeki Türk birlikleri, küçük guruplar hâlinde Bizans ordusuna yaptıkları hücumlar sonucu onları taciz ettiler. Sultan Alparslan, komutanlarından Savtekin ile Kadı İbnü'l-Mahleban'ı imparatora göndererek son bir defa daha barış teklifinde bulundu. Ancak gönderilen bu Selçuklu heyetini iyi karşılamayan imparator, müzakereleri Rey'de yapacağını, İsfehan'da kışlayıp hayvanlarını Hemedan'da otlatacağını söylediği rivayet edilmektedir. Yapılan barış teklifinin reddedilmesi üzerine savaş kaçınılmaz hâle geldi. Başta halife olmak üzere bütün İslâm dünyası, Türklerin zaferi için dua etti. Hattâ halife, bütün İslâm ülkelerindeki hutbelerde şu duanın okunmasını emretti:

«Allahım, İslâm sancağını yücelt, ona yardım et! Başını ezmek ve kökünü kazımak suretiyle müşrikliği münhezim et. Sana itaatte canlarını feda edip, Sana tâbi olmak hususunda kanlarını akıtan Senin yolunun mücahitlerini kuvvetlendirerek, yurtlarını güvenlik ve zaferle dolduran yardımlarından mahrum etme. Müminlerin emirinin bürhanı olan Sultan Alparslan'ın Senden dilediği yardımı esirgeme ki, o bu sayede hükmünü yürütsün, şânını yaysın ve zamanın güçlükleri karşısında kolayca yerinde tutunabilsin. Senin dinini şerefli ve yüce tutabilmesi için onu lütufkâr ve her zaman devamlı tesir icra eden desteğinden mahrum etme. Onun kâfirlerin karşısındaki bu günü yarınına da yetsin. Ordusunu meleklerinle destekle. Niyyet ve azmini hayır ve başarıyla sonuçlandır. Çünkü o Senin ulu rızan için rahatını terketti. Malı ve canıyla emirlerine uymak gayesiyle Senin yoluna düştü. Çünkü, Sen yüce kitabında:

«Ey iman edenler! Can yakıcı bir azaptan kurtaracak kazançlı bir yolu size göstereyim mi? Allah'a ve Peygamberine inanıyorsanız. O'nun yolunda can ve mallarınızla savaşırsınız» buyuruyorsun. Senin sözün gerçektir. Allahım, o nasıl Senin çağrına uyup, şeriatının korunmasında gevşeklik göstermeden emrine uymuş ve düşmanlarına gevşeklik göstermeden emrine uymuş ve düşmanlarına bizzat karşı koyarak, dinine hizmet için geceyi gündüze katmışsa, Sen de ona zafer nasip eyle, dileklerinde ona yardımcı ol, kaza ve kaderini onun için iyi tecelli ettir. Onu öyle bir koruyucu ile kuşat ki, düşmanların her türlü kinlerini defetsin ve lütfunla bu koruyucu, onu en sağlam ellerle muhafaza etsin. Yapmak istediği her işi ona kolay kıl. Tâ ki, onun düşmana karşı olan kutsal hareketi, zaferden ışık alsın ve müşrik zümresinin, hak yolu göremeyip sapıklıkta gözleri yumulsun.

Ey Müslümanlar! Doğru bir niyyet, dürüst bir azim ve Allah'tan korkan temiz kalplerle ve ihlâs bahçesinden kısmet alan inançlarla onun için Allah'a yalvarıp yakarınız. Çünkü eksikliklerden münezzeh olan Allah, kitabında şöyle buyuruyor:

«Ey Muhammed! Onlara, dualarınız olmasa, Rabbım size niçin değer versin, de». Onun güçlü kuvvetli olarak düşmanlarını mahvetmesi, sancağını yükseltip zaferlerin en ulvisine eriştirmesi ve gayesine nâil olması için Allah'a dua ve niyazda bulununuz. Rabbim, onun bütün güçlüklerini kolaylaştır ve müşrikliğe onun önünde boyun eğdir!».

İki ordu, 26 Ağustos 1071 Cuma günü karşı karşıya geldi. Selçuklu sultam, cuma namazı vaktini bekleyerek taarruzu biraz geciktirdi. Topluca kılınan cuma namazından sonra, beyaz bir elbise giyinmiş olan sultan, atının kuyruğunu bizzat bağladı, ön saflarda ordusunun bir askeri gibi savaşacağını belirtmek maksadı ile ok ve yayını bırakıp kılıç ve topuzunu eline aldı. Sonra ordusuna şu veciz hitabede bulundu:

«Biz ne kadar az olursak olalım, onlar (Bizanslılar) ne kadar çok olurlarsa olsunlar, bütün müslümanların minberlerde bizim için dua ettikleri şu saatte kendimi düşman üzerine atmak istiyorum. Ya muzaffer olur, gayeme ulaşırım; ya da şehid olarak Cennet'e giderim. Sizlerden beni takip etmeyi tercih edenler takip etsin. Ayrılmayı tercih edenler gitsinler. Burada emreden sultan ve emredilen asker yoktur. Zira, bugün ben de ancak sizlerden biriyim, sizlerle birlikte savaşan gaziyim. Beni takip edenler ve nefislerini Yüce Allah'a adayanlardan şehit olanlar Cennet'e, sağ kalanlar ise ganimete kavuşacaklardır. Ayrılanları ahirette ateş; dünyada da alçaklık beklemektedir».

Türk ordusunda bu hazırlıklar devam ederken, Bizans ordugâhında da dini törenler yapılıyor, asilzadeler ellerinde taşıdıkları haçlar ile askeri cesaretlendirmeye gayret ediyorlardı. Her iki ordu da öğleden sonra muharebe nizamı aldılar. Bizans ordusunun merkezinde imparator, sol kanatta Anadolu birliklerinin başında Kapadokyalı Aleates, sağ kanatta Rumeli birliklerinin başında Nikephoros Bryennios, gerideki yedek kuvvetlerin başında ise Andronikos bulunmaktaydı.

Selçuklu ordusu ise dört kısma ayrılmıştı. Daha kalabalık olan iki kısım muharebe meydanının yanlarındaki tepelerde pusuya yatırıldı. Geriye kalan iki kısım ise, Bizans ordusunun karşısında yerini aldı. İlk olarak, okçuların desteğinde Türk ordusu hücuma geçti. Bizans imparatoru Diogenes, az sayıda bir kuvvet ile hücuma geçen Türkleri ilk anda ezmek düşüncesiyle, bütün hatları ile karşı taarruza kalktı. Bizans ordusunun ilerleyişi karşısında Sultan Alparslan, çekilmeye başladı. Bu sahte geri çekilişi bir bozgun zanneden impa-

rator, Selçuklu ordusunu takip ederek Alparslan tarafından önceden hazırlatılan pusulara kadar geldi. Burada Selçuklu ordusu, yanlardan ve arkadan çevrilmiş Bizans ordusu üzerine umumi taarruza geçti. Bu sırada Bizans ordusunun uclarında bulunan Uz (Oğuz) ve Peçenek süvarileri soydaşlarının saflarına katıldılar. Hatasını anlayan imparator, çekilmeye gayret ettiyse de ordu bunu bir bozgun olarak görerek dağılmaya başladı.

Akşama doğru Bizans ordusu, gittikçe daralan çember içinde imha edilmeye başlandı. Neticede Bizans ordusu, ağır bir mağlubiyete uğrayıp perişan oldu. Yaralı bir vaziyette esir edilen İmparator Romanos Diogenes, yakalanan kurmay heyeti ile birlikte sultanın huzuruna getirildi. İmparatora iyi davranan Alparslan, onun yapmış olduğu hataları belirttikten sonra, onun kendisinden nasıl bir muamele beklediğini sordu. İmparator, öldürülebileceğini yahut zincire vurularak İslâm ülkelerinde dolaştırılacağını az bir ihtimalle de affedilebileceğini söyledi. Büyük Selçuklu devletinin bu âlicenap sultanı, imparatoru teselli edip onu affedeceğini bildirdi. İmparatorla metni elimize geçmeyen, ancak bazı maddeleri kaynaklarda belirtilen bir antlaşma yapan sultan, onu ve diğer asilzadeleri bir süvari kıtasının muhafazasında memleketine iade etti (3 Eylül 1071). Yapılan antlaşmanın bazı maddelerine göre imparator, fidye olarak birbuçuk milyon altın verecek, ayrıca her yıl üçyüzaltmışbin altın ödeyecek, Bizans İmparatorluğu içindeki bütün müslüman esirler serbest bırakılacak, lüzumu hâlinde imparator, sultana asker gönderecek, Malazgird, Urfa, Membiç gibi yerler Selçuklular'a terk edilecekti. Bunlara mukabil sultan, gerekse imparatora, tahtını koruyabilmek için yardımda bulunacaktı.

Ancak imparator, Bizans topraklarına girdiğinde, Mikhael'in imparator ilân edilmiş olduğunu öğrendi. Çok geçmeden de Mikhael'in adamlarınca yakalanarak gözlerine mil çekildi ve kısa bir süre sonra da kapatıldığı bir manastırda ıstırap içinde öldü(1).

Malazgird zaferi, Türk tarihinin olduğu kadar, Bizans ve İslâm tarihlerinin de bir dönüm noktası olmuştur. Bizans devletinin yıkılmasına ve Anadolu'nun bir Türk yurdu olmasına varacak bu zaferin sonunda Sultan Alparslan, başta halife olmak üzere her tarafa fetihnâmeler gönderdi. 12 Eylül 1071'de Halife el-Kaim Biemril-

(1) **Malazgirt Savaşı için bkz. el-Bundari, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, 37 vd.; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 71-73; Urfalı Mateos, 140 vd.; Ebu'l-Ferec, I, 320 vd.; İ. Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, 54 vd.; O. Turan, Aynı eser, 134 vd.; M. A. Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, I, 48 vd.**

lah, bütün saray erkânını toplayarak Sultanın yolladığı fetihnâmeyi okuttu. Başta Bağdat olmak üzere bütün İslâm ülkelerinde şenlikler düzenlenerek bu büyük zafer kutlandı.

Malazgird muharebesinden sonra Hemedan'a, oradan da İsfehan'a dönen Alparslan, başta halifenin elçisi olmak üzere çevre hükümdarların gönderdikleri elçi ve tebrikleri kabul etti.

Sultan Alparslan, Diogenes'in yakalanıp kör edildiğini ve daha sonra da öldüğünü duyunca, müteessir olmuş ve Bizans üzerine yürüme kararı dahi almıştı. Ayrıca Anadolu'nun fethini bir an önce tamamlamak maksadıyla Türkmen beylerini Anadolu'nun fethiyle görevlendirdi.

b) Sultan Alparslan'ın Türkistan Seferi ve Ölümü :

Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk Nasr Han ile Alparslan'ın oğlu Toharistan meliki Ayaz arasında anlaşmazlık epey bir süredir devam etmekteydi. Nasr Han'ın, Türkistan seferinde bulunduğu bir sırada Ayaz, Buhara ve Semerkand taraflarına akınlarda bulunmuştu. Ayaz'ı cezalandırmak maksadıyla harekete geçen Han, Ayaz'ı bozguna uğratmış, adamlarından bir kısmını esir almış, bir kısmını da öldürmüştü. Nasr Han'ın karısı, Ayaz'ın kızkardeşi, dolayısıyla Alparslan'ın kızıydı. Nasr Han karısını, kardeşi Ayaz'a yardım ettiği, ona casusluk yaptığı gerekçesiyle dövmüş ve karısının ölümüne sebep olmuştu. Kızının ölümüne üzülen Sultan Alparslan, hem Nasr Han'ı cezalandırmak, hem de bölgede bozulan nizamı düzeltmek üzere 1072 yılının Eylül ayı sonlarında Türkistan seferine çıktı. Kaynaklar -mübalağalı olarak- Alparslan'ın bu sefer esnasında yanında ikiyüzbin asker olduğunu yazmaktadırlar(1). Mamafih, Selçuklu ordusunun sayısının fazlalığı, Ceyhun nehrini yirmidört günde geçmiş olmalarından anlaşılmaktadır(2).

Ceyhun'u geçen Selçuklu ordusu, Karahanlı ülkesinde rahatlıkla ilerlemeye devam ederken, Barzam kalesi direnmeyi sürdürmekteydi. Fakat kale muhafızı Yusuf Harezmi, daha fazla direnmenin imkânsızlığı karşısında sultana bir suikast planı hazırlayarak teslim olmaya karar verdi. Sultanın eline geçip eziyet görmesinler diye, üç çocuğu ile karısını öldürttü. Teslim olan Yusuf, sultanın huzuruna

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 78

(2) el-Bundari (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, 44), «Sultan Alparslan, Kâtibin kâğıt üzerine satır çektiği gibi Ceyhun üzerine köprü çekti, askerinin o köprü üzerinden geçmesi bir ay sürdü» demektidir.

çıkarıldığında, çizmesinde sakladığı bıçak ile sultanın üzerine saldırdı. Alparslan ile yanında bulunan Emir Gevherâyin yaralandı(1). Yusuf, orada bulunan hizmetkarlar tarafından hemen öldürüldü. Ancak sultan almış olduğu ağır yaradan kurtulamayarak dört gün sonra, 25 Kasım 1072'de, kırküç yaşındayken öldü. Merv şehrinde gömüldü(2).

Sultanın ölümü, devlet içersinde bir sarsıntıya meydan vermemek için bir süre gizli tutuldu. Onun ölüm haberi duyulunca, bütün İslâm dünyası yasa büründü. Halife, 21 Ocak 1073'de sultanın İslâmiyete yaptığı hizmetler dolayısıyla halkı mateme davet etti.

Sultan Alparslan, çok merhametli ve dindar bir kişiydi. Fakir ve düşkünlere yardım eder, maaş verirdi.

Sarayında fakirler için elli koyun kestirir, bunu aş olarak yoksullara dağıttırırdı. Hükümdarlar arasında onun kadar dine ve cihada bağlı olanı az idi. Ona verilen *Sultanü'l-Âdil, Ebu'l-Feth* gibi lakaplar onun bu vasıflarını göstermekte olup, hıristiyanlar arasında da böyle tanınırdı.

Sultan Alparslan'ın kazandığı Malazgirt zaferi ile zafer sonrası Anadolu'ya Türkmen beylerini sevketmiş olması, Türk ve dünya tarihinin bir dönüm noktası oldu.

Anadolu'yu fethe memur edilen komutanların kimler olduğu hakkında kaynaklarda sıhhatli bilgi bulunmamasına rağmen, Melikşah'ın hükümdar olduğu sıralarda başta, Kutalmışoğulları ile Tutak ve Artuk beyler olmak üzere birçok Türkmen beyi Anadolu'da fetihlerde bulunuyorlardı. Büyük Türk sultanının bu ileri görüşlülüğü sayesinde, Anadolu kısa bir süre sonra bir Türk yurdu hâline geldi.

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 78

(2) M. A .Köymen, (Alp Arslan ve Zamanı, I, 75-76), Sultan Alparslan'ın doğumunu, 20 Ocak 1029 olarak vermektedir.

3 — SULTAN MELİKŞAH (1073-1092)

6 Ağustos 1055 Pazar günü doğan Melikşah, daha çok küçük yaşlardan itibaren babası Sultan Alparslan tarafından itina ile yetiştirildi. O daha dokuz yaşlarındayken vezir Nizamü'l-Mülk'ün yanında savaşa katıldı. Sultan Alparslan, Gürcistan seferine devam ederken, oğlu Melikşah ile veziri Nizamü'l-Mülk'ü karargâhında bırakmıştı. Onlar da yanlarındaki kuvvetlerle çevredeki bir-iki kaleyi ele geçirmişlerdi. Bunların arasında Sürmari (Sürmeli Çukuru) kalesi de vardı. Bunu takiben çok iyi tahkim edilmiş olan Meryemnişin kasabası üzerine yürüyen Melikşah, surların sağlamlığına rağmen burayı da ele geçirmişti.

Sultan Alparslan, 1066 yılında Radgân'da bulunduğu sırada, düzenlediği bir merasimle oğlu Melikşah'ı veliaht ilân etti. Devletin ileri gelenleri, ordu komutanları, ilim adamları toplanıp Melikşah'ı müstakbel sultan olarak kabul ettiklerine söz verip, yemin ettiler. Sultan Alparslan, oğlunu bir ata bindirip önünde birkaç adım yürüdü ve bütün ülkede veliaht Melikşah adına hutbe okutulmasını emretti. Daha sonra Radgân'dan çevredeki merkezlere ulaklar yollayarak Radgân'a gelmelerini istedi. Herkes toplanınca Melikşah, mücevherler ile süslü altın bir taht üzerine çıktı. Hazır bulunanlar, Melikşah'a bağlılıklarını bildirdiler. Merasim, sultanın oğluna nasihatları ile sona erdi.

Sultan Alparslan, ayrıca Abbasi halifesi el-Kaim Biemrillah'tan Melikşah'ın veliahtlığını tasdik etmesini istedi. Halife, veziri İbnü'l-Cehr'in oğlu Amidüddevle'yi Nişapur'a sultanın nezdine gönderdi, ayrıca Melikşah'a hil'atler hediye etti. Böylece ölümünden sonra ortaya bir saltanat mücadelesinin çıkmasını istemeyen Sultan Alparslan, kendi sağlığında oğlu Melikşah'ın sultanlığını garanti altına almış oldu.

Kardeşlerinin hepsinden büyük olmamasına rağmen veliaht ilân edilen Melikşah, 1066 yılını takip eden yıllarda bir süre Huzistan hâkimi Melik Hezâresb ile beraber Harezm'de, bir süre de Şiraz'da oturmuş, ancak daha ziyade İsfehan'da vakit geçirmiştir. Melikşah'ın veliahtlığı gibi evlenmesi de çok küçük yaşlarda olmuştur. Semerkand

hükümdarı Şemsü'l-Mülk'ün amcası İsa Han'ın kızı Terken Hatun ile 1064 yılında evlendirilmişti. Melikşah'ın bundan başka, oğlu Berkyaruk'un annesi olan Zübeyde Hatun adlı bir karısı daha vardı(1).

a) Melikşah'ın Sultan Olması:

Sultan Alparslan 25 Kasım 1072'de ölünce, devlet erkânı, komutanlar ve ilim adamları toplanarak Melikşah'ı sultan ilân ettiler. Yapılan bu cülûs töreninden sonra tahta oturan onsekiz yaşındaki genç sultan, etrafındakilere ihsanlarda bulundu. Ordu mensuplarına yediyüzbin altın (dinar) bahşiş verdi. Babasının cenazesini, Merv'e naklettirerek dedesi Çağrı Bey'in yanına gömdürdü. Nizamü'l-Mülk'ü yeniden vezir tayin ederek, 1073 yılının Ocak ayı başında Horasan üzerinden Nişapur'a geldi. Buradaki iç kalede muhafaza altına alınmış olan hazinenin bir kısmını ordu mensuplarına dağıtarak onların gönüllerini kazandı. Bundan sonra komşu ülkelere haberciler yollayarak, babasının vefat ettiğini ve yerine kendisinin sultan olduğunu bildirdi(2). Sultanın gençliğinden istifade etmek isteyen Karahanlılar'ın Batı kolu hükümdarı Semerkand hanı II. Nasr, Aralık 1072'de Tirmiz'e girdi. Bunu takiben de Vali Ayaz'ın Cürcan'a gitmiş olmasından istifade ederek Belh üzerine yürüdü. Belh halkı, büyük bir korku içinde Semerkand hanına teslim oldular. Bu durumu duyan şehir valisi Ayaz, Ocak 1073'te Belh'e gelerek, şehre yeniden hakim oldu ve II. Nasr'a bir ders vermek için de yanındaki onbin kişilik kuvvet ile Tirmiz'e doğru yürüdü. Fakat yapılan muharebede mağlup olup askerinin pek çoğu telef oldu. Kendisi de pek az bir kuvvetle kaçmayı başardı.

Karahanlıların yanısıra Gazneliler de Alparslan'ın ölümünü fırsat bildiler. Alparslan'ın kardeşi Emirü'l-Ümera Osman'ın hâkimiyetindeki Çiğilkent şehrine hücum edip, Osman'ı esir ettiler. Osman ile birlikte hazineyi de alıp Gazne'ye götürdüler.

b) Devrindeki Olaylar:

a) Kavurd Bey'in İsyanı:

Doğuda durum bu merkezde iken batıda Kirman meliki Kara Arslan Kavurd Bey isyan etti. Saltanatı ele geçirmek isteyen Kavurd Bey, bu maksatla Rey şehrine doğru yürümeye başladı. Doğuda ce-

(1) İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, 7

(2) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 80, 81; el-Bundari, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, 48

reyan eden hâdiselere nazaran çok ciddi bir durum arzeden Kavurd Bey'in isyanını duyan Melikşah, amcasına gönlünü hoş tutucu mektuplar yazmışsa da Kavurd Bey, kendisinin sultanlığa lâyık olduğunu bildirdi. Meseleyi kuvvetin çözebileceğini gören Melikşah ile Vezir Nizamü'l-Mülk, Rey şehrine Kavurd Bey'den daha önce varıp gerekli tedbirleri aldılar. Sultan Melikşah, öncü bir kuvveti Savtegin komutasında Kavurd Bey üzerine yolladı. Savtegin, Kavurd Bey'in ordusunun ileri uçlarına hücum ederek, ilk darbeyi vurdu. Ancak esas muharebe, 16 Mayıs 1073'de Hemedan civarında Kerec hududunda oldu. Muharebenin başlangıcında Kavurd Bey'in kuvvetleri, Savtegin'in idaresi altında sağ kanadı, zorlayıp geri attı ise de Temirel komutasındaki sol kanat yaptığı taarruz ile Kirman ordusunu bozguna uğrattı. Ordusunun mağlubiyetini gören Kavurd Bey, kaçarak Hemedan dağlarında saklandı.

Kavurd Bey'in yakalanması vazifesi Emir Temirel'e verildi. Temirel, Kavurd Bey'i yakaladığını ve beraberinde getirmekte olduğunu önceden bildirince, Sultan Melikşah amcasını karşılamaya çıktı. Kavurd Bey, yeğeninin ayaklarına kapanarak af dilemesine rağmen, affedilmedi. Çünkü askerler arasında taraftarları olduğundan, yeni meselelerin ortaya çıkmasından endişe edilmekteydi. Kavurd Bey yay kirişi ile boğularak öldürüldü. Ancak taraftarlarını teskin için, Kavurd Bey'in esarete dayanamayıp yüzüğündeki zehiri içerek öldüğü etrafa duyuruldu. Kavurd Bey'in yanında getirdiği oğullarından Sultanşah ve Emiranşah da esir edilmişlerdi. Babalarının öldürülmesinden sonra, bunların da babaları gibi saltanatta hak iddia etmemeleri için gözlerine mil çekildi. Kavurd Bey'in bir diğer oğlu olan Kirmanşah, Kirman Selçuklu tahtına oturdu(1). Ancak Kirmanşah bir yıl kadar sonra ölünce, yerine kardeşi Hüseyin geçti. Hüseyin'in yaşı çok küçük olduğundan ağabeyi Sultanşah kör olmasına rağmen saltanatı elde etti. Sultan Melikşah, Kirman bölgesini kendisine bağlı olmak şartıyla Kavurd'un ailesine vermişti. Fakat bu arada da Emir Savtegin'i bölgeye tayin eden sultan, böylece Kavurd'un evlatlarını kontrol altına aldı. Bu durum Kirman'da karışıklıklara yol açtı. Bunun üzerine Sultan Melikşah 1075 yılında Kirman üzerine yürümek zorunda kalarak Berdesîr önlerine geldi. Melikşah'tan özür dileyen Sultanşah, hem bir savaşı önlemiş hem de eski mevkiini muhafaza etmiş oldu.

Melikşah, Kavurd Bey'in isyanının bastırılmasında hizmetlerini gördüğü veziri Nizamü'l-Mülk'e atabeg ünvanı ile vezirin doğduğu

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 82; el-Bundari, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, 49; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, 11

yer olan Tûs şehrinin ıktaını verdi. Bunu takiben de Abbasi halifesinden saltanatının tasdikini istedi. Halife el-Kaim Biemrillah, Bağdat şahnesi Gevherâyin'e ahidnâme ile bir bayrak vererek, Melikşah'a götürmesini istedi. Ayrıca Melikşah'a o zamana kadar hiç bir sultana verilmemiş olan *Kasîm Emiri'l-Müminîn* lakabı ile *Muizzü'd-Din, Celâlü'd-Dünya ve'd-dîn* ünvanını verdi(1).

b) Maveraünnehr Seferi:

Batıdaki meseleleri halledip, sultanlığını halifeye tasdik ettiren Melikşah, doğudaki gelişmeleri itina ile takip ederek savaş hazırlıklarına başladı ve Semerkand hanı Şemsü'l-Mülk II. Nasr'ın ele geçirmiş olduğu Tirmiz üzerine yürüdü. Sultan Melikşah, Emir Savtegin'i öncü olarak Semerkand'dan gelecek yardımcı kuvvetlerin yolunu kesmek üzere Ceyhun kenarlarına yolladı. Nitekim Savtegin, Tirmiz'e yardıma gelmekte olan bir Karahanlı kuvvetini yendi. Semerkand hanının kardeşinin idaresinde olan Tirmiz, kuvvet alamayınca Sultan Melikşah'a teslim oldu. Selçuklu sultanı, hanın kardeşine iyi davranarak onu serbest bıraktı. Sultanın esas hesaplaşmak istediği hanın kendisi idi. Bu maksatla sultan, Semerkand üzerine yürüdü. Selçuklu ordusunun öncülerinin Semerkand civarında görülmesinden sonra yaptığı hatayı anlayan II. Nasr, sultandan özür dileyip bağlılığını arzetti. Sultan Melikşah, Nasr'ı affedip yerinde bıraktı. Yolu üzerindeki Belh ile Toharistan'ı kardeşi Şihabüddevle Tekiş'e verdikten sonra Rey'e döndü.

Selçuklu sultanı Melikşah'ın bu doğu seferi, sadece Karahanlılar üzerine değil, aynı zamanda Gazneliler üzerine de olmalıdır. Çünkü sultanın amcası olan Osman, Gazneliler tarafından yakalanıp hapsedilmişti. Kaynaklarda bu hususta sarih bir malumat olmamasına rağmen, Osman'ın serbest bırakılmasına bakılırsa, Gazne sultanı İbrahim'in Melikşah'tan bu sefer esnasında özür dilemiş olması gerekir(2).

c) Suriye Selçuklu Melikliğinin Kurulması:

Sultan Alparslan, gerek Anadolu'nun gerekse Suriye'nin fethine bir çok komutan tayin etmişti. Bunlardan Atsız Bey, yine bir Türkmen beyi olan Şöklü ile beraber Suriye'nin fethine memur olmuşlardı. Atsız Bey, Fatımiler'in hâkimiyeti altındaki Remle ve Kudüs'ü ele geçirmiş, Dımaşk'ı (Şam) birkaç defa muhasara etmişti. Nihayet Dı-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 91
(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 92-93

maşk, Mart 1076'da Atsız'a teslim oldu. Şöklü ise Suriye'nin sahil bölgesinde fetihlerine devam ederek, 1074'te Akka'yı ele geçirmeye muvaffak olmuştu. Ancak bu Türkmen beyi, Atsız Bey'den çekinerek Selçuklu hanedanından olan Kutalmışoğulları'ndan biri ile anlaşarak Atsız Bey üzerine yürüdü. Ancak mağlup olup giriştiği muharebede hayatını da kaybetti.

Suriye'nin önemli merkezlerine sahip olan Atsız Bey, bununla yetinmeyip Mısır'ı da ele geçirmek istedi. Bu maksatla Kahire önlerine kadar geldi. Ancak ağır bir mağlubiyete uğrayıp Dımaşk'a çekildi (Ocak 1077).

Atsız Bey'in Mısır'da uğradığı mağlubiyeti duyan Sultan Melikşah, Suriye'yi ve o civarda fethedilecek bütün yerleri kardeşi Tacüddevle Tutuş'a ıkta etti. Mısır Fatımi halifesi el-Muntasır'ın bir süre önce vezirliğe tayin ettiği Bedrü'l-Cemâli, Atsız Bey'in peşini bırakmayarak Nasrü'd-Devleti'l-Cüyûş komutasında bir orduyu Dımaşk üzerine yolladı. Nasrüddevle, Dımaşk'ı kuşattı ise de alamadı. Ancak ertesi yıl daha kuvvetli bir ordu ile gelerek Dımaşk'ı teslime zorladı. Çaresiz kalan Atsız Bey, bu sıralarda Haleb'i kuşatmakta olan Tacüddevle Tutuş'tan yardım istedi. Tutuş bu fırsatı değerlendirerek Dımaşk'a doğru yola çıktı. Melik Tutuş'un geldiğini duyan Mısır komutanı Nasrüddevle, kuşatmayı kaldırarak geri çekildi. Dımaşk'a giren Tutuş, *el-Melikü'l-Muazzam* ünvanı ile şöhret bulmuş olan Atsız Bey ile kardeşini öldürttü. Bu suretle Tutuş'un hâkimiyeti Suriye'de daha da kuvvetlendi(1).

d) Doğu Arabistan Seferi:

Sultan Alparslan Atsız gibi bir Türkmen beyi olan Artuk'u Anadolu'nun fethiyle vazifelendirmişti. Türkmenler üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olan Artuk Bey, Sakarya nehri kıyılarına kadar ulaşmış, Bizanslılar ile defalarca yaptığı muharebeler sonunda Anadolu yolunun açılmasına yardımcı olmuştu. Melikşah sultan olunca, Artuk Bey'i Anadolu'dan alarak Hulvan (Luristan)'a yolladı. Artuk Bey, yine Sultan Melikşah'ın emriyle el-Ahsa ve Bahreyn'de huzursuzluklar çıkartan Şii Karmatîler'in üzerine gönderildi.

el-Ahsâ sahillerindeki Katif'e gelen Artuk Bey, Necid Çölü'nü geçebilmek için gerekli deve ve yiyeceği temin edebilmek için Basra'ya geldi. Buradan ihtiyacı olan yiyecek, malzeme ve deveyi temin ettikten sonra Ocak 1077'de yeniden Katif'e hareket etti. Katif hâkimi Yahya

(1) A. Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, 91

b. el-Abbas, Artuk Bey'den korkarak Katif kalesini tahliye etti. Katif'ten Bahreyn adalarına geçen Artuk Bey, burayı ele geçirdikten sonra el-Ahsâ'daki Karmatileri cezalandırdı. Hutbeyi Abbasî halifesi ve Sultan Melikşah adına okuttu. Bundan çok memnun olan Abbasî halifesi el-Muktedî, Artuk Bey'e altın eyerli bir at ve hil'atlar vererek teşekkür etti. Artuk Beyin bu seferi ile Doğu Arabistan, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hâkimiyetine geçti(1).

e) Diyarbekir'in Fethi:

Melikşah'ın kardeşi Tutuş, Suriye'de hâkimiyetini genişletmek üzere faaliyete girişince, Musul emiri Şerefüddevle Müslim ile arası açıldı. Müslim Mısır Fatımî halifesinden yardım istedi. Fatımîler'den alacağı yardıma güvenerek de Şam'ı zaptetmek için faaliyetlere girişti. Ancak umduğu yardımı alamayan Müslim, Mayıs 1083'de mağlubiyete uğradı.

Müslim'in Mısır Fatımî halifesi ile işbirliği yapmasına kızan Harrân kadısı, isyan ederek şehri bir Türkmen beyi olan Çubuk'a teslim etmek istedi. Lakin Müslim, Çubuk Bey yetişemeden Harran'ı bir süre kuşattıktan sonra ele geçirdi. Kadı ile birlikte onunla işbirliği yapan birçok kişiyi kılıçtan geçirdi. Gerek bu hâdise, gerekse Diyarbekir emiri Mansur'un babası Nizameddin gibi itaatkâr olmayıp, davranışlarının şüphe ile karşılanması, Diyarbekir bölgesinden sultana gelen şikayetleri artırdı. Son olarak da, önce Mervanîler'in, sonra da Abbasilerin veziri olan Arap asıllı Fahrüddevle Cehir'in sultana gelerek, bu bölgenin fethedilmesi gerektiğini belirtmesi, Melikşah'ın buraya asker sevketmesine sebep oldu. Sultan, Fahrüddevle'yi Diyarbekir emirliğine tayin ederek, büyük bir ordunun başında Diyarbekir'e yolladı. Ayrıca onun yanına Artuk, Çubuk, Gevherayin gibi Türk beylerini de kattı.

Fahrüddevle'nin komutası altındaki Selçuklu ordusu, Diyarbekir'e yaklaştığında Müslim, sultana eskisi gibi bağlı kalmak istediğini bildirdi. Fahrüddevle'nin, Müslim'in çekilmesi şartı ile itaat teklifini kabule yanaşmasına ve Selçuklu ordusunun çekilmesine Artuk Bey itiraz etti. Bu duruma kızan bir kısım Türkmenler, geceleyin ani bir hücumla Müslim'in ordugâhına girdiler. Buradaki Arap askerini bozup bütün harp malzemeleri ile at, deve ve koyun sürülerini ele geçirdiler. Askeri dağılan Müslim, Diyarbekir (Amid)'e çekildi.

Bu hâdise, Artuk Bey ile Fahrüddevle'nin aralarının açılmasına sebep oldu. Buna rağmen Diyarbekir'in muhasarası devam etmekte-

(1) A. Sevim, «Sultan Melikşah Devrinde Ahsâ ve Bahreyn Karmatileri'ne Karşı Selçuklu Seferi», Belleten, XXIV, 94

di. Türk komutanlarının anlaşmazlığından faydalanan Şerefüddevle, Diyarbekir'e ulaşan yolları kontrol altında tutan Artuk Bey ile anlaşarak salimen Rakka'ya çekilmeye muvaffak oldu (Ağustos 1084).

Artuk Bey'in Şerefüddevle ile anlaşıp Sincar'a çekilmesi üzerine Fahrüddevle'nin oğlu Zaimüddevle Ebu'l-Kasım, yanındaki bir kısım kuvvetle Meyyafarikin (Silvan)'e gelerek kalesi de bulunan bu şehri kuşattı. Bu arada Fahrüddevle de boş durmayıp, Mervaniler'e ait şehir ve kasabalar üzerine şiddetli taarruzlarda bulundu. İç kalesi hariç olmak üzere Mardin, Siirt, Erzen ve Hısn-ı Keyfa gibi önemli merkezler peşpeşe Selçuklu ordusunun eline geçti.

Diyarbekir emiri Nasrüddevle Mansur, Sultan Melikşah'ın huzuruna çıkarak memleketini kurtarmaya çalıştı. Sultan Melikşah, ona Diyarbekir ile Meyyafârikin'i (Silvan) bırakabileceğini, ancak diğer yerleri teslim etmesi gerektiğini söyledi. Diyarbekir surlarının sağlamlığına ve hristiyan veziri Ebû Salim'in, *«on yıl dayanabilirlz»* lafına aldanan Mansur, sultanın teklifini kabul etmedi. Oysa ki Diyarbekir halkı, memnun olmadığı vezire karşı ayaklandı ve şehir, 4 Mayıs 1085'te teslim oldu. Böylece Mervaniler Devleti yıkıldı. Emir Yakut'un idaresinde olan ve o zamanlar Hısn-ı Ziyâd olarak bilinen Harput, Çubuk Bey'e verildi ve burada onbeş yıl kadar sürecek Çubukoğulları Beyliği kuruldu(1).

f) Musul'un Zaptı ve Tekiş'in İsyanı:

Musul, Sultan Melikşah'ın tâbilerinden (aynı zamanda halası Safiye Hatun'un kocası) Şerefüddevle'nin hâkimiyeti altında idi. Şerefüddevle'nin Diyarbekir muhasarasında Mervaniler ile işbirliği yapması ve Selçuklu ordusuna karşı mukavemet göstermesi sultanı kızdırmıştı. Sultan, Ukayliler'in bütün topraklarını Fahrüddevle'nin oğlu Amidüddevle'ye ıkta ederek Bağdat şahnesi Kasımüddevle Aksungur ile birlikte Musul üzerine gönderdi. Diyarbekir muhasarasını terketmek ve Şerefüddevle ile anlaşmak suretiyle suçlu bir durumda bulunan Artuk Bey, kendisini affettirmek için yanındaki Türkmenler ile beraber Musul önünde bulunan Amidüddevle'ye katıldı. Kuvvetli bir ordu ile kuşatılmış olan Musul, kolayca ele geçirildi. İsfehan'dan Ukayli ülkesine gelmekte olan Sultan Melikşah da Musul'a gelerek merasimle karşılandı(2). Sultan, veziri Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Müeyyedü'l-Mülk'ü, Şerefüddevle'nin bulunduğu Rahbe şehrine yolladı ve onun huzuruna gelmesini istedi.

Şerefüddevle sultana hediyeler sunmak için borç para temin ede-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 125; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, 35
(2) İ. Kafesoğlu, Aynı eser, 47

rek, cins atlar satın aldı. Bunların arasında, Diyarbekir'den kaçarken hayatını kurtaran meşhur atı *Beşşâr* da vardı. Bu atı yarıştıran sultan, birinci geldiğini görünce de hayret etti(1). Şerefüddevle'yi affeden sultan, ayrıca ona eski emaretini de verdi.

Bu sıralarda Belh ve Toharistan meliki Tekiş, kardeşi Melikşah'a karşı isyan etti. Tekiş daha önce de isyan etmiş; Merv-i Rûd, Şahcân ve Tirmiz gibi yerleri işgal ederek Nişapur'u ele geçirmek istemişti. Ancak Melikşah'ın müdahalesi ile Tirmiz'e çekilmiş, burada muhasara altına alınmıştı. Tekiş, kardeşinin kuvvetlerine dayanamayacağını anlamış ve sultanın huzurunda af dileyerek hayatını kurtarmıştı. Ancak sultan Melikşah'ın Musul'da bulunmasını fırsat bilerek yeniden ayaklanan Tekiş, Merv-i Rûd'dan Serahs'a kadar uzanan bölgeyi yeniden ele geçirmiş ve Serahs'ı kuşatmıştı. Musul'dayken isyan haberini alan sultan, yanına aldığı Porsuk, Bozan ve Ayaz gibi beyler ile Horasan'a hareket etmişti. Tekiş ise, aldığı yanlış istihbarat sonucu sultanın çok yakınlarda olduğunu duyunca Serahs'ın muhasarasını terkederek Tirmiz'e çekilmişti. Sultan Melikşah, Musul'dan hareketinden ancak üç ay sonra Tirmiz'e ulaşabildi. Tirmiz'i zorlayan sultan, Tekiş'i kaleden indirerek hapse attı. Yerine onun oğlu Ahmed'i tayin etti(2).

g) Sultan Melikşah'ın Suriye Seferi:

Sultan Melikşah, kardeşi Tekiş'in isyanı ile uğraşırken, Anadolu'da hâkimiyetini kurmuş olan Türkiye Selçuklu sultanı Süleymanşah, Çukurova bölgesini fethettikten sonra Antakya'yı almış ve Halep şehrini kuşatmıştı. Kendisine karşı koyan Şerefüddevle Müslim'i yenip bertaraf eden Süleymanşah, Suriye meliki Tacüddevle Tutuş'a mağlup olarak hayatını kaybetti. Tutuş, bu galibiyetten sonra, Halep emiri İbnü'l-Hutaytî'ye haber gönderip şehri teslim etmesini istedi. İbnü'l-Hutaytî ise, bir yandan Haleb'i ancak Sultan Melikşah'ın müsaadesiyle terkedebileceğini Tutuş'a bildirirken; bir yandan da sultanı Haleb'e davet etti.

Bunun üzerine Tutuş şehri kuşattı. İbnü'l-Hutayti'ye kızan İbnü'r-Râva, Tutuş'a yardım ederek onun şehri ele geçirmesini sağladı (12 Temmuz 1086). Lâkin iç kale mukavemete devam etmekteydi. Bu sıralarda Tutuş, sultanın Suriye'ye yaklaşmakta olduğu haberini alınca Haleb'i terkederek, Artuk Bey ile beraber Suriye içlerine çekildi.

Esasen *Anadolu Fatihi* olarak tanınan Süleymanşah'ın ölümünden üzgün olan ve Tutuş'a karşı kızgınlığını bir mektup ile bildiren

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 126-127
(2) İbnü'l-Esir, Aynı eser, X, 127-128

Sultan Melikşah, yanında Porsuk, Bozan ve Kasımüddevle Aksungur gibi komutanlar olduğu hâlde Eylül 1086'da İsfehan'dan Suriye'ye doğru yola çıkmıştı. Ekim ayında Sultan Musul'a geldi. Oradan Harran'a geçerek komutanlarından Bozan'ı mühim bir kuvvetin başında Urfa'nın fethi ile vazifelendirdi. Harran'dan Caber'e geçen Melikşah, kalenin surlarını yıktıktan sonra Menbiç üzerine yürüdü. Burayı da hâkimiyeti altına alan Sultan Melikşah, 4 Aralık 1086'da Haleb'e girdi. Halep kalesi muhafızlığını Nuh Türki'ye veren Sultan Melikşah, şehrin valiliğine de Aksungur'u tayin etti. Sultan Halep'te iken Şeyzer emiri Ebu'l-Murhaf Nasr b. Ali, itaatını arzedip Şeyzer, Lazkiye, Kefertab ve Fâmiye'yi Sultan Melikşah'a teslim etti. Sultan, emirin bu davranışı karşısında onunla barış yapıp Şeyzer'i kendisine verdi(1).

Sultan Melikşah'ın Urfa'yı fethetmekle görevlendirdiği Bozan, 28 Şubat 1087'de bu şehri Bizanslı ve Ermeni müdafilerin elinden aldı. Sultan Melikşah da mükâfat olarak ona Urfa valiliğini tevdi etti(2). Daha sonra da Antakya'ya doğru harekete geçti. Süleymanşah'ın veziri Hasan b. Tahir'in idaresindeki Antakya'nın kapılarını sultana açtı. Sultan, buranın valiliğini Yağısıyan'a verip Süveydiye'ye geçerek, Akdeniz'e ulaştı. Urfalı Mateos, bu hâdiseyi şöyle anlatmaktadır:

«Sultan, Antakya'yı zaptettikten sonra Süveydiye denilen yere gitti. Sultan, oradan geniş denizi görüp, hâkimiyet sahasının babası Alparslan zamanındakinden çok daha genişlemiş olmasından dolayı Allah'a şükretti. Atını denize doğru sürerek, kılıcını çekip üç defa denizin içine daldırdı ve; «İşte, Allah İran denizinden bu denize kadar olan bölgeleri benim hâkimiyetime vermiştir» dedi. Sonra elbisesini çıkarıp yere serdi ve namaz kılıp Allah'ın inayetine şükretti. Sultan, uşaklarına denizden kum almalarını emretti. O, bunu İran'a götürüp babası Alparslan'ın kabrine serpti ve; «Babacığım! İşte sana müjde, henüz bir çocuk olarak bırakmış olduğun oğlun, dünyayı baştan başa fethetmiştir», dedi(3).

Ülkesinin hudutlarını batıda Akdeniz'e kadar genişleten Sultan Melikşah, Dımaşk'a çekilmiş olan kardeşi Tutuş ile Artuk Bey'i takip etmeyerek hilâfet merkezi Bağdat'a geldi (13 Mart 1087). Bu onun Bağdat'ı ilk ziyaretiydi. Başta halifenin veziri Zahiriüddin Ebû Şücâ olmak üzere, bütün Bağdatlılar Melikşah'ı ve maiyetini hürmetle karşıladılar. Sultan *Dârü'l-Memleket* denilen hükümet konağında misa-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 136
(2) Urfalı Mateos, 173
(3) Urfalı Mateos, 172

fir edildi. Bağdat'a gelişinin ertesi günü, yanında getirmiş olduğu hediyeleri halifeye sundu.

Halife el-Muktedî de Sultan Melikşah'ın hediyelerine mukabelede bulunup ona cins arap atları yolladı. Ava meraklı olan Melikşah, Bağdat civarında bir süre avlandı. Nihayet halife 25 Nisan 1087'de resmî bir kabul merasimi tertip ederek, Sultan Melikşah'ı sarayında kabul etti, ona yedi tane hil'at giydirdi. Ayrıca Melikşah'a Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı olduğunu göstermek maksadıyla iki kılıç kuşattı. Halife, bu kabul törenine katılan Vezir Nizamü'l-Mülk ile diğer komutan ve devlet adamlarına ihsanlarda bulundu. Sultan bir süre daha Bağdat'ta kaldı. Bu sırada kızı Mehmelek Hatun ile Halife el-Muktedi'nin düğün töreni yapıldı. İbnü'l-Esîr'e göre, Mehmelek Hatun'un çeyizi, yüzotuz deve ve yetmişdört katır sırtında Nisan 1087'de Bağdat'a getirildi(1). Yapılan muhteşem bir düğünden sonra Sultan Melikşah, 23 Mayıs 1087'de İsfehan'a hareket etti.

h) Sultan Melikşah'ın Türkistan Seferi:

Sultan'ın karısı Terken Hatun'un yeğeni olan Karahanlı hükümdarı Hızır Han'ın ölümünden sonra, yerine geçen oğlu Ahmed Han, tecrübesizliğinden dolayı âlimler ile zenginlerin nefretini kazanmıştı. Ahmed Han, durmadan zenginlerin mallarını müsadere ve âlimleri de tahkir ediyordu. Bunlar, Melikşah'a adamlarını yollayarak onun Türkistan'a gelmesini istiyorlardı. Ortaya çıkan huzursuzluğu gören Melikşah, Türkistan seferine çıkıp Buhara'yı yaptığı epey tahribattan sonra ele geçirdi. 1088 yılının Temmuz ayında da Semerkand'a varıp, Ahmed Han'ı muhasara altına aldı. Çetin bir savaştan sonra da Semerkand'ı ele geçiren Sultan Melikşah, yakaladığı Ahmed Han'ı İsfehan'a gönderdi. Sultan, Semerkand'ı ele geçirdikten sonra Kaşgar'a doğru ilerlerken Karahanlı hükümdarı, Özkent'te Melikşah'ın yanına gelerek itaatini arzetti. Ayrıca hutbede ve kesilen sikkelerde onun adına yer vereceğine dair söz verdikten sonra Melikşah, Horasan'a döndü(2).

Ancak Horasan'a dönmesinden hemen sonra Sultan Melikşah'ın kendilerine iyi muamele etmeyip, sofrasında bir lokma yemek dahi vermediğini bahane eden Çiğil kabileleri isyan ettiler. İsyan haberini alan Sultan Melikşah, Semerkand'a doğru yeniden yola çıktı. Bir süre önce isyancıları desteklemek üzere gelen Kaşgar Hanı'nın yeğeni Yakup Tekin, Sultan Melikşah'ın yaklaştığı haberini alınca, Ferga-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 145
(2) O. Turan, Aynı eser, 164

na'dan Atbaşı'na kaçtı. Semerkand'ı ikinci defa ele geçiren Sultan Melikşah, Yakup Tekin'in peşini bırakmadı. İşin ciddiyetini gören Kaşgar Hanı, Yakup Tekin'i yakalayıp sultana teslim etti. Böylece Büyük Selçuklu Sultanı, Çin hududuna kadar bütün Türkistan hanlarını hâkimiyeti altına alıp İsfehan'a döndü(1).

ı) Sultan Melikşah'ın Bağdat'ı İkinci Ziyareti:

Türkistan seferini tamamlayan Sultan Melikşah, 5 Kasım 1091'de ikinci defa Bağdat'a geldi. Sultan'ın bu ziyareti münasebeti ile kardeşi Suriye meliki Tacüddevle Tutuş, Halep valisi Kasımüddevle Aksungur, Urfa valisi Bozan ve Emir Çubuk Bağdat'a davet edildiler. Sultanın bu gelişinde de şehir içinde büyük şenlikler yapıldı, gece her taraf ışıklandırılarak fener alayları düzenlendi.

Melikşah, Bağdat'ta *Sultan Camii*'nin inşasına başlanması, Tuğrul Bey zamanında yapılan çarşının yenilenmesi gibi işler ile meşgul oldu. Daha sonra 1092 yılının baharında askerî erkânını toplayarak, Suriye sahilleri ile Mısır'ın fethi vazifesini Tutuş, Aksungur ve Bozan'a; Hicaz'ın kontrolü ile henüz imparatorluğa bağlanmamış olan Yemen ve Aden bölgelerinin fethi vazifesini de Gevherâyin ile Çubuk'a verdi.

Mekke'de hutbe, 1068 yılından beri, Abbasî halifesi el-Kaim Biemrillah ve Sultan Alparslan adına okunmakta idi. Melikşah sultan olduktan sonra Mekke şerifi ile münasebetlerini kuvvetlendirmek için Hac emiri Sâlar-ı Horasan'ı hediyelerle Mekke'ye gönderdi. Bu zat, Ebu'l-Kasım Dihkanî adlı birinde emaneten muhafaza edilen ve üzerinde *Mahmud b. Sebüktegin*(2) yazısı bulunan sarı ipekten Kâbe'yi örtmek için yapılmış büyük bir örtüyü beraberinde götürmüştü. O zamana kadar açıkta olan Kâbe bununla örtüldü.

Ayrıca Şerif Ebû Haşim'e, Mescidü'l-Haram'ın ve Arafat-Mekke su yollarının tamiri için otuzbin dinar takdim edilmişti. İki taraf arasındaki bu iyi münasebetler, ancak Abbasî halifesi el-Kaim Biemrillah'ın 1073'teki ölümüne kadar sürdü. Abbasî halifesinin ölümü üzerine Fatımî halifesi el-Mustansır, Mekke şerifine kıymetli hediyeler yollayarak hutbenin kendi adına okunmasını sağladı. Üç yıl kadar hutbe, Mısır halifesi adına okundu. Sultan Melikşah, 1076'da Hac emiri Sâlar-ı Horasan'ı yeniden görevlendirdi. Emir, Hanefî fakihle-

(1) İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, 113; O. Turan, Aynı eser, 165-166; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 153

(2) Gazne Devleti'nin ilk sultanı.

rinden Nûrü'l-Hüdâ'nın da desteğini sağlayarak, Mekke şerifi ile anlaşmaya muvaffak oldu. Hattâ bir rivayete göre şerif, Melikşah'ın hemşiresi ile evlenecekti. Ancak ertesi yıl (1077), Muhîtü'l-Alevî adında bir emir, Medine'yi zaptederek hutbeyi Mısır halifesi adına okuttu. Hatta Medine emiri Hüseyin b. Mühennâ, Sultan Melikşah'a sığındı. Suriye'de gerek Atsız Bey'in, gerekse Tacüddevle Tutuş'un askeri faaliyetleri, Mısır'ın gücü ile itibarını epey zayıflatmıştı. Bu bakımdan 1080'li yıllarda hutbe, yeniden Abbasî halifesi ile Melikşah adına okunmaya başlandığı gibi, Mısır halifelerinin Kâbe kapısına yazılmış olan adları da silindi. Ancak Mısır'ın sürekli olarak Haremeyn'e müdahale edebileceği düşüncesiyle Sultan Melikşah, Bağdat'ta iken, Hicaz'ın tam mânâsı ile kontrol altına alınmasını isteyerek Gevherâyin, Çubuk ve Törşek'i Hicaz seferine memur etti.

Sâdüddevle Gevherâyin ve Törşek komutasındaki Selçuklu ordusuna, Hac emiri olan Kutlug'un yakınlarından Yarınkuş da katıldı. Bunlar Hicaz'a gelerek, mevcut Selçuklu hâkimiyetini kuvvetlendirdiler. Ancak ordu ve komutanların bir kısım aşırı hareketleri, Şerif Ebû Hâşim'in şikâyetlerine sebep oldu. Selçuklu ordusu Hicaz'dan Yemen'e geçti. Aden'e gelişinin yedinci gününde, yakalandığı çiçek hastalığından kurtulamayan Törşek burada öldü. Ordunun sevk ve idaresini Yarınkuş aldı ve bütün Yemen kısa sürede Selçuklu İmparatorluğu'na bağlandı (1092) (1).

b) Sultan Melikşah'ın Son Günleri:

Selçuklu İmparatorluğu, Sultan Melikşah zamanmda büyük bir ihtişama erişmişti. Bu yükselmede vezir Nizamü'l-Mülk'ün de büyük emeği vardı. Ancak ihtiyarlayan vezirin rakip ve düşmanları, haklı haksız tenkitlerle onu Sultan Melikşah'ın gözünden düşürmeye çalışmaktaydılar. Nizamü'l-Mülk'e rakip olan Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim sultanın karısı Terken Hatun'un veziri idi.

Gerek Terken Hatun ve gerekse Ebu'l-Ganâim, hükümet işlerinde Nizamü'l-Mülk'ü tenkit ettikleri gibi, onu yakınlarına çıkar sağlamakla da suçluyorlardı. Filhakika vezirin oğulları, torunları, damatları ve hatta azatlı köleleri imparatorluğun değişik bölgelerinde yüksek devlet memuriyetlerini işgal etmişler ve büyük servetlere sahip oldukları gibi şımarık davranışlara da girmişlerdi. Bunlardan Merv valisi olan Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Osman, Sultan Melikşah'ın yakını Emir Kavdan'a tahakkümde bulunmak cesaretini dahi göstermişti. İşte bu hâdiselere, vezire yapılan ağır tenkitler de eklenince,

(1) İbnü'l-Esir el-Kâmil, X, 176

Melikşah ile Nizamü'l-Mülk arasında bir gerginlik meydana geldi. Nitekim Sultan Melikşah, ihtiyar vezirine gönderdiği mektubunda:

«Sen benim devletimi ve memleketimi istilâ eyledin; evlatlarına ve damatlarına verdin. Bunlar benim adamlarıma saygı göstermiyor, halka zulmediyor, sen de bunları tedip etmiyorsun. İster misin ki vezirlik divitini elinden, sarığını başından alayım ve halkı tahakkümünüzden kurtarayım» diye tehdit ediyordu. Vezir verdiği cevapta, sultana yaptığı hizmetleri belirttikten sonra:

«Devlete benim de ortak olduğumu bilmiyor musun? Bu vezirlik diviti ve sarık, senin tacın ile o derece alâkalıdır ki, diviti aldıktan sonra taç da kalmaz, gider» ifadesi ile adeta küstahlaşmıştı(1).

Sultan Melikşah, vezirinin bu davranışı karşısında onu azletmeden Bağdat'ı terketti. Nizamü'l-Mülk de sultanın peşinden yola çıktı. Ancak yolda Nizamü'l-Mülk, bir arzuhal vermeyi bahane ederek huzuruna gelen bir Batıni fedaisi tarafından hançerlenerek öldürüldü. Ancak bazı kaynaklar, sultanın veziri hakkında tedbir aldığını yazarlarsa da(2) bazı kaynaklar, Melikşah'ın bu olaya çok üzüldüğünü kaydederler. Nizamü'l-Mülk'ün yerine vezirliğe Ebu'l-Ganâim tayin edildi. Bu arada birçok yüksek devlet memurlarının tayinleri yeniden yapılıp, eski vezirin adamları tasfiye edildi.

Nizamü'l-Mülk'ün öldürülmesi, Ebu'l-Ganâim'e yaradığı gibi bundan Terken Hatun da istifade ederek Berkyaruk'un yerine kendi oğlu Mahmud'u veliaht tayin ettirdi. Ortaya çıkan dedikodular arasında sultanın kızı ve halifenin karısı Mehmelek Hatun'dan doğan Cafer'in veliaht tayin edileceği meselesi de olunca(3), Melikşah ile halife arasında bir gerginlik başgösterdi. Sultan, Halife Muktedi'ye Bağdat'ı terketmesini bildirdi. Halifenin sultandan on gün müsaade talep etmesini uygun bulan sultan, verilen izinin dolmasına bir gün kala zehirlenerek öldü. Onun bu şüpheli ölümü hakkında kaynaklarda değişik rivayetler mevcuttur. el-Bundarî:

«Melikşah ava çıkmıştı,... av etini çok yediğinden yakıcı sıtmaya yalandı, ayın onaltısında vefat etti. Onun ölümü ile devletin beli kırıldı. O günlerde Melikşah ile halife arasında tatsızlık vardı ki, bazı kötü düşünceli kişiler sultanın ölümünü bu tatsızlığa atfettiler»(4).

İbnü'l-Esir:

«Sultan, av eti yiyip hummâya yakalandı ve kan aldırdı. Fakat yeteri kadar kan alınamadığı için hastalığı ağırlaştı. Hastalığı ateşli

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 177-178; O. Turan, Aynı eser, 171
(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, 178
(3) Ebu'l-Ferec, I, 334
(4) el-Bundari, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, 69

hummâ idi. 15 Şevval (18-19 Kasım 1092) Cuma günü vefat etti»(1) derken Ermeni tarihçi Urfalı Mateos :

«Aynı yılda (1092), herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve iyi niyet sahibi bir zat olan büyük Sultan Melikşah öldü. O, Bağdat şehrinde, Semerkand sultanının kızı olan karısı tarafından ihanetle öldürülmüştür. O, bu muhterem zata zehir içirip en büyük hükümdarın canına kıydı» (2) demektedir. Bunların yanısıra Süryani Ebu'l-Ferec ise :

«Sultan şiddetli ve yakıcı bir hummâya tutularak öldü. Denildiğine göre kölesi Hurdik, ona zehir içirmişti» (3) şeklinde kaydetmektedir.

Kaynakların naklettiklerine ve olayların gelişmesine bakıldığında, sultanın kim tarafından düzenlendiği açıklık kazanmasa dahi, bir suikaste kurban gittiği anlaşılmaktadır. Melikşah'ın naaşı İsfehan'a götürülerek burada defnolundu.

Melikşah adaletli, din ve mezhep farkı gözetmeksizin herkese şefkatli davranan bir sultandı. Edebiyata düşkün olup şiiri sever, şair ve âlimleri himaye ederdi. Yaptırdığı medreseler, Bağdat ve İsfehan'da inşa ettirdiği rasathaneler ile ilme hizmet etmiş bir kişiydi. Bu rasathanelerde devrin büyük riyâziye ve heyet (astronomi) âlimleri olan Ömer Hayyam, Meymûn en-Necîb el-Vâsıtî ve Ebu'l-Muzaffer İsfizarî rasat işlerini tetkike memur edilmişti. Buralarda yapılan gözlemlerin bir neticesi olarak, yeni bir takvim vücuda getirilmiş ve Melikşah'ın Celâleddin lakabına nisbetle buna Celâlî takvimi denilmişti.

Sultan Melikşah zamanında Selçuklu İmparatorluğu iktisadî yükselişin zirvesinde idi. Ülkenin dört bir tarafında dolaşan ticaret kervanları, askerî muhafızlar tarafından korunur, herhangi bir zarar meydana gelirse bu devlet hazinesinden tazmin edilirdi. Onun zamanında merkezî eyaletlerin devlete ödediği vergi miktarı, ikiyüzonmilyon dinara (altın para) yükselmişti. Saray hazinesinin (Hazine-i Has) bütçesi ise yirmimilyon dinar idi. Bu gelir ile orantılı olarak kuvvetli bir ordu besleniyordu. Melikşah'ın ordusunun sayısının dörtyüzbin'e ulaştığı, merkezî kuvvetlerin ise kırkaltıbin askerden mürekkep olduğu kaynaklarda kayıtlıdır.

Selçuklu sultanları arasında çok mümtaz bir yere sahip olan Melikşah, Çin hududundan Yemen'e kadar olan memleketleri fethet-

(1) İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 181
(2) Urfalı Mateos, 178
(3) Ebu'l-Ferec, I, 334

mesinden dolayı haklı olarak *Ebu'l-Feth* lakabı ile tanınmıştır. Onun ayrıca *Sultanü'l-Âlem, Sultân-ı Azam, Sultanü'l-Muazzam, Celâleddin* ve *Sultanü'l-Âdil* gibi lakap ve ünvanları da vardı.

c) Sultan Melikşah'ın Ölümünden Sonra Selçuklu Devleti:

Çin hududundan Yemen'e kadar uzanan çok geniş topraklara sahip olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra çıkan saltanat mücadeleleri ile sarsıntıya uğramış ve uzun bir süre bu sarsıntının tesirinden kurtulamamıştır.

Melikşah öldüğü sıralarda ondört yaşında bulunan oğlu Berkyaruk'un sultan olması beklenirken, sultanın karısı Terken Hatun henüz beş yaşında olan öz oğlu Mahmud'u sultan yapmak hevesine kapıldı. Bu maksatla da hazinenin kapısını açarak ordu ve devlet mensuplarına büyük ikramlarda bulundu. O, bu cömertçe davranışı sayesinde onikibin kişilik bir ordu kurmaya muvaffak oldu. Başta devrin meşhur âlimi Gazali olmak üzere bir kısım ilim adamları Mahmud'un yaşının çok küçük olduğunu, bu bakımdan sultanlığının caiz olmayacağını belirtmelerine rağmen Terken Hatun, Halife el-Muktedi'ye baş vurarak oğlu Mahmud'un adının hutbede okunmasını sağladı. Böylece Melikşah'ın ölümünden altı gün sonra 26 Kasım 1092'de Mahmud sultan ilân edildi(1). Onun sultanlığını kuvvetlendirmek isteyen Terken Hatun, komutanlarından Kürboğa'yı Berkyaruk'u yakalamak üzere İsfehan'a gönderdi. Ayrıca kendisi de herhangi bir direniş hasıl olmasın diye ayrı bir ordu ile yola çıktı. Bir kısım ordu mensupları ile halk Berkyaruk'u tutmakta idiler. Bunların arasında bilhassa eski Vezir Nizamü'l-Mülk'ün adamları Berkyaruk'u Rey şehrine kaçırdılar. Üstelik bununla da iktifa etmeyerek onu sultan ilân ettiler. Bu durumda İsfehan'a gelmekte olan ordunun bir kısmı Rey şehrine yöneldi. Lâkin bu ordu içindeki Berkyaruk'u tutan komutanlar, emirlerindeki askerleri ile Berkyaruk tarafına geçince, Burûcerd yakınlarında yapılan muharebeyi Terken Hatun kuvvetleri kaybetti. Bu mağlubiyet üzerine Terken Hatun, Melikşah'ın amcazadesi ve Yâkuti'nin oğlu olan Gence meliki İsmail'e haber göndererek ona evlenme ve saltanatta ortaklık teklif etti. Bu teklifi cazip bulan İsmail, dayısı olmasına rağmen Berkyaruk üzerine sefere çıkmada tereddüt etmedi. Fakat onun Terken Hatun ile evlenmesini hoş karşılamayan bir kısım askerin Berkyaruk tarafına geçmesi, onun kuvvetinin azalmasına ve Kerec yakınlarında girdiği muharebeyi kaybetmesine sebep oldu. Kendi kuvvetlerince de desteklenen İsmail'in mağlup olup

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 184

İsfehan'a çekilmesi, Terken Hatun'un cesaret ve azmini kırmadı. O, bu sefer, Suriye'de sultanlığını ilân etmiş olan Melikşan'ın kardeşi Tacüddevle Tutuş'a evlenme teklif ederek İsfehan'a çağırdı.

Bu sıralarda Tutuş, Halep valisi Kasımüddevle Aksungur'a, Antakya valisi Yağısıyan'a ve Urfa valisi Bozan'a birer mektup yazarak; «*Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine sultanlığını ilân ettiğini, bu sebeple de onun hâkim olduğu ülkelerde bu kez kendisinin hâkim olmasını sağlamak için, kendisine itaat ile emirlerindeki kuvvetleriyle katılmalarını*» bildirdi(1). Aksungur, daha önceki münasebetlerinde Tutuş'a kırılmış olmasına rağmen, itirazda bulunmak cesaretini gösteremeyip itaatini arzetti. Yağısıyan ile Bozan da Tutuş'a bağlılıklarını arzedip kendi bölgelerinde onun adına hutbe okutmaya başladılar. Melikşah'ın bu üç ünlü eski komutanının kendisine katılmalarından kuvvet alan Tacüddevle Tutuş, yanında Aksungur ve Yağısıyan olduğu hâlde o zaman Ukayloğulları'nın yönetiminde bulunan Rahbe önlerine vardı. Rahbe müdafileri böylesine kuvvetli bir orduya dayanamayacaklarını gördüklerinden *eman* ile teslim oldular. Rahbe'yi Fırat nehrinin sol kıyısında bulunan Rakka'nın aynı şekilde teslim alınması takip etti. Tutuş bu iki şehir halkına âdil hükümdarlara yakışır tarzda davranıp, halkına ihsanlarda bulundu. Bu sırada, daha önce itaatini arzetmiş olan Urfa valisi Bozan, askeri ile Tutuş'a katıldı. İyice kuvvetlenen Tutuş, Nusaybin üzerine yürüdü. Nusaybin valisi büyük bir telaş içerisinde, kendi karargâhının durumunu dahi iyi ölçmeden Tutuş'un huzuruna varıp itaat arzetti. Lâkin vali ile şehre gelindiğinde bir kısım askerin direnişi ile karşılaşıldı. Buna hiddetlenen Tutuş, şiddetli bir taarruz ile Nusaybin'e girdi. Direnişte bulunan yirmi kadar Arap emiri, askerleriyle birlikte kılıçtan geçirildi.

Nusaybin'den sonra Tutuş, buraya oldukça yakın fakat büyük bir merkez olan Musul'a geldi. Şehir hâkimi İbrahim b. Kureyş'e haber yollayıp hâkimiyetini tanımasını ve adına hutbe okunmasını istedi. İbrahim, Tutuş'un bu isteğini bir taraftan reddederken, bir taraftan da şehir dışında muharebe vaziyeti aldı. Musul yakınlarındaki el-Mudayya'da iki taraf, şiddetli bir muharebeye tutuştular. Muharebe esnasında Aksungur'un adamlarıyla İbrahim'in karargâhına ani hücumda bulunması, Arap ordusunun panik içerisinde dağılmasına ve İbrahim'in yenilmesine sebep oldu. Musul'un direnecek başka bir kuvveti olmadığından, şehrin kapıları muzaffer Tutuş'a açıldı(2).

Kısa bir süre içinde Rahbe, Rakka, Nusaybin ve Musul gibi merkezleri ele geçiren Tutuş, kendisini bu zaferlerden sonra Büyük Sul-

(1) A. Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, 138
(2) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, 189

tan olarak Bağdat halifesinin de tanımasını bekleyerek, ondan adının hutbede okutulmasını istedi. Halife el-Muktedi Biemrillah tedbirli davranarak, hutbeyi okutabilmesi için; Tutuş'un, Horasan ve Maşrık'ta hükümran olarak İslâm âlemine hâkim olması, kardeş çocuklarından hiç birisinin taht müddeisi olarak ortaya çıkıp kendisine muhalefet etmemesi, başkent İsfehan'daki imparatorluk hazinesine sahip olması(1), gerektiğini ileri sürerek, Tutuş'un isteğini reddetti. Bu durumda Tutuş, İsfehan üzerine yürüyüp Büyük Selçuklu payitahtını ele geçirmek üzere harekete geçti. Bu maksatla evvela Diyarbekir'e gelince başta Amid (Diyarbekir) olmak üzere Meyyafarikin, Râbiye Tutuş'a itaatlerini arzettiler.

Tutuş Diyarbekir bölgesi şehir ve kalelerine kendi adamlarını tayin ettikten sonra Azerbaycan yönüne hareket etti. Yolu üzerindeki bütün şehir ve kaleler Tutuş'u sultan olarak kabul etmekte tereddüt etmediler.

Tacüddevle Tutuş, büyük sultan tavrı ile İsfehan'a doğru ilerlerken Berkyaruk boş durmamış, Rey ve Hemedan gibi bir çok yeri kendi hükümranlığına alarak kuvvetini her geçen gün artırmıştı.

Neticede İsfehan'a gittikçe yaklaşan Tutuş, Tebriz'e geldiği sıralarda Berkyaruk Rey civarında bulunuyordu. Berkyaruk babasının yerine Selçuklu tahtını elde etmek için amcası ile mücadeleye girebilecek kadar kuvvet toplaması esasında Tutuş'a kızgın olan beyleri Berkyaruk tarafını tercihe cezbettirmişti. Nitekim Aksungur, Urfa valisi Bozan'a; «*Biz bu adama (Tutuş'a) efendimiz (Melikşah)'ın çocuklarının neler yapacağını görmek ve beklemek maksadı ile itaat arzetmiştik, şimdi ise sultanın oğlu (taht iddiasıyla) ortaya çıktı. Biz şimdi onun safına geçmek istiyoruz*»(2) diyerek Bozan'ı Tutuş'tan ayrılmaya ikna etti. Bu iki ünlü komutan, bir gece kuvvetleriyle beraber Berkyaruk'un ordusuna katıldılar. Böyle bir durumda zayıf kalıp muharebeyi göze alamayan Tutuş, Suriye'ye dönmek zorunda kaldı. Bir kısım kuvvetlerini el-Cezire'de bırakan Tutuş, kendisine sadık kalan Yağısiyan ile birlikte Antakya'ya geldi. Aksungur ile Bozan ise Berkyaruk'un iltifatına mazhar olduktan sonra, onun verdiği muhafızlar ile birlikte valisi bulundukları şehirlere döndüler.

(1) A. Sevim, Aynı eser, 141
(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, 190

4 — SULTAN BERKYARUK (1094-1105)

a) Sultan Olması ve Tutuş ile Mücadelesi :

Tacüddevle Tutuş'un Rey civarında muharebe meydanından çekilip Suriye'ye dönmesi ile saltanat iddiası çok kuvvetlenen Berkyaruk, sultanlığını İslâm âleminde de meşru kılmak maksadı ile Ocak 1094'de Bağdat'a gelerek halifeden adının hutbeye konulmasını istedi. Halife el-Muktedî Biemrillah, Berkyaruk'un son muvaffakiyetini göz önünde bulundurarak adını hutbeye koydurmak zorunda kaldı ve ona Rükneddin lakabını verdi. Ona tevdi ettiği hil'atları veziri Amiddüddevle b. Cüheyr götürdü. Hil'atları giyen genç Berkyaruk'un halifece sultanlığının tasdik edilmesine dair menşur, tevkî (tuğra) çekilmesi için halifeye arzedildi. Halife bu tasdik işlerini tamamladıktan hemen sonra, sekte-i kalpten ansızın vefat etti.

Sultan Melikşah'ın bir suikast neticesinde ölümünden sonra, onun küçük oğlu Mahmud'un sultan olmasını beklediği bilmen el-Muktedî Biemrillah'ın yerine oğlu el-Mustazhir Billah halife ilân edildi Bu zat, babasının onayladığı saltanat menşurunu Berkyaruk'a yollad ı(1).

Bağdat'ta Berkyaruk'un halife tarafından sultanlığının tasdik edildiği sıralarda Tacüddevle Tutuş, yeni kuvvetler tedarik etmek maksadıyla Dımaşk'a gelmiş ve buradan temin ettiği yeni kuvvetler ile Halep ve çevresine yağma akınları düzenlemişti. Tutuş'un Halep yakınlarında olduğu haberini alan Halep valisi Kasimüddevle Aksungur, o sıralarda Bağdat'ta bulunan Sultan Berkyaruk'a başvurarak yardım talebinde bulundu.

Sultan Berkyaruk, Urfa valisi Bozan, yanındaki emirlerden Kürboğa ve Abakoğlu Yusuf'a, vakit geçirmeden Aksungur'a yardıma gitmelerini emretti. Bu emirleri yanına alan Aksungur, Tutuş'un üzerine yürüyerek onunla Tellu's-Sultan yakınlarındaki Nehr Sebin'de muharebeye tutuştu (28 Nisan 1094). Ancak Bozan ile Kürboğa, taarruza geçmeyerek bulundukları yerde bir süre beklemeyi uygun gör-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 195

düler. Çok çetin bir çarpışmadan sonra yalnız kalmış olan Aksungur mağlup ve esir oldu. Tutuş, huzuruna getirilen Aksungur'a; «*Eğer sen beni mağlup etseydin ne yapardın?*» diye sorunca, o da; «*öldürürdüm*» cevabını verdi. Bunun üzerine Tutuş; «*Ben de seni senin bana vermek istediğin cezaya mahkum ediyorum*» diyerek, bu mümtaz komutanı öldürttü(1). Emir Bozan ile Emir Kürboğa, Haleb'e çekildiler ve şehri Tutuş'a karşı müdafaaya geçtiler. Lâkin Kalatü'ş-Şerif'te oturanlar Tutuş'a yardım edip onun Haleb'e girmesine ve Bozan ile Kürboğa'yı esir almasına yardımcı oldular.

Haleb'i ele geçiren Tutuş, esiri Bozan ile birlikte Harran ve Urfa'ya gelerek buradaki müdafilerin teslim olmalarını istedi. Tutuş'un bu isteğine müspet cevap verilmemesi, sultanlık peşinde koşan Tutuş'u oldukça kızdırdı. Urfa valisi olup da yanında esir bulunan Emir Bozan'ı öldürten Tutuş, onun başını Urfa ve Harran'a yolladı. Gerek bu dehşetten ürken, gerekse dayanma güçleri zayıf olan halk ve müdafiler teslim oldular. Urfa'yı ele geçirdikten sonra el-Cezire'ye geçen Tutuş'a bölge halkı itaatini arzetmek zorunda kaldı. Tutuş harekâtına devamla Hemedan yakınlarına kadar ilerlediği bir sırada Terken Hatun'un öldürüldüğü haberini aldı. Saltanat ihtirası ile yanan bu kadının aşırı davranışları, yakın çevresi tarafından da tasvip edilmediğinden, o odasmda perde kaytanı ile boğdurulmuştu. Terken Hatun'un ölümü üzerine, ona bağlı askerlerin bir kısmı Berkyaruk'u, bir kısmı ise Tutuş'u desteklemeye başladılar. Kendisine katılan bu yeni kuvvetler ile ordu mevcudunu ellibin askere kadar çıkaran Tutuş, Türkmen beylerinden Abakoğlu Yakub'u, yanında bin kadar süvari olduğu hâlde İsfehan istikâmetine gitmekte olan Berkyaruk üzerine yolladı. Abakoğlu Yakub, düzenlediği bir baskın ile Sultan Berkyaruk'u mağlup edip, bütün mal ve ağırlıklarını yağmaladı. Bu mağlubiyet haberi Bağdat'a ulaşınca yeni halife, Tutuş'un adını hutbede okutmaya başladı. Berkyaruk, yanında Emir Porsuk, Emir Gümüştegin Candar gibi kendisine sadık bir-iki adamıyla perişan bir şekilde İsfehan'a geldi. Ancak İsfehan'a hâkim olan Mahmud'un adamları evvelâ onu şehre almak istemedilerse de daha sonra yakalayıp hapsettiler. Hattâ gözlerine mil çekip sultanlık iddiasını tamamen ortadan kaldırmak istediler. Lâkin Melik Mahmud'un aniden çiçek hastalığına yakalanıp durumunun ciddi şekilde ağırlaşması üzerine emirler bir süre beklemeyi uygun gördüler. Nitekim 1094 yılı Ekim ayı sonlarında Mahmud öldü. Talihi bir anda değişen Berkyaruk'un, bir süre önce gözüne mil çekip, saltanatma son vermek isteyen emirler, şimdi onun sultanlığını tanıyorlardı.

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 197

Bu sıralarda Tutuş Hemedan'a gelmişti. Hemedan valisi Âhur'un direnmesi karşısında burayı almaktan vazgeçen Tutuş, daha sonra mallarını yağma için kendisini takip eden Emir Âhur'u yendi ve onun talebi üzerine kendi ordusuna katılmasına müsaade ettiği gibi Hemedan'a da sahip oldu.

Tutuş'un hizmetine giren Hemedan valisi Emir Âhur, ona büyük bir tören düzenlemek ve bu hususdaki ihtiyaçlarını temin için izin alarak Hemedan'dan ayrılıp İsfehan'a gitti ve Sultan Berkyaruk'a, Tutuş'un faaliyet ve planları hakkında bilgi verdi. Bunu duyan Tutuş, süratle Rey şehrine gelip burayı ele geçirdi. Ayrıca Rey şehrinden İsfehan'da bulunan devlet erkânı ile komutanlara mektuplar yazıp, kendi tarafına dönmeleri hâlinde büyük ihsanlarda bulunacağını vaat etti. Devlet erkânı, bu sıralarda çiçek hastalığından muzdarip olan Berkyaruk'un iyileşmesini beklemekte, her ihtimale karşı Tutuş'u kırmamaya dikkat ederek onu oyalamaktaydılar.

Berkyaruk'un tamamen iyileşmesi üzerine ona; «*aramızda kılıçtan başka bir şey kalmamıştır*» diyerek(1) tuttukları tarafı açıkça ortaya koydular. Irak ve Horasan'dan gelen askerlerle ordu mevcudunu otuzbine çıkaran Berkyaruk, Rey'e doğru harekete geçti. Tutuş ise, yeni ele geçirdiği Rey şehrinin halkına güvenemediğinden, Berkyaruk'u şehre atmış kilometre kadar bir mesafede bulunan Daşilu (Taşlı) köyü yakınlarındaki bir düzlükte karşıladı(2).

İki taraf 26 Şubat 1095'de şiddetli bir muharebeye tutuştular. Berkyaruk, babası Melikşah'ın bayrağını çekmişti. Bunu gören bir kısım asker, Berkyaruk'un saflarına geçtiler. Tutuş'un komutanlarından Yağısıyan beklediği pusudan çıkmadı. Yalnız kalan Tutuş, büyük bir gayret göstermesine rağmen, Berkyaruk kuvvetlerince sarıldı. Daha önce oğlu, gözleri önünde Tutuş tarafından öldürülmüş olan Bekçur adlı bir emir, Tutuş'un atını yaralayarak onu attan düşürdü. Asker yere düşmüş olan Tutuş'a yaklaşıp kılıç vurmaktan çekiniyordu. Fakat Tutuş'a karşı öç alma hırsında olan Sungurca adlı bir emir hiçbir tereddüt göstermeden Tacüddevle Tutuş'un başını gövdesinden ayırdı. Mağlup olan Tutuş'un oğlu Dukak, yüz kadar atlı ile kaçmayı başardıysa da atabegi Tuğtekin gibi bir çok komutan ve asker esir edildi. Tutuş'un başı, Sultan Berkyaruk'a getirildi. Takiben de Bağdat'a gönderilip teşhir edildikten sonra *Hazâinü'r-Rüûs* (Başlar Hazinesi)'a konuldu, cesedi ise babası Alparslan'ın Merv'deki türbesine gömüldü.

(1) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 207
(2) A. Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, 154-155

b) Devrindeki Olaylar:

a) Arslan Argun'un İsyanı:

Arslan Argun, kardeşi Melikşah'ın zamanında Horasan'da yedibin dinarlık ıkta sahibi idi. Melikşah öldüğü sıralarda da onun yanında Bağdat'ta bulunuyordu. Arslan Argun Bağdat'tan ayrıldıktan sonra devletin içinde bulunduğu saltanat mücadelesinden de istifade ile Belh, Tirmiz, Nişapur ve Horasan'a hâkim oldu. Bu başarısından güç alan Argun, Sultan Berkyaruk ile veziri Müeyyedülmülk'e haber göndererek, Nişapur hariç Horasan'ı dedesi Çağrı Bey Davud'un hâkimiyetindeki hâliyle kendisine verilmesini istedi. Ayrıca pek çok mal göndereceğini ve saltanat için kendisiyle mücadele etmeyeceğini vaat etti. Sultan Berkyaruk, bu sıralarda amcası Tutuş ve kardeşi Mahmud ile meşgul olduğundan Argun'a karşı bir tepki gösteremedi. Fakat rakiplerini bertaraf ettikten sonra amcası Arslan Argun üzerine diğer amcası Böripars'ı gönderdi.

Arslan Argun mağlup olup Belh şehrine çekildi. Lâkin buradan büyük bir ordu toplayıp yeniden Merv'e yürüdü (1095). Herat'ta bulunan Böripars, bunu duyunca, harekete geçerek Argun ile muharebeye girdi. Argun, Böripars'ı yendiği gibi onu esir alıp bir yıl kadar Tirmiz'de hapsettikten sonra öldürttü. Böripars'ı mağlup ve esir eden Arslan Argun Mervu'ş-Şahcan, Serahs, Külhendiz-i Nisâbur, Şehristan gibi Horasan şehirlerinin surlarını tahrip etti(1). Arslan Argun'un bu tarz hareketlerini cezasız bırakmak istemeyen Sultan Berkyaruk, kardeşi Melik Sencer'in komutasındaki bir orduyu Horasan'a gönderdi. Emir Kamac'ı Sencer'e atabeg, Ebu'l-Feth Ali b. el-Hüseyin et-Tuğrai'yi de vezir tayin etmişti. Bunlar Damgân'a varınca, Arslan Argun'un bir köle tarafından öldürüldüğünü duydular ve Melik Sencer'in kendilerine katılmasına kadar orada beklediler. Daha sonra 20 Nisan 1097'de Nişapur'a gelerek şehri kan dökmeden ele geçirdiler. Nişapur'dan sonra diğer Horasan şehirleri itaat altına alındı. Arslan Argun'un oğlu Toharistan dağlarına kaçmıştı. Sultan Berkyaruk bu meliki affetti, o da gelip teslim oldu.

Arslan Argun meselesini halleden Sultan Berkyaruk kardeşi Sencer'i merkezi Merv olmak üzere Horasan meliki tayin etti. Harezm eyaletine Kun (Kıpçak) aslından gelen Koçkar oğlu Ekinci'yi, Musul'a da Kürboğa'yı vali olarak gönderdi. Böylece saltanat mücadeleleri ile sarsılan Selçuklu İmparatorluğu'nun birliği yeniden sağlandı.

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 217-218

b) I. Haçlı Ordusunun Suriye'ye Gelişi:

Tacüddevle Tutuş'un ölümünden sonra oğullarından Rıdvan Halep'te, Dukak ise Dımaşk'ta birer meliklik kurmuşlardı. Her iki meliklik de Sultan Berkyaruk'un yüksek hâkimiyetini tanımakta idi. Rıdvan, kardeşi Dukak'ın merkezi Dımaşk olmak üzere Güney Suriye'ye hâkim olmasını kabul etmediğinden, onun üzerine yanında Antakya emiri Yağısıyan ile Artukoğulları'ndan Emir Sökmen olduğu halde sefere çıkmıştı. Şeyzer'e yaklaştıklarında, kalabalık bir Haçlı ordusunun Suriye'ye yaklaşmakta olduğu haberi geldi. Böyle bir durumda seferi yarıda kesen Rıdvan Haleb'e, Yağısıyan ise Antakya'ya döndü(1).

Yağısıyan Antakya'ya döner dönmez, bir taraftan şehrin surlarını tahkim ettirmeye çalışırken, bir taraftan da Sultan Berkyaruk, civardaki beylerden yardım istedi. Haçlılar 20 Ekim 1097'de Antakya'yı kuşatmaya başladılar. Yağısıyan'ın yardım çağrısına ilk cevap veren Melik Dukak oldu. Melik Dukak, Dımaşk kuvvetleri ile Antakya'ya doğru ilerlerken yolda karşılaştığı Haçlı kuvvetleriyle giriştiği muharebeden bir sonuç alamayarak Dımaşk'a dönmek zorunda kaldı. Melik Dukak'dan sonra ağabeyi Halep melliki Rıdvan da Antakya yakınlarında Kont Bohemond ile yaptığı muharebeyi kaybederek geri çekildi.

Diğer taraftan 1098 yılı Ocak ayı içinde Haçlı ordusunun ünlü kişilerinden Baudouin de Boulogne Tell-Başir'de bulunduğu bir sırada, Urfa'dan gelen bir heyet tarafından Urfa'ya davet edildi. Urfalılar Baudouin'den şehirlerini Türkler'e karşı korumasını rica ediyorlardı. Bu talep üzerine 6 Şubat'ta Urfa'ya gelen Baudouin, 10 Mart 1098'de Urfa kontluğunu fiilen kurdu(2).

Büyük Selçuklu sultanı Berkyaruk, beliren Haçlı tehlikesini bertaraf etmesi için Musul emiri Kürboğa'yı el-Cezire kuvvetleriyle birlikte Suriye'ye gönderdi. Ancak bu emir, ağır davranarak Nisan 1098'de Musul'dan harekete geçmiş, muhasara altındaki Antakya'ya gideceğine, bir süre önce Kont Baudouin'in hâkimiyetine girmiş olan Urfa'yı kuşatmıştır. 4-25 Mayıs tarihleri arasında devam eden Urfa kuşatmasından bir netice alamayan Kürboğa, haçlıların şehre girişlerinden bir gün sonra Antakya önlerine geldi (4 Haziran 1098). Kürboğa'nın emrindeki Selçuklu ordusu, önce şehrin dağ tarafındaki kısmında konakladı ve Firuz adlı bir Ermenlinin yardımı ile şehre giren

(1) İbnü'l-Kalanisi, 134

(2) Bkz. İ. Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)**, İstanbul 1974

Haçlıları dört bir yandan muhasara altına aldı. Haçlı ordusunun Antakya'ya girdiği sıralarda, bir kısım kuvvetle şehirden çıkıp Selçuklu ordusuna katılmak isteyen Yağısıyan yolda ölünce, hâlâ direnmekte olan Antakya iç kalesinin müdafaası oğlu Şemsüddevle'nin elinde kaldı. Onun Kürboğa'ya bağlılığını arzetmesine rağmen Kürboğa, komutanlarından Ahmed b. Mervan'ı yollayarak onu iç kaleyi müdafaa ile vazifelendirdi. Gerek dışarıdan kendisinin, gerekse içeriden Ahmed b. Mervan'ın hücumlarıyla Haçlılar çok müşkil durumlara düştüler. Üstelik şehir içinde yiyecek de kalmamıştı. Haçlılar bütün malzemelerini alarak şehri terketmek istediklerini bildirdilerse de kendisinden son derece emin olan Kürboğa bu teklifi reddetti.

İslâm kaynaklarındaki kayıtlardan anlaşıldığına göre, bu Selçuklu komutanı, yanındaki melik ve emirleri hor görüyor, onların görüşlerine değer vermiyordu. Hatta Selçuklu hanedanı soyundan gelen Melik Dukak'a dahi itibar etmez olmuştu. Onun bu davranışları, bilhassa Suriye birliklerini tedirgin etti. Bu gibi endişeleri diğer beyler de duymaktaydılar. İşte Selçuklu ordusundaki beyler arasında bu huzursuzluk başgösterdiği sıralarda, Haçlı ordusunun mânevîyatını yükseltici, *Hz. İsâ'nın mızrağının bulunması* şayiası yayıldı. Bunun üzerine mânevî kuvvetle techiz edilmiş olan Haçlı ordusu, 28 Haziran günü sur dışına çıkmaya ve Selçuklu ordusu ile savaşmaya hazırlandı. Gurup gurup çıkan Haçlı birlikleri Hugue, Robert de Flandre, Dük Godefroi ve Tankred gibi komutanlar tarafından idare ediliyordu. Bohemond ise başkomutanlığı ele almıştı. Kısım kısım çıkış hareketi yapan Haçlılar üzerine hücum edilmesi gerektiğini belirten beylere kulak asmayan Kürboğa, sonunda ağır bir yenilgiye uğradı. Bazı İslâm kaynakları, bir kısım Selçuklu beylerinin, Kürboğa'ya olan kızgınlıkları dolayısıyla savaşa katılmadıklarını ve Türkmen kıtalarının çekilip gittiklerini yazmaktadırlar(1).

Karargâhını ve ordu ağırlıklarını ordugâhta terk ederek çekilen Kürboğa, Haleb'e güçlükle varabildi. Buradan aldığı bir muhafız birliği ile Musul'a döndü(2).

Antakya'yı 3 Haziran 1098'de ele geçiren Haçlılar, 11 Aralık 1098'de Maarratü'n-Numan'ı, 22 Ocak 1099'da Rafeniye'yi, 28 Ocak'da Hısnu'l-Ekrad'ı, 17 Şubat'ta Antartus (Tortosa)'u takiben Marakiye ile Remle'yi zaptedip, 15 Temmuz 1099'da Kudüs'ü ele geçirerek burada

(1) el-Azımî, 272-273; İbnü'l-Kalanisî, 135-136; İbnü'l-Adîm, **Zübde, II**, 132-133

(2) İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil, X**. 227; S. Runciman, **A History of the Crusades, I**. 213-235

Kudüs Haçlı Krallığı'nı kurdular. Gerçi Haçlılar'ın Akdeniz'in doğu sahilinde ele geçirdikleri birçok merkez, Kudüs gibi Fatımî devletinin hâkimiyet sahası içinde bulunmaktaysa da, çok müslüman kanının dökülmesi ve ileride Türkler'e birçok gaileler açması bakımından, Selçuklu devletinin siyasî meseleleri yönünden çok ehemmiyetli idi (1).

c) Muhammed Tapar'ın İsyanı:

Sultan Berkyaruk, Haçlılar ile mücadeleye girdiği sırada, Gence melikliğine tayin etmiş olduğu baba bir, anne ayrı kardeşi Tapar saltanat iddiasıyla 1099'da isyan etti. Kendilerini Sultan Berkyaruk'a karşı uzak hisseden Terken Hatun'un adamlarından bir kısım komutan onu desteklemekteydi. Tapar, işe evvela Berkyaruk'un kendisine atabeg tayin ettiği Kutlugtekin'i öldürmekle başladı. Daha sonra Gence'nin de dahil bulunduğu Arran eyaletini ve ona bağlı yerleri istilâ etti. Kardeşinin bu isyanını bastırmak ve ona gereken dersi vermek isteyen Sultan Berkyaruk, Hemedan civarındaki Sefîd-Rûd (Aknehir)'da kardeşini yakaladı.

Tapar'ın yanında yaklaşık yirmibin savaşçı vardı. Kendisi muharebe meydanında Emir Sermez ile merkezde bulunuyor, sağ tarafında (Meymene) Emir Âhur ve oğlu Ayaz, sol tarafında (Meysere) da Müeyyedülmülk yer alıyorlardı. Karşı tarafta ise, merkezde Sultan Berkyaruk ile veziri el-Eazz Ebu'l-Mehâsın, sağında Gevherâyin b. Sadaka, solunda Kürboğa bulunmaktaydı. Muharebenin başlangıcında Berkyaruk'un kuvvetleri, Tapar'm karargâhına kadar girdilerse de, sonunda Berkyaruk mağlup olup çekilmek zorunda kaldı.

Berkyaruk'un veziri Ebu'l-Mehâsin bu muharebede esir düştü. Tapar, ona iyi davranıp kendi adına Bağdat amidliğine tayin etti. Ayrıca zaferini halifeye bildirmesi ve halifeden adına hutbe okutulmasını ondan istedi. Bağdat'a gelen Ebu'l-Mehâsin, meseleyi halifeye arzedip Tapar'm adının hutbede okunmasını sağladı (25 Mayıs 1100) (2).

Sultan Berkyaruk, kardeşi Tapar karşısında mağlup olup yanındaki elli kadar süvari ile Rey'e doğru çekildi. Bu arada imparatorluğun dört bir yanında bulunan kendisine bağlı beylere mektuplar yazarak yardıma gelmelerini istedi. Bu sayede yanında ellibine varan bir kuvvet topladı ve kardeşi Tapar'ı Hemedan civarında ciddî bir bozguna uğrattı. Tapar kendisi gibi bir cariyeden doğan öz kardeşi

(1) Bkz. C. Alptekin, **Dımaşk Atabeğliği**, 23
(2) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 244

Sencer'in yanına kaçtı. Berkyaruk bu zafer üzerine yüzbine yaklaşan ordusu ile Bağdat'a gitmek ve sultanlığına orada devam etmek istedi. Tapar kardeşi Sencer ile anlaşıp onu Berkyaruk'a karşı bir tavır almaya ikna etti. Her iki kardeş, üvey kardeşleri Sultan Berkyaruk'u tahttan indirmek düşüncesi ile onun peşinden Bağdat'a doğru yürüyüşe geçtiler. Bağdat'a vardıklarında, Berkyaruk'un sıhhatinin bozulup hilâfet merkezinden ayrılmış olduğunu öğrendiler.

Ancak sultan olan kardeşlerini takip eden Tapar ile Sencer, nihayet 29 Kasım 1101'de Nihâvend yakınlarında onunla karşı karşıya geldiler. Çetin bir savaşın olacağı ve çok müslüman kanı dökülece ği açıkça görülen bu muharebeyi önlemek maksadıyla halife ile zamanın ilim adamları araya girdiler. Bunların tavassutu ile iki taraf arasında son anda bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmaya göre, saltanat Berkyaruk'ta kalıyor, Tapar Gence Meliki sıfatı ile Azerbaycan, Diyarbekir ve el-Cezire eyaletlerine sahip oluyordu. Antlaşma sonunda Berkyaruk Karatekin ovasına, Tapar Esedâbad'a çekildiler. Ancak bir süre sonra Rey'e gelen Tapar, kendisine tanınan kapısında üç vakit nevbet çaldırma hakkına rağmen bunu çiğneyerek bir sultan gibi günde beş vakit nevbet çaldırmaya başladı. Bu bir nevi Tapar'ın kendisini sultan olarak ilân etmesiydi. Tapar'ın bu isyanını bastırmak maksadıyla Berkyaruk, kardeşi ile Rey civarında bir kere daha muharebeye girdi ve onu ağır bir hezimete uğrattı. Azerbaycan'a kaçan Tapar, bir miktar asker topladı ise de, Hûy kapısı önünde 1103'de beşinci defa mağlup oldu ve Ahlat'a sığındı. Ancak Ahlat'ta boş durmayan Tapar, Ahlat hükümdarı Sökmen'i, Ani emiri Menûçehr'i hizmetine alarak yeniden savaşa hazırlandı. Sultan Berkyaruk kardeşinin bu hazırlığını haber alınca, çok kan döküldüğünü, memleketin harap, askerin yorgun, halkın bitkin bir hâle geldiğini Tapar'a gönderdiği bir elçi ile bildirerek, onu barışa ikna etti. Yapılan antlaşma uyarınca, Azerbaycan'da Sefid-Rûd hudut olmak üzere, Kafkasya'dan Suriye'ye kadar bütün vilâyetler Muhammed Tapar'da kalacak, Bağdat'ta hutbe Berkyaruk adına okunacak, Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Musul eyaletlerinde sadece Tapar'ın adı zikredilecekti (1104)(1). Bu durumda Büyük Selçuklu devleti iki ayrı sultanlığa bölündü. Lâkin bu durum pek uzun sürmedi. Zira birçok hastalık geçirmiş olan Berkyaruk, 23 Aralık 1104'de yirmialtı yaşındayken öldü. Cenazesi İsfehan'a götürülüp bir cariyesi tarafından yaptırılan türbeye defnolundu(2).

(1) İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 300
(2) İbnü'l-Esîr, el-Kâmil. X, 308

Sultan Berkyaruk'un sultanlığı, başlangıcından itibaren büyük sıkıntılar içinde geçti. Sultanlığı, kardeşi Mahmud ve amcası Tutuş'a karşı giriştiği büyük mücadele karşılığında elde etmişti. Hattâ, amcası Tutuş'a mağlup olup İsfehan'a sığındığı zaman kardeşi Mahmud'un adamlarınca yakalamp gözlerine mil çekilmesinden, büyük bir talih eseri kurtularak bir anda sultan ilân edilmişti. Saltanatı elde eden Berkyaruk bu sefer kardeşlerinin isyanı ile karşılaşmış ve bunları bastırmak için uğraşırken, Suriye'ye kadar gelmiş olan Haçlılar ile yeterince mücadele imkânını bulamamıştı. Ayrıca onun zamanında Batınî meselesine de kesin bir çözüm getirilememişti. Bütün bu hususlara rağmen o, yumuşak huylu, asil, cömert, sabırlı ve iyi ahlâklı güçlü bir hükümdardı. Cezalandırmakta aşırı gitmez, çoğu zaman affedici olurdu. Ölümünden kısa bir süre önce oğlu Melikşah'ı veliaht ilân edip ona emirlerinden Ayaz'ı atabeg tayin etti. Berkyaruk ölünce, oğlu Melikşah adına 19 Ocak 1105 cuma günü Bağdat'ta hutbe okunup sultan ilân edildi.

5 — SULTAN MUHAMMED TAPAR

(1104-1118)

Ebû Şüca, Giyasüddünya veddin, Kasîmu Emirü'l-Mü'minin ünvanlarıyla tanınan Tapar, 1082 yılında Sultan Melikşah'ın carlyelerinden birinin oğlu olarak dünyaya geldi. Babasının ölümünden sonra üvey annesi Terken Hatun'un yanında kalan Tapar, saltanat mücadelesi esnasında Berkyaruk'a iltihak etti. Berkyaruk sultan olunca üvey kardeşi Tapar'a Gence şehrinin iktaını verdi. Tapar, Gence'ye varınca Arran'ı ele geçirip eski vezir Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Müeyyedü'l-Mülk'ün teşviki ile Berkyaruk'a karşı ilk isyanını yaptı. Kimi zaman başarısız, kimi zaman başarılı isyanlarını beş kere tekrarladı. Neticede Berkyaruk ülkenin batı kesimini Tapar'a bırakmak zorunda kaldı. Sultan Tapar, imparatorluğun batı bölgesinin sultanı olarak kendine itaatte kusur eden Musul emiri Çökürmüş ile mücadele ederken, Berkyaruk'un öldüğü haberini aldı. Vakit kaybetmeden Bağdat'a geldi ve şehrin batı yakasında konaklamaya başladı (9 Şubat 1105). Bu sıralarda Bağdat'ta hutbe, henüz beş yaşında bulunan Melikşah b. Berkyaruk adına okunmaktaydı.

Melikşah'ın atabegi Ayaz, başlangıçta Tapar ile savaşa kararlıydı. Ancak askerden yemin almasına rağmen, onların Tapar tarafına geçmelerinden endişe etmekteydi. Böyle bir durumun kendisi için yaratacağı felâketi idrak edip sultan ile anlaşma yoluna gitti ve veziri Ebu'l-Mehâsin'i Tapar'a yollayarak onun sultanlığını kabul ettiğini, kendilerine eman verilmesini istedi (10 Şubat). Bunun üzerine Tapar; «*Melikşah benim evlâdım gibidir. Kardeşim (Berkyaruk) ile benim aramda hiçbir fark yoktur. Ayaz ve emirlere gelince, onlara dokunmayacağıma yemin ederim*» dedi(1). Ertesi günü Ayaz, sultanın huzuruna çıkarak itaatini arzetti. Sultan, Ayaz'a çok samimi davrandı, hatta onu evinde de ziyaret etti. Fakat bu ziyaret esnasında Ayaz'ın adamlarının şakalaşarak aralarından birine zırh giydirmeleri, sultanı şüphelendirdi. Bu şüphe neticesinde, hiçbir günahı olmayan Atabeg Ayaz'ı çağırdığı sarayında öldürttü (Mart 1105).

---

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 313

a) Devrindeki Olaylar:

1 — Mengüpars'ın İsyanı:

İsfehan'da ikamet etmekte olan Mengüpars, büyük bir mali sıkıntı içinde idi. Bu yüzden Nihavend'e gitti. Burada bir kısım asker, ona katılarak Nihavend'i işgal ve kendisini sultan ilân etmesini istediler. Sultan Tapar'a kızan bu askerlerin tahriki ile Mengüpars, amcazedesi Tapar'a isyan ederek Nihavend'i ele geçirdi. Ayrıca Tapar'ın hapsetmiş olduğu Zengi b. Porsuk'un adamlarına haber göndererek kendisine katılmalarını istedi. Hapis olmasına rağmen Zengi, kardeşlerine mektup yazarak Mengüpars'ı desteklememelerini bildirdi. Porsukoğulları, kardeşleri Zengi'nin bu mektubu üzerine Mengüpars'a adam gönderip itaat ve muvafakatlerini arzettiler. Bu hileye aldanan Mengüpars, Porsukoğulları tarafından Huzistan'da yakalandı ve İsfehan'a getirilerek Sultan Tapar'a teslim edildi. Tapar, Mengüpars'ı amcası Tekiş'in oğulları ile beraber tevkif etti. Porsukoğullarının bu davranışını sultan, Zengi b. Porsuk'u serbest bırakıp mevkiine iade etmesiyle mükâfatlandırdı (Ekim 1105) (1).

2 — Musul'un Türkiye Selçuklularına Bağlanması:

Sultan Tapar, saltanatının ilk günlerinde Musul, Diyarbekir ve el-Cezire'yi, emirlerinden Çökürmüş'e ıkta etmişti. Ancak Çökürmüş, ıkta bölgesine yerleşince sultana hizmette ve vaadettiği parayı göndermekte ağır davrandı. Zaten bu sıralarda Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan, Doğu Anadolu seferine çıkmış ve Meyyafârikin hâkimi Ziyaeddin Muhammed, sultana bağlılığını arzetmişti. Sultan Kılıç Arslan, aynı sefer esnasında Haçlıların elinde bulunan Urfa'yı kuşatmaya başladı. İşte bu sıralarda, Büyük Selçuklu sultanı Mehmed Tapar, sadakatından şüphe ettiği Çökürmüş'ün yerine Çavlı Sakavi'yi tayin etti. Çavlı, 31 Ekim 1106'da Bağdat'a geldi ve buradan ıkta bölgesinin merkezi olan Musul'a yöneldi. Yolu üzerindeki Bevâzic'i ele geçirdikten sonra Erbil'e vardı. Çökürmüş, kendi ıkta bölgesini terketmek niyetinde olmadığından Çavlı'nın ilerleyişini duyunca çevre illere haber yollayıp yardım istedi. Neticede ikibin kadar asker toplayan Çökürmüş, yanında bin süvari bulunan Çavlı'ya Bakelba köyü civarında mağlup olup esir edildi. Çökürmüş'ün mağlubiyet haberi Musul'a ulaşınca Çökürmüş'ün adamları, onun yerine oğlu Zengi'yi getirip ona biat ettiler.

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 321

Çökürmüş'ün memluklarından olan Musul kale muhafızı Guzoğlu, Çavlı ve onu Musul'a tayin eden Sultan Tapar ile tek başına başa çıkamayacağını gördüğünden, o sıralarda Urfa'yı kuşatmakta olan Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan'dan şehri teslim almasını istedi. Guzoğlu, ayrıca Tapar tarafından Hille'nin iktası ile iltifatlandırılmış Arap asıllı Seyfüddevle Sadaka'ya da haber yollayıp yardım istedi. Sadaka, Guzoğlu'nun teklifini reddederken Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan kabul edip Urfa muhasarasını bırakarak Musul'a doğru harekete geçti. Nusaybin'de Çavlı ile yapılan muharebeyi Sultan Kılıç Arslan kazandı. Mağlup olan Çavlı kaçtı. Kılıç Arslan da 22 Mart 1107'de Musul'a girdi.

Sultan Kılıç Arslan, başta Çökürmüş'ün oğlu Zengi ile Guzoğlu olmak üzere emirlere iltifat edip hil'atlar verdi. Hutbeyi Musul'da kendi adına okuttu. Halka da iyi davranıp bir kısım vergileri kaldırdı. Musul kalesi dizdarlığına Guzoğlu'nu, başkadılığa Ebû Muhammed Abdullah b. Kasım eş-Şehrizorî'yi, reisliğe de Ebu'l-Berakât Muhammed'i tayin etti. Ayrıca onbir yaşındaki oğlu Mesud'u veya Şahinşah'ı annesi ile beraber orada bırakarak emrine altıbin süvari verdiği Bozmıç'ı şehir muhafızlığına getirdi.

3 — I. Kılıç Arslan-Çavlı Mücadelesi:

Çavlı, Nusaybin'de mağlup olduktan sonra Haleb'e gitti. Orada Çökürmüş ve dolayısıyla Kılıç Arslan'ın düşmanı olan Melik Rıdvan b. Tutuş ve Artuklulardan Emir İlgazi ile ittifak ederek Türkiye Selçuklu sultanına karşı yürüdü. Sultan Kılıç Arslan, onbir yaşındaki oğlu Melikşah'ı kendine vekâleten bir kısım askerle Musul'da bıraktı ve Habur nehri kıyısında Çavlı ile karşılaştı.

Çavlı'nın yanındaki asker sayısının çokluğunu gören Âmid hâkimi İbrahim b. Yınal, Kılıç Arslan'ı terkederek ülkesine döndü. Sultan Kılıç Arslan da işin farkında olup Bizans imparatoruna yardıma gönderdiği askerin geri dönmesini beklemekte ve Çavlı'yı oyalamaktaydı. Nitekim Çavlı, Kılıç Arslan'ın takviye kuvvetler alabileceğini düşünerek taarruza geçti (13 Temmuz 1107). Sultan Kılıç Arslan, askerinin önünde yiğitce çarpıştı ise de kuvvetleri bozuldu. Esir düşmemek için atı ile girdiği Habur nehrinde boğuldu. Cesedi bir kaç gün sonra Habur'a bağlı Şemsaniye'de bulunup defnedildi(1).

Muharebeden sonra Çavlı Musul'a geldi. Şehirde bulunan Kılıç Arslan'ın askerleri, Çavlı'ya karşı koyamadılar. Şehre giren Çavlı,

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 345

hutbeyi Büyük Selçuklu sultanı Tapar'ın adına okuttu ve Kılıç Arslan'ın oğlu Melikşah'ı da ona gönderdi.

4 — Sultan Tapar'ın Batınîler ile Mücadelesi:

İsmaililer olarak da bilinen Batıniler, *Şia*'nın müfrit koludur. Hz. Ali soyundan altıncı imam Cafer es-Sâdık'ın 765 yılında ölmesinden sonra, yerine büyük oğlu olması sebebiyle İsmail'in geçmesi gerekirken imamlığın küçük oğlu Musa'ya verilmesi Şiiler içinde mütediller ve müfritler arasındaki ihtilâfın patlamasına sebep olmuştu. İsmail'in yakın arkadaşlarından Ebu'l-Hattab (öl. 775) daha sonraları İsmailiyye fırkası şeklinde gelişecek olan bir akide tasarlamış ve bu fırkanın ihtilâlci teşkilâtının temellerini atmıştır. Bunlar İsmail'in ölümünden sonra oğlu Muhammed'in etrafında toplanmışlar ve hareketin başına da Ebu'l-Hattab'dan sonra Meymun el-Kaddah ve oğlu Abdullah'ı getirmişlerdi.

Çok geçmeden bu fırkaya gerek teşkilât ve gerekse fikir olgunluğu bakımından ilk Rafızilere nazaran daha tekâmül etmiş yeni ihtilâlciler katıldılar. Sünnilik ile pek az yakınlığı olan İsmailiyye fırkasının fikirlerinin pek çoğu, Orta Doğu'nun eski dinlerinden ve bilhassa Yeni Eflatuncu felsefeden etkilenmiştir. Dışardan gelen bu fikirlerin büyük bir kısmı *Batınî Te'vil* yolu ile ithal edilmiştir ki; bu, İsmailiyye fırkasının kendine has bir esası olup, Batınî tabirinin çıkmasına sebep olmuş ve kendileri çoğu kere bu isimle tanınmışlardır.

Bu fırkanın kuruluşundan sonraki ilk birbuçuk asır zarfında İsmaili imamları kendilerini gizli tutmuşlardır. Fırkanın teşkilâtı bir çeşit propagandacılar (dâî) tarafından idare edilmiştir. Bunlar birbirlerinden uzak, değişik bölgelerde faaliyetlerini sürdürmüşler ve ilk İsmaili merkezlerini kurmuşlardır. En çok muvaffak oldukları yerler ise müfrit Şiiliğin daha önceki şekliyle taraftar bulduğu Güney Irak, Basra Körfezi ve İran gibi bölgeler idi. Bunlar zulüm ve istibdat ile dolu olan yeryüzünü adalet ve hakkaniyetle dolduracaklarını söylüyor, bilhassa şehirlerin işsiz güçsüz halkını mevcut nizama, dine ve içtimaî hayata karşı ayaklandırıyorlardı.

Rivayete göre, fırka salikleri, vecd içinde cennet hayalleri görmek ve bu şekilde ölümü cesaretle karşılamak için haşhaş kullanıyorlardı. Haşhaş kullanan fedaîler, kendilerine verilen dinî vazifenin başarı ile yerine getirilmesinden sonra, ölünce kendilerini bekleyen ebedi saadetin önceden tadına bakmak üzere cennet bahçelerine sokuluyorlardı.

Bu fırkanın açık tarihi, 1090 yılında Hasan Sabbah'ın Alamut kalesini zaptetmesiyle başlar. Bölgedeki Selçuklu fütuhatının doğurduğu sosyal ve siyasi dalgalanmalar, ihtilâlci bir propaganda güden Batıniler için müsait bir zemin hazırlamış ve İsmaililer kendi fikirlerini genişletmek üzere Türk hâkimiyeti altındaki yerlere kendi taraftarlarını süratle gönderdiler.

Batıni faaliyetleri, Büyük Selçuklular'da Sultan Melikşah'ın son zamanlarında kendini göstermeye başlamış olup bunların Vezir Nizamü'l-Mülk'ün öldürülmesi ile ilgili rivayetlere adları karışmıştır. İbnü'l-Esir, İsmailiyye hakkında; «*Onlarla ilgili bilgiler Sultan Melikşah devrinde edinilmiştir. O günlerde onsekiz Batıni toplanıp Sâve'de bayram namazını kılmışlar, şahne de onları dikkatle izledikten sonra yakalayıp hapsetmiş, haklarında soruşturma yaptıktan sonra salıvermişti. Bu Batınilerin yaptıkları ilk toplantı idi*» demektedir(1).

Batıniler, İsfehan'ın muhtelif mahallelerinde dağınık bir şekilde yaşamaktaydılar. Ancak, kendilerine muhalefet edenlere karşı hemen toplanıp güçlerini birleştirmekteydiler. Onların adam öldürmeye varan taşkınlıklarına karşı Şafii fakihi Ebu'l-Kâsım Mesud, yanına silahlı muhafızlar alarak Batınîler ile mücadeleye girişti ve bir çoğunu bertaraf etti. Lâkin Batınîler, İsfehan kalesi dizdarı ile yakın dostluk kurmuşlardı. Dizdarın ölümünden sonra Batınilerin kendilerine reis seçtiği Ahmed b. Attas, İsfehan kalesini ele geçirdi.

Batınîlerin ele geçirdiği en büyük ve en müstahkem kale ise Alamut'dur. Hasan Sabbah, Şerefşah el-Cafer'in saf bir adam olan naibinin elinden Alamut kalesini kurnazlıkla ele geçirdi. Bu haberi alan Nizamü'l-Mülk, Alamut kalesi üzerine asker sevketti ve kale kuşatıldı. Bir rivayete göre çok zor durumda kalan Hasan Sabbah, fedailerini gönderip Nizamü'l-Mülk'ü öldürttü. Böylece kale üzerindeki Selçuklu baskısının kalkmasını sağladı(2).

Sultan Berkyaruk zamanında zararlı faaliyetleri çok artan Batınilerin üzerine, saltanat mücadeleleri ve çıkan isyanlar yüzünden ciddi bir şekilde gidilememesine rağmen, onların bir süre önce ele geçirdikleri Ebher alınıp buradaki Batınîler son ferdine kadar öldürüldü (1096). Ancak bu gibi küçük çaplı tenkil ve tedbirler, Batınilerin yayılmasını önleyemedi.

Sultan Muhammed Tapar, Berkyaruk'un Batınîler ile yeterince uğraşmadığı hususunu, kendisinin saltanatı elde edebilmek için kar-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 258
(2) İbnü'l-Esir, Aynı eser, X, 261

deşi ile girişti̇ği mücadelede bir koz olarak kullanmaktaydı. Bu bakımdan kendisi sultan olunca bu meselenin üzerine ciddi bir şekilde gitmek zorunda kaldı. Bu maksatla da Sultan Melikşah tarafından yaptırılmış, ancak daha sonra Batıni liderlerinden İbn Attas'ın eline geçen Şahdiz kalesine asker sevkedip, burasını Batınilerden temizledi. Böylece İbn Attas ve oğlu ile birlikte bir çok Batıni'yi bertaraf etmiş oldu (25 Haziran 1107) (1).

Sultan Tapar, devlet adamları içerisinde Batıni taraftarı olanları da cezalandırıp devleti bunlardan kurtardı. Bunlar arasında kendi veziri Sâdü'l-Mülk Ebu'l-Mehâsin de vardı. Ebu'l-Mehâsin'i evvelâ tevkif ve malını müsadere eden Sultan Tapar, daha sonra onu ibret-i âlem için İsfehan kapısında dört adamı ile birlikte astırdı.

5 — *Emir Mevdud'un Musul'a Tayini ve Haçlılara Karşı Vazifelendirilmesi:*

Musul ve çevresinin ıktaını elinde bulunduran Çavlı, vergi ödemede ve sultana bağlılıkta ihmalkârlık gösterince Sultan Tapar 1108 yılının ilkbaharında Musul'u kuşattırdı. Böyle bir durumda Musul'dan ayrılmak zorunda kalan Çavlı, Artukoğlu İlgazi'den yardım bekledi. İlgazi, Nusaybin'e kadar gelmiş olan Çavlı'yı istemeye istemeye bir süre destekledi. Kendisine yardımcı olabilecek kuvvet bulamayınca esir bulunan Haçlı liderlerinden Baudouin'i serbest bırakan Çavlı, Haçlıların kendisini destekleyeceğini ümit ediyordu. Ancak yine de Musul'u Mevdud'a bırakmak zorunda kaldı.

Sultan Tapar, Mevdud'u Haçlılara karşı mücadele ile vazifelendirmişti. 1113 yılı baharmda Kudüs kralı Baudouin'in Suriye'deki ticari yolları tehdit altına alması, Dımaşk atabegi Tuğtegin'i Mevdud'dan yardım istemek zorunda bıraktı.

Emir Mevdud, bir yıl önce Urfa'yı kuşatmış fakat bir netice alamamıştı. Üstelik kendisini çekemeyen bazı kişiler, onu sultana kötülemeye de başlamışlardı. Böyle bir durumu ortadan kaldırmak isteyen Emir Mevdud, Haçlılara karşı bir zafer kazanmak maksadıyla Atabeg Tuğtegin'in yardım isteğine müspet cevap verip Mayıs 1113'de Fırat nehrini geçerek Suriye'ye girdi. Yanında Sincar emiri Temirek b. Arslantaş ile Artukoğullarından Emir Ayaz b. İlgazi gibi emirler de vardı. Atabeg Tuğtegin, Emir Mevdud'u Hıms'ın kuzeyinde bulunan Merc Selemiyye'de karşıladı. Burada yapılan görüşmeler sonunda ortak bir harekâtla Kudüs krallığı üzerine yürünmesine karar verildi. Türk

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 345-348

birliklerinin gücü karşısında zayıf kalacağını gören Kral Baudouin, Antakya ve Trablus'dan yardım istedi; Tankred ve Roger kuvvetleriyle krala yardıma geldiler. Ancak 28 Haziran 1113 günü bir tesadüf eseri olarak önlerine çıkan Haçlılara karşı müthiş bir taarruza geçildi. Arka arkaya yapılan üç taarruz sonunda Haçlılar yenildiler. Kudüs kralı Baudouin esir düştü. Fakat kimliği anlaşılmadığından gereken ihtimam gösterilmemiş, kral da bundan istifade ile kaçmayı başarmıştı. Bu muharebede büyük zayiat veren Haçlılar, bütün savaş ağırlıklarını bırakarak Taberiyye'ye doğru kaçtılar. Bu zaferden sonra Emir Mevdud, ele geçen ganimetin bir kısmını Selçuklu sultanına armağan olarak gönderdi. Sonbaharın gelmesi, Emir Mevdud'un Haçlıları takip etmesine fırsat vermedi. Fakat buna rağmen Emir Mevdud, vakit kaybetmemek için, kışı Suriye'de geçirmeye ve Atabeg Tuğtegin'e misafir olmaya karar verdi. (Eylül 1113).

Atabeg Tuğtegin, misafiri Emir Mevdud'a gereken hürmeti göstermiş, el-Meydanü'l-Ahdâr'daki bir konağı da kendisine tahsis etmişti. Emir Mevdud, bir süre sonra Bâbü'l-Hadid (Demirkapı) önündeki ovada konaklamaya başladı. Her Cuma günü şehre gelen Emir Mevdud, Atabeg Tuğtegin ile birlikte Cuma Camii'ne giderdi. Fakat bir seferinde etrafı muhafızlarla çevrili olmasına rağmen, cami avlusunda halkın arasından sıyrılan bir kişi, Emir Mevdud'a yaklaşarak onu iki yerinden hançerledi. Muhafızlar, kim olduğu anlaşılamayan bu adamı hemen orada öldürdüler. Emir Mevdud ise, bütün ihtimama rağmen kurtulamayarak birkaç saat sonra öldü. Cenazesi aynı gün ikindi namazından sonra törenle kaldırılıp Bâbü'l-Feradis'teki Melik Dukak türbesine gömüldü.

1113 seferine katılan Sincar emiri Temirek de Emir Mevdud'un yanında Dımaşk'a gelmişti. Temirek, Mevdud'a ait para ve eşyayı alarak Sultan Tapar'a götürdü. Mevdud'un cesedi 1114 yılı Mart ayına kadar Dımaşk'ta kaldı. Sonra emirin oğlu ve karısı Mevdud'un cesedini Bağdat'a naklederek Ebû Hanife'nin mezarının yanına defnettiler. Daha sonra buradan da alınarak İsfehan'a gönderildi.

Emir Mevdud'un öldürülmesiyle ilgili değişik rivayetler mevcuttur. Bunlardan biri, onu Batınîlerin öldürdüğü, diğeri ise bu suikastta Rıdvan'ın da rolü olduğu şeklindedir. Fakat, Tuğtegin'in bu olayın tertipçisi olduğu üzerindeki suçlamalar ağırlık kazanmaktadır(1).

(1) İbnü'l-Kalanisi, 187-188; Ebu'l-Ferec, II, 352; Villermus Tyrensis, I, 493-495; A. Sevim, «Tuğ-Tegin», İslâm Ansiklopedisi, XIII, 45; C. Alptekin, Dımaşk Atabegliği (Tog-Tegin'liler), 68-69

Bu hâdise, Dımaşk atabegliği ile Selçuklu emirleri arasındaki münasebetin belki de en önemli noktalarından biri olmuştur. Netice itibariyle sadece kuvvetli bir Selçuklu emiri öldürülmemiş, ortaya çıkan rivayetler Dımaşk atabegi ile Sultan Tapar arasında bir gerginliğe sebep olmuştur.

6 — Aksungur Porsuki'nin Musul'a Tayini:

Sultan Muhammed Tapar, Emir Mevdud'un öldürülmesi üzerine Emir Aksungur Porsuki'yi Musul ve civarına tayin ederek Haçlılar ile mücadeleye memur etti. Bölgedeki diğer beylere de mektup yazan sultan, Aksungur Porsuki'nin açacağı cihâda katılmalarını emretti. Bunlar arasında İmadeddin Zengi, Sincar emiri Temirek de vardı. Aksungur bu emirlerle beraber Cezîret İbn Ömer'e gitti. Burası fazla direnmeden Aksungur'a teslim oldu. Bunu Mardin hâkimi olan İlgazi'nin, Aksungur'a itaati izledi.

Mardin'den Urfa'ya gelen Musul'un yeni valisi, burayı iki ay kadar kuşattı ise de bir netice alamayacağını anlayıp Musul'a döndü. Aksungur Porsuki, Musul'da halk tarafından da çok sevilip sayılmasına rağmen, Haçlılar'a karşı başlangıçta pek başarılı olamadı. Bunun bir sebebi de onun Dımaşk atabegi Tuğtegin ve Artukoğullarından İlgazi ile zaman zaman ters düşmesiydi. Nitekim 1114 yılında Sultan Tapar, oğlu Mesud'u bir Selçuklu birliğinin başında Musul'a göndererek bölgedeki vali ve komutanlardan onun emrinde toplanmalarını istedi.

Musul'dan yanında sultanın oğlu Mesud olduğu hâlde harekete geçen Aksungur, Cezîret İbn Ömer'e gelmiş ve burayı Emir Mevdud'un naibinden teslim aldıktan sonra yanında Emir Zengi b. Aksungur, Sincar emiri Temirek'in de bulunduğu onbeşbin kişilik bir ordu ile Mardin'e geçmişti. Mardin'de bulunan Emir İlgazi, bu sefere katılmak için kendisine yapılan teklife, ancak üçyüz atlı ve oğlu Ayaz'ı göndermekle cevap vermişti(1). Aksungur ise İlgazi'nin bizzat kendisinin gelmeyip oğlu Ayaz emrinde küçük bir kuvvet göndermesini kabul etmeyerek Urfa, Sümeysat ve Seruc civarında giriştiği faaliyetten sonra Ayaz'ı hapsetmişti.

Aksungur, bu arada Emir İlgazi'nin hâkimiyeti altındaki Mardin yörelerini yağmalatmış ve Dara'yı da kuşatmıştı. Aksungur'un bu davranışı karşısında Emir İlgazi, hem öcünü almak hem de oğlu Ayaz'ı kurtarmak için Hısn-ı Keyfa'ya geldi. Buranın emiri ve aynı zamanda

(1) A. Sevim, «Artukoğlu İlgazi», **Belleten**, XXV, sayı 104, 666, dipnot 34

yeğeni olan Rükneddin Davud b. Sökmen ve diğer yeğeni Belek'i yanma alan İlgazi, Dara civarında konaklamış olan Aksungur ve Mesud'un üzerine yürüdü (1115). Gafil avlanan Aksungur, ağır bir yenilgiye uğramış, bütün savaş ağırlıklarını geride bırakarak kaçmış, bu arada Ayaz da esaretten kurtarılmıştı.

İlgazi, bu cüretkâr hareketinin Sultan Tapar tarafından cezasız bırakılmayacağını bildiğinden hatta sultan tarafından bir mektupla tehdit edildiğinden, Atabeg Tuğtegin ile anlaşma yoluna gitti. Çünkü Emir Mevdud'un Dımaşk'da öldürülmesinin sorumluluğu (kesin olmasa bile) Tuğtegin'in üzerinde kalmıştı. Atabeg bu bakımdan sultandan çekiniyordu. Dımaşk'a gelen İlgazi, kendisi gibi sultanın hışmından korkan Tuğtegin ile anlaşmakta güçlük çekmedi. Her ikisi, Selçuklu kuvvetlerine karşı koyamayacaklarını bildiklerinden, Haçlılarla ittifak etmek zorunda kaldılar.

Villermus Tyrensis; Tuğtegin'in, Kudüs krallığı ile Antakya prinkepsliğine kıymetli hediyeler ve rehineler göndererek geçici bir andlaşmanın yapılmasını istediğini belirtmekte, Antakya hâkimi Roger'in Selçuklu tehlikesine karşı Kral I. Baudouin'den yardım istediğini, ayrıca Tuğtegin'e haber göndererek ittifakın yapılması için kendi yanma çağırdığını yazmaktadır(1). Antakya prinkepsliği ile Buharetü'l-Kades'de yapılan ittifaktan sonra İlgazi, Türkmenlerden yeni kuvvetler toplamak üzere Mardin'e doğru yola çıktı. Fakat *Rûsten*'de Hıms hâkimi Kırhan b. Karaca'nın hücumuna uğradı ve yakalanarak hapsedildi.

Kırhan b. Karaca, Sultan Tapar'a haber göndererek esirini teslim etmek üzere göndereceği adamları beklediğini bildirdi. İlgazi'nin yakalandığı haberini alan ve henüz Dımaşk'a dönmüş olan Tuğtegin ise süratle Hıms önüne gelip Kırhan'dan Emir İlgazi'nin serbest bırakılmasını istedi. Sultandan gelecek askerî güce güvenen Kırhan, İlgazi'nin serbest bırakılması isteğini reddettiği gibi, Tuğtegin'in çekilmemesi hâlinde İlgazi'yi öldüreceğini bildirdi. Tuğtegin, fazla ısrar etmenin hem kendisi hem de İlgazi için iyi olmayacağını düşünerek Hıms önünden ayrıldı.

Fakat Sultan Tapar'dan beklenen birliğin gecikmesi ve Hıms içindeki bazı kişilerin şehri atabege teslim etme tehlikesinin başgöstermesi üzerine Kırhan, İlgazi ile anlaşma yoluna gitti. Buna göre; İlgazi'nin serbest bırakılmasına karşılık, oğlu Ayaz rehin olarak Kırhan'ın yanında kalacak, ayrıca İlgazi, Tuğtegin'in Hıms'a taarruzuna

(1) Villermus Tyrensis, II, 501

engel olacaktı. Serbest bırakılan İlgazi, ilk fırsatta kuzeyden topladığı Türkmenler'le birlikte oğlu Ayaz'ı kurtarmak üzere Hıms'a geri döndü ve şehri kuşattı. Hıms kuşatmasını sürdürdüğü bir sırada Sultan Tapar'ın, Emir Porsuk komutasında gönderdiği ordunun yaklaşmakta olduğu haberini alan İlgazi, muhasarayı kaldırarak Hıms'tan ayrıldı.

Sultan Tapar'ın, Emir Mevdud'un öldürülmesinden Atabeg Tuğtegin'i sorumlu tutması ve Aksungur Porsuki'yi İlgazi'ye tercih edip onu Musul'a tayin ettikten sonra Haçlılara karşı vazifelendirmesi, bu iki emirin Selçuklu hâkimiyetine karşı açıktan açığa tavır almasına sebep oldu. Böyle bir hâl muhakkak ki Sultan Tapar tarafından hoş görülemezdi. Nitekim bunların tedip edilmelerine ve Haçlılara karşı yeni bir sefere Hemedan emiri Porsuk b. Porsuk vazifelendirildi. Porsuk b. Porsuk, Şubat 1115'de hazırlıklara girişmiş ve kendisine Emir Cuyuş ve Emir Kün-Togdı beyler katılmışlardır.

Selçuklu ordusu, 1115 yılı Mayıs ayı sonlarında Fırat nehrini geçerek Haleb'e yöneldi. Ordunun Haleb'e gitmesine sebep, Melik Rıdvan'dan sonra oğlu Sultanşah zamanında idari işleri eline geçiren Lü'lü el-Hâdim'in sultana mektup yazarak şehri kendisine teslim edeceğini bildirmesiydi. Lü'lü'den bu şekilde haber alan Sultan Tapar da Porsuk b. Porsuk komutasındaki ordunun ilk önce Haleb'i teslim almasını istemiş ve bu hususu bir mektupla bildirmişti. Selçuklu ordusu Balis'de iken Lü'lü'ye ve Halep ordusu komutanı Şemsü'l-Havas'a, sultanın mektubunu gönderen Porsuk b. Porsuk, şehrin kendisine teslimini istedi. Fakat Lü'lü ve Şemsü'l-Havas, sultana verdikleri sözden dönerek Atabeg Tuğtegin ve Emir İlgazi'den yardım istediler. Tuğtegin'e şehri teslim edeceğini bildiren bu kişiler, karşılığında Dımaşk ülkesinden herhangi bir yerin kendilerine ıkta edilmesini istediler. Teklifi uygun gören Tuğtegin ile İlgazi, ikibin atlıyı hemen Haleb'e gönderip şehrin Porsuk b. Porsuk'a karşı savunmasını sağladılar.

Emir Porsuk, Maarra'ya ulaştığı zaman Haleb'e yardımcı kuvvetlerin gönderilmiş olduğu haberini aldı. Tuğtegin'i cezalandırmak üzere Dımaşk atabegliğine bağlı Hama üzerine yürüdü. Zaptedilen şehir, üç gün yağma edilerek idaresi sultanın emriyle Kırhan b. Karaca'ya verildi. Hama'yı elde eden Kırhan, bir süre önce rehin olarak aldığı İlgazi'nin oğlu Ayaz'ı, Emir Porsuk'a teslim etti. Selçuklu ordusu Hama'dan güneye geçerek Rafeniyye'yi kuşattı. Burayı da teslim alan Porsuk yanındaki bazı emirlerin huzursuzluklarına rağmen, bu kalenin idaresini yine Kırhan'a verdi.

Emir Porsuk komutasındaki Selçuklu ordusunun Dımaşk atabegliği toprakları üzerindeki bu icraatı, Tuğtegin'i endişelendirmişti.

Nitekim çok geçmeden Atabeg Tuğtegin, Emir İlgazi ve Halepli komutan Şemsü'l-Havas ile birlikte Antakya prinkepsi Roger de Salerne'ye giderek yardım istediler. Sultan Tapar tarafından Suriye'ye gönderilen Selçuklu ordusunun bir vazifesinin de Haçlılara karşı mücadele olduğunu bilen Roger, bu iki büyük Türk emiriyle anlaşma yoluna gitmekte tereddüt etmedi. Ayrıca durumu Kudüs'e bildirerek Selçuklu tehlikesine karşı Kral I. Baudouin'den de yardım istedi. Bu yardım talebi üzerine Kudüs kralı, yanına vassalı Trablus kontu Pons'u da alarak Antakya'ya geldi.

Antakya'da toplanan Haçlı ordusu ile Atabeg Tuğtegin ve Emir İlgazi kuvvetleri, Selçuklu ordusuna karşı taarruza geçmeyi göze alamadı. Esasında hem Atabeg Tuğtegin hem de İlgazi, sultanın kuvvetlerine karşı savaşmaya isteksiz olup bulaştıkları bu belâdan en hafif bir şekilde kurtulmanın yollarını aramaktaydılar. Bu birleşik ordu, Emir Porsuk'un herhangi bir taarruzuna karşı tedbir olarak Efamiye kalesi önüne gelip karargâh kurdu. İki ordu karşı karşıya gelmişti. Fakat biri diğerine taarruz edecek gücü kendinde göremedi. Bu şekilde iki ay beklendi. Sonunda Selçuklu ordusu kuzeye doğru harekete geçti. Birleşik kuvvetler ise Emir Porsuk'un Suriye'den çekilip gideceğini düşünerek hemen dağıldılar. Sultanın kuvvetlerine karşı bir savaşa girmek zorunda kalmadıklarına memnun olan Emir İlgazi, Mardin'e; Atabeg Tuğtegin ise Dımaşk'a döndü.

Efamiye önlerinden çekilen Selçuklu ordusu Suriye'den hemen ayrılmadı. Müttefiklerin merkezlerine çekildiği haberini alan Emir Porsuk, ilk iş olarak Kefertab'ı kuşattı. Oldukça şiddetli taarruzlar sonunda burayı fethetti; kale içindeki Haçlıları öldürttü. Daha sonra Efamiye önüne gelen Emir Porsuk, iyi tahkim edilmiş olan bu kaleyi ele geçiremedi ve Maarratü'n-Nûman'a gitti. Selçuklu ordusunun harekâtı günü gününe Halep emiri Lü'lü tarafından Antakya prinkepsi Roger'e iletiliyordu. Roger, tehlikenin henüz geçmemiş olduğu Efamiye'den ayrılmış olan krala durumu bildirdi. Kral, bunun üzerine bir Kudüs birliğini acele Roger'a yolladı.

Selçuklu ordusu ise Maarratü'n-Nûman'dan Haleb'e doğru yola çıkmıştı. Önden giden ordu ağırlıkları Cebelü's-Semak'a geldiğinde Roger hücuma geçti. Selçuklu ordusunun savaş ağırlıklarını yağmaladı, ordu hizmetkârlarının bir kısmını öldürdü, bir kısmını da esir aldı. Guruplar hâlinde ilerleyen asıl Selçuklu kuvvetleri, aynı yerde Roger tarafından pusuya düşürüldü. Emir Porsuk arazi durumunu gayet iyi kullanan Antakya prinkepsine karşı hücuma geçmek istediyse de bunun doğru olmayacağı adamları tarafından kendisine ikaz edildi. Nihayet hayli yıpratılmış olan Selçuklu kuvvetleri en-Nakra'-

ya çekildi. Yeni bir Haçlı takibine uğrayacağından korkan Emir Porsuk, elindeki esirleri öldürttü. Bu esirler arasında İlgazi'nin oğlu Ayaz da vardı(1).

7 — Tuğtegin'in Sultan Tapar'ı Ziyareti:

Sultan Tapar'ın Emir İlgazi ve Tuğtegin'in tedip edilmeleri için, Emir Porsuk komutasında göndermiş olduğu Selçuklu ordusu, Tuğtegin'in elindeki Hama'yı ve birkaç Haçlı kalesini ele geçirdikten sonra dönmüştü. Emir Porsuk, Emir İlgazi ve Tuğtegin'in Haçlılara katılması sonunda karşı karşıya gelememiş, hatta dönerken Antakya prinkepsi Roger'in hücumuna uğrayarak hayli zayiat vermişti. Bu durum karşısında Büyük Selçuklu sultanının bu asî emirlerini cezalandırması ve Suriye bölgesi hakkında yeni kararlar alması oldukça tabiî idi. İstemeyerek içine girmiş olduğu hâdiselerden pişmanlık duyan Tuğtegin, sultanın Suriye'ye yeni bir ordu göndermesinden önce onu ziyarete karar verdi.

Sultan Tapar 1115 yılı sonbaharında Bağdat'a gelmiş, burada etrafına toplanan emirlerle görüşmüş ve Suriye'de iktidarı ele geçirmeye çalışan bazı kişilerin tesirinde kalarak Tuğtegin aleyhine dönmüştü. Atabegin Bağdat'taki dostları durumu Dımaşk'a bildirdiler(2).

Bağdat'a gelen bu haberler, atabegin yakın dostları tarafından endişe ile karşılanıyor, Bağdat'ta tevkif edilir düşüncesiyle, Tuğtegin'i caydırmaya çalışıyorlardı. Fakat Tuğtegin, hakkında çıkarılan rivayetleri sultan huzurunda açıklamaya imkân bulacağı, sultana bağlılığını arzedip özür dileyebileceği düşüncesiyle dostlarının sözlerini dinlemedi. Bağdat'a gidecek kafile hazırlandı; mücevherler, Mısır kumaşları ve seçme safkan Arap atları sultana hediye olarak alındı. Kafile, 9 Nisan 1116'da bir muhafız birliği refakatinde Dımaşk'tan ayrıldı. Bağdat'a yaklaşan Tuğtegin'i, sultanın adamları ve ileri gelen kişiler karşılamaya çıktılar. Atabeg Tuğtegin, Bağdat'ta Selçuklu sultanına olan bağlılığını, hakkında çıkarılan söylentilerin doğru olmadığını ispatlamak imkânını buldu. Bağdat'ta yeni dostlar edinen Tuğtegin, sultanın teveccühünü de kazandı.

Atabeg Tuğtegin Bağdat'ta kaldığı süre içinde sultanın yakın adamları ve ileri gelen kişilerle temaslarda bulundu. Sonra Dımaşk'a dönmek üzere sultandan izin istedi.

---

(1) İbnü'l-Kalanisi, 191 (Gibb, 149-150); İbnü'l-Adîm, Zübde, II, 174-175
(2) İbnü'l-Kalanisi, 193 (Gibb, 151-152)

Sultan Tapar, Atabeg Tuğtegin'in özrünü kabul etmiş, onun Haçlılarla yaptığı mücadeleden memnun kalmıştı(1). Atabege hil'at ve hediyeler veren sultan, Suriye bölgesi valiliğini de ona verdi. Ayrıca atabege bölgede askerî ve malî haklar tanıdı. Tuğtegin'in Suriye valiliğini belirten menşur, devrin münşeatta en ünlü hattadı olan Tuğraî Ebû İsmail el-Hüseyin el-İsfehani tarafından kaleme alınmıştır.

İbnü'l-Kalanisi tarafından metni verilen bu menşur şöyledir: «*Bu menşur Sultanu'l-Muazzam Giyâsüddünya veddin'in emri ile, Emir Sipehsâlâr el-Ecel el-Kebir Zahîreddin Atabeg'e yazılmıştır. Onun sadakati, ehliyeti ve İslâmı müdafaa kabiliyeti açıkça görüldüğünden ve sultanın işlerini yapmaya ehil olduğundan onu bu makama, bu ikrama ve işlerin idaresine lâyık gördük. Şam'ın emirliğini ve Şam'a bağlı bütün yerlerin, kalelerin idaresini de ona verdik. Ayrıca askerî, malî ve hukukî işleri, valilere müteallik diğer bütün vazifeleri ona tevdi ettik. Bunlar onun dostluğuna ve samimiyetine inandığımız içindir. Allah bizi bu kararlarımızda isabet edenlerden kılsın.*»

Menşurun devamında, atabege mutad nasihatlar verilmekte, İslâm dinine, halka ve adâlete bağlılığı istenmektedir. Para basmada ve hutbede âdet olan yolda devam etmesi tavsiye edilmekte ve Kur'an'dan bazı âyetler(2) örnek olarak zikredilmektedir. Menşur, «*14 Haziran 1116'da yazıldı*» kaydı ile son bulmaktadır(3).

Bu menşuru alan Atabeg Tuğtegin, 29 Temmuz 1116 Pazartesi günü Dımaşk'a geldi. Bundan böyle sultanın Şam valisi olan Atabeg Tuğtegin bu menşur ile gerek kendisinin gerekse kendisinden sonra gelecek oğullarının Suriye'deki hâkimiyetini meşrûlaştırmıştır.

b) Sultan Tapar'ın Ölümü:

Sultan Muhammed Tapar, 1118 yılının Şubat ayında hastalanmış ve bir türlü şifa bulamamıştı. Hatta halk arasında onun öldüğüne dair asılsız haberler de yayılmıştı. Sultan, bu tür asılsız haberleri önlemek maksadı ile kurban bayramına rastlayan 4 Nisan 1118'de sarayında büyük bir şölen tertip etti. Bu şölen sonrası halka görünüp asılsız haberleri yalanladı. Lâkin hayatından ümidini kestiği için 9 Nisan günü oğlunu yanına çağırtıp hüzün dolu bir törenden sonra onu veliaht tayin etti. Kendisi de 18 Nisan Perşembe günü öldü. Henüz otuzyedi yaşında bulunan Sultan Tapar, güzel ahlâklı, cesur bir

(1) İbnü'l-Kalanisi, 193-194

(2) Bkz.: Mâide Suresi, âyet, 37; A'raf Suresi, âyet 28, 60, 62, 63; İsra Suresi, âyet 36; Hacc Suresi, âyet 77; Necm Suresi, âyet 41

(3) İbnü'l-Kalanisi, 195-197; M. K. Özergin, 110-111

hükümdardı. Kardeşi Bêrkyaruk ile giriştiği mücadeleler sırasında biraz daha zayıflayan bir devlete hükümdar olan Tapar, gücü yettiği kadarıyla da Haçlılar, Batınîler ve Gürcüler meselelerine ehemmiyet vermiş, onlarla mücadeleyi en azından dengeli bir şekilde sürdürmeye muvaffak olmuştur(1).

(1) İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 418-419

6 — SULTAN MAHMUD (1118-1119)

Büyük Selçuklu sultanı Tapar ölünce; Mahmud, Mesud, Tuğrul, Süleymanşah ve Selçukşah adlarındaki beş oğlundan en büyüğü olan Mahmud hükümdar oldu. Abbasi halifesi el-Mustazhir Billah, 6 Ekim 1118'de onun adına Bağdat'ta hutbe okuttu. Ondört yaşında tahta geçen Mahmud, bir kayda göre, babası zamanından itibaren başhâcip *(Hâcibü'l-Hüccab)* olan Ali Bar ile onun kâtibi Ebu'l-Kasım Dergezini tarafından eğlencelerle meşgul edilip devlet işlerinden uzak tutuldu(1). Bu sayede Ali Bar, idareyi ele geçirme imkânı buldu. Nitekim Sultan Tapar zamanında büyük bir nüfuza sahip olan ve uzun süre Bağdat şahneliği makamını işgal etmiş bulunan Mücahideddin Bihrûz, Sultan Mahmud'un gözünden düşürülüp azledildi. Yerine Aksungur Porsuki tayin edildi ise de şahneliği pek uzun sürmedi; onun da yerine Mengüpars getirildi.

Mahmud'un devlet işleri ile gereğince ilgilenmemesi tabii ki bazı karışıklıklara sebep olmaktaydı. Bundan faydalanan kardeşi Melik Mesud atabegi Cüyuş Bey ile Irak'a yürüdü. Bağdat şahneliğinden azledilmesi sebebi ile Sultan Mahmud'a kırgın olan Aksungur Porsuki, Melik Mesud ile birleşti. Bunlar Irak'da bir takım yağma hareketlerinde de bulundular. Bunlara engel olmak için Bağdat şahnesi Mengüpars, Hille emiri Dübeys'i yanma alarak Melik Mesud'un üzerine yürüdü. Başarıya ulaşamayacağını anlayan Melik Mesud, Sultan Mahmud'a bir elçi göndererek ıktalarının arttırılmasını istedi. Mahmud kardeşi Mesud'un teklifini kabul edip ona ek olarak Azerbaycan'ı ıkta olarak verdi.

Melik Mesud'dan sonra Melik Tuğrul da ağabeyine isyan etti. Tuğrul'un atabegi Emir Gündoğdu, onu sultana karşı kışkırtmaktaydı. Mahmud, kardeşi Tuğrul'a engel olmak maksadıyla Enuşirvan b. Halid'i hediyeler ve otuzbin altın ile ona yolladı. Lâkin Tuğrul'u ikna edemedi. Bunun üzerine Ağustos 1119'da, onbin kişilik bir süvari kuvvetini Tuğrul'a karşı sevketti. Tuğrul ve atabegi Gündoğdu kaçarak Gence'ye gittilerse de Semiran'daki karargâhları yağmalandı.

---

(1) el-Bundari, 116-117

● *Save Savaşı:*

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun doğu kısmına sahip olan Sencer, kardeşi Sultan Tapar'ın ölümünden sonra kendisini sultan ilan etmiş ve yeğeni Mahmud'un devlet işlerine hâkim olamadığını görerek yolladığı bir elçi vasıtasıyla halifenin kendisini desteklemesini istemişti. Halife, Sencer'e doğu bölgesinin menşuru ile hil atler yollayarak onun kendi bölgesinde sultanlığını tasdik etti. Halifenin desteğini alan Sencer, büyük bir ordu ile harekete geçerek kendisine karşı çıkan Mahmud ile 1119 yılında Save'de karşılaştı. Yapılan muharebede mağlup olan Mahmud, İsfehan'a kaçtı. Sencer, Mahmud'a haber yollayıp huzuruna gelmesini istedi. Mahmud, amcasının isteğine boyun eğip huzuruna geldi. Sencer, Mahmud'a çok iyi davrandı. Onu kızlarından Mehmelek Hatun ile evlendirdi. Sencer'in erkek evlâd: olmadığından, Mahmud'u veliaht ilan etti. Sultanü'l-A'zam ünvanını alan Sencer, Mahmud'a da *Sultanü'l-Muazzam* ünvanını vererek onu kendisine bağlı kalmak şartı ile Irak'a sultan tayin etti. Böylece Irak Selçuklu Devleti kurulmuş oldu.

Mahmud öldüğü 1131 yılına kadar amcasının hâkimiyetini tanıyarak Irak'da sultanlık yaptı(1).

(1) Mahmud'un sultanlığı hakkında geniş bilgi için Irak Selçukluları bahsine bakınız.

7 — SULTAN SENCER (1118-1157)

Sultan Melikşah'ın oğlu olan Sencer, 5 Aralık 1086'da babasının bir seferi esnasında Sincar'da doğmuş olduğundan Türkçe *saplamak, sançmak* manâsına gelen Sancar adı verilmiş, daha sonra bu ad Sencer şeklini almıştır(1).

Sencer, çok küçük yaşlardan itibaren askeri ve idari işlerle meşgul oldu. Ağabeyi Sultan Berkyaruk, Horasan'da istiklâlini ilan eden amcası Arslan Argun'a karşı Sencer'i vazifelendirdi. Ancak Arslan Argun, kendi kölelerinden biri tarafından öldürülünce Damgan'a kadar gelmiş olan Sencer geri gönderildi. Sultan Berkyaruk, kardeşi Sencer'in sadakatinden emin olunca da onu Horasan Meliki ilân etti. Ancak özkardeşi Muhammed Tapar'ı Berkyaruk'a karşı taht mücadelesinde destekleyerek, onun kısa bir süre için de olsa üstün duruma geçmesine sebep oldu.

Sencer, meliklik devrinde Selçuklu hanedanı üyelerinin saltanat mücadelesinden de istifade ile ülkeyi istilâya kalkışan Karahanlılar ile mücadele etti. Doğu Karahanlı hükümdarı Kadır Han'ı yenerek (Haziran 1102) bertaraf eden Sencer, Kadır Han'ın yerine hanedandan başka birini hükümdar yapmak suretiyle, Karahanlı Devleti'ni kendi melikliğine tâbi hâle getirdi. Karahanlılar bir kaç kere bu bağlılığı bozmak için uğraştılarsa da her defasında Sencer'in müdahalesi ile karşılaştılar. Karahanlılardan sonra Gur hâkimiyet altına alındı. Bunu da Gaznelilerin tâbi duruma sokulması takip etti. Yapılan andlaşma gereğince Gazne'de hutbe; halife, Sultan Tapar, Melik Sencer ve nihayet Gazne hükümdarı adına okunmaya başladı.

Berkyaruk'un ölümünden sonra sultan olan öz kardeşi Tapar zamanında da imparatorluğun doğu hududu Sencer sayesinde intizam içinde kaldı. Sultan Tapar ise bundan istifade ederek batı cephesine daha fazla zaman ayırma fırsatı buldu.

---

(1) «Sancar» İslâm Ansiklopedisi, X. 191; O. Turan, (Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, 185) bunun sadece bir yakıştırma olduğunu belirtmektedir.

a) **Sultan Olması:**

Sultan Tapar ölünce yerine küçük yaştaki oğlu Mahmud, devlet erkânı tarafından tahta çıkarıldı. Mahmud'un tecrübesizliğinden faydalanan Sencer, doğuda kendisini sultan ilân ettikten sonra, Save'de 1119'da yeğeni Mahmud'u yenerek imparatorluğun tamamına hâkim oldu. Ayrıca, Mahmud'a kendisine bağlı olmak üzere sultan ünvanı ile Irak'ı vererek, yeni bir Selçuklu devletinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Sencer'in sultan olması ile imparatorluk merkezi Irak-ı Acem'den Horasan'a nakledildi.

Sultan Sencer, Rey, Mazenderan ve Kumis gibi şehir ve eyaletleri doğrudan doğruya kendi idaresi altına alırken Irak-ı Acem eyaletinin doğu yarısı ile Gilân bölgesini Mahmud'un kardeşi Tuğrul'a, İsfehan ve Huzistan'ın yarısını da Mahmud'un diğer kardeşi Selçuk-şah'a verdi.

Mahmud'un Irak'taki hâkimiyetine ilk itiraz kardeşi Mesud'dan geldi. Mesud'u bir kısım Türkmenler ile Hille'nin Arap emiri Dübeys b. Sadaka desteklemekteydi. Aksungur Porsuki'nin komutasındaki Sultan Mahmud'un kuvvetleri, Haziran 1120'de Esedabad'da Mesud'u yendi. Ağabeyi Mesud'u affettiyse de Dübeys, kayınpederi İlgazi b. Artuk'a sığındı.

Halife el-Müsterşid Billah, sürekli olarak kendisini rahatsız eden Dübeys'e yakınlık göstermemesini İlgazi'den istemesine rağmen o, halifeye hediyeler göndererek Dübeys'i serbest bıraktı. Dübeys ıkta merkezi Hille'ye dönünce buradaki şahne ile Selçuklu kuvvetlerini şehirden çıkardı. Bunun üzerine Irak şahnesi Aksungur Porsuki ile halifenin yeni yeni teşkil etmeye çalıştığı askeri birlikler, Dübeys üzerine yürüdüler. Ancak mağlup oldular ve halife, Dübeys ile anlaşmak zorunda kaldı. Halifenin Sencer'e haber vermeden Dübeys ile anlaşması, Selçukluların Tuğrul Bey zamanından beri halifeliğe karşı takip ettikleri siyasete ters düşmekteydi. Ülkenin batısında cereyan eden bu olayları yakından takip eden Sultan Sencer, Kadı Herevi'yi elçi olarak Mahmud'a gönderip Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Ahmed'i halifenin veziri tayin etmesini istedi. Bunun üzerine Ahmed, halifenin vezirliğine getirildi.

Böylece Sultan Sencer, Irak'daki işleri kendi denetimi altına aldı. Bu durum hâkimiyetini genişletmek isteyen Halife el-Müsterşid'i rahatsız etmeye başladı ve kendi ordusunu kurmaya sevketti. Halbuki, Bağdat'ın emniyeti Selçuklu kuvvetlerince sağlanacak; halife asker beslemeyecekti. Halifenin bu tutumu karşısında Sultan Sencer, Mahmud'a Bağdat'a gitmesini emretti. Mahmud, durumu halifeye bildi-

rince halife, o yılki kıtlığı bahane ederek Mahmud'dan ertesi yıl gelmesini istedi. Esasında halife zaman kazanıp ordusunu kuvvetlendirmek istemekteydi. Buna rağmen Irak Selçuklu kuvvetleri, kılıç zoru ile Bağdat'a girdiler. Sultan Mahmud, halifeye gereken hürmeti gösterip onu yeniden hilâfet makamına iade etti (Nisan 1126)(1).

b) Sencer'in Rey'e Gelişi:

Sultan Mahmud'un kardeşi Tuğrul Dübeys'in tahriklerine kapılarak Irak'da kendi hükümdarlığını kurmak maksadıyla Mahmud'a karşı cephe aldı. Lâkin Mahmud'un gücüne dayanamayıp Dübeys ile birlikte amcası Sencer'e sığındı ve Mahmud'u halife ile işbirliği yapmakla suçladı. Sultan Sencer, Irak'daki olayları yakından takip etmek için Rey'e geldi. Bu sıralarda Hemedan'da bulunan Mahmud'u yanına çağırttı. Mahmud, Sultan Sencer'in emrine uyarak Rey'e geldi. Mahmud'un emrine uyup hemen yanına gelmesi, Sencer'i rahatlatmış ve Tuğrul ile Dübeys'in söylediklerinin aslı olmadığı ortaya çıkmıştı. Sultan Sencer, Mahmud'a itibar edip yanında tahta oturttu. 10 Aralık 1128 tarihine kadar Rey'de kalan Mahmud, Sultan Sencer'in emriyle iyi davranacağına dair söz verdiği Dübeys'i yanına alarak Irak'a döndü. Sultan Sencer'in her dediğini yapan Sultan Mahmud, ölümüne kadar amcasına tâbi kalmıştır(2).

Sultan Mahmud'un ölümü üzerine yerine oğlu Davud, Irak Selçuklu sultanı oldu. Ancak amcası Mesud, Davud'un sultanlığını kabul etmedi ve Tebriz şehrini ele geçirdi. Bunu duyan Davud, Tebriz'e gelerek şehir içinde bulunan amcasını muhasara altına aldı. 22 Aralık 1131 tarihine kadar süren muhasaradan kesin bir netice alınamayınca Mesud'un Tebriz'i terketmesi şartı ile bir antlaşma yapıldı. Hemedan'a çekilen Mesud, halifeye haber göndererek adının Irak Selçuklu Sultanı olarak hutbede okutulmasını istedi. Zor durumda kalan halife, Sultan Sencer'in emri doğrultusunda hareket edeceğini taraflara bildirirken; Sultan Sencer'e de ayrıca haber yollayıp kendi adından başka kimsenin adının hutbeye konulmamasını istedi.

Halife, etraf beylere de haber yollayıp Bağdat'a gelmelerini ve Mesud'a karşı cephe almalarını bildirdi. Bunun üzerine Davud'un diğer amcası Melik Selçukşah ve atabegi Karaca es-Sakî Bağdat'a geldiler. Halife, Karaca es-Saki'den kendisine bağlı kalacağına dair yeminle söz aldı.

---

(1) İbnü'l-Esir, **el-Atabekiyye**, 30; Ebû Şame, **Ravzateyn**, I. 74; M. A. Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, II, 104

(2) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 515

Musul atabegi İmadeddin Zengî de Bağdat'a gelmek üzere harekete geçmişti. Gerek Atabeg Karaca es-Sakî, gerekse Atabeg Zengi, kendi yanındaki meliklerin sultan olması için uğraşmaktaydılar. Bu bakımdan Zengi'nin Bağdat'a gelmesinden endişelenen Karaca es-Saki, düzenlediği bir baskınla Musul askerini bozup Zengi'nin Bağdat'a gelmesini önledi. Lâkin Mesud, Bağdat yakınlarına kadar gelip Abbasiyetü'l-Hâlis denen yerde konakladı. Mesud ile Selçukşah'ın kuvvetleri arasında iki gün süren çarpışmadan sonra, Zengi'nin de mağlubiyetini duyan Mesud, halifeye haber gönderip Sultan Sencer'in Rey'de olduğunu ve onun halife ile diğer bazı şahısların üzerine yürümeye kararlı olduğunu, eğer uygun görürse onunla kuvvetlerini birleştirebileceğini bildirdi. Halife el-Müsterşid, Mesud'un teklifini uygun bulup onun Bağdat'a girmesine müsaade etti. Ayrıca onu sultan, kardeşi Selçukşah'ı da veliaht ilân etti. Sultan Sencer'in adını da Irak'da okunan bütün hutbelerden kaldırdı(1).

Irak'daki bu gelişmelerden haberdar olan Sultan Sencer, içinde fillerin de yer aldığı büyük bir ordu ile gelerek Dinever yakınlarındaki Ulân'da Mesud ile Selçukşah'ı bozguna uğrattı. Mesud kaçtı ise de Selçukşah'ın atabegi Karaca es-Saki yakalandı. Halife el-Müsterşid ise muharebeden evvel Bağdat'ın, Musul atabegi tarafından işgal edileceğini bahane ederek hilâfet merkezine dönmüştü. Sultan Sencer, bütün bu olanlardan Karaca es-Saki'yi mesul tutup onu öldürttü, yeğenlerini ise affetti. Uzun bir süreden beri yanında bulunan diğer yeğeni Tuğrul'u da Irak sultanı ilân etti. Ebu'l-Kasım el-Enesabadi'yi de vezir tayin ederek Horasan'a döndü (1132).

Sencer'in Irak'dan çekilmesi üzerine önce Davud, sonra da Mesud, Tuğrul'un sultanlığına itiraz ettiler ve ikisi birleşip Tuğrul'u yendiler. Haziran 1133'de Mesud Hemedan'a girip Rey ve İsfehan gibi önemli merkezleri ele geçirdi. Mağlup olmasına rağmen yeniden asker toplayan Tuğrul, Mesud'u Temmuz 1134'te mağlup ederek Irak'daki saltanatını korumayı başardı. Ancak hâkimiyeti Ekim-Kasım 1134'teki ölümüyle sona erdi ve yerine kardeşi Mesud, amcası Sencer'in rızasıyla sultan oldu.

Mesud, saltanatının daha ilk yıllarında Halife el-Müsterşid ile ihtilâfa düştü. Bunun esas sebebi, Selçukluların Tuğrul Bey zamanından beri halifeliğe karşı takip ettikleri siyasetin aksine halifenin asker toplaması ve dünyevî hâkimiyet peşinde koşması idi. Halife, bir taraftan kendi ordusunu kurarken bir taraftan da Irak'daki saltanat mücadelelerinde Sultan Mesud'a karşı olan komutanları kendi ya-

(1) İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 532-533

nına toplamaktaydı. Bu husus Sultan Sencer tarafından takip edilmekte ve zaman zaman Irak sultanları ikaz dahi edilmekteydiler. Halifenin Selçuklulara karşı takınmış olduğu bu tavır, Selçuklu-Halifelik münasebetleri açısından gerginliğe sebep olmuştu. Nitekim Sultan Mesud ile savaşmaya karar veren Halife el-Müsterşid, mağlup olup esir düştü. Daha sonra da Sultan Sencer'in, Mesud'a yolladığı yüzelli kişilik elçilik heyeti içine sızan Batıniler tarafından öldürüldü. el-Müsterşid'in yerine halife seçilen Râşid'in halifeliğini kabul etmeyen Mesud, onun yerine Abdullah'ı, el-Muktefi ünvanı ile halife seçtirdi. Böylece halifelik üzerinde eskiden beri takip edilen siyaset, yeniden düzene girdi(1).

c) **Devrindeki Olaylar:**

1 — Sencer'in Doğu Siyaseti ve Selçuklu-Gazneli Münasebetleri:

Büyük Selçuklu devletinin hâkimiyetini tanımış olan Gazneliler, Behramşah zamanında, Sultan Sencer'in ülkenin batısındaki meseleler ile uğraştığı bir sırada, itaatten çıkmış ve Selçuklu sultanına karşı vermiş olduğu taahhüdleri yerine getirmemeye başlamıştı. Ülkesinin batıdaki işlerini yoluna koyan Sultan Sencer, Behramşah'ı cezalandırmak üzere Gazne üzerine sefere çıktı. Mevsimin kış, havanın soğuk ve karlı olmasına rağmen Selçuklu ordusu, güç de olsa Gazne önlerine geldi. Sultan Sencer, şehir dışındaki karargâhından Behramşah'a bir elçi yollayarak huzuruna gelmesini ve itaatını arzetmesini bildirdi. Behramşah, Sultan Sencer'e bağlı olduğunu, yıllık vergilerini muntazaman ödeyeceğini bildirdiyse de, sultanın kendisini öldüreceğinden korkarak Gazne'den kaçtı.

Bunun üzerine Sultan Sencer, Gazneye girdi ve Behramşah'a bir mektup yazarak kaçmasından dolayı onu kınadı. Behramşah ise cevabî mektubunda özür diliyor, bağlılığını yeniden arzedip öldürülmekten korktuğunu yazıyordu. Bunun üzerine Sultan Sencer, ülkesini ona iade etmeyi kabul etti ve Horasan'a dönmek üzere Gazne'den ayrıldı. 1135 yılının Kasım ayı sonunda Belh'e geldi(2).

2 — Sultan Sencer'in I. Harezm Seferi:

Selçuklular Harezm'i ele geçirdikleri zaman, buraya Sultan Melikşah'ın Türk asıllı bir gulâmı olan Taştdar Anuştigin Garçaî vali o-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 32 vd.; Ebû Şame, I, 79; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, X, 47

(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 76; M. A. Köymen, II, 307

larak tayin edilmişti. Onun halefleri olan Ekinci b. Koçkar ile Kutbeddin Muhammed bütün valilikleri boyunca Selçuklu sultanlarına bağlı kalmışlar ve yıllık vergilerini muntazaman ödemişlerdir. Bunlardan Kutbeddin Muhammed zamanında (1097-1127) Harezmşahlar olarak tarihe geçecek olan sülâle kurulmuş olup bu şahıs, Sencer'in gerek meliklik, gerekse sultanlık zamanında bağlılıktan ayrılmamıştır. Hatta Sencer'e yıllık vergi ve hediyelerini takdim etmek üzere bir yıl kendisi gelir, ertesi yıl da oğlu Atsız'ı göndererek sadakatini gösterirdi.

Kutbeddin Muhammed ölünce, Sultan Sencer onun yerine oğlu Atsız'ı tayin etti. Kültürlü ve akıllı bir şahıs olan Atsız'a sultan büyük önem verirdi. Bundan istifade eden Atsız'ın gün geçtikçe nüfuzu artmış, bu da diğer komutanların onu kıskanmasına sebep olmuştu. Bunun neticesi olarak da bu komutanlar, Atsız'a karşı cephe aldılar. Onun nüfuzunu kırmak için bir takım entrikalar çevirip Sencer'in nezdindeki itibarını sarsmaya çalıştılar. Sultan Sencer'in Gazne seferine katılmış olan Atsız, ordu sefer dönüşü Belh'e geldiği zaman, sultandan izin istemiş ve Harezm'e dönmüştü. Bir çok kişinin kendi aleyhinde olduğunu bilen Atsız, neticede sultanın bundan etkileneceğini düşünerek sultana cephe almak zorunda kaldı ve Cend ile Mankışlak'ı ele geçirip müstakil olmaya çalıştı. Bu sırada Sultan Sencer, Harezm seferine çıktı. Atsız, sultana karşı koymak istediyse de ağır bir hezimete uğradı. Atsız kaçtı, esir düşen oğlu Atlı ise öldürüldü (Kasım 1138). Harezm'i yeğeni Gıyaseddin Süleymanşah'a ıkta eden sultan, Şubat 1139'da Merv'e döndü(1).

Sultan Sencer'in Harezm seferinden dönüşünden kısa bir süre sonra Atsız, halkın da kendisini desteklemesi neticesinde Süleymanşah'ın elinden Harezm'i aldı ve sultana yeniden bağlılığını arzetti. Ancak oğullarını öldüren Sencer'e karşı kinini devam ettirdi.

3 — Sultan Sencer'in Karahıtaylılar ile Mücadelesi ve Katvan Savaşı:

Kuzey Çin'de Liao sülâlesi adı altında iki asra yakın (937-1125) bir süre hüküm sürdükten sonra, Cücenler tarafından devletlerine son verilen Karahıtaylılar, batıya doğru çekilmeye mecbur kalmışlardı. 1141 yılının ilkbaharında Karluklar, Semerkand hanına karşı isyan ettiler. Karahıtaylılardan yardım alan Karluklar, Han Mahmud b. Arslan'ı Hocend civarında mağlup ettiler. Bu mağlubiyetten sonra

(1) İbnü'l-Esir. el-Kâmil, XI. 67; M. A. Köymen. II. 311 vd.

bütün Mâveraünnehr halkı Karahıtaylıların istilâ tehdidi altında kaldı.

Bu durumda Selçuklulara bağlı olan Karahanlı hükümdarı, Sultan Sencer'den yardım istedi. Son on yıl içinde Karahıtaylıların batıya doğru yayılma siyasetlerini dikkatle takip eden Sultan Sencer, bu istilâya mâni olmak maksadıyla sefer hazırlıklarına girişti. Sistan, Gur, Gazne ve Mazenderan gibi tâbi hükümdarlıklara haber gönderip asker istedi. Neticede yüzbin süvari toplayan Sultan Sencer, Temmuz 1140'da Maveraünnehr'e doğru yola çıktı. Selçuklu ordusu, Semerkand'a varınca Semerkand hanı Mahmud, Sultan Sencer'in emrindeki Karluklardan şikâyette bulundu. Başlarına gelebileceklerden korkan Karluklar, Sultan Sencer'e karşı savaşma cesaretini gösteremediler ve Karahıtaylılara iltica ettiler.

Karahıtay hükümdarı Gürhan, kendisine iltica eden Karlukların suçsuz olduklarını, bu bakımdan affedilip memleketlerine dönmelerine izin verilmesini Sultan Sencer'e bir mektup yazarak rica etti. Sultan Sencer ise verdiği cevapta Gürhan'ın ricasını kabul etmediği gibi, onu müslüman olmaya davet etti. Hatta müslümanlığı kabul etmediği takdirde sonunun kötü olacağını bildirdi. Gürhan, Sencer'in bu tehdidi karşısında savaş hazırlıklarına başladı ve yüzbin kişilik bir orduyu kısa zamanda savaşacak duruma getirdi.

Sayıca denk olan iki ordu, Semerkand yakınlarında bulunan Katvan (Katavan) sahrasında 9 Eylül 1141'de karşılaştı. Selçuklu ordusunun sağ kanadına Kamac, sol kanadına ise Sistan meliki Nasr komuta etmekteydi. Muharebe başlar başlamaz Karahıtaylılar, Selçuklu ordusunu muhasaraya almaya çalıştılar. Bu muhasaradan kurtulmak için geriye doğru çekilen Sencer'in ordusu çok zayiat verdi. Askerin bir kısmı civardan geçen nehirde boğuldu. Sistan meliki Nasr'ın kahramanca gayreti de bir sonuç vermeyince, Sencer yanında bulunan üçyüz zırhlı süvari ile çemberden kurtulmak üzere harekete geçti. Çemberi yarıp sultana yol açan bu muhafız birliğinden geriye sadece onbeş kişi kaldı. Sencer takipten kurtulmak için çöle çekildi. Bir Türkmen kılavuzu sayesinde de Belh tarafına doğru yola koyularak Tirmiz'e geldi. Muharebeyi kazanan Gürhan'ın eline, başta sultanın karısı Türkân Hatun, Kamac, Nasr ve oğulları olmak üzere bir çok esir geçti.

İslâm âleminde büyük akisler yapan bu savaş, şimdiye kadar hiç mağlubiyete uğramamış olan Sultan Sencer'in prestijini çok sarstı. Bundan istifade eden Harezmşah Atsız, Ekim 1141'de Serahs'ı istilâ etti. Bunu 21 Ekim 1141'de Büyük Selçuklu imparatorluğunun baş-

şehri Merv'in istilâsı takip etti. Sencer'e bağlı kalarak direnen Merv halkından pek çoğunu öldüren Atsız, hazineyi de ele geçirdi. Atsız ertesi yıl yeniden Horasan'a girdi. Bu sefer Nişapur'u aldı ve Sultan Sencer'in adını hutbeden çıkarıp kendi adını koydurdu (29 Mayıs 1142). Ancak Nişapur halkı buna itiraz etti. Şehirde yeni bir isyan çıkmak üzereyken, Atsız'ın adı hutbeden çıkarılıp, yeniden Sencer'in adı kondu (31 Temmuz 1142) (1).

4 — Sultan Sencer'in II. ve III. Harezm Seferi:

Sultan Sencer, Katvan mağlubiyetinden bir yıl kadar sonra, büyük zorluklar içinde yeni bir ordu kurmaya muvaffak oldu. Merv'e gelerek şehri tekrar hâkimiyeti altına aldı. Bundan sonra da Harezmşah Atsız üzerine yürüdü. Ancak Atsız, sultanla muharebeyi göze alamayarak, surları kuvvetli bir şehrin(2) içine kapanıp müdafaaya çekildi. Sultan Sencer bir süre şehri kuşattı, fakat kesin bir netice alamayacağını anlayınca Atsız'ın Merv'den aldığı Selçuklu hazinesini iade etmesi ve bağlılığını arzetmesiyle iktifa ederek Merv'e döndü. Zaten sultanı dönmeye zorlayan sebeplerden biri de Herat'ı zaptetmiş olan Gurlulara karşı gönderilen Kamac'ın mağlup olmasıydı(3).

Sultan Sencer II. Harezm seferinden kesin bir netice alamadı. Âdeti gereği iki de bir isyan eden Atsız'ın yeniden muhalefete geçtiğini öğrenince meşhur şair ve edip Sâbir'i Atsız'a elçi olarak gönderdi. Sâbir, uzun bir süre Atsız'ın yanında kaldı. Bu arada onun Sultan Sencer'i öldürmek üzere iki Batıniyi Horasan'a gönderdiğini öğrenen Sâbir, iki Batınînin eşkalini belirten bir mektubu sultana ulaştırdı. Batıniler, Merv'de yakalanıp öldürüldüler. Bunu duyan Atsız, haberin Sâbir tarafından gönderildiğini anlayınca bu kıymetli edibi Ceyhun nehrine attırmak suretiyle cezalandırdı.

Elçisinin öldürülmesine kızan ve bunu Atsız'ın yeni bir isyanı olarak kabul eden Sencer, Kasım 1147'de III. Harezm seferine çıktı ve Hezâresb kalesini muhasara altına aldı. İki ay süren muhasara sonunda Hezâresb'i ele geçiren Sultan Sencer, Atsız'ın başşehrine yürüyüp burayı da dört bir taraftan kuşattı. Kurtuluş ümidi kalmayan Atsız, aracılar göndererek üçüncü defa sultanın affına nail oldu.

Sultan Sencer'in Harezm'e yaptığı seferlerin tek müspet yanı, girişeceği her yeni isyan hareketinde Selçuklu ordusunu karşısında

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 84 vd.; M. A. Köymen, II, 336 vd.
(2) Hezâresb şehri olması mümkündür.
(3) İbnü'l-Esir, Aynı eser, XI, 92-93; M. A. Köymen, «Sencer», İslâm Ansiklopedisi, X, 490

bulacağını Atsız'a anlatmak oldu. Nitekim Atsız, bundan sonra doğrudan doğruya Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na yönelik bir harekete teşebbüs etmedi(1).

5 — *Büyük Selçukluların Gurlular İle Münasebeti:*

Gurlular, Afganistan'ın *Gur* diye adlandırılan, ulaşılması güç dağlık bir bölgesinde yaşadıklarından, bu bölgeye atfen Gurlular veya Gûriler olarak adlandırılmışlardır. İran asıllı olduğu da söylenen Gurlular, putperest iken XI. yüzyılda İslâmiyeti kabul ederek ilk defa XII. yüzyılın ortalarında devletlerarası siyasi hayata karıştılar(2). Gazneliler, yaptıkları seferler sonunda Gurluları kendilerine tâbi hâle getirdiler. Fakat XII. yüzyılın başlarında Gazneliler zayıfladı ve Gur, Selçuklu nüfuzu altına girdi. Gur hükümdarlarından Kutbeddin Mehmed, Katvan bozgunundan istifade ederek Herat'ı ele geçirdi. Onun haleflerinden Sûrî b. el-Hüseyin ise, Gazne hükümdarı Behramşah'ı yenerek Gazne'yi zaptetti (Eylül-Ekim 1148). Hindistan'a çekilip asker toplayan Behramşah, Sûri'yi yenip Gazne'ye yeniden sahip oldu ve yakalanan Gur hükümdarı Sûri öldürüldü (Mayıs-Haziran 1149(3).

Gurluların Katvan mağlubiyetinden sonra Herat'ı ele geçirmeleri ve üzerlerine gönderilen Kamac komutasındaki Selçuklu ordusunu yenmeleri, Sistan meliki Tacüddin Nasr'ı etkilediği gibi, Sultan Sencer'i de endişeye sevketmiştir. Böyle bir durumda Gurlular üzerine bir seferin gerekli olduğunu gören Sencer, savaş hazırlıklarına başladı. Bu sırada Gazne hükümdarı Behramşah'ın öldürttüğü Seyfeddin Sûri'den sonra yerine geçen I. Bahaeddin Sam'ın hükümdarlığı pek kısa sürmüş, ondan sonra da tahta Alâeddin Hüseyin Cihansuz geçmişti. Sultan Sencer, Herat'ın doğusunda dört günlük mesafede bulunan Mârâbâd'a geldiği zaman Gurlular, Sencer'in ordusu ile birlikte kendi üzerlerine geldiğini haber aldılar.

Gurlu hükümdarı Alâeddin Cihansuz, Herat ile Firuzkuh arasındaki bir vadide(4) muharebe nizamına geçti. Kendi ordusunun arka tarafına düşen araziyi de sular altında bıraktı. Bununla Cihansuz, ordusunun geri çekilmesinin sözkonusu olmadığını, ya öleceklerini ya da galip geleceklerini askerine ima etmekteydi. İki ordu. Haziran

---

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 92; M. A. Köymen, II. 345 vd.
(2) M. L. Dames, «Gûriler», İslâm Ansiklopedisi, IV, 826 vd.
(3) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 123-124
(4) Herî Rûd veya Nâb olarak adlandırılan yerlerden biri olabilir.

1152'de çok şiddetli bir muharebeye tutuştular. Cihansuz'un ordusu içinde bulunan birkısım Oğuz askeri, Sencer tarafını tuttu. Sevk ve idare yönünden fevkalâde önemli olan bu muharebeyi Selçuklular kazandılar. Bir çok Gurlu hayatını kaybetti, bir kısmı ise esir edildi.

Katvan savaşından bu yana Sultan Sencer'in kazandığı ilk muharebe olması bakımından ehemmiyeti hâiz olan bu sefer sonunda kaybolan Selçuklu itibarı yeniden kazanılmaya başlandı. Gurlu hükümdarı Cihansuz, mağlup ve esir edilmiş, ülkesi Selçuklu İmparatorluğu'na ilhak olmuştu.

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'NUN YIKILIŞI

Oğuzlar:

Türkiye, Azerbaycan, İran, Irak ve Türkmenistan Türkleri'nin ataları olan Oğuzlar, çok eski bir tarihe sahip olup onların bir kolu, XI. yüzyılda Selçuklu İmparatorluğu'nu kurmuşlardı. Kurulan bu imparatorluğun hudutları, kısa zamanda Ceyhun'dan Akdeniz kıyılarına dayanmış ve Anadolu'nun mühim bir kısmı Türklerin eline geçmişti. Selçuklu Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren kendi soyundan bir gurubun devlet kurduğunu gören Oğuzlar (Türkmenler), büyük kitleler hâlinde batıya göç ederek bu yeni devletin himayesinde daha rahat bir hayat yaşamak istemişlerdir. Oğuzların Selçuklu hâkimiyeti altındaki topraklar ile komşu ve tâbi müslüman ülkelere girmeleri bazı şikâyetlere sebep olmuşsa da onlar, Anadolu'nun Türkleşmesinde en büyük âmil olmuşlardır. Tuğrul Bey zamanından itibaren Selçuklu sultanları, bu Türkmenleri Anadolu'ya sevketme siyaseti gütmüşlerdir.

Sultan Melikşah zamanında (1072-1092) İran'da ve bu ülkenin doğu taraflarında imparatorluğun yerleşik tebaası yanında Oğuz kitlelerinin bulunduğu ve bunların devlete bağlılıklarını kuvvetlendirmek için çocuklarının saraya alınarak *memlûk* sistemine göre eğitildikleri bilinmektedir. Sultan Sencer zamanında Maveraünnehr'de Karahanlı Devleti'nin himayesinde mühim bir Oğuz kitlesi mevcuttu. Bunlar, Kıpçakların ya da Karahıtayların baskısı ile güneye doğru indiler. Karahıtayların hizmetinde bulunan bu Oğuzlar, Sultan Sencer'in Katvan'da mağlup olmasından sonra, Maveraünnehr'in hâkimiyetini ellerine geçiren Karahıtayların himaye ve yardım ettikleri Karluklar tarafından bu ülkeden çıkarıldılar. Horasan'a gelen bu Oğuzlar, Belh civarında yurt tutup Sultan Sencer'e tâbi oldular. Yıllık vergi olarak da yirmidörtbin koyun vermeyi kabul ettiler.

Üçok ve *Bozok* olmak üzere iki kola ayrılmış olan Oğuzlar'dan Üçokların başında *Dâd Bey* ünvanlı İshakoğlu Tûti Bey, Bozokların başında da Abdülhamid oğlu Korkut Bey bulunuyordu. Bunlar, hayvancılıkla uğraşıyor ve yarı müstakil bir hâlde yaşıyorlardı. Oğuzlar

ile bir Selçuklu vergi memuru arasında çıkan küçük bir anlaşmazlık, Belh valisi Kamac'ın bu Türkmenleri sultana şikâyet etmesi üzerine büyüdü. Vergi memurunun öldürülmesini bahane eden Kamac, valiliğine ilâve olarak onlar üzerindeki şahnelik vazifesinin de kendi uhdesine verilmesi, karşılığında da yılda otuzbin koyun vergi vermeyi Sultan Sencer'e teklif etti. Bu basit meseleyi, devletin prestiji olarak gören sultan, Kamac'ın teklifini uygun buldu. Belh'e dönen Kamac, Oğuzlara bir şahne göndererek öldürdükleri tahsildarın diyetini istedi. Oğuzlar, Kamac'ın bu isteğini reddettiler ve kendilerinin sultana bağlı olduklarını bildirerek şahneyi kovdular.

Bunun üzerine Kamac, Oğuzları cezalandırmak üzere bir ordu ile harekete geçti. Fakat hem kendisi, hem de oğlu Alâeddin Ebû Bekr yapılan savaşta Oğuzlar tarafından öldürüldü. Bu ölüm hâdisesi, Selçuklu ümerâsı ile Oğuzlar arasındaki gerginliği artırdı. Bilhassa öldürülen Emir Kamac'ın torunu Müeyyed Ayaba başta olmak üzere Selçuklu emirleri Oğuzlar üzerine şiddetle gidilmesi gerektiğini sultana bildirerek onu savaşa ikna ettiler. Selçuklu ordusu Belh civarına yaklaşınca Oğuzlar, kadın ve çocukları önde olmak üzere Sultan Sencer'den bağışlanmalarını istediler. Sultan, kendi soydaşlarını affetmeye hazırdı. Lâkin Müeyyed-i Buzurg, Barankuş ve Ömer Asami gibi emirler, geri dönmenin çok yanlış bir hareket olacağında ısrar ettiler. Neticede yüzbin civarındaki Selçuklu ordusu, 1153 yılının ilkbaharında en az kırkbin çadırlık Oğuzlar üzerine taarruza geçti. Belh civarında yapılan muharebeyi Oğuzlar kazandılar ve Büyük Selçuklu sultanı Sencer'i esir ettiler(1). Beklemedikleri bir zafere ulaşan Oğuzlar, Sencer'e hürmet edip ona yine bir sultanmış gibi davrandılarsa da devletin bütün idaresini ele geçirdiler. Onlara göre sultan, Selçuklu komutanlarının yerine kendi nüfuz ve tesirlerine girmişti. Ancak bu yeni durumu, ne Selçuklu devlet ve askerî yetkilileri, ne de tâbi devletler kabul ettiler.

Sultan Sencer ise başlangıçta, esaretin mânasını ve içinde bulunduğu gerçek durumu, belki de ihtiyarlığından dolayı pek anlayamamıştı. Oğuz reislerinden olan Bahtiyar, Merv şehri yakınlarındaki arazinin ıktasının kendisine verilmesini talep edince sultan bu arazinin *hazine-i hassa*'ya ait olduğunu, bundan dolayı ıkta olarak verilemeyeceğini söyledi. Bunun üzerine Oğuz reisleri onunla alay ettiler. Böylece acı gerçeği gören Sencer, Merv'deki hankâha kapanarak zahiri hükümdarlıktan vazgeçti.

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 154-155; M. A. Köymen, II, 408 vd.

Geceleri demir bir kafese konan Sencer'in esareti üç yıl sürdü. Nihayet Müeyyed Ayaba, muhafızlarına büyük ihsanlar vaat etmek suretiyle Sencer'i kaçırmayı başardı (Nisan 1156). Sultanın esaretten kurtulduğunu duyan tâbi devletlerden bazıları, Sencer'e bağlılıklarını bildirdiler. Ancak etrafında toplanan komutanlar arasındaki rekabet, ihtiyar hükümdarın dağılan imparatorluğu yeniden toparlamasına imkân vermedi. Nisan 1157'de Sultan Sencer'in ölümüyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihe karıştı. Naaşı kendisinin inşa ettirmiş olduğu *Daru'l-Âhire* veya *Devlet-hane* adlı türbeye defnedildi.

Sultan Sencer edebiyata, sanata ve ilme çok değer veren bir hükümdardı. Onun kırk yıl süren saltanatı esnasında, Sultan Melikşah'ın ölümüyle ortaya çıkan saltanat mücadeleleri yüzünden zayıflayan Selçuklu Devleti, yeniden itibarını kazanıp ikinci imparatorluk devrini yaşamıştır.

BÜYÜK SELÇUKLULARDA DEVLET VE SARAY TEŞKİLÂTI

A — DEVLET TEŞKİLÂTI

Selçuklular, devletlerini kurdukları ilk zamanlarda kendi ulus riyasetine oldukça bağlı kalmışlar, ancak Karahanlı, Gazneli ve Samanî devletlerinin teşkilâtlarından büyük ölçüde faydalanmışlardır. Kısa zamanda hükümranlık sahalarını genişleten Selçuklu sultanları, devletin idaresinde görülen ihtiyaçlara göre teşkilâtlarını genişletmişler ve zaman zaman da yenileme yoluna gitmişlerdir.

İslâmiyeti kabul etmiş olan Selçuklular, kendi teşkilâtlarını genişletir ve yenilerken İslâmî esaslara riayet etmişler ve bu esasları kendi teşkilât bünyelerinde mükemmel bir şekilde uygulamışlardır. Bunu yaparken de Abbasî devlet teşkilâtından faydalanma yoluna gitmişlerdir.

Sultan Alparslan ile Sultan Melikşah'a vezirlik yapan Nizamü'l-Mülk, bir kısım İran teşkilât ve teşrifat kaidelerini, gelişmekte olan Selçuklu teşkilâtı bünyesine adapte etmiştir. Ancak bütün bu faaliyetler, Türk devlet teşkilâtının ana yapısını bozacak mahiyet arzetmemiştir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi atabeglikler hâkim oldukları bölgenin örf ve âdetlerinden faydalanmışlar, ancak Büyük Selçuklu teşkilâtını sıkı bir şekilde takip ile onun küçük birer örneği olmuşlardır.

1 — Hükümdar :

Selçuklularda devlet, daha önce kurulmuş olan Türk hâkimiyetlerinde olduğu gibi hanedanın müşterek mesuliyeti altında idi. Devleti idare eden hükümdarın, hanedan mensubu olması şarttı. Hükümdarın aile efradı ise devlete iştirak hakları dolayısıyla ülkenin muhtelif yerlerinde geniş arazi ve malikânelere sahip olur ve buraların idare işine katılırlardı. Tuğrul Bey ve Sultan Alparslan'ın Oğuz aşireti an'anelerine, kurultaylarına ve diğer merasimlere bağlı kaldıklarını görüyoruz. Fakat Sultan Melikşah devrinde bu hususlar büyük ölçüde terkedilmiş, yerine bir kısım eski İran teşkilât ve teşrifat kai-

deleri yerleşmiştir. Buna rağmen Sultan Sencer, Tuğrul Bey ve Alparslan'dan sonra, kendinden önceki Selçuklu sultanlarına nazaran Oğuz töresine en çok sadık kalan hükümdarlardan biriydi.

Türklerin aşiret hayatında ulus riyaseti, esas itibariyle ailenin, sonra da bütün aşiret beylerinin uygun görmeleriyle tevcih edilirdi. Tuğrul Bey de böyle bir yolla liderliğe getirilmişti. Kendisi sultan ilân edildiği zaman, an'aneye göre devletin, ailenin müşterek mesuliyeti altında addedilmesi kaidesine göre hükümdar; devletin en büyük lideri olup onun yakınları devlete ait toprakların bir bölümünde, hüküm sürer ve sultan seçtikleri kimsenin hâkimiyetini tanırlardı.

Bu riyaset meseleleri, aile içinde ve adaylar arasında birçok ihtilaflara yol açmış ve çok kan dökülmesine sebep olmuşsa da; herhangi bir veraset kanunu düzenlenmemişti. Her ne kadar sultan, kendinden sonra bir veliaht göstermekteyse de bu hususta ümera denilen komutanların büyük tesirleri olduğu görülmekteydi. Sultan devletin temsilcisi olup adına hutbe okunur ve para basılırdı. Selçuklu sultanları adına basılan paralar ayrıca müslümanların imamı olarak halifenin adı da bulunmaktaydı. Fermanlara, divânın kararlarına imza atarak tuğra çekilir, tevki yazılır ve emir bundan sonra yürürlüğe girerdi.

Tahta yeni çıkan sultanlar, halife tarafından tasdik edilerek kendilerine verilen ünvanları kullanırlardı. Türkçe adlarının yanısıra bir de İslâmî adları olurdu (Tuğrul Bey, Muhammed; Çağrı Bey, Davud; Alparslan Muhammed; Sencer, Ahmed vb.). Selçuklu sultanlarının muharebelerde veya herhangi bir gezide hâkimiyet alâmeti olarak başlarının üstünde atlastan veya altın işlemeli kadifeden yapılmış bir *Çetr* (şemsiye) tutulur, daima yanında hazır bulunan askeri mızıka takımı (nevbet), günde beş defa, namaz vakitlerinde nevbet çalarlardı. Bu husus, devletin değişik eyâletlerindeki melikler için günde üç vakit idi. Sultanlar, haftanın belirli günlerinde devlet erkânı ve emirleri huzuruna kabul eder, onların görüşlerini alırlardı. Aynı şekilde halk da sultan huzuruna alınır, şikayet ve istekleri dinlenirdi. Sultan, ıktaları tevzi, kadıları tayin ve kendisine tâbi hükümdarların hükümdarlıklarını da tasdik ederdi. Aynı zamanda hükümete karşı işlenen cürümlerle de meşgul olup yüksek mahkemeye başkanlık ederdi. Devletin mutlak surette idaresi, birinci derecede hükümdara ait olmakla beraber, hükümdar da mevcut kanunlara uyardı. Selçuklu sultanlarının kişi hak ve hürriyetlerine saygılı olması, yasalara riayetleri, alçak gönüllülükleri devletin kısa zamanda inkişafına sebep olmuştur.

Hükümdar genellikle merkezde oturur; oğulları, kardeşleri, yakınları veya ümerâdan muhtelif kişiler, imparatorluğun bir kısım

eyaletlerinde müstakil olarak valilik yaparlar ve Sultan-ı Âlem denilen büyük hükümdarın hâkimiyetini tanırlardı. İmparatorluğun genişlemesi neticesinde, eyaletlere gönderilen ve hükümdarın itimadına mazhar olmuş emirlerin yanına meliklerden biri verilir ve o eyalet, emir tarafından hanedan mensubu melik adına idare edilirdi. Böylece İmparatorluk içerisinde birçok atabeglikler kuruldu(1).

2 — Hükümdarlık Alâmetleri:

a) Hutbe:

Başlıca hükümranlık alâmetlerinden biri olan hutbe, Cuma namazı kılınan camilerde hatip tarafından okunurdu. Hutbede, halifenin adından sonra hükümdarın adı zikredilirdi. Ancak tamamen müstakil olmayan veya bir hükümdara tâbi hükümdarların adları, tâbi olduğu hükümdarın adından sonra anılırdı.

Selçuklu hükümdarlarının adları da hâkim oldukları bölgelerde hutbelerde okunur, ayrıca bu hususun, halifenin muvafakatı ile Bağdat'ta da okunması istenirdi. Selçuklu saltanatı için çıkan mücadelelerde, hükümdar adayları halifeye müracaat ederek kendi adlarının hutbede okunmasını isterlerdi. Bu husus, onların saltanatlarının İslâm âlemi içinde ilânı sayılırdı. Adını Bağdat'ta hutbede okutan bir kişi, İslâm hukukuna göre de meşru bir hükümdar sayılıp müslüman halk arasında sultan olarak itibar görürdü.

Devlete bağlı bütün bölgelerde Cuma namazı kılınan camilerde daima halifenin adından sonra sultanın adı zikredilirdi ki, eğer bu hususta bir duraklama olursa o bölge komutan veya valisinin isyan etmiş olduğu anlaşılırdı. Halifelerin, saltanat mücadelesine girmiş Selçuklu meliklerine karşı zaman zaman adlarının hutbeye konulması hususunu koz olarak kullandıkları da olmuş, fakat askerî zaferle saltanatını kesin olarak ilân eden Selçuklu melikinin adı hutbeye alınmıştı. Bazı istisnai durumlar hariç bırakılırsa halifeler, genellikle melikler arasındaki mücadeleleri sonuna kadar beklemekte, hâkimiyeti kesin olarak elde eden meliki sultan ilân etmekteydiler. Bu hususa bir örnek vermek gerekirse; Sultan Melikşah'ın ölümüyle Suriye'de sultanlığını ilân eden Tutuş, Halife Muktedir Biemrillah'a elçiler göndererek Bağdat'ta kendi adına hutbe okunmasını istemişti. Fakat halife, Tutuş adına hutbe okunması için bazı şartlar ileri sürmüş, ancak bundan sonra hutbenin okunabileceğini bildirmişti. Buna göre:

(1) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, (Ankara 1970), 21-28; İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi** (İstanbul 1972), 141

1 — Horasan ve Maşrık'ta hükümran olarak İslâm dünyasına hâkim olması,

2 — Kardeş çocuklarından hiç birinin tahta talip olarak ortaya çıkıp kendisine muhalefet etmemesi,

3 — İsfehan'daki mali kaynakları kontrolü altına alması.

Bu maddeler, bir saltanat iddiacısının hutbeye adını koydurabilmesi için halifeliğin normal isteklerini ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır(1).

b) Sikke:

Kendi adına para kesmek, hutbeden sonra bariz bir hükümranlık alameti addedilmekteydi. Tâbi hükümdarlardan ancak imtiyazlı olanlar sikke kestirebilirlerdi. Onlar da önce tâbi oldukları hükümdarın, sonra kendilerinin adlarını paraya yazdırabilirlerdi. Yine bazı istisnaî durumlar dışında paraya bağlı olduğu sultanın adını yazdırmayanlar, bağımsızlıklarını ilân ederek isyan etmiş sayılmaktaydılar.

Sikke de hutbe gibi hükümdarlar tarafından bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Basılan altın ve gümüş paralar, birçok kereler sultanın adıyla da zikredilmişlerdir. Paralar üzerinde bulunan damgalar, künye ve lakaplar bu sultanların adlarını ölümsüzleştirmiştir.

Selçuklularda ilk para, ilk Selçuklu sultanından itibaren kesilmiştir. Tuğrul Bey'in tespit edilebilen elli değişik altın sikkesi vardır. 23-25 mm. çapında 4-5 gram gelen bu dinarlar, Nişapur, Rey, Medinetü's-Selâm (Bağdat), İsfehan, Berdesir, Ahvaz, Basra, Karmisin gibi değişik merkezlerde darpedilmişlerdir.

Tuğrul Bey'in sağlığında yeğeni Alparslan kendi adına para kestirmiş, kendi ünvanını *el-Emiru'l-Ecel* olarak zikrederken, bağlı bulunduğu Tuğrul Bey'i *es-Sultanü'l-Muazzam* olarak belirtmiştir.

445 (1053-1054) yılında Merv'de Çağrı Bey adına kesilmiş dinarlardan biri ve bunun alçı kalıbı bugün British Museum'da mevcuttur.

Alparslan'a ait otuzbir adet değişik para tespit edilmiş olup bunlar; Herat, Merv, Rey, Kâşan, Nişapur, İsfehan ve Medinetü's-Selam gibi yerlerde darpedilmiştir. Üçü gümüş, diğerleri altın olan bu pa-

(1) A. Sevim, Suriye Selçukluları, 108

ralar; Tuğrul Bey'in paralarıyla hemen hemen aynı ayar ve ağırlıkta olmalarına rağmen çapları daha geniştir.

Sultan Melikşah'a ait paralar ise, Nişapur, Dara, Rey, İsfehan, Serahs, Merv, Medinetü's-Selam gibi yerlerde darpedilmişlerdir. İlk defa Alparslan zamanında kesilen gümüş paralar, Melikşah zamanında çoğaltılmıştır. Melikşah zamanında kesilen bu paralar, yine tespitlere göre otuzüç adettir ki bu azlık, Tuğrul Bey ve Alparslan zamanında kesilmiş olan paraların tedavülde olması ile açıklanabilir.

Melikşah'ın ölümüyle sultan ilân edilen Mahmud'a ait 486 (1093) tarihli biri İsfehan'da, diğeri ise aynı yıl Medinetü's-Selam'da kesilmiş iki para mevcuttur.

Sultan Berkyaruk'a ait otuza yakın para ise altın ve gümüş olup Ahvaz, Rey, İsfehan, Medinetü's-Selam, Nisapur, Kâşan ve Zencan gibi merkezlerde kesilmişlerdir.

Sultan Muhammed Tapar'a ait onbeş kadar altın paranın ise gramları daha düşüktür. Üç gram civarında olan bu dinarlar; Ave, Zencan, Loridcan, Rey, Medinetü's-Selam ve İsfehan gibi merkezlerde darpedilmişlerdir.

Son Büyük Selçuklu sultanı olan Sencer, meliklik devrinde paralar kestirmiş ve bu paralarda *el-Melikü'l-Muzaffer, el-Melikü'l-Maşrık Adududdevle* gibi ünvanlar kullanmıştır. Altın paralarının ağırlıkları ortama dört gram olup ayarları biraz düşüktür. Yirmibir adet olan bu paralar Nişapur, Merv, Belh, Rey gibi merkezlerde basılmışlardır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı diğer Selçuklu devletleri hükümdarlarına ait paraların adetleri de oldukça fazladır. İmparatorluğa bağlı atabegler de yine bağlı oldukları sultanların ve yanlarındaki meliklerin adlarını zikrederek paralar kestirmişlerdir.

Hâkimiyetlerin ve iktisadî güçlerin bir sembolü olarak gördüğümüz madenî paralar, bazı hallerde sadece hükümranlık alâmeti olarak veya propaganda gayesiyle kullanıldıklarında madenî değerleri arttırılmakta idi. Tedavüle az miktar da bu sikkelerden sürülmekte ve bunlarda az miktarda, değerli maden kullanılmakta idi. Mesela Sultan Melikşah'ın devletin her köşesinde tedavülde olan ve tonlarca altın veya gümüş kullanılarak basılan paralarına karşılık küçük hatta tâbi bir hükümdarın iki teneke altın kullanarak adına ayarı ve gramı yüksek paralar kestirdiği de görülmektedir(1).

(1) C. Alptekin, «Selçuklu Paraları», Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III. (Ankara 1971), 435-591

c) Tevki ve Tuğra:

Aslında Arapça olan «*tevki*» kelimesi, *bir şeyi vâki ettirme, tesir, icra etme* gibi mânalara gelmekteyse de İslâm devletlerinde bir resmî yazışma (diplomatik) ıstılâhı olarak zaman zaman birbirlerinden farklı şekillerde hükümdarın kararı, bunun yazılı sureti, tayin beratı, hükümdarlara mahsus alâmet, tuğra, ferman mânâlarında ve nihayet mühür müteradifi olarak da kullanılmıştır.

Tevki'in başlangıçta vesikalara divânda ilâve edilen ve hükümdarın imzası olarak telakki olunan bir mahiyeti hâiz bulunduğu, böylelikle bizzat hükümdar tarafından kendi eliyle yazılan alâmetten ayrıldığı kabul edilmektedir. Emevilerin ilk devirlerinden itibaren halifeler, Sasanilerden intikal ettiği tahmin edilen eski bir an'aneye uyarak divânlarda kendilerine takdim olunan arzları (kisas) kâtiplere okutturmuşlar ve verdikleri veciz kararlar (tevkiat) sonradan usûlüne uygun olarak yazılmış ve bu muameleye de *Tevki ale'l-Kisas* (arzlar hakkında karar verme) denilmiştir. IX. yüzyılda ise müstakil bir *Divânü't-Tevki* vücuda getirilmiştir. Tolunoğulları devrinde terkedilen bu âdet, Fatımiler devrinde yeniden canlanmış, divânda bulunan beş kâtipten biri, bu arzlar hakkındaki kararları yazmakla mükellef tutulmuştur. Lâkin bu devirde tevkiat ayrıca, hüküm ve hükümdarın yazılı kararı mânasını da kazanmıştır.

Türkçe bir kelime olan *Tuğra* ise, Oğuz hakanlarının, Selçuklu ve Osmanlı hükümdarlarının *İşaret ve Yazılı alâmetleri* olarak görülmektedir. Hükümdar adına vesikanın üst tarafına, besmele üzerine kalın uçlu kalem ile yazılan isim, elkap (lakaplar) ve dua cümlesinden ibaret olan Tuğra, el-Bundari'ye göre; Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tuğrul Bey zamanında da mevcuttu(1). Tuğrul Bey'in tuğrası, Selçukluların mensup olduğu Kınık boyunun damgasından alınmıştır. Ok ve yaydan ibaret olan Kınık boyunun damgası, bu devre ait sikkelerde de görüldüğü üzere Tuğrul Bey'in tuğrası olarak kullanılmıştır. Kirman Selçuklularının kurucusu Kavurd Bey'in tuğrasının bu hükümdarın isim ve elkabı üzerine konan ok ve yaydan ibaret olması, kavisli tuğranın Selçuklularda kullanıldığına delâlet etmekte ise de, tuğra ile damga arasındaki münasebeti açıklıkla tayin edecek orijinal vesikalara sahip değiliz. İbn Mühenna, tevki tuğranın; mühür ve alâmet de damganın mukabili; Kaşgarlı Mahmud ise, tuğrayı hükümdarın damgası ve tevkii olarak göstermektedir.

Tuğrul Bey'den sonra Selçuklu hükümdarları İslâmî an'aneye uyarak birer dua cümlesinden ibaret olan *tevki*'i kullanmışlardır. Yi-

(1) el-Bundari, Zübde. Terc. K. Burslan. Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi. İstanbul 1943. 145

ne el-Bundarî'nin verdiği bilgiye göre(1), Sultan Sencer'in alâmeti, altta tuğra kavsi, üstte «*Bismillah, tevekkeltü alallah*» dua cümlesinden ibaretti. Böylece Selçuklu tuğrasının; damga, hükümdarın tevkii ile isim ve elkabından terekküp ettiği söylenebilir.

Makrizî ise Selçuklu tuğrasının, besmelenin üstünde kalın kalemle hükümdar elkabının (**Sahib-i Tuğra**) tarafından yazılmasıyla vücuda geldiğini ve bu kalın yazının sultanın kendi eliyle yazılmış hat yerine kullanıldığını beyan etmektedir. Makrizî ayrıca Selçuklularda Divân-ı İnşa'ya, Divân-ı Tuğra denildiğini de eserinde belirtmektedir.

Anadolu Selçuklularının son dönemlerinde. XIII. yüzyıl ortalarına ait üç fermanda, tuğra yerine sadece kalın kalemle ve itina ile yazılmış sultan kelimesi bulunmaktadır ki bu, belki de Selçuklu tuğrasının sadeleşmesinin son safhasını teşkil etmektedir. İlk Osmanlı tuğrasının da bu modelden çıkmış olması muhtemeldir.

Selçuklularda tuğra ile alâmet (tevki) ayrı ayrı olmasına rağmen, Osmanlılarda aynı şeydi. Bilinen ilk Osmanlı tuğrası Orhan Bey'e aittir. Farsça bir vakfiyenin üstünde bulunan bu tuğra, sadelikle yazılmış «*Orhan b. Osman*» ibaresinden ibarettir.

Tuğrul Bey'in alâmeti, çomak şeklinde olup Kınık boyunun damgasına benzemektedir. Ravendî(2) ile Mahmud Kaşgarî bu hususu teyid ederlerken Yazıcızâde, bu alâmet şeklini biraz daha değişik şekilde vermektedir.

Alparslan'ın tevkii *Binasrillah* idi. Ayrıca bazı eserlerde *Binasrillahi ve's-Selâm* olarak geçtiği de görülmektedir.

Melikşah'ın tevkii ise *İtimadî alallah* idi(3).

Berkyaruk'un, *İtimadî alâllahi vahdehu*» olup bazı kaynaklarda *vahdehu* kelimesi yazılmamıştır.

Sultan Sencer'in, *Tevekkeltü alallah* olup İmadeddin İsfehanî'de *Bismillah tevekkeltü alallah* olarak ifade edilmektedir.

Selçuklularda tevkilerin bu şekilde olmasına rağmen tuğranın, bazen bir işaret, bazen de tevkilere sultan isim ve elkabının ilavesi ile meydana geldiğini kabul etmekteyiz(4).

---

(1) el-Bundari, **Zübde**, (Trc. K. Burslan), 155

(2) **Ravendi, Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, Terc.: A. Ateş, Ankara 1960), I, 96

(3) İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, (İstanbul 1973), 135

(4) N. Göyünç, «Tevki», J. Deny, «Tuğra», İ.A., XII/I.; P. Wittek, «Notes sur la Tughra Ottomane», **Byzantion**, 1950, XX, 291.; İ. H. Uzunçarşılı, **Medhal**, 26 vd.; **Bundari, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi** (Terc. K. Burslan); Ravendi, I, 96 vd.

d) Ünvan ve Lakaplar:

Bir hükümdarın, hükümdarlık alâmetlerinden biri de ünvan ve lâkapları idi. Bir kısım ünvan ve lakaplar sadece sultanlara verilirdi. Hanedana mensup kişiler, melikler, diğer askerî ve sivil erkâna da ünvan verilirse de bunlar sultanların kullandıkları ünvanlar olmazdı. Hatta bir çok sultanın, meliklik devrinde kullandığı ünvanlar ile sultan olduktan sonra kullandığı ünvanlar, birbirlerinden farklı idiler. Bu ünvanlardan bazıları şunlardı:

Büyük Selçuklu sultanlarından Tuğrul Bey; *Sultanü'l-Muazzam Şahanşah el-Ecel Rükneddin, Melikü'l-Maşrik ve'l-Mağrip Şahanşah.*

Sultan Alparslan; meliklik devrinde, *Emirü'l-Ecel*, sultanlık devrinde; *Sultanü'l-Muazzam Şahanşah Melikü'l-İslâm, Sultanü'l-Muazzam Şahanşah, Rükneddin.*

Sultan Melikşah; *Sultanü'l-Muazzam Rüknü'l-İslâm Ebu'l-Feth, Sultanü'l-Muazzam Muizzüddin Rüknü'l-İslâm, Şahanşah, Celalüddevle ve Cemalü'l-Mille, Muizzüddünya ve'ddin.*

Sultan Mahmud; *Sultanu'l-Muazzam.*

Sultan Berkyaruk; *Sultanü'l-Muazzam Rüknüddünya vedain, Melikü'l-İslâm ve'l-Müslimîn Ebu'l-Muzaffer, Muizzüddevle, Şahanşah, Adududdevle.*

Sultan Mehmet Tapar, *Sultanü'l-Âzam Gıyasüddünya veddin Ebû Şüca.*

Sultan Sencer, meliklik devri; *Melikü'l-Maşrık Adududdevle, Melikü'l-Muzaffer.* Sultanlık devri: *Sultanü'l-Âzam Mugîsüddünya veddin Ebu'l-Haris, Şahanşah.*

Sencer'e tâbi Irak Selçuklu sultanı Mahmud ise; *Sultanü'l-Muazzam Mugîsüddünya veddin* ünvanını kullanırken darpettirdiği parada Sencer, *Sultanü'l-Âzam* olarak kaydedilmiştir. Bu husus diğer Irak Selçuklu sultanlarının paralarında da görülmektedir.

Kısaca kullanılan ünvanlar, sultanların tâbi olup olmamalarına göre de bir değer ifade etmekte idiler(1).

e) Arma, Çetr, Nevbet ve Sancak:

Selçuklu sultanları saltanat alâmeti olarak arma, çetr ve nevbet (bando-mızıka)'i de kullanmışlardır.

Büyük Selçukluların ok ve yayı arma olarak, çetr ve paraların üzerinde de kullandıklarını görmekteyiz(2).

(1) Ravendî, Aynı eser, I, 83-84 C. Alptekin, Aynı eser, 435 vd.

(2) C. Alptekin, Aynı eser, 435-591; İ. H. Uzunçarşılı, «Medhal», 28

Çetr; *«Bir mızrak üzerinde havada küçük bir kubbe şeklinde açılan saltanat şemsiyesidir»*(1). İslâmiyet öncesi İran'da görülen çetr, atlas veya altın sırmalı kadifeden yapılırdı. Hükümdarlar, harbe veya alayla bir yere giderken at üzerindeki çetrci biraz geriden gelerek şemsiyeyi sultanın başı üzerinde tutardı. Çetrin muhtelif renklerde yapıldığı yine kaynaklardan anlaşılmaktadır(2).

Nevbet (bando), bir mızıka takımı idi. Bu takım, sultan kapısında beş namaz vakti nöbet çalardı. Eyaletlere gönderilmiş melikler ise kapılarında üç vakit nöbet çaldırabilirlerdi. Nöbet sayısını beşe çıkaran melikler, isyan etmiş sayılırlardı.

Nevbet takımı, sultan ile beraber sefere giderdi(3).

Selçuklu sultanları, değişik renklerde sancaklar da kullanmışlardır. *Râyât-ı Saltanat, Sancağı Saltanat* vb. adlarla zikredilen sancağa büyük saygı gösterilirdi.

f) Saray ve Saltanat Çadırları:

Hükümranlık alametleri arasında saray ve saltanat çadırları (sürâdik) da vardır. Bilhassa payitahtlarda inşa edilen sarayların haşmet ve güzelliği, hükümdarlar için ayrı bir propaganda vasıtası olmuştur. Tuğrul Bey Bağdat'a geldiği zaman bu şehrin güzelliğine güzellik katan *Tuğrul Bey şehri* (Medinetü't-Tuğrul Bey)'ni inşa ettirmişti. Tuğrul Bey'den sonraki Selçuklu sultanları da Bağdat'a geldikleri zaman bu sarayda kalmışlardı. Ayrıca, Sünni İslâmın merkezi olan bu şehirde, Selçuklu devletinin vezirleri için de bir saray yaptırılmıştır.

Yeni fethedilen merkezlerde bulunan saraylar, o hâkimiyetin bir sembolü olarak görüldüğünden genellikle yıktırılmakta idi. Bunlar arasında geniş çapta tamir ve değişikliğe uğrayanlar da vardı.

Saraylar gibi *saltanat çadırları* da hükümdarlık alâmetleri arasında sayılmaktaydı. Saltanat çadırlarının hazine dairesinde saklanmaları onlara verilen maddi ve manevi değerin büyüklüğüne örnektir. Saltanat çadırının kurulması, sefere çıkma işareti sayılırdı. Çadırının kurulması, sefere çıkma işareti sayılırdı. Çadırın kurulduğu yer ise seferin yönünü belirtirdi. Bu çadırlar, bazı merasimler ve sevinçli anları kutlamak için de kurulurdu.

(1) İ. H. Uzunçarşılı, **Medhal**, 28

(2) Tuğrul Bey'in, Nişapur'a geldiği zaman kırmızı renkli çetr kullandığı, «Tarih-i Elfi»de (varak 171) kaydedilmektedir. Bkz. İ.H. Uzunçarşılı. **Medhal**, 28-29

(3) İ. H. Uzuncarşılı, **Medhal**, 28

B — SARAY TEŞKİLÂTI

Hükümdarın kendisi, ailesi ve maiyetini ihtiva eden saray ve teşkilâtı, bilhassa Melikşah ve Sencer zamanlarında en ihtişamlı devirlerini yaşamıştır.

Saray yaşayış tarzı ve idari teşkilâtı, Melikşah zamanından itibaren kısmen eski İran hükümdarlarının teşrifat ve usûlleri ile değişmiş ise de Büyük Selçuklu sarayında Oğuz an'anesi tamamen terk edilmemişti. Bilhassa Sultan Sencer'in Oğuz töresine bağlılığı bütün kaynaklarda açıkça zikredilmektedir.

Eski Türk devletleriyle Karahanlılar'da hükümdarın teb'ası üzerinde pederâne velâyeti olması sebebiyle onları ziafe edip toylar ve şölenler tertip etmesi âdet ve hattâ kanundu. Büyük Selçuklu hükümdarları, her gün saraylarında yemek yedirirlerdi. Şayet hükümdar, sarayının haricinde ise, yine bulunduğu yerde yemek tertip etmek usûldendi. İranlıların *Han-ı yağma* dedikleri bu ziyafetleri tertip etmemek hoşnutsuzluğa ve hattâ isyanlara bile sebep olabilirdi.

Tuğrul Bey, her sabah yemeğinde sofrasını halka açık bulundurdu. Eğer avda ise, yine sofrayı kırda kurdururdu.

Sultan Alparslan'ın mutfağında hergün elli koyun kesilir, yemek pişirilir ve muhtaçlara dağıtılırdı(1).

Sultan Melikşah zamanında tertip edilen şölenler, âdet olduğu üzere Cuma sabahları olurdu. Bu ziyafetler esnasında şeri meseleler tartışılırdı. Aksarayi'ye göre bu usûl Türkiye Selçuklularında da görülmektedir(2).

Oğuzlar, Sultan Sencer ve evvelki sultanların mutfakları için her yıl vergi olarak yirmidörtbin koyun vermekteydiler.

Selçuklu sultanlarının saraylarında (enderun) hükümdar hizmetinde kullanılmak üzere satın alınıp yetiştirilen ve saray hizmetlerine tayin edilen birçok vazifeli bulunmaktaydı. Sarayda terbiye gören bu memlûklerin çoğunluğu Türk asıllı idi. Bu hizmetliler içinde en yüksek mertebeye Hacibü'l-Hüccab'lar sahipti.

a) Hacibü'l-Hüccab:

Hükümdarla hükümet arasında irtibat temin eden haciplik veya mabeynciliğe Türkçe olarak *Agaci* de denilmekteydi. Abbasilerde gör-

(1) Bkz. M.A. Köymen. «Alparslan Zamanı Saray Teşkilatı ve Hayatı», **TAD**, (Ankara 1966), 6-7

(2) **Aksarayi. Tezkere**, I. 204

düğümüz haciplik müessesesi, Selçuklularda tesis edildiği gibi, daha önce bu müessese Gazneliler'de de mevcuttu.

Haciplik saray içinde büyük vazifelerden biri olup, buraya getirilenler hükümdarın güvenini kazanmış itimat edilir kişilerdi.

Hükümdarla devlet işleri ve hükümet adamları arasında vasıta olan haciplik, daha sonraları bir rütbe olarak bazı hizmet sahiplerine de verilmiştir. Bazı hâllerde hacipler, ordu komutanlıklarına dahi tayin edilmişler ve hacip ünvanını yine kullanmışlardır.

Büyük Selçuklularda, haciplerin reisine; Ravendi'nin *Rahatü's-Sudur*'daki kayıtlarında da görüldüğü üzere, *Hacib-i Büzürg, Hacibü'l-Hüccab, Emir Hacib* veya *Hacib-i Kebir* denilirdi.

Hacipler, saraydaki bütün vazifelileri kontrol ederler, onların liyakatla çalışmalarını temine uğraşırlardı.

Hacibü'l-Hüccab'ın emrinde, yine hacip olarak adlandırılan birçok kişi vazife yapardı. Bunlar saray ile ilgili yazışmaların gidip-gelmesine de nezaret ederlerdi. Ravendî, Hacibü'l-Hüccab'ın *Emir-i Dad* (Adliye vekili) vazifesini de yerine getirdiğini belirtmektedir(1).

Büyük Selçuklularda bu müessesenin, devletin kuruluşunu müteakiben tesis edildiği anlaşılmaktadır.

Bir Selçuknâme'den nakil yapan Ravendi, Abdurrahman Albzen adında birinin Tuğrul Bey zamanında Hacib-i Kebir olduğunu kaydetmektedir(2).

b) Yasacılık:

Siyasetnâme'ye göre sarayda Hacibü'l-Hüccablık'tan sonra en büyük vazife *Yasacılık* idi. Yasacı olan kişinin yirmisi altın yirmisi gümüş asalı hademelerinin olması Siyasetnâme'ye göre gerekiyorsa da bu vazifenin Sultan Melikşah zamanında dahi ehemmiyetinin olmadığı görülmektedir(3).

c) Emir Candar:

Candarlar, hükümdarın saray muhafazasına memur ettiği kişiler olup, amirlerine *Emir Candar* denilirdi. Candarlar arasında Atabeg Gümüştegin Candar gibi, atabeg derecesine kadar yükselenler vardı.

(1) Ravendi, I, 58
(2) İ.H. Uzunçarşılı, **Medhal**, 33 vd.; İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, 143
(3) İ.H. Uzunçarşılı, **Medhal**, 34

d) Emir-i Silâh:

Merasimlerde hükümdarın silâhını taşıyan ve aynı zamanda Zeradhane veya Zırhhane denilen silâhhaneyi muhafaza eden silâhdarların âmiridir.

Emir-i Silâh makamına gelmiş bir kişi Siyaset-nâme'ye göre, merasimler esnasında, hükümdar tahtının yanı başında dururdu. *Emir-i Silâh*'ların komutanlık mevkiine çıktıkları görülmektedir. Silâhdariara bazen *Silâhi* denilirse de Siyaset-name'de(1) silâhdar tabiri kullanılmaktadır(2).

e) Emir-i Alem:

Rayet-i Devlet denilen hükümdarın bayrağını taşıyan ve onu muhafaza eden alemdarların reisi idi.

f) Câmedar:

Osmanlı İmparatorluğunda Çuhadar ve daha sonraki devirlerde Esvapçıbaşıya eş vazife gören Câmedar, hükümdarın elbiselerini muhafaza ederdi. Bu tabir Türkiye Selçukluları ile Memlûklerde de görülmektedir.

g) Şarabdâr-ı Has:

Hükümdarın meşrubatını hazırlayan ve her hafta, vakit ve günü muayyen *Meclis-i Has*'da ve yemeklerde hizmetle mükellef olan Şarabdâr-ı Has'ın emri altında şarabhane denilen yerde çalışan hizmetliler de vardı. Ayrıca şarabhaneye bağlı bir de kiler mevcuttu.

Meclis-i Haslarda hükümdara ve davetlilere (şarap) içecek sunan kölelere *Sâki* denilirdi. Bu Meclis-i Haslara devlet adamlarından çok mahdut kişiler katılırlardı. Siyasetnâme'ye göre, bu gelen kişilerin maiyetinde sadece bir köle bulunurdu.

h) Taştdar veya Âbdar:

Leğen anlamına gelmekte olan *taşt*, sonraları umumileşerek İbrikdar'a alem olmuştur. İbrikdar, hükümdar elini yıkadığı zaman ona leğen ve ibrik tutardı. Harezmşahlar devletinin kurucusu olan Anuştegin, Sultan Melikşah'ın kölelerinden olup onun taştdârı idi.

(1) Siyasetnâme, 109
(2) İ.H. Uzunçarşılı, Medhal, 34

i) Emir-i Âhur:

Sarayın ve hükümdarın hayvanlarına bakan hâs âhurun hademe, seyis ve diğer vazifeli kişilerin emiri olan kişiye *Emir-i Âhur* denilirdi.

j) Serhenk veya Çavuş:

Sultan alaylarının önünde yer alan ve yol açan kişilerdi. *Selçuknâme*lerde *Serhenk* ve *Çavuş* tabirlerinin her ikisi de geçmektedir. Ayrıca bunlara bir diğer ad olarak *Durbaş* da denilmekteydi. Bu kişiler, posta ulaklığı ile muhabere hizmetlerinde de kullanılmaktaydı.

Selçuklu sarayında bu saydıklarımızdan başka *Hasekiler*, *Hadimler* ve *Vuşak* denilen saray hademeleri de bulunmaktaydı. Bütün bu vazifeliler, sultanın memlûklerinden idiler.

C — HÜKÜMET İŞLERİ

a) Büyük Dîvân:

Büyük Selçuklu İmparatorluğunda *Dîvân-ı Sultan* adı verilen ve umumî devlet işlerini yürütmek için, hükümdarın da zaman zaman iştirak ettiği büyük bir divân vardı.

Bu divânın reisi *Sahib-i Dîvân-ı Devlet* denilen vezirdi(1). Hükümdarın re'sen verdiği emirler dahi divânda müzakere edilebilirdi. Bu divânın kimlerden teşekkül ettiğine dair elimizde yeterince bilgi yoksa da, *Rahatü's-Sudur*'a göre vezirden başka *Müstevfî* ve *Arızu'l-Ceyş* büyük divânın azalarındandı. Ayrıca diğer divân başkanları yanısıra Tuğrai ile Müşrif'in de bu divâna katıldıkları yine kaynaklardan anlaşılmaktadır.

İlk Büyük Selçuklu divânı, 1036 yılında Nişapur'da Tuğrul Bey'in riyasetinde toplanmıştır. Tuğrul Bey'in, Horasan valilerinin toplantılarını göz önüne alarak, haftada iki defa Büyük Divânı topladığını ve toplantılara bizzat riyaset ettiğini görmekteyiz.

Türkiye Selçuklu sultanlarından Süleymanşah'ın da riyasetinde Büyük Divânın toplandığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Buna göre Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı, diğer Selçuklu hâkimiyet bölgelerinde de bu tip divânlar vazife ifa etmekteydiler.

(1) İ.H. Uzunçarşılı Medhal, 39; İ. Kafesoğlu, «Selçuklular», İslâm Ansiklopedisi; C.L. Klausner, The Seljuk Vezirate A Study of Civil Administration, 1055-1194, 38 vd.

b) Müstevfi Divânı:

Bu divâna *Mansıb-ı İstifa* veya *İstifa Divânı* da denilirdi. Bu divânın sahibine de *Müstevfi* veya *Sahib-i Divân-ı İstifa* denilirdi. Bu divân, devletin bütün mali işlerinden mesuldü. *Amid* adı verilen ve ülkenin muhtelif yerlerinde vergi toplayan tahsildarlar, Müstevfi'ye bağlı idiler. Her vilâyette bir *Amid* bulunurdu. *Amid-i Horasan, Amid-i Bağdat* vb. gibi.

Ayrıca Müstevfi'lerin *nâip* olarak adlandırılan yardımcıları vardi. Herhangi bir şekilde Müstevfi'lik inhilâl ederse naip onun yerine Müstevfi olurdu.

Büyük Selçuklularda devlet hazinesi iki tane olup bunlardan biri masraf, diğeri asıl hazine idi. Asıl hazine bir yerde ihtiyat vazifesi görmekte olup masraf hazinesinde paraya ihtiyaç hasıl olursa bu fazla para geçici olarak oraya aktarılmaktaydı.

Her vilâyetin gelir ve giderleri, *Siyaset-nâme*'ye göre, *Müstevfi Divânı* tarafından tespit edilirdi(1).

c) Tuğra veya İnşa Divânı:

Tuğra veya İnşa Divânı hükümdarların kendi ülkelerindeki eyaletler ve dış devletlerle olan haberleşmeyi bu divân yapar, berat, nişan, menşur ve tayinlere alt vesikaları verirdi. Divânın reisine *Sahib-i Tuğra ve İnşa* veya sadece *Tuğrai* denilirdi.

Selçuklular'ın ilk zamanlarından beri mevcut olan Tuğra ve İnşa Divânı iki ayrı daireden müteşekkildi. Bunlardan biri *Tuğra*, diğeri *Divânü'r-Resail ve'l-İnşa* idi ki sonuncusunun amirine *Münşi* denilirdi(2).

Sultan ava çıktığı zaman Tuğrai, onun yanında bulunur ve vezir gibi vazife görürdü. Hattâ Tuğrailerin hükümdar eşine de vezirlik ettiği görülmektedir.

Ebû İsmail Hüseyni el-İsfehani, Melikşah ve oğlu Muhammed Tapar zamanlarında Tuğrai olup bu lakapla şöhret bulmuştu. Tuğrailer arasında Amidi Tuğrai, yine Sultan Muhammed Tapar'ın karısı Gevher Hatun'a vezirlik de yapmaktaydı.

d) Müşrif Divânı (Divânü'l-İşraf):

Devletin mali ve idari işlerinin yolunda gidip gitmediğini teftiş vazifesiyle mükellef olan divâna; *Divân-ı Müşrif* veya *Divânü'l-İşraf*,

(1) İ.H. Uzunçarşılı. **Medhal**, 42 vd.
(2) İ.H. Uzunçarşılı. **Medhal**, 43

âmirlerine ise *İşraf-ı Memâlik* veya *Sahib-i Divân-ı İşraf-ı Memâlik* denilirdi. Bu divânın âmiri icap ederse şehir ve nahiyelere kendi nâiplerini göndererek işleri tetkik ettirirdi.

Müşrifler son derece itimada lâyık, işten anlayan kişiler arasından dikkatle seçilirlerdi. Onların nâip olarak şehirlere yolladıkları kişiler de mutemet adamlar olup, bunların maaşları devlet hazinesinden temin edilirdi(1).

e) Divân-ı Arız:

Divân-ı Arız veya *Divân-ı Arz* denilen ve ordunun ihtiyaçları ile ilgilenen bu divânın âmirine *Arız-ı Ceyş* veya *Arız* yahut *Arız-ı Sultan* denilmekteydi.

Divân-ı Arız, sadece askerlerin maaş ve levazımatı ile meşgul olurdu. Ordu komutanlığı ile bir ilgisi yoktu.

f) Diğer Divânlar:

Yukarıda bahsedilen divânlardan başka âmirleri Büyük Divân'a dahil olmayan divanlar da vardı. Bunlardan biri şeri işlere bakan *Divân-ı Mezalim* olup âmirine *Emir-i Dad* denilirdi. Bir diğeri ise, reisine *Sahib-i Berid* denilen posta divânı idi. Bu divâna bağlı olup ülkenin vilâyetlerinde bulunan ve *Sahib-i Haber* olarak adlandırılan memurlar vardı. Başlangıçta Selçuklularda görülmeyen bu divân zamanla bir gelişme göstermiştir(2).

D — DEVLET RİCÂLİ

a) Vezir:

Hükümdardan sonra devletin en yetkili kişisi vezir idi. Selçuklularda vezire *Hâce* de denildiği olmuştur. Meselâ Nizamü'l-Mülk'e böyle denildiği gibi, Türkiye Selçuklularından vezir Sahip Ata Fahreddin Ali'ye de bu lakap verilmiştir. Bu kelime, muhterem, muazzez, zengin anlamına gelmektedir.

Vezir, devletin bütün işlerinden mesuldü. *Menşur-u Vezaret* denilen bir fermanla tayin edilen vezirlerin vezaret alâmetleri, altın divit ile taç veya külâhtı. Ayrıca tayin edilmiş olan vezire hil'at giydirilirdi.

---

(1) Bkz. İ. Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, 146

(2) Bkz. C. Alptekin, Musul Atabegliği Zamanında Posta Teşkilatı. Türklük Araştırmaları Dergisi, II. 15-17

Devat-ı Vezaret denilen vezirlik alâmetini divân günlerinde vezirin önüne koyan ve onu muhafaza eden memura *Devatdar* denilirdi. Devatdar, vezirin mahremlerinden olup, gizli yazıları kaleme alırdı.

İ. H. Uzunçarşılı, *Nücûmü'z-Zahire* adlı eseri kaynak göstererek devatdarlığın ilk defa Selçuklular tarafından ihdas edilmiş olduğunu kaydetmektedir(1).

b) Atabeg:

Ata ve *Beg* kelimelerinden meydana gelen bu tabirin Selçuklularda ilk defa vezir Nizamü'l-Mülk'e ünvan olarak verildiğini görmekteyiz. Daha sonraları ise, sultan çocuklarının terbiyesi ile uğraşan ve gönderildikleri eyaletleri onların adına idare eden kişilere Atabeg ünvanı verilmiştir. Atabegler, genellikle sultanların memlukları arasından titizlikle seçilmiş, itimada lâyık askerî ve idarî kabiliyeti hâiz olan seçkin kişilerdi. Her atabeg, yanındaki Selçuklu hanedanına mensup şehzadeyi, fırsat bulduğu zamanlar sultan ilân edebilmek için uğraşmışlar ve şehzadeler arasındaki saltanat mücadelelerinde mühim bir rol oynamışlardır. Bazen kendi kudret ve hâkimiyetlerini oğullarına bırakarak sülâlelerinin hâkimiyetini de sağlamışlardır. Bunlar arasında Melikşah'ın ibrikdarı, dolayısıyla memlûk'u bulunan Anuştegin, Hive valiliğine, yine Şemseddin İldeniz Sultan Gıyaseddin Mesud tarafından Azerbaycan vali'liğine gönderilmişti. Tuğtegin, Tutuş tarafından oğlu Dukak'ın atabegliğine tayin edilip Dımaşk atabegliğinin; Sultan Mahmud, İmadeddin Zengi'yi oğlu Alparslan'ın atabegliğine tayin ederek Musul atabegliğinin kurulmasına sebep olmuşlardı. el-Cezire ve Erbil atabekliklerinin ortaya çıkışı da aynı şekilde olmuştur.

Büyük Selçuklu siyasi tarihinde önemli rol oynayan atabeglerden Emir sipehsâlâr Gümüştegin Candar, Emir Atabeg Kara Sungur, Atabeg İmadeddin Zengi, Atabeg İldeniz ve Atabeg Zahireddin Tuğtegin bu tip Türk vali ve komutanlarındandır.

Atabeg tabiri, Memlûkler'de *Atabekü'l-Asâkir* ünvanıyle Memlûk kuvvetleri komutanına ve Türkiye Selçuklularında ise, hükümdar mutemedi ve şehzadelerin mürebbisi olanlara verilen bir ünvan olmuştu. Türkiye Selçuklu Devleti'nde, hükümdar atabegliğine tayin olunan kişi, Büyük Divân'a katılırdı.

Osmanlılarda ise atabeglere *Lala* denilmekte olup lalalar, şehza-

(1) İ.H. Uzunçarşılı. Medhal. 46

denin sadece yetiştirilmesiyle vazifeli idi. Lala tabirini Türkiye Selçuklularında da görmekteyiz(1).

Devlet ricâli arasında: vezir ve atabeglerden başka, *Müstevfi*, *Tuğrai*, *Müşrif* ve *Arızu'l-Ceyş* gibi diğer vazife sahipleri de bulunmaktadır.

E — İDARİ TEŞKİLÂT

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü toprakların çok geniş bir bölgeye yayılmış olması, idari bakımdan imparatorluğun bir takım eyaletler ile kendisine tâbi hâkimiyetlere ayrılmasına sebep olmuştu.

Devletin ilk başkenti Nişapur idi. Daha sonra başkent İsfehan oldu. Sultan Sencer zamanında ise Merv'e nakledildi. Sultan merkezde oturur, ülkenin muhtelif bölgelerine de; ya hükümdar ailesinden birini, (küçük ise bir atabegin nezaretinde tayin eder) ya da itimada lâyık memlûk asıllı bir komutanı vali olarak gönderirdi. Gönderilen melik veya valiye o bölgenin hasılatı (öşüriye veya resmiyesi) ıkta olarak verilirdi.

Ayrıca hükümdarın emrindeki herhangi bir komutan, yeni bir bölgeyi fethederse oranın o komutana ıkta olarak verilmesi, alışılagelmiş bir usûldü. Bu şekilde, Oğuz beylerinden Emir Danişmend, Emir Mengücek ve Emir Saltuk'a fethettikleri bölgeler ıkta olarak verilmişti. Keza, Suriye Tutuş'a; Kirman Kara Arslan Kavurd'a ve Horasan, meliklik zamanında Sencer'e tahsis edilmişti.

Melikşah zamanında, memlûk asıllı emirlerden Kasimüddevle Aksungur Haleb'e, İmadüddevle Bozan Ruha'ya (Urfa), Çökürmüş ise Musul'a tayin edilen valiler arasında bulunuyordu.

Sultan Melikşah zamanında, Anadolu'da Danişmendliler, Mengücekler ve Saltuklular, el-Cezire'de (Hısn-ı Keyfâ, Mardin ve Âmid'de), Artuklular, Suriye'de Tutuş'un hâkimiyeti altındaki Suriye Selçuklu Melikliği, Ahlat ve civarında Mervanoğulları, sonraları ise Ermenşahlar, yine Doğu Anadolu'da Şeddadoğulları, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi devletler olarak hüküm sürmüşlerdir. Sultan Sencer zamanında, Irak Selçuklu Devleti de Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı idi.

Hanedana mensup eyaletlerin idaresine tayin edilen melikler ve valiler, bölge arazinin resim ve öşürlerini maaş mukabili alırlardı. Her

(1) Bkz. M.F. Köprülü, «Ata». İslâm Ansiklopedisi, I. 711; C. Cahen, «Atabeg». Encyclopaedia of Islam (London 1960), 731-732; C. Alptekin, Dımaşk Atabegliği, 161

yıl ıkta harici olan mahalli varidattan hazineye muayyen bir para gönderilirdi.

Valiler ve diğer devlet ricâli hakkında müsadere usûlü de tatbik edilir ve bu şekilde alınan mal, devlet hazinesine ilâve edilirdi. Bu uygulama, emirlere itaat etmeyen valilere veya meliklere tatbik edilirdi. Valilerin vâsi selâhiyetleri vardı. Fakat bu hususla ilgili işler, Büyük Divân tarafından murakabe edilirdi.

Eyaletlere tayin edilen melikler ise, bir hükümdar gibi hareket ederler, yanlarında vezir, atabeg, hacibü'l-hüccab, tuğrai gibi vazifeliler de bulunurdu. Bu meliklerin yaşça küçük olanlarına sultan tarafından tayin edilen atabegler, eyâleti melik adına idare ederlerdi. İmparatorluğun bu şekilde idare edilen bölgelerinde hutbe, büyük sultanın adının zikrinden sonra melikin adını okumak suretiyle icra edilirdi. Kesilen paralarda da aynı yol takip edilir, ayrıca atabegin adı da paraya hâk edilebilirdi. Melik kendi adıyla tevki çekebilir, kapısında günde üç defa nevbet çaldırabilirdi.

Selçuk-nâme'lerde, eyaletlerdeki memlûk asıllı valiler, umumiyetle idaresi altındaki bölgeye göre lakaplandırılmaktaydılar. Meselâ: *Sahib-i Bilâd-ı Fars, Sahib-i Musul, Sahib-i Zencan* gibi.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun zayıf anlarında, merkezi idareye bağlı bulunan eyalet idarecileri, zaman zaman kendi başlarına buyruk olmaya da başlamışlardır. Bunlar arasında, yanlarındaki melikleri hal'edip, hâkimiyeti kendi soyuna geçiren veya yanındaki meliki sultan ilân edebilmek için saltanat mücadelelerine girişen atabegler de zaman zaman ortaya çıkmaktaydılar.

Bütün bu hususlara rağmen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, idarî teşkilâtı merkeziyetçi bir bünyeye sahipti. Merkez, kendisine bağlı eyaletlere ayrılmakta, bu eyaletler ise yine kendilerine bağlı olmak üzere vilâyetlere, vilâyetler *Kutval* veya *Dizdar* adı verilen kale muhafızlarının idaresi altındaki küçük kazalara ayrılmakta idiler.

Bunların yanısıra, bu tip küçük kazalara, *Şahne* adı verilen ve emrinde bir garnizon bulunan emirler de tayin edilirdi ki, bazı eyalet merkezlerinde bile bu kişiler vazife alırlardı.

Şahneler tayin edildikleri kazalarm ayrıca bir valisi yoksa, bu vazifeyi de yüklenirlerdi. Kazanın savunması, yollarının emniyetinin temini, kadı hükümlerinin icrası, asayişin korunması, vergi memurlarınca tahsil edilemeyen vergilerin toplanması gibi işler şahnenin vazifeleri arasında idi.

Ayrıca hükümdara bağlı bir şahnenin, halifelik merkezi Bağdat'ta bulunması, Selçuklu İmparatorluğu'nun halifeliği denetimi altında bulundurmasını da sağlıyordu.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi devletler ile eyaletlerdeki atabegler, iç işlerinde hemen hemen serbest idiler. Selçuklularda tâbilik anlayışı; vergilerin ödenmesi, hutbe ve paralarda Selçuklu hükümdarının adının zikri, bir sefer esnasında askeri yardımda bulunulması esaslarına dayanmakta idi. Bu ana hususları yerine getiren hükümetler, tâbilik şartlarına uymuş kabul edilmekteydiler.

F — ASKERİ TEŞKİLÂT

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda devletin esasını, ordu teşkil etmekteydi. İlk zamanlarda Gazne ordusunda takip edilen nizama göre düzenlenen Selçuklu ordusu, devletin genişlemesi neticesinde zamanın icaplarına göre tekâmül ettirilmişti. Selçuklularda, gerek hükümdarın, gerekse melik ve ümeranın maiyetlerinde muntazam askeri kuvvetler mevcuttu. Kuruluş dönemindeki aşiret kuvvetleri, daha sonra yerini maaşlı ve topraklı muntazam askerî birliklere terketti. İmparatorluk içindeki arazi, ölçümleri yapılarak yıllık gelirleri itibarı ile büyük, orta ve küçük olmak üzere ayrılmıştı. Bu arazinin öşür ve resimleri, hizmet mukabilinde ümera ve askerlere verilirdi. Makrizi, imar işlerinin dikkate alınarak yapılan bu askerî ikta usûlünün ilk defa Nizamü'l-Mülk tarafından ihdas edildiğini yazmaktadır. Bu ıktalar; melik, vali ve diğer ümeraya derecelerine göre verilmekteydi. Ikta sahibi ölürse, ıktaı normal olarak oğluna aktarılırdı. Ikta sahipleri, ıkta sahalarına göre, maiyetlerinde asker yetiştirmeye mecburdular.

Büyük Selçuklu ordusunu üç ana gurup içinde mütalaa etmek mümkündür(1):

1 — Gulâmân-ı Saray:

Çeşitli kavimlerden seçilerek, törenler için özel saray terbiyesine tâbi tutulmuş ve doğrudan doğruya sultana bağlı olan bu birlikteki askerler, divân defterinde kayıtlı idiler. Yılda dört defa maaş *(Bistgânî)* alırlardı.

2 — Hassa Ordusu:

Bu ordu merkezde veya merkeze çok yakın bir yerde bulunur ve sultanın emrinde her an hazır beklerdi. Kapukulu tabiri, henüz bu devrede kullanılmadığından bu birliğe Hassa ordusu denilmektedir. Sultan Melikşah zamanında bu birliğin mevcudunun yirmibin, ıkta

(1) İ. Kafesoğlu, Selçuklular Tarihi, 147

bölgelerindeki askerin ise dörtyüzbin olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.

3 — Sipahiyan:

İmparatorluğun her tarafına dağılmış, kendilerine ayrılan ıkta araziden geçimini sağlayan fakat her an sefere hazır vaziyette bulunan süvari kuvvetlerine Sipahiyan denilmektedir. Askeri teşkilâtta Selçuklu İmparatorluğu'nda yapılan en büyük yeniliklerden biri şüphesiz askeri ıkta sistemi idi. Bir yandan kalabalık orduların devletin hazinesine yük olmadan beslenmesi sağlanırken, diğer yandan da memleketin mâmur bir hâle gelmesine yardım edilmiş oluyordu. Ikta sahibi olan kişiler yanlarında asker beslemekle, ayrıca bölge halkına iyi davranıp, imar faaliyetlerine katkıda bulunmakla mükelleftiler. Bu hususları noksan olarak yapanların ellerinden ıktaları alınırdı.

Ikta usûlü, İmparatorluğun askeri olduğu kadar idari ve hukuki en sağlam temellerinden birini teşkil etmekteydi. Türkiye Selçuklu devletinde Moğol istilâsı neticesinde nizam bozulunca, verimli ıkta arazisinin yurtluk *(Mülk)* hâline getirilmesi, böylece miri toprak usûlünün soysuzlaşması, Selçuklu ordusunun dağılmasına sebep olmuş ve devletin yıkılmasında başlıca âmil olmuştur.

Gulâmân-ı Saray, Hassa ordusu ve Sipahiyan'ın dışında Selçuklu İmparatorluğu'nda gerektiğinde halktan da ücretli asker toplanırdı. Bunlara *Haşer* denilirdi. Orduda birliklerin kendilerine ait değişik tipte bayrakları vardı. Ordu içinde birçok sınıflar mevcut olup tabipler ve kadılar da bulunurdu. Selçuklu ordusunda seyyar hastaneler ve Anadolu ordularında seyyar hamamlar *(Çerge)* mevcuttu. Büyük Selçuklu ordusunun bilhassa uç boylarında, o bölgenin komutanı emrindeki hassa ve süvari birliklerinin yanısıra, sadece savaşlara katılıp ganimetten paylarını alan, bazı hallerde ise sadece gaza için savaşan akıncı Türkmen birliklerini de unutmamak gerekir. Ayrıca *Gaziyan* adı verilen bir sınıf gönüllü asker gurubu da bulunmakta idi. Savaş anlarında bütün bu askerler toplanır, devlet merkezinden tayin edilen üst seviyedeki komutanların emrinde vazife görürlerdi(1).

G — ADLİYE TEŞKİLÂTI

Selçuklu Adliyesi *Şeri Yargı* ve *Örfi Yargı* olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Şeri davalara kadılar bakarlardı. Bu kadıların başında mer-

(1) O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, 237-238; İ. Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, 147

kezde bulunan bir Başkadı *(Kadı'l-Kudat)* bulunurdu. Tereke, hayrat işleri ve vakıfların idaresi de kadılara aitti. Kadıların verdikleri hükme müdahale edilemezdi. Ancak bir kadı'nın bile bile yanlış verdiği bir hüküm, diğer kadılar tarafından altı imzalanarak sultana arzedilebilinirdi. Müslümanların canı ve malı ile adaletlerine sığındıkları bu Şeri mahkemelerin yanısıra Selçuklularda, Örfî davalara bakan mahkemeler de bulunurdu. Bu mahkemeler, asayiş, devlet emirlerine itaatsizlik ve siyasî suçlar gibi davalara bakarlardı. Bu örfî mahkemelerin başında *Emir-i Dad* bulunur ve onun memleket içindeki memurları, aynı hususları bulundukları bölgelerde takip ederlerdi.

Orduya mensup kişilerin şeri meselelerdeki davalarına Kazaskerler bakarlardı. Adliye teşkilâtındaki sorumlu kişiler, hükümet içinde başka hiçbir vazife almazlar, daha adaletli bir hükme varmak için hükümet işleriyle ilgilenmezlerdi(1).

H — İSTİHBARAT VE POSTA TEŞKİLÂTI

Selçuklularda Posta teşkilâtına (Berid) da çok ehemmiyet verilmekteydi. Öteden beri kervancılar vasıtasıyla alınan haberlerin Selçuklular zamanında bizzat devlet eliyle yürütüldüğü görülmektedir. Bu kuvvetli haber alma teşkilâtı, *Peykler* ve *Perendeler*'den kurulu idi. Haberler, birçok değişik şekilde gerekli yerlere aktarılırdı. Bunun için at, güvercin, bilhassa Suriye ve Irak bölgelerinde deve gibi hayvanlar da kullanılır, bunlar devlet kayıtlarına geçerdi. İstihbaratla görevli kişilere «*Münhi*» denilirdi.

Haberleşme teşkilâtının düzenli ve hızlı yapılabilmesi için, yollar üzerinde karakollar ve daimî kontrolü gerektiren yerlerde ribatlar kurulurdu.

Arapça yazılan kaynaklarda, haberleşmede kullanılan güvercinlere «*el-Menasib*», bunların kayıtlı olduğu defterlere de *Defterü'l-Ensab* denilmektedir. Gönderilen haber, *Varakü't-Tayr* adı verilen hususî bir kâğıda yazılır ve kuşun teleklerine konurdu. Bölgelerdeki büyük kalelerde *burc* denilen güvercinlikler bulunurdu. Bunlara «*Burcü'l-Hamam*» adı da verilirdi(2).

İ — TOPRAK VE HALK

Büyük Selçuklular'ın kuruluş yıllarında ülke toprağı, Türk örf-âdetlerine göre tevzi ve idare edilmekteydi. Tuğrul Bey zamanından

(1) İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, 149

(2) C. Alptekin, **Dımaşk Atabegligi**, 170-171: Ayrıca bkz. J. Sourdel, «Barid», **Encyclopaedia of Islam**, I, 1077-1078

itibaren, hükümdar ailesinin ortak mesuliyeti altında sayılan ülke, yerini merkeziyetçi bir sisteme terkediyordu. Buna göre hükümdar olan kişiye, mutlak itaat ve bağlılığı temin için, hükümdar ailesine mensup meliklere verilen toprak ve üzerindeki idare hakkı, yeni bir statüye bağlanmaktaydı. Daha sonraları ise bu değişiklik, Nizamü'l-Mülk tarafından Siyaset-nâme'de yeniden ifade edilmiştir.

Buna göre, Selçukluların hüküm sürdüğü yerlerde toprak; *Haraci*, *Öşrî* ve *Emirî* olmak üzere kısımlara ayrılmıştı. Hazineye ait olan ve büyük ıktalar hâlinde idare edilen emiri arazi, Nizamü'l-Mülk zamanında parçalanarak topraklı süvari dirlikleri hâline getirildi. *Siyaset-nâme*'ye göre(1), bu sistemde de evvelki idare tarzı gibi toprak ve üzerinde çalışan halk devletin denetimindeydi. Toprağı işleyen halk (veya köylü), o toprağa muvakkat tapu ile ve ekip biçmek şartıyla sahipti. Toprağı ekipbiçen reâyâ ölecek olursa, toprak erkek evlâdına intikal etmekteydi.

Köylü topraktan aldığı mahsulün öşür ve resmini doğrudan doğruya devlet hazinesine vermeyerek, devletin bir hizmet mukabilinde bölgenin öşür ve resmini terkettiği ıkta sahibine öderdi. Eğer arazi vakfedilmişse, vergiler ilgili vakfa ödenirdi.

Ümera ve ileri gelenlere ait ıktalar hizmet karşılığı verilirdi. Ikta sahibi, devlete hizmetinden azledilirse, ıktası da elinden alınırdı. Eğer hükümdar ölür veya değişirse, bütün ıktaların beratları yenilenir ve yeni hükümdar adıyla berat verilirdi.

Hükümdar ıktasına *Has* adı verilir ve bu bölgenin gelirini *Öşür Divânı* tahsil ederek elde edilen para hazineye yatırılırdı.

Her ne şekilde olursa olsun, ıkta usûlü ile sipahi veya dirlik sahibi tespit edilmiş muayyen miktardaki öşür ve resimden fazlasını halktan talep edemezdi. Böylece halkın ezilmemesi sağlanmaktaydı. Hattâ bu durumun bozulması hallerinde halkın şikâyet hakkı her zaman mahfuzdu. *Siyaset-nâme*'de de belirtildiği üzere ahali, her zaman dergâha yani sultana ve Büyük Divân'a müracaat edebilir, haklı olduğu takdirde ıkta sahibinin kanunlara riayet etmediği için tımarı elinden alınırdı.

Toprağa bağlı halk, hukuki yönden şehir ahalisi gibi hürdü. Ellerindeki toprakları işleyebildikleri müddetçe topraklarının işleme hakkı evlâtlarına veraset yoluyla intikal ederdi.

Şehirlerde idarî vazifelerin veya iktisadî zenginliğin sağladığı imkânlarla ortaya çıkmış zengin aileler mevcuttu. Bunlar çevrelerin-

(1) Siyaset-nâme, 22/91

de nüfuz sahibi idiler. Köylerdeki dihkânlar da bu neviden idi. Halk üzerinde nüfuzlu diğer bir zümre de din adamları idi.

Yerleşme merkezlerinde orta ve küçük esnaf ve ticaret erbabı ile sanatkârlar, ayrı ayrı loncalar kurmuşlardı.

İşleri güçleri olmayan ve sufiyâne bir hayat yaşayan, *rind, ayyâr, settar* gibi adlarla anılan bir kısım zümreler de toplum hayatı içinde yerlerini almışlardı.

Gerek köylerde, gerek şehirlerde yaşayan bütün halk, devletin himayesi altında olup geçimlerini sağlamakta idiler(1).

J — İKTİSADİ VE İÇTİMAİ HAYAT

Selçuklularda iktisadi hayat, kervan yolları sayesinde parlak bir seviyeye erişmişti. Ticaret kervanları; Türkistan, Harezm, İran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu istikametinde emniyetle sefer yapıyorlardı. Gazneliler devlet teşkilâtından bir çok şekilde faydalanan Selçuklular, ticaret yolları ile ilgili hususları da onlardan almışlardır. Meselâ Gazneliler gibi Selçuklular da, ticarî kervanlara askerî muhafızlar koyarak, kervanın emniyetini sağlarlardı. Hattâ zarara uğrayan bir kervancının zararı, devlet hazinesinden mevcut hukuka göre tazmin edilirdi.

Selçukluların kervan yollarına vermiş olduğu ehemmiyet, bilhassa Anadolu'da ileri bir seviyeye varmalarına sebep olmuş ve bir çok ülke ile mübadelenin artmasını da sağlamıştı. Kervan yollarının kesilmesi ve kervan kafilelerinin soyulması, Selçuklu sultanlarının askerî seferlerine dahi sebep olmaktaydı. Devletin bu siyasi görüşü icabı bilhassa Melikşah zamanında yeni ticarî vergilerin konması neticesini doğurdu. Melikşah zamanında alınan ticarî vergiler ve gümrüklerin *(Mukûs)* yekûnu altıyüzbin dinara varmaktaydı.

Vergi sisteminin esasını, zirai gelir teşkil etmekteydi. Böylece ticaretle uğraşanlar, mevcut vergi sistemleri dışında kalmakta, devlete vergi ödemeyerek, kısa zamanda zengin ve içtimai adaletsizliğe sebep olmakta idiler. Halbuki ticaret erbabına konan yeni vergiler ve gümrükler ile hem devlet yeni bir kazanç sağlamış, hem de tüccar sınıfının aşırı zenginliği biraz da olsa önlenmeye çalışılmıştı.

Selçuklular, ticarete ve ticaret yollarına büyük bir önem verdikleri gibi, ziraata da değer vermişlerdir. Sultan Melikşah ve Sultan Sencer tarafından Irak, Horasan ve Harezm'de açılan veya imar edilen sulama kanalları sayesinde zirai üretim çok artmıştı. Üretimin

(1) Geniş bilgi için bkz. O. Turan, «Ikta», İslâm Ansiklopedisi, İ. Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, 151

artması, imparatorluğa bağlı şehirlerin büyümesine ve bu şehirlerde ticari hayatın gelişmesine sebep olmuştur.

Sanayi şehir hayatı içinde önemli bir yer tutmaktaydı. Kumaş dokuma tezgâhları, demir fırınları, deri işleme atölyeleri, zamana göre en ileri sanayi olan kâğıt imalâtı; yine çini, cam gibi maddeler üreten fırınlar ve imalâthaneler, ülkenin her tarafına yayılmıştı.

Devlet, sanayi kesiminden de vergisini almaktaydı. Sultan Melikşah zamanında eyaletlerin merkeze ödedikleri vergi, Hamdullah Kazvini'nin *Risale-i Melikşahi*'de naklettiğine göre, ikiyüzonmilyon dinara varmıştı(1). Gaffari'ye göre, Melikşah'ın saray bütçesi, yirmimilyon dinar idi(2). Devlet bütçesine ve saray hazinesine giren bu vergiler ile ülke imar edilmekte ve bir çok hayratlar kurulmaktaydı.

Sultan Sencer zamanı da iktisadi kalkınma bakımından büyük önem taşımaktadır. Onun zamanında Murgab kanalının suladığı Merv ovalarından alınan ürün, bölgenin iskânına büyük ölçüde tesir etmişti. Burada yapılan pamuk ziraati, bölge şehirlerinde dokuma sanayiinin gelişmesini sağladı.

Selçuklular zamanında Türkistan şehirlerinin pamuklu ve yünlü dokumaları pek meşhur olmuş, bunlar Bağdat'a kadar sevk olunmaya başlamıştı.

Ticaret sahasında olduğu gibi, ziraî sahada da yeni tesislerin kurulması ve bunların işletilmesi, yeni hukukun doğmasına sebep oldu. Horasan ve Irak'taki âlimler toplanarak mahallî örfleri ve gelişen ziraî meseleleri, İslâm hukuku esaslarına göre tedvin ettiler. Böylece ziraî sahada, yeni bir sulama hukuku meydana geldi.

Selçuklular zamanında içtimai hayatı etkileyen büyük yardım müesseseleri, hastahaneler, zâviyeler çok yaygın bir hâlde idi. İslâmda ilk hastahane Harun er-Reşid zamanında, Cündişapur'da Sasanîlere ait Bimaristan'ın tabipleri ile Bağdat'a nakledilmesiyle başlamaktadır. Selçuklulardan önce de Rey şehrinde bir Bimaristan mevcuttu. Fakat bu müessese, Selçuklular sayesinde bütün İslâm dünyasına yayıldı. İlk Selçuklu hastahanesi, Nizamü'l-Mülk zamanında Nişapur'da yapıldı. Bunu bir çokları takip etti. Sultanlar, hatunlar, vezirler bir çok hastahane inşa ettirdiler. Sultan Sencer'in vezirlerinden olan Ahmed Kâşi, Kâşan, Ebher, Zencan, Gence ve Arran'da darü'şşifa ve medreseler inşa ettirdi. Selçuklu ordusunun bünyesinde de

(1) İbnü'l-Cevzi, IX, 70
(2) Gaffari, Nigaristan, 58a.

seyyar hastahaneler kuruldu. İmadeddin İsfehani, böyle bir hastahanenin ikiyüz deve ile taşındığını kaydetmektedir.

Büyük Selçuklulara bağlı eyalet valileri ve atabegler de kendi bölgelerinde bimaristanlar tesis ettiler. Şam'daki ilk hastahaneyi Melikşah'ın yeğeni Dukak kurdu. İkinci hastahane Nureddin Mahmud b. Zengi tarafından yine Şam'da, bunu takiben bir diğeri ise Nusaybin'de açıldı. Bu hastahanelerin ihtiyacı olan tabip ve vazifelilere ait maaşlar ile hastahane giderleri vakıflar tarafından karşılanırdı.

Anadolu'da Türkiye Selçukluları tarafından da çok mükemmel ve bol sayıda bimaristan, darüşşifa, darussıhha ve darülafiye adları altında hastahaneler açıldı. İbnü'l-Cübeyr'e göre deliler için de bir hastahane mevcuttu.

Yine büyük Selçuklular ve onlara bağlı eyaletlerde yetim mektepleri ve âcizler yurdu bulunmaktaydı. Bu kurumların giderleri de buralara tahsis edilen vakıflar tarafından karşılanmaktaydı(1).

K — İLMÎ HAYAT

Selçuklu İmparatorluğu, eğitim ve öğretim bakımından İslâm dünyasında çağının bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Bu dönem, eğitim-öğretim faaliyetlerinin belli bir sisteme bağlanması ve devletin himayesine alınması açısından ayrıca önem arzetmektedir. Bu dönemde, Şii ve Rafızî fikir akımlarına karşı etkili ve ilmî mücadele yapılabilmesi için, devrin Sünni fakihlerine geniş imkânlar tahsis edilerek devlete bağlı bir manevî kuvvet cephesi teşkil edilmiştir. Böylece İslâm dünyasında ilk defa müderrisleri maaşlı ve erzaklı, ders programları tespit edilmiş, zengin kütüphane ile donatılmış, parasız öğrenim yapılabilen bir medrese kurulmuştur.

Sultan Alparslan tarafından kurulan bu medrese, cephesine *Nizamü'l-Mülk* yazıldığı için *Nizamiye* adıyla şöhret olmuştur. 1066 yılında Bağdat'ta Dicle kenarına kurulan Nizamiye'ye çarşı, han ve hamamlar vakfedilmişti. Devrin ilim ve fikir hayatında önemli rolü olan bu medrese, İslâm dünyasına yayılan pek çok şöhretli âlim yetiştirmiştir. Öyle ki, Nizamiye mezunu gençler, her yerde itibar görmüş ve memleketin en selâhiyetli kimseleri olarak önemli makamları işgal etmişlerdir. Öte yandan Nişapur, Belh, Herat, Basra, Tus ve Amul gibi merkezlerde Nizamiye ekolünde medreseler kurulmuş, Bağdat Nizamiyesi'nin ders konuları ve programları esas alınarak başta

(1) Geniş bilgi için bkz. O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti** 267 vd.; İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, 151 vd.

Osmanlılar olmak üzere bütün İslâm dünyasında yüzyıllarca takip ve tatbik edilmiştir.

İslâmî ilimlerin yanısıra filoloji, matematik, astronomi gibi müspet ilimlerin de tahsil edildiği *Bağdat Nizamiyesi*, yeryüzünün ilk üniversitesi sayılmaktadır. Sonraları; devlet adamları tarafından Nizamiye ekolünde bir çok medrese kurulmuştur.

Selçuklu devrinde matematik ilmi yüksek seviyelere ulaşmış, Melikşah zamanında daha çok edebî yönü ile tanınan Ömer Hayyam (öl. 1131) ve Muhammed Beyhakî gibi güçlü temsilciler bulmuştur. Bunlar cebir, mahrutât geometri ve zîc konularında önemli eserler kaleme almışlardır.

476 (1074-1075) yılında bir rasathane kurularak Ömer Hayyam, Ebu'l-Muzaffer İsfizarî, Meymun b. Necib el-Vasıtî gibi astronomlardan kurulu heyet, *Tarih-i Melikî*, *Tarih-i Celâlî* veya *Takvim-i Melikşahî* diye meşhur olan yeni bir takvim tanzim etmiştir. Yüksek fizik ve ışık bilgisine dayanılarak tanzim edilen bu takvim, miladi (Gregorien) takvimden daha doğru hesaplara dayanmaktadır. el-Hazin tarafından da Sultan Sencer adına bir zîc tanzim edilmiştir. Bu arada boya sanayii gelişmiş, kağıt imalatında ilerleme kaydedilmiş, tabipler ve dilciler yetişmiştir. Anadolu'da gelişen tıp ve sağlık işleri için yeni sağlık tesisleri inşa edilmiş, buralarda ustalık-çıraklık tarzında hekimler yetişmiştir.

Selçuklu devrinde tarihçilikte de önemli gelişmeler kaydedilmiş ve tarihçiler Selçuklu sultanlarının himayesini görmüşlerdir. Selçukluların menşeinden bahseden *Melikname* (1058), İbnü'l-Hassûl'un *Risale-i Melikşahiye*, şair Ebû Tahir-i Hatunî'nin *Tarih-i Âl-i Selçuk*'u, şair Muizzî'nin *Siyer-i Fütûh-i Sultan Sencer'i*, Hemedanî'nin *Unvanü's-Siyer*'i İbn Funduk Beyhakî'nin *Meşaribü't-Tecarib*'i, aynı yazarın *Zinetü'l-Küttab*'ı, Sultan Sencer adına Alî Kaainî tarafından yazılan *Mefahiru'l-Etrak* gibi eserler; ayrıca İsfehanî, İbnü'l-Cevzî, Sıbt ve Ravendî'nin eserleri bu çağın ürünleridir. Ne yazık ki, bu eserlerin çoğu Moğol istilâsı sırasında kaybolmuştur.

Irak sultanı III. Tuğrul zamanında Ahmed Tûsî tarafından *Acâibü'l-Mahlûkât* adlı bir coğrafya kitabı yazılmış, Kaşgarlı Mahmud tarafından bir dünya haritası çizilmiş, Ravendî *Rahatü's-Sudûr* adlı meşhur Selçuklu tarihini Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'e ithaf etmiş (1207), İzzeddin Keykavus adına Anevî tarafından *Enîsu'l-Kulûb* adlı eser yazılmış, Alaaddin Keykubat tarihi başta olmak üzere 1192-1280 yılları arasına ait İbn Bibi tarafından *el-Evamiru'l-Alâiye* adlı Selçuklu tarihi hazırlanmış ve daha sonra Selçuklu tarihinin mühim

kaynaklarından olan *Müsameretü'l-Ahbar* (1323), Kerimüddin Aksarayî tarafından kaleme alınmıştır. Bunlardan başka, manzum olarak şair Ahmed Kânii'nin *Büyük Selçuklu Şehnâmesi*, ayrıca Horasanlı Türk şairi Hâce Dehhani'nin yazdığı yirmibin beyitlik *Selçuklular Şehnâmesi* ve daha pek çok eser elimize geçmemiştir(1).

Selçuklular zamanında edebiyat sahasında önemli gelişmeler olmuş, bilhassa imparatorluk devrinde Fars edebiyatından istifade edilmiş, Türk sultanlarının himayesi sayesinde İran edebiyatının pek çok seçkin simaları yetişmiştir. Lâmi, Curcanî, Ebu'l-Meâlî, Nahhas, Ebû Tahir-i Hatunî, Ebiverdi, meşhur hiciv şairi İbnü'l-Habbariye'den başka, bilhassa Emir Muizzî, Ömer Hayyam, ünlü kaside şairi Enverî, Melik Toganşah'ın himaye ettiği Ezrakî ve Selçuklu geleneğini devam ettiren İldeniz Atabegleri'nde Nizâmî, Sâdi Şirazi bunlardan bazılarıdır.

Selçuklular devrinde üstün bir seviyeye ulaşan Farsça, edebiyat dili olarak rağbet görmüş, bir çok edebî eser bu dilde yazılmıştır. Arapça ilmî dil olarak kalırken 1277 yılında Karamanoğlu Mehmed Bey'in; «*Bugünden sonra divânda, dergâhta, bargâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil konuşulmayacaktır*» şeklindeki fermanı ile Türkçe de konuşma dili olma özelliğini yaygınlaştırmıştır.

Ancak bu dönemde Anadolu'da Türk edebiyatının hissedilir derecede temsilcileri bulunuyordu. Eski Oğuz menkıbeleri, konularını XII.-XIII. yüzyıl Anadolu'sunun gazâ psikolojisine uygun Horasanlı Ebû Müslim menkıbeleri, Hz. Hamza ve Hz. Ali etrafında gelişen cenk hikâyeleri, salnâme, Ahmed Harramî destanı, Battal Gazi menkıbeleri gibi coşku verici Türkçe manzum hikâyeler ve daha pek çok menkıbe, yüzyıllarca halk tarafından büyük ilgi ile okunmuştur.

Anadolu'da Türk edebiyatının diğer yönünü teşkil eden tasavvufî Türk şiiri ise daha önceki tarihlerde başlamıştı. Ahmed Yesevî, *Çarhnâme* yazarı Ahmed Fakîh ile takipçisi Şeyyad Hamza bu tarzın öncüleri olmuşlardır. Mevlâna'nın eserlerinde pek az rastlanan Türkçe söz ve ibareler bir yana, hatta Türkçeyi yetersiz bulduğunu söylemesine rağmen, Sultan Veled'in yazdığı Türkçe şiirler, Anadolu tasavvuf edebiyatının ilk örneklerindendir. Sultan Veled'in, aynı zamanda Gülşehrî ve Âşık Paşa gibi klasik Türk şiirinin temsilcilerini hazırladığını söylemek mümkündür. Fakat bu sahada Türkmen şairi Yunus Emre (öl. 1320) zirveye ulaşmıştır denilebilir. Türkçeyi kolaylığı ve sadeliği içinde, tarih boyunca hiç kimseyle mukayese edileme-

(1) İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, 178 vd.

yecek derecede bir kabiliyetle söylemeye ve yazmaya muvaffak olan Yunus; samimiyet, vecd ve cezbe içerisinde bir derya gibi yüzyıllarca akmış, tasavvuf edebiyatını erişilmesi imkânsız bir seviyeye ulaştırmıştır. Şiirleri bir yandan âşık edebiyatına, diğer yandan da divân edebiyatına kaynak teşkil etmiştir. Türk edebiyatının bu iki yönüne Yunus'un bariz tesiri görülmektedir.

L — DİNİ HAYAT

Dinî hayat, Selçuklularda içtimai bir düzen idi. Bu devirde Türkler arasında Hanefi ve kısmen de Şafii mezhepleri hâkim idi. Bu iki mezhebin dışında Mâliki ve Hanbeli mezheplerine mensup olanlar da vardı. Selçuklu hanedanının ve ahalinin büyük çoğunluğunun Sünnî olması, Selçuklu devleti ile Abbasî halifeleri arasındaki irtibatı kuvvetlendirmişti.

Selçuklu İmparatorluğu'nun idaresi altında gayr-i müslim ahali de rahatça yaşamaktaydı. Sultan Alparslan, hâkimiyeti altına almış olduğu hristiyan ülkelerde âdalet ve merhameti ile tanınırdı. Sultan Melikşah'ın *«kalbi hristiyanlara karşı da şefkatle dolu idi»(1).*

İslâm dininin bayraktarlığını uzun süre yapmış olan Selçuklular, Haçlıları durdurmuş, Sünnî Abbasî hilâfetinin gücünü Şiî Fatımîler'e karşı korumuşlardır.

Ülkenin her köşesini mimari tarzı yüksek camilerle donatan Selçuklular. İslamî eğitime de önem vermişlerdir. Açmış oldukları medreselerde yapılan öğretimde, fenni ilimleri ihmal etmeden, dinî bilgilere de geniş yer ayırmışlardır.

İslâm dünyasının büyük fıkıh, kelâm, tefsir ve hadisçilerinden çoğu Selçuklu İmparatorluğu döneminde yetişmiştir. Ebu'l-Kasım Kureyşi (öl. 1072), Ebû İshak Şirazi (öl. 1083), Gazzâli (öl. 1111), el-Hatibî (öl. 1079), el-Ensârî (öl. 1108) gibi kişiler, Selçuklular devrinde yaşamış meşhur âlimlerden bazılarıdır(2). Halk, bu âlimlere büyük hürmet göstermekteydi. Bu bakımdan ictimaî hayatta bu kişiler mümtaz bir yer işgal ederlerdi.

Selçuklu döneminde pek çok fakih, müfessir, muhaddis ve mütekellim temayüz etmiş, eserler telif etmişlerdir. *et-Teysîr* adlı tefsirin müellifi Ebû Nasr Abdurrahim, Şafiî fakihlerinden ve Bağdat Nizamiyesi hocalarından Ebû İshak Şirazî, Ebu'l-Meâli ve İslâm dünyasının en büyük mütefekkirlerinden biri olarak kabul edilen, uzun sû-

(1) O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, 249
(2) İ. Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, 158-159

re Bağdat Nizamiyesinin rektörlüğünü yapmış olan Ebû Hamid Muhammed el-Gazzali bunlardan bazılarıdır. Ayrıca Amul Nizamiyesi hocalarından Fahru'l-İslâm Abdulvahid, Hanefi fakihi Kadı'l-Kudat el-Hatibî, Pezdevî, *el-Mebsut* adlı eseriyle büyük şöhret kazanmış es-Serahsî, *Mesabihu's-Sünne* müellifi Begavî ve *el-Milel ve'n-Nihal* müellifi eş-Şehristani hem kendi zamanlarında hem de kendilerinden sonra İslâm dünyasının ilim ve fikir hayatında büyük tesir icra etmiş simalardır.

Öte yandan Haçlı seferleri ve Moğol istilâsı ilim ve fikir dünyasında bir durgunluğa yol açmış ancak XIII. yüzyılın sonlarında yine kıymetli eserler telif edilebilmiştir. *Envâru't-Tenzil* müellifi Kadı Beydavi ve *Melâliü'l-Envâr* adlı eserin müellifi Siracüddin Urmeri bu dönem müelliflerindir.

Sünni akidenin hâmiliğini yapmış olan Selçuklular, azınlıklara karşı oldukça müsamahalı davranmışlardır. Özellikle Sultan Alparslan ve Melikşah'ın gayr-ı müslimlere karşı müsamahalı tutumları malumdur. Sultan Sencer'in huzurunda dinî, felsefî sohbetlerin yapıldığı, I. Kılıç Arslan'ın ise Malatya'nın Süryani patriği ile Kitab-ı Mukaddes hakkında tartıştığı bilinmektedir. Düşünce hürriyetine önem verilen Selçuklu döneminde saraylarm İslâmın müsade etmediği şekilde resim ve heykellerle süslenmesi ise dikkat çekicidir.

Selçuklu devletinin kurulduğu yer olan Horasan; Basra, Kûfe ve Bağdat bölgelerinin âşina olduğu eski Grek felsefesinin tesirinden uzak kalamazdı. Hindistan'dan gelen fikir cereyanlarının birleşme merkezi olan bu bölgede bazı islâm düşünürleri tarafından, kendi dünya görüşleri ve bölgenin âdetleri doğrultusunda kaynaştırılması neticesinde doğan, Türkler geldiği zaman canlı bir devresini yaşayan tasavvuf, bu müsait ortamda daha bir canlı hâle geldi. XI. yüzyılda bu tür fikirlerin kaynaştığı Horasan'da bir çok tasavvufi ekol yaygın hâle gelmiştir. Öyle ki; zaviyelerde hankahlarda müridleri ve dervişleri ile yaşayan ve his yolu ile idrâkin mümkün olduğunu iddia eden, bu sebeple de medreseye cephe alan, dinin hoş görmediği raks ve musıkiyi ön planda tutan şeyhler; kuzey bozkırlarından gelen Şamani inançlarla beslenmiş, İslâmî esaslara pek uymayan Türkmen kitleleri üzerinde fazla etkili olacakları şüphesizdir. Nitekim kısa zamanda çığ gibi büyüyen tarikatlar, Anadolu'nun her tarafına yayılmıştır.

Öte yandan XI. yüzyıldan itibaren belirmeye başlayan halk velileri ve Türkmen babaları, eski Türk Kam-Ozan (Efsuncu-Halk Şairi) tavırlarıyla birtakım düşüncelerini halk arasmda ustalıkla yaygınlaştırarak yalnız geniş halk kitlelerini değil, bazı Selçuklu sultanlarını bile etkilemişlerdir. Bunlardan Baba Tahir Uryân, Ebû Said Ebu'l-

Hayr gibi kimseler, Tuğrul Bey ve Alparslan zamanlarında itibar görmüş olmalarına rağmen, iki cepheli sûfîlik hareketinin gelişmesine yardımcı olmuşlardır(1).

(1) İbrahim Kafesoğlu, Aynı eser, 160 vd.; Osman Turan, Aynı eser, 241 vd.

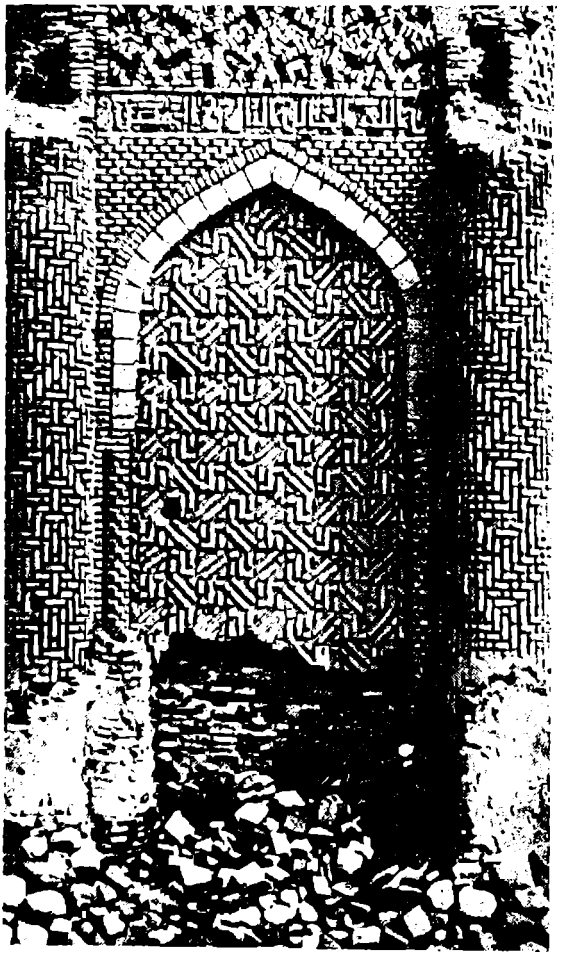

I. Harrekan Kümbedi.

BÜYÜK SELÇUKLU SANATI

Büyük Selçuklu dönemi sanatı, Türk sanat kronolojisinde önemli bir devredir. İslâmiyetin Türkler tarafından kabulü, her alanda olduğu gibi, bu toplumun sanatında da geniş yankılar yapmış; mimarî, tezyinat ve el sanatları yeni bir yön kazanmıştır. Karahanlı ve Gaznelî sanatlarıyla başlayan gelişme, Selçuklu hâkimiyet sahasında daha geniş çaplı denemelerle kendini göstermiştir.

İran, Maveraünnehr ve Horasan'a yayılan Büyük Selçuklu sanatı, birkaç bakımdan önemlidir. Öncelikle, Abbasî hilâfeti zamanında henüz silinemeyen Sasanî gelenekleri ve bölgesel sanatlar ancak bu dönemde topluca değerlendirilmiş, ortak çizgiler gösteren bir üslup belirmiştir. Bu dönemin bir başka özelliği de Anadolu Selçuklu sanatının önemli bir kaynağı olmasıdır. Böylece Orta Asya ve Horasan'daki mimarî ve buna bağlı gelenekler, Azerbaycan ve Doğu Anadolu yoluyla Küçük Asya'ya kadar ulaşmıştır.

Selçukluların başarıyla ve büyük ölçüler çerçevesinde uyguladıkları cami, medrese ve kümbet gibi yapı tipleri, kendi devresi için klasik diyebileceğimiz biçimler kazanmış, süsleme ve el sanatları bu devrede belirli ölçü ve esaslara kavuşmuştur. Moğol ve Timur istilâlarının getirdiği yıkım ve Safevî devrinin yoğun yapı faaliyeti, Büyük Selçuklu eserlerini silememiştir. Bunda, seçilen malzemenin ve uygulanan sağlam tekniğin rolü büyüktür. Aşağıda ele alacağımız Selçuklu eserleri, bu karakteristiklerle belirmiş, yüzlerce eserden seçilmiş tipik örneklerdir.

Medreseler, bina tipi olarak İslâmın doğuşundan birkaç yüzyıl sonra şekil kazanan bir kurumdur. Başlangıçta, Hz. Peygamber, halifeler ve din âlimlerinin eğitici konuşmaları mescid içinde yapılırken, hoca etrafında toplanan ve adına *halka* denilen bu cami okulları daha sonra bağımsız binalara dönüşür.

Medreseler, «ders okunan veya çalışılan yer» anlamında, çeşitli derecelerde eğitim veren kuruluşlardır. Dinî ilimler yanında bir çeşit mesleki eğitim de yapıldığından devlet memuru, elçi ve hâkimler de burada yetiştirilmekteydi.

İlk dvlet medreselerinin XI. yüzyılda organize edildiğine dair kayıt ve kaynaklar vardır. Büyük Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk, aşırı boyutlara varan Şiî propagandalarına karşı ilk medreseleri geliştiren kişi olarak tanınır. Yaygın adıyla *Nizamiye* olarak bilinen bu medreselerin Türkler arasında hızla yayılmasının sebeplerinden biri olarak, daha önceki Budist manastırlarının mimarisi gösterilir.

Tuğrul Bey 1066 yılında Nişapur'da bir medrese kurmuştur. Bu medresenin teşkilatlanmasında önemli roller oynayan Nizamü'l-Mülk, ünlü fıkıh âlimi Ebû İshak Şirazî'yi medresenin ilk müderrisi olarak tayin ettirmiştir. Diğer Nizamiyeler Basra, Musul, Rey, İsfehan, Merv, Herat, Tus, Belh ve Hargird şehirlerinde bulunuyordu. Bunların pek çoğu, başta Moğol istilası olmak üzere, değişik sebeplerle zaman aşımına uğramıştır. Ancak Hargird ve Rey medreseleri hakkında fikir verebilecek izler vardır.

Kazı ve araştırmalardan anlaşıldığı kadarıyla 1087 tarihli Hargird Medresesi, kare biçimli bir avluya açılan dört eyvanlı bir yapıydı. İhtimal eyvanlar arasında daha küçük ölçülü olmak üzere ders odaları mevcuttu. (Plan 1). Daha sonraki yıllardaki örneklerde, özellikle 1303 tarihli Kahire Nâsıriye Medresesi'nde görülen dört eyvan şemasının, mezheplerle ilgili bir biçimlenme olduğu görüşü yaygındır. Her eyvanın ayrı bir mezhebe verildiği örnekler yanında, eyvanların darülhadis, darülkurra veya dershane olarak kullanıldığı örneklerin de mevcut olması, bazı durumlarda ise sadece iki eyvanlı plan şemasının kullanılmakta oluşu, bu hususta kesin bir kararın olmadığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Öte yandan, Hanefî medreseleri olarak kurulan Anadolu Selçuklu Medreselerinde de dört eyvanın bulunuşu, ayrıca cami ve kervansaraylarda da dört eyvan şemasının benimsenmekte oluşu, eyvan sayısının mezheplerle ilgili bir fonksiyondan çok mimari gelenekle ilgili bir düzenleme olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir.

Selçuklu Atabegleri zamanında, Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu'ya kadar yayılan medreseler farklı bölge üsluplarına göre biçim kazanmış, özellikle kapalı avlulu (kubbeli) medrese tipinin ortaya çıkışı önemli bir gelenek olarak kendini belli etmiştir.

Tarihi kaynaklara göre (İbn Şıhna), Mardin Artuklularından Süleyman'ın Halep'te Ziyâciye adıyla bir medrese kurdurduğunu (1122), fakat şiddetli Şii saldırıları sonucunda yapının tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Suriye'deki en eski tarihli medrese olarak, Şam Atabeglerinden Basra valisi Gümüştekin'in inşa ettirdiği (1136) Hanefî medresesi bilinmektedir. (Plan 2). Kare avlusu 6 m. çapındaki kubbeyle örtülü olan bu orijinal yapı, XIX. yüzyılda Vahhabîlerin

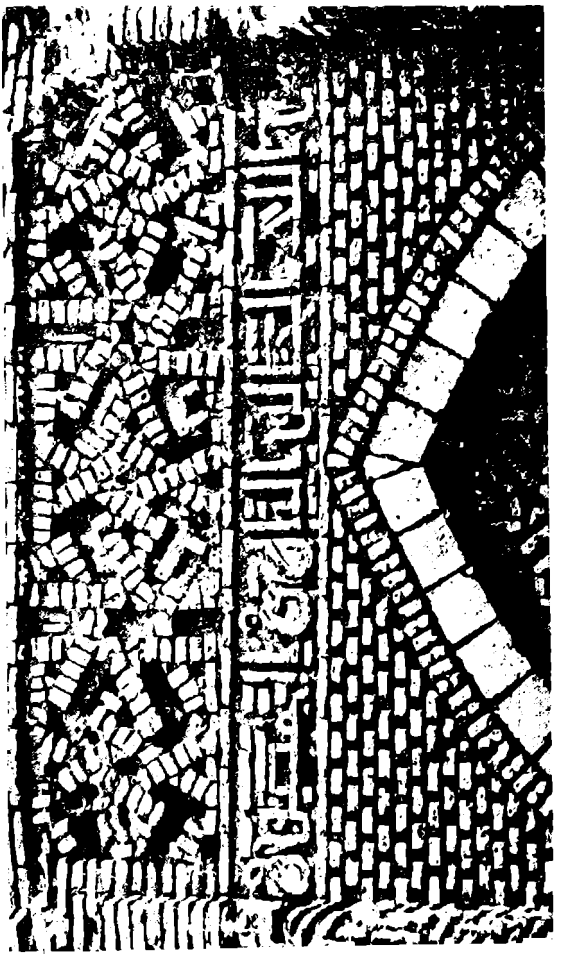

I. Harrekan Kümbedinin 7. Cephesi.

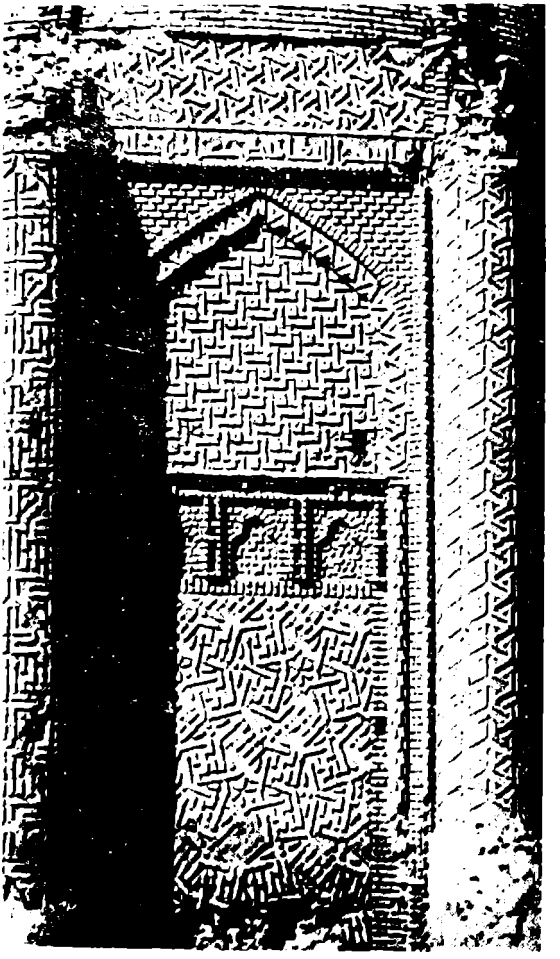

II. Harrekan Kümbedi.

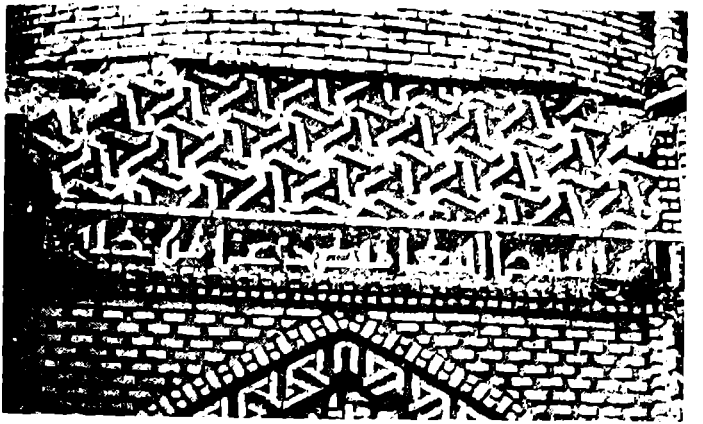

II. Harrekan Kümbedinin 2. Cephe Frizi.

saldırısına uğramış ve kubbesi yıkılmıştır. Dört eyvanlı şema esasına kurulmuş olup, mihraplı kıble eyvanı mescid fonksiyonu görmekteydi. Eyvanlar arasındaki daha küçük mekanlar ise ders ve öğrenci odaları olarak değerlendirilmekteydi. Büyük Selçuklu medreselerine göre daha farklı olan bu kubbeli medresenin benzerleri Anadolu Türkmen Beylikleri özellikle Danişmendliler tarafmdan tekrar ele alınacak, Selçuklu denemeleriyle başlıbaşına bir mimari tip olarak Anadolu'daki gelişmesini tamamlayacaktır.

Halep'te 1168 tarihli Han el-Tutun medresesi Hanefiler için yapılmış ve günümüze kadar harap olarak ulaşabilmiş bir yapıdır. Halep valisi Şadbaht'ın yaptırdığı (1193) Bahtiye Medresesi yine Hanefiler için inşa edilmiş olup, özellikle taçkapı dekorasyonu bakımından Zengi sanatının tipik özelliklerine sahiptir (Şekil 1).

Nureddin Zengi'nin Şam'da yaptırdığı (1172) Nuriye Medresesi, girişin sol tarafındaki mukarnaslı kubbesiyle, kendisinin türbesini de bünyesine almaktadır. Bu medresede yer alan selsebil, havuz ve kanallar mimari bakımdan bir yenilik olup, selsebilli eyvan düzeni Artuklu saraylarında da tekrarlanacaktır. Nureddin Zengi'nin yine Şam'da yaptırdığı Adliye medresesi, Eyyubiler zamanında tamamlanmıştır. Bu şehirde yaptırdığı Darülhadisden yalnızca kuzey kanat ve cami kısmı ayakta kalabilmiştir. Maristan (Şifahane) dört eyvanlı avlu şemasına sahip, havuz ve yıkanma yerleri olan bir yapıya sahip-

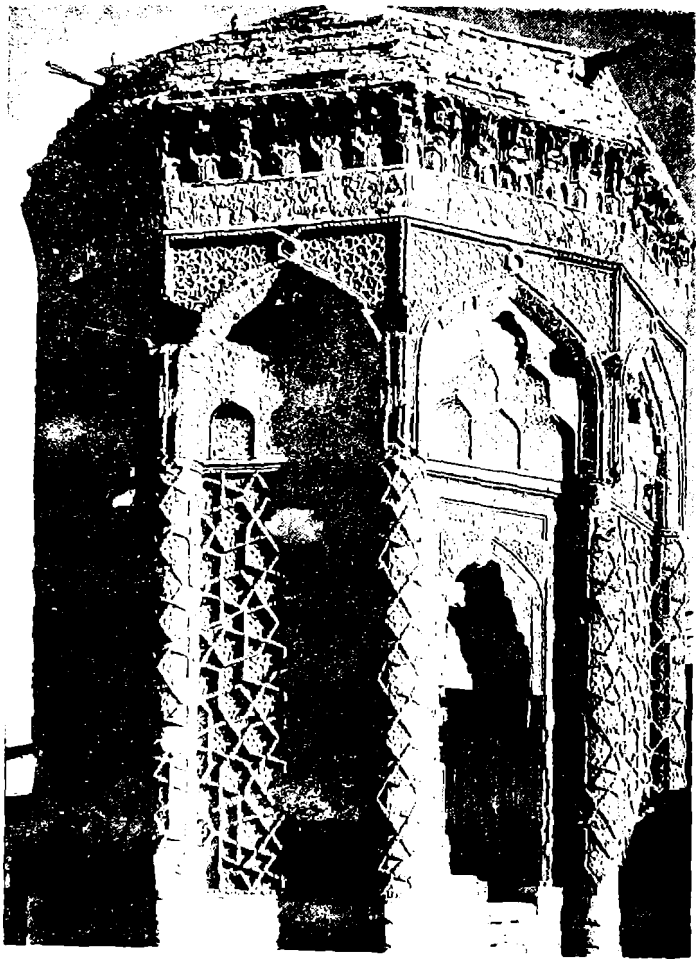

Kümbed-i Kebud.

tir. Bu hastahane zengin vakıflarla desteklenmiş, uzun süre yaşaması sağlanmıştır.

Mısır'da Eyyubilerle başlayan kısa Sünni hâkimiyeti sırasında yapılan otuz kadar medrese ve hankâhın sade ve mütevazi mimari eserler olduğu söylenebilir.

Büyük Selçuklu ve bağlı beyliklerin medrese mimarisi, geniş bölgelerdeki yerli gelenekler ve mezheplere göre şekillenmiştir. Gerek ölçü ve plan tipi gerekse süsleme ve kullanılan inşa malzemesi bakımından İslâm dünyasındaki asıl orijinal denemeler Anadolu Selçukluları döneminde yapılmış; standart eğitim ve mimari esaslar ise Osmanlı döneminde belirginlik kazanmıştır.

İran Selçuklu sanatının pek çok özelliğini bir araya getiren, erken tarihli iki kümbet, son zamanlarda fazlasıyla dikkat çeker hâle gelmiştir. Aslında birbirinden 29 m. uzakta inşa edilen bu iki kümbet, yöre halkı tarafından *Koşa İmam* (Çifte İmam) adıyla bilinen Harrekan kümbetleridir. Bu kümbetler, sanat tarihi literatüründe I. ve II. Harrekan Kümbetleri adıyla bilinmektedir.

Kazvin-Hemedan arasında, Harrekan mevkiinde bulunan mezar anıtlarında ilki (I. Harrekan Kümbeti); tamamen tuğladan sekizgen planlı olarak inşa edilmiştir. Köşelerde silindirik payelerle desteklenen bu kütlenin üstünü örten külah bugün yok olduğundan, sadece içteki kubbeye ait tuğla örtü görülebilmektedir. Giriş kısmının üstünde yer alan kitabeye göre eser Alparslan zamanında, Malazgirt savaşından önce yapılmıştır (460/1067-1068). Tarih kitabesinde okunan: «*Bitarihi seneyi sittin ve erbea mia Amâl-i Muhammed b. Mekki ez-Zincanî Ebû Said Seher b. Sa'd*» ibaresine göre; eseri yaptıran kişi, Ebû Said Bicar İbn Sa'd olarak kabul edilmektedir. Mimar, Zincanlı Muhammed b. Mekki olarak gözükmektedir.

Her cephede silindirik payelerle sınırlanan yüzeyler, sivri kemerli yüzeysel niş, yatay bordürler ve daha küçük elemanlara bölünerek uyumlu bir düzenlemeyle sunulmuştur. Tuğlaların farklı şekillerde dizilmesiyle elde edilen örgü biçimleri, her elemanda ayrı bir motif düzenini tekrarladığından eser, estetik gücünü zengin tezyinat programına borçludur diyebiliriz. Birbirinin aynı gibi görünen cepheler yakından incelendiğinde, her cephede değişen örneklerle yüzlerce motifin sergilendiği görülür.

Bu kümbetin yedinci cephesinde görülen sivri kemerli büyük sağır niş, bütünüyle tuğlalardan geometrik bir örgü motifiyle kaplanmıştır. Makara biçimli formların birbirine bağlanmasıyla yayılan

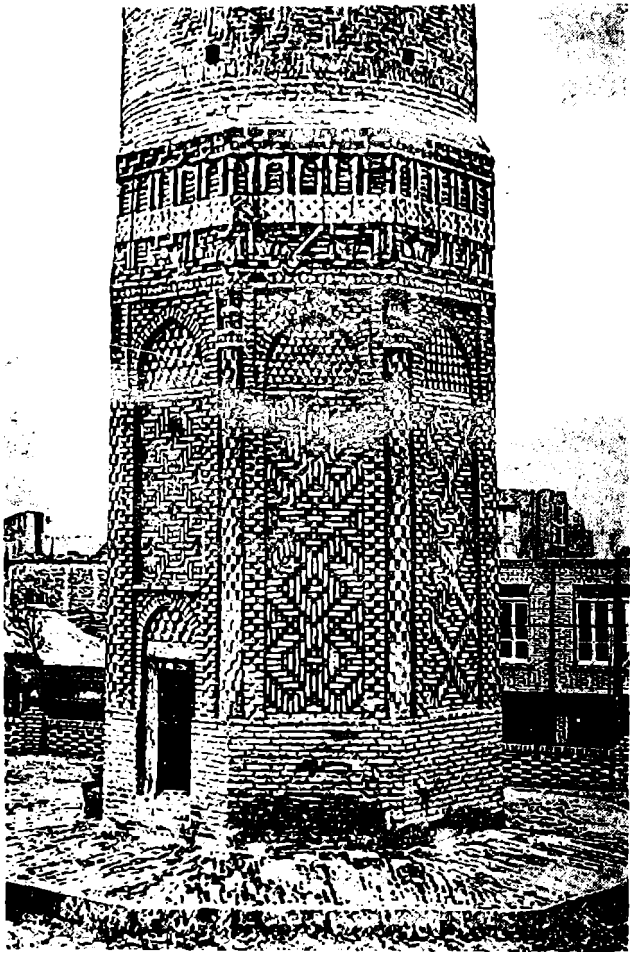

Gülpayegan'da Anonim Minare (XI. yy.)

İsfehan Cihil Duhteran Minaresi.

kompozisyon, toprak zemininden kemerin tepesine kadar yükselir. İki yandaki silindirik destekler, büyük zikzaklar ve baklava motifleriyle sade bir şekilde örülmüştür. Sivri kemerin iki yanındaki üçgen köşelikler düz derzli yatay örgülerden sonra, üstte kûfi kitabe kuşağının bir kesimi yer alır. Bunun üstünde zeminde altı köşeli yıldızlar veren geometrik bir örgü bulunur. Bu örgünün çok yakın benzerlerine Anadolu'daki eserlerde sık sık rastlanır.

II. Harrekan Kümbeti, ilkinden yirmialtı yıl sonra; kapısı üzerindeki kitabeye göre 486 (1093) yılında yapılmıştır. Mimarı, Zincanlı Meali b. Mekkî'dir. Her iki kümbetin mimarlarının isim benzerliği akraba olabileceklerini akla getirmektedir. Tamamen çıplak tuğla tekniğine dayanan zengin kompozisyonlar, Anadolu'daki Selçuklu yapılarında tekrarlanan motif programının en önemli kaynaklarından birini teşkil eder. Her cephede benzer bir bölümlemeyle; kubbe başlangıcına kadar, içi bir yatay panoyla ikiye ayrılmış sivri kemerli yüzeysel niş, kitabe şeridi ve bunun da üstünde yer alan dekoratif bir panoyla zengin bir düzenleme gösterir. Bu cephenin en kesimini kaplayan pano, birbirine bağlanan gamalı haçlarla bunlar arasında kalan boşluğun küçük rozet formlarla dolgulanmasından ibarettir. Bir yıldız rozet etrafına toplanan altı adet gamalı haç, özellikle Anadolu Selçuklularının çini tezyinatında tekrar kullanılacaktır. Aynı şekilde, sağdaki silindirik desteğin yüzeyindeki örnek de Anadolu taş süslemelerinde tekrar karşımıza çıkacaktır. Bu panonun üstündeki yatay dikdörtgen pano, her birinin içi farklı örneklerle dolgulanmış üç mihrabiye motifinden oluşur. Daha üstteki sivri kemerli panoun içi; diğerleri gibi sonsuz karakterli bir kompozisyonla dolgulanmıştır. Birbirine bağlanan gamalı haçlarla, bunlar arasında kalan boşluğun küçük kare formlarla dolgulanmasından ibaret olan geometrik örgü, hassas bir tuğla işçiliği ile uygulanmıştır. Kûfi kitabenin üstüne oturtulan yatay pano, üç kollu fırıldak motifleriyle Anadolu'ya kadar uzanır.

Her iki Harrekan kümbeti de, XI. yüzyılın ortaları gibi çok erken bir tarihte yapılmış olmasına rağmen, şaşırtıcı bir anıtsallık ve zenginlik sergiler. Özellikle geometrik kompozisyonlardaki çeşitlilik ve işleniş ustalığı bu üslûbun Karahanlı ve Gazneli mimarisine dayanan köklü bir geleneğin sonucu olarak ortaya çıktığını gösterir.

Adını firuze renkli çinilerinden alan *Kümbed-i Kebud*, Meraga şehrinin en dikkat çekici anıtlarından biridir. Kesme taş kaide üzerine oturtulan çokgen yapı kütlesi, tuğla ve yarım tuğlaların farklı dizilmeleriyle, kitabeye göre 593 (1196)'de tamamlanmıştır. Bugün külah kısmı yıkılmış olan kümbetin saçaklık kısmındaki zengin mu-

İsfehan, Minar-ı Ali (XII. yy.).

karnaslı korniş, kendi türleri arasında çok seçkindir. Bunun altında, bütün cepheleri kesintisiz kuşatan çiçekli kûfî kitabe görüntüyü büsbütün renklendirir. Cephelerin birleştiği köşeler, silindirik payelerle yumuşatılmış, kabartma şeritler hâlinde yükseltilen geometrik örgü, cephelerin alt yarısında ustaca dolaştırılmıştır. Bu sistem bütünüyle kırık çizgilerin kesiştirilmesiyle elde edilmiş, ayrıca alçak bırakılan zemin üzerinde yine geometrik şeritlerle yeni bir kompozisyon uygulanmıştır. Gerek cephelerdeki plastik hareket, gerekse renk unsurunun devreye girişi, *Kümbed-i Kebud*'u yeni ve parlak bir üslûbun habercisi hâline getirmektedir.

XII. yüzyılda en parlak dönemini yaşayan Selçuklu mimarisinin çok değişik bir kümbet uygulamasını Hemedan şehrinde görüyoruz. Kare plan üzerine inşa edilen *Kümbet-i Aleviyan*, özellikle cephe mimarisindeki güçlü ifadesiyle dikkatleri çekmektedir. Bir hayli yıpranmış olmasına rağmen, taçkapıyı iki yandan destekleyen yivli kuleler orijinal bir uygulamadır. Sivri kemerli boy nişleri en tepedeki kûfî kitabeye kadar çıkar ve düşey hareket etkisini güçlendirir. Üst kısmı yıkılmış olan sivri kemerli taçkapı, çoğu geometrik kompozisyonlarla dolgulanmış çeşitli kalınlıkta bordürlerle çerçevelenmiştir. Hafifçe içerlek tutulan sivri kemer aynalığı, zeminde on kollu yıldızlardan gelişen güçlü bir geometrik kompozisyon sergiler. Bunun altındaki kitabe frizi, asıl girişle çerçeve arasındaki alt aynalığı kuşatır. Alt aynalığın zengin bitkisel dekorasyonlu alçı kabartmaları, genelde görülen geometrik örneklerle tezat teşkil eder. Yüksek kabartma tekniği ile işlenen büyük yapraklar ve rumilerin etkileri *Divriği Külliyesi*'nin taçkapıları ve öteki ayrıntılarında tekrar yankılanır. XII. yüzyıldan kaldığı kabul edilen *Kümbet-i Aleviyan*, Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu üslûplarını bünyesinde toplayan orijinal bir uygulamadır.

Büyük Selçuklu döneminden günümüze kalan minareler, çıplak tuğla tekniğinde ulaşılan seviyeyi yansıtan yapı tipleri olarak dikkati çeker. Gülpayegân şehrinde, hangi camiye ait olduğu tespit edilemeyen bir minare (anonim minare) üslûp özelliklerine dayanılarak XII. yüzyıla tarihlenmektedir. Sekizgen kaide üzerine oturan silindirik kütle tamamen tuğla kaplamalarla zengin bir görünüş içindedir. Sekizgen kaide, tıpkı kümbetlerde olduğu gibi, köşelerde ince sütüncelerle sınırlanan sivri kemerli cephe panolarına ayrılmıştır. Panoların aynalık yüzeyleri, geometrik şekiller hâlinde kalıplanmış tuğlalarla elde edilen desenlerle dolgulanmış, alttaki büyük dikdörtgen yüzeyler, tuğlaların dik ve yatay sıralanmasıyla kilim desenlerini hatırlatan bir dekorasyonla kaplanmıştır. Üstte basit formlardan oluşan ince bir

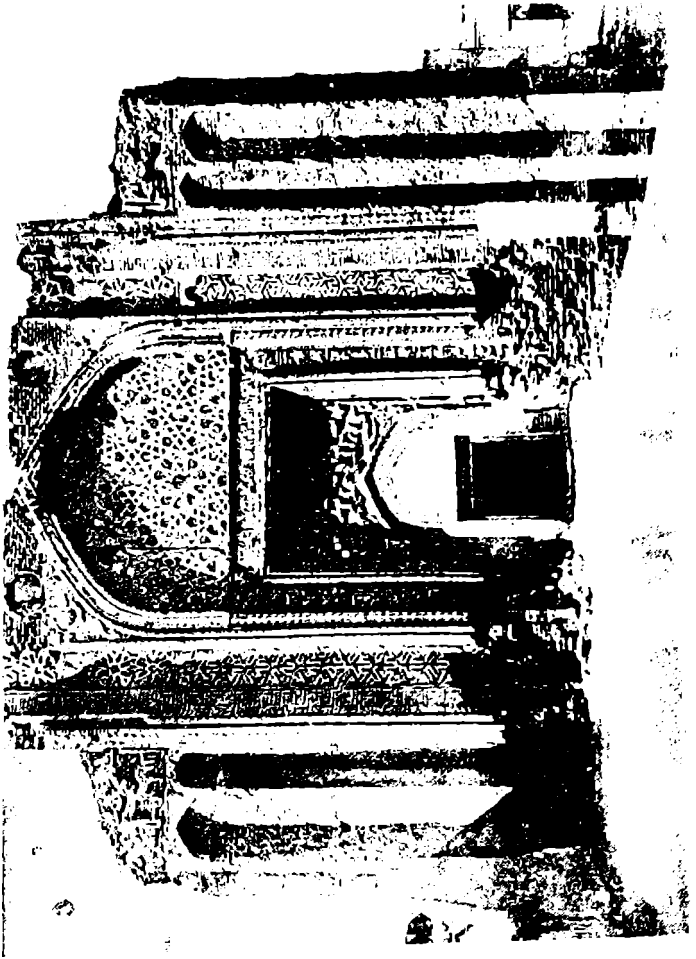

Hemedan'da Pir Alevyan Türbesi (XII. yy.).

şeritten sonra oldukça enli bir kitabe frizine geçilir. Kitabe orta kısımda dörtlü düğümlere bağlanan harflerle başarılı bir uygulamadır. Bu çeşit, kûfî harflerle geometrik düğümlerin kaynaştırıldığı yazı kompozisyonlarına özellikle XIII. yüzyıl Konya eserlerinde rastlanmaktadır.

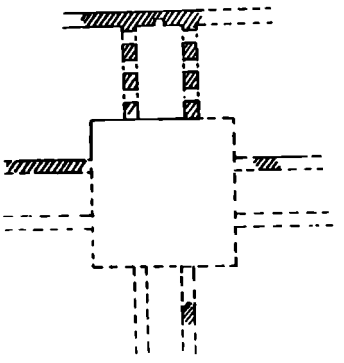

Plân : 1

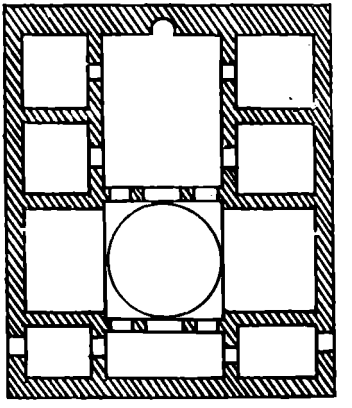

Plân : 2

Yine XII. yüzyıla ait bir başka örnekte, sadece kalıplanmış tuğlalar kullanılarak hangi dekorasyonlara ulaşılabileceği görülmektedir. İsfehan'da *Cihil Duhterân* (Kırk Kızlar) minaresi adıyla bilinen eser, değişik dizilen tuğlalarla, birbirinden farklı dekoratif kuşaklar sergilemektedir. En altta tam ve yarım tuğlalarla bir eşkenar dörtgen motifi tekrarlanırken, bunun üstünde sade şeritlerle ayrılan enli bir bordürle karşılaşırız. Bu bordür, üç kollu fırıldak motiflerinin üçgenler yapacak şekilde birbirine bağlanmasıyla tamamlanır. Daha üstteki en geniş bordür, zeminde yatay sıralanan tuğlalara göre çıkıntılı olarak yerleştirilmiş tuğlalarla işlenmiştir. Birbirine bitişik sıralanan düzgün sekizgenler, aralarında üç ve altı köşeli yıldızlar bırakarak ilerlerler. Aynı bordür üzerinde kendisi için ayrılan panoya beş satırlık kitabe yerleştirilmiştir. Kitabe harflerinin her biri özel olarak yapılmış kalıplara dökülen tuğla hamuruyla imal edilmiştir. Bunun üstünde yine ince bir frizle, bir tuğlanın farklı ölçülere göre kesilmesiyle elde edilen parçalarla yapılmış yeni bir dekorasyon alanına geçilir. Daha üstte, minare gövdesini geniş bir alan halinde kaplayan yatay tuğla sıralarıyla sade bir örgü gelir.

Yine İsfehan'da bulunan *Minar-ı Ali*, XII. yüzyıldaki tuğla uygulamaların değişik örneklerini sunar. İki ayrı kuşak halinde görülen kompozisyonlar, zemindeki harç yüzeyine göre çıkıntılı dizilen tuğlaların yaptığı gölge ışık etkisiyle belirginlik kazanır. Alttaki örnek, büyük sekizgen yıldızlar, haç ve kelebek motifleriyle rahat bir yayılma gösterir. Aralarda altı köşeli yıldız, altıgen ve beşgenler kompozisyonu büsbütün canlandırmaktadır. Üst kesimdeki örnek, çapraz doğrultuda gelişen çizgilerle zeminde eşkenar dörtgen bölmeleri ayırır. Her iki örneğin de halı, kilim ahşap ve maden sanatlarında tekrarlandığını sık sık görürüz.

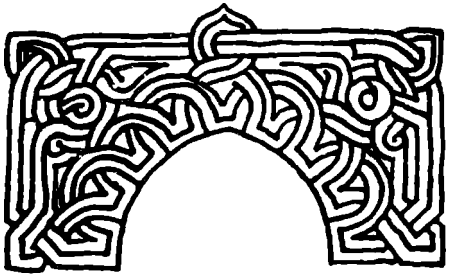

Şekil : 1

Mimari eserler ve dekorasyonları ağırlıkta olmak üzere ele aldığımız Büyük Selçuklu eserleri, sayısı yüzleri bulan anıtlardan sadece birkaçıdır. Moğol ve Timur istilalarına rağmen, yalnızca İran'da yirmibeş kadar kümbet günümüze kadar ulaşabilmiştir. Diğer eserler; Afganistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Irak ve hatta Anadolu'ya kadar uzanan topraklar üzerine yayılmıştır. Eserlerin inşaatında tuğla malzemelerin kullanılmış olması bölgedeki hammadde imkanlarıyla açıklanabilir. Anadolu Selçukluları ise elverişli taş imkanlarına sahip olduklarından bu malzemeyi tercih etmişler, ancak atalarının tuğla tekniğinde alışkın oldukları motifleri bazen olduğu gibi, bazen de değiştirerek taşa geçirmişlerdir. Anadolu Selçuklularına ait bir kısım kümbet ve minarede yoğun biçimde tuğlanın kullanılmaya devam edilmesi, bu sanatın İran geleneğine bağlı olarak bir süre daha yaşadığını gösterir.

İKİNCİ BÖLÜM

KİRMAN SELÇUKLULARI

GİRİŞ

Selçukluların hâkim oldukları bölgelerden birisi de Kirman'dır. Bu bölge; İran'ın güneyinde bir eyalet olup, bu eyaletin merkezi Kirman'dır. Kirman, doğuda Belucistan ve Sistan, kuzeyde Horasan, kuzey-batıda İsfehan ve batıda Fars eyaletleri ile çevrilmiştir. Güneyde ise Fars ve Uman körfezleri ile hudutlanmıştır.

Ulaşım bakımından Kirman; Fars'dan Sistan ve Hindistan'a; ayrıca Tahran, Kazvin, Kâşân, İsfehan ve Yezd'den geçerek yine Hindistan'a giden büyük yollar üzerindedir. Denizden ise İran'ın kuzeydoğusuna ve daha ilerilere giden ticaret ve hacc yolu üzerindedir.

Kirman eyaleti eskiden, kuzeyde Kirman, batıda Sircan, ortada Ciruft, doğuda Bem ve Nermaşir olmak üzere beş esas bölgeden meydana gelmişti. Eyaletin merkezi olan Kirman şehri, eskiden *Şehr-i Guvaşir* veya *Berdesir* olarak isimlendirilmiştir(1). Bugün ise Sircan, Ciruft ve Nermaşir birer harabe halindedir.

Sasaniler devrinde (226-651) Kirman eyaleti, *şâh* ünvanını taşıyan bir vali tarafından idare ediliyordu. Bu bölgenin müslümanlar tarafından fethine ilk olarak Halife Hz. Ömer devrinde (634-644) başlandı. Basra valisi Rebi b. Ziyad ilk olarak Sircan şehrini itaat altına aldı. Bu sırada Sasani hükümdarı III. Yezdücerd, İsfehan'dan Kirman'a geldi. Basra valisi Abdullah b. Âmir gönderdiği kuvvetlerle III. Yezdücerd'in Kirman'dan Horasan'a kaçmasını sağladı (650). Böylece bu tarihten sonra Kirman, müslümanların eline geçti(2). Abba-

(1) Kirman hakkında geniş bilgi için bkz. J. H. Kramers, Kirman mad. **İslâm Ansiklopedisi**; P. Schwarz, **Iran im Mittelalter nach den Arabischen Geographen**, Darmstadt 1969, 2, 211-288

(2) Kramers Kirman mad.; **İslâm Ansiklopedisi**, J. Welhausen, **İslâmın En Eski Tarihine Giriş** (Terc. Fikret Işıltan), İstanbul, 1960, 89-101

siler devrinde (750-1258) Kirman eyaleti, başlangıçta Tahirîler (821-873)'e tâbi bir bölge idi. Tahirîler'den sonra Saffarîler'in idaresine geçen Kirman'da, 932 yılında Samaniler'den Emir II. Nasr'ın komutanlarından Muhammed b. İlyas'ın *Benû İlyas* adıyla anılan sülâlenin hâkimiyetini kurduğunu görüyoruz. 936 yılında ise, bu sıralarda yeni kurulmuş olan Büveyhî devleti, Kirman'ı ele geçirmek istedi. Ancak Büveyhîler'in kısa süre sonra buradan çekilmesi üzerine Muhammed b. İlyas Kirman'a tekrar sahip oldu. O, hutbeyi Samaniler adına okutmakla beraber, hakikatte bağımsız olarak kabul ediliyordu. Muhammed b. İlyas'ın oğulları arasında anlaşmazlık başladığı sırada, Büveyhîler'den Adududdevle bu fırsatı kaçırmayarak Kirman üzerine yürüdü ve 968 yılında buraya hâkim oldu. Bundan sonra, Gazneliler, Sultan Mesud devrinde üç yıl gibi (1031-1034) kısa bir süre için Kirman'a hâkim oldularsa da burası tekrar Büveyhîler'in hakimiyeti altına girdi(1).

A — KİRMAN SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Selçuklular, devletlerinin kuruluşunda en büyük önemi hâiz olan Dandanakan savaşını kazandıktan hemen sonra, Merv şehrinde büyük bir kurultay toplamışlar ve ele geçirdikleri toprakları hanedan mensupları arasında bölüştürmüşlerdi. Bu bölüşme sırasında Tabes vilâyeti ile Kirman bölgesi Kavurd'a verilmişti.

Kavurd, Çağrı Bey Davud (990-1060)'un oğullarının en büyüğüidi. Onun doğum tarihi ve çocukluğu hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Kavurd kelimesi, Türkçe olup *kurt* mânâsındadır. Kavurd'a bu isminden başka, Kara Arslan ve Ahmed denildiği de bilinmektedir. Onun basılmış olan bütün sikkelerinde ismi, «*el-Melik el-Âdil Kara Arslan*» şeklinde geçmektedir.

Gazneliler'in Dandanakan'da yenilmesinden sonra Selçuklu akıncıları, güneye doğru inmeye başladılar. Bu sırada Kirman, Büveyhiler'den İmadeddin Ebû Kâlicar Merzubân (1024-1048)'ın idaresinde idi. Tuğrul Bey, Rey şehrine girdikten sonra (1043), askerlerinden bir kısmını muhtemelen Kirman'a gönderdi. Bu Selçuklu askerleri, Kirman'a gelerek burasını önce yağmalamışlar ve sonra da bazı bölgelere sahip olmuşlardır. Bu durumu öğrenen Büveyhî emiri İmadeddin, kalabalık bir orduyu Ciruft kalesi yakınlarında bulunan Oğuzlar üzerine gönderdi. İki taraf arasında yapılan şiddetli savaşı, Büveyhiler kazandılar ve Kirman'da bozulan düzeni yeniden sağladılar. Böylece Kirman bölgesi bir kaç yıl daha Büveyhîler'in idaresinde kaldı.

(1) E. Merçil, «Gaznelilerin Kirman Hâkimiyeti (1031-1034)». Tarih Dergisi, sayı 24, İstanbul 1970, 35-44

Ancak kısa süre sonra Melik Kavurd, maiyetindeki beş-altı bin Türk süvari ile kendisine ayrılmış olan Kirman bölgesine girdi. Büveyhî emirinin Kirman'daki nâibi kumandan Behram b. Leşker-sitân, Türkler'in geldiğini haber alınca, karşı koyamayacağını anladı ve Kirman'ın merkezi Berdesîr'e çekilerek müdafaaya başladı. Türk askerlerinin okları karşısında güç durumda kalan Behram, Şîraz'da bulunan Ebû Kâlicar'dan yardım istemek zorunda kaldı. Ancak yardım gelmeden Kavurd ile anlaşmak zorunda kaldı. Behram eman dileyerek şehri teslim etmeye ve kızını da Kavurd'a vermeye razı oldu.

Bu sırada yardım isteğini haber alan Ebû Kalicar, topladığı bir ordu ile Şîraz'a hareket etmiş, ancak Hennab kasabasına vardığı zaman ölmüştür. Onun ölümü hakkında kaynaklarda değişik rivayetler mevcuttur. Bir rivayete göre Behram, Türkleri sevmiş ve adamlarından birini göndererek Ebû Kâlicar'ın bir cariyesini hediyeler vererek aldatmıştır. Bu cariye zehir vererek Ebû Kâlicar'ı öldürmüştür. Onun ölümünden sonra beraberinde getirdiği ordu, Türk saldırısı ve Melik Kavurd'un büyüklüğü karşısında mücadeleyi göze alamayarak tekrar Fars'a döndü. Böylece 1048 yılında Kuzey Kirman *(Serd-sir)*, Selçukluların eline geçmiş oluyordu.

Kavurd, Berdesîr'de hükümdarlık tahtına oturduğu zaman bölgenin halkı ile tanışmak ve görüşmek istedi. O devirde şehrin kadısı olan Ebû Muhammed Fezarî'ye vezirlik görevini, Kirman kadılarının ceddi sayılan Debir Ebu'l-Hasan'a da kadılık makamını verdi. Her vilâyetin kadı, şahne ve âmillerine doğruluktan ayrılmamalarını emretti(1).

Kavurd, Kirman'ın kuzey bölgesini ele geçirdikten sonra, çok sayıda Türkmen gurubu Kirman'a geldi. Ancak onun hâkim olduğu yüksek Serd-sir bölgesi burada yaşayan halkı besleyecek güçte değildi. Kirman'ı esas besleyen Germ-sir bölgesi idi. Bu bölge Bem, Ciruft, Mihâb, Habis (Şehdâd) ve Belûcistan şehirlerinden meydana geliyordu. Kirman için önemli olan bu bölge, *Kufs* denilen dağlı kavmin elinde idi. Bu kavim, uzun zamandan beri Büveyhiler'in aczinden istifade ederek başkaldırmışlar ve Ciruft'tan deniz kenarına kadar uzanan bütün Germ-sir bölgesine hâkim olmuşlardı. Onlar, Fars hududuna ve Horasan taraflarına giderek yol kesiyorlar ve elde ettikleri mallarla ülkelerine geri dönüyorlardı. Sayılarının çokluğu ve arazinin dağlık oluşu, onlarla mücadeleyi zorlaştırıyordu.

Melik Kavurd, onların bu durumunu duyunca, bu kavmin kötülüklerini zorla ve açıkça ortadan kaldıramayacağını anlamış ve bu iş için bir hile düşünmüştür. Zengin hediyeler ve değerli hil'atlerle bir-

(1) Efdaleddin Ebû Hamid Ahmed b. Hamid Kirmanî, Bedâyiü'l-Ezmân fî Vekâyi-i Kirman (Nşr. Mehdi Beyânî), Tahran 1326. 5

likte bir menşûru Kufs reisine göndererek bu bölgenin nâipliğini kendisine bağışladığını bildirdi. Böylece arada sahte bir dostluk kurulmuş oldu. Kavurd, bundan sonra da, kendisinin yakınlarından biri olan *Hâcc* ile anlaşarak onu sahte bir cezalandırma sonucu Kufs reisinin yanına gönderdi. Hâce, Kavurd'u Kufs reisine şikâyet ederek bağışlanması için aracı olmasını istedi. Hâce, bir kaç ay Kufs reisinin yanında kaldı. Kufs reisi, mutlak bir şekilde ona itimat ediyor, gizli ve açık bütün işlerinde ona danışıyordu. Kavurd'un düşündüğü plân mükemmel bir şekilde yürümüştü. Hâce, Kufs kavminin zayıf bir anını bekliyordu. Nihayet Kufs reisleri ve tanınmış şahsiyetleri bir düğün sebebiyle bir köyde toplanmaya karar verdiler. Hâce, bu günü Melik Kavurd'a haber verince Selçuklu ordusu hemen yola çıktı(1). Kavurd iki gün iki gece süren bir yürüyüşten sonra Ciruft'a ulaştı. Oradan Kûh Kufcan'a vardılar. Bu sırada bütün Kufs kavminin büyükleri ve küçükleri orada toplanmış, içki içmek ve eğlence ile meşguldüler. Melik Kavurd, sabahleyin onlara ani bir baskın yaptı. Bu baskından sağ çıkan olmadı. Melik Kavurd ve beraberindekiler, Kufs kavminin süs eşyaları, giyecek, binek ve sürülerinden ne buldularsa ganimet olarak aldılar. Böylece Melik Kavurd, Kirman'a tamamiyle hâkim oldu (1050-1051).

B — KİRMAN SELÇUKLU DEVLETİ'NİN GELİŞME DEVRİ

Melik Kavurd, Kirman'a hâkim olduğu zaman, Arabistan yarımadasının doğu ucundaki Umân (Umman) Büveyhiler'in idaresi altında idi. Ancak Hariciler bir isyan sonucunda buranın hâkimi Ebû Muzaffer'i yenerek Umman'ı ele geçirdiler. Ancak Büveyhiler bu yenilgiyi kabul etmeyerek, Şehriyâr b. Tâfil idaresinde bir orduyu Umân'a gönderdiler. Şehriyâr Umân'a tekrar hâkim oldu(2).

Diğer taraftan Melik Kavurd, Kirman'a hâkim olduktan sonra dikkatini zengin ve çeşitli hazinelerle dolu olan bu bölgeye çevirdi. Ancak bu bölgeyi zaptetmek için denizden gitmek gerekiyordu. Bunun için Kavurd, Hürmüz emîri Bedr İsa'yı huzuruna çağırarak, kendisini ve askerlerini Umân'a nakletmek için her türlü hazırlığı yapmasını emretti. Hürmüz emiri buna itaat ederek gemileri ve müretteb.t.ı hazırladı. Kavurd, hayatında ilk defa gördüğü denizde, Umân sahillerine doğru yelken açtı. Böylece o, idaresi altındaki gemiler ile Selçuklu tarihinde ilk deniz aşırı seferini gerçekleştirmiş oldu.

---

(1) Efdaleddin Ebû Hamid Ahmed b. Hamid Kirmani, Bedayiü'l-Ezmân, 5-8; Efdaleddin Kirmani, Ikdu'l-Ulâ li'l-Mevkifi'l-Âlâ (nşr. A. Muhammed Âmiri). Tahran hş. 1311, 68; Ahmed Ali Han Vezirî Kirmani, Tarih-i Kirman, Tahran 1961, 79

(2) İbnü'l-Esir el-Kâmil (nşr. C.J Tornberg). Beyrut 1966, IX, 565

Türk kuvvetlerinin Umân sahiline çıkışı, buranın Büveyhî hâkimi Şehriyâr, askerler ve halk için beklenmedik bir olay olmuştu. Kuvvetlerini toplayacak zaman bulamayan Şehriyâr, gizlenmeyi tercih etti. Selçuklular, hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Umân'a hâkim oldular. Melik Kavurd halka iyi davrandı, şahne ve yüksek memurları kendi adamlarından tayin ederek hutbe ve sikkenin kendi adına tahsis edilmesini istedi. Şehriyâr, saklandığı bir fırında bulunarak Kavurd'un huzuruna getirildi. Kavurd, onu bağışlayarak yerinde bıraktıktan ve kendi adamlarından birini şahne tayin ettikten sonra tekrar Kirman'a döndü(1).

Bundan sonra Melik Kavurd Sistan ülkesini de ele geçirmeye çalışmış ve bu maksatla da oğlu Emiranşah'ı görevlendirmişti. Emiranşah, Sicistanlılar ile altı ay kadar savaştı, ancak bu savaşlardan kesin bir netice elde edilemediği ve Sistan üzerinde hâkimiyet kurulamadığı bilinmektedir.

Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın isyanı sırasında Hemedan'a kapanmak zorunda kalmış ve burada kuşatılmıştı (1059). Bu durumda Sultan Tuğrul Bey, yeğenleri Kavurd, Yakuti ve Alparslan'dan yardım istemişti. Kavurd, kardeşleri ile birlikte amcası Tuğrul Bey'in yardımına koştu. Rey şehri önünde İbrahim Yınal, mağlup edilerek yayının kirişi ile boğduruldu (23 Temmuz 1059)(2).

Melik Kavurd, devletini kurduktan sonra hudutlarını genişletmeye çalışmış, bu maksatla Umân'da sonra Kirman'ın batısında ve komşu eyalet olan Fars üzerine yürüdü. Bu sırada Fars'a Şebankâre emirlerinden Fazluye hâkimdi. Ancak burada bulunan Deylemli ve Türk askerler, ondan nefret ediyorlardı. Kavurd, önce bölgenin merkezi Şiraz'a doğru ilerledi. Fazluye onun geldiğini haber aldığı zaman, kalelerden birine sığındı. Kavurd, Şiraz önüne gelerek burayı kuşattı, halk karşı çıkarak üç gün süre ile savaştılarsa da neticede şehri teslim etmekten başka çare bulamadılar. Kavurd, şehir halkına karşı adâlet ve iyilikle davrandı, Şiraz çevresindeki halk da ona itaat ederek adına hutbe okuttular.

Kavurd, bundan sonra Şiraz'dan kaçan Fazluye'nin peşinden gitti. Ona yetişerek altıyüz kadar adamını öldürdü, ancak Fazluye bir

(1) Efdaleddin Kirmani. Bedayiü'l-Ezmân, 8-10; Vassâf (Fazlullah b. Abdullah Şirazi). Tarih-i Vassâf el-Hazre der Ahvâl-i Selâtin-i Moğol, (nşr. Muhammed Mehdi). Tahran 1338, 286

(2) Sıbt b. el-Cevzi. Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan (nşr. Ali Sevim). Ankara 1968, 50; İbnü'l-Esir. el-Kâmil, IX. 645. Krş. M. A. Köymen. Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976, 19, 83

kez daha kaçmayı başararak bir dağ üzerindeki Cehrem kalesine çıktı. Bunun üzerine Kavurd, Şiraz'a geri döndü ve Sultan Tuğrul Bey adına hutbe okuttu. Böylece Fars bölgesinde gerçek bir Selçuklu hâkimiyeti kurulmuş oldu (1062)(1).

Fazluye, bir yıl sonra Şiraz'ı tekrar ele geçirmek için harekete geçerek, Deylemli ve diğer guruplardan meydana gelen kalabalık bir ordu ile Şiraz'a yürüdü. Fazluye'ye karşı çıkan Kavurd'un emrinde ise dörtbin Türk askeri vardı. İki tarafın orduları arasında şiddetli bir savaş oldu. Fazluye, bu defa da yenilerek Fesâ'ya kaçtı. Daha önce Kavurd'a itaat için yemin edenler, bu savaşta Fazluye'nin yanında yer almışlardı Bu sebeple Kavurd, esir aldığı yediyüz kadar Deylemliyi, kadı ve fakihlerden fetva aldıktan sonra el-Amrî denilen bir nehrin kenarında boyunlarını vurdurdu Böylece ülke Deylemlilerden temizlenmiş oldu.

Kavurd, hâkim olduğu bölgelerde hutbeyi, önce Abbasî halifesi el-Kaim Biemrillah, sonra amcası Sultan Tuğrul Bey ve ardından da kendi adına okuttu (1063).

Aynı yıl Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in ölümünden sonra çıkan taht mücadelelerine Melik Kavurd da katıldı. Onun amcasının yerine sultan olmak istediği anlaşılmaktadır. Hatta Kavurd, bu maksatla İsfehan'a kadar ilerlemiş, ancak bu sırada kardeşi Alparslan'ın Selçuklu tahtına çıktığını öğrenince Kirman'a dönmüştür. Kavurd, Selçuklu tahtına geçme arzusuna rağmen, kardeşinin sultanlığını kabul ederek önce Alparslan, sonra da kendi adına hutbe okuttu(2).

Kavurd'un Tuğrul Bey'in ölümü ile Fars'dan ayrılmasından sonra Fazluye, Şiraz'ı ele geçirmek için tekrar harekete geçti. Ayrıca Huzistan hâkimi Hezâresb'den de yardım isteyen Fazluye Şiraz'a tâbi yerleri yağmalamaya başladı. Kavurd derhal harekete geçerek Fazluye'yi Şiraz önünde ağır bir yenilgiye uğrattı ve adamlarından çoğunu öldürttü. Fazluye'nin tekrar kurtulduğu bu olayın ilgi çekici yönü, Sultan Alparslan'ın kardeşine karşı Fazluye'yi desteklemiş olmasıdır. Alparslan, Kavurd'dan çekiniyor ve onun ülkesini genişletmesini istemiyordu. Bu sırada Sultan Alparslan Anadolu gazâsından dönmüş,

(1) Sibt b. el-Cevzî, Mir'âtü'z-Zaman, 91, 92; Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 11

(2) Sibt b. el-Cevzî, Mir'âtü'z-Zaman, 100; M. Altay Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, İstanbul 1972, 85-86; O. Turan, Selçuklular Tarihi, Ankara 1969, 106-107

Fazluye Hemedan kapısı önünde çeşitli hediyeler ile sultanın huzuruna çıkmıştı. O, Melik Kavurd'un kendisine yaptıklarını anlatarak onu sultana şikâyet etti. Sultan Alparslan, Fazluye'ye iltifatta bulunarak Kavurd ve adamlarını Fars'tan uzaklaştırmak için askeri bir birlik tertip ederek onun emrine verdi. Daha sonra da Hezâresb'i başka bir birliğin komutanı yaparak Şiraz'a gönderdi. Bütün bunlara rağmen, kendisi de Fars'a gitmeye karar verdi. Sultan Alparslan İsfehan'dan ayrılarak Ocak 1065'de Şiraz'a ulaştı. Bu sırada Şiraz'da bulunan Kavurd, sultan Alparslan'ın geldiğini haber alınca deniz kenarındaki Bir kalesine sığındı. Kavurd'un askerleri, herhangi bir kargaşa çıkarmadan eman dilediler. Sultan Alparslan, onlara iyi davrandı ve Fars bölgesini tekrar Fazluye'ye verdikten sonra İsfehan'a döndü. Sultan Alparslan'ın bu bölgeyi Fazluye'ye vermesinden, Melik Kavurd'un daha fazla kuvvetlenmesini istemediği anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Melik Kavurd, Sultan Alparslan'ın kararına uyarak Fars'ı terketmiş ve Kirman'a dönmüştür.

Sultan Alparslan Fars'ı Kavurd'un elinden almasına rağmen, onu yine Kirman hâkimi olarak bırakmıştı. Ancak Kavurd, bilgisiz ve cahil olan vezirinin tahriki ile sultana karşı isyana kalkıştı. Alparslan adına okunan hutbeyi kaldırarak, Kirman'da sadece kendi adına hutbe okutup sikke bastırdı(1). Sultan Alparslan, bu durumu öğrenince derhal Kirman üzerine yürüdü (Haziran-Temmuz 1067). Selçuklu ordusunun öncü kuvvetleri ile yapılan ilk savaşta iki taraftan da çok kişi ölmüş, neticede savaşı Kavurd'un öncüleri kaybetmiş ve Kirman ordusu kaçmaya başlamıştı. Kavurd da kaçarak Ciruft kalesine sığındı(2) ve buradan Sultan Alparslan'a itaat ettiğini bildiren bir elçi göndererek bağışlanmasını istedi. Sultan bu isteği kabul edip hatasına rağmen onu affetti. Sultan Alparslan, Kirman bölgesini tekrar Kavurd'a vererek buradan Fars bölgesine gitti(3).

Affedilmesinden sonra daha iki yıl geçmeden Melik Kavurd, tekrar isyan etti. Kavurd bu defa Sultan Alparslan'a karşı, eski düşmanı olan Fazluye ile anlaştı. Sultan bu durumu öğrenince önce Fazluye üzerine yürümek maksadıyla İsfehan'dan ayrıldı (Ekim 1068). Şiraz'a ulaştığında Fazluye, Hurşeh adında müstahkem bir kaleye sığınmıştı. Bu-

(1) M. A. Köymen. «Kirman Selçukluları Tarihi». D.T.C.F. Dergisi. II. Ankara 1943, 129; İ. Kafesoğlu. İslâm Ansiklopedisi «Kavurd» mad.

(2) Sıbt b. el-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman, 134; M. A. Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, 66; M. A. Köymen, Alparslan ve Zamanı, 86-88

(3) Sıbt b. el-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman, 134; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 53; M.A. Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, 66; M.A. Köymen, Alparslan ve Zamanı, 86-88

nun üzerine Sultan Alparslan, Kirman'a gitmek için Şiraz'dan ayrıldı. Fazluye ile uğraşma görevini de Vezir Nizamü'l-Mülk'e verdi.

Bu sırada Melik Kavurd, Berdesîr'de bulunuyordu. Kirman'a gelen Sultan Alparslan bu şehri muhasara etti. Nizamü'l-Mülk de bu sırada Fazluye'yi esir aldı (Mayıs-Haziran 1069). Sultan Alparslan'ın huzuruna getirilen Fazluye affedildi. Bunu duyan Kavurd da Sultan Alparslan'a bir mektup göndererek affedilmesini istedi. Fakat, o bir taraftan da Alparslan'ın ordusundan bir gurupla anlaşarak ani bir hücum yapmayı düşünüyordu. Sultan Alparslan bu durumu öğrenince, Kavurd ile işbirliği yapanları öldürttü. Sonra da oğlu Melikşah'ı Berdesir'de bırakarak önce Şiraz'a, daha sonra da İsfehan'a döndü(1). Böylece Kavurd, bir kez daha Sultan Alparslan'dan kurtulmuş oldu.

Kavurd'un isyanlarına oğlu Sultanşah'ın sebep olduğunu düşünen Sultan Alparslan, Kavurd'a bir mektup yazarak Sultanşah'ın kendisine teslim edilmesini istedi. Ancak Kavurd, oğlunu teslim etmeyeceğini bildirdi. Kardeşine çok kızan Sultan Alparslan, onun idaresinde bulunan Fars bölgesini ve Kirman'ın bir kısmını Kavurd'un elinden aldı. Uğrunda ülkesinden bir kısmını kaybetmesine rağmen bir süre sonra Kavurd, oğlu Sultanşah ile anlaşmazlığa girdi. Bunun üzerine Sultanşah, Alparslan'ın yanına giderek ona itaat etti. Sultan ona iyi davranarak hediyeler verdi. Sultanşah, Alparslan'a, babası ile savaşarak Kirman'ı alabilmesi için yardımcı olmasını istemişti. Alparslan, bu teklifi kabul ederek kalabalık bir orduyu onunla beraber Kirman'a gönderdi. Ancak Sultanşah, babası ile yaptığı savaşta başarılı olamadı. Böylece Alparslan'ın, baba-oğul arasındaki bir anlaşmazlıktan yararlanarak Kavurd'u itaat altına almak teşebbüsü sonuçsuz kalmış oldu (1069-1070).

Bütün bunlara rağmen Sultan Alparslan ölürken (24 Kasım 1072) yaptığı vasiyyet ile kardeşi Kavurd'a Kirman ve Fars bölgesini vermişti(2). Kavurd'un Şiraz'da oturmasını ve emrindeki ülkelerin Sultan Melikşah'ın kontrolünde olmasını istemişti. Ancak, kardeşinin ölümünü duyan Kavurd, Büyük Selçuklu Devleti tahtını ele geçirmek için harekete geçti. Kavurd, henüz onsekiz yaşında bulunan Melikşah'ı tecrübesiz ve genç buluyor, kendisinin geçmişteki başarılarına ve tecrübelerine güveniyordu. Ayrıca Selçuklu ordusundaki emirlerin

(1) Sibt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 137-139, Krş. M. A. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 67-68; M.A. Köymen, **Alparslan ve Zamanı**, 88, 94

(2) Sibt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 164-166; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X. 76; İ. Kafesoğlu, **İslâm Ansiklopedisi**, «Kavurd» maddesi.

kendisini davet etmesi ve yardım vaatlerinde bulunmaları onu tahrik ediyordu.

Melik Kavurd, önce Rey ve Hemedan arasında bulunan Türkmenler'in yanına gitmek istiyordu. Çünkü onlara güveniyor ve kolayca kendi tarafına çekeceğine inanıyordu. Bu maksatla emrindeki ikibin atlı ve dörtbin yaya ile merkez Rey şehrine hâkim olabilmek için harekete geçti. Sultan Melikşah ve Vezir Nizamü'l-Mülk de Kavurd'un bu hareketini haber alarak ondan önce Rey şehrine vardılar. Şehirdeki hazineden bol miktarda para, elbise ve silâh alarak Kavurd'dan önce Türkmenler'in yanına gittiler. Türkmenler'e bol miktarda para dağıtarak kendi taraflarına çektiler. Bölgeye iki gün sonra gelebilen Melik Kavurd, Türkmenlerin desteğinden yoksun kaldı(1). Yapılan ilk savaşta Emir Savtegin idaresindeki Melikşah'ın öncü kuvvetleri, Kavurd'un öncü kuvvetlerine hücum ederek onları dağıtmıştı. Asıl ordular ise Hemedan civarında Kerek hududunda karşılaştılar (15 Nisan 1073).

Savaşa ilk başlayan Kavurd olmuş ve önce Sultan Melikşah'ın sağ kanadına hücum etmişti. Melikşah'ın sağ kanadını bozguna uğrattıktan sonra, sol kanadını da bozguna uğratan Kavurd, aynı başarıyı Melikşah ve Nizamü'l-Mülk'ün bulunduğu merkezdeki kuvvetler karşısında gösteremeyerek mağlup oldu. Askerlerinin dağıldığını gören Kavurd, savaşı terk ederek Hemedan dağlarına kaçmaktan başka çare bulamadı. Ancak bir köylü, Sultan Melikşah'ın yanına gelerek Kavurd'un oğlu ile beraber yakın bir köyde bulunduğunu ihbâr etti. Sultan Melikşah, Emir Temirel komutasında küçük bir ordu göndererek onun yakalanmasını istedi. Emir Temirel, Kavurd'u yakalayarak Sultan Melikşah'ın huzuruna getirdi. Sultan Melikşah, amcası Kavurd hakkında pek de iyi düşünmeyerek onu Emir Savtegin'e teslim etti. Savtegin de onu kendi çadırında hapsetti.

Bu sırada Kavurd, affedilmesini istemiş, Büyük Selçuklu Devleti tahtını ele geçirmek ümidinden başka, kendi hükümdarlığından da vazgeçerek, hayatta kalmak için bir kenara çekilmeye bile razı olacağını söylemiştir. Nihayet Melik Kavurd, Hemedan'a götürülerek Ebû Haşim Caferi adındaki bir şahsın evinde hapsedildi. Ancak askerler arasında Kavurd yüzünden karışıklıklar çıkmasından korkuluyordu. Çünkü Selçuklu ordusundaki bir çok emir, Kavurd'un tarafını tutuyordu. Hattâ savaştan hemen sonra Melikşah'ın askerleri, Nizamü'l-Mülk'e başvurarak maaşlarının artırılmasını istemişler, bu yapılma-

(1) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 161; M.A. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 69

dığı takdirde Kavurd'u tahta çıkaracaklarını söylemişlerdi. Bu durumda Kavurd'un bir an önce yok edilmesi gerekiyordu. Nizamü'l-Mülk, bu tehlikeyi Melikşah'a anlatmış ve Kavurd'un öldürülmesini kabul ettirmiş olmalıdır.

Kavurd'un nasıl ve hangi tarihte öldürüldüğü hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur. Bir kısım kaynaklar(1), askerlerin isyanından sonra onun zehirlenerek öldürüldüğünü, bazıları da onun yayının kirişi ile boğdurulduğunu(2) zikrediyorlar (Nisan-Mayıs 1073).

Melik Kavurd'un Sultanşah, Emiranşah, Kirmanşah, Turanşah, Merdanşah, Ömer Hüseyin, Nuh ve Davud isminde çocukları vardı. Bunlardan Sultanşah ve Emiranşah, Kavurd ile birlikte savaşa iştirak etmişler, Sultanşah gözlerine mil çekilmesine rağmen sağ kalmış, Emiranşah ise ölmüştür.

Sultan Melikşah, amcasının ölümünden sonra onun idaresindeki vilâyetlere Emir Savtegin'i tayin etmiş, ancak kaynaklarda Emir Savtegin'in Fars ve Kirman'a gittiği hususunda bir kayda rastlanamamıştır.

Melik Kavurd, âdil bir komutan ve devlet adamı idi. Kavurd, cömertliği ve iyi idaresi ile halkı memnun bırakmış, onun zamanında Kirman halkı bolluk ve refaha kavuşmuştu. Ülkenin her tarafında kervansaraylar, camiler ve hamamlar inşa ettirmiş, kuyular açtırmıştı. Onun zamanında Kirman en parlak devirlerinden birini yaşamıştır.

Kavurd'un bir hükümdar olarak hatası, Büyük Selçuklu sultanlığını ele geçirmek için taht kavgalarına karışmak istemesidir. Sultan Tuğrul Bey'in ölümünden sonra tahtı ele geçirmek istemesi, kardeşi Sultan Alparslan'ın ondan çekinmesine ve daimi kontrol altında tutmasına yol açmıştı. Melikşah'ın sultanlığını tanımayarak isyan etmesi ise ölümüne sebep olmuştu(3).

Kavurd, kendisine ayrılan Kirman'a hâkim olduktan sonra, bağımsız bir hükümdar gibi hareket ediyordu. O, hükümdarlık alâmetlerine uygun olarak *çetr* taşımaya başlamış ve çetrin üzerine Selçuklu hanedanında usûl olduğu *ok* ve *yay* işaretlerini koydurmuştu. Ka-

(1) Mirhond. **Ravzatü's-Safâ**, Tahran 1338-1339. IV. 279; Handmir, **Tarih-i Habibü's-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer**, (Tahran 1333), II. 537; Efdaleddin Kirmani **Bedayiü'l-Ezmân**, 13

(2) F. Köprülü, «Türk ve Moğol sülâlelerinde hanedan azasının idamında kan dökme memnuiyeti» **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, I. (Ankara 1944) 1-9

(3) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 162-163

vurd, fetih hareketlerinde bağımsız bir şekilde davranıyor, hâkimi olduğu her yerde adına hutbe okutuyor ve sikke bastırıyordu(1).

Bütün bu hükümdarlık alâmetlerine rağmen, Kavurd'un önce müşterek hüküm süren Tuğrul ve Çağrı Bey'e, daha sonra da kardeşi Alparslan'a tâbi olduğu anlaşılıyor. Kavurd, babası Çağrı Bey ölünceye kadar ona tabi olmuştu. Bunu, sikkelerinde Çağrı Bey'in adının zikredilmesinden anlamaktayız. Fakat Çağrı Bey öldükten sonra sikkelerinin hiçbirinde Selçuklu hükümdarların adını koydurmamıştır. Sultan Alparslan zamanında ise Kavurd, kardeşine tâbi olmuş ve hutbede onun adını zikretmiştir(2). Böylece Kavurd, kendi idaresi altındaki bölgelerde bağımsız, bunun haricinde Büyük Selçuklu Sultanlarına bağlı kalmıştı.

1 — KİRMANŞAH B. KAVURD

Melik Kavurd, Sultan Melikşah ile savaşmak üzere hareket ettiği sırada, Kirman'da yerine oğlu Kirmanşah'ı vekil bırakmıştı. Babasının ölüm haberini duyan Kirmanşah hükümdar oldu. Onun melikliği ancak bir yıl sürmüş, sonra ölmüştür.

2 — SULTANŞAH B. KAVURD

Sultan Melikşah Kavurd'un oğullarının gözlerine mil çektirmek istediği zaman, bu işle ilgili görevli, işini baştan savma yapmış ve bu durumu da gizleyebilmişti. Daha sonra Hemedan'da hapsedildikleri evde Sultanşah ve kardeşleri, muhafızlardan biri ile dost oldular ve kaçmak için planlar hazırladılar. Neticede kaçmayı başardılar ve bir kaç gün içinde Kirman'a ulaştılar. Daha sonra Sultanşah Berdesir şehrinde Kirman Selçukluları tahtına oturdu (Eylül-Ekim 1074)(3).

Sultan Melikşah, Sultanşah ve kardeşlerinin Kirman'a gittiklerini öğrendiği zaman kızmadı, onlara Kirman ve Umân'ı verdi. Ancak, bir müddet sonra Sultan Melikşah, büyük bir ordu ile Kirman'a yürüdü. Sultanşah onun harekete geçtiğini haber aldığı zaman Berdesir şeh-

(1) C. Alptekin «Selçuklu Paraları». Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara 1971. III. 554-560; İ. Kafesoğlu. İslâm Ansiklopedisi, «Kavurd» mad.; Bosworth. Encyclopaedia of Islam, London 1960. Kawurd» maddesi.

(2) Sıbt b. el-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman, 118; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 53

(3) Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 16; Sıbt. b. el-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman, 168-169

rine kapandı. Ancak kalabalık Selçuklu ordusuna mukavemet edemeyeceğini anlayan Sultanşah, bizzat Melikşah'ı karşılamak mecburiyetinde kalarak, ona büyük hediyeler takdim etti. Bunun üzerine Melikşah, Sultanşah'ı affederek yerinde bıraktı ve itaat edeceği hususunda verdiği sözde durması için yemin ettirdi. Melikşah, Berdesîr önünde onyedi gün oturduktan ve kızlarından birini de Sultanşah ile evlendirdikten sonra tekrar İsfehan'a döndü (Haziran-Temmuz 1080) (1).

Ocak 1085'de hastalanarak öldü. Kaynaklar Sultanşah'ın oniki yıl saltanat sürdüğünü zikretmektedirler.

3 — TURANŞAH B. KAVURD

Sultanşah'ın yerine Kirman Selçukluları tahtına kardeşi Turanşah geçti. Emirler, Turanşah'ın bulunduğu Bem şehrine giderek onu merkez Berdesir'e getirdiler ve tahta oturttular (Ocak 1085) (2). Daha sonra annesi, oğlunun melikliğini tasdik ettirmek için hediyelerle Sultan Melikşah'ın huzuruna gitti. Sultan Melikşah ,ona ikramda bulunup Turanşah'ı Kirman'a melik tayin etti.

Melik Kavurd'un ölümünden sonra Kirman Selçukluları'nın bir süre için komşu eyalet Fars'ın hâkimiyetini kaybettikleri anlaşılıyor. Sultan Melikşah, 1073 Ramazan'ını İsfehan'da geçirmiş ve Fars eyaletinin idaresini Emir Humartegin'e vermişti. Ancak Humartegin'den sonra Fars'da karışıklıklar başladı. Melik Turanşah, Fars'ın bu karışık durumundan yararlanarak buraya iki sefer yaptı. Birincisinde mağlup oldu ise de ikinci seferinde Fars'ı aldı. Sultan Melikşah, onun Fars hâkimiyetini tasdik etti (1086-1087).

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra onun eşi Terken Hatun, Turanşah'ın elinde bulunan Fars'a hâkim olmak istemişti. Bu maksatla da Sultan Melikşah'ın emirlerinden Üner'i bir ordu ile Fars'a doğru yola çıkardı. Bu durumu haber alan Turanşah Şebankâre emirlerinin de yardımı ile ona karşı çıkarak mağlup etti (Haziran-Temmuz 1094) (3).

Turanşah zamanındaki diğer bir olay ise Umân halkının isyanı idi. Umân halkı, isyan ederek Kirman Selçukluları'nın şahnesini uzak-

(1) Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 17

(2) Sıbt, b. el-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman, 206; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 115; Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 16-17; Krş. M. A. Köymen. Selçuklu Devri Türk Tarihi, 101-102

(3) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 239; Ahmed Ali Han Veziri, Tarih-i Kirman, 88-89. Krş. E. Merçil. Fars Atabegleri Salgurlular, Ankara 1976. 7

laştırmış ve şehre hâkim olmuşlardı. Turanşah bu duruma derhal müdahale ederek bir ordu göndermiş, böylece isyancıları mağlup ederek Umân'da tekrar Selçuklu hâkimiyetini sağlamıştı.

Melik Turanşah, onüç yıl hükümdarlıktan sonra Ekim-Kasım 1097'de öldü. Turanşah'ın lakabı kaynaklarda «*Melik el-Âdil Muhyiddin İmedüddevle*» şeklinde geçmektedir. Elde mevcut iki altın sikkesinde görülen lakapları ise «*Fahruddevle ve'd-Dîn*» ve «*Muizzü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*»'dir.

4 — İRANŞAH B. TURANŞAH

Turanşah'ın ölümünden sonra, tek evlâdı olduğu anlaşılan İranşah, 5 Kasım 1097'de Kirman Selçukluları tahtına oturdu(1). Turanşah devrinde Büyük Selçuklu Devleti emirlerinden Üner, Sultan Berkyaruk tarafından Fars'a vali tayin edildi. Fars'ta ise Melik Turanşah'dan sonra Şebankâreliler hâkimiyet kurmuşlardı. Onlar Emir Üner'in üzerlerine geldiğini öğrenince Melik İranşah'tan yardım istediler. İranşah, Kirman'dan Fars'a geldi ve Şebankârelilerin yardımı ile Emir Üner'i mağlup etti. Emir Üner İsfehan'a kaçtı (1098-1099).

Melik İranşah, Fars seferinden sonra İsmail adında bir emire bağlı Türkler ile mücadeleye başladı. İsmaililer Batınilere mensup olmayıp Ehl-i Sünnet'ten idiler. İranşah bunlara karşı barış hâlinde iken, harekete geçmiş ve ikibin kişiyi öldürtmüştü.

Daha sonra günlerini şarap içmekle geçiren İranşah, birkaç arkadaşının teşvikiyle Batınî mezhebine girmiş, halka kötü davranmaya başlamış ve bu zulmünün yanısıra bir kaç kadı ve âlimi de öldürtmüştü. Onun bu tutumu devlet erkânını endişelendiriyordu. Dindar bir kişi olan Atabeg Nâsırüddevle, halktan bir gurubu da yanına alarak Kirman'dan ayrılıp İsfehan'da bulunan Melik Muhammed Tapar'ın yanına gitti. İranşah, Atabeg Nâsırüddevle'nin gitmesinden sonra daha rahat hareket etmeye başladı. Ancak devlet ümerası ondan nefret etmeye başlamıştı. Zira onun Cuma günü namaz sırasında camide ulemanın ileri gelenlerini öldürmeyi planladığı anlaşıldı. Böylece dini bakımdan yol gösterenlerden mahrum kalan halk, kolayca Batını mezhebine girecekti. Şeyhülislâm ve devrin kadıları, bu durumu önlemek için İranşah'ın tahttan indirilmesinde birleştiler ve İslâm dininden saptığı için öldürülmesine karar verdiler.

(1) Efdaleddîn Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 19: **Câmiü't-Tevârîh-i Haseni**, Fatih ktb. no. 4307, 197a

Cuma günü erken saatlerde halk, bu *fetvâ* üzerine ayaklandırıldı. İranşah, gulamlarından bir gurup ile emirlik sarayının damına sığındı. O af dileyerek bağışlanmasını istedi, ancak kabul edilmeyince Berdesir'den Germsir bölgesine yöneldi. Önce Ciruft'a gelen İranşah, oradan Bem tarafına gitti. Ancak Bem halkı, durumu bildiği için İranşah ve yanındaki askerlere hücum ederek çoğunu öldürdüler. İranşah ise Sumeyrem kalesine kaçmayı başarmıştı.

Berdesir'dekiler, İranşah'ın Sumeyrem kalesine sığındığını öğrendikleri zaman bir gurup askeri onun peşinden gönderdiler. Bu askerler, Sumeyrem'i muhasara ettiler. Bu sırada Sumeyrem kalesi komutanı Emir Muhammed, İranşah'a Batıni olduğu için kaleden ayrılmasını söyledi. Bu durumda İranşah için şehirden ayrılmaktan başka çare kalmamıştı. O şehirden ayrıldığı zaman, kaleyi muhasara eden Türk ordusu komutanı Ferah Kıpçak, *Köşk-i Şirûye* denilen bir menzilde ona yetişerek öldürdü ve kesik başını Berdesir'e getirdi (Ekim 1101) (1).

5 — ARSLANŞAH B. KİRMANŞAH

İranşah, melikliği sırasında akrabalarını sıkı bir şekilde takip ettirmiş ve onlardan bir kısmını kılıç ile, bir kısmını da zehirleterek öldürtmüştü. Görünüşte Kavurd soyundan Kirman Selçukluları tahtına çıkacak kimse kalmamıştı. Ancak Kirmanşah'ın oğlu Arslanşah bu takipten kaçıp kurtulmayı başarmıştı. İranşah öldürüldükten sonra emirler ve kadılar, onun *Küy-i Gebran* mahallesinde yaşadığını haber aldılar ve onu 16 Kasım 1101'de Kirman Selçukluları tahtına oturttular(2).

Arslanşah'ın tahta çıkışının ilk günlerinde, Umân bölgesinde isyanlar çıkmış ve Emir Ebû Sa'd Muhammed adlı bir şahıs, Umân'ın yarısına, Cenâbe ve Siraf şehirlerine hâkim olarak Basra emiri İsmail'e tâbi oldu. Bunun üzerine Arslanşah, bu bölgeye giderek tekrar Umân'a hâkim oldu.

Daha sonra Emir Çavlı'nın, Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar tarafından Fars valiliğine tayin edilmesi (1108-1109) ve onun Şebankârelileri itaat altına almak için amansız mücadeleye girişmesi

(1) Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 21; **Câmiu't-Tevârih-i Hasenî**, 197a.; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 321. Krş. O. Turan, **Selçuklular Tarihi**, 191

(2) Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 21-22. Naklen Muhammed b. İbrahim, 33. Krş. O. Turan, **Selçuklular Tarihi**, 191

ile bu bölgedeki Kirman Selçukluları hâkimiyeti tehlikeye girdi. Atabeg Çavlı'nın önünden kaçan Şebankâre emirleri Kirman'a sığındılar. Bunun üzerine Atabeg Çavlı, bu emirleri yakalamak için Kirman'a hareket etti. Arslanşah'a da bir elçi göndererek, Şebankâre ümerâsının Sultan Muhammed Tapar'ın teb'ası olduğunu ve bu sebeple kendisine iade edilmesi gerektiğini bildirdi. Melik Arslanşah ise onların affedilmesini istedi. Bunun üzerine Atabeg Çavlı, Kirman ve Fars hududundaki Furg kalesini muhasara etti. Melik Arslanşah muhasarayı haber alınca, altıbin kişilik bir süvari kuvvetini Atabeg Çavlı'nın üzerine yolladı. Kirman ordusu, Atabeg Çavlı'ya ani bir baskın yaptı. Askerlerinin çoğu öldürülen ve esir edilen Atabeg Çavlı kaçmak zorunda kaldı. Bu olaydan sonra barışseverliğini gösteren Arslanşah, esir alınanları serbest bıraktı. Onun bu iyi niyetine rağmen Atabeg Çavlı, bu yenilginin intikamını almak için Kirman üzerine ikinci bir sefer yapmayı düşünüyordu. Fakat ölümü sebebiyle bu düşüncesi gerçekleşemedi.

Melik Arslanşah'ın barış ve güveni sağlaması, bu devrede Kirman'ın siyasî mülteciler ve askerî yardım arayanlar için bir sığınak olmasına yol açmıştı. Yardım isteyenlerden birisi, Gazneliler tahtını ele geçirmek isteyen Behramşah idi. Gaznelî Sultanı III. Mesud'un ölümünden sonra Arslanşah sultan olmuş, ancak kardeşi Behramşah taht mücadelesine girerek Arslanşah ile savaşmış ve yenilerek önce Sistan'a, oradan da yardım istemek için Kirman'a kaçmıştı. Melik Arslanşah, Behramşah'ı çok iyi karşılamış, ancak onun yardım için Büyük Selçuklu meliki Sencer'e gitmesini söylemişti. Bunun üzerine Melik Sencer'in yanına giden Behramşah, ondan aldığı yardım sayesinde kardeşi Arslanşah'ı mağlup ederek Gazneliler tahtına oturmuştur (1117).

Bu olaydan Kirman meliki Arslanşah'ın muhtemelen Melik Sencer'e tâbi olduğu anlaşılıyor. Onun tâbiliği, Sencer sultan olduktan sonra da devam etmiş olmalıdır. Melik Arslanşah'a sığman ikinci emir, Yezd'deki Kakûye ailesindendir. Bu olaydan yararlanan Kirman Selçukluları Yezd şehrine hâkim olarak buraya şahne gönderdiler.

Melik Arslanşah doğuda Sencer'e tâbi olmasının yanısıra, batıda da Irak'taki Selçuklular ile iyi ilişkiler kurmuştu. Irak Selçuklularından Sultan Mesud, Bağdat'ta Kirman Selçuklularından bir kız ile evlenmişti. Kirman meliki Arslanşah da Sultan Muhammed Tapar'ın kızı ile evlendi (1138).

Melik Arslanşah'ın erkek ve kız bir çok çocuğu vardı. Daha sağlığında çocuklarından bir çoğu ölmüştü. Hayatta kalanların içinde en

büyüğü Kirmanşah idi. Arslanşah, ölümünden önce Kirmanşah'ı veliaht tayin etti. Ancak Kirmanşah, ehliyetsizliği ve anlayışının zayıflığı sebebiyle meliklik görevini yürütecek kabiliyette değildi. Arslanşah'ın çocukları arasında Muhammed, iyi ahlâkı ve dürüstlüğü ile tanınmıştı. Muhammed, babasının yaşlandığını ve devlet işlerini göremez duruma geldiğini görünce iktidar için hazırlığa başladı. Nihayet babasının hastalığını bahane ederek Kale-i Küh'a gönderip hapsettirdi ve kendisi Kirman Selçukluları tahtına çıktı. Arslanşah bu kalede üç yıl tutuklu olarak yaşamış ve muhtemelen 1145 yılında ölmüştür(1). Lakabı *Muhyi'l-İslâm ve'l-Müslimîn* olan Arslanşah 42 yıl gibi uzun bir süre Kirman'da hükümdarlık yapmıştır. Bu uzun süre, Kirman halkı için çok mesut bir devre olmuş, devrinde bütün Kirman'da imar faaliyetleri devam etmiştir. Ayrıca ticaretin yanısıra san'at ve ilim de gelişmeye başlamış, komşu ülkelerden ilim adamları Kirman'a gelmiştir.

6 — MUHAMMED B. ARSLANŞAH

Melik Muhammed, tahta geçtiği zaman *Rıbât-ı Ali-âbâd*'a sığınmış olan kardeşi Kirmanşah'ı yakalatarak öldürtmüştür. Onun diğer kardeşi Selçukşah ise Berdesir'den güneye, Germsir bölgesine kaçarak hayatını kurtarmış, diğer kardeşi Kara Arslan Bey ise kendisinin lutfuna sığınmıştı. Ancak Muhammed, onu yanında tutmasına rağmen, o kadar küçük düşürücü davranışlarda bulundu ki, Kara Arslan Beg daha fazla dayanamayarak intihar etti. Yirmiye yakın kardeşleri olan Melik Muhammed, kardeşlerine acımasızca davranmış ve onların gözlerine mil çektirmiştir. Böylece o ilerde hükümdarlığını tehdit edebilecek kimseleri, daha başlangıçta etkisiz duruma getirmiş oluyordu(2).

Melik Muhammed devrinin başlıca siyasi olayı, kardeşi Selçukşah ile mücadelesi olmuştur. Selçukşah, Muhammed'in tahta çıktığı ilk yıl harekete geçmiş ve etrafına saraydan uzaklaştırılmış olanlar ile her şehirden asiler ve aşağı tabakadan meydana gelen bir ordu toplamıştı. O, Muhammed'in bulunduğu Ciruft şehrine geldi. İki ordu şiddetle savaştılar. Selçukşah mağlubiyetin yaklaştığını görünce önce Katif, sonra da Umân'a kaçtı. Selçukşah'ın Umân'da iyi karşılandığı ve buranın kontrolünü ele geçirdiği anlaşılıyor.

(1) Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 23. Naklen Camiü't-Tevârih-i Haseni, 199b; Muhammed b. İbrahim, 36

(2) Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 24; Muhammed b. İbrahim, 37

Melik Muhammed, bütün hayatı boyunca Selçukşah'tan çekinmiş ve onun varlığından rahatsız olmuştu. Selçukşah, Muhammed'in melikliğinin son yıllarında zorunlu olarak bulunduğu Umân'dan kaçmış ve Kirman civarında kötülük tohumları ekmeye devam etmişti.

Öte yandan Kirman Selçukluları'nın bir zamanlar hâkim oldukları komşu ülke Fars'ta bu defa yeni bir Türk devleti, Salgurlular hüküm sürmeye başlamıştı. Melik Muhammed'in, Salgurlular'dan Atabeg Sungur ile aralarında samimi bir dostluk vardı.

Muhammed, melikliğinin ilk yıllarında babası gibi Sultan Sencer'e tâbi idi. Ancak Sultan Sencer'in Oğuzlar'a esir düşmesinden (1153) sonra, muhtemelen Irak Selçuklularından Sultan II. Muhammed b. Mahmud'a tâbi olmuş ve onunla dostça ilişkilerini sürdürmüştür.

Melik Muhammed, 27 Haziran 1156'da, takriben ondört yıl saltanat sürdükten sonra öldü(1). Lakabı *Mugîsü'd-Dünyâ ve'd-Dîn* idi. O, âdil, işbilir, bilgin, uzağı gören, âlimler ile dost, ilmi seven ve önem veren bir hükümdardı. Onun melikliği devrinde Kirman, emniyet ve sükûnet içinde bulunuyordu.

7 — TUĞRULŞAH B. MUHAMMED

Melik Muhammed öldüğü zaman oğlu Tuğrulşah, Kirman Selçukluları tahtına çıktı (27 Haziran 1156). O, ilk iş olarak kardeşi Mahmudşah'ı Kale-i Kûh'da hapsettirdi(2). Amcası Selçukşah da onun melikliğini tanımadı. Bunun için Tuğrulşah, melikliğinin ilk yılında onu Anâr hududunda yakalatarak öldürttü. Tuğrulşah, babası zamanında olduğu gibi Fars'daki komşuları Salgurlu Devleti ile dostluğunu sürdürdü.

Tuğrulşah devrinden itibaren Kirman Selçukluları Devleti'nde atabeglerin, yavaş yavaş melikler üzerinde ve devlet idaresinde söz sahibi olmaya başladıkları görülür. Bu devrede göze çarpan ilk atabeg, Alaeddin Bozkuş idi. Bozkuş, Tuğrulşah devrinde önce *dâdbeg* ve sonra *atabeglik* görevlerine tayin edilmişti. Emrinde birçok gulamı vardı ve Kirman ordusunun büyüklüğü onun gulamları, hizmetkârları ve süvarileri ile sağlanıyordu. Daha sonra Atabeg Bozkuş'a,

(1) İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 95; Efdaleddîn Kirmanî, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 29; Naklen Muhammed b. İbrahîm, 45

(2) Efdaleddîn Kirmanî, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 29; Naklen Muhammed b. İbrahîm, 46

Müeyyedüddin Reyhân adındaki bir hâcenin rakip olduğunu görüyoruz. Bozkuş öldükten sonra atabeglik Müeyyedüddin Reyhân'a verildi. Tuğrulşah'ın melikliğinin son yılında ülke işlerinin görülüp sonuçlandırılması, bütünüyle Atabeg Reyhân'ın üzerinde idi. Ayrıca Atabeg Bozkuş öldükten sonra onun oğlu Kutbeddin Muhammed de devlet içinde nüfuz sahibi olmuştu. Ona Berdesir'in dâdbegliği ve şahneliği verilmişti.

Melik Tuğrulşah, 1170 yılı Mart ayında Ciruft'ta hastalanarak öldü(1) ve Amr b. Leys mescidinde gömüldü. Tuğrulşah, yaklaşık ondört yıl hüküm sürmüştür. Lakabı *Muhyi'd-Dünyâ ve'd-Dîn* olan Tuğrulşah, âdil, merhametli, nazik ve halka karşı müşfik bir hükümdardı. Onun zengin bir hazinesi, şükreden ve itaat eden halkı ve düzenli bir ülkesi vardı. Onun tek kusuru, içki ve eğlenceye düşkün olmasıydı.

(1) Efdaleddin Kirmani, Bedâyü'l-Ezmân, 33-34; Ikdu'l-Ulâ, 8; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 358; Tarih-i Cihân Arâ, 118; Tarih-i Güzide, 472

FETRET DEVRİ

1 — BEHRAMŞAH B. TUĞRULŞAH

Melik Tuğrulşah'ın ölümünün yarattığı kargaşalık sırasında, Atabeg Müeyyedüddin Reyhân'ın yardımı ile üçüncü oğlu Behramşah, Kirman Selçukluları tahtına oturdu. Emirler ve gulamlar, saraya gelerek ona biat ve hükümdarlığını kabul ettiler. Bu durum, Kirman Selçukluları devletinde bir fetret devrinin doğmasına yol açtı.

Tuğrulşah'ın en büyük oğlu ve veliahtı olan Arslanşah, atabegin meylinin Behramşah tarafına olduğunu anladığı zaman şehirden ayrıldı. Aralarındaki uygunluk sebebiyle Terkenşah da onunla birleştikten sonra, beraberce Bem tarafına yöneldiler. Kirman Selçukluları tahtına onlardan başka bir namzet daha vardı ki, bu da Behramşah'ın ağabeyi Turanşah idi. Turanşah, Behramşah'a bir adam göndererek Arslanşah'a karşı birlik olmalarını istedi. Ancak Turanşah ondan ümitsiz bir cevap alınca, melikliğin şimdilik bir hayal olduğunu anlamış ve kendisine bağlı emirler, Türkler ve yakın adamlarından oluşan bir gurup ile beraber Ciruft'tan çıkarak yardım bulmak gayesiyle Fars'a yönelmişti(1).

Ciruft'ta bu olaylar olurken Kutbeddin Muhammed b. Bozkuş, *şahne* ünvanı ile Berdesir'i yönetmekteydi. Kutbeddin Muhammed, Melik Tuğrulşah'ın ölüm haberini aldığı zaman, Behramşah adına hutbe okunmasını ve sikke basılmasını emretti. Böylece başkent Berdesir'de Behramşah'ın melikliği tamnmış oluyordu.

Arslanşah ise Ciruft'tan ayrıldıktan sonra Bem şehrine gelmiş, şehir halkı onu karşılayarak itaat etmişti. Böylece Arslanşah, hiç bir çaba sarfetmeden Bem'e hâkim oldu. Öte taraftan Ciruft'ta bulunan

---

(1) İkdü'l-Ulà, 8; Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 33-34; Câmiü't-Tevârih-i Hasani, 228b

Türk ve Deylemli askerlerin bazıları Behramşah'tan tahta geçtiği sırada mal ve hediye almalarına rağmen, belki de büyük evlât ve veliaht olması sebebiyle Arslanşah'ın yanına kaçıyorlardı. Melik Behramşah ve Atabeg Reyhân, bu kaçanları duyup gördükçe gönülleri kırılıyor ve ümitsizliğe düşüyorlardı. Bir kaç gün Ciruft'ta kaldıktan sonra Berdesir'e gitmeye karar verdiler. Askerlerinin Arslanşah'ın yanına kaçmamaları için Bem'den uzak olan Baft yolunu izleyerek Berdesir'e ulaştılar. Ancak onlar Berdesir'e geldikten sonra buradaki karışıklık ve kıtlık yüzünden Arslanşah'ın taraftarı gün geçtikçe artıyordu. Melik Behramşah, Berdesir şehrine hâkim olduktan sonra burada bulunan Kutbeddin Muhammed de Behramşah'ın devletinin çöktüğünü ve Arslanşah'ın yıldızının parladığını görünce, istikbalin Bem tarafında olduğunu anlamış ve bir gece taraftarları maiyeti ve gulamları ile birlikte Arslanşah'ın yanına kaçmıştı. Böylece Arslanşah'ın durumu daha da kuvvetlendi(1).

Taht için mücadele eden Turanşah, Fars'a ulaştığı zaman bu bölgenin hâkimi Salgurlular'dan Atabeg Zengi, ona ikramda bulunmuş ve yardım için emrine bir ordu vererek Kirman'a göndermişti. Böylece Melik Behramşah ve Atabeg Reyhân, yeni bir güçlükle karşı karşıya kalmışlardı. Ne yapacaklarını şaşırmışlardı. Neticede bu iki kardeşin anneleri olan Hatûn-ı Rükni'nin Turanşah'a elçi olarak gönderilmesine karar verildi. Annelerinin her iki kardeşin aralarını düzeltmesi ve Arslanşah'a karşı beraber olmalarını sağlaması mümkün görünüyordu. Ancak Turanşah, annesinin sözlerini dinlemedi. Bunun üzerine Behramşah kendisine bir kurtuluş yolu aramaya başladı. O, beraberinde Atabeg Müeyyedüddin Reyhân, birkaç emir ve zengin bir hazine ile Berdesir'den ayrılarak Horasan'a kaçtı. Onların gayeleri, Horasan hâkimi Müeyyed Ay-Aba'ya iltica etmek ve yanlarındaki hazineyle ondan ordu ve yardım sağlamaktı. Behramşah'ın bu ilk melikliği iki ay kadar kısa bir müddet sürmüştür.

Behramşah'ın ayrılmasından sonra, Turanşah Salgurlu ordusu ile Berdesir önüne geldi ve Kirman Selçukluları tahtına oturdu. Behramşah'ın kaçtığından habersiz olan Arslanşah da yediyüz gulamdan oluşan kuvveti ile Bem'den Berdesir önüne geldi. Ancak şehir önünde beşbin kişilik Salgurlu ordusu ile Turanşah'ı buldu. Ani bir hücumla onları mağlup ederek büyük bir zafer kazandı. Salgurlu ordusundan bir çoğu öldürüldü ve bir kısmı da esir edildi. Turanşah ve geride kalanlar Şiraz'a döndüler. Kirman, bir hafta içinde üç melik

(1) Bkz. İkdü'l-Ulâ, 9; Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 35, 378; Naklen Câmiü't-Tevârih-i Hasenî, 230a; Muhammed b. İbrahim, 57-58

görmüş, neticede II. Arslanşah tek başına Kirman Selçukluları tahtına oturmuştu (1170)(1).

2 — II. ARSLANŞAH'IN İLK MELİKLİK DÖNEMİ

II. Arslanşah tahta geçtikten sonra Kirman bölgesinde beş-altı ay sakin ve emniyetli bir devre yaşandı. Herkes Turanşah ve Behramşah'ın meliklikten vazgeçtiklerini düşünüyordu. Ancak, sonbahar başlangıcında Turanşah, bir defa daha Atabeg Zengi'den yardım alarak Kirman üzerine yürüdü. Melik Arslanşah, Turanşah'ın Furg ve Târım hududuna geldiğini haber aldığı zaman büyük bir ordu ile Berdesîr'den çıktı ve Germsir tarafına yöneldi. Turanşah ve Salgurlu ordusu, *Deşt-i Ber*(2) hududunda istirahat ederken Melik Arslanşah'ın baskınına uğradı. Bu ani hücuma mukavemet edemeyen Salgurlu ordusu ile Turanşah, kurtuluşu Şiraz'a kaçmakta buldular.

Turanşah tehlikesini atlatan Arslanşah'ın Berdesirli askerlerden oluşan ordusu, son derecede sıcak olan Germsir'in havasından etkilenerek hastalanmış ve arkasından da veba salgını meydana çıkmıştı. Bu hastalık sebebiyle Melik Arslanşah'ın ordusundan çok sayıda kişi öldü(3).

Öte taraftan Behramşah, Horasan hâkimi Melik Müeyyed Ay-Aba'nın yanına gittiği zaman ona bir çok hediyeler takdim ederek yardım istemişti. Müeyyed Ay-Aba da onun emrine, aralarında büyük emirlerin de bulunduğu üçbin kişilik bir kuvvet vermişti. Behramşah bu yardımı sağladıktan sonra Sistan yolu ile Kirman'a yöneldi. Onun Kirman'a geldiğini Cîruft'ta haber alan Melik II. Arslanşah'ın yanında çok az sayıda asker kalmıştı. Kaçmak veya savaşmak hususunda kararsızdı. Nihayet savaşa karar veren Melik II. Arslanşah, iki taraf ordusunun Kumâdin sahrasında karşılaştığı sırada savaşı bırakarak Hemedan'a, Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah'ın yanına kaçtı.

II. Arslanşah'ın bu meliklik müddeti dokuz ay sürdü. Böylece Behramşah, ikinci defa Kirman Selçukluları tahtına oturmuş oldu (Şubat 1171)(4).

---

(1) **Ikdu'l-Ulâ**, 9; **Efdaleddin Kirmani Bedâyiü'l-Ezmân**, 38-39. Krş. E. Merçil. **Salgurlular**, 46-47

(2) Dest-i Ber, Güneybatı Kirman'da bulunan Erzüye'ye bağlı olup. Fars'a komşudur.

(3) **Efdaleddin Kirmani. Bedâyiü'l-Ezmân**, 39-40. 74; Krş. E. Merçil. **Salgurlular**, 47

(4) **Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân**, 40-41; **Naklen Camiu't-Tevârih-i Haseni**, 231a-231b; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil, XI. 358**

3 — BEHRAMŞAH'IN İKİNCİ MELİKLİK DÖNEMİ

Behramşah tahta geçtikten sonra ona yardımcı olan Müeyyed Ay-Aba'ya mensup olan askerler Ciruft'u yağmaladılar. Ciruft önemli bir ticaret merkezi idi. Bu şehrin çevresindeki yağma, adam öldürme ve işkence birkaç gün sürdü. Diğer taraftan Atabeg Müeyyedüddin Reyhân da boş durmuyor, esir düşmüş bulunan vilâyet büyüklerini tek tek huzuruna çağırıyor, onlara eziyet ediyor ve azarlıyordu. Böylece Behramşah ve kendisine muhalefet etmiş olanlardan intikam alıyordu. Behramşah ve Atabeg Reyhân'ın bu davranışları ve Ciruft'un yağmalanışı, Kirman'ın iktisadî hayatına büyük bir darbe olmuştur(1).

Melik Behramşah, Berdesir'e geldikten sonra muhtemelen Bem'e adamlar göndererek bu şehre de hâkim olduğu anlaşılıyor. Behramşah Bem'e hâkim olduğu zaman, bu şehrin idarecisi Ebu'l-Mefâhir'in oğlunu yakalatmış, bu suretle daha önce II. Arslanşah'ın veziri olan Ebu'l-Mefâhir'den ve oğlundan kurtulmuştu. Behramşah, onların öldürülerek mallarının müsadere edilmesini emretti. Ayrıca önce Zeyneddin Keyhüsrev'i, sonra Nâsıruddin Efzun'u vezir tayin etti. Ancak Efzun da yanlış işler yapınca, bu kez vezirliğe Reis Rüstem Mahani tayin edildi.

Melik Behramşah, esir düşmüş olan kardeşi Terkenşah'a karşı (muhtemelen kendisiyle savaştığı için) kin gütmekteydi. Nitekim bir içki meclisinde Terkenşah ile kavgaya tutuştu. Terkenşah yaklaşan ölüm tehlikesini sezince bu meclisten ayrılıp saklandı. Ancak Behramşah'ın adamları tarafından yakalanarak öldürüldü.

Öte yandan II. Arslanşah, Ciruft önünde Behramşah karşısında mağlup olduktan sonra, yardım istemek üzere Hemedan'da bulunan Irak Selçuklularından adaşı Sultan Arslanşah'ın yanına gitmişti. Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz, onu iyi karşılamışlar ve yardıma karar vermişlerdi. Neticede Arslanşah'ın hizmetine ünlü emirler verildi. Ayrıca Kirman'dan da taraftarları kaçarak onunla birleştiler. Nihayet Arslanşah, yanındaki ordu ile Hemedan'dan ayrılarak Fars yolu ile Kirman'a doğru hareket etti. Melik Behramşah da onun gelebileceği düşüncesi ile, Kirman Selçuklularında gelenek olduğu üzere, Ciruft'a gitmemiş ve Berdesir'de kalmıştı. Arslanşah'ın harekete geç-

(1) Efdaleddin Kirman, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 41-42; **Câmiu't-Tevârih-i Haseni**, 231b; Muhammed b. İbrahim, 62-63

tiğini haber aldığı zaman o da hazırlıklara başladı. Horasan'da bulunan Müeyyed Ay-Aba'ya durum bildirilerek yardım istendi. O da tecrübeli ve yaşlı bir emir olan Karakuş ile Cemaleddin Ay-Aba'yı bir gurup askerle yardım için gönderdi.

II. Arslanşah, Haziran 1172'de, beraberindeki büyük bir ordu ile Berdesir kapısı önüne gelerek burada ordugâh kurdu. Daha sonra şehrin ve kale duvarlarının çevresinde bir kaç gün savaştılarsa da, şehir surlarının sağlamlığı karşısında, Berdesir'i kısa sürede ele geçirmeye imkân olmadığını anladılar. Şehri uzun süre muhasara etmeye karar verdiler. Bunun üzerine Melik Behramşah, Horasan'a haberciler göndererek yardım istedi. Ancak Horasan hâkimi Müeyyed Ay-Aba, Irak Selçuklu sultanı ile savaşmanın kötü sonuçlarını düşünerek yardımcı kuvvet gönderemiyordu. Muhasara altı ay kadar sürünce, şehir halkının sıkıntısı gittikçe arttı. Bu durumda şehirde bulunan emirler, Behramşah'ın yanına gittiler ve halkın yiyecek sıkıntısı çektiğini, bu durumda Irak ordusunun ve Arslanşah'ın daha üstün olduğunu belirterek «*Kirman geniş bir ülkedir, iki padişahın idare etmesi mümkündür. Bugün üstünlük onun tarafında olduğundan barıştan başka yapacak bir şey yoktur...*» diye söylediler. Melik Behramşah bu nasihatı kabul etti. Irak emirlerine elçiler göndererek anlaşmak istediklerini bildirdiler. Yapılan görüşmeler sonunda; Kirman'ın Berdesir, Sircan, Ciruft ve Habis (yani üçte ikisi) bölgeleri Arslanşah'ın; Bem ve Mekrânat (yani geri kalan üçte biri) bölgesi de Behramşah'ın oluyordu (Kasım-Aralık 1172) (1).

Bu suretle Kirman üzerinde ikili bir meliklik idaresi başlıyordu. Bu anlaşmadan sonra Melik Behramşah, kendi başkenti Bem'e gitti. Ancak Atabeg Müeyyedüddin Reyhân, Kirman topraklarında bu taht mücadelelerinin durmayacağını hissettiği için bu bölgeden ayrılmak istedi ve yaşlılığını ileri sürerek, hacca gitmek için Behramşah'tan yardım ve izin istedi. Behramşah da geri döneceğini sanarak ona izin verdi. Müeyyedüddin Reyhân, bu izni aldıktan sonra Rükneddin Sâm ile Yezd'e gitti ve tekrar atabeg olarak Kirman'a getirecekleri güne kadar orada serbestçe yaşadı.

Behramşah, kendi merkezi Bem'e gittikten sonra, Arslanşah Berdesir şehrine girdi. O, kaleye girdiği zaman hazinede ne bulduysa Irak ordusu komutanı Cemaleddin Muhammed b. Akkuş'a gönderdi. Çünkü Melik Arslanşah, yardımlarından dolayı Sultan Arslanşah ve

(1) Efdaleddin Kirmani Bedâyiü'l-Ezmân, 46-47; Muhammed b. İbrahim. 69-70; İbnü'l-Esir. el-Kâmil, XI, 358. Ayrıca bkz. M. H. Yınanç. İslâm Ansiklopedisi, «Arslanşah» mad.

Atabeg İldeniz'e çok şey borçluydu. Onların sayesinde Kirman tahtını ele geçirmişti. İşte bu yardım sonucu o, Irak Selçuklularına tâbi olmuştu.

Melik Arslanşalı, Aralık 1172'de, beraberinde Atabeg Kutbeddin Muhammed ve vezir Ebu'l-Berekât olduğu halde kışı geçirmek üzere Ciruft'a yöneldi. Yaz başlangıcında tekrar Berdesîr'e döndü. Devlet işlerinden çok eğlence ve şarap içmekle meşgul oldu. Buna rağmen Atabeg Muhammed, az şarap içer ve Melik II. Arslanşah'ın nedimliğine rağbet etmezdi. Bu sebeple Atabeg Muhammed, Melik Arslanşah'ın gözünden düşmüş, onun yerine fazla hüneri olmayan akıllı bir Türk; Torumtay ön plana çıkmıştı.

Öte taraftan Melik Arslanşah ile Behramşah'ın arası, daha ilk günden bozulmaya başlamıştı. Anlaşmanın bozulmasına, görünüşte daha çok iki taraf arasında kaçan gulamların sebep olduğu anlaşılıyor. Nitekim daha anlaşmanın yapıldığı ilk sıralarda Müeyyedüddin Reyhân'ın gulamlarından Ödemiş, Melik Arslanşah'ın birkaç gulamı ile kaçarak Bem'e gitmiş ve Melik Behramşah'a bağlanmıştı. Ödemiş, yiğitliğini göstermek için Berdesîr'e bir akın yaptı, ancak Melik II. Arslanşah'ın emirlerinden Aybeg Ödemiş'i esir aldı ve zincire vurulmuş olarak Ciruft'a getirdi. Ancak bu kez, II. Arslanşah'tan beklediğini alamayan Emir Aybeg, Ciruft'tan Bem'e kaçarak anlaşmazlığı körükledi ve sonra da Berdesîr'i yağmaladı.

Neticede iki melik arasındaki anlaşma kesin olarak bozuldu. Bu durumda Behramşah Horasan'dan, Melik II. Arslanşah da Yezd'den yardım istediler(1). Daha sonra iki taraf da savaş hazırlıklarını tamamladılar. Berdesîr'e sahip olmak için Melik Arslanşah Ciruft'tan, Behramşah da Bem'den harekete geçtiler. İki taraf, Nisan 1174'de Râyin kasabası hududunda karşılaştılar. Yapılan savaşta, önce Behramşah'ın emrindeki Horasan askerleri üstün durumda iken, Melik Arslanşah'ın bir gurup askerle direnmesi sonucunda hezimete uğrayarak firar etmiş ve ağırlıklarını savaş alanında bırakmıştı. Savaşı kazanan Melik II. Arslanşah, 5 Mayıs 1174'de Berdesîr'e girdi ve halk tarafından büyük bir merasimle karşılandı. Ancak Melik Arslanşah, bu zaferden sonra âdeti üzere tekrar eğlence ve şarap içmekle meşgul olmaya başladı. Torumtay ise Melik Arslanşah'ın umursamazlığından yararlanarak suç işlemekte devam ediyordu. Bu durumdan hoşlanmayan Atabeg Kutbeddin Muhammed, Ciruft'tan Bem'e gitti. Melik Behramşah, atabegin Bem'e geldiğini haber aldığı zaman onu

(1) Efdaleddin Kirmani. Bedâyiu'l-Ezmân, 51-53; Naklen Muhammed b. İbrahim 76-78

karşıladı. Atabeg Kutbeddin, Bem'de fazla vakit kaybetmeden Behramşah ile birlikte Berdesir'e yürüdü.

Melik II. Arslanşah, şehir ve kalenin bir muhasara için hazır bulunmadığını anlayınca, canını kurtarmak için kaçmayı tercih etti. Nihayet Melik Behramşah, 1175 yılı Mayıs ayında başkent Berdesir'e geldi ve *Saray-ı Deşt*'te konakladı. Böylece Kirman, tekrar bütünüyle Melik Behramşah'ın eline geçmiş oluyordu (Mayıs 1175). Torumtay ise birkaç gulamıyla gelerek Behramşah'a itaatini arzetti. Ancak Atabeg Kutbeddin Muhammed'in ikazıyla Behramşah Torumtay'ı öldürttü(1).

II. Arslanşah Berdesir'den kaçtıktan sonra Râver yolu ile Yezd'e gitmişti. Yezd atabegi Rükneddin Sâm, onu iyi karşılamış ve meliklik için lüzumlu yardımı sağlamıştı. Neticede Arslanşah, yaz sıcaklarına rağmen Yezd Atabegi ve ordusu ile Kirman'a hareket etti. II. Arslanşah ve Yezd ordusunun bu hareket haberi Berdesir'e ulaştığı zaman Melik Behramşah, tam techizatla donatılmış kalabalık bir ordu ile savaşmak üzere hududa doğru yöneldi. Ancak Behramşah, ordusundaki askerlerin kendi tarafına geçeceğini ümit eden II. Arslanşah, bu durumun gerçekleşmediğini görünce savaşa girişme cesaretini gösteremeden Yezd'e döndü.

Melik Behramşah da Berdesir'e dönerek, Kirman'ı iyi bir şekilde yönetmeye devam etti. Ancak o *istiska*(*) hastalığına yakalanmış ve Ağustos 1175'de genç yaşta ölmüştür(2).

Melik Behramşah, gerek tek başına ve gerekse Arslanşah ile ortak olmak üzere, aşağı yukarı beş yıl hüküm sürmüştür. Elde mevcut gümüş sikkelerinde onun ünvan ve lakabı ise, «*el-Melik es-Sultan Ebû Mansûr*...» şeklindedir(3).

4 — MUHAMMEDŞAH B. BEHRAMŞAH

Melik Behramşah'ın ölümü, henüz sükûnete kavuşmuş olan Kirman'ın tekrar karışmasına sebep oldu. Bu durumda Atabeg Kutbeddin Muhammed, Hâtun-ı Rüknî ile anlaşarak Behramşah'ın yedi ya-

(1) Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 55-59; Naklen Câmiü't-Tevârih-i Hasenî, 235a; Muhammed b. İbrahim, 80-86

(*) İstiska; Vücudun herhangi bir tarafında veya karında su birikmesidir.

(2) Efdaleddin Kirmani Bedâyiü'l-Ezmân, 60-61; Muhammed b. İbrahim, 88-89; İbnü'l-Esir, XI, 358

(3) C. Alptekin, Aynı eser, 564

şındaki oğlu II. Muhammedşah'ı babasının yerine tahta oturttu. Yeni meliğin tahta geçmesinden birkaç gün sonra Atabeg Kutbeddin Muhammed, ancak Bem kalesi kutvali bulunan Sâbıkeddin Ali Sehl'in yardımı ile işlerini yürütebileceğini düşünmüş ve II. Muhammedşah'ı da yanına alarak Bem'e yönelmişti.

Atabeg Kutbeddin Muhammed, Ali Sehl'i Behramşah'ın yetiştirdiğini, şimdi onun bu iyiliklere karşılık efendisinin oğluna sığınacak bir yer verebileceğini düşünerek harekete geçmişti. Ancak onlar Bem'e ulaştıklarında, Sâbık Ali Sehl onları şehrin içine bırakmadı. Hattâ onları yakalamak istedi. Fakat Atabeg Kutbeddin, yanına Muhammedşah'ı da alarak İğ tarafına kaçmayı başardı. Böylece yedi yaşındaki II. Muhammedşah'ın melikliği çok kısa sürmüş oldu(1).

Melik Behramşah öldüğü zaman II. Arslanşah Yezd'de; Aybeg Dıraz, Ciruft'ta ve Turanşah da Irak'ta olayların gelişmesini bekliyorlardı. Atabeg Kutbeddin Muhammed, Berdesir'den Bem şehrine yöneldiği zaman, Kirman'ın ileri gelenlerinden bir gurup, Yezd'de bulunan II. Arslanşah'ın yanına giderek, onu hareket için teşvik etmişlerdi. Böyle bir fırsatı bekleyen II. Arslanşah, beraberinde Yezd Atabegi Rükneddin Sâm olduğu halde Yezd'den ayrılarak Aralık 1175'de Berdesir'e ulaştı. Hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehre hâkim olan II. Arslanşah ,üçüncü defa Kirman Selçukluları tahtını ele geçirdi.

Melik II. Arslanşah ve beraberindekiler, başkentte onbeş gün oturduktan sonra Aybeg Dıraz'ın hâkimiyetinde bulunan Ciruft'a yöneldiler. Bunu haber alan Aybeg, Mâdun geçidini tutarak onları Ciruft'a bırakmamak için hazırlandı. II. Arslanşah ve Yezd ordusu, bu geçide geldiklerinde burayı geçemediler. Aybeg, Melik II. Arslanşah'a Yezd atabegi ve ordularını ülkelerine göndermedikçe, Ciruft'a girmelerine müsaade etmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Yezd atabegi ve ordusu ülkelerine döndüler. II. Arslanşah, Aybeg'in ordusu ile birleşerek Ciruft'a girdi ve atabeglik görevini de Aybeg'e verdi(2).

Ciruft'ta bu olaylar olurken, II. Muhammedşah ve Kutbeddin Muhammed, iki-üç ay İğ emirlerinin yanında vakit geçirdiler. Daha sonra yardım istemek için Fars tarafına hareket ettiler. Onlar Fesâ şehrinde Hasbeg adında bir emir ile birleştikten sonra Fars'a gitmekten vazgeçerek Kirman'a döndüler.

---

(1) Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 61-64; Naklen Câmiü't-Tevârih-i Hasenî, 236b-237b.

(2) Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 65-67; Naklen Câmiü't-Tevârih-i Hasenî, 238a-238b; Muhammed b. İbrahim, 95-97

Kutbeddin Muhammed'in, Pehlivan adında genç bir oğlu vardı. O, Melik Arslanşah'ın, Ciruft'ta olmamasından istifade ederek, Berdesir şehrini ele geçirmek için babasına bir plan teklif etti. Yapılan plana göre Pehlivan, Mart 1176'da ani bir hücumla Berdesir'e girerek, şehrin hâkimi Emir Ebu'l-Fevâris Kuhi'yi ele geçirdi. Sonra da II. Muhammedşah ile Kutbeddin Muhammed şehre girdiler. Böylece Kutbeddin Muhammed ve taraftarları, başkent Berdesir'e hâkim oldular.

Kutbeddin Muhammed ve taraftarlarının Berdesir'e hâkim olduğu haberi Ciruft'a ulaştığı zaman, burada bulunan Melik II. Arslanşah ve Atabeg Aybeg hemen Berdesir'e hareket ettiler. Melik II. Arslanşah ve Atabeg Aybeg, Berdesir önüne geldiklerinde, henüz hububat olgunlaşmamış olduğu için şehirdekiler ancak iki-üç gün açlığa dayanabildiler. Sonra şehrin kapılarını açmak zorunda kaldılar. Melik II. Arslanşah, Atabeg Aybeg'i şehrin dışında bırakarak, Berdesir'e girdi ve II. Muhammedşah'ı kalede hapsetti. Bu sırada (muhtemelen) Melik II. Arslanşah Kutbeddin ile anlaşmış ve onu tekrar atabeg tayin etmişti. Bunun üzerine tekrar ikinci plana düştüğünü anlayan Aybeg Dıraz, Berdesir önünden ayrılarak Bem'e yöneldi. Şehrin yöneticisi Sâbık Ali, Aybeg'i saygı ile karşıladı (23 Mart 1176). Aybeg, burada bir kaç gün kaldıktan sonra, beraberine Sâbık Ali'nin serhenglerini ve kendi Türk askerlerini alarak Ciruft üzerine bir akın yaptı. Kirman'ın önemli bir ticaret merkezi olan Ciruft'a ulaşan Aybeg ve beraberindekiler, burayı ve köylerini yerle bir ettiler, canlı cansız ne buldularsa hepsini Bem'e götürdüler.

Onların bu durumu üzerine Melik II. Arslanşah, 1176 yazında, güvenilir bir hâce olan Mecdeddin Mahmud'u anlaşma sağlaması için Bem'e gönderdi. Bem'e ulaşan Mahmud, iki taraf arasında bir anlaşma yaptı, ancak bu anlaşma da kısa sürede bozuldu(1).

Melik II. Arslanşah, Bem şehrinde kendisine itaat etmeyen iki kuvvetli şahsın bulunmasını hoş karşılamayarak, bu şehir üzerine yürümeye karar verdi. Bu sırada Salgurlulardan da yardım istedi. İki kuvvet birleştikten sonra, Bem şehri önünde konakladılar. Nihayet iki taraf arasında şiddetli bir savaş başladı. Bem ordusu, ilk onbir gün başarılı durumdaydı. Ancak onikinci gün, Melik II. Arslanşah'ın kuvvetleri Bem'in dış mahallelerini zorla ele geçirerek üstünlüklerini gösterdiler. Sâbık Ali ve taraftarları iç kaleye çekildiler. Melik II. Arslanşah'ın kuvvetleri ise burayı muhasaraya başladılar. Bu

(1) Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 68-69 Naklen Muhammed b. İbrahim, 99-102

muhasara üç ay kadar sürdü. Neticede gerek kaledekilerden ve gerekse kuşatma kuvvetlerinden bir çok kişi öldü. Bem kalesinin muhasara ve savaş ile ele geçirilemeyeceğini anlayan Melik II. Arslanşah, daha sonra çeşitli yollar denediyse de bu şehre bir türlü giremedi. Daha sonra Horasanlı olan Ziyâeddin Ebû Bekr adındaki bir şahıs, iki taraf arasında bir anlaşma sağlamak için aracılık yapmaya çalıştı. Ancak Melik II. Arslanşah, Atabeg Kutbeddin Muhammed'in tesirinde kalarak bir türlü anlaşmayı kabul etmedi.

Bu sırada kalede kuşatılan Emir Aybeg Dıraz'ın adamlarından becerikli birisi olan Muhammed Emirek, Arslanşah'ın yanında bulunan Salgurlu elçisi Zeyneddin Resuldar'ı kandırarak kendi tarafına çekti. Bir gece Salgurlu ordusu Melik II. Arslanşah'tan ayrılarak Emir Aybeg'in yanına geçtiler. Ertesi sabah şehirdekiler ile birleşen Salgurlu ordusu ve II. Arslanşah kuvvetleri arasında savaş başladı. Salgurlu ordusunun ayrılışının verdiği üzüntü ile savaşan Melik II. Arslanşah ve Atabeg Kutbeddin Muhammed, yenileceklerini anladıkları zaman, bütün çadırları ve ağırlıkları Bem önünde bırakarak gece Nermâşir'e geldiler ve oradan da Ciruft'a çekildiler(1).

Turanşah, babasının ölümünden sonra, bilhassa Salgurlulardan aldığı yardımlar ile taht mücadelelerine karışmış, fakat başarılı olamayarak Salgurlu başkenti Şiraz'a dönmüştü (1170-1171). Daha sonra II. Arslanşah, Irak Selçukluları'ndan aldığı ordu ile Kirman'a yönelirken, Turanşah Hemedan'da kalmış, oradan İsfehan'a gitmişti. Ancak Irak'tan umduğu yardımı alamayan Turanşah, buradan ayrılarak Yezd'e gitti.

Yezd Atabegi Rükneddin Sâm, onu iyi bir şekilde karşılayarak, ikameti için lüzumlu hazırlıkların yapılmasını emretmişti. Bem emiri Aybeg Dıraz, Yusuf Aşur adındaki bir emirini Yezd'e göndererek Turanşah'ı davet etti(2). Yezd atabegi, Aybeg'e olan düşmanlığı sebebiyle bahaneler ileri sürerek Turanşah'ın Emir Yusuf ile gitmesine engel oldu. Ancak Emir Aybeg, Yezd atabegini sert bir şekilde tehdit edince bu kez Turanşah'ı göndermeye mecbur kaldı. Aybeg ile Turanşah, Şütüran mevkiinde buluştular. Daha sonra Fars'tan gelecek olan yardımı beklemek üzere Sircan'a gittiler.

Melik II. Arslanşah, kardeşi Turanşah'ın Sircan'a geldiğini haber alınca, yanında Atabeg Kutbeddin Muhammed ve ordusu olduğu

(1) Bkz. Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiu'l-Ezmân**, 69-73; Nakleh **Camiu't-Tevârih-i Hasenî**, 239a-240a; E. Merçil, **Salgurlular**, 51-52

(2) Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 74-75; Muhammed b. İbrahim. 107-109; Krş. E. Merçil, **Salgurlular**, 48, 52

hâlde Ciruft'tan Sircan'a yürüdü. Emir Aybeg, onların kendi üzerine geldiğini öğrendiği zaman Kedrû(1) tarafına çekilmiş, ancak Melik II. Arslanşah onları takip etmeyerek Ciruft'a dönmüştü. Bu sırada Fars'tan gelen yardımcı kuvvet de Emir Aybeg ve Turanşah'a iltihak etti. Bundan sonra Turanşah ve beraberindekiler, Melik II. Arslanşah ile karşılaşmak için Ciruft önüne geldiler (Mart 1177). İki taraf Ciruft kapısı önünde karşılaştı. Savaş sırasında atılan oklardan biri, II. Arslanşah'a isabet etti. Bunun üzerine II. Arslanşah, savaş alanından ayrılmak zorunda kaldı. Onun savaş alanını terketmesi, Kirman ordusunun dağılmasına sebep oldu. Nitekim Atabeg Kutbeddin Muhammed Arslanşah'ın oğlu Yavlak Arslan'ı yanına alarak Berdesîr'e kaçtı. Böylece Turanşah ve Salgurlu kuvvetleri savaşı kazanmış oldular.

Melik II. Arslanşah, savaşı terkedip Ciruft'a doğru giderken aldığı ok yarasından yolda öldü. Melik II. Arslanşah güzel yüzlü, doğruluğu seven, akıllı bir hükümdardı. En büyük kusuru, şarap içmek ve eğlenceye düşkün olmaktı. Melik II. Arslanşah, Behramşah ile olan müşterek saltanat devresi de hesaba katılırsa, beş yıla yakın bir süre hükümdarlık yapmıştır(2).

5 — MELİK II. TURANŞAH

Atabeg Kutbeddin Muhammed ve beraberindekiler Berdesir'e ulaşıp, muhtemel bir muhasaranın hazırlıkları ile meşgul olurken, Ciruft'ta galip gelen Turanşah ve Salgurlu ordusu da vakit kaybetmeden aynı şehre yönelmişlerdi. Turanşah, Berdesîr önüne gelerek burada büyük bir ordugâh kurdu. Bu sırada Bem şehrinde bulunan Kirman büyükleri de görev kapmak için aceleyle Turanşah'ın ordugâhına geldiler. Turanşah'ın ordusu ile şehirdekiler birkaç defa savaştılar ve iki taraf da kayıplar verdi. Ancak Atabeg Kutbeddin Muhammed'in hastalanması, Berdesîr'dekiler için aleyhte bir durum oldu. Bunun üzerine iki taraf barış görüşmelerine başladılar. Neticede şehrin Turanşah'a teslimi konusunda anlaştılar. Böylece Turanşah, uzun bir süredir özlemini çektiği Kirman Selçukluları tahtına tek başına sahip oluyordu. Kutbeddin Muhammed ise, Salgurlular devletini kendisi için daha emniyetli görerek Salgurlu ordusu ile birlikte

(1) Kedrû (Kutruh), Fesa yakınında Sircan ile Fars arasında bir köydür.

(2) Efdaleddin Kirmani, **Ikdu'l-Ulâ**, 11-12; Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 31-32, 75-77; Naklen Muhammed b. İbrahim, 48-49, 109-112; E. Merçil, **Salgurlular**, 52-53

Atabeg Zengi'nin yanma gitti. II. Turanşah da başkent Berdesîr'e girerek Kirman Selçukluları tahtına oturdu.

Melik II. Turanşah, tahta geçtikten birkaç gün sonra, yeğeni Yavlak Arslan'ın gözlerine mil çektirerek muhtemelen Berdesîr kalesine göndermiş ve böylece ilerde kendisine rakip olabilecek bir akrabadan kurtulmuştu. Turanşah, bu olaydan sonra Kasım 1177'de Ciruft'a gitti(1).

Bu sırada bir zamanlar Kirman Selçukluları'nın kudretli lideri Müeyyedüddin Reyhân Yezd'de yaşamakta idi. Onun gulamları, devlet kademelerinde önemli görevler almışlardı. Kirman Selçukluları ülkesinde kuvvet ve kudret ona mensup emirlerin elinde idi. Atabeg Aybeg'in bu emirlere karşı davranışı oldukça sertti. Atabeg Aybeg'in bu türlü davranışları bilhassa Müeyyedüddin Reyhân'ın devlet kademesinde yer almış olan gulamları üzerinde kötü tesir bırakıyordu. Nihayet bu gulamlar, otlaklardan sürüleri de alarak Yezd'e gitmeyi ve Müeyyedüddin Reyhân ile Kirman'a dönmeyi kararlaştırdılar. Nihayet Mart 1178'de Bem yolundan Yezd'e gittiler. Onların Yezd'e gittiklerini öğrenen Melik II. Turanşah ve Atabeg Dıraz, Ciruft'tan Berdesîr'e dönerek muhasara için gerekli hazırlıklara başladılar.

Diğer taraftan Müeyyedüddin Reyhân, emirlerin kendi yanına gelmelerinden çok memnun olmuş, yaşlılığına rağmen yeni bir maceraya atılmayı kabul etmişti. Yezd atabegi Rükneddin Sâm da, gerek Kirman üzerindeki emelleri ve gerekse Aybeg'e olan kini yüzünden böyle bir fırsat bekliyordu. Böylece Müeyyedüddin Reyhân, Yezd atabegi ve diğer emirler Kirman'a doğru hareket ettiler. Haziran 1178'de Berdesîr önüne gelerek burada çadır kurdular. Neticede iki ordu arasında savaş başladı. II. Turanşah'ın hizmetinde bulunan bir emirin esir edilerek zincire vurulması, şehirdeki halkın maneviyatının bozulmasına yol açtı.

Daha sonra şehirdeki halk, kaçmak için çareler aramaya başladı. Atabeg Aybeg ise, şehri müdafaa için gece-gündüz kahramanca savaşıyordu. Ancak, onun hizmetinde bulunan Kaymaz Şagal isimli birisinin şehirden kaçarak Müeyyedüddin'in ordusuna katılması, Aybeg'in gururunu incitti. Ertesi gün Müeyyedüddin ve Yezd atabegine bir elçi göndererek hayatına dokunulmayacağı hususunda bir yemin istemiş ve şehri onlara teslim etmiştir.

Bundan sonra Melik II. Turanşah, şehirden çıkarak Müeyyedüddin Reyhân ve taraftarları ile birleşti. Aybeg de Atabeg Bozkuş'un

(1) Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 77-78; Naklen **Câmiü't-Tevârih-i Haseni**, 241a; Krş. E. Merçil, **Salgurlular**, 53-54

sarayına yerleşti. Ancak ona iki-üç gün hayat hakkı tanınmış, yeminler çabucak unutulmuş ve Aybeg kaleye götürülerek öldürülmüştür.

Böylece Müeyyedüddin Reyhan, gurbette yedi yıl yaşadıktan sonra tekrar vatanına dönerek atabeg oldu. Daha sonra Melik II. Turanşah, Atabeg Müeyyedüddin Reyhân ve Yezd atabegi kışı geçirmek üzere Ciruft'a gittiler (1178) (1).

Öte taraftan Salgurlu Atabegi Zengi, Şiraz'a ulaşan Kutbeddin Muhammed'e hürmet etmiş ve onu gerekli şekilde ağırlamıştı. Bu iki devlet adamının, Kirman'a sahip olabilmek için bir fırsat bekledikleri muhakkaktı. Nitekim Aybeg'in öldürülmesi haberini duydukları zaman, II. Turanşah'ın da ordu ve silâhtan yoksun olduklarını düşünerek Kirman üzerine hücum etmeye karar verdiler. Fars'tan hareket eden Kutbeddin Muhammed ve Salgurlu ordusu, Ciruft önüne geldiler (574/1178-1179). Bunun üzerine, şehirde mukavemet imkânı göremeyen Melik II. Turanşah, Atabeg Müeyyedüddin Reyhân ve Yezd atabegi Rükneddin Sâm, kurtuluşu Ciruft'tan Bem'e kaçmakta buldular. Sâbıkeddin Ali Sehl, onları Bem'e sokmadı. Ancak bu sırada Fars'tan gelen Zengi'nin ölüm haberi üzerine Salgurlu ordusu ile Kutbeddin Muhammed, Fars'a dönmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine Melik II. Turanşah ve Atabeg Müeyyedüddin Reyhân tekrar Ciruft'a döndüler(2).

Kutbeddin Muhammed, Atabeg Zengi'nin ölümünden sonra Fars'ta daha fazla kalmayarak İzzeddin Lenger'in yaptığı davet üzerine Yezd'e gitti. İzzeddin Lenger, onu çok iyi karşılayarak her türlü yardımı sağladı. Kutbeddin Muhammed, Yezd'den aldığı bu yardım ile Kirman'a doğru hareket ederek, Şubat 1179'da Zerend'de konakladı. Onun geldiğini öğrenen Melik II. Turanşah ile Atabeg Reyhân, Emir İzzeddin Çoğrane'ye barış veya savaş ile Kutbeddin'i önleme görevini verdiler. Kutbeddin Muhammed'in yanına giden İzzeddin, savaşmaktansa anlaşmayı tercih etti. Neticede Kutbeddin Muhammed ve Yezd ordusunu Ciruft'a getirdi. Bu durum karşısında çok yaşlanmış olan Müeyyedüddin Reyhân'ı görevinden uzaklaştırarak atabegliği Kutbeddin Muhammed'e verdiler. Dâdbeglik ise Emir İzzeddin Çoğrane'ye verildi. Ancak kısa sürede, Atabeg Kutbeddin ile Emir İzzeddin'in aralarındaki dostluk bozulmaya başladı. Çünkü Emir İzzeddin, atabeglik görevini eline geçirmek istiyordu. Nihayet atabeg, hareke-

(1) Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 79-82; Naklen Muhammed b. İbrahim, 116-120

(2) Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 82-83; Naklen Camiü't-Tevârih-i Hasenî, 242b; Krş. E. Merçil, Salgurlular, 54

te geçti ve Melik II. Turanşah'ın câmiye gelmediği bir Cuma namazında Emir İzzeddin Çoğrâne ile taraftarları öldürüldü.

Bu olaylardan sonra Melik II. Turanşah, Berdesîr'e döndü ve bir süre Kirman'da sakin bir hayat yaşandı. Ancak, tahta geçmek isteyen üç kardeşin ve ayrıca atabeg olmak isteyen devlet büyüklerinin mücadelesi, Kirman halkının iktisadî gücünü zayıflatmıştı. Ordu sınıfını teşkil eden Türkler, aç ve fakir, buna karşılık idareci sınıfını oluşturan Tâzikler (Tâcikler)'in durumu daha iyiydi. Türkler de onların varlıklı olduklarını, fakat kendilerinin bundan gerektiği kadar yararlanamadıklarını sanıyorlardı. Nihayet 1179 yılı Haziran ayında, Melik II. Turanşah, şehrin dışındaki sahrada çadır kurdurmuştu. Tâziklerin çoğu onun hizmetindeydiler. Bu fırsatı kaçırmayan Türkler, Tâziklere hücum ettiler ve Sultan II. Turanşah ve Atabeg Kutbeddin Muhammed'in önünde başta vezir Nâsıreddin Ebu'l-Kasım olmak üzere bir çok devlet büyüğünü kılıçla parça parça ettiler. Bu olayda gerek Melik II. Turanşah ve gerekse Atabeg Kutbeddin Muhammed hiçbir şey söylemediler. Belki de onlar Türkler'in hışmından kurtulmak için hareketsiz kalmışlardı(1).

(1) Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 83-87

KİRMAN SELÇUKLU DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

Oğuz beylerinden Melik Dinar, Merv ve Serahs şehirlerine hâkimdi. Harezmşahlar Devleti'nden Sultanşah (öl. 1193)'ın bu şehirleri ele geçirmesi üzerine buradaki Oğuzlar dağıldılar. Bu Oğuzlar'dan bir gurup Kirman'a yönelirken(1), beşbin kişilik bir gurup da Fars'a gittiler. Fars'a gidenler, bu bölgedeki soydaşları Salgurlular'ın daha kuvvetli bir durumda olmaları nedeniyle mühim bir rol oynayamadılar ve onlarla kaynaştılar. Ancak Kirman'a göç edenler, Kirman Selçuklu Devleti'nin zayıf ve istikrarsız idaresinden yararlanarak bu bölgeye hâkim olmasını bildiler.

Oğuzlardan Kirman bölgesine girenler, Râver yoluyla önce Kubânan'a ulaştılar. Bir kaç gün bu bölgeyi yağmaladılarsa da, şehrin kalesi karşısında bir sonuç alamayacaklarını anlayarak Zerend önüne geldiler. Onların Zerend önünde bulundukları haberi başkent Berdesir'e ulaştığı zaman Sungur adında bir gulam Oğuzlar'ın ne maksatla geldiklerini, durumlarını ve sayılarını öğrenmek için onların yanına gönderildi. Sungur, Oğuzların yanına giderek Kayser Beg adlı bir elçi ile geri döndü. Kayser Beg, padişahın hizmetine girmek için onbin kişinin Kirman'a geldiğini söyledi.

Ancak Kayser Beg, elçilik görevinin yanısıra casusluk için gelmiş ve Kirman ordusunun sayısı ile durumunu öğrenmişti. Nitekim Oğuzlar'ın yanına döndüğü zaman, onlar şehir kuvvetlerinin zayıf olduğunu ve kendilerine bir şey yapamayacağını anlamışlardı. Bu düşünceyle Zerend'den ayrılarak Bâgin tarafına yürüdüler. Kirman devlet erkânı da, onların bu hareketini itaatsizliklerinin bir başlangıcı olarak yorumlayarak, Fars hâkimi Atabeg Tekle b. Zengi'den yardım istemeye karar verdiler.

Oğuzlar'ın daha sonra Fars için de tehlikeli olabileceğini sezen Atabeg Tekle, Kirman'a yardım sağlamak hususunda gayret gösterdi ve Emir Mücâhid Gürgâni idaresindeki Salgurlu kuvvetlerini Kirman'a gönderdi. Ancak Kirman'da Torumtay'ın adamlarından Zafir Muhammed Emirek, Atabeg Kutbeddin Muhammed'i yanlış yola sev-

(1) Ahmed Ali Han Vezirî. Tarih-i Kirman. 116

kediyordu. Refiüddin Zâfir Muhammed, Atabeg Muhammed'i Oğuzlar'a karşı kazanılacak bir zaferi, Fars ordusunun ilerde kendilerine mal edebileceklerini ve onun adının hiç anılmayacağını ileri sürerek kandırmış ve savaşa yalnız Emir Mücâhid Gürgâni'nin çağrılması fikrini savunmuştu. Bu fikre uyan Kutbeddin Muhammed, Salgurlu ordusundan yalnızca Gürgâni'yi yanma çağırarak Berdesîr'de bulunan az sayıdaki Kirman ordusu ile bu sırada Bagin'de bulunan Oğuziar üzerine yürüdü. Orada Oğuzlar, Kirman ordusunu mağlup ettiler. Bir çok kişi, Oğuzlar tarafından öldürüldü. Salgurlu emiri Mücâhid Gürgânî de öldürülenler arasındaydı. Atabeg Kutbeddin Muhammed de perişan bir hâlde Berdesîr'e geldi.

Bu mağlubiyetten sonra, başkent Berdesîr'de sıkıntı başladı. Berdesîr'e gelen yollar kapanmış, çevreden ulaşan yardım da kesilmişti. Oğuzlar ise Bagin'den ayrılarak Mâhan nehri kenarında konakladıktan sonra güneye Germsîr bölgesine yürüdüler. Sonra da ansızın Ciruft'a hucum ettiler. Oğuzlar, bu bölgede binlerce insan öldürdükten sonra şehir ve kasabaları yerle bir ettiler(1).

Oğuzlar'ın galibiyeti, Kirman devlet büyüklerinin nezdinde Atabeg Muhammed'in gözden düşmesine yol açmıştı. Ondan ayrılan Kirman büyükleri, atabeg olmak için birbirleri ile mücadeleye giriştiler. Bu sırada Muhammed Alemdar adında biri Bem'e gitti ve oranın hâkimi Sâbıkeddin Ali'ye bağlandı. Sonra da oradan aldığı yardımla Berdesîr'e döndü. Atabeg Kutbeddin Muhammed, Alemdar ile çekişmek ve Oğuzlar ile savaşmaktansa Kirman'ı terk etmeyi tercih etti. Nitekim Melik II. Turanşah'a veda ettikten sonra Fars'a gitti. Ancak orada umduğunu bulamayan Kutbeddin, önce Yezd'e gitmeyi düşünmüş ise de tekrar Kirman'a döndü ve Zerend hisarına kapandı.

Kutbeddin Muhammed'in Kirman'dan ayrılmasından sonra Alemdar ve adamları, tekrar Melik Turanşah'ın hizmetine girdiler. Vezirliğe ise Kıvameddin isimli biri getirildi. Vezir Kıvameddin, Berdesîr'den Zerend'e Kutbeddin Muhammed üzerine yürüdü. Bunun üzerine Kutbeddin Muhammed, Horasan'a gitmek zorunda kaldı(2).

Kirman'da, 1180 yılı baharında müthiş bir kıtlık olmuş ve bundan en çok başkent Berdesir zarar görmüştü. Burada yiyecek hiç bir şey kalmamış, halk açlıktan kedi, köpek ne bulursa yemeye başla-

(1) Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 87-89; Naklen Muhammed b. İbrahim, 126-129; Krş. Houtsma, 388-389; F. Sümer, Oğuzlar, 121-123

(2) Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 91 ve naklen Muhammed b. İbrahim, 130

mıştı. Artık canlılarda, ölüleri toplayacak güç kalmadığı gibi, insanlar da ölmekten korkmuyorlardı.

Bu sırada Oğuzlar, Germ-sir bölgesini yağmalayıp kışı orada geçirdikten sonra, tekrar başkent Berdesir'e yöneldiler. Şehir önüne geldiklerinde Melik II. Turanşah'a bir elçi göndererek, Horasan'dan hükümdara hizmet etmek ve Kirman'da yaşamak gayesi ile geldiklerini, fakat kendilerinin üzerine bir ordu gönderildiği zaman ayaklandıklarını, yine de padişaha itaat etmek ve eğer affedilirlerse Turanşah'ı kendi padişahları olarak görmek istediklerini söylediler. Melik II. Turanşah için onlarla barış yapmaktan başka çare yoktu. Nihayet iki taraf arasında barış yapıldı. Oğuz beyleri, Berdesir şehrinin dışında bulunan Melik Sarayına, II. Turanşah'ın huzuruna geldiler. Turanşah, Oğuz beylerine çeşitli hil'atler giydirdi. Oğuzlar da daha sonra Bem tarafına gittiler.

Oğuzlar, Bem tarafında fazla bir şey yapamadılar. Burada Sâbikeddin Ali Sehl'in bulunması ve şehri gayet iyi koruması onlara engel olmuştu. Oğuzlar, daha sonra Nesâ ve Nermâşir vilayetlerine hücum ederek, burada bir çok insan öldürdüler. Onlar etrafı bu şekilde yağmaladıktan sonra bu vilâyetlerin imar edilmesini ve kendilerine yiyecek sağlanması için toprağın ekilmesini emrettiler. Oğuzların bu davranış ile Kirman'da yerleşmek yolunda adımlar attıkları anlaşılıyor. Nitekim onlar da kışı geçirmek üzere Ciruft'a gittiler (1180-1181) (1).

Oğuzlar, 1181 yılı baharında, önce Bem ve Nermâşir taraflarına gelerek, geçen yıl burada ektikleri toprağın mahsulünü aldılar ve sonra da Berdesir'e gittiler (Eylül-Ekim 1181). Bir gece herkes uykudayken şehrin çöl kapısına yöneldiler. Tesadüf o gece II. Turanşah'ın ağır hasta olan annesi Hatun-i Rükni de ölmüştü. Melik II. Turanşah, Oğuzlar'ın bu anî hücumu karşısında bir şey yapamayarak şehirdeki sarayına çekildi. Oğuzlar bu sırada Saray-ı Deşt'i bütünüyle harap ettiler ve sonra da evlere, pazarlara ve kervansaraylara saldırdılar. Oğuzlar bu şekilde Berdesir'i yağmalayıp buldukları her şeyi aldıktan sonra oradan ayrıldılar(2).

Bu sırada siyasi hayattan çekilmiş olan Müeyyedüddin Reyhân, Oğuzlar'ın Berdesir önündeki yağma hareketlerini görünce tövbesini bozarak tekrar atabeg oldu. Atabeg Reyhan, Oğuzlar'ın Berdesir'den uzaklaşmasından sonra şehir kuvvetlerini alarak Salgurlular'ın Sircan hâkimi Kutluğ Ay-Aba Ayazi'nin yanına gitti ve ondan yardım

(1) F. Sümer. Oğuzlar, 123-124

(2) Efdaleddin Kirmani. Bedâyiü'l-Ezmân, 93-95; Krş, Houtsma, 389

istedi. Ancak Atabeg Reyhân'ın ömrü vefâ etmedi; birkaç gün sonra Sircan'da ölerek orada gömüldü. Kirman kuvvetleri de geri dönmek zorunda kaldılar.

Oğuzlar, 1181 yılı sonbaharında tekrar Germ-sîr'e yöneldiler. Onlar artık kendilerine karşı koyacak kimse olmadığını ve Kirman'ı yurt edinebileceklerini anlamışlardı. Germ-sîr bölgesini de imar etmeye başladılar.

Diğer taraftan Kirman'a komşu Sistan bölgesinden Oğuzlar'ın reisi olmak isteyen birisi çıkmıştı. Bu zat, Sistan'daki Saffari sülâlesinden Taceddin Ebu'l-Fazl Nasr b. Halef'in torunu Emir Ömer Nuhi idi. Emir Ömer, önce Kirman'a gelmiş ve Habis şehrinde konaklamış, daha sonra da Oğuzlar'ın arasına girmişti. Oğuzlar ona; «*Melik*» diye hitap ederek kendilerine reis yaptılar.

Kirman'ı terkeden Atabeg Kutbeddin Muhammed, Horasan meliki Toganşah tarafından iyi karşılanmamıştı. Bu sırada Oğuzlar, Kutbeddin Muhammed'e haber göndererek Emir Ömer Nuhi'yi beğenmediklerini, eğer atabeg kendi vatanına dönerse, ona itaat edeceklerini bildirdiler. Ayrıca Kutbeddin'in geride kalan hizmetkârları ve taraftarları da onun Berdesîr'e dönmesini isteyen mektuplar yazmışlardı. Bu çift yönlü istek, onun Horasan'dan Kirman'a dönmesine sebep oldu. Kutbeddin Muhammed, Habis şehrine ulaştığı zaman Oğuz reisleri Samsam ve Bulak onun huzuruna gelerek saygı gösterdiler ve onu Oğuzlar'ın yanına götürdüler. Daha sonra da Berdesîr'de konakladılar. Atabeg öncelikle Oğuzlar'a nasihat etmeyi uygun gördü ve onlara zamanın padişahının fermanlarına uymalarını söyledi. Oğuzlar bunu kabul ettiler ve neticede Melik II. Turanşah'a itaat ederek onunla anlaştılar.

Kutbeddin Muhammed, Kirman'a döndüğü zaman Zafir Muhammed Emirek onun hizmetine girmişti. Kutbeddin Muhammed de kendi niyâbeti ile onu Meşiz'den Berdesir'e göndermişti. Zafir Muhammed, 1183 yılı Haziran'ında, bir gün sabah erkenden Melik II. Turanşah'ın sarayına gitti ve zaten hasta olan Turanşah'ı öldürttü(1).

Melik II. Turanşah, babasının sağlığında akıllı, uyanık, nazik ve herkesin yardımına koşan bir şehzadeyken taht mücadelesine karıştığı zaman uzunca bir süre Kirman'dan uzakta yaşamak zorunda kalması, bu iyi huylarının değişmesine sebep olmuştu. Melik olduğu zaman ülke, taht mücadelesi sebebiyle karışmış, Kirman'da çok az şey ayakta kalmıştı. Oğuzlarm gelişi ile II. Turanşah'ın heybeti ve dev-

(1) Efdaleddin Kirmani. **Bedâyiu'l-Ezmân**, 96-98; Naklen Muhammed b. İbrahim, 139-141; Krş. Houtsma, 390

letinin parlaklığı gitmiş, nihayet o küçük bir hizmetkâr tarafından kolayca öldürülmüştü.

Melik II. Muhammedşah b. Behramşah:

Zafir Muhammed Emirek, Melik II. Turanşah'ı öldürdükten sonra II. Muhammedşah b. Behramşah'ı hapsedilmiş olduğu Berdesir kalesinden çıkartarak(1) Kirman Selçukluları tahtına oturttu. Muhammedşah, 1175 yılında henüz yedi yaşında iken melik olmuştu. 1183 yılında ikinci defa tahta geçtiği sırada, aşağı-yukarı onbeş yaşında idi.

Melik II. Muhammedşah, henüz küçük bir delikanlı olmasına rağmen, Zafir'in kendisi için bir tehlike olacağını anlamıştı. Bu sebeple yakın ve güvenilir adamları ile onun ortadan kaldırılması için görüşmelerde bulunuyor ve fırsat bekliyordu. Nitekim bir kaç gün sonra beklenen fırsat çıktı. Oğuzlar, Melik Muhammedşah'ın tahta çıkması üzerine II. Turanşah ile yaptıkları anlaşmayı geçersiz saymışlar, tekrar adam öldürmeye ve etrafı yağmalamaya başlamışlardı. Oğuzlardan bir gurup da Berdesir şehrine iki fersah uzaklıktan geçmişti. Zafir bunlara hücuma karar verdi. Melik II. Muhammedşah'ın yakın adamlarından Alâeddin Süleyman Zafir'in, Oğuzlar'a hücum için şehrin dışına çıktığı zaman öldürülmesini planladı. Nitekim Zafir şehirden çıktığı zaman Alâeddin Süleyman, mızrağını onun sırtına sapladı, diğer adamları da yardıma koştular ve Zafir'i parça parça ettiler. Daha sonra da, başta vezir olmak üzere onun taraftarlarını öldürdüler. Böylece Melik II. Muhammedşah, kendisi için bir tehlike olan Zafir'den kurtulduğu gibi, amcasının da intikamını almış oldu(2).

Bu olaylardan sonra Melik II. Muhammedşah, boş olan vezirlik makamına Şerefeddin b. Aziz'i tayin etti. Daha sonra da devletin çeşitli görevlerine adamlarını yerleştirdi. Bu arada ordudaki Türkler, bu tayinlerde önemli rol oynuyor ve istediklerini yaptırıyorlardı. Bir süre sonra Şerefeddin b. Aziz vezirlikten uzaklaştırıldı, yerine rakibi Kıvameddin Zerendi tayin edildi.

580(1184-1185) yılında Berdesir'de yeniden büyük bir kıtlık baş gösterdi. Bu durumda çaresiz kalan Vezir Zerendi ve Türkler, birleşerek Bem'de bulunan Sabıkeddin Ali'nin yanma gitmeye karar ver-

(1) Ahmed Ali Han Veziri (Tarih-i Kirman, 122), bu sırada Muhammedşah'ın Cûpar isimli bir kalede tutuklu olduğunu belirtmektedir.

(2) Efdaleddin-Kirmani. Bedâyü'l-Ezmân, 98-99: Naklen Muhammed b. İbrahim. 141-143

diler. Bem şehri, her türlü asayişsizlikten uzak olduğu gibi, yiyecek bakımından da zengin bir bölgeydi. Bu sebeple Melik II. Muhammedşah da onlarla birlikte Bem'e gitti.

Sâbıkeddin Ali, onları gayet iyi karşıladı ve Muhammedşah'a hürmet etti. Ayrıca ev sahipliği hususunda da cömert davranarak onları ayrı ayrı ağırladı. Berdesîr'den gelenler, bu şekilde bir kaç gün karınlarını doyurdular. Ancak Türkler, karınları doyduktan sonra bolluk içindeki bu şehre göz diktiler. Sâbık Ali, her sabah şehirden çıkarak Melik II. Muhammedşah'ın huzuruna geliyordu; bu sırada onu yakalamayı düşündüler. Türkler bu planlarını Melik II. Muhammedşah'a da anlattılar. Melik Muhammedşah, tecrübesizlikten ve parasızlıktan bu teklifi kabul etti ve ertesi günü bu işin yapılmasını söyledi.

Ertesi gün Sâbık Ali, yine Melik II. Muhammedşah'ın huzuruna gelmiş, fakat adamlarından Muhammed Alemdâr'ın durumu haber vermesi üzerine Türklerin elinden kurtularak kaleye dönmeyi başarmıştı. Daha sonra iki taraf arasında bir mücadele başlamış, ancak Melik II. Muhammedşah ve beraberindekiler yenilerek kaçmak zorunda kalmışlardı.

Sâbık Ali, Melik II. Muhammedşah'ın bu davranışına çok kızmıştı. Nitekim o, Berdesîr'de Melik II. Muhammedşah'ın akrabalarından bir padişahzade bulunduğunu öğrendiği zaman, onu desteklemeye karar verdi. Hattâ bir adamını göndererek Mübarekşah adındaki bu Selçuklu şehzadesini Bem'e gelmesi için ikna etti. Muhtemelen Ali, bu Selçuklu şehzadesine atabeg olacak ve Bem'deki hâkimiyetine meşrû bir şekil verecekti. Neticede Mübarekşah Bem'e getirildi. Sâbık Ali onu tam bir melik gibi karşıladı. Kendi kızını onunla evlendirdi. Böylece Kirman'da ikinci bir melik ortaya çıkmış oluyordu(1).

Bu sırada Oğuz beylerinden Dînar, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'e karşı savaşarak onu mağlup etmiş ve Serahs kalesini ele geçirmişti. Ancak bu sırada Harezmşahlar'dan Sultanşah'ın hücumuna uğramış ve Kirman'a doğru hareket etmişti. Belki de onun Kirman'a gelmesinin sebebi, buradaki Oğuzlar'ın onu davet etmiş olmasıdır. Nihayet Dînar, beraberinde seksen kadar atlı olduğu halde 17 Aralık 1185'te Kirman'a ayak bastı. Bu sırada Kubânan'a hâkim bulunan Emir Mücahidüddin'in oğulları, Dînar'ı istikbal ve ona itaat etmişlerdi(2).

(1) Efdaleddin Kirmanî Bedâyiü'l-Ezmân, 102-104; Muhammed b. İb-
(2) Efdaleddin Kirmanî, İkdu'l-Ulâ, 19; Krş. Houtsma, 392; F. Sümer, Oğuzlar, 124-125

Öte taraftan Atabeg Kutbeddin Muhammed, iki yıl kadar sabırla Oğuzlar'ın arasında yaşamış, fakat öğütlerinin onlar üzerinde herhangi bir etkisini göremeyince, onlardan kurtulmaya karar vererek Rigan hisarına kapanmıştı. Daha sonra da çöl yolunu takip ederek Habis'e gitti. Atabeg Kutbeddin Muhammed'in, aşağı-yukarı Dînar'ın Kirman'a geldiği sırada Oğuzlar'ın yanından ayrılışı, belki de Oğuzlar'ın Dînar'ı daveti ile ilgilidir.

Kutbeddin Muhammed'in Oğuzlar'dan ayrılması haberi Berdesîr'e ulaştığı zaman, şehirdeki atlı ve yayalardan oluşan bir gurup, Melik II. Muhammedşah'tan ayrılarak Habis'e gittiler. Böylece Atabeg Muhammed'in kuvvet ve kudreti artmaya başlamış, Berdesîr'de ise çok az kişi kalmıştı. Neticede şehir halkı için atabeg ile anlaşmaktan başka çare yoktu. Hâce Cemâl adında bir şahsı Habis'e elçi olarak gönderdiler. Nihayet Atabeg Kutbeddin, taraftarlarıyla birlikte Berdesîr'e girdi. Atabeg'in gelişi ile halkın maneviyatı yükselmiş, şehirde barış havası hâkim olmuş, anarşi ve düşmanlıklar ortadan kalkmıştı. Hatta Oğuzlar'a karşı kendilerini savunmak için yekvücut olmuşlardı. İşte bu sırada Dînar'ın Kubânan çölünden çıktığını haber aldılar. Onun gelişine engel olmak için üçyüz atlı toplayarak Habis'e gittiler. Ancak Dînar'ın şöhreti, Kirmanlı askerlerin onlara hücumunu engellemişti. Böylece tehlikeden kurtulan Dînar, sağ-salim Nermâşîr'e ulaştı ve oradaki Oğuzlarla birleşti. Ayrıca Dînar, bu tehlikeden sonra kendisini Kirman meliki ilan etmiş; «*Bugünden sonra Kirman padişahı benim*» demişti(1).

Melik Dînar'ın Kirman'a gelmesinden sonra Bem emiri Sâbık Ali, hâkimiyeti altındaki şehri korumak için onun yanına giderek itaat ve barış yolunu tercih etmişti(2). Bu sırada Bem'de bulunan Mübarekşah ise, Sâbık Ali'nin bu davranışı üzerine gönlü kırılmış ve onun yanından kaçmıştı. Ancak Sâbık Ali'nin adamları, onu yakalayarak huzuruna getirdiler. Ancak Mübarekşah, bir kaç gün sonra tekrar kaçmayı denediyse de yine yakalanarak Sâbık Ali'nin yanına getirildi. Sâbık Ali ona neden kaçtığını sorduğunda, da kendisini Melik Dînar'a teslim edebileceğinden endişelendiğini söyledi. Sâbık Ali, böyle bir şeyin mümkün olamayacağını belirterek istediği şekilde hareket edebileceğini söyledi. Bunun üzerine Mübarekşah, önce Sistan'a, oradan da Gur sultanlarının huzuruna giderek ömrünün sonuna kadar orada kaldı(3).

(1) Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 105; Naklen Muhammed b. İbrahim, 149-151, 160-161

(2) Efdaleddin Kirmani, **Ikdu'l-Ulâ**, 39-40

(3) Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 104, Naklen Muhammed b İbrahim, 148-149; Krş. Houtsma, 391

Melik Dînar, Bem vâlisi Sâbık Ali'yi itaat altına aldıktan sonra Zerend'e giderek bu şehre hâkim oldu(1). O, bundan sonra Kirman Selçukluları başkenti Berdesîr'e hâkim olmak istiyordu. Önce barış yolu ile burayı ele geçirmeyi denedi, ancak şehirdekiler bunu kabul etmeyince, başkent Berdesîr'e yürümek zorunda kaldı. Melik Dînar, Temmuz-Ağustos 1186'da Berdesîr önüne geldi. Şehri muhasara ederek savaşa başladı. Ancak bir süre sonra, iki taraf için de hayvanlar için yem bulmaları güçleşmişti. Bu durumda Melik Dînar muhasarayı kaldırarak maiyetinden bir kısmını Zerend yolu ile Râver hisarına yollarken, kendisi de bir gurup ile Habîs'e gitti. Habis hâkimi, Atabeg Kutbeddin Muhammed'in kardeşi Rükneddin Osman, şehri ancak iki-üç gün koruyabildi. Bir gece Melik Dînar'ın kuvvetleri şehre girdiler. Böylece Hâbis ele geçirilmiş oldu. Melik Dînar, şehrin yağmalanmasına engel olduğu gibi, şehrin emirine de hürmet etti ve onu beraberine alarak Râver'e gitti (Eylül 1186).

Melik Dînar, Râver bölgesinde de iki kaleyi ele geçirdikten sonra tekrar Berdesîr'e yönelmiş, ancak yine hayvan yemi sıkıntısı görüldüğünden bir şey yapamayacağını anlayarak kışı geçirmek üzere Bem'e gitmiştir. Öte taraftan Kirman Selçukluları'nın ileri gelen emirleri ve devlet adamları, yaklaşan tehlikeyi sezmişler ve korkuya kapılarak bir an önce Kirman'dan ayrılma çabası içine girmişlerdi.

Melik II. Muhammedşah da Melik Dînar ile başa çıkamayacağını anlayınca, Irak'taki Selçuklular'dan yardım istemek için oraya gitmeye karar verdi. Muhammedşah, bu maksatla Ekim-Kasım 1186'da Kirman'dan ayrılarak Irak'a hareket etti. O, önce Hâce Cemâl'in idaresinde bulunan Zerend hisarına geldi ve bu kaleyi ele geçirmek için savaşa başladı. Ancak onun bu hareketi, tam bir başarısızlıkla sonuçlandı. Sonunda Zerend önünden ayrılarak Irak'a doğru yoluna devam etti.

Melik II. Muhammedşah, yardım istemek için Irak'a gittiği zaman, Atabeg Kutbeddin Muhammed bir miktar atlı ve yaya ile Berdesîr'de kalmıştı. Ancak o, hiçbir sebep ve hastalığı olmadığı halde Kasım 1186'da öldü. Onun ölümü, uzun yıllar hâkim olduğu Kirman Selçukluları devletinin başsız kalmasına sebep oldu.

Melik Dînar, kış mevsiminden sonra Berdesîr'i ele geçirmek için yeniden faaliyete geçmiş ve önce Der-i Âşub kalesi üzerine yürümüştü. Hırsızların, yol kesenlerin ve evbâşların toplandığı bir yer olan bu kale iki-üç günlük bir muhasaradan sonra ele geçirildi. Melik Dînar,

(1) Efdaleddin Kirmani, **Ikdu'l-Ulâ**, 42, Krş. F. Sümer, **Oğuzlar**, 125

buradan Berdesir'e yöneldi. Berdesir'de bulunan az sayıdaki asker, Melik Dinar'a şiddetle mukavemet ettiler ve kahramanca savaştılar. Ancak şehir halkından çoğunun ölmesi ve geri kalanların da yaralanması üzerine barış istemek zorunda kaldılar. Neticede iki taraf arasında bir anlaşma yapıldı. 10 Eylül 1187 Cuma günü âlimler, imamlar ve devlet ileri gelenleri şehirden dışarı çıkarak şehrin ve kalenin anahtarlarını Melik Dinar'a teslim ettiler. Melik Dinar, Cuma namazından sonra şehre girdi ve böylece Kirman Selçukluları'nın başkenti Berdesir'e hâkim oldu. O daha sonra Melik Tuğrul'un kızı ve Melik Muhammedşah'ın halası olan Hâtun-ı Kirmani ile evlendi. Melik Dinar, Kirman Selçukluları'ndan bir kız ile evlenmek suretiyle Kirman üzerindeki hâkimiyetini de sağlamlaştırmış oluyordu(1).

Melik II. Muhammedşah, yardım istemek için gittiği Irak'ta, Sultan III. Tuğrul ve Atabeg Kızıl Arslan'dan umduğunu bulamamıştı. Onlar, kendi huzurlarında olan Atabeg Zengi'nin oğulları ile beraber Melik II. Muhammedşah'ı Fars'a yolladılar. Ancak Salgurlu atabegi Tekle de yardım hususunda pek istekli değildi. Böylece hiçbir taraftan yardım alamayan II. Muhammedşah, tekrar Kirman hududuna doğru ilerledi. Durumu ümitsiz gören adamlarından bir kısmı ise Fars'ta kaldılar.

Melik II. Muhammedşah, Kirman'a geldiği sırada başkent Berdesir Melik Dinar'ın idaresine girdiği için o, Bem şehrine yöneldi. Bem hâkimi Sâbık Ali, daha önce de Mübarekşah'ı melik ilan etmiş, Selçuklu ailesinden birine dayanarak Bem'deki hâkimiyetini meşrulaştırmak ve atabeg olmak istemişti. Şimdi bu arzusunu gerçekleştirmek için eline ikinci defa fırsat geçmiş oluyordu. Bu sebeple Melik II. Muhammedşah'a itaat etti ve kendi kızını onunla evlendirdi.

Melik Dinar, bu durumu haber aldığında, kış ortasında olmasına rağmen Bem üzerine yürüdü. Orada bir kaç gün konakladıktan sonra, az sayıdaki evbâşları cezalandırmak için Habis'e yöneldi. Ancak kış mevsiminin verdiği zorluk, onun Habis önünde kalmasını engellemişti. Melik Dinar, buradan tekrar Melik Muhammedşah'ın bulunduğu Bem'e döndü. Bem halkı, muhtemelen kış mevsimindeki bir muhasaranın güçlüğünü düşünerek barış istedi. Neticede Sâbık Ali'nin tekrar Melik Dinar'a itaat etmesi ve Melik Muhammedşah'ın Kirman'dan uzaklaştırılması şartı ile iki taraf anlaştılar(2). Bu şekilde Sâbık Ali, Melik Dinar ile anlaştıktan sonra Melik II. Muhammedşah

(1) Efdaleddin Kirmani, Ikdu'l-Ulâ, 45-48; Muhammed b. İbrahim, 166-168; Houtsma, 39

(2) Muhammed b. İbrahim, 155, 171-172

ve onunla evli olan kızını Sistan'a gönderdi. Melik II. Muhammedşah'ın Kirman'ı terk etmesi ile Kirman Selçukluları, tarih sahnesinden silinmiş oluyor ve yerini Melik Dinar'ın kurduğu Oğuz Devleti alıyordu (Ocak 1189).

Melik II. Muhammedşah Sistan'da da daha fazla kalamayarak yardım istemek için Harezm'e gitti. Harezmşahlar sultanı Tekiş, onu iyi karşılayarak hürmet etti. Ancak bir süre sonra, Sultan Tekiş'in ona karşı olan sevgisinin azaldığı ve yardım işinin askıya alındığı görülüyor. Melik Muhammedşah yardım hususunda Sultan Tekiş'ten ümidini keserek Gur ve Gazne tarafına gitti ve Gurlulardan Gazne hâkimi Şihabeddin Muhammed'in hizmetine girdi. Hayatının sonuna kadar orada yaşayan Muhammedşah'ın ölüm tarihi ve yeri hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamakla beraber muhtemelen Gazne'de ölmüştür.

Melik II. Muhammedşah, Kirman Selçukluları devletini yeniden canlandırmak için çok çalışmış, bu yolda Irak Selçukluları, Salgurlular ve Harezmşahlar devletlerine başvurmuştu. Ancak o, isteğine kavuşamadan vatanından uzakta ölmüştü(1).

(1) Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 107. Naklen Muhammed b. İbrahim, 155b. Ayrıca bkz. Houtsma, 391; İ. Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, 107, 111

KİRMAN SELÇUKLULARINDA DEVLET TEŞKİLÂTI

I — HÂKİMİYET TELÂKKİSİ VE DEVLET ANLAYIŞI

Tarih boyunca pek çok devlet kurmuş bulunan Türkler'de hâkimiyet telâkkisinin Çin, İran ve İslâm devletlerinden ayrı ve dikkate değer bir mahiyet gösterdiği muhakkaktır. Eski Türk telâkkisine göre devlet ve ülke, onu idare eden hükümdar soyunun müşterek malıdır. Selçuklular'da devletin yegâne asli temsilcisi *sultan*'dır. Kirman Selçuklu Devleti teşkilâtı da mahiyet itibariyle Büyük Selçukluların aynı idi. Devlet idaresinin en üst kademesinde melik bulunuyordu. Fakat devletin çökmeye yüz tuttuğu durumlarda, atabeglerin de idarede önemli rol oynadıkları görülmektedir. Kirman Selçukluları'nda meliklerin tahta geçişlerinde, babadan oğula olmak üzere belli bir veraset sistemi vardı. Kirman Selçukluları hükümdar listesine dikkatle bakılırsa, melikliğin belli bir veraset kaidesine göre babadan oğula geçtiği görülür. Ancak hükümdarın tahta geçecek evlâdı bulunmadığı zaman, diğer bir hanedan mensubu tahta geçmekteydi.

a) Toprak ve Halk:

aa) Toprak:

Mülkiyeti devlete ait olan miri toprakları, dört bölümde incelemek mümkündür(1).

● *Has Arazi:* Kirman Selçukluları'nda vergileri hükümdara tahsis edilen bu arazi hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Ancak Büyük Selçuklularda olduğu gibi, Kirman melikleri de has arazisiyle birlikte hususi mülkiyet hâlinde olmayan geri kalan araziye de iste-

(1) Büyük Selçuklularda ve Türkiye Selçuklularında toprak mülkiyeti için bkz. İ.H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1970, 57-58, 113-117

dikleri zaman sahip çıkabilirlerdi. Melik, bu araziyi özellikle kendisi için muhafaza ederdi.

● *Ikta Sistemi:* Kirman Selçukluları'nda ıktalar; devlet adamlarına, ordu mensuplarına ve devletin hizmetine girmesi söz konusu olan Oğuzlara verilmiştir(1).

● *Mülk Arazi:* Bu tip arazi sahibi, mülkü üzerinde tam bir tasarruf hakkına sahipti.

● *Vakıf Arazi:* Miri veya mülk arazilerden gelirleri ilmi veya sosyal müesseselerin masraflarına tahsis olunan arazilerdir. Kirman Selçukluları'nda bu şekilde vakfedilmiş arazinin varlığı görülmektedir. Melik I. Turanşah, yaptırmış olduğu Ulu Cami, medrese, hankâh, hastahane ve hamam için vakıflar tahsis etmişti. Yine Melik I. Arslanşahın hanımı Zeytûn Hâtun da medrese ve ribatlar yaptırmıştı. Aynı şekilde Atabeg Reyhân da birçok hayır müesseseleri yaptırıp bunlara vakıflar tahsis etti.

bb) Halk:

Türk olan askerî sınıftan ve sivil devlet erkânından başka Kirman'da idare edilen halk tabakası, kaynaklarda genellikle *Tâzik* adıyla zikredilmektedir. Tâzik (Tacik) adıyla anılan bu yerli halk, çalışan ve vergi veren kitledir. Efdaleddin Kirmanî'ye göre halk tabakaları şöyle oluşmaktadır: Melik oğulları, soylular, ulemâ ve erdem sahipleri, zâhitler, iyi kişiler, dihkânlar, toprak sahipleri, tüccar ve sanatkârlar. Bunlardan başka halk arasında evbâş denilen ayak takımı da bilhassa devletin zayıfladığı sırada ortaya çıkmakta ve etkinliklerini hissettirmekteydiler. Kaynaklarda evbâş, özellikle Melik Tuğrulşah'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadelelerinden itibaren zikredilmektedir.

b) Hâkimiyet Alâmetleri ve Ünvanlar:

a) Ünvan ve Lakaplar:

İslâm-Türk devletlerinde kendilerine bir bölgenin idaresi verilen hanedan üyeleri «*melik*» diye anılırlardı(2). Muhtemelen Kavurd da bu tarife uygun olarak, kendi idaresine verilen Kirman bölgesine hâkim olduktan sonra *Melik* ünvanını kullanmaya başlamış ve onun halefleri de bu ünvanı almışlardı. Bu ünvanın yanında Kirman Sel-

(1) O. Turan, **İslâm Ansiklopedisi, İkta maddesi.**
(2) İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü, 307**

çuklu melikleri, hükümdarlık alâmetlerinden olan lakapları da kullanmışlardı.

b) Alâmetler:

Kirman Selçukluları devletinde hükümdarın hâkimiyet alâmetleri olarak taht, tac, tuğra, sikke, bayrak, çetr ve gaşiyeye rastlanmaktadır.

Taht: Hükümdarlığın maddi sembollerinden birisidir. Hükümdar cülûslarda, kabul ve fevkalâde merasimlerde taht üzerinde otururdu(1). Kaynaklarda Kirman Selçuklu meliklerinin, cülûsları sırasında tahta oturdukları belirtilmektedir. Nitekim ilk olarak Melik Kavurd'un başkent Berdesîr'de saltanat tahtına oturduğu zikredilmektedir.

Tâc: Kaynaklarda tâc hakkında kesin bilgi yoktur. Sadece bir yerde, Sultanşah'ın ölümünden sonra oğlu bulunmadığı için I. Turanşah'ın melik olduğu, taht ve tâcın ona verildiği zikredilmektedir.

Tevkî ve Tuğra: Hükümdarlık sembollerinden olan bu unsurların varlığını Kirman Selçukluları'nda da görmekteyiz. Tevki, melikin kararı ve iradesi anlamında kullanılıyordu. Tuğra, vesikaların üst tarafına yazılan isim, elkab ve dua cümlesinden ibaret hükümdar mühür ve imzasıdır. Kirman Selçukluları devletinin kurucusu olan Melik Kavurd'un tuğrası da isim ve elkabı üzerine konan ok, yay ve yaycıktan oluşmaktaydı.

Hutbe: Hükümdarların cuma namazından önce hâkim olduğu ülkelerdeki camilerde adını anmak âdet hâline gelmiş ve bu hükümdarlık alâmetlerinden biri olmuştu. Kirman Selçukluları'nda da Melik Kavurd, Umân'ı zaptettikten sonra bu vilâyette kendi adına hutbe okunmasını ve sikke bastırılmasını emretmişti.

Sikke: Para bastırmak, maddî hâkimiyet unsurlarının en önemlilerinden birisidir. Kirman Selçukluları'nda gerek kaynaklarda bahsedilen(2), gerekse ele geçirilmiş sikkeler mevcuttur. Kirman Selçuklu hükümdarı Kavurd'un, elde mevcut birçok sikkesi vardır. Yine Kirman Selçukluları'ndan Melik Sultanşah'ın üç, I. Turanşah'ın da iki sikkesi mevcuttur. Bu paralarda halifenin isminden sonra meliklerin adı, ünvan ve lakapları görülmektedir.

(1) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, Medhal, 303

(2) Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 9: Naklen Muhammed b. İbrahim, 10

Nevbet: Askerî mızıka tarafından beş namaz vaktinde hükümdarın sarayı önünde çalınan özel bir musiki parçası idi. Hükümdarlık alâmetlerinden olan nevbete Kirman Selçuklu devletinde de rastlıyoruz.

Bayrak: Hükümdarlık sembollerinden olan bayrak, Kirman Selçukluları ile ilgili kaynaklarda *alem* şeklinde geçmektedir(1). Ancak Kirman Selçukluları'nın bayrağının rengi hakkında bir kayda rastlanmamaktadır.

Çetr: Hükümdarların sefere çıktıklarında, veya alayla çıkıp bir yere gittiklerinde başları üzerinde tutulan şemsiyedir. Bu hükümdarlık alâmetine Melik Kavurd'dan itibaren rastlıyoruz.

Gâşiye: Özellikle eyer takımı techizatından olan ve eyer altına konan keçeye verilen isimdir. Hükümdara mahsus, muhtemelen altın işlemeli olan gâşiye saltanat alâmetlerinden birisi olup Kirman Selçuklu meliklerinde de görülmüştür.

Tıraz: Hükümdarlık ve hâkimiyet sembollerinden olan tıraz, hükümdarın sanatkârane işlenmiş ve bilhassa kenarı yazılarla süslenmiş elbisesidir.

(1) Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 104; Naklen Muhammed b. İbrahim, 116

II — SARAY TEŞKİLÂTI

Kirman Selçukluları saray teşkilâtının başında melik bulunmaktaydı. Melikden sonra, Kirman Selçukluları'nın yüksek memurları ve divân mensupları arasında en önde gelenlerden birisi *atabeglik* müessesesidir. Atabeg, vilâyetleri idare ile görevlendirilen, henüz yaşları küçük şehzadelere vasî ve mürebbi sıfatı ile tayin ediliyor ve onların ülke işlerinde yetişmelerini sağlıyordu. Atabegler, eski Oğuz beylerinden yahut sultanların memlûklerinden büyük emirlik derecesine yükselmiş komutanlar arasından seçilirdi. Kirman Selçuklu Devleti'nde atabeglerin, biraz değişik bir görev yaptıkları görülüyor. Onlar küçük şehzadeler ile vilâyetlere gitmiyorlar, aksine başkentte ve hükümdarın yanında görev yapıyorlardı. Bu durumda onların bizzat meliklere idari işlerde yol gösterici ve başdanışman olarak görev yaptıkları anlaşılıyor(1).

Kirman Selçukluları Devleti'nde de, Büyük Selçuklular'da olduğu gibi bir saray teşkilâtı vardı. Bu saray mensuplarının görevleri aşağıda belirtilmiştir.

Üstâdü'd-Dâr: Hükümdarın vergi ve devlet gelirlerini toplamaya ve sarfa memur olup, ayrıca sarayın mutfak, şaraphane ve diğer teşkilâtı ile buralarda çalışan görevlilerin en büyük âmiri idi.

Silâhdarlık: Silâhhâneyi muhafaza eden kişilerdir. Kaynaklarda zikri geçen Emir-i Silâh ise Büyük Selçuklu teşkilâtında olduğu gibi, melikin silâhını taşıyan ve aynı zamanda silâhhâneyi muhafaza eden silâhdarların reisidir(2).

Ahurdarlık: Emir-i Âhur, sarayın ve melikin hayvanlarına bakan ve hâs âhurun birinci emiridir. Kaynaklarda ilk olarak Melik II. Arslanşah devrinde *emîr-i âhura* rastlıyoruz.

---

(1) İbnü'l-Esir. el-Kâmil, X. 321; Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 39; Krş. M.A. Köymen, «Kirman Selçuklu Tarihi», D.T.C.F. Dergisi, Ankara 1943, 133; Köprülü, İslâm Ansiklopedisi, «Atâ» maddesi.

(2) Bkz. İ.H. Uzunçarşılı, Medhal, 34-35

Emir-i Câmehane: Melikin şahsına ait elbiselerin muhafazası ile görevlidir.

Hansâlarlık: Bunlar, Kirman Selçukluları'nda melikin yemeğini hazırlayan ve sofra hizmetini gören saray mensuplarıdır. Emîr-i Çeşnigir'in vazifesini yaptığı anlaşılıyor.

Candarlık: Hükümdarın ve sarayın muhafazasına memur görevliye candar denilirdi.

Bâzdârlık: Bâzdâr, hükümdarın av kuşlarını taşıyan bir görevlidir(1).

Nedimlik: Hükümdarı eğlendirmekle görevli nedimler, Kirman Selçuklu sarayında Melik Kavurd devrinden itibaren görülmektedir. Nizâmü'l-Mülk'e göre, bir *nedim* faziletli, iyi tavırlı, güler yüzlü, dindâr, ketum ve iyi giyimli olmalıdır. Ayrıca nedimlere yetecek kadar bir maaş bağlanması gerekmektedir.

Serheng (Çavuş)ler: Kirman Selçukluları'na ait kaynaklarda serhenglerle ilgili bol kayıt bulunmasına rağmen, görevleri hakkında kesin bir bilgi yoktur. Serhenglerin saray hizmetlerinden çok askerî görevler yapmakta oldukları anlaşılmaktadır.

Saray Muallimliği: Kirman Selçukluları sarayında, çocukların ve gulâmların eğitim ve terbiyesi ile görevlendirilen muallimler vardı. Kaynaklarda bu öğretmenler, *mukrî* (Kur'an okutan), *muallim* ve *üstâd* olarak zikredilmektedirler(2).

Mutripler: Mutrip ve mutribeler, sarayda çalgı çalarak ve şarkı söyleyerek içki ve eğlence meclisine iştirak edenleri eğlendirirler.

Sâkîler: Kirman Selçukluları sarayında varlığı görülen hizmetkârlardan birisi de sâkilerdir. Kaynaklarda *saka* şeklinde geçmekte olan bu hizmetkârın görevinin, içki meclisine iştirak edenleri eğlendirmek olduğu bilinmektedir.

Hademeler: Kirman Selçukluları saray mensupları arasında *hadem* (hizmetkârlar) denilen görevliler de bulunmaktaydı.

Kirman Selçukluları'nda meliklerin tahta çıkışları (cülûs), bütün hükümdarlık ile idare edilen devletlerde olduğu gibi, bir me-

(1) Efdaleddin Kirmani. Bedâyiü'l-Ezmân, 20; Naklen Muhammed b. İbrahim, 31

(2) Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 102-103; Muhammed b. İbrahim. 147

rasimle yapılırdı. Ayrıca yine melikler, bu tahta geçiş merasiminde, halka cülûs bahşişi mânasında para (mal) dağıtırlardı. Kirman Selçuklu melikleri de yaşadıkları süre içinde, kendilerinden sonra tahta geçecek olan veliahtı tayin edebilirlerdi. Genellikle büyük çocuklar veliaht tayin edilir, ancak bazan kardeşlerden bir diğeri de melik olabilirdi.

Kirman Selçuklu meliklerinin saray hayatı, resmi ve özel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Hükümdarın resmî ve özel hayatını yaşadığı yer ve ikametgâhı saraydır. Saray *selâmlık* ve *harem* olmak üzere başlıca ikiye ayrılır. Selâmlık; hükümdarın resmî ve özel toplantılarını ve kabullerini yaptığı, devletin idare edilmesi için kararların alındığı bölümdür. Haremde ise, hükümdarın nikâhlı eşleri ve cariyeleri yaşamaktadır.

Kirman Selçukluları saray hayatında, Türkler'de âdet olduğu üzere yaylak ve kışlaklara gitmek önemli yer tutar. Nitekim melikler mevsimine göre yaylak ve kışlaklarda yaşarlardı. Kirman Selçuklu melikleri, Azer ayında başkent Berdesir'den ayrılarak Ciruft'a gider ve Urdubehişt ayında tekrar Berdesir'e dönerlerdi. Bu suretle Kirman melikleri kışı sıcak olan Germ-sir bölgesinde geçirirler, yazın ise başkentte kalırlardı(1).

(1) Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 30. Naklen Muhammed b. İbrahim, 5 n. 3 ve 46

III — HÜKÜMET TEŞKİLÂTI

1 — Merkez Teşkilâtı :

Kirman Selçuklularında umumî devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı yerin, Büyük Selçuklu teşkilâtındaki gibi Büyük Divân veya *Divân-ı Âlâ* olması gerekir. Ancak kaynaklarda Divân-ı Âlâ yerine daha çok *Divân-ı Padişah, Divân-ı Melik* veya sadece *Divân* olarak geçmektedir(1).

Büyük Divân: Vezirin başkanlığında, Divân-ı İnşâ, Divân-ı İstifây-ı Memâlik, Divân-ı İşrâf-ı Memâlik ve Divân-ı Arz gibi ikinci derecede divânlardan oluşmaktadır.

İnşâ Divânı: Bu divânın başlıca görevi, iç ve dış haberleşmeyi idare etmek ve devletin çeşitli memuriyetlerine yapılan tayinlere ve ıktalara ait vesikaları vermekti. Divânın başkanına *Tugraî, Sâhib-i Divân-ı İnşâ* veya *Münşî* denirdi.

İstifâ Divânı: Devletin yıllık gelirlerinin hesaplanması, vergilerin tarh ve tahsil edilmesi ve harcamalar ile ilgilenen, kısaca devletin bütün malî işlerinden sorumlu olan divândır. Bu divânın reisine *Müstevfî* veya *Sâhib-i Divân-ı İstifâ* denirdi.

İşraf Divânı: Divân-ı İşraf-ı Memâlik, devletin malî işlerinin yolunda gidip gitmediğini teftiş eden divândır. Başkanına, *Müşrif-i Memâlik* denirdi.

Divân-ı Arz: Büyük Divân'ı oluşturan divânlardan biri olup, reisine Ârızu'l-Ceyş (Sâhib i Divân-ı Arz) denilen bu divânın görevi ordunun maaş ve levâzımını tedarik etmekti.

Berid Divânı: Büyük Divân'a bağlı olmayan divânlardan birisi de *Divân-ı Berîd*'dir. Bu divânın görevi, merkezin vilâyetlerle muhabere lerini tanzim etmek ve her tarafta olup bitenleri merkeze bildirmekti. Bu divâna bağlı *Sâhib-i Haber* denilen memurlar vilâyetlerde görev yapmaktaydı.

---

(1) Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 40. 57: Naklen Muhammed b. İbrahim. 60. 83

2 — Eyalet Teşkilâtı:

Kirman Selçuklularında eyâlet teşkilâtına mensup bazı görevliler şunlardır:

Vali: Eyaletleri idare eden en yüksek derecedeki âmirdir. Valilerin de kadılar gibi, dindâr ve günahtan sakınan kişilerden seçilmeleri gerekmektedir.

Reis: Kirman Selçukluları'nda, bir eyalet teşkilâtı görevlisi de sivil bir memur olan *Reis*'tir. Yerli halkın soylu ailelerinden gelen reisler, kendi bölgelerinde merkezi idarenin temsilcisidir(1).

Âmil: Eyalet teşkilâtında görevli diğer bir memur da *âmil*'dir. Âmillerin görevleri vergileri tahsil etmektir, bazan vali olarak vazife yapmaktaydılar.

Şahne: Eyaletlerde ve merkezde inzibat işleri ile görevli memurdur. Kirman Selçukluları Devleti'nde şahneler, şehirlerde muhtemelen askerî vali olarak görev yapmakta ve zabıta ile ilgili işlerin idaresini yürütmekteydiler. Ayrıca şahneler, Selçuklu hanedanının Kirman dışındaki idareleri altında bulunan bölgelerde merkezdeki işlere bakar ve aynı zamanda o bölgenin mahallî hâkimini kontrol altında tutarlardı. Bunlar aynı zamanda o ülkelerde meliklerin temsilcisi idiler. Bu görevlerin yanısıra şahneler, vergilerin tahsili sırasında âmile yardım ederlerdi(2).

Kutvâl: Eyalet teşkilâtı içinde yer alan kutvâlin görevi, kale muhafızlığı yapmaktır.

A — ASKERİ TEŞKİLÂT

Kirman Selçuklu devleti ordusu şu unsurlardan oluşmaktadır.

a) Boy Birlikleri:

Kirman Selçuklu ordusunun özünü, çeşitli boylardan toplanmış Türkler teşkil etmekteydiler. Bu Türklere kaynaklarda *Etrâk* ya da *Türkân* denildiği görülmektedir.

b) Gulâman:

Kirman Selçuklu Devleti'nde ordunun ikinci büyük kesimini gulâmlar teşkil ediyordu. Gulâmların Türk kölelerinden satın alınıp

(1) Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 42; Naklen Muhammed b. İbrahim, 64

(2) Efdaleddin Kirmani, **Ikdu'l-Ulâ**, 76; Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 9-10, 22, 27, 50-51, 56-57, 67, 78

Horasan yolu ile Orta Asya'dan geldiği sanılmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi, Kirman Selçukluları'nda da Gulâm sisteminin önemli bir rol oynadığı anlaşılıyor. Her melikin, şehzade, atabeg, emir, sivil ve askerî devlet erkânının kendilerine bağlı gulâmları vardı. Satın alınan gulâmlar, sahipleri tarafından yetiştirilmekteydi. Hükümdara bağlı gulâmlar ise, sarayda özel öğretmenler tarafından yetiştirilirdi.

c) Deylemliler ve Tâzikler:

Orduda Türkler ve gulâmlardan başka Deylemliler ve Tâzikler'in de yer aldıkları anlaşılıyor(1). Kaynaklarda, yerli halkı temsil eden Deylemliler ve Tâziklerin orduyu teşkil eden unsurlar arasında olduğu zikredilmektedir.

d) Yardımcı Kuvvetler:

Kirman Selçuklu emirleri, kendi ordularının yanısıra, gerek fetihlerde, gerekse taht mücadelelerinde komşu ülkelere mensup yardımcı kuvvetlerden de yararlanırlardı. Bilhassa taht mücadelelerinde melikler, sık sık Irak Selçuklularına, Salgurlulara, Yezd atabegine ve Horasan emirine başvurmuşlar, bu devletlerin askerlerini Kirman topraklarına getirmişlerdi.

Kirman Selçuklularında ordu, esas itibariyle süvari ve piyade olmak üzere iki sınıftı(2). Büyük Selçuklularda olduğu gibi, Kirman Selçukluları'nda da orduyu sevk ve idare eden komutanlara *Emir-i Sipehsalar* veya *İspehsalar* denilmekteydi. Kirman Selçukluları ordusunda kullanılan rütbelerden birisi de *Emir*'dir. Bunlardan daha aşağı komutanlar ise, *Serhengler* ve *hayl-tâş*'lardır. Kirman Selçukluları ordusunun savaş sahasındaki durumu ise, Büyük Selçuklular ve Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi merkez, sağ kol, sol kol, öncü ve artçı şeklinde tertiplenirdi.

Kirman Selçukluları ordusunda; ok, yay, mızrak ve kılıç kullanılmakta idi. Bunun yanısıra zamanın ordularında bulunan kalkan, gürz ve hançer gibi silâhların da kullanılmış olması muhtemeldir. Orduda kullanılan ağır silâhlar ise, *mancınık* ve *arrâde* idi. Mancınık ağır taşlar, arrâde ise nispeten hafif taşlar atan âletlerdi.

---

(1) Bosworth, Encyclopaedia of Islam, London 1960, «Kawurt» maddesi.

(2) Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 43, 56, 74, 80, 88, 90-91, 104-105, 109; Muhammed b. İbrahim, 14, 40, 53, 66, 82, 85, 102, 118, 127, 129-130, 148, 150-151, 153

Kirman Selçuklu devleti ordusundaki asker sayısı hakkında, kaynaklarda bazı bilgiler mevcuttur. Melik Kavurd, Kirman'a geldiği zaman emrinde beş-altı bin Türk süvarisi vardı. Yine Melik Kavurd, Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için Sultan Melihşah ile savaşmak üzere harekete geçtiği sırada, beraberinde ikibin atlı ve dörtbin yaya olmak üzere yine altıbin asker bulunuyordu. Melik II. Arslanşah devrinde ise, ordudaki asker sayısının altıbin atlı ve onbin yaya olmak üzere onaltıbin kişiye ulaştığı görülür.

B — İLMİYE TEŞKİLÂTI

a) Din:

Kirman halkı Allah'ın birliğine inanan, dindar, temiz inançlı ve İslâm terbiyesi görmüş insanlardan oluşmaktaydı. Kirman halkı, Hanefi mezhebine mensuptu(1). Ancak bir süre sonra Kirman'da Batınîlik cereyanı başgösterdi. Bir rivayete göre, bu mezhebin kurucusu Hasan b. es-Sabbâh (öl. 1124), Mısır'dan Yezd ve Kirman'a gelerek buralarda bir süre dâvette bulunmuş ve bu sayede de Kirman'da Bâtınîlik yayılmıştı. Hatta Melik İranşah dahi Bâtınî mezhebine girmiş, dinî liderlerin fetvâsı ve halkın ayaklanması neticesinde öldürülmüştü. Bu suretle Batınîliğin Kirman'da yayılması önlenmiş oldu.

b) İlmiye Sınıfı:

Kirman Selçuklu Devleti'nde gerek melikler ve gerekse atabegler dinî, ilmî ve sosyal gayeler için kullanılmak üzere birçok binalar yaptırmışlardı. Bunlar arasında talebelerin okuması için yaptırılmış olan medreseler önemli bir yer tutmaktadır.

Bu teşkilât içinde yer alan görevliler:

● *Müderris:* Medreselerde ders veren hocalara *müderris* ismi verilirdi(2). Genellikle müderrisler, kadılık veya hatiplik gibi görevleri de yapmaktaydılar. Müderrisler, devrin medreselerinde okutulan Kur'an, hadis, fıkıh, felsefe, nahv, tefsir ve kelâm gibi mevzularda öğretim görürlerdi.

(1) Nizâmü'l-Mülk, Siyasetnâme, 70

(2) Geniş bilgi için bkz. İslâm Ansiklopedisi, Mescid maddesi; İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, Ankara 1965; M. A. Köymen, «Alparslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri», SAD. IV. Ankara 1975

● *Müftü:* Fıkıh üzerine kendisine sorulan umumî ve hususi, şerî ve hukukî meselelere ait dinî hükümlere uyarak karar veren zâta *müftü* ve verilen karara da *fetvâ* denmiştir. Kirman Selçukluları'nda müftülük müessesesi de mevcuttu.

● *Şeyhülislâm:* O devirdeki şeref ünvanlarından biri idi ve daha çok anlaşmazlık konusu meseleleri halletmiş olan yüksek âlim ve fakihlere tevcih olunmuştu. Kirman Selçukluları'nda Şeyhülislâm, müftülük ve kadılık görevlerini de birlikte yürütmekte idi.

● *Hatîb:* Kirman Selçukluları ilmiye teşkilâtı içinde önemli memuriyetlerden birisi de hatipliktir. Hatibin başlıca görevi Cuma günleri ve bayramlarda camide hutbe okumaktır(1).

● *İmam:* İlmiye teşkilâtı içinde yer alan görevlilerden birisi de imam idi. Melikler, birini hal'etmek için imamlardan fetva alırlardı.

C — ADÂLET TEŞKİLÂTI

a) Şerî Yargı Sistemi:

Bu yargı sisteminde davalara, kadılar bakmaktaydılar. Kadı, din ve şerîat ile ilgili bütün işlerde yetkiliydi. Kadılar, evlenme-boşanma işleri, nafaka, miras ve alacak davalarına bakarlar, noter vazifesi görürler, camileri ve bunlara ait tesisleri ve vakıfları idare ederlerdi. Kirman Selçuklularında Başkadı (Kadı'l-Kudât), merkezde (Berdesir'de) otururdu. Bundan başka vilâyetlerde de kadılar bulunurdu.

b) Örfî Yargı Sistemi:

Bu en yüksek dünyevî mahkemede, asayişi bozan ve kanunlara itaat etmeyenlerin davalarına *dâdbegi (Emir-i Dâd)* bakar ve özellikle ceza meseleleri ile meşgul olurdu. Kirman Selçukluları'nda ilk dâdbeg olan şahıs, sonradan atabeg olan Bozkuş idi. Dâdbeglik görevine genellikle askerî ricalden kimseler tayin edilirdi. Ayrıca bu görev yalnızca Türkler'e verilirdi.

D — İKTİSADİ DURUM

Kirman bölgesinin iktisadi durumu Selçuklulardan önce iyi değildi. Bu bölge, X. yüzyılda bir çöküş içinde idi ve gelirleri de oldukça azalmıştı. Büveyhi emirleri arasındaki taht mücadelesi ve Gazneli-

(1) Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 85-86; Muhammed b. İbrahim, 123-124

lerin Kirman'a müdahalesi ve kısa bir süre sonra da bu bölgeyi işgal etmesi (1031-1034) bir otorite boşluğuna sebep olmuştu. Daha sonra ise iktidarın Büveyhilere geçmesi, ülkenin refahına büyük zararlar vermişti. Onlar şiddetli bir katliam ile halkı güçsüz durumda düşürdükten ve memleketi mahvettikten sonra bu bölgeye sahip olabilmişlerdi(1).

Ancak, bundan sonraki dönemde Selçuklular'ın idaresi altında Kirman bölgesi, taht mücadeleleri başlayana ve Oğuzlar buraya gelene kadar refah içinde olmuştu. Özellikle başkent Berdesir, küçük fakat zengin bir şehirdi. Selçuklular'ın ikinci başkenti olan Ciruft da bereketli ve verimli bir şehirdi. Ciruft'ta Horasan ve Sistan için önemli bir pazar ve ticaret merkezi oluşmuştu. Yine Kirman'ın başlıca ticaret merkezlerinden birisi de Fars Körfezi'ndeki Tiz limanı olup, burası Hind, Sind, Habeş, Zenc, Mısır, Umân, Bahreyn ve Arap ülkelerinden gelen gemilerin önemli bir uğrak yeriydi. Ciruft'un güneyinde bulunan Hürmüz de deniz kenarında bayındır bir vilâyet ve Kirman'ın önemli bir limanıydı. Ayrıca Bem şehri de zengin ve büyük bir ticari merkezdi. Etrafı bağ ve hurmalıklarla çevrilmişti. Burada büyük ölçüde pamuklu kumaş dokunur ve ihraç edilirdi. Yine Bem'in doğusunda bulunan Nermâşir de zengin bir yerdi. Nermâşir'de meyve ve ipek boldu. Yine Berdesir'in etrafındaki şehirlerden biri olan Habis'te yetişen hurmalar, dünyanın en uzak yerlerine kadar ihraç edilirdi.

Selçuklular, kendilerinden önce Kirman'da bozulan iktisadi hayatı ve ticareti geliştirmek için hemen tedbirler almışlardı. Nitekim Selçukluların bu hususta belirli bir siyasetlerinin bulunduğu ve Kirman'ın, yukarıda belirttiğimiz mahsulleri ile parlak bir ticari ve iktisadi durumu olduğu açıkça görülmektedir.

Selçuklular devrinde Kirman'daki şehirlerin, Büyük Selçuklular'ın hâkim oldukları yerlerdeki gibi, büyüdükleri ve surlar dışına taşarak burada büyük ticaret ve yerleşme merkezlerinin oluştuğunu görüyoruz. Şehirlerde görülen bu gelişme, ilk defa Melik I. Turanşah devrinde başladı. Melik I. Arslanşah devrinde (1101-1142) Kirman, en yüksek refah noktasına erişti. Ancak Melik Tuğrulşah'ın ölümünden sonra taht mücadelelerinin başlaması, Kirman'daki bu refahın bozulmasına sebep oldu. Melik Behramşah'ın Horasan'dan getirdiği ordu, Kemâdin'e üşüştü. Birkaç gün Ciruft ve çevresindeki pazar köy-

(1) Efdaleddin Kirmani, Bedâyü'l-Ezmân, 5; Naklen Muhammed b. İbrahim, 5; Krş. Bosworth, «The Kufichis», 16-17; E. Merçil, «Gaznelilerin Kirman'a Hâkimiyeti», 37 vd.; Schwarz, Iran im Mittelalter, III, 287

leri yağmalandı (1171). Bundan sonra da Aybeg Dıraz önce Berdesir, sonra da Ciruft'a hücum ederek buraları yağmaladı. Bütün bu olayların yanısıra taht mücadeleleri ve Oğuzların gelişinin sebep olduğu olaylar neticesi hayat pahalılığı da artıyordu.

a) Hazine:

Kirman Selçukluları'nda muhtemelen Melik'e bağlı olduğu anlaşılan müesseselerden biri de *hazîne* idi. Hazîneler *Müstevfî-i Memâlik* tarafından idare ve *Müşrif* tarafından da kontrol edilirdi. Kirman Selçuklu meliklerinin de hazineleri vardı ve özellikle Melik Tuğrulşah'ın hazinesi çok zengindi(1).

b) Vergiler:

Büyük Selçuklularda olduğu gibi Kirman Selçuklularında da, devletin tahsil ettiği bazı vergilerin varlığını görüyoruz. Vergiler, gerektiği zaman merkezî idare veya valinin talimatı üzerine istifâ divânları, âmiller ve muhtelif arazi sahipleri vasıtasıyla tahsil edilirdi. Devletin giderleri için kanunlara istinaden tahsil edilen vergiler arasında *Divân-ı Âlâ* vergileri, büyük bir önem taşırlardı. Kirman Selçukluları'nda vergiler, *mâl, hakk, vucûh* adlarını taşırlardı. Bunlardan başka Kirman Selçukluları devletinde; *avârız, harac, irtifâ, kısem, menâl, merâfık, nâl-bahâ, öşr* ve *teklif* gibi vergiler vardı.

c) Maaşlar:

Memurlara ve askerlere yapılmış veya yapılacak hizmetleri karşılığında ödenen ücret ve aylıklardı. Bu aylıkların ödenebilmesi ıkta ve vergi sistemlerinden elde edilecek gelirlere bağlı idi. Kirman Selçuklularında tesbit edilebilen maaşlar *ulufe, erzak, idrâr, maâyiş* ve *nânpâre* idi.

(1) Bkz. Efdaleddin Kirmani, **Ikdu'l-Ulâ**, 7-8, 10; **Bedâyiü'l-Ezmân**, 34, 38-39

IV — KÜLTÜR VE İMAR FAALİYETLERİ

a) Kültür:

Selçukluların hâkim oldukları devrede Kirman'da kültür faaliyetleri de dikkati çekmektedir. Selçuklu melikleri, halkın kültür seviyesinin yükselmesi için büyük çaba gösterirlerdi(1). Selçuklu melik ve devlet adamları; bazı şâir, âlim ve din bilginlerini himaye etmişlerdir. Bunlardan önemli müellif ve şâirler şunlardı:

Efdaleddîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hamid Kirmanî: Kirman Selçukluları sarayında görev alan önemli kişilerden birisidir. Efdaleddin, yaşadığı devrede Kirman ile ilgili üç eser kaleme almıştır. Bu eserler Kirman tarihi için birinci sınıf kaynaklardır.

Ezrakî (Ebû Bekr Zeyneddîn b. İsmail Varrâk Herevî): Bu şair kasidelerinde Melik Kavurd'un oğlu Emiranşah'ı meth etmiştir.

Burhanî (Emirü'ş-Şüerâ Hâce Abdülmelik Nişaburî): Büyük Selçuklu sultam Alparslan devrinin (1063-1072) tanınmış şairlerinden olan Burhanî, Kirman Selçukluları veziri Mükerrem b. Alâ'yı övmüştür.

Bunlardan başka Hâkim Ebu'l-Alâ Hamza b. Ali, Kıvamî, Abbasi, Şihâbî, Mübarekşah, İbnü'l-Hebbâriye ve Muhtarî gibi şairler de Kirman Selçuklu Melikleri hakkında eserler yazmışlardır.

Bu müellif ve şairlerden başka Kirman'da din bilginleri ve âlimler de yetişmiştir. Bu âlimler arasında; Ebu'l-Hüseyin Kutbu'l-Evliyâ Şeyh Cemaleddin Ahmed, İmam Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail en-Nişaburî, İsmail b. Ahmed en-Nişaburi, Rukneddin Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. Muhammed Kirmani, Şeyh Burhaneddin Ebû Nasr Ahmed el-Kubanani, Ebû Muhammed Ruzbihan el-Bakli ve Kadı Ebu'l-Alâ Ali Semânî zikretmeğe değer şahsiyetlerdir.

---

(1) Efdaleddin Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, 22; Nakleden Muhammed b. İbrahim, 34

b) İmar :

Kirman Selçukluları, daha ilk melikleri Kavurd zamanından (1048-1073) itibaren imar faaliyetlerine başlamışlardı. O, önce Sistan ve Derr e yolu üzerinde bir derbend inşa ettirmişti. Yine Kavurd, Dere'ye bir r han, bir havuz ve bir de hamam yaptırmıştı.

Melik Ka vurd'un Büyük Selçuklu Devleti'ni ele geçirme teşebbüsü sırasında ölmesinden (1073) sonra, Kirman'da imar faaliyetleri bir s ire durmuştur. Melik I. Turanşah devrinde ise (1085-1097) imar faaliyetleri yeniden başlamıştı. Turanşah, tahta geçince şehrin rabazında a yeni bir mahalle kurulmasını emretti. Nitekim önce kendisi için bir saray ve köşk, bu sarayın güneyinde Ulu Cami ve hepsi birbirin e bitişik olmak üzere medrese, hankâh, bimâristan (hastahane), h amam (germâbe) ve ribat gibi hayır kurumları yaptırdı(1). Melik I. Turanşah'ın yaptırdığı cami, *Mescid-i Melik* adıyla meşhur olmuş tu. Melik I. Turanşah, öldükten sonra gömülmek üzere bir de merk ad (mezar) yaptırmıştı.

Melik I. Turanşah'tan sonra tahta geçen İranşah devrinde (1097-1100) imar faaliyetleri durmuş, ancak Melik I. Arslanşah devrinde, Berdesir şehrinin rabazındaki imar faaliyetleri devam etmiştir. Yine Arslanşah diğer Kirman şehirlerinde de medrese ve ribat gibi birçok hayır işleri gören binalar inşa ettirmişti. Melik I. Arslanşah'ın Zeytûn Hâtun adındaki eşi de Kirman'da medrese ve ribat gibi hayır müesseseleri yaptırmıştır(2).

Melik II. Muhammed (1142-1156) de, babası gibi imar faaliyetlerine devam etti. O Berdesir, Bem ve Ciruft şehirlerinde medrese, ribat ve mescit gibi hayır müesseseleri yaptırdı. Onun yaptırdığı önemli eserlerden biri de Mescid-i Melik'teki kütüphanedir. Bu kütüphanede fen ilimleri ile ilgili beşbin kitap bulunmakta idi. Bu kitapları I. Muhammed oraya vakfetmişti.

Kirman Selçukluları Devleti'nde hakiki kudreti ellerinde tutan atabegler de imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Bunlardan birincisi Bozkuş idi. Onun kendisine bir mezar, ayrıca hankâh ve birçok menâr (minare) yaptırdığı bilinmektedir. İmar faaliyetlerinde bulunan ikinci atabeg, Müeyyedüddin Reyhân idi. O da Kirman'da buka', medrese ve hankâh gibi birçok hayır müesseseleri yaptırmıştı(3).

(1) Efdaleddin Kirmani, Bedâyiü'l-Ezmân, 19; Camiü't-Tevârih-i Hasenî, 1970; Krş. Houtsma, 372; O. Turan, Selçuklular Tarihi, 191

(2) Muhammed b. İbrahim, 36; Krş. Houtsma, 375

(3) Efdaleddin Kirmani, Bedayiü'l-Ezmân, 36; Naklen Muhammed b. İbrahim, 52

Kirman'da bugün var olan ve Selçuklu devrinde yapıldığı anlaşılan, ancak kimin yaptırdığı kesin olarak bilinmeyen eserler de mevcuttur. Bunlardan birisi Berdesîr'deki *Mescîd-i Bâzâr-ı Şâh*'tır. Selçuklular devrinde yapıldığı ileri sürülen bir eser de, *Günbed-i Cebeliye*'dir. Bu günbed, Berdesîr şehrinin doğu kenarında açık bir sahrada bulunmaktadır. Bu taştan günbede *Günbed-i Gebri* de denilmektedir. Yine kimin tarafından yaptırıldığı bilinemeyen eserlerden birisi de Zerend'deki Selçuklu minaresidir.

Bütün bu eserlerden anlaşılacağı gibi, Selçukluları Kirman'da sadece siyasi bir varlık olarak düşünmek muhakkak ki yanlıştır. Onlar hâkim oldukları bu bölgeye barış ve refah getirmişler, bir kısmı bugün bile mevcut olan zengin imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Kirman Selçukluları, birbuçuk asra yakın bu bölgede hüküm sürmüşler ve Kirman'a küçümsenemeyecek hizmetler yapmışlardır. Bu sebepledir ki, bu dönemde ve daha sonra yaşamış tarihçi ve coğrafyacı müellifler onlardan övgüyle bahsetmişlerdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

IRAK SELÇUKLULARI

GİRİŞ

Hemedan, Kirmanşah ve İsfehan dahil olmak üzere Batı İran ile Irak'da, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra bağımsız olarak 1194 yılına kadar varlığını sürdürmüş olan bu Selçuklu devleti, Sultan Sencer tarafından 1119 yılında kurulmuştur.

Sencer'in kardeşi olan Sultan Muhammed Tapar 18 Nisan 1118'deki ölümünden kısa bir süre önce, o sıralarda ondört yaşlarında bulunan en büyük oğlu Mahmud'u veliaht göstermiş, ölümünden sonra da Mahmud Büyük Selçuklu Sultanı ilân edilmişti. Küçük yaşında büyük bir mesuliyeti yüklenen Mahmud, Hâcip Ali Bar ile onun kâtibi Ebu'l-Kasım ed-Dergüzini'nin tesirinde kalmış ve devlet işleriyle ilgilenmeyip, vaktini eğlence ile geçirmeye başlamıştı. Onun bu durumundan istifade eden Ali Bar ve Ebu'l-Kasım gibi kişiler, onu devlete hizmet eden kişiler aleyhine kışkırttılar. Bunlar arasında Bağdat şahnesi Mücahideddin Bihruz da vardı.

Sultan Muhammed Tapar zamanında Bağdat şahneliği vazifesini uhdesinde bulunduran Bihruz, Sultan Mahmud tarafından azledildi. Yerine tayin edilen Aksungur Porsuki de bu vazifede fazla tutulmayıp yerine Emir Mengü Pars getirildi. Aksungur Porsuki, Emir Mengü Pars'ın nâibine vazifeyi teslim etmeyince, iki emir arasında çatışma çıktı. Sultan Mahmud'un saltanatının ilk aylarında böyle bir çatışmanın çıkması, hükümdarlık peşinde koşan Mahmud'un kardeşi Mesud'un isyanına sebep oldu. Melik Mesud'un atabegi Cüyuş Bey Irak'a gelerek Aksungur Porsuki'yi destekledi. Gerçi durum kısa bir süre sonra kontrol altına alındıysa da Mahmud, Azerbaycan'ı kardeşine bırakmak zorunda kaldı(1).

---

(1) el-Bundari, Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra, 117; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 428

Melik Mesud'dan sonra diğer kardeşi Melik Tuğrul da atabegi Emir Gündoğdu'nun teşviki ile Mahmud'a isyan etti. Mahmud, kardeşinin bu âsi davranışına son vermesi için ona kıymetli hediyeler ile otuzbin dinar yollamasına rağmen onu ikna edemedi. Neticede onbin kişilik bir ordu, Melik Tuğrul üzerine sevkedildi. Bu ordu, Ağustos 1119'da Melik Tuğrul'un Semiran'daki karargâhına bir baskın düzenleyerek onu yendi. Kaçan Tuğrul ve atabegi Gündoğdu, adamlarıyla Gence'ye çekildiler(1).

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, 428 vd.

I — IRAK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Sencer, kardeşi Tapar'ın ölümünden sonra tahtı elde eden yeğeni Mahmud'un devlet işlerinden anlamadığını, idarenin bazı emirlerin elinde olduğunu ve halkın bundan memnun olmadığını görünce saltanatı ele geçirmek üzere sefer hazırlıklarına girişti. Bu arada halifeye elçiler yollayarak sultanlığının tasdikini istedi. Halife el-Mustazhir Billah, onu desteklediğinin bir işareti olarak ona saltanat hil'atı ile birlikte doğu eyaletlerinin menşurunu yolladı(1).

Sultan Mahmud, amcasının üzerine gelmesine mâni olabilmek için Enuşirvan b. Halid'i kıymetli hediyeler ile birlikte ona gönderip Mazenderan ile her yıl ikiyüzbin dinar vermeyi vaat etti. Fakat Sencer, Mahmud'un teklifini kabul etmeyip Rey'e kadar geldi. Bu durumda çaresiz kalan Mahmud, otuzbin kişilik bir ordu ile amcasına karşı çıktı. Rey yakınlarındaki Sâve'de 11 Ağustos 1119 tarihinde yapılan muharebeyi Sencer kazandı.

İbnü'l-Esir, bu muharebenin tafsilatını verirken; «Sencer'in ordusunun yirmibin süvari ile onsekiz filden mürekkep olduğunu, başlangıçta Sencer'in ordusunun sağ ve sol kanatlarının bozulduğunu, merkezde Sencer'in fillerin önünde bulunduğunu, filler savaşa sürülünce, karşı taraf süvarilerinin atlarının ürküp dağıldıklarını ve bu sayede Sencer'in zaferi kazandığını» anlatmaktadır(2). Mağlup olan Sultan Mahmud, veziri Ebû Talib es-Sümeyremî ile İsfehan'a çekildi. Sencer ise Hemedan'a gitti. Zafer haberi Bağdat'a ulaşınca, Halife el-Müsterşid Billah, 4 Eylül 1119'da Sencer adına hutbe okuttu.

Sencer, Mahmud'a haber göndererek yanına gelmesini istedi. Amcasının kendisine karşı nefret duymadığını anlayan Mahmud, Sencer'in huzuruna çıktı. Sultan yeğenine çok iyi davrandı, hatta kendi oğlu olmadığı için onu kızlarından Mehmelek Hatun ile evlendirerek veliaht tayin etti. Gazne, Maveraünnehr, Horasan ve Bağdat gibi merkezlere mektuplar yazıp kendisinden sonra, Mahmud'un sultan

(1) Sıbt, (Jewett) 45
(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 438

olacağını bildirdi. Rey şehri hariç bütün yerleri Mahmud'a verdi. Kendisine tâbi olmak şartıyla onu sultan ilân etti. Sencer, *Sultanü'l-Âzam* (en büyük sultan) ünvanını alırken Mahmud'a da *Sultanü'l-Muazzam* ünvanını verdi.

Hemedan merkez olmak üzere, Kirmanşah ve İsfehan'dan oluşan Batı İran, Irak, Filistin ve Güneydoğu Anadolu'yu Mahmud'a veren Sultan Sencer, Irak Selçuklu Devleti'nin temelini de böylece atmış oldu. Doğal olarak Sencer, Sultan Mahmud'un hükümdarlık yapacağı devleti yönetecek yüksek mevkideki sivil idarecileri de kendisi tayin etti. Rey, Mazenderan ve Kumis bölgelerini (Mahmud'a kendi kudretini her zaman hatırlaması için olsa gerek) kendi alarak, Mahmud'un dört kardeşine de ıktalar tevzi etti. Bunlardan Melik Tuğrul'a Irak-ı Acem denen Cibâl eyaletinin doğu yarısı ile Deylem denen Gilân bölgesini, Melik Selçukşah'a atabegi Karaca es-Sakî ile birlikte bütün Fars eyaletini, İsfehan ve Huzistan'ın yarısı ile birlikte verdi (1). Sultan Sencer, bütün bu toprak tevziini yaparken, Mahmud'un sadakatten ayrılmamasını ve kardeşlerinin her zaman onun yerini alabileceklerini belirtmiş oluyordu.

(1) el-Bundari, Zübdetü'n-Nusra, 128; M.A. Köymen, Aynı eser, II, 11-14

1 — SULTAN MAHMUD (1119-1131)

Babası Tapar'ın ölümünden sonra, kısa bir süre Büyük Selçuklu sultanı olan Mahmud, şimdi de amcası Sultan Sencer'in hâkimiyeti altında Irak Selçuklu sultanı oldu. Mahmud'un sultan olduğu yıllarda Irak, oldukça hareketli bir siyasi hayat yaşamaktaydı. Abbasi halifesi el-Müsterşid Billah, öteden beri Selçukluların halifelik üzerinde takip ettiği siyaseti engellemeye ve dünyevî hâkimiyetini ihyaya çalışıyordu. Bölgedeki Arap emirlikler arasında bir birlik olmadığı gibi, bunlardan Hille emiri Dübeys b. Sadaka, Sultan Sencer'e ve kayınpederi Artukoğlu İlgazi'ye güvenerek daima huzursuzluklar çıkarmaktaydı. Bunların yanısıra I. Haçlı ordusu ile gelen Franklar, Urfa'da bir kontluk, Antakya'da bir prinskepslik ve Kudüs'te de bir krallık kurmuşlardı. Bu ciddi meselelerin yanısıra, bazı emir ve meliklerin siyasî bunalımı artırmaları, daha yeni kurulmuş olan Irak Selçuklu Devleti'ni müşkil duruma soktu. Nitekim Melik Mesud'un atabegi Ayaba Cüyuş Bey, Hille emiri Dübeys ile anlaşarak Mesud'u sultan yapmak maksadıyla isyan etti.

a) Devrindeki Olaylar:

1 — Melik Mesud'un İsyanı:

Mahmud'un sultan olarak Irak'a tayin edilmesi, Irak'ı kendi nüfûzu altına almak isteyen Hille emiri Dübeys b. Sadaka'nın hiç işine gelmemişti. Dübeys, bütün Fars eyaleti ile İsfehan ve Huzistan'ın yarısına sahip olan Melik Mesud'un atabegi Cüyuş Bey'e mektup yazarak onu Melik Mesud adına saltanatı ele geçirmeye teşvik ediyor ve kendisine bu hususta yardımcı olacağını söylüyordu. Ayrıca daha önce Bağdat şahneliğinde bulunmuş ve aralarında düşmanlık bulunan Aksungur Porsuki'ye inanmamasını, onun Sultan Mahmud taraftarı olduğunu bildiriyordu. Dübeys ile Cüyuş Bey arasındaki anlaşmadan haberdar olan Porsuki ise Sultan Mahmud'a giderek onu durumdan haberdar etti.

Mahmud, kardeşi Mesud'a mektup yazarak eğer itaatkâr kalırsa lütuf ve ihsanda bulunacağını, aksi halde ağır bir şekilde cezalandı-

racağını bildirdi. Ancak Mesud'un atabegi Cüyuş Bey, Mesud adına hutbe okutup kapısında beş vakit nevbet çaldırarak onu sultan ilan etti. Neticede Mahmud ile Mesud, 14 Haziran 1120'de çetin bir muharebeye tutuştular. Akşama kadar devam eden savaştan Mahmud galip çıktı. Mesud civarındaki dağlara kaçarken, aralarında veziri Ebû İsmail'in de bulunduğu bir çok adamı esir alındı. Mesud, rikâbdarı Osman'ı Mahmud'a yollayarak eman dilediyse de sonradan bundan vazgeçip Musul'a gitmeyi ve Dübeys ile birleşerek yeniden mücadele etmeyi uygun buldu. Buna rağmen Porsuki, Mesud'un peşinden Musul'a kadar gidip daha vahim meseleler çıkmadan onun kardeşiyle anlaşmasını tavsiye etti. Buna uyan Mesud, ağabeyinin huzuruna gelerek af diledi. Mahmud, kardeşi Mesud ile atabegi Cüyuş Bey'i bağışladı.

Yalnız kalan ve Mesud'un mağlubiyetini duyan Dübeys, Irak'da bazı bölgeleri yağmaladı. Halife el-Müsterşid Billah kendisini kınayınca bu defa da Bağdat önünde karargâhını kurdu. Bunun üzerine halife, Sultan Mahmud'dan yardım istedi. Mahmud, Hille'ye doğru kuvvetli bir ordu ile yürüyüşe geçince, Dübeys eman dileyip bağışlanmasını sağladı(1). Daha sonra Bağdat'a dönen sultan, kendisine yardımcı olan Aksungur Porsuki'ye Musul'u ıkta etti(2).

Fakat Dübeys uslanacak gibi değildi. O, bu sefer kayınpederi Artukoğlu İlgazi'nin yardımına sığındı. Halife ile sultan, bir elçi vasıtasıyla İlgazi'den damadına yardım etmemesini istediler. İlgazi, damadının yaptıklarından dolayı halife ve sultandan özür diledi. Fakat yine de damadının Irak'a geçmesini engelleyemedi(3).

2 — Melik Tuğrul'un İsyanı:

Mahmud, Irak'a sultan olunca Âve, Sâve ve Zencan gibi yerlerin ıktasına sahip olan sekiz-dokuz yaşlarındaki Tuğrul'a Emir Gündoğdu'yu atabeg tayin etmiş ve Gündoğdu'dan kardeşine ait bölgeleri onun adına kendisinin idare etmesini, kardeşini de kendi yanına göndermesini istemişti. Fakat Gündoğdu, Tuğrul'u göndermediği gibi, onu Sultan Mahmud'a karşı isyana da teşvik etti. Mahmud durumu öğrenince Şerefeddin Enûşirvan b. Halid'i hil'atler, hediyeler ve otuzbin dinar ile kardeşinin yanına gönderdi. Yanma geldiği takdirde, onun mevcut ıktalarına bir çok ilâveler yapacağını da vaat etti. Fakat Gündoğdu ile Melik Tuğrul, bu ikazı dikkate almayıp bir taraf-

(1) İbnü'l-Esîr, **Atabekiyye**, 23; İbnü'l-Cevzi, **Kitabu'l-Muntazam**, IX. 217; Sıbt (Jewett) 54; İbn Hallikan, **Vefeyat**, II. 531
(2) İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X. 465
(3) İbnü'l-Cevzi, **Kitabu'l-Muntazam**, IX. 227

tan Mahmud'a bağlılıklarını arzederlerken bir taraftan da hazırlıklara giriştiler. Durumu iyi değerlendiren Mahmud, 1119 yılının sonbaharına doğru yanma aldığı onbin süvari ile kardeşine bir baskın düzenlemek maksadıyla yola çıktı. Lâkin durumdan haberdar olan Melik Tuğrul ile Gündoğdu, bulundukları karargâhı terk ederek Sercihan kalesine çekildiler. Ordusu ile Semiran'a gelerek burada bulunan hazineyi ele geçiren Mahmud, kardeşinin Gence'ye çekildiğini duyunca, seferden bir netice elde edemeden Irak'a döndü ve orada kardeşi Mesud'un isyanı ile uğraştı.

Melik Tuğrul'un atabegi Gündoğdu 1122 yılında ölünce onun atabegi olacağını ümit eden Aksungur, Melik Tuğrul'un yanına gelip onu bir kere daha sultan olmaya heveslendirerek: «*Meraga'ya gidersen, onbin süvari ve piyade derhal sana katılır*» dedi(1). Bunun üzerine Melik Tuğrul, onunla beraber yola çıkıp Erdebil'e geldi. Fakat Erdebil müdafileri, şehrin kapılarını kapayıp Melik Tuğrul'a itibar etmediler. Hunenç'e dönen Tuğrul, eski atabegi Emir Şirgir'e haber gönderip yardımını istedi. Emir Şirgir, kendisini atabeglikten azleden Sultan Mahmud'a içerlemiş olduğundan teklifi kabul edip Melik Tuğrul'a katıldı. Ebher'e gelen Tuğrul, burada umduğu desteği sağlayamayınca Sultan Mahmud'a müracaat edip yaptığı yanlışlıktan dolayı özür dileyip itaat arzetti. Böylece bir anlaşmaya varıldı ve aralarındaki ihtilaf sona erdi.

3 — Dübeys'in Irak'taki Faaliyetleri:

Dübeys b. Sadaka, sığındığı kayınpederi Artukoğlu İlgazi'nin yanından ayrılarak Hille'ye dönünce Şahne Barankuş Zekevi'nin aracılığı ile yeniden Sultan Mahmud'un teveccühünü kazanmıştı. Halife ise Dübeys'in Irak'tan uzaklaştırılmasını istemekteydi. Buna rağmen Sultan Mahmud, Sultan Sencer'in takip ettiği siyasete uygun olarak Dübeys'i halifeye kraşı bir koz olarak kullanma politikasına devam etti ve oğlunu rehin alıp onunla anlaştı. Lâkin Sultan Mahmud, Bağdat'tan ayrılıp Hemedan'a gidince Dübeys yeniden harekete geçip birtakım yağmalarda bulundu. Bunun üzerine halife, bir süre önce Bağdat şahneliğine tayin edilmiş olan Aksungur Porsuki'den, Dübeys'i Hille'den çıkarmasını istedi. Aksungur Porsuki, Musul'dan getirttiği kuvvetlerle Dübeys'in üzerine yürüdü. Ancak, 9 Haziran 1122'de Fırat nehrinin doğu sahilinde, Beşir nehri yakınında giriştiği muharebeyi kaybetti. Dübeys, bu galibiyetten sonra, bir devlet adamıymış gibi halifeye vezirini azletmesi hâlinde kendisiyle bir antlaşma yapacağını

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 472

bildirdi. Halife Dübeys'in teklifini kabul ederek veziri Celaleddin Ebû Alî'yi azl ve tevkif etti(1).

Böyle bir antlaşma, Selçukluların halifelik üzerinde takip ettikleri siyasete ters düştüğünden Sultan Mahmud, kendisinden habersiz Dübeys ile yapılan antlaşmaya şiddetle karşı çıktı ve Dübeys'in oğluyla kardeşini hapsetti. Bu durumdan haberdar olan Büyük Sultan Sencer de Mahmud'a elçisi Herevî'yi göndererck boşalan halifelik vezirliğine Ahmed b. Nizamü'l-Mülk'ü tayin etmesini istedi. Mahmud, halifeye durumu bildirince Ahmed vezir tayin edildi. Dübeys ise böyle bir tayinin yapılmasından dolayı mesul tuttuğu halifeyi anlaşmayı bozmak ile suçlayarak yeniden Bağdat üzerine saldırıda bulundu.

Halife el-Müsterşid Billah, Dübeys'in her saldırısında Selçuklu sultanı ve emirlerine muhtaç olması ve kendisinin sadece uhrevî işler ile uğraşmaya zorlanması karşısında, kendi ordusunu kurmak istedi. Hadım Afif ile Nazarî'yi komutan tayin eden halife, onlara süratle bir ordu teşkil etmelerini bildirdi. Ayrıca Aksungur Porsuki'ye de haber yollayıp kendisine katılmasını istedi. Halife, 13 Şubat 1123 günü üzerinde siyah bir cübbe, başında siyah bir sarık ve şal, omuzunda hırka ve elinde bir âsâ olduğu halde Bağdat'tan yola çıktı.

Aksungur Porsuki, Musul'da bulunan komutanlarından Altuntaş ile Zengi b. Aksungur'a, Dübeys'e karşı açılan sefere katılmalarını bildirdi. Toplanan kuvvetler, en-Nil denilen yere gelip el-Mubâreke'de karargâhlarını kurdular. Dübeys onbini süvari, ikibini piyade olan ordusu ile en-Nil'e geldi. Halife kendi adamlarını Selçuklu askerinin arkasına yerleştirdi. Böylece, Dübeys ile ön saflarda sekizbini süvari, beşbini piyade olan Selçuklu askeri çarpışacaktı. Neticede, muharebeyi Dübeys ağır bir şekilde kaybetti. Hanımları ve cariyeleri ile birlikte bir çok komutan ve askeri de esir edildi. Dübeys ise kaçmaya muvaffak oldu (Mart 1123)(2).

Mağlup olmasına rağmen Dübeys, Melik Tuğrul'u Irak'da sultan olmaya tahrik ve teşvik etti. Onun sultan olmasını kendi menfaatlerine uygun gören Dübeys, halifenin asker sevketmesi üzerine istediğini elde edemedi. Bir muharebeyi göze alamayan Melik Tuğrul, amcası Sultan Sencer'e sığındı. Yalnız kalan Dübeys, Tuğrul'u takip ederek Sencer'in yanına geldi. Sultan Sencer, Melik Tuğrul'u sevgiyle karşılarken, Dübeys'i geçici bir süre için gözaltına aldı.

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 474; Sıbt (Jewett) 61-62; İbnü'l-Cevzi, Kitabu'l-Muntazam, IX. 235

(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 482; Sıbt (Jewett) 67-68

4 — Halifenin Siyasî Emelleri:

Halife el-Müsterşid Billah, Irak şahneliğini elinde tutan Aksungur Porsuki'den memnun olmadığını bildirmiş, Sultan Mahmud da halifenin isteği üzerine Aksungur'un yerine Sâdüddevle Barankuş ez-Zekevî'yi tayin etmişti. Fakat kısa bir süre sonra Barankuş, halifenin asker toplamasına itiraz ederek onun nâipleriyle anlaşmazlığa düştü ve Bağdat'tan çıkmaya zorlandı. Bu durum karşısında Barankuş, Sultan Mahmud'un yanına gelerek halifenin Selçuklu politikasının aksine asker topladığını, savaşlara bizzat katıldığını, eğer Irak'a gidip Bağdat'a girmekte acele etmezse halifenin daha da güçleneceğini ve şu anda elinde bulunan fırsatı o zaman kullanamayacağını söyledi.

Sultan Mahmud, Barankuş'un anlattıklarının doğruluğunu görünce bir taraftan Irak'a gitme hazırlığı yaparken bir taraftan da durumu Sultan Sencer'e bildirdi. Halifenin siyasî emeller peşinde koşup, bir dünya devleti kurma çabasında olmasını Selçuklu siyasetine uygun bulmayan Sultan Sencer, Mahmud'a vakit kaybetmeden Bağdat'a gitmesini tavsiye etti. Sultan Mahmud'un Bağdat'a geleceğini haber alan halife, zaman kazanmak için bölgede kıtlığın hüküm sürdüğünü, bu bakımdan bir yıl sonra gelmesinin daha doğru olacağını Mahmud'a bildirdi. Ancak Mahmud, yoluna devamla Bağdat önlerine geldi (4 Ocak 1126).

Halife el-Müsterşid Billah, sultanı Bağdat'a sokmak niyetinde değildi. Bu sebeple savunma tedbirleri alan halife, Aşağı Irak bölgesini de emniyete almak maksadıyla komutanlarından Afif'i güneye yolladı. Fakat bu kuvvetler, Basra'dan Fırat nehri boyunca Vasıt'a gelen İmadeddin Zengi tarafından bozguna uğratıldı. Bağdat dışında Babü'ş-Şemmâsiyye'de karargâhını kurmuş olan Sultan Mahmud, halifeye anlaşma teklif etti. Halife sultanın teklifini reddedince Selçuklu ordusu kılıç zoruyla şehre girdi. Bazı askerlerin halifelik sarayını yağmalamakla meşgul olması, Bağdat sokaklarında devam eden çatışmayı bir ara Selçukluların aleyhine çevirdiyse de; Vasıt, Basra ve Batiha'dan temin ettiği küçük gemilerle Dicle nehri üzerinden Bağdat'a giren Zengî, Sultan Mahmud'un galip gelmesini sağladı. Sultan Mahmud halifeye hürmetle davrandı. Hatta bazı komutanlarının karşı çıkmasına rağmen, bir miktar para ve mal karşılığında, onunla bir antlaşma yapan Mahmud, bir süre Bağdat'ta kaldıktan sonra Hemedan'a döndü(1).

(1) İbnü'l-Kalanisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 215-216; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 503-505; İbnü'l-Cevzi, **Kitabu'l-Muntazam**, X, 3; Ebû Şame, I, 74; C. Alptekin, **The Reign of Zangi**, 25-27

5 — Musul Atabegliği'nin Kuruluşu:

Sultan Mahmud, halife ile olan mücadelesinde askerî kabiliyetini takdir ettiği Zengî'yi, Bağdat'a şahne tayin etti. Bir süre bu vazifesini yürüten Zengî, Musul valisi Aksungur Porsukî'nin Batıniler tarafından 26 Kasım 1126'da öldürülmesinden sonra yerine tayin edilen oğlu Mesud'un da Temmuz 1127'de ölümü üzerine Musul valiliğine getirildi. Ayrıca sultan, onu oğullarından Alparslan'a atabeg tayin etti (1127) (1).

Zengî, yanına Melik Alparslan'ı da alarak Musul'a geldi. Mesud'un ölümünden sonra onun küçük yaştaki kardeşi adına Musul'un idarî ve askerî işlerini üstlenmiş olan Emir Çavlı, Zengî'ye karşı direnmediği gibi, şehir dışına çıkarak onu karşıladı. Böylece Musul'a yerleşen İmadeddin Zengî, kısa bir zaman içinde Halep ve civarını ele geçirerek bir asırdan fazla hüküm sürecek olan Musul Atabegliği'ni tesis etti.

6 — Sultan Sencer'in Rey'e Gelmesi ve Irak'taki Gelişmeler:

Sultan Sencer, Irak'tan kaçarak yanına sığınmış olan yeğeni Melik Tuğrul ile Dübeys b. Sadaka'nın, Sultan Mahmud'un halife ile kendi aleyhine anlaştığı şeklindeki sözlerine inanarak Rey şehrine geldi ve Mahmud'a yanına gelmesini emretti. Mahmud, tâbi olduğu Sultan Sencer'in bu emrine hiç vakit kaybetmeden uyarak Rey'e gitti. Böylece Sencer'e olan bağlılığını gösterip hakkında söylenenlerin doğru olmadığını ispat etti. Sultan Sencer, bir süre hapiste tutmuş olduğu Dübeys'i serbest bırakarak Mahmud'dan onunla halifenin arasını düzeltmesini istedi. Ayrıca Dübeys'i, Atabeg Zengî'nin yerine Musul'a tayin etmesini bildirdi. İçine düştüğü güç durumu gören Mahmud, Bağdat'a gelerek Sultan Sencer'in isteğini halifeye açtı. Halife, ilk önce ezelî düşmanı Dübeys ile anlaşmak istemedi. Fakat Dübeys'in Bağdat'a gelerek Sultan Mahmud'un misafiri olmasına da ses çıkarmadı. Ancak Musul'a Atabeg Zengî'nin yerine Dübeys'in tayin edilmesine şiddetle karşı çıktı. Durumu duyan Atabeg Zengî, çok kıymetli hediyeler ile Sultan Mahmud'un yanına geldi ve yüzbin dinar vererek bu tayin işini durdurdu. Bağdat'ta, Sultan Mahmud'un yanında üç gün kalan Zengî, sultanın iltifatına mazhar olup Haleb'e döndü. Mahmud, Emir Bihruz'u Hille valiliği dahil olmak üzere Bağdat şahneliğine tayin ettikten sonra Dübeys'i de yanına alarak Hemedan'a gitti.

(1) el-Azimi, **Tarih**, 399; İbnü'l-Esir, **Atabeklyye**, 34-35; İbnü'l-Cevzi, **Kitabu'l-Muntazam**, X, 5

Emrine rağmen Dübeys'i Musul'a tayin etmeyen Mahmud'un bağımsız bir sultan gibi hareket etmesine kızan Sultan Sencer, daha önce Mahmud'un sultanlığına itiraz ederek zorluklar çıkaran Melik Mesud'u serbest bıraktı.

Sultan Sencer'in desteğini alan Melik Mesud, hiç vakit kaybetmeden asker toplamaya başlamış ve kardeşi Sultan Mahmud'u devirmek maksadıyla sefer hazırlıklarına girişmiştir.

Dübeys b. Sadaka ise bu sıralarda Sultan Mahmud'un karısı Mehmelek Hatun'un ölümüyle bir koruyucusundan olmuş ve endişeye kapılarak sultanın çocuklarından Ferruhşah'ı da yanına alarak Suriye'ye kaçmıştır. Sultan Sencer'in kızı olan Mehmelek Hatun, babasının isteği doğrultusunda Dübeys'i desteklemekte ve onu kocasına karşı da korumaktaydı. Suriye'ye gelen Dübeys, kısa bir sürede epey taraftar buldu ve eski ıkta merkezine yürüyerek burayı ele geçirdi (Temmuz 1128). Bunu duyan halife, Hille'ye bir sefer yapmaya hazırlanırken Sultan Mahmud da komutanlarından Kızıl ile Aksungur Ahmedili'yi, Dübeys üzerine gönderdi.

İki ateş arasında kalan Dübeys, halife ile Sultan Mahmud'a müracaat ederek affedilmesini rica etti. Hatta halifeye, sebep olduğu bütün ziyanı ödeyeceğini ve bir daha ona karşı gelmeyeceğini söyledi. Sultan Mahmud'a ise ikiyüzbin dinar ile üçyüz seçme Arap atı vereceğini vaat etti. Dübeys'e hiçbir şekilde itimat etmeyen sultan, harekâtı durdurmadı ve onu Hille'den çıkmaya zorladı. Selçuklu ordusu karşısında dayanamayacağını bilen Dübeys, Basra'ya çekildi. Burada yağmalarda bulunup halifeye ve sultana ait ne kadar mal-mülk varsa ele geçirdi. Kızıl komutasındaki onbin süvarilik Selçuklu ordusu Basra'ya geldiği zaman, Dübeys'in Suriye çölüne çekilmiş olduğunu gördü(1).

Bir süre Suriye çöllerinde kalan Dübeys, ölen Serhad valisi Gümüştekin'in dul karısından evlenme teklifi aldı. Fakat evlenmek üzere Serhad'a doğru giderken kılavuzları yolu şaşırıp, Dımaşk atabegliği topraklarına girdi ve yakalanarak Dımaşk'a getirildi. Dımaşk atabegi Böri, halifeye haber yollayıp ne yapması gerektiğini sorunca halife onu iyi muhafaza etmesini ve göndereceği muhafızlara teslim etmesini istedi. Lâkin bu haberi duyan Musul atabegi Zengi, devreye girerek Dübeys'in kendisine teslim edilmesi karşılığında bir süredir yanında esir bulunan oğlu Sevinç ile komutanlarını serbest bırakacağını, ayrıca ellibin dinar ödeyeceğini bildirdi. Böylece Zengî, Böri'yi en hassas noktasından yakaladı ve Dübeys'i vaatlerine karşı ele

(1) İbnü'l-Cevzi, **Kitabu'l-Muntazam**, X, 12; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 517-518

geçirerek Musul'a getirtti. Dübeys'in bir süre önce Zengî'nin yerine Musul'a tayin edilmek istenmesi, onu Zengî'ye bir rakip yapmıştı. Buna rağmen Zengî muhtemelen Sultan Sencer'in emri ile Dübeys'i düşünülenin aksine at, silah ve para verip serbest bıraktı(1).

b) Sultan Mahmud'un Ölümü:

Sultan Mahmud, genç yaşta olmasına rağmen zayıf ve hastalıklı bir bünyeye sahipti. Sık sık hastalandığından, ölümünden kısa bir süre önce oğlu Davud'u emirlerin de tasdiki ile tahta çıkardı. O, el-Cibal bölgesinde ve Azerbaycan'da Davud adına hutbe okutturdu. Halife el-Müsterşid Billah'a da müracaat ederek oğlunu sultan olarak tanımasını istedi. Halife, bu hususta Büyük Sultan Sencer'in karar verebileceğini söyleyerek Mahmud'un teklifini kabul etmedi. Davud'un sultanlığına Hemedan ve el-Cibal'in diğer şehirlerinde de itirazlar olduysa da ortalık sonradan yatıştı. Ülkenin durumu bu vaziyette iken Sultan Mahmud, Eylül 1131'de yirmiyedi yaşında öldü(2).

(1) İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 230-231; Sıbt (Jewett) 83; İbnü'l-Esîr, **Atabekiyye**, 46-47; İbnü'l-Adîm, **Zübde**, II, 247-249

(2) İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 230; el-Bundarî, **Zübdetü'n-Nusra**, 147; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 528

2 — SULTAN DAVUD (1131-1132)

Babası Sultan Mahmud'un ölümünden kısa bir süre önce hükümdar ilan edilen Davud, 1131 yılının sonbaharında Hemedan'dan Azerbaycan'a geldiğinde amcası Mesud'un Tebriz'i istilâ ettiğini duydu. Zaten Mesud, amcası Sultan Sencer'in yanından ayrıldıktan sonra asker toplamaya başlamış ve Mahmud zamanında saltanatı ele geçirmek istemişti. Nitekim uzun süredir hazırlıklar yapan Mesud, bu sefer yeğeni Davud ile mücadeleye girdi. Davud, Tebriz'de 22 Aralık 1131 tarihine kadar amcasını muhasara altında tuttu. Sonunda Davud ile Mesud anlaştılar. Buna göre; Davud, Tebriz kuşatmasını kaldırıp geri çekilecek, Mesud da Tebriz'den çıkıp gidecekti. Fakat Tebriz'i boşaltan Mesud, Hemedan'a gidip yeniden asker toplamaya başladı. Ayrıca Musul atabegi İmadeddin Zengi'den de yardım istedi. Zengi, Mesud'a yardım edeceğini bildirince cesaretlenen Mesud, Halife el-Müsterşid Billah'tan adının hutbede okunmasını istedi. Halife daha önce kendisine müracaat edip aynı istekte bulunan Davud'a verdiği cevap gibi, Irak'a sultan tayin etme hakkının Büyük Sultan Sencer'e ait olduğunu Mesud'a bildirdi.

Davud'un saltanatına itiraz eden tek melik Mesud değildi. Diğer amcası Selçukşah da saltanat iddiası ile ortaya çıkmıştı. Fars ve Huzistan hâkimi olan Selçukşah'ın atabegi Karaca es-Saki, büyük bir orduyla Bağdat'a gelip halifeyi kendi istekleri doğrultusunda ikna etmeye çalıştı. Halife, Melik Selçukşah ile atabegini iyi karşıladı ve onlardan kendisine bağlı kalacaklarına dair söz aldı. Ama yine de Selçukşah'ın adını sultan olarak hutbede okutmadı. Bu sıralarda Melik Mesud'un elçisi Bağdat'a geldi ve hutbeyi efendisinin adına okutmazsa Bağdat'a gireceklerini söyledi. Ancak halife elçinin isteğini kabul etmedi. Bunun üzerine Mesud, harekete geçip Abbasiyyetü'l-Hâlis'te konakladı. Halife ile Selçukşah'ın askerleri, Melik Mesud'a karşı harekete geçtiler. Mesud'u Musul atabegi Zengî de desteklemekteydi. Bunu bilen Selçukşah'ın atabegi Karaca es-Saki, Atabeg Zengî üzerine bir baskın düzenleyip onu el-Maşuk denen yerde mağlubiyete uğrattı ve adamlarından pek çok kişiyi esir aldı. Atabeg Zengî, ordusunun geri kalan kısmıyla Tekrit'e çekildi. Buranın dizdarı olan Necmeddin Eyyub, Dicle üzerine köprüler yaptırıp Musul askerini karşı

tarafa geçirdi. Böylece Karaca es-Saki'nin takibinden kurtulan Atabeg Zengi, Melik Mesud ile buluşamadan Musul'a dönmek zorunda kaldı.

Abbasiyye'de konaklamış olan Melik Mesud, el-Melekiyye'ye geldiğinde ordusunun öncüleriyle Selçukşah'ın öncü birlikleri arasında ilk çatışma çıktı ve iki gün devam etti. Mesud, Atabeg Zengî'nin mağlubiyetini duyunca Atabeg Karaca es-Saki ile ciddi bir çatışmaya girmek istemedi ve geri çekildi. Halifeye haber gönderip Sultan Sencer'in Rey şehrine geldiğini, bunun kendisi için de tehlikeli olacağını, böyle bir durumda işbirliği yapmalarının ikisi için de daha yi olacağını söyledi. Mesud'un bu mantıklı teklifi üzerine iki taraf arasında elçiler gidip geldiler. Neticede Irak'ın halifenin vekiline verilmesi, Mesud'un sultan, Selçukşah'ın da onun veliahtı olması şartlarında anlaştılar ve Sultan Sencer'in adını hutbeden kaldırarak yerine Mesud'un adını koydular(1).

Gerek Melik Mesud'un gerekse Melik Selçukşah'ın, Büyük Sultan Sencer'e karşı takındıkları bu isyankâr tavır, elbette cezasız bırakılmayacaktı. Bu arada halife de melikleri tahrik ederek gerginleştirdiği siyasî havadan faydalamp kendi devletini kurma faaliyetlerini sürdürüyordu. Irak'ta hâkimiyet peşinde koşan halife, bu davranışı ile Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile münasebetlerini kesmiş olduğu gibi, Sultan Sencer'i de meşru bir hükümdar olarak görmediğini ortaya koymuş oluyordu. Irak ise bundan böyle onun hâkimiyetinde olup kendi vekili Mesud tarafından idare edilecekti.

Halifenin bu davranışı karşısında Sultan Sencer, Musul atabegi İmadeddin Zengi'yi, Musul yine uhdesinde kalmak üzere Bağdat şahneliğine tayin ettiği gibi, halifenin baş düşmanı Dübeys'e de Hille'yi ıkta etti. Sultan Sencer'den gerekli talimatı alan Atabeg Zengî ile Dübeys, Bağdat yakınlarına kadar geldiler. Sultan Sencer de Irak sultanlığına bağlı Hemedan'a girip burayı zaptetti. Sultan Hemedan'da iken Mesud, Selçukşah ve halifeden oluşan müttefiklerin kendisiyle savaşmak üzere Bağdat'tan çıktıklarını haber aldı. Sultan Sencer'in uzun süredir yanında bulunan yeğeni Melik Tuğrul, kardeşlerinin halife ile birlikte harekete geçişi karşısında kendisinin Irak sultam olma ümidi kalmadığını düşünerek amcasına haber vermeden onun yanmdan ayrılmıştır. Sultan Sencer, Tuğrul'un kendi vezirini ve komutanlarından Kamac'ı Tuğrul'un peşinden göndererek ona Irak sultanlığını ve ölümünden sonra da Horasan'a sahip olmak için veliaht-

(1) İbnü'l-Cevzi, **Kitabu'l-Muntazam**, X, 25; İbnü'l-Esir, **Atabekiyye**, 43; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 533 vd.

lik teklif etmiştir. Bunu duyan Tuğrul, Sultan Sencer'in yanına döndü ve beraberce Nihavend'e doğru ilerlemeye başladılar. Amcasının kararlı olduğunu gören Mesud, onunla savaşmaktansa, Azerbaycan'a çekilmeyi uygun buldu. Fakat Sultan Sencer onların peşini bırakmayıp suratli bir yürüyüş ile dört günde müttefiklere Dinever'de yetişti. Halife, durumun vehametini görerek Bağdat'ın Atabeg Zengi ile Dübeys'in tehdidi altında olduğunu ileri sürerek geri döndü ve Mesud ile Selçukşah'ı kendi akıbetleri ile baş başa bıraktı.

Dinever'e gelen Sultan Sencer, ordusunu derhal harp düzenine soktu. Sağ kanada Melik Tuğrul ile Kamac, sol kanada Harezmşah Atsız, merkeze de kendisi yerleşti. Müttefik ordusunun sağ kanadında Karaca es-Saki ile Emir Kızıl, sol kanadında Barankuş Bazdar ile Yusuf Çavuş, merkezinde ise Mesud ile kardeşi Selçukşah bulunuyordu. Sultan Sencer'in ordusu yüzbin askeri buluyordu. Buna karşılık otuzbin askere sahip olan müttefik ordusunun hiç şansı yoktu. Bunu gören Atabeg Karaca es-Saki, doğrudan doğruya merkeze hücum etti. Çok şiddetli geçen muharebeyi Sultan Sencer kazandı (25 Mayıs 1132). Pek çok esir alındı; bunların arasında Karaca es-Saki de vardı. Bütün bu olanlardan Karaca es-Saki'yi mes'ul tutan Sultan Sencer onu öldürttü. Muharebe meydanından kaçmayı başaran Mesud'a haber gönderip yanına çağırttı. Büyük bir mahcubiyet içinde amcasının huzuruna gelen Mesud'u Sultan Sencer affetti. Onu Gence'ye gönderirken Melik Tuğrul'u da Irak Selçuklu sultanlığına tayin etti(1).

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 533 vd.; el-Bundari, Zübdetü'n-Nusra, 151

3 — I. SULTAN TUĞRUL (1132-1134)

Sultan Sencer, Tuğrul'u Irak'a tayin ettikten sonra, ona ed-Dergüzini'yi vezir olarak atadıktan sonra isyan eden Maveraünnehr hükümdarı Ahmed Han'ı cezalandırmak üzere Horasan'a döndü. Onun gidişi ile Irak sultanlığını kaybeden Gıyaseddin Davud, amcası Tuğrul'a isyan edip, Azerbaycan ve Gence yöresinden asker toplamaya başladı. Sultan Tuğrul, Melik Davud'un bu faaliyetini ve Hemedan civarındaki Vahan köyü yakınlarında konakladığını öğrenince askerleri ile onun üzerine yürüdü. Karasungur, İbn Porsuk ve Kızıl gibi komutanların idaresi altındaki Sultan Tuğrul'un ordusu, Temmuz 1132'de yapılan muharebeyi kazandı. Davud ile atabegi Aksungur Ahmedili kaçmayı başardıysa da komutanlarından Barankuş Zekevi esir düştü. Davud ise çaresiz bir vaziyette olup aynı yılın Eylül ayı ortalarında atabegi ile beraber Bağdat'a geldi. Selçuklu meliklerinin kendi aralarındaki mücadeleyi destekleyip bunu kendi hâkimiyetini kuvvetlendirmek için kullanan Halife el-Müsterşid Billah, Melik Davud'u iyi karşılayıp ona ikramlarda bulundu. Hattâ onu saltanat sarayında misafir etti.

Melik Davud'un mağlup olup Bağdat'ta olduğunu duyan Melik Mesud da bulunduğu Gence'den hareketle Bağdat'a geldi. Dâvud, şehir dışına çıkarak Mesud'u atından inerek onu saygıyla karşıladı. Dâvud'un bu davranışı, onun amcasına olan saygısının yanısıra sultanlık iddiasmda onun büyüklüğünü kabul etmesinden ileri gelmekteydi. Nitekim Mesud, saltanat sarayına inip adına hutbe okutulmasını isteyince, hutbe evvelâ Mesud, sonra da Dâvud adına okundu.

Selçuklu hanedanı mensupları arasındaki mücadeleleri her fırsatta destekleyen halife, huzuruna kabul ettiği Mesud ve Dâvud'a sultan gibi muamele ederek onların sultanlık arzularını kabarttı. Yapılan müzakereler sonunda Mesud ile Dâvud'un Azerbaycan'a yürümelerine karar verildi. Halife ise askerî birliklerle onları destekleyecekti. Mesud ile Dâvud yola çıkıp Meraga'ya gelince, Dâvud'un atabegi Aksungur Ahmedilî bunlara bol miktarda erzak ve techizat ikmali yaptı. Mesud Azerbaycan'a girince, başta Karasungur olmak üzere Sultan Tuğrul'un komutanları, Erdebil'e kapandılar. Erdebil üze-

rine yürüyen Mesud'un karşısında duramayan bu emirler, kaçmak zorunda kaldılar. Azerbaycan'da pek çok yeri ele geçiren Mesud, kardeşi Tuğrul ile son kozunu paylaşmak üzere Hemedan'a gitti. Tuğrul, Mesud'un yaklaştığını haber alınca ordusu ile karşısına çıktı. Öğleye kadar süren muharebeyi Tuğrul kaybedip Rey şehrine çekildi (Haziran 1133). Hemedan Mesud tarafından tamamen işgal edildi. Rey şehrine çekilmiş olan Tuğrul, daha sonra İsfehan'a geldi. Mesud, Tuğrul'un peşini bırakmayarak onu İsfehan'da yakalamak için oraya yöneldi. İsfehan halkı Tuğrul'u desteklemedi. Bu sıralarda Tuğrul'un atabegi, Mesud tarafından kiralandıkları rivayet edilen Batınilerce öldürüldü. Gerek atabeginin, gerekse İsfehan halkının desteğinden mahrum kalan Tuğrul, Fars'a gitti. İsfehan da Mesud'a teslim oldu. Mesud, Tuğrul'u yeniden takibe koyuldu ve onu Zikrâver denilen yerde yakalayıp bir kere daha yendi(1). Tuğrul amcası Sultan Sencer'e sığındı. Rakipsiz kalan Mesud, Büyük Sultan'ın iznini almadan Irak Selçuklu tahtını ele geçirdi. Adı zaten hutbede okunan Mesud, bu zaferi sayesinde halifeden büyük iltifat gördü.

Mesud ile Tuğrul arasında bu mücadele devam ederken halife, Musul atabegi İmadeddin Zengi'ye bir mektup yollayıp onun bir süre önce Selçukşah ile Mesud'un Sencer ile savaşları sırasında Sencer'in emri ile Bağdat'a yürümüş olmasını ağır bir dille kınadı. Halifenin bu mektubunun yanısıra elçi Ebu'l-Fütuh el-İsferâyini'nin de sert ifadeleri Atabeg Zengi'yi kızdırdı ve elçiyi tevkif etmesine sebep oldu. Artık düzenli bir orduya sahip olan halife, Musul üzerine yürümeye karar verdi. Halifenin bir ordunun başında ilerlemekte olduğunu öğrenen Zengi, Musul'dan çıkarak yaklaşmakta olan Bağdat ordusunun ikmal yollarını kesti. Musul, halife tarafından bir süre kuşatıldı (Temmuz 1133). Ancak bu kuşatmadan bir netice çıkmayınca halife Bağdat'a döndü. Zengi, herşeye rağmen halifeye hediyeler yollayarak onunla anlaşma yollarını aradı ve bunda da muvaffak oldu(2).

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 540-541
(2) İbnü'l-Ezrak, Tarih-i Meyyafarikin, 164a; Ebû Şame, I, 79; İbnü'l-Esir, Atabekiyye, 47

4 — SULTAN MESUD (1134-1157)

a) Tahta Çıkması ve İlk İcraatı:

Kardeşi Sultan Tuğrul'un ölüm haberini alan Mesud, hiç vakit kaybetmeden Irak Selçuklu sultanlığı tahtına sahip çıkarak Hemedan'a girdi. Sultan Tuğrul'un emrinde bulunan Hemedan valisi Humar Tekin, Kızıl, Barankuş Bazdar, Abdurrahman b. Togayürek, Zencan emirleri Çavlı ve Haydar b. Şirgir gibi kuvvetli komutanlara düşünme fırsatı vermeyerek, hattâ halifenin takınacağı tavrı dikkate almayarak kendisini sultan ilan etti. Böyle ani bir durumla karşılaşan emirler, Mesud'un sultanlığını tanımak zorunda kaldılar.

Kısa bir süre içinde tahta hâkim olan Gıyaseddin Mesud, Enûşirvan b. Halid'i kendisine vezir tayin ederek devlet işlerini intizama sokmaya başladı. Yeğeni Dâvud'dan gelebilecek herhangi bir tehlikeyi önlemek için onu kızı ile evlendirdi ve kendisine veliaht tayin etti. Ayrıca ona Arran ve Ahlat bölgelerini ıkta olarak verdi. Tuğrul'un atabegi Karasungur'u eski vazifesinde bırakarak onun mevkiini korumasını sağladı. Ancak onun bu hareketi bazı emirlerin hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Barankuş Bazdar, Kızıl, Sungur b. Humartekin, Abdurrahman b. Togayürek gibi komutanlar, Mesud'dan çekinerek onun yanından ayrıldılar. Daha sonra Hille emiri Dübeys b. Sadaka da onlara katıldı. Bunlar, beraberce halifeye haber gönderip hizmetine girmek istediklerini bildirdiler. Halife, Dübeys b. Sadaka'nın onlar ile birlik olmasından endişelendiyse de sonra Sedîdüddevle b. el-Enbari'yi elçi olarak gönderip onların yanına gelmelerine izin verdi. Bu emirler, Dübeys'i yakalayıp halifeye götürmek ve onun endişelerini gidermek istediler. Bunu duyan Dübeys b. Sadaka, Sultan Mesud'un yanına kaçtı.

Bağdat'a gelen emirlere hil'atler ve armağanlar vererek kendisine bağlayan halife, Mayıs 1135'de Mesud ile savaşmaya karar verdi. Onun adını hutbeden çıkarıp Sencer ile Dâvud'un adını koydu. Ağır bir şekilde yola çıkan halifeye yolda Emir Porsuk da katıldı. Böylece halifenin ordusundaki süvari sayısı onbeşbini buldu. Bu sıralarda Hemedan'da bulunan Sultan Mesud'un, yanında da ancak binbeşyüz kadar atlı vardı. Mesud, bir yandan asker toplamaya çalışırken bir

yandan da kendisine kızıp halifenin hizmetine girmiş olan emirler ile barışarak onları kendi tarafına çekti. Halife, bazı askerlerinin kendisinden ayrılmaları üzerine Musul atabegi Zengi'ye haber yollayıp kendisine katılmasını istedi. Zengi, halifenin bu isteğine pek iltifat etmedi(1).

Azerbaycan'da bulunan Melik Dâvud, halifeye elçi gönderip Dinever'e gitmesini tavsiye etti ve bizzat kendisinin de askerî ile beraber oraya geleceğini bildirdi. Fakat halife, Dinever yerine Dây-ı Merc'e gelerek askerini burada savaş düzenine soktu. Halifelik ordusunun sağ kanadına Barankuş Bazdar, Nûruddevle Sungur, Kızıl ve Porsuk, sol kanadına Çavlı, Porsuk Şarâbsalar ve Ağıl Bey komuta ediyorlardı. 24 Haziran 1135 tarihinde, Dây-ı Merc'de muharebe başlayınca, halifelik ordusunun sol kanadı, Sultan Mesud tarafına geçti. Sağ kanattaki kuvvetler ise fazla direnemedi. Hattâ bu muharebede bir rivayete göre beş, bir rivayete göre hiç kimse ölmedi(2).

Ordusunun dağılmasına rağmen halife, bulunduğu tepeden ayrılmadı. Sultanın süvarileri tepeyi çevirdi. Çenberin daraltılmasından sonra Sultan Mesud'un sancak emiri (Emir-i Alem) atından indi, ikide bir yer öperek ilerledi ve halifeye yaklaşıp atının dizginlerinden tutarak onu esir aldı(3). Halife el-Müsterşid Billah'ın yanında bulunan veziri Şerefeddin Ali, Kâdı'l-Kudat (başkadı), Hazinedâr İbn Talha, inşa kâtibi İbnü'l-Enbarî ve hatip ile fakihler de esir alınıp Sercihan kalesine götürüldüler. Halife bir otağa alınıp Sultan Mesud'un yanında kaldı. Halifenin ordugâhındaki bütün para ve mala el konuldu. Sultan Mesud, halifeye hürmet gösterdi ve onunla Meraga'ya iki fersah mesafede kurmuş olduğu karargâhında bir antlaşma yaptı. Buna göre, halife bir daha asker toplamayacak, sarayından çıkmayacak, sadece dini işler ile ilgilenecek ve sultana harp tazminatı ödeyecekti.

Sultan Mesud, halife ile bu antlaşmayı yaparken, bir taraftan da halife ile birlik olup kendisine karşı ayaklanmış olan Melik Dâvud'u takip ediyordu. Yapılan antlaşmadan sonra, halife Bağdat'a dönmek üzereyken Emir Kuran, Büyük Sultan Sencer'in elçisi sıfatıyla Mesud'un ordugâhına kalabalık bir heyet ile geldi. Sultan Mesud ve birkısım komutan ve askerler bu elçilik heyetini karşılamak üzere ordugâhı terkettiler. İşte bu sırada gelen elçilik heyeti içine sızmış olan birkaç Batını, çadırında korumasız bırakılmış olan Ha-

(1) İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 245; İbnü'l-Esir, Atabekiyye, 49

(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 34

(3) el-Bundari, Zübdetü'n-Nusra, 164

life el-Müsterşid Billah'ı ve yanındaki bir-iki adamını öldürdü (29 Ağustos 1135). Son zamanlarda asker toplayan ve melikler arasında savaşlara sebep olan halifenin öldürülmesini, Sultan Sencer'in tertiplediği ve Sultan Mesud'un bundan haberdar olmadığı bazı eserlerde kayıtlıdır(1).

el-Müsterşid öldürüldükten sonra oğlu Ebû Cafer el-Mansur, «*er-Râşid Billah*» lakabı ile halife seçildi (8 Eylül 1135). Sultan Mesud, bir süre önce Bağdat şahneliğine tayin ettiği Beyaba'ya mektup yazıp kendi adına biat edilmesini istedi ve isteği Bağdat'ta yerine getirildi(2). Mesud, halifenin öldürülmesinden kısa bir süre sonra Hille emiri Dübeys b. Sadaka'yı öldürttü. Dübeys, halifeye karşı daimi bir mücadele hâlindeydi. Onun sık sık Irak'ta hadise çıkarmasını Selçuklu sultanları, halifeye karşı bir koz olarak kullanmaktaydılar.

b) Halife er-Râşid ile Mücadelesi:

Büyük Selçuklu devletinin kuruluşundan itibaren Selçuklu sultanlarının halifeliğe karşı takip ettiği siyaseti önemsemeyerek kendi hâkimiyetini kurmaya çalışan Halife el-Müsterşid Billah'ın öldürülmesinden sonra yerine geçen oğlu er-Râşid, babasının bu siyasetini takip etmeye başladı. Bu husus ise gerek Sultan Sencer'in, gerekse Sultan Mesud'un politikasına ters düşmekteydi.

Sultan Mesud, halifeliğini tasvip etmediği er-Râşid'e komutanlarından Barankuş Zekevî'yi göndererek yapılan antlaşmaya göre el-Müsterşid Billah'ın ödemesi gereken dörtyüzbin dinarın gönderilmesini bildirdi. Yeni halife, yanında hiç para olmadığını, bütün hazinenin babasının mağlubiyeti esnasında ordugâhda bulunduğunu ve yağmalandığını söyledi. Barankuş, halifenin söylediklerinin doğruluğunu anlamak için sarayı aramak isteyince er-Râşid, sarayını korumak için asker toplamaya başladı. Teşkil ettiği kuvvetlerin başına Kicaba'yı getirdi. Ayrıca Muhammed b. Aker'in desteğini sağlayıp beşbin süvarilik bir ordu teşkil etti. Barankuş ise Bağdat şahnesi Beyaba ile kuvvetlerini birleştirip halifeye karşı çıktıysa da Selçuklu kuvvetleri çekilmek zorunda kaldılar(1).

Halife bu davranışının karşılıksız kalmayacağını bildiğinden, bir taraftan Bağdat surlarını tamir ettirirken bir taraftan da bölgedeki bütün bey ve emirlerden yardım istedi. Sultanlık peşinde koşan Me-

(1) Ebu'l-Ferec. **Tarih** (Türkçe çev.). II, 369
(2) İbnü'l-Esir. **el-Kâmil**, XI, 35
(3) İbnü'l-Adim. **Zübde**, II, 258; İbnü'l-Esir, **Atabeklyye**, 51-52; İbnü'l-Cevzi. **Kitabu'l-Muntazam**, X, 57

lik Dâvud, Azerbaycan askeri ile birlikte 13 Kasım 1133'de Bağdat'a geldi. Halife, Musul atabegi Zengi'ye de mektup yollayarak kendisine yardıma geldiği takdirde yanındaki Melik Alparslan'ı sultan ilân edeceğini vaat etmişti. Melik Dâvud'dan sonra Atabeg Zengi de Musul'dan geldi. Daha sonra İsfehan hâkimi Alpkuş el-Kebir, Hille emiri Sadaka b. Dübeys, Kazvin hâkimi Barankuş Bazdar, ile Porsukoğlu ve İbnü'l-Ahmedili gibi emirler Bağdat'a geldiler. Melik Dâvud, Bağdat'ta bir sultanmış gibi davranarak şehrin şahneliğine Barankuş Bazdar'ı tayin etti. Daha sonra da Zengi'ye rağmen kendi adının hutbeye konulmasını sağladı.

Sultan Mesud, birkısım melik ve emirlerin Bağdat'ta toplandıklarını, kendi adının yerine yeğeni Dâvud'un adının hutbeye konulduğunu duyunca, Bağdat üzerine yürüdü ve el-Mâlikiyye'ye gelip karargâhını kurdu. Bağdat halkı ve ilerigelenleri tutarlı ve ileri görüşlü davranışlarıyla dikkati çeken Atabeg Zengi'nin etrafında toplanmaya başladılar. Hele Vasıt'ı işgal etmiş olan Selçukşah'ın oradan uzaklaştırılması, atabegin itibarını daha da artırdı. Zengi, Bağdat yakınlarında konaklamış olan Sultan Mesud'un askerleri üzerine de gece baskınları düzenlemekteydi. Fakat çok küçük çaptaki bu baskın ve çatışmalardan bir netice almak mümkün değildi. Bu vaziyette Sultan Mesud elli gün kadar Bağdat'ı kuşattı. Kuşatmanın devam ettiği süre içinde de Bağdat'daki Türk komutanlara mektuplar yazarak onları kazanmaya çalıştı. Hattâ Atabeg Zengi'ye halifeyi desteklemediği takdirde, kendisinin hüküm sürdüğü bölgeleri yeniden ona vereceğini bildirdi. Muhasara esnasında Bağdat halkı, çok sıkıntılı günler yaşadı. İşsiz-güçsüzlerin yanısıra birkısım asker de yağmalarda bulunuyordu.

Bu sıralarda Melik Dâvud, sultanlıktan ümidini keserek Bağdat'ı terketti. Sultan Mesud, oldukça tedbirli bir şekilde şehre hücumlar düzenlemekteydi. Bu hücumlar neticesinde Bağdat'ın batı kısmına girmeyi başardı. Melik Dâvud'un gitmesinden ve bazı komutanların halifeyi terk etmesinden sonra yalnız kalan Atabeg Zengi, Musul'a dönmeye karar verdi. Ancak gitmeden önce Halife er-Râşid'e isterse kendisi ile beraber Musul'a gelebileceğini bildirdi. Halife atabegin davetini kabul edince, ikisi birden Musul'a gittiler (Ağustos 1136) (1).

(1) İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 256; İbnü'l-Cevzi, Kitabu'l-Muntazam, X, 59; İbnü'l-Adim, Zübde, II, 259-260; İbnü'l-Ezrak, Tarih-i Meyyafarikin, 167 b; el-Bundari, Zübdetü'n-Nusra, 166; İbnü'l-Esir, Atabeklyye, 53-54

Bağdat'a giren ve kısa sürede şehirdeki hayatı normale çeviren Sultan Mesud, halifeye Bağdat'a dönmesini bildirdi. Fakat halife, bunu kabul etmedi. Sultan Mesud, er-Râşid'in yerine yeni bir halifenin seçilmesinin uygun olacağını Sultan Sencer'e bildirdi. Onun da muvafakatını aldıktan sonra, elinde esir bulunan el-Müsterşid'in veziri Şerefeddin Ali, eski vezirlerden İbnü'l-Anbari, Hazinedâr Kemaleddin Talha gibi devlet adamlarını serbest bırakmak suretiyle Bağdat'ta birçok taraftar topladı. Daha sonra Sultan Mesud, Bağdat ilerigelenlerinden, er-Râşid'in halifelikten azledilmesini, yerine halifelik makamına uygun bir kimsenin halife tayin edilmesi gerektiğini bildirdi. Halife er-Râşid Billah görevinden azledilerek adına okutulmakta olan hutbeye son verildi. Halife adayı olarak sultana, er-Râşid'in amcası Ebû Abdullah'ı tavsiye etti. Sultan buna uyarak Ebû Abdullah'ın halifeliğini kabul etti ve Ebû Abdullah *el-Muktefi Liemrillâh* lakabıyla halife ilân edildi (18 Ağustos 1136).

Halife el-Muktefî, kendisini sultana tavsiye eden Şerefeddin Ali b. Tarrad ez-Zeynebi'yi, kendisine vezir tayin etti ve onu Musul'a göndererek er-Râşid ile birlikte oraya gitmiş olan Kâdı'l-Kudât Ebu'l-Kasım Ali'yi Bağdat'a getirtip onu yeniden başkadı tayin etti. Hazine nazırı Kemaleddin Hamza'yı vazifesinde bırakan el-Muktefi, Sultan Mesud'a müracaatla gelirinin artırılmasını istedi. Mesud, öldürülen halife el-Müsterşid Billâh'a ait ıktaların hepsini, el-Muktefi'ye verdi.

Bağdat'taki bu gelişmeler üzerine siyasî irtibatını bozmak istemeyen Atabeg Zengi, Kadı Kemaleddin eş-Şehrizurî'yi Bağdat'a elçi olarak gönderdi. eş-Şehrizuri divâna çıktığında ona; «*Emiru'l-Mü'minîn'e biat edecek misin?*» diye sordular. Şehrizurî «*Emiru'l-Mü'minin Musul'da bizim yanımızdadır. Halk daha önce ona biat etmişti, bu sebepten biat mesuliyetini boyunlarında taşımaktadırlar*» dedi. Huzurdan ayrılan Şehrizurî ertesi günü fikrini değiştirerek, «*Ben bir fâkih ve kadıyım. Önceki halifenin hal'edildiğini görmeden buna biat etmem caiz olmaz*» dedi. Bunun üzerine daha önce yapılmış olan işlemler tekrarlanıp, er-Râşid azledilip yerine el-Muktefî halife ilân edildi. Böylece, Musul atabegi Zengi adına elçisi Kemaleddin eş-Şehrizurî, el-Muktefi'ye biat etti. Bunun üzerine halife; Sarifin, Derb-i Hârun ve Harba'yı Atabeg Zengi'ye mülk olarak verdi. O zamana kadar hiç bir hükümdar ve emire yapılmayan bu lütfa Zengî nail oldu (1). Kadı Kemaleddin Şehrizurî, er-Râşid'in hal'edildiğine dair mazbata ile Musul'a gelince, onun adı hutbeye konulup biat edildi. Bu yeni durum karşısında Atabeg Zengî, er-Râşid'in Musul'dan ayrılma-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 48-49

sının ve Melik Dâvud'un yanına gitmesinin daha doğru olacağını eski halifeye söyledi. Nitekim Sultan Mesud, Musul üzerine ikibin süvarilik bir kuvvet sevkederek Musul'un alınmasını ve er-Râşid'in yakalanmasını istemekteydi. er-Râşid, Atabeg Zengi'nin tavsiyesine uyarak Hemedan'a gidip Melik Dâvud ile birleşti. Bunlar yanlarına Fars hâkimi Mengüpars ile Huzistan hâkimi Bozaba'yı alarak, Sultan Mesud'a karşı çıktılarsa da mağlup oldular. Bu hadiseden kısa bir süre sonra da er-Râşid, İsfehan'da, Horasan'dan gönderilen Batınîler tarafından öldürüldü(1).

İç Olaylar:

Sultan Mesud, Sultan Sencer'in kendisine bir ferman ile tayin etmiş olduğu veziri Ebu'l-Berekât'ı, Kasım 1138'de öldürttü. Eski halife er-Râşid'e karşı olan mücadeleyi sevk ve idare etmiş olan bu vezirin öldürülmesiyle Sultan Mesud, Sultan Sencer'in devleti üzerindeki nüfuzunu azaltmak istemiş olmalıdır. Ancak Sultan Sencer'den çekinen Mesud, onun yerine Sultan Sencer'in hazine nazırlığını yapmış olan Rey valisi Kemaleddin Mehmed'i tayin ederek, Sultan Sencer ile bütün bağlarını koparmadığını göstermek istedi. Kemaleddin Mehmed, kabiliyetli ve adaletli bir kişiydi. Kendinden önce yapılan birkısım suistimalleri ortaya çıkararak devlet hazinesinin artmasına sebep olmuştur. Onun bu tür davranışlarından rahatsız olan birkısım kişiler, onun aleyhinde birleştiler. Hattâ vezir ile Azerbaycan hâkimi Karasungur'un arasını öyle açtılar ki, Karasungur'un, Sultan Mesud'a; «*Ya vezirin başını verirsin veya biz başka bir sultanın hizmetine gireriz.*»(2) diye haber yollamasına sebep oldular.

Böyle bir istek karşısında şaşıran ve birkısım komutan ve devlet adamlarının Karasungur'u desteklediğini gören Sultan Mesud, vezirini feda etmek zorunda kaldı (1138). Kemaleddin Mehmed'in yerine Karasungur'un veziri İzzü'l-Mülk Mecdüddin Tahir vezir oldu. Bu durum Mesud'un itibarını çok sarstı. Mesud, bir taraftan Büyük Sultan Sencer'in metbûluğundan kurtulmak isterken diğer taraftan emirlerinin buyruğu altına düşmekteydi. Emirler, kendi kendilerine arazi ıkta edecek kadar işi ileri götürmüşlerdi. Bu hadiselerin yanı sıra Batı'da yeni gelişmeler vardı.

(1) İbnü'l-Ezrak, Tarih-i Meyyafarikin, 167b; el-Bundari, Zübdetü'n-Nusra, 167; İbnü'l-Adim, Zübde, II, 260; İbnü'l-Esir, Atabekiyye, 54
(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 65

c) Atabeg Zengi ile Münasebetleri :

Sultan Mesud, Atabeg Zengi'ye halife er-Râşid ile birleşip kendisine karşı cephe almasından ve daha sonra da er-Râşid'i Musul'a götürmesinden dolayı kızgındı. Hattâ Sultan Mesud, er-Râşid'i yakalamak için ikibin süvariyi Musul'a doğru yola çıkarmışsa da, er-Râşid'in Musul'dan ayrılması gerginliği azaltmıştı. 1137 yılının Eylül ayında doğudaki meseleleri halletmek isteyen Bizans İmparatoru II. Yohannes, 1138 yılının ilkbaharında Suriye şehirleri üzerine harekete geçince, Atabeg Zengi sultanın ülkesine sahip olmasını tercih edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Bağdat'a giden kadı, sultanın asker yollamakta ağır davrandığını görünce, parayla münadiler tutarak, «*İslâma yardım!*» diye sokaklarda bağırttı. Durumu gören Sultan Mesud, onbin süvarinin Atabeg Zengi'ye gönderilmesini emretti. Ancak bu kuvvetler, Fırat nehrini geçmeden, Bizans İmparatorunun Suriye'den çekilmesi üzerine geri döndüler.

Sultan Mesud, Irak'ta oldukça sık çıkan isyanlardan Atabeg Zengi'yi mesul tutmaktaydı. Esasen Zengi, sultam meşgul etmek ve ona kendisiyle uğraşma imkânı vermemek için birkısım emirleri tahrik etmekteydi. Onun bu tahriklerine bir son vermek isteyen Sultan Mesud, ülkesini oldukça genişletmiş ve kudretini artırmış olan Atabeg Zengi üzerine bir sefer yapmak için hazırlıklara başladı. Bunu duyan Atabeg Zengi, sultan ile anlaşma yollarını aradı ve ona bağlılığını arzetti (1143). Sonunda Zengi'nin yüzbin altın ödemesi şartı ile Mesud bu seferden vazgeçecekti. Sultanın göndermiş olduğu Ebû Abdullah b. el-Enbari'ye yirmibin altın verip gerisini daha sonra ödemeyi kabul etti(1). Zengi, Sultan Mesud ile iyi geçinmek mecburiyetinde olduğunu anlayınca, oğlu Seyfeddin Gazi'yi sultanın yanma göndererek onun itimadını kazandı, ve Sultan Mesud'un emri ile Urfa'yı 4 Aralık 1144'de Haçlıların elinden aldı(2). Bu arada, Sultan Mesud'un Musul'u Zengi'nin elinden alıp kendisine vermeyi düşündüğü yeğeni Melik Dâvud, Tebriz'de Batıniler tarafından öldürüldü. Onun Zengî tarafından öldürüldüğüne dair kaynaklarda rivayetler mevcuttur(3). Dâvud'un öldürülmesinden sonra Atabeg Zengi'nin endişeleri de zail olmuş ve ölümüne kadar Sultan Mesud'a bağlı kalmıştır.

---

(1) İbnü'l-Esîr. **Atabekiyye**, 65; Ebû Şame, I. 93

(2) İbnü'l-Kalânisi. **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 279-280; İbnü'l-Cevzi. **Kitabu'l-Muntazam**, X. 112; el-Bundari. **Zübdetü'n-Nusra**, 186; İbnü'l-Adim. **Zübde**, II. 278-280

(3) İbn Tağrıbirdi. **en-Nücumu'z-Zahire**, III. 1. Kısım. 32

d) Sultan Mesud'un Ölümü :

Sultan Mesud, ömrünün son yıllarını hâkimiyetini tanımak istemeyen bey ve emirlerle mücadele ederek geçirdi. Bunlardan Rey valisi olan Abbas ve Bozaba, yanlarına bazı Selçuklu meliklerini de alarak isyan ettiler. Fakat Mesud, onların hakkından gelmeye muvaffak olmuştu. Ayrıca 9 Eylül 1141'de Katvan'da ağır bir yenilgiye uğramasına rağmen Büyük Sultan Sencer'e bağlılıktan ayrılmadı. Onun kendisini Rey'e davetini kabul edip, tereddüt etmeden gitti (1150).

Sultan Mesud, Gürcüler üzerine de birlikler yollayıp Halep'ten Erzurum'a kadar olan bölgeyi kendisine tâbi hâle getirdi. Ancak hâkimiyetinin bu kudretli ve parlak zamanında şiddetli bir hummaya yakalanan Mesud, 2 Ekim 1152'de Hemedan'da öldü ve Celâlüddevle İkbal medresesine defnolundu.

Sultan Mesud fazilet sahibi, halkla ilgilenmekten hoşlanan bir hükümdardı.

5 — MELİKŞAH (1152-1153)

Sultan Mesud'un oğlu yoktu. Bu bakımdan kendisine ölen kardesi Sultan Mahmud'un oğlu Mehmed'i veliaht göstermişti. Fakat Sultan Mesud ölünce Emîr Has Bey b. Belengerî Mehmed'in kardeşi Melikşah'ı sultan ilân edip adına hutbe okuttu. Has Bey'in asıl maksadı, devlet yönetimini kendi eline geçirmekti. Bu bakımdan bir çok emirle arası da bozuktu. O, Melikşah'ı zevk ve eğlenceye alıştırarak onu devlet işlerinden uzaklaştırıyor ve itibarını sarsıyordu. Nitekim kısa bir süre sonra Has Bey, birkısım emîr ve devlet adamlarına, Melikşah'ın sultanlık vasfının olmadığını, onun yerine kardeşi Mehmed'in tahta daha lâyık olduğunu söylemeye başladı. Has Bey'den hoşlanmayan birkısım emîrler, onu böyle tehlikeli bir işe girmeye teşvik ettiler. Neticede Has Bey, bir fırsatını bulup Sultan Melikşah'ı hapsetti ve Mehmed'e haber yollayarak hemen gelmesini istedi. Melik Mehmed bu daveti alınca Has Bey'in yanına gitti ve Irak Selçuklu Sultanı ilân edildi. Muîneddin lakabı ile üç ay kadar hükümdarlık yapmış olan Melikşah ise bir fırsatını bulup Hemedan'da hapsedildiği kaleden kaçtı ve Huzistan'a giderek orada faaliyetlerine devam etti(1).

(1) el-Bundarî, **Zübdetü'n-Nusra**, 207-208; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, (Sultan Mesud'un Melikşah'ı veliaht gösterdiğini kaydetmektedir.), X, 143

6 — SULTAN MEHMED (1153-1160)

a) Sultan Olması ve İlk İcraatı:

Kardeşi Melikşah'ın yerine Irak Selçuklu sultanı olan Mehmed, 1128 yılında doğmuş ve kardeşi gibi Bozaba'nın yanında yetiştirilmişti. Bozaba, Sultan Mesud'a karşı Mehmed'i de saltanat mücadelelerinde kullanmıştı. Bozaba, Sultan Mesud tarafından ele geçirilip öldürülünce. Mesud yeğenlerini yanına almış ve Mehmed'i kızı ile evlendirip kendisine veliaht tayin etmişti. Sultan Mesud ölünce, Has Bey ordunun da desteği ile Melikşah'ı sultan ilân etmiş, ancak onun sultanlığı üç ay kadar sürmüştü.

Mehmed sultan olunca, Has Bey'in her zaman tehlikeli bir kişi olduğunu görerek sultanlığının ikinci günü Emir Candar Zengi ile birlikte onu öldürttü. Mehmed'in sultanlığının daha ilk günlerinde kendisini tahta çıkaran bir kişiyi öldürtmesinden dehşete düşen emirler, onun amcası Süleymanşah'ın etrafında toplanmaya başladılar. Süleymanşah, kardeşi Mesud'un saltanatı esnasında uzun süre hapis yatmış, Mesud'un ölümüyle de serbest bırakılmıştı. Daha sonra da Huzistan'a gitmiş, fakat orada bulunan eski sultan Melikşah'tan yakınlık göremeyince, Halife el-Muktefi'ye müracaat ederek Bağdat'a gelmesi için izin istemiştir.

Halife, Mehmed'in sultan olmasına karşı olduğu için onun adını hutbeye koydurmamıştı. Süleymanşah'ı Sultan Mehmed'e karşı bir koz olarak kullanmak maksadıyla onun yanına gelmesini memnunlukla karşıladı. Yanındaki üçyüz atlı ile Bağdat'a gelen Süleymanşah'a da iyi davranıp, saltanatı elde etmesi için onu teşvik etti. Hattâ ona *«Giyasü'd-Dünya ve'd-Din»* lakabını vererek adını hutbede okuttu. Yeğeni Sultan Mehmed'e karşı saltanat müddeisi olarak ortaya çıkan Süleymanşah, Mehmed'in kardeşi Melikşah'a da haber yollayarak kendisine katılmasını istedi. Sultanlığı kardeşine kaptırmış olan Melikşah da ellibin atlı ile Süleymanşah'a katıldı. Halife'den üçbin kişilik bir kuvvet ile gerekli silah ve techizatı sağlayan Mehmed, Hemedan'ı ele geçirmek maksadıyla harekete geçti.

Sultan Mehmed, kardeşi ile amcasının saltanatı ele geçirmek için harekete geçtiklerini duyunca, Musul atabegi Kutbeddin Merdud ile

onun naibi Zeyneddin Ali Küçük'ten yardım istedi. Onların da desteğini sağlayan Sultan Mehmed, Süleymanşah'ı ağır bir yenilgiye uğrattı (Haziran-Temmuz 1156). Süleymanşah, yanındaki çok az bir kuvvetle Bağdat'a doğru çekilirken, Ali Küçük tarafından yakalandı. Ali Küçük, Sultan Mehmed'e Süleymanşah'ı yakaladığını ve ona ne yapması gerektiğini sorunca, sultan cevap olarak «Ona saygılı davranmasını ve kendisinden emir alıncıya kadar onu hapsetmesini» bildirdi(1).

b) Bağdat Kuşatması:

Süleymanşah'ı yenen Sultan Mehmed, sultanlığını tasdik etmeyen ve hanedan mensuplarını kendi aleyhine kışkırtan ve Mille, Kûfe, Basra gibi yerleri ele geçiren Halife el-Muktefî'ye karşı Bağdat üzerine bir sefer düzenledi. Musul atabegi Mevdud da Ali Küçük komutasındaki bir orduyu sultana yardıma gönderdi. Bu birleşik Selçuklu ordusu, Bağdat'ı batı ve güneydoğu yönlerinden kuşattı. Ayrıca Dicle nehrine gemiler indirilerek Bağdat teslime zorlandı. Zor durumda kalan halife, veziri vasıtasıyla Azerbaycan atabegi İldeniz ile irtibat kurarak Melikşah veya Arslanşah'ı sultan ilân etmeye teşvik etti. Atabeg İldeniz Melikşah'ı yanına alarak Hemedan'a yürüdü. Onun bu harekâtını duyan Sultan Mehmed, Bağdat'a son olarak şiddetli bir taarruzda bulunmaya, şehir düşmediği takdirde kuşatmayı kaldırıp İldeniz ile Melikşah'ın üzerine yürümeye karar verdi. Selçuklu ordusu, taarruza geçmek için Dicle üzerinde kurulan köprüden karşıya geçmeye başladı. Fakat çıkan fırtına yüzünden yıkılan köprü, asker arasında paniğe sebep oldu. Bunun üzerine Sultan Mehmed dört ay süren Bağdat kuşatmasını kaldırıp (Nisan 1157) Atabeg İldeniz ile Melikşah'ı takibe koyuldu ve onları mağlup edip itaatlerini sağladı(2).

Sultan Mehmed, kardeşi Melikşah'ı yendikten sonra yeniden Bağdat'ı kuşatmayı tasarlıyordu. Lâkin verem hastalığına yakalandı. Hayatından ümidini kesen Mehmed, küçük yaştaki oğluna Aksungur Ahmedili'yi atabeg tayin ettikten kısa bir süre sonra öldü (Ocak 1160).

(1) el-Bundarî, **Zübdetü'n-Nusra**, 216 vd.; İbnü'l-Esîr, **Atabekiyye**, 108-109
(2) İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, 181 vd.

7 — SULTAN SÜLEYMANŞAH (1160-1161)

Sultan Mehmed'in ölümünden sonra toplanan komutanlar ile devlet adamları, kimin sultan olacağı üzerinde ihtilafa düştüler. Bunlardan bir kısmı, Arslanşah b. Tuğrul'un, bir kısmı Süleymanşah'ın ve bir kısmı da Melikşah'ın sultan olmasını istiyorlardı. Sonunda Arran valisi Emîr İnanç'ın ağırlığı ile Süleymanşah'ın sultan olmasına karar verildi. Süleymanşah ise bu sıralarda olanlardan habersiz bir şekilde Musul'da hapis bulunuyordu.

Emîr İnanç ve diğer emirler, Musul atabegi Kutbeddin Mevdud'a haber göndererek Süleymanşah'ın serbest bırakılmasını istediler. Mevdud, kendisinin onun atabegi, Cemaleddin Muhammed'in vezir, Ali Küçük'ün de ordu komutanı olması şartı ile Süleymanşah'ı serbest bıraktı. Ayrıca Mevdud, Ali Küçük komutasındaki bir orduyu refakât için Süleymanşah'ın emrine verdi.

Süleymanşah ve Ali Küçük, Hemedan yolu üzerindeki Bilâd-ı Cebel'e ulaştıkları zaman bir çok emîr, askerleri ile Süleymanşah'ı karşılamaya geldi. Ali Küçük, bu gelen emîrlerin sultana karşı davranışlarını görünce, endişelenerek Musul'a döndü.

Nitekim bu emirler, kısa bir süre sonra sultanı tevkif ederek Arslanşah b. Tuğrul adına hutbe okutmaya başladılar. Bir süre sonra da Gıyaseddin Süleymanşah'ı boğarak öldürdüler (1160).

8 — SULTAN ARSLANŞAH (1161-1176)

a) Yetişmesi ve Sultan Olması :

Arslanşah, babası Sultan Tuğrul öldüğü sırada (1134) bir yaşlarında olup amcası Sultan Mesud zamanında hapsedildiği Tekrit kalesinde büyümüştü. Daha sonra, Sultan Mehmed'in emirlerinden Irak şahnesi Mesud Bilâlî ile Alpkuş tarafından Tekrit'ten alınan Arslanşah, bir süre Alpkuş'un yanında kalmış, onun ölümüyle de Halife el-Muktefî'nin yanına iltica etmişti. Daha sonra Arslanşah, halifenin müsaadesi ve emirlerden Hemedanlı Sungur'un yardımı ile üvey babası Şemseddin İldeniz'in yanına gitti. Süleymanşah sultan olduğu zaman, İldeniz'in himayesi altmdaki Arslanşah'ın kendisine rakip olarak kullanılmaması için onu kendisine velîaht tayin etti.

Emirlerden büyük bir kısmının ve bilhassa İldeniz'in muvafakatı ile Sultan Süleymanşah'ı Hemedan'da boğduran Emîr Şerefeddin Gürdbâzû, İldeniz'e haber gönderip Arslanşah adına hutbe okutulmasını ve Hemedan'a gelmesini istedi. Bu haber üzerine İldeniz, yanına Arslanşah'ı alıp yirmibin atlısıyla beraber Hemedan'a geldi ve burada Şerefeddin tarafından karşılanarak hükümdarlık sarayında ağırlandı. Daha sonra da adına hutbe okutularak sultan ilân edildi. İldeniz sultanın atabegi, İldeniz'in oğlu Pehlivan da hâcibi oldu. Vezirliğe ise Şihabeddin Mahmud tayin edildi.

Bütün devlet işlerini ele alan İldeniz, Halife el-Müstencid'den, Arslanşah'ın sultan olarak tanınmasını ve adının Bağdat'taki hutbede okunmasını istedi. Fakat halife, İldeniz'in bu isteğini kabul etmedi. Atabeg İldeniz'in İran ve Irak'ta Selçukluların hâkim oldukları bölgeleri ele geçirmek istemesi, bir kısım emirlerin muhalefetine sebep oldu. Rey valisi Hüsameddin İnanç, İsfehan valisi İzzeddin Satmaz ve Kazvin valisi Alp Argu, Fars atabegi Sungur'a haber gönderip Şiraz'da onun yanında olan Arslanşah'ın kardeşi Melik Mehmed b. Tuğrul'u kendilerine yollamasını ve onu sultan ilân edeceklerini bildirdiler. Bu teklifi kabul eden Atabeg Sungur, Melik Mehmed için gerekli her şeyi hazırlayıp yanına da bin atlı vererek İsfehan'a yolladı. Rey valisi İnanç'ın yirmibin civarındaki askerleri ile birleşen Melik Mehmed, Hemedan üzerine yürüdü. Bu hadise üzerine

Atabeg İldeniz ve Emir Gürdbâzû, yanlarına Sultan Arslanşah'ı alıp İnanç Bey ile Melik Mehmed'in üzerine yürüdüler.

İki ordu, Hemedan civarında 1161'de karşılaştı. Yapılan savaşı Sultan Arslanşah kazandı(1). Melik Mehmed ise Huzistan'a çekildi. Bu galibiyet üzerine Sultan Arslanşah ile atabegi İldeniz'e karşı olan emirler, Arslanşah'ın sultanlığını şartlı olarak kabul etmek zorunda kaldılar. Buna göre İnanç Bey, kızını İldeniz'in oğlu Pehlivan ile evlendirecekti.

b) Devrindeki Olaylar:

1 — Gürcistan Seferi:

Selçuklular'ın iç mücadelelerinden istifade eden Gürcistan kralı III. Georgi, 1161 yılında Ani'yi ele geçirmişti. Onun Selçuklu hâkimiyeti altındaki topraklara saldırması üzerine Ahlat emiri II. Sökmen, Erzurum emiri İzzeddin Saltuk, Erzen emiri Fahreddin Devletşah gibi emirler toplanarak Gürcüler üzerine yürüdüler. Fakat ağır bir mağlubiyete uğrayıp çok esir ve kayıp verdiler. Bu galibiyetten cesaretlenen Gürcü kralı, ertesi yıl (1162) Duveyn'e gelerek burasını zapt ve tahrip etti. Buradan Gence'ye geçen kral, burada da yağma ve tahriplerine devamı etti.

Gürcülerin bu taarruzlarını durdurmak ve bir misillemede bulunmak üzere Arran'a gelen Atabeg İldeniz, burada Gürcü kralının Arran ile Gence'nin haracının gönderilmesi teklifi ile karşılaştı. Bu teklifi kabul etmeyen İldeniz, Arran'a harp için geldiğini, Tiflis'i almadan da dönmeyeceğini bildirdi. Bu sıralarda Sultan Arslanşah da Irak'ı Acem askerini yanına alarak Nahçıvan'da kendisini bekleyen İldeniz ile birleşti. Ayrıca Meraga emiri Arslanaba, Ahlat şahı II. Sökmen ve Erzen emiri Devletşah kuvvetleriyle sultana katıldılar. Lûkrî kalesi yakınlarında yapılan muharebede Gürcü kralı ağır bir bozguna uğradı (Temmuz 1163).

Civardaki ormanlara kaçan kralın bütün hazinesi, kıymetli eşya ve ağırlıkları ele geçirildi. Muharebeden sonra Gürcülerin ülkesine akınlar düzenleyen beyler, Gürcü kralının daha önce yaptığı tahribat ve katliamın öcünü böylece almış oldular. Sultan Arslanşah ile İldeniz Gence ve Nahçıvan'da kalıp buraları tahkim ettikten sonra muzaffer olarak Hemedan'a döndüler. Muharebeden sonra da mahallî

(1) Sadreddin Hüseyni, Ahbar, (Türkçe trc.) 103; E. Merçil, Fars Atabegleri, Salgurlular, 38-39

emirler, Gürcüler üzerine akınlara devam ettiler. Gürcü kralının elinde tutamayacağını anladığı ve tahliye ettiği Ani'ye (1164) Atabeg İldeniz girdi ve burayı imar etti(1).

2 — Salgurlu Atabegi Zengi'nin İtaat Altına Alınması:

Sultan Arslanşah ile atabegi İldeniz, büyük gayretler neticesinde Selçuklu ülkesinde intizamı sağlamayı başarmışlar, Gürcüler'e de gerekli dersi vermişlerdi. Böylece Sultan Arslanşah'a karşı muhalefet eden kalmamıştı. Lâkin bu husus, Selçuklular'ın aralarındaki mücadeleden faydalanıp kendi gücünü artırmaya çalışan Abbasi halifesinin hiç işine gelmedi. Ayrıca eskisi gibi Selçuklu otoritesini üzerinde yeniden hissetmek istemiyordu. Bu sebeple halife, veziri Avneddin Yahya vasıtasıyla Sultan Arslanşah ile atabegi İldeniz'e karşı diğer Selçuklu hanedan mensupları ile komutanlarını kışkırtmaya başladı. Vezir Avneddin, Fars atabegi Zengi'ye de haber yollayarak Melikşah'ın oğlu Melik Mahmud adına hutbe okutulmasını istedi. Halifenin de desteğini sağlayan Atabeg Zengi, Melik Mahmud'u İstahr kalesinden alarak sultan ilân etti.

Bu davranışının İldeniz tarafından karşılıksız bırakılmayacağını da iyi bilen Zengi, asker toplamaya başladı. Ayrıca Rey valisi İnanç Bey'in de kendisine katılmasını istedi. Bütün bu olanlardan haberdar olan Atabeg İldeniz, kırkbin kişilik bir ordu ile yeniden İsfehan'a doğru harekete geçti.

Atabeg Zengi, İldeniz'in Arslanşah adına hutbe okutması teklifini kabul etmeyerek, bu ülkenin halife tarafından kendisine verildiğini, bu bakımdan üzerine gelmesi hâlinde halifenin de işe karışacağını cevap olarak bildirdi. Ayrıca Bağdat'a mektup yollayıp halifeden yardım istedi. Halifenin teşviki ile İnanç Bey Rey'den onbin, Meraga ve Tebriz'den Arslanaba b. Aksungur beşbin süvariyle Atabeg Zengi'ye yardım için yola çıktı. Atabeg İldeniz bu kuvvetlerin birleşmelerine engel olmak maksadıyla evvelâ İnanç Bey'in kuvvetlerine karşı yürüdü. Bunu duyan Atabeg Zengi, bir kısım kuvvetlerini İnanç Bey'e süratle yolladı. Yeni gelenler ile kuvvetlenen İnanç Bey, Sâve'de Atabeg İldeniz ile 3 Ağusots 1161'de muharebeye girdi ve ağır bir yenilgiye uğradı. Canını zor kurtaran İnanç Bey, kaçarak Taberek kalesine sığındı. İldeniz, İnanç Bey'i takip ederek Taberek kalesini bir süre kuşattı. Müşkül durumda kalan İnanç Bey, Arslanşah'ın sultanlığını kabul edince İldeniz, kuşatmayı kaldırdı.

(1) M.H. Yınanç, «Arslan-Şah», İslâm Ansiklopedisi, I, 611

İnanç Bey'in itaat altına alınmasından sonra Zengi yalnız kaldı. Atabeg İldeniz, Zengi'ye huzura gelip Arslanşah'a bağlılığını arzetmesi için haber gönderdi. Zengi, öldürüleceğinden korkuyordu. Bu yüzden kendisinin affedilmesini isteyip sultana olan bağlılığını kıymetli hediyeler ile birlikte arzetti. Meselenin büyütülmesini istemeyen sultan onu affetti. Bunu duyan Atabeg Zengi, İsfehan'da bulunan sultan'ın huzuruna geldi. Sultan ile atabegi onu iyi karşıladılar, hediyeler verip hil'atler giydirdiler. Sultan ona Fars eyaletinin valiliğini de verdi. Böylece büyük bir ihtilâfın önüne geçildiği gibi Salgurlular da resmen Irak Selçuklu Devleti'ne tâbi oldular (1 Nisan 1165) (1).

3 — İnanç Bey'in İsyanı:

Irak Selçuklu devleti içinde intizam sağlandığı bir sırada, Rey valisi İnanç Bey, ölen bazı ümeranın sahip olduğu ıktaların kendi emirliğine bağlanmasını Sultan Arslanşah'dan rica etti (1167). Fakat sultan hâkimiyeti altındaki emirlerin fazla kuvvetlenmesinden endişelenerek İnanç Bey'in bu ricasını kabul etmedi. İnanç Bey, Atabeg İldeniz'in bütün işlere yaptığı gibi buna da müdahale ettiğini ve sultanın onun tesirinde aciz bir kişi olduğunu ileri sürerek isyan etti. Sultanın kuvvetleri karşısında gücünün az olduğunu da gören İnanç Bey, Harezmşah İl-Arslan'ın yanına giderek onu kendisine yardım etmeye ikna etti.

İnanç Bey'in isyan haberi kendisine ulaşan İldeniz, İnanç Bey'e ait Rey şehri ile civarını oğlu ve sultanın baş hâcibi Pehlivân'a ıkta ettirmeye muvaffak oldu. Pehlivan zaten Sultan Arslanşah'ın ana bir baba ayrı kardeşiydi. Rey'in ıktaını alan Pehlivan, oraya kendi nâibi olarak Ömer b. Ali'yi gönderdi. İnanç Bey'in Harezmşah İl-Arslan'ın yanında olmasından faydalanan Ömer b. Ali, Rey'e kolayca girdiği gibi oradaki bazı emirleri de kendi tarafına çekmeyi başardı. Diğer taraftan Harezmşah İl-Arslan, Karluk ümerasından Şemsü'l-Mülk ile diğer bir kısım komutanların idaresindeki, kuvvetleri İnanç Bey ile birlikte Irak-ı Acem'e gönderdi.

Gelen kuvvetlerin fazlalığı karşısında Rey şehrini müdafaa edemeyeceğini anlayan Ömer, sultandan yardım istedi. Fakat yardımın gelmesi gecikti. Bu yüzden de İnanç Bey, Rey'i yeniden ele geçirdi ve Sâve'ye kadar ilerledi. Bu sıralarda Sultan Arslanşah ile hâcibi Pehlivan, İnanç Bey'e karşı yola çıkmışlardı. Fakat yapılan muharebeyi sultan kaybetti. Azerbaycan'da bulunan Atabeg İldeniz, süratle sultanın yardımına yetişerek İnanç Bey ile Harezm askerini mağlubi-

(1) E. Merçil, Aynı eser, 44-45

yete uğrattı. Harezmşah ile Sultan Arslanşah'ın bu yüzden araları açıldı. Bu sıralarda Nişapur emiri Müeyyed Ayaba, Harezmşah İl-Arslan'ın taarruzuna karşı Sultan Arslanşah'tan yardım istedi. Bunun üzerine sultan ile atabegi İldeniz, Harezmşah'a Horasan'a müdahalesi hâlinde harekete geçeceklerini bildirdiler. Buna rağmen Harezmşah İl-Arslan, Nişapur önüne kadar geldi. Buna karşılık İldeniz, Bistam'a kadar ilerlediyse de Nişapur emirinin Harezmşah ile barıştığını duyunca, meselenin üzerine daha fazla gitmeyerek geriye döndü(1).

4 — Arslanaba ve İnanç Bey'in İsyanları:

Meraga emiri Arslanaba b. Aksungur Ahmedili, Halife el-Müstencid'in teşvikiyle 1168 yılında Sultan Arslanşah'a isyan etti ve II. Sultan Mehmed oğlunun adına hutbe okutmaya başladı. el-Müstencid, Selçuklu komutan ve hanedan mensuplarını sık sık isyana teşvik etmekte ve bundan siyasî menfaat sağlamaktaydı.

Arslanşah'ın adının hutbeden çıkarılması üzerine Atabeg İldeniz, oğlu Pehlivan'ın komutasında bir orduyu Arslanaba'nın üzerine gönderdi. Pehlivan ile yaptığı muharebeyi kaybeden Arslanaba, Meraga kalesine çekildi. Pehlivan, bir süre Meraga'yı muhasara etti. Neticede, Arslanaba özür dileyip Sultan Arslanşah'ın hâkimiyetini kabul etti(2).

Bu hadiseden kısa bir süre sonra Pehlivan'ın Rey naibi Ömer, merkezden gelen emirlere riayet etmediğinden bu vazifesinden alınarak hapsedildi. Onun Rey'den alındığını duyan İnanç Bey, eski vilâyetini almak maksadıyla muhtelif bölgelerden topladığı asker ile Rey'e giderek burayı ele geçirdi. Bu haber üzerine Azerbaycan'da bulunan Atabeg İldeniz, 1169'da Irak-ı Acem'e gelerek, Rey şehri önlerinde İnanç Bey'i mağlup etti.

İnanç Bey, kaçarak Taberek kalesine sığındı. İldeniz, ikide bir isyan eden bu emirin peşini bırakmayıp Taberek kalesini dört ay kuşattı. Bu arada kale içindeki İnanç Bey'in adamlarıyla temas kurup onlar vasıtası ile İnanç Bey'i öldürttü. Rey, yeniden İldeniz'in oğlu Pehlivan'a tevdi edildi(3).

c) Kirman Selçukluları ile Olan Münasebetleri:

Kirman Selçuklu hükümdarı Tuğrulşah, Mart 1170'de ölünce oğulları Arslanşah, Turanşah, Behramşah ve Terkenşah arasında sal-

(1) M.H. Yınanç, «Arslan Şah», İslâm Ansiklopedisi, 613
(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 268-269
(3) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 282

tanat mücadelesi başladı. Bunlardan Behramşah, Atabeg Müeyyedüddin Reyhan'ın yardımı ile tahtı ele geçirdi. Tuğrulşah'ın en büyük oğlu ve veliahtı olan Arslanşah, kardeşinin hükümdarlığına razı olmadığı gibi ona karşı da koyamadı ve Ciruft'dan ayrılıp Bem'e gitti. Bem halkı Arslanşah'ı iyi karşıladı. Burada Arslanşah'ın kuvveti kısa zamanda çok arttı. Behramşah'tan memnun olmayan emirler, Arslanşah'ın etrafında toplanmaya başladılar. Bu durumdan endişelenen Behramşah, Horasan'a kaçtı. Onun ayrılmasından hemen sonra diğer kardeşi Turanşah, Berdesir'e geldi ve tahtı ele geçirdi. Bu son durumdan habersiz olan Arslanşah, Berdesir'e geldiğinde kardeşi Turanşah'ın tahtı ele geçirmiş olduğunu gördü. Yanında az sayıda asker olmasına rağmen, Turanşah'ın Salgurlulardan meydana gelen kalabalık ordusunu yendi. Turanşah yanındaki az bir kuvvetle Şiraz'a çekildi ve böylece Arslanşah, Kirman Selçuklu hükümdarı oldu (Haziran 1170).

Ancak bu uzun sürmedi. Horasan'a kaçan kardeşi Behramşah, buranın hâkimi Müeyyed Ayaba'dan yeni kuvvetler temin ederek Arslanşah'ın üzerine yürüdü. İki kardeş arasında Kumadin'de yapılan savaşı Behramşah kazandı. Arslanşah ise yanındaki bir kısım adamıyla kaçarak Irak Selçuklu sultanı ve adaşı olan Arslanşah'a sığındı (Şubat 1171). Sultan ve atabegi İldeniz, Arslanşah'ı iyi karşılayıp ona yardım ettiler. Emir Cemaleddin Muhammed b. Akkuş, Atabeg Şirgir ve Emir İzzeddin Satmaz gibi emirler Arslanşah'ın hizmetine verildi. Kuvvetli bir ordunun desteğinde Berdesir'e gelen Arslanşah, şehri altı ay kadar kuşattı. Berdesir'de başgösteren kıtlık, halkın ve askerin dayanma gücünü azalttı. Nihayet Behramşah'ın emirlerinden Karakuş'un gayretleriyle iki taraf arasında bir antlaşma yapıldı. Buna göre; Berdesir, Sircan, Ciruft ve Hâbis gibi merkezler Arslanşah'a bırakılıyor, Bem ve Mekrânat ise Behramşah'a veriliyordu. Böylece Kirman Selçuklu hâkimiyeti, iki ayrı meliklik hâline geldi(1).

Kirman bölgesinde daha geniş topraklara sahip olan Arslanşah, yardımını gördüğü Irak Selçuklu sultanı Arslanşah'a tâbi olup onun adına ülkesinde hutbe okuttu(2). Atabeg İldeniz zamanında kuvvetli bir hâle gelen Irak Selçukluları, Musul atabegliği, el-Cezire, Diyarbekir, Ahlat ve Erzurum gibi bölgedeki atabeglik ve emirlikleri kendilerine tâbi kılmışlardı. Esasında sultan olmasına rağmen Arslanşah'ın merasimlere katılmaktan, bir kısım toplantılara başkanlık yapmaktan fazla bir şey yaptığı yoktu. Devletin bütün idarî, malî ve askerî

(1) Geniş bilgi için bkz. E. Merçil, Kirman Selçukluları, 120 vd.
(2) M.H. Yinanç, «Arslan Şah», İslâm Ansiklopedisi, I, 613

işleri üvey babası Atabeg İldeniz'in elindeydi. O, küçük oğlu Kızıl Arslan'ı da ordu komutanlığına getirerek ona da bir istikbal hazırlamaktaydı.

Nitekim ölen Arslanaba'nın oğlu Feleküddin'in elinden Tebriz'i alan Pehlivan, burayı sefere katılmış olan kardeşi Kızıl Arslan'a verdi. Ayrıca İldeniz gittikçe gücü artan Huzistan'ın Türkmen asıllı beyi üzerine oğlu Pehlivan'ı yollayarak onu mağlup ve esir etti. Muharebede bir okla yaralanmış olan bu Türkmen emîri, esaretinin ikinci gününde öldü.

d) Sultan Arslanşah'ın Ölümü:

Atabeg İldeniz'in oğulları Pehlivan ve Kızıl Arslan, İran'da yeni bölgeler ele geçirmekle meşgul olurken, kendisi de Gürcülerin yeniden Ani şehrini aldığını duyunca Arran'a geldi. Burada giriştiği bir muharebeyi kaybedip Nahçıvan'a çekildi ve yeni kuvvetler toplamaya başladı (Temmuz 1175). Ahlat emiri Sökmen, kuvvetleriyle İldeniz'e katılırken, Sultan Arslanşah da Hâcip Pehlivan, ordu komutanı Kızıl Arslan ile diğer Irak ve Azerbaycan ümerasını yanına alarak Nahçıvan'a geldi. Fakat burada hastalandı. Sefere devam edemeyen Sultan Arslanşah, evvelâ Kilye kalesine daha sonra da Duveyn'e çekildi. Atabeg İldeniz ve oğulları, Gence Türkmenlerini de yanlarına aldıktan sonra Ahılkelek'e kadar ilerlediler. Gürcü kralı, bu kuvvetli Selçuklu ordusunun karşısına çıkma cesareti gösteremedi. Bu yüzden de bazı akınlar dışında önemli bir meydan muharebesi yapılamadı.

Bu sıralarda hastalığı biraz geçen Sultan Arslanşah, Nahçıvan'a kadar gelmişti. Sefere katılan bütün komutanlar, Nahçıvan'a gelip sultanı ziyaret ettiler. Sultan daha sonra Hemedan'a geçti. Buraya geldiği sırada Nahçıvan'da bulunan annesinin, daha sonra da üvey babası İldeniz'in peşpeşe ölüm haberlerini aldı. Babasının öldüğünü duyan Pehlivan ise Nahçıvan'a gelip, buradaki babasının hazine ve ordusuna sahip çıkarak kendisini atabeg ilân etti (1175).

Pehlivan'ın bu davranışı, yeni bir tahakküm devresinin başlıyacağına işaretti. Bu bakımdan bütün Irak-ı Acem ümerası birleşip Sultan Arslanşah'ı onun üzerine bir sefere ikna ettiler. Sultan da bu maksatla Azerbaycan'a yürüdü. Ancak Zencan'dayken Sultanın hastalığı arttı ve Hemedan'a dönmek zorunda kaldı. Sefere iştirak edemeyeceğini anlayan sultan, üvey kardeşi Pehlivan'ı yanına çağırdı. Bu davete uyan Pehlivan, sultanın huzuruna gelince aralarındaki husumet kalktı. Sultan onu atabeg tayin edip, devlet işlerini ona bıraktı.

Sultan Arslanşah'ın hastalığı gün geçtikçe artmaktaydı. Nitekim bu hastalıktan kurtulamayan sultan kırküç yaşındayken öldü. Onyedi yıla yakın bir süre sultanlık yapan Arslanşah'ı bir rivayete göre Pehlivan zehirlemiştir(1). Arslanşah, babası Sultan Tuğrul'un, kendisi için yaptırmış olduğu medresenin yanındaki türbeye defnolundu.

Hükümdarlığı esnasında, bütün devlet işleri Atabeg İldeniz tarafından yürütülmüştü. Kendisi İldeniz'in tahakkümünden kurtulmak için bazı teşebbüslere girişmek istediyse de bunlar annesi tarafından önlendi(2).

(1) el-Bundari, Zübdetü'n-Nusra, 268
(2) M.H. Yinanç, «Arslan Şah», İslâm Ansiklopedisi, I, 614-615

9 — SULTAN II. TUĞRUL (1176-1194)

a) Sultan İlan Edilmesi ve Devrindeki Olaylar:

Sultan Arslanşah ölünce, yerine küçük yaştaki oğlu Tuğrul, Atabeg Pehlivan tarafından sultan ilân edildi. Fakat onun sultanlığına ilk itiraz, amcası Mehmed'den geldi. Melik Mehmed, Huzistan hâkimi Şerefeddin Emiran'ın da teşvikiyle sultan olma hevesine kapılıp asker toplamak maksadıyle İsfehan'a gitti. Burada Atabeg Pehlivan'a darılmış bazı emîrler kendisine katılmaya başladılar. Gün geçtikçe Melik Mehmed'in gücünün arttığını gören ve Tuğrul adına devlet işlerini sevk ve idare eden Atabeg Pehlivan, kuvvetli bir ordu ile İsfehan üzerine yürüdü. Kafşud b. Kaymaz, gibi emirlerin kendisini desteklemesine rağmen Melik Muhammed, ağır bir bozguna uğrayıp Huzistan'a kaçtı. Fakat Huzistan hâkimi Şerefeddin Emiran, daha önce Tuğrul'u isyana teşvik etmiş olmasına rağmen, Atabeg Pehlivan'dan korkup Melik Muhammed'i ülkesine sokmadı.

Çaresiz bir durumda kalan Mehmet gitmiş olduğu Bağdat'ta da barınacak yer bulamayınca Fars atabegi Zengi'nin yanma gitti. Melik Mehmed'in peşini bırakmayan Pehlivan, Zengi'ye mektup yazıp Mehmed'i kendisine teslim etmesini istedi. Onu korkutmak maksadıyla da Fars ve civarında yağma ve tahribatta bulundu. Atabeg Zengi, Pehlivan'a karşı koyacak güçte olmadığı için Melik Mehmed'i ona teslim etmek zorunda kaldı. Mehmed'i ele geçiren Pehlivan, onu kısa bir süre sonra vaki olacak ölümüne kadar Sercihan kalesinde hapsetti.

Melik Mehmed'in saltanat iddiasını bu şekilde bertaraf eden Atabeg Pehlivan, komşu küçük devletlere haberler göndererek II. Tuğrul adına ülkelerinde hutbe okutmalarını istedi. Musul atabegliği, Fars atabegliği(1), Ahlat Ermenşahlar Devleti, Saltuklular ve Huzistan mahallî beylikleri, Atabeg Pehlivan'ın isteğine karşı çıkmayıp, Tuğrul adına para basıp hutbe okutarak, Irak Selçuklu devletinin yüksek hâkimiyeti altına girdiler(2).

---

(1) E. Merçil, Fars Atabegleri Salgurlular, 51

(2) M.A. Köymen, «Tuğrul II», **İslâm Ansiklopedisi, XII**, 2, 19; «Son Irak Selçuklu Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı», **A. Ü. Fen-Edb. Fak. Dergisi**, 13. sayı, 218

Atabeg Pehlivan, Abbasî halifesi el-Müstezî Biemrillah'a da müracaat ederek Tuğrul'un adının Bağdat'ta hutbede okunmasını istedi. Halife, Atabeg Pehlivan'ın denetimindeki Tuğrul'un komşu devletler üzerindeki hâkimiyetini görünce, onun adını sultan olarak hutbeye koyduğu gibi, ayrıca ona «*Rüknüddevle ve'd-Din Kasîmu Emiri'l-Mü'minîn*» lakabını da verdi.

b) Komşu Devletler ile Münasebetleri:

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra bağımsız hâle gelen Irak Selçuklu devleti, Atabeg İldeniz ile oğlu Atabeg Pehlivan zamanında toparlanma imkânı bulmuş ve kudreti artmıştı. Lâkin Irak Selçukluları gibi bölgede siyasî güçlerini artıran devletler de ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunlar arasında Harezmşahlar, Türkiye Selçukluları ile Eyyubî Devleti, Yakın ve Orta Doğu'nun kaderini etkileyecek birer siyasî teşekkül hâline gelmişlerdi.

Atabeg Pehlivan, Harezmşahlar devleti ile dostça geçinmeye büyük önem verdi. Aynı şekilde Abbasîler ile de iyi münasebetler kurdu. Fakat Nureddin Mahmud b. Zengî'nin ölümünden sonra, kudreti artan ve Musul atabegliği üzerinde hâkimiyet sağlamak isteyen Eyyubiler, Irak Selçuklu Devleti'nin en büyük rakibi olarak ortaya çıktı. Nitekim Eyyubî hükümdarı Selahaddin'in Irak Selçuklu devletinin tâbii olan Musul atabegliği topraklarına girmesi, Irak Selçukluları ile Eyyubileri karşı karşıya getirdi. Selahaddin'in müdahalesi üzerine Musul atabegi İzzeddin Mesud, Sultan II. Tuğrul'dan haklı olarak yardım talebinde bulundu.

Tuğrul adına devlet işlerini yürüten Atabeg Pehlivan, bu isteğe kayıtsız kalamazdı. Üstelik Selahaddin ertesi yıl (1183) Erbil ve el-Cezîre'ye yürüdü. Musul atabegliğine bağlı ve dolayısıyla Irak Selçuklu devletine bağlı olan Erbil hâkimi Zeyneddin Yusuf'a Atabeg Pehlivan'ın yardım etmesine rağmen Zeyneddin Yusuf, Selahaddin'in metbuluğunu tanımak zorunda kaldı. Böyle bir durum karşısında Musul atabegi İzzeddin Mesud'a kardeşi Kızıl Arslan komutasında Selçuklu kuvvetlerini yardıma gönderen Pehlivan, Selahaddin'in yeniden Musul'a müdahalesine ve Musul'u hâkimiyeti altına almasına sebep oldu(1).

Selahaddin Eyyubi'nin Suriye ve Irak'a müdahalesi, Irak Selçuklularının bölgedeki otoritelerinin zayıflamasına sebep oldu. Musul atabegliğinden sonra Bitlis hâkimi ile Artukoğulları da Selahaddin adına hutbe okutmaya başladılar.

(1) R. Şeşen, Salâhaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 50

Bu sıralarda Ermenşahlar hükümdarı II. Sökmen öldü Sökmen'in oğlu olmadığından yerine Beytemür adlı kölesi geçti. Böyle bir durumun yarattığı karışıklıktan faydalanan Atabeg Pehlivan, Ahlat üzerine yürüyünce, Beytemür kendisine tevcih edildiği takdirde tâbiliğini kabul edeceğini Selahaddin Eyyubi'ye bildirdi. Musul'u muhasara etmekte olan Selahaddin, Beytemür'ün bu teklifi üzerine muhasarayı kaldırıp Ahlat'a doğru hareket etti. Yolu üzerindeki Meyyafarikin (Silvan) kalesini de zaptetmek isteyen Selahaddin bir ay kadar zaman kaybedince, Beytemür Ahlat'ta duruma hâkim oldu. Beytemür'ün gayesi zaten Irak Selçukluları ile Eyyubiler arasındaki siyasi gerginlikten faydalanıp kendi hâkimiyetini devam ettirmekti. Nitekim bu politikasında da muvaffak oldu. Selahaddin ile Atabeg Pehlivan, Beytemür'ün Ahlat hâkimiyetini kabul etmekte anlaştılar (Ekim 1185).

Bir süre sonra Nusreteddin Ebû Cafer Muhammed Cihan Pehlivan, yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak öldü (Şubat 1186) (1). Atabeg Pehlivan herbirini bir ülkeye tayin edip önemli mevkilere getirmiş olduğu oğullarına Sultan II. Tuğrul'a isyan etmemelerini ve kardeşi Kızıl Arslan'a itaatkâr olmalarını vasiyet etmişti.

c) Kızıl Arslan ile Mücadelesi:

On yıl kadar Irak Selçuklu devletini idare eden Atabeg Pehlivan'ın ölümü üzerine o zamana kadar devlet işlerinden uzak tutulmuş olan Tuğrul, fiilen de sultan olmak istedi. Fakat Kızıl Arslan, Tuğrul'a fırsat vermeden atabeg sıfatı ile idarî işleri yürütmeye başladı. Bu husus gerek Tuğrul'u, gerekse kendi oğullarını iktidar sahibi yapmak isteyen Pehlivan'ın dul karısı İnanç Hatun'u memnun etmedi. Ordu ve devlet işlerinde yetkili kişiler, Tuğrul ve Kızıl Arslan taraftarı olmak üzere ikiye ayrılmaya başladılar. İnanç Hatun da sultanın safına geçti. Buna rağmen Kızıl Arslan'ı destekleyen komutanlar daha fazlaydı. Bunların hapiste bulunan Selçuklu meliklerinden birini sultan ilân etmelerinden çekinen Tuğrul, Pehlivan'ın isteklerini kabul etmek ve onu taraftarları ile birlikte Azerbaycan'dan hükümet merkezi Hemedan'a davet etmek zorunda kaldı

Kızıl Arslan, durumunu daha da kuvvetlendirmek için sultanın tarafını tutmuş olan komutanları hapsediyor, sultana danışmadan hükümet işlerini bildiği gibi yürütüyordu. Bu arada İnanç Hatun da boş durmamış, ölen kocasının komutanlarından Ayaba ile Rus'u kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. Bunlar, Sultan II. Tuğrul ile temasa

(1) F. Sümer, «Pehlivan», İslâm Ansiklopedisi, IX. 547

geçip anlaştılar. Kızıl Arslan bunların üzerine bir sefer tertip etti. Bu sefere katılmış olan sultan, bir fırsatını bulup kendisine bağlı kuvvetler ile Ayaba ve Rus'un yanına gitti. Sultanın kuvvetlerinin birden bire artması, Kızıl Arslan'ın endişelenmesine ve Azerbaycan'a çekilmesine sebep oldu.

Tuğrul, Kızıl Arslan'ın Azerbaycan'a çekilmesinden sonra, o sıralarda bulunduğu Rey'den Hemedan'a döndü ve gölge bir hükümdar olmaktan kurtularak devlet işlerini ele aldı. Fakat Kızıl Arslan'a karşı kendisine yardımcı olan Ayaba ile Rus'un aşırı nüfuz kazanmaları, diğer komutanlar arasında huzursuzluk yarattığı gibi, bu iki komutan arasında da geçimsizliğin başlaması, Tuğrul'un otoritesini sarstı. Sultan Tuğrul, huzursuzluğa sebep olan Rus'u yakalatıp hapsettirdi, ayrıca mallarını da yağmalattı. Sultanın bu davranışından endişelenen bazı komutanlar, Kızıl Arslan'ın yanında toplanmaya başladılar.

Kızıl Arslan, Abbasi halifesi en-Nâsır ile temas kurarak onunla bir antlaşma yaptı. Buna göre, Kızıl Arslan doğudan, halife de batıdan hücum ederek Tuğrul'u mağlup edeceklerdi. Halife, veziri İbn Yunus komutasında iyi techiz edilmiş bir orduyu Tuğrul'a karşı Hemedan'a gönderdi. Bunu duyan sultan, süratle harekete geçip Hemedan civarındaki Day Mere'de yakaladığı halifelik ordusunu ağır bir bozguna uğrattı ve Vezir İbn Yunus esir alındı (Mayıs 1188)(1).

Sultanın bu zaferi, etrafında Meraga hâkimi Alaüddin, Şumla ve oğlu Garsüddin gibi komutanların toplanmasına sebep oldu. Bunlardan Alaüddin'i oğlu Berkyaruk'a atabeg tayin eden sultan, Kızıl Arslan üzerine yürüdü. Hemedan civarında uzun süren çatışmalar neticesinde Kızıl Arslan, halifeden yeni kuvvetler temin etmek için Esedâbad'a çekildi.

Kızıl Arslan meselesini kısa bir süre için de olsa halleden sultan, kendisine tahakküm etmeye başlayan Ayaba'dan da kurtulmak istiyordu. Nitekim bir fırsatını bulup onu ve ona bağlı birkaç komutanı öldürttü. Sultanın bu davranışları, etrafında toplanmış olan emirleri ürküttü. Başta Pehlivan'ın oğlu Kutluğ İnanç olmak üzere bir çok komutan sultandan ayrıldılar. Hele Atabeg Alaüddin'in Meraga'ya dönmesi, sultanın ümitsizliğe kapılarak bayitahtını terk edip İsfehan'a sonra da Azerbaycan'a çekilmesine sebep oldu(2).

Diğer taraftan halifenin gönderdiği yeni kuvvetler ile harekete geçen Kızıl Arslan Hemedan'a geldi. Burada sultan taraftarlarını a-

(1) Ravendi. Râhatü's-Sudûr, 319-320; M.A. Köymen, Aynı eser, 222
(2) M.A. Köymen, Aynı eser, 223

ramak bahanesiyle Hemedan halkının evlerini yağmaladılar(1). Kızıl Arslan, sultan ile bir muharebeye girmeyi planlarken, halifeliğe bağlı askerler anlaşmazlığa düştü. Bu yüzden Bağdat askerleri, Kızıl Arslan'ı terk ederek geri döndüler.

Bu sırada Tebriz civarında bulunan Sultan Tuğrul, Azerbaycan'ı altüst ederek Hemedan'a geldi. Lâkin o, Hemedan'a gelince Kızıl Arslan Azerbaycan'a gitmişti. Bu sebeple iki taraf arasında bir muharebe yapılamadı. Sultanın meşguliyetinden istifade eden Kutluğ İnanç da İsfehan'ı bir süre kuşattıktan sonra ele geçirdi ve İsfehan şahnesini öldürdü. Kışı Hemedan'da geçiren sultan, baharda Kutluğ İnanç'ı cezalandırmak maksadıyla İsfehan'a doğru harekete geçti. Sultanın geldiğini duyan Kutluğ İnanç, amcası Kızıl Arslan'ın yanına kaçtı.

Sultan Tuğrul'a itimadı sarsılan komutanlardan biri, Kızıl Arslan ile irtibat kurup mektuplaşıyordu. Râvendî, «*Bu mektupların bir değnek içine konularak bir serhengi aracılığı ile Rey'e gönderildiğini*» kaydetmektedir(2). Bu yüzden sultan, askerine güvenemediği için Kızıl Arslan ile bir muharebeye girmeyip bir Türkmen beyi olan İzzeddin Hasan b. Kıfçak'ın yanına gitti. Buradan Eyyubî hükümdarı Selahaddin'e elçiler gönderen sultan, ondan yardım istedi.

Selahaddin, sultana yardıma hazır olduğunu, ancak Haçlılar ile meşgul olduğu için bizzat gelemeyeceğini, fakat kendisine bağlı emirleri yardıma göndereceğini bildirdi. Nitekim Selahaddin, Erbil hâkimi Zeyneddin Yusuf'a, İzzeddin Hasan b. Kıfçak'a ve Şehrizur naibine sultana yardım etmelerini emretti.

Fakat İzzeddin Hasan'dan başka hiç kimse sultana yardıma yanaşmadı. Buna karşılık Kızıl Arslan, durumunu kuvvetlendirmek için yeğeni Kutlug İnanç ile barıştı. Onun dul annesi İnanç Hatun ile evlendi. Bununla da kalmayarak güya sultan ile uzlaşmak istediğini Tuğrul'a bildirerek onunla bir antlaşma yaptı. Buna göre, Irak-ı Acem Sultan Tuğrul'a kalıyordu. Yapılan bu antlaşmaya inanan İbn Kıfçak, yanına toplamış olduğu Türkmenlerin memleketlerine dönmelerine izin verdi. Gelişmeleri yakından takip eden Kızıl Arslan, askeri yardımdan mahrum kalmış olan Sultan II. Tuğrul'un üzerine baskın düzenleyerek onu mağlup etti(3).

Sultan Tuğrul, sığınmış olduğu İbn Kıfçak'a ait kaleden Abbasi halifesi en-Nâsır'a oğlu Alparslan'ı göndererek affedilmesini, isterse

(1) Râvendî, **Râhatü's-Sudûr**, 322
(2) Râvendî, **Râhatü's-Sudûr**, 322
(3) Râvendî, **Rühatü's-Sudûr**, 332

huzuruna bizzat geleceğini ve lâyık görüldüğü takdirde ülkenin kendisine tevcihini rica etti. Halife, elbise yerine kefen giyerek elindeki kılıcıyla huzurunda yer öpen sultanın küçük yaştaki çocuğuna hil'at giydirip babasını affettiğini söyledi. Sultan Tuğrul'a da haber gönderip işler düzelinceye kadar bulunduğu yerde kalmasını bildirdi. Buna rağmen Kızıl Arslan'ı desteklemeye devam etti.

Sultan Tuğrul, topladığı bir kısım kuvvetlerle birkaç defa Kızıl Arslan ile muharebeye girdiyse de her seferinde mağlup olup geri çekildi. İbn Kıfçak'ın yanında daha fazla kalamayan sultan, Hemedan'a döndü. Artık eskisi gibi Hemedan halkı da sultana pek yüz vermiyordu. Kızıl Arslan, bir kere daha sultanı aldatmak için bir kısım komutanlarını sultanın yanına gönderdi. Bunlar, Kızıl Arslan'dan kaçtıklarını ve kendisine hizmet etmek istediklerini sultana söylediler. Bu sözlere inanan sultan, bunlardan sadakat yemini alıp bîat töreni düzenledi. Lâkin bu sırada Fahreddin Kutluğ Karakızî adlı bir komutan sultanın çetrine bir kılıç darbesi vurup sultan'ı yakaladı (Kasım 1192) (1).

Kızıl Arslan, sultan ile oğlu Melikşah'ı Aras nehri kenarında bulunan Kehran kalesine hapsetti. Daha sonra da Süleymanşah'ın oğlu Sencer'i hapis bulunduğu kaleden çıkartarak Irak Selçuklu tahtına oturttu. Fakat bir süre sonra halife ile anlaşan Kızıl Arslan, Sencer'i hapsederek kendi sultanlığını ilân etti. Böyle bir durumu, başta karısı İnanç Hatun olmak üzere bir çok komutanlar hoş karşılamadılar. Hattâ onlar Tuğrul'a haksızlık ettiklerini anlayarak Kızıl Arslan aleyhine bir ittifak oluşturdular ve onu çadırında içkili bir vaziyette uyurken öldürdüler.

Irak Selçukluları ülkesi, Kızıl Arslan'ın öldürülmesinden sonra ikiye bölündü. Azerbaycan Atabeg Bekr'e, Irak-ı Acem de Kutlug İnanç'ın hâkimiyetine geçti(2). Bunu takip eden günlerde Spehsalar Hüsameddin Dizmarî ile Emir-i Bâr Anasuglı, sultanı hapsetmiş olduğu Kehran kalesinden çıkardılar. Irak'a doğru ilerleyen Sultan Tuğrul'un yanında çok az kuvvet bulunuyordu. Hattâ öyleki Irak-ı Acem'deki her komutanın emrinde o kadar asker mevcuttu. Bu emirler, sultanın gücünü hafife alıp ciddi bir tedbir almadılar. İlk olarak Atabeg Ebû Bekr'in üzerine yürüyen sultan, onu mağlup ederek Irak-ı Acem'e yöneldi. Kendisine Türkmen asıllı Kafşud'un katılmasıyla daha da kuvvetlenen sultan, Kazvin dışında Kutlug İnanç'ı yendi (Haziran 1120).

(1) Râvendî, **Râhatü's-Sudûr**, 332
(2) Râvendî, **Râhatü's-Sudûr**, 333-334

Üçbin kişilik kuvvetiyle onbeşbin kişilik bir orduyu yenen sultan, Hemedan'a gelerek yeniden tahtına oturdu. Etrafa dağılmış olan komutanlar, yeniden onun hizmetine girdiler. Sultan ilk iş olarak çetrine kılıç indirmiş olan Fahreddin Kutlug'u ele geçirip oniki parçaya ayırtmak suretiyle öldürttü. Devlet işlerini düzene koyarak vezirliğe Hace Muînneddin Kâşî'yi getirdi.

II — IRAK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN YIKILIŞI

Atabeg Kızıl Arslan'ın öldürülmesinden sonra ortaya çıkan karışıklıktan faydalanmak isteyen Harezmşah Tekiş, Selçukoğullarının hakkını korumak bahanesiyle Irak üzerine yürüdü. Tekiş, Rey civarına gelip Taberek kalesini ele geçirdi. Bu sıralarda Sultan Tuğrul, ondört ay kadar kaldığı hapisten kurtulmuş ve Kutlug İnanç'ı mağlup etmişti. Esas gayesi Selçuklu ülkesine sahip olmak olan Tekiş, Sultan Tuğrul'un yeniden tahtı ele geçirip kuvvetlenmesi karşısında, sultan ile anlaşma yoluna gitti.

Tuğrul'a tâbi olmayı teklif eden Tekiş'in bu teklifi kabul olunmadıysa da o, Rey şehrini sultandan almaya muvaffak oldu. Böylece Irak Selçukluları ile Harezmşahlar arasında barış sağlandı. Fakat bu barış uzun sürmedi. Bir kısım emirlerin tahrikleri, iki taraf arasında gerginliğe sebep oldu. Sultan Tuğrul'un Taberek kalesini ele geçirip yıktırması, Harezmşah'ın yeniden harekete geçmesine sebep oldu. Ona Kutlug İnanç da yardıma koştu(1).

Sultan Tuğrul, Tekiş'in öncü kuvvetler komutanı Kutlug İnanç'ı yendi (Ocak 1194). Buna rağmen henüz Harezmşah tehlikesi atlatılamamıştı. Kutlug İnanç'ı da bir kısım emirler destekliyor, hattâ ona; «*Sultanı yakalar, sana teslim ederiz*» diyorlardı. Harezmşah Tekiş'in Semnan'a geldiği haberini alan Sultan Tuğrul da harekete geçti (Mart 1194). Bir birine yaklaşan iki ordu arasında barış müzakereleri başladı. Ancak bunlardan müspet bir netice elde edilemedi. Ordusunu tanzim eden Sultan Tuğrul, muharebe esnasında bizzat savaşmak için ileri atılınca, ordu mensupları onu yalnız bıraktılar.

Maiyetindeki az bir kuvvetle çarpışmayı azimle sürdüren sultan, gözüne isabet eden bir okla yaralanıp atından düştü. Karşısında düşmanı ve aynı zamanda üvey kardeşi Pehlivan'ın oğlu Kutlug İnanç'ı buldu. Sultan Kutlug İnanç'a kendisini Tekiş'e götürmesini söylediyse de o, sultanın boğazını keserek öldürdü. Sultanın başını ise Tekiş'e götürdü. Daha sonra cesedi, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tuğrul Bey'in türbesine defnolundu. 1119 yılında kurulmuş olan Irak Selçuklu Devleti, Sultan Tuğrul'un öldürülmesi ile yıkılmış oldu.

---

(1) Kutlug İnanç'ın annesi İnanç Hatun ile evlenen sultan, bir rivâyete göre onu bir süre sonra boğdurtmuştur (M.A. Köymen, Aynı eser, 229).

III — IRAK SELÇUKLULARINDA DEVLET TEŞKİLÂTI

A — DEVLET YÖNETİMİ VE SARAY TEŞKİLÂTI

Irak Selçuklularının devlet teşkilâtı, mahiyet itibarı ile Büyük Selçuklularınkiyle aynı idi. Yalnız devletin başında «*Sultanü'l-Muazzam*» lakabı ile bulunan sultan, Büyük Selçuklu sultanına tâbi idi. Bu durum, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar (1157) devam etti. Bu zamana kadar «*Sultanü'l-Âzam*» sıfatıyla Büyük Sultan Sencer'e bağlı olan Irak Selçuklu sultanları, daha sonra bağımsız birer sultan hâline geldiler.

Irak Selçuklu Devleti'nin saray teşkilâtı içinde; hâcipler, silahdârlar, candârlar, nedimler, ferraşlar ve taştdarlar vazife almaktaydılar. Hükümet işleri ise *Büyük Divân (Divân-ı Saltana)* tarafından yürütülmekteydi. Bu divâna ise mali işlere bakan *Divân-ı İstifa*, mali ve idari işlerin kontrolünü yapan *Divân-ı İşraf*, yazışma işlerini yürüten *Divân-ı İnşa* ve askeri işleri yürüten *Divân-ı Arız* gibi divânlar bağlıydı.

Irak Selçuklu Devleti'nde yargı, *şer'î* ve *örfî* olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Şer'i işlere bakan kadıların başkanına *Kadı'l-Kudad* denilirdi. Kadılar ayrıca tereke, hayrat ve vakıfların idaresine de nezaret ederlerdi.

B — ORDU

Irak Selçuklu Devleti ordusunu da Büyük Selçuklu ordusu gibi üç kısımda mütalâa etmek mümkündür. Bunlardan Gulâman-ı Saray, sultanın bir nevi muhafız birliği idi. Bunların bir kısmı saray içi hizmetlerde kullanılırdı. Ordunun esas unsurunu sipahiler meydana getirmekteydiler. Sultan Mesud zamanında sipahilerin mevcudunun onbeşbin kadar olduğu bilinmektedir. Ayrıca merkeze bağlı atabeglikler ile eyaletlerde de asker beslenmekteydi.

Meselâ, Irak Selçuklu Devleti'ne bağlı Musul atabegliği ordusunun asker sayısı sekizbin civarında idi. Üçüncü kısım ise yardımcı kuvvetlerdi. Bunlar sefer esnasında ya bir ücret karşılığı veya ganimetten pay almak için orduya katılan gönüllülerdi. Büyük Selçuklularda görmediğimiz, fakat Irak ve Suriye'nin büyük şehirlerinde rastladığımız *el-Ahdas* denilen milis kuvvetleri, gereğinde orduya yardım-

cı olmaktaydılar. Ordu içerisinde ayrıca, «neffatun» denilen neftçiler, «heccarun» tabir edilen mancınıkçılar, «sunna» denilen ustaların yanısıra, cerrahlar, imamlar ve kadılar vazife görmekteydiler.

C — İKTİSADİ VE İCTİMAİ HAYAT

Irak Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu topraklar üzerindeki en önemli yerleşme merkezleri, Hemedan, İsfehan, Musul, Samerra (Tedmür), Erbil ve Halep gibi şehirlerdi. Bu şehirlerin bir kısmı doğrudan doğruya merkeze bağlı, bir kısmı ise tâbi atabeglerin idaresi altında bulunuyordu. Her biri bir ticaret merkezi olan bu şehirlerde dokumacılık ve el sanatlarının yanısıra ziraat da çok gelişmişti. Büyük Selçuklu sultanlarından Melikşah ile Sencer zamanında Horasan ve Harezm'de olduğu gibi Irak'ta da açılan sulama kanalları sayesinde ziraî istihsal çok artmıştı. Musul bu sayede meyve ve sebze üretiminin yanısıra pamuk ziraatında da önemli bir merkez durumundaydı.

Özellikle Sud, Sarmin ve Samerra, sabun; Cebelü's-Sumak, mutfak eşyası imalinde meşhur merkezlerdi. Erbil'de de pamuk ziraatı yaygındı. Bu bakımdan dokuma sanayii büyük bir gelişme göstermişti. Bu devirde Türkler, genellikle Kuzey Irak bölgesinde yaşıyorlardı. Kuzey Irak, coğrafi bakımdan dağlık ve yaylalık bir yapıya sahip olduğundan hayvancılığa daha elverişliydi. Bu sayede deri sanayii Kuzey Irak'ta büyük bir gelişme göstermiştir.

İktisadi hayatın gelişmiş olması Irak'ta ictimai hayatın da yükselmesine sebep oldu. Ahmed b. Münir, el-Kaysarani, Müslim b. el-Hazır el-Hamevi gibi şairlerin yanısıra el-Azimi ve İbnü'l-Esîr gibi tarihçiler de bu devirde yetişmiştir(1).

(1) Mimari eserler hakkında yeterli bilgi, Atabegler bölümünde verildiğinden burada ayrıca ele alınmamıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SURİYE SELÇUKLULARI

I — TÜRKLERİN SURİYE VE FİLİSTİN'E İLK GİRİŞİ

Selçukluların bir devlet kurmalarını sağlayan Dandanakan savaşından (23 Mayıs 1040) sonra Selçuklu fetih ve genişleme hareketleri, özellikle batı yönünde büyük bir gelişme göstermiştir. Gerek ilk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, gerekse Selçuklu melikleri, Rey - İsfehan bölgesiyle Azerbaycan ve Arran'dan sonra Bizans hâkimiyetinde bulunan Anadolu'ya da akınlara girişmişler, hattâ Malatya ve Sivas'a kadar Selçuklu askerî harekâtını yaymışlardır. Önceden hazırlanan planlar uyarınca yürütülen bu fetih hareketlerine katılan Selçuklu emirleri ve Türkmen beyleri, çeşitli vesilelerle XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kumandaları altında bulunan kuvvetlerle Suriye ve Filistin'e gelerek bu ülkelerin fethini ve dolayısıyla buralarda bir Selçuklu Devleti'nin kurulmasını sağlamada önemli roller oynamışlardır. Kaynaklardaki bilgilere göre, Suriye ve Filistin'e Türklerin ilk girişini temsil eden belli başlı emîr ve Türkmen beyleri Hanoğlu Harun, Afşin, Sunduk (Sandak), Kurlu, Atsız ve Şöklü'dür.

Suriye'ye ilk giren Hanoğlu Emîr Harun et-Türkmani, komutası altında bulunan bin Türkmen (Oğuz) atlısıyla Anadolu'dan Halep bölgesine gelmiştir. Yalnız Zübdetü'l-Haleb'de bulunan bir kayda göre, adı belirtilmeyen bir Türk hükümdarının(1) oğlu olan Harun, babasına kızarak ondan ayrılmış, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya yapılan Selçuklu askerî harekâtını yöneten birçok melik ve emîrler ara-

(1) **Zübdetü'l-Haleb'de** (I, 294) Harun'un, «Bir Türk hükümdarının oğlu (Bu takdirde, merkezleri Semerkant olan Karahanlılar devletinin batı kolu hükümdarlarından Ebû İbrahim I. Tamgaç Han b. Nasr'ın (444-460 / 1058/1067-1068) oğullarından birisi olduğu düşünülebilir) olarak belirtmesi yanında, yine aynı **müellif** (II, 9) yalnızca «**Melik**», **Miratü'z-Zaman'da** (100, 122) **Emîrü'l-Guzz ve Türkmani**, **el-Kâmil'de** (IX, 233) **Türkmani**, **Zeylü Tarih-i Dımaşk'da** (93) ise **Türki** olarak vasıflandırılmaktadır. Böylece Harun'un Oğuz boylarından birisine mensubiyetinden ziyade buyruğuna giren Türkmen (Oğuz)lerden dolayı ona bu sıfatın verildiği hususu, gerçeğe daha yakın görünüyor.

sında, Selçuklu hizmetinde bulunan atlılarla(1) birlikte Diyarbekir bölgesine gelmiştir. Bu bölge(2) Selçuklu vasalı Mervanoğulları beyliğinin yönetiminde bulunuyordu. Bu ailenin Âmid hâkimi Said ile kardeşi Meyyafârikin (Silvan) emiri Nizamüddevle Nasr arasındaki anlaşmazlık dolayısıyla, Nasr'ın Âmid'i ele geçirmesinden kaygı duyulmuş ve Kadı Ebû Ali, bu sıralarda Diyarbekir bölgesinde bulunan Harun'u yardıma çağırarak böylece Nasr'ın girişmesi muhtemel bir harekâtına karşı daha kuvvetli bir duruma geçmiş oldu. Fakat Nasr, kardeşine karşı giriştiği mücadelede başarılı bir duruma gelmiş ve Harun, durumun kendi aleyhine ciddileştiğini görerek süratle Âmid'den uzaklaşmıştı. Ancak yolda Arap Temimoğulları(3) kabilesinin saldırısına uğramış ve onlar tarafından esir alınmıştı. Kaynaklara göre; Temimoğulları kabilesinin elinden kurtulan Harun, beraberindeki Oğuzlarla Diyarbekir bölgesinin güneyindeki Bizans sınırlarına (Sugûr, uç) akınlara başlamıştır. Öyle ki; bu akınları durdurmada güçlük çeken uçlardaki halk, Harun'un istediği vergi niteliğindeki mal ve paraları vermek suretiyle onunla anlaşma yapmak zorunda kalmışlardı.

İmparator Konstantin X. Dukas, Harun'un Bizans topraklarına karşı giriştiği akınları durdurabilmek için onun Bizans hizmetine geçmesini sağlamış ve uç bölgelerine akınlar yapan öteki Selçuklu birliklerine karşı onu kullanmaya çalışmıştır. Harun'un Bizans topraklarına birkaç akın daha yapmasına rağmen imparator, uç bölgelerini kısmen de olsa savunmak maksadıyla onu Bizans hizmetinde tutmakta fayda görmüştür(4). Böylece Harun, Bizans sınır bölgelerinin savunmasında görev yapmaktayken Halep Mirdasoğulları emirliği tahtında bulunan, fakat tahtın öteki müddeisi ve Kilâboğulları kabilesinin bir kısım kuvvetlerine sahip olan yeğeni Mahmud'un Haleb'e kar-

(1) İbnü'l-Adim. **Zübdetü'l-Haleb**, I. 294; Sıbt b. el-Cevzi. **Mir'atü'z-Zaman**, 122 (Bu eserde 500 Oğuz atlısı).

(2) Diyarbekir bölgesi. Âmid (Ortaçağda Amida, Selçuklular devrinde Kara Âmid), Meyyafârikin (Silvan), Erzen ve Mardin illeri ile Siirt, Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf), Düneysir (Koçhisar, Kosar Köyü, Kızıltepe), Maden, Gölcük, Atak, Erganî, Çermik, Savur, Cizre vs. gibi otuza yakın kaleyi içine almakta idi (Geniş bilgi için bkz. **el-A'lâkü'l-Hazire**, varak 43b vd.; İ.A. «Diyarbekir» mad).

(3) Büyük Mudar kabilesine bağlı olan göçebe Temim kabilesinin yurtları Arabistan'ın doğu bölgesinin büyük bir kısmını, aşağı yukarı bütün Necd'i, Bahreyn ile Yemâme'nin bir bölümünü kapsamaktadır ki; sınırları güneyde Dehnâ bozkırlarına, kuzeyde ise Fırat kıyılarına kadar uzanmaktadır. Geniş bilgi için bkz. İA. «Temim» mad.

(4) Sıbt b. el-Cevzi. **Mir'atü'z-Zaman**, 122: C. Cahen, **La Premiére Pénétration**, 26

şı herhangi bir saldırısından ciddi olarak kaygılanan Esedüddevle Atiyye tarafından yardıma çağrıldı. Çağrıyı kabul eden Harun, derhal adamlarıyla Diyarbekir bölgesinden ayrılarak Haleb'e gelmiş ve el-Hâzır semtinde konaklamıştır. Mir'atü'z-Zaman'daki bir kayda göre(1); Emir Atiyye, Harun ve askerlerinin çeşitli giderleri için her ay onbirbin altın vermeyi kabul etmiştir (456-457/1064-1065)(2).

Arap olmayan Harun ve adamlarının Atiyye'nin müttefiki olarak Haleb'e gelmesi, Kuzey Suriye'de, özellikle Halep bölgesinde cereyan eden siyasi olaylarda daima önemli roller oynayan kalabalık Kilâboğulları kabilesi üzerinde ve Halep Mirdasi emirliğini elinde tutan Atiyye aleyhinde olumsuz bir etki yapmıştır. Nitekim kendi siyasi hedefleri istikametinde bu durumdan faydalanmasını bilen Mahmud, kumandası altına almayı başardığı çok sayıdaki Kilâboğulları kuvvetleriyle Haleb'e yürümüş, fakat özellikle Harun'un başarılı savunması sonucu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu yenilgi üzerine Mahmud, Halep emirliğine sahip olma arzusundan vazgeçmiş; Halep, Rahbe, Menbiç, Azaz, Bâlis ve yöreleri amcası Atiyye'nin, başta Esarib olmak üzere eskiden beri elinde bulundurduğu yerlerin de yine kendisinde kalması şartıyla amcası ile barış yapmak zorunda kalmıştır (Muharrem 457 / Aralık-Ocak 1064-1065)(3).

Yeğeni Mahmud ile anlaşmazlığı şimdilik sona eren Atiyye, Halep yerli muhafızları (Ahdâs)(4) ve Harun'un komutasındaki Oğuzlarla birlikte Antakya'ya bağlı Bizans topraklarına akınlar yapmış, bu arada yörede bulunan Kemnûn kalesini fethederek pek çok ganimet ele geçirdikten sonra Haleb'e dönmüştür. Bizanslılara karşı ilk defa kazanılan bu yöresel başarı üzerine şehir dışında el-Hâzır semtinde konakladığını belirttiğimiz Harun ve adamları Emir Atiyye ile birlikte Haleb'e girdiler. Bununla birlikte Atiyye bundan böyle Türkmenlerle birlikte şehir içinde yaşamasını istediği anlaşılan Harun'un Haleb'i ele geçirmeyi amaçlayan muhtemel bir hareketinden kuşkulanmaya başladı. Ayrıca Halep halkı da silâhlı, üstelik Arap olmayan bir zümrenin aynı sosyal haklarla aralarında yaşamalarına pek taraftar

(1) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 122

(2) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 122; İbnü'l-Âdim, **Zübdetü'l-Haleb**, I, 294-295; İbnü'l-Kalanisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 94; Azimi, 180 b; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, IX, 233-234

(3) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, I, 295; **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 94; Azimi, 180b

(4) Tekili hades, Ortaçağda «Devlet, veya bir kentin yerli muhafız teşkilâtı kuvvetleri» demek olan bu sözcüğün çeşitli anlamları hakkında bkz. R. Dozy, **Supplement aux Dictionnaires Arabes** (Paris 1927), I, 257-258; C. Cahen, **EI2** «al-Ahdâs» mad.

görünmüyordu. İşte bütün bu olayların etkisi altında kalan Atiyye, bir gece Harun'un Türkmenleri uykuda iken, Halep yerli muhafızlarına emir vererek onlara bir baskın düzenledi. Halep askerleri, bu baskın sırasında bir kısım Türkmen askerini öldürdükten başka onların at ve silahlarından pek çoğunu da yağmaladı (Safer 457 / Ocak - Şubat 1065). Böylece müttefiki durumunda bulunan Atiyye'nin ihanetine uğrayan Harun, kendilerini güvencede görmediği Halep'ten adamlarıyla birlikte ayrılmak zorunda kaldı.

Harun'un Türkmenlerinden bir bölüğü Fırat ırmağını geçip el-Cezire topraklarına girmişlerse de buralarda yurt tutan Arap Nümeyr-oğulları kabilesinin(1) saldırılarına uğramış ve taciz edilmişlerdir. Bu saldırılardan kurtulabilenler, geri dönüp Fırat'a yaklaştıkları sırada bu defa da kalabalık Bizans kuvvetlerine rastladılar. Hiç bir kayıp vermeden Fırat'ı geçmeyi başaran bu Türkmenlerle Bizanslılar arasında bir çarpışma yapılmış ve çok sayıda Bizans askeri öldürülmüştür. Türkmen-Bizans çatışmasından sonra da bu bölgelerde oturan Kureyzoğulları ve Ka'boğlu Rebîa gibi Arap kabileleri, sözkonusu Bizans kuvvetleriyle savaşmışlardır(2).

Halep Mirdasi emiri Atiyye'nin ihanetine uğraması sonucunda, beraberindeki Türkmenlerle birlikte Halep'ten ayrılan ve kuvvetlerinden bir kısmını kaybeden Harun, bir süreden beri Halep Mirdasî emirliği tahtını ele geçirmek isteyen, fakat başarılı olamayan Mahmud'a elçiler göndermiş; daha önce, amcası ve rakibi Atiyye ile birlikte kendisine karşı mücadelelere giriştiği için özür dileyerek kendisiyle işbirliğine ve yardıma hazır olduğunu bildirmiştir. Esasen içinde, Halep tahtına sahip olma emelini besleyen Mahmud, Harun'un bu teklifini kabulde hiçbir sakınca görmemiş, aksine buna çok memnun olmuştur. Bunun üzerine Harun, buyruğu altındaki Türkmen süvarileriyle bu sıralarda Sermin'de bulunan Mahmud'a katılmıştır(3).

(1) Fakir ve geçim imkânlarından mahrum olmaları sebebiyle eskiden beri yağma ve yol kesicilik yapmalarıyla ünlü olan bu kabile, Arap yarımadasında Yemâme'nin batısı ile Hima Zeria arasında aşılması güç, verimsiz bir arazide oturuyorlardı. Bununla birlikte Arap kabileleri arasında Nümeyr adını taşıyan küçük guruplar da görülmektedir. el-Cezire'de oturan sözkonusu bu Nümeyroğulları'nın hangi kabileye bağlı olduğunu bilemiyoruz. Bununla birlikte bu kabile de başka Arap kabileleri gibi, Güney Arabistan'dan el-Cezire'ye göçedip yerleşmiştir. Bu hususta geniş bilgi için bkz. İA. «Nümeyr» mad.

(2) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, I, 295-296; Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 122; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 92; Azimi, 180 b; krş. Honigmann, 116

(3) İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 92; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, I, 296; Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 122; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, IX, 233-234; Azimi, **Tarih**, 180b

Çok geçmeden Harun, Mahmud'la birlikte Haleb'i ele geçirme hazırlıklarına başladı. Uzun süreden beri Halep Mirdasi emirliğine sahip olamayan Mahmud, kendisini destekleyen kalabalık Kilâboğulları kuvvetlerinden başka bu defa Harun'un da yardımını kazanmak suretiyle amcası Atiyye'ye karşı daha güçlü bir duruma gelmiş oldu. Arap kuvvetleri ve Harun'un komuta ettiği Türkmenlerden oluşan bir ordu ile harekete geçen Mahmud, Haleb'in kuzeyindeki Mercidâbık yönüne doğru ilerledi. Öte yandan yeğeninin harekâtını yakından izlediği anlaşılan Emir Atiyye, özellikle Büyük Kilâboğulları kabilesinin Amir b. Kilâb gurubuna bağlı Ebû Avf kolu ile öteki Arap kabilelerinden derlediği kuvvetlerle Mahmud ve Harun'a karşı saldırıya geçti. Her iki taraf kuvvetleri arasında *Mercidâbık*'ta yapılan savaşta (11 Cemaziyelâhir 457 / 20 Mayıs 1065) Atiyye yenilerek çekilmiş ve süratle Haleb'i savunma hazırlıklarına koyulmuştur. Fakat kendisini izleyen Mahmud ve Harun, süratli hareket edip Haleb'i kuşatmaya başladılar. Atiyye'nin şehir içinde çok miktarda yiyecek maddesi depo etmesi sebebiyle kuşatma 102 gün gibi oldukça uzun bir süre devam etmiş, fakat daha sonraki günlerde başgösteren yiyecek sıkıntısı ve özellikle Türkmen askerlerin şiddetle kuşatmayı sürdürmeleri sonucunda, kent daha fazla dayanamamıştır.

Mahmud, 457 yılı Ramazan ayı ortalarında (Ağustos 1065 sonları) Haleb'e girerek hâkimiyetini ilan etti. Atiyye ile yaptığı anlaşma gereğince, kendisinin Halep ve güney yörelerini almasına karşılık ona Rahbe, Azaz, Menbiç, Bâlis ile Haleb'in kuzey ve doğusundaki yerleri verdi. Gerçekten de Mahmud, Harun ve adamlarının şehre girmelerine izin vermemiş; onların Halep'ten uzak kalmalarını sağlamak maksadıyla Harun'a Maarratü'n-Nûman'ı ıkta suretiyle vermiştir(1). Harun, emrindeki Türkmenlerden başka kendisine katılan Türk, Uç'lu (2) Deylemli ve Kürtlerden oluşan bin kişilik bir askeri kuvvetle ve bütün ağırlıklarıyla Maarratü'n-Nûman'a gelip şehrin namazgâhında konaklamıştır (457/1065)(3). Harun'un ıkta yeri olan bu kentteki

(1) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, I, 297; II, 9; Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 124; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 93; Azimi, 181a; krş. Honigmann, 117

(2) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 10

(3) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**'de (II, 10) bunların Karlukların Uç kentlinden oldukları belirtiliyor. Arap kaynaklarında Uş imlasıyla da yazılan (bkz. İbn Hurdadbih (Yay. M. J. De Goeje 1889), **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, (30, 208) ve Kaşgarlı'da (**Divanü Lugati't-Türk**, I, 35 ve harita) Uç şeklinde kaydedilen bu Karluk kenti (Ayrıca bkz. Yakut, **Mu'cemü'l-Buldan**, I, 397) Özkent'in günaybatısında bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz. G. Le Strange, **The Lands of the Eastern Caliphate** (Cambridge 1980), 478-479 ve harita nr. IX).

faaliyetleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Yalnız İbnü'l-Adim, Harun'un çoğunluğu Türkmen olan değişik unsurlardan meydana gelen askerlerinin, bu yörelerde hiç bir yağma ve talanda bulunmadıklarını, Araplara ait bağ ve bahçelerden gerekli bütün ihtiyaç maddelerini ancak para karşılığında aldıklarını, hatta hayvanlarını dahi parayla sulattıklarını özellikle belirtmektedir. Yağma ve müsaderenin sıradan olaylar hâline geldiği bir dönemde, Harun ve askerlerinin bu dürüst davranışlarına rağmen Maarratü'n-Nûman halkı onlardan son derece kuşku ve korku duymakta idi. Herhalde bu sebeple olsa gerek Emir Mahmud, Harun'a Maarratü'n-Nûman yerine adı belirtilmeyen başka bir yeri ıkta olarak vermiştir(1).

Fatımi halifesi el-Mustansır'ın kendisine karşı olmasına rağmen Harun, emrindeki Türkmen atlıları ve yine komutası altına verilen Kilâboğulları kuvvetleriyle harekete geçerek Haleb'e bağlı olmasına rağmen Bizanslıların elinde bulunan stratejik önemi hâiz Artah kalesi üzerine yürüyüp kuşatmaya başladı. Beş aya yakın bir süre devam eden kuşatma sırasında, kalabalık bir Bizans birliği de gelip kalenin Antakya kapısı önünde karargâh kurmuştu. Bizans komutanları, Artah ve birkısım Bizans topraklarının durumu hakkında Harun'a bir anlaşma teklifinde bulunmuşlarsa da bu teklif kabul edilmemiştir. Kuşatmaya devam eden Harun, 27 Şaban 460 (1 Temmuz 1068)'da Artah'ı ele geçirmeyi başardı(2). Bizans'ın Antakya savunması bakımından önemli olan Artah kalesinin fethi, İslâm sınırlarının Antakya'ya biraz daha yaklaşması ve özellikle Halep bölgesinin güvence altına alınmış olması yönünden büyük bir başarı olmuştur. Artah'ın fethinden hemen sonra yine bu yörelerde bulunan İmm kalesi de Harun tarafından alınmıştır(3).

Romanos Diogenes, 1068 yazında Kuzey Suriye'ye geldi ve Halep bölgesinde yağma ve tahrip akınlarında bulundu. Bunu Halep için tehlikeli gören Emir Mahmud, Harun komutasındaki Türkmenlerle Araplardan özellikle Kilâboğulları kabilesinden oluşturduğu bir orduyla harekete geçerek Haleb'in kuzey yörelerine Diogenes tarafından bırakılan Bizans kuvvetlerine karşı bir saldırıya geçti. Yapılan yoğun çarpışmalar sonunda Bizans kuvvetleri, geri çekilmekten başka bir şey yapamadı. Menbiç'i daha yeni ele geçirmiş olan Diogenes, bu yenilgi ve bozgunu haber alır almaz, derhal buradan hareketle Ha-

(1) İbnü'l Adim, **Zübdetü'l Haleb**, II, 10

(2) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 13 vd.; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, IX, 234; Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 136; Honigmann, **Aynı eser**, 117; Cl. Cahen, **La Premiére Pénétration**, 26, 31

(3) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 136

lep yakınlarına gelip karargâh kurdu. İmparatorun gelişini yakından izleyen Harun ve Mahmud, hiç vakit kaybetmeksizin şafakla birlikte bu defa imparatorun karargâhına ansızın saldırarak kuşatmayı başardılar. Burada Türkmen-Arap kuvvetleriyle Bizans kuvvetleri arasında amansız bir çarpışma başladı. Diogenes, 20 Kasım 1068 gecesi kuvvetlerini sessizce ve büyük bir gizlilik içinde harekete geçirerek kendilerini kuşatmış bulunan Türkmen ve Arap askerlerinin çadırlarına saldırtarak bunları ateşe verdi.

Böylece kuşatmadan kurtulan imparator, yeniden Menbiç'e döndü. Bununla birlikte Diogenes, çok geçmeden Halep yörelerinde, yiyecek sağlamak maksadıyla birkaç yağma akınında bulunduktan sonra, daha önce Harun'un fethettiği Artah kalesi üzerine yürüdü. Harun ve Mahmud, kuvvetleriyle onu karşıladılarsa da (1068-1069) bozulup çekilmek zorunda kaldılar. Çok geçmeden imparator, Artah kalesini ve daha sonra da güneydeki İmm kalesini ele geçirmede pek güçlük çekmedi(1).

Sultan Alparslan'ın ünlü komutanlarından olan Bekçioğlu Emir Afşin, Ahmedşah ile birlikte Anadolu'da fetihler yapmakla görevlendirilen Selçuklu emiri Gümüştegin'in maiyyetinde, Murad ve Dicle ırmakları havzalarıyla Nizip ve Hısn-u Mansur (Adıyaman) yörelerine akınlarda bulunup (1066-1067), bu bölgedeki Bizans kuvvetlerini yenilgiye uğratmış ve daha sonra Anadolu fetihlerinde Selçuklu harekât üssü hâline gelen Ahlat'a dönmüştü. Afşin, Gümüştegin'i sebebi bilinmeyen bir kavga sırasında öldürmesi sonucunda sultanın gazabından korkarak beraberindeki süvarilerle Ahlat'tan ayrılıp batı yönüne hareketle Bizans topraklarına akınlara başladı. Onun kuvvetlerinden bir bölük, Gaziantep'in kuzeybatısındaki Dülük (Doliche) yörelerine gelmiş, bin kişilik başka bir bölük ise Antakya yörelerine girip (Ağustos 1067) buraları istilâ ve yağma etmişlerdir.

Daha sonra Afşin, Malatya'ya yönelmiş, burada kendisine karşı çıkan bir Bizans kuvvetini bozguna uğrattıktan sonra Tohma vadisi boyunca ilerleyerek Kayseri ve yörelerine akınlar yapmıştır. Burada da fazla kalmayan Afşin, Karaman yörelerine (Lycaenia) akınlarda bulunmuş, çok geçmeden Toros ve Gavur dağlarını aşarak Haleb'e gelmiş ve Bizans ülkesinden elde ettiği çeşitli malları Halep pazarlarında satmıştır (1067 sonları)(2). Afşin, ertesi yıl (1068) yeniden

(1) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 136; Azimi, 181b. (Burada Azaz'ın da alındığı belirtiliyor). **Ebu'l-Ferec**, I, 319

(2) Afşin'in Anadolu'daki harekâtının ayrıntıları hakkında bkz. **Anadolu'nun Fethi**, 60-61, 65-66, 68; O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, 109 vd.; M. A. Köymen, **Alp-Arslan ve Zamanı**, 41 vd.

Antakya üzerine yürüyüp akınlarda bulunmuştur. Afşin, Antakya'da iken Gümüştegin'i öldürmesi sebebiyle kendisine kızan Sultan Alparslan'dan bir af mektubu almış, bunun üzerine Kuzey Suriye'de çok kalmayıp Antakya'dan yüzbin altın, değerli giysiler ve savaş aletleri aldıktan sonra atlılarıyla birlikte sultanın huzuruna çıkmak üzere buradan ayrılmıştır (Nisan 1068)(1).

Selçuklu İmparatorluğu'nun ileri gelen emirlerinden olan ve Malazgirt meydan savaşında Ahlat Selçuklu kuvvetleri komutanı sıfatıyla ilk öncü savaşını kazanarak büyük bir başarı elde eden Sunduk et-Türki, 461-462 (1069-1070) yılında Afşin, Ahmedşah ve Demleçoğlu Mehmed gibi emirlerle birlikte Anadolu'da istilâ ve fetihlerde bulunmaktaydı. Kendisinden daha önce Kuzey Suriye'ye gelip bazı harekâtta bulunan Afşin gibi, Sunduk da komutasındaki kalabalık Türkmen süvarileriyle gaza yapmakta olduğu Anadolu'dan 462 yılı başlarında (1069 sonları) Kuzey Suriye'ye gelmiştir. Kurlu ve beraberindeki Türkmen beylerinin komutaları altındaki Nâvekiyye Türkmenlerinin Filistin ve Dımaşk yörelerinde fetihlerde bulunup Selçuklulara tâbi bir Türkmen Beyliği kurma yolunda faaliyetlerde bulundukları sıralarda, Mirdasoğulları emirliğinin yönetiminde bulunan Halep bölgesine giren Emîr Sunduk'un kuvvetleri, kuzeyden güneye doğru Haleb'e bağlı Utîk (Artik), Cezr köyleriyle Maarratü'n-Nûman ve daha güneyde Kefertâb, Hama, Humus ve Rafeniyye bölgelerine kadar olan yerleri yağma akınlarına uğratmıştır. Kışı Suriye'de geçiren(2) Sunduk, Emir Mahmud'dan değerli armağanlar aldıktan sonra kuvvetleriyle birlikte 1070 yılı ortalarında Anadolu'da yeniden harekâta devam etmek üzere, Suriye'den ayrılmıştır(3).

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 11-12; İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam**, VIII, 255; Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 139

(2) Kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere, kış aylarında Anadolu'nun soğuklarına dayanamayan Türkmen kitleleri, bu aylarda daha ılık bir iklimin hüküm sürdüğü Suriye'ye inmekteydiler.

(3) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 16. Sunduk Bey daha sonraki bölümlerde anlatılacağı üzere Afşin, Ahmedşah, Demleçoğlu Muhammed gibi emirlerle birlikte Sultan Melikşah'ın emriyle Suriye Meliklığı'ne atanan Tutuş'un maiyyetine verilmiştir.

II — FİLİSTİN'DE BİR TÜRKMEN BEYLİĞİNİN KURULMASI

Hanoğlu Harun, Afşin ve Sunduk'un Kuzey Suriye'de çeşitli siyasi ve askeri faaliyetlerde bulundukları sırada (1069-1070) Nâvekiyye(1) adlı kalabalık bir Türkmen kitlesi, Filistin'e gelip yerleşti. Bilindiği üzere Nâvekiyye Türkmenleri, Sultan Alparslan'ın enîştesi (Gevher Hatun'un kocası) Erbasgan'ın komutası altında, öteki Selçuklu emirleriyle Anadolu'da Bizans'a akınlarda bulunuyordu. Erbasgan'ın sultana karşı itaatsizlik etmesi ve isyana kalkışması üzerine kendisini tedip için Emir Afşin görevlendirildi. Afşin'in kendisini izlemeye başlaması üzerine Erbasgan, batı yönüne hareketle Kızılırmak kıyılarına ulaştı. Bu sıralarda o, Bizans imparatoru Romanos Diogenes tarafından Anadolu'daki Selçuklu akınlarını durdurmakla görevlendirilen Manuel Komnen ile Sivas civarında yaptığı savaşta onu ağır bir yenilgiye uğratmış, hatta onunla birlikte Nikephoros Melissenos'u da esir almayı başarmıştı. Çok geçmeden Erbasgan'ın sultana karşı isyan durumunda olduğunu öğrenen Manuel, onu Bizans'a sığınmaya ikna etti. Bunun üzerine Erbasgan, başta Manuel ve Nikephoros olmak üzere, alınan bütün esirleri karşılıksız olarak salıvermiş ve sultanın gazabından korktuğu için yakınlarıyla İstanbul'a gelerek Bizans'a sığınmıştı. İmparator Romanos Diogenes tarafından parlak bir törenle karşılanan Erbasgan'ın Bizans'a sığınması üzerine, ona bağlı Nâvekiyye Türkmenleri, başka beylerin önderliğinde Bizans'a akınlarını sürdürdüler.

Bunlardan bir kısmı, bilinmeyen sebeplerle, Kurlu et-Türkî, Uvakoğlu Atsız ve kardeşleri, ayrıca Şöklü gibi beylerin yönetimleri altında, Mısır Fatımîlerinin hâkimiyetindeki Filistin'e gelerek istilâ ve fetih hareketlerini bu ülkede sürdürdüler ve burayı yurt tuttular. İbnü'l-Adîm'in, «*Filistin'e giren ilk Türk unsuru*» olarak vasıfladığı(2) bu üç-dörtbin çadırlık Nâvekiyye Türkmenleri, Kurlu Bey ile diğer

---

(1) Nâvekiyye kelimesi üzerinde henüz ciddi bir araştırma yapılmamıştır. Bu konuda ileri sürülen fikirler hakkında bkz. M. F. Köprülü, **Belleten**, I, 287-288; **Anadolu'nun Fethi**, 68; F. Sümer, Yıva Oğuz Boyuna Dâir, **TM.**, IX, 151-166; «Çukurova tarihine dair araştırmalar» **Tarih Araştırmaları Dergisi**, I, 5, not 5; **Selçuklular Tarihi**, 120 vd.; A. Ateş, **Belleten**, sayı 115, 516-525

(2) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l Haleb**, II, 31

beylerin yönetiminde, Taberiyye gölünün doğusundaki verimli Balkâ topraklarını fethederek buralara yerleşmişler ve burada bulunan Arapların mal ve zahirelerini depo ettikleri Nûman kalesini ele geçirmişlerdir. Daha sonra bu Türkmenler, batı yönüne hareketle Taberiyye üzerinden güneye inerek bugün İsrail sınırlarında bulunan ve Kudüs'ün aşağı yukarı 50 km. batısındaki Remle yörelerini fethederek buraya yerleşmişlerdir. Bu sıralarda Remle, birtakım göçebe Arapların yağmaları sonucu harap ve ıssız bir durumda olup çarşılarının kapıları bile yoktu. Tarlalarda ekim yapılmıyordu. Kurlu Bey, derhal harekete geçip Remle'nin imarına giriştiği gibi, komşu yörelerden çiftçiler getirterek toprakları ektirmeye başladı. Böylece, Kurlu Bey'in yönetiminde başkenti Remle olan Selçuklulara tâbi bir Türkmen Beyliği kuruldu.

Bu sıralarda, Mısır Fatımî devletinin Akka valisi Bedrülcemali, birtakım göçebe Arap kabilelerinin saldırılarına uğramış ve bu yüzden çok zor duruma düşmüştü. Bu sebeple Bedrülcemali, Kurlu Bey'e başvurarak ondan askerî yardım isteğinde bulundu. Böylece durumunu düzelten Bedrülcemali, yardımlarına karşılık kendisinden para isteyen Kurlu Bey'i reddedince Kurlu Bey, derhal harekete geçerek Taberiyye'ye yürüyüp buradaki bazı yöreleri işgal ederek Türkmenlere dağıttı. Kurlu Bey'in bu harekâtı sonucu durumu birdenbire ciddileşen Bedrülcemali, bu defa Kurlu Bey'in yardımları ile itaate mecbur ettiği göçebe Arapları kendine yardıma çağırdı. Bunun üzerine kalabalık bir göçebe Arap gurubu, Taberiyye'ye yerleşen Kurlu Bey'in Türkmenlerine yakın yörelere gelip konakladılar. Kurlu Bey, bir gece onlara baskın yaparak birçoğunu öldürüp, birkısmını da esir aldı(1).

Bu olaydan sonra Kurlu Bey, Sur kentinde valisi bulunduğu Mısır Fatımi devletine karşı isyanı sebebiyle kendisini tediple görevlendirilen Bedrülcemali tarafından kuşatılıp itaate zorlanan Kadı Aynüddevle'nin çağrısı üzerine, altıbin atlı ile harekete geçmiştir. Kurlu Bey, taktik gereği doğrudan doğruya Bedrülcemali üzerine yürümeyip onun yönetiminde bulunan Sayda'yı kuşatıp sıkıştırmaya başlamıştır. Çok geçmeden durumu haber alan Bedrülcemali, kuşatmayı bırakıp Sayda şehrini savunmaya gitmek zorunda kaldı. Öte yandan Kurlu Bey, Bedrülcemali'nin Sur kuşatmasını bırakması üzerine, kendisi de Sayda kuşatmasını sürdürmeyip Filistin'e dönmüştür(2).

(1) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, 153

(2) İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarîh-i Dımaşk**, 98; Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, 153; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil, X**, 60; İbn Müyesser, **Ahbâru Mısr**, II, 20. (Burada Safed'in kuşatmasından bahsediliyor): el-Makrizi, **Kitabu İttiazi'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimme ve'l-Hulefâ** (Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 3013), 105a

Mirdasoğlu Emîr Mahmud, 458 (1066) yılında amcası ve rakibi Atiyye'yi yenerek Haleb'e hâkim olmayı başarmıştı. Bununla birlikte Haleb'i geri almak için, Fatımi devletinden yardım almasına rağmen bu gayesini gerçekleştirememiş olan Atiyye, 463 (1071) yılında yardımını sağladığı Antakya dükü ile birlikte harekete geçip Haleb'e bağlı Maarretü Mısrin üzerine yürüyerek yağma akınları yapmış ve bölgeyi yakıp yıkmıştır.

Öte yandan Emir Mahmud süratle Haleb'e geri dönmüş ve Atiyye'nin muhtemel bir saldırısına karşı şehri savunma hazırlıklarına girişmiştir. Bununla birlikte Mahmud, Atiyye ve müttefiklerine karşı başarılı olacak güç ve kuvvete sahip değildi. Bu nedenle o, Filistin Türkmen beyliği emîri Kurlu'ya başvurdu ve ondan yardım isteğinde bulundu. Bu yardım çağrısını kabul eden Kurlu Bey, bin atlı ile Haleb'e yardıma gitmiş ve Atiyye ile müttefiklerine karşı yapılan savaşın kazanılmasında önemli bir rol oynamıştır. Kurlu Bey, bu askeri yardımından dolayı Mahmud'dan binek atı ve para aldıktan sonra yeniden Filistin'e dönmüştür (Ağustos 463/1071) (1).

Kurlu Bey, Mirdasoğullarına yaptığı yardım harekâtından az sonra Fatımi valisi İbn Münzev el-Kitami'nin yönetiminde bulunan Dımaşk üzerine yürüyerek birçok köy ve çiftliği işgal etti. Şehrin özellikle yiyecek bakımından sıkışık bir duruma düşmesi üzerine Vali İbn Münzev, Kurlu Bey'le ellibin altın karşılığında barış yapmış, bunun üzerine Kurlu, kuşatmayı kaldırmıştır (463-1071) (2).

Kurlu Bey, daha sonra yine Fatımi yönetiminde bulunan Akka'yı kuşatmaya başladı. Şehir valisi, Kurlu Bey'le arası açık bulunan Bedrülcemali idi. Bu sıralarda bu bölgede, başlarında Karmati emirleri bulunan Kelboğulları kabilesine mensup birtakım göçebe Araplar oturmakta idiler. Bu göçebe Araplar, zaman zaman Bedrülcemali'nin yönetimindeki şehirlere yağma akınları düzenliyorlardı. Şimdi ise onlar, Akka'yı kuşatmakta olan Kurlu Bey ile dostluk kurmuşlar ve onunla birlikte kuşatmaya katılmışlardı. Fakat bu kuşatma harekâtı sürdürüldüğü sırada Kurlu Bey vefat etti. Bunun üzerine onun bu sıralarda Remle'de bulunan ve adı belirtilmeyen yakınlarından bir Türkmen beyi(3), Akka'ya gelerek Türkmen kuvvetlerinin başına ge-

(1) Sıbt b. el-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman, 153; İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb, II, 31-32; Honigmann, 120 (Bu eserde gerekli kaynaklar kullanılmadığı için verilen bilgiler eksik ve yetersiz kalmıştır).

(2) Sıbt b. el-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman, 157

(3) Bu beyin, Kurlu Bey'den sonra bütün Nâveklyye Türkmenlerinin başına geçerek Suriye ve Filistin'i fethedecek olan Atsız olması mümkündür.

çip kuşatmayı sürdürmüş, ayrıca bu bölgede akınlara giriştikten başka Sur ve öteki bazı şehirlere de akınlarda bulunmuştur. Fakat öte yandan Akka kuşatması uzayıp gidiyordu. Bedrülcemali, şehre deniz yoluyla yiyecek maddeleri gönderdiği için halk, kuşatma dolayısıyla herhangi bir sıkıntıya düşmüyordu. Kuşatmanın uzayıp gitmesi sebebiyle Akka'yı fethetme ümitleri kalmayan Türkmen kuvvetleri komutanı, Filistin'e geri dönmüştür.

Filistin'de kurulan beyliğin esas unsurunu oluşturan Nâvekiyye Türkmenleri hakkında ayrıntılı bilgi veren tek kaynak olan Sıbt, bunlardan bir kısmının Medine'ye giderek Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret ettiklerini kaydetmektedir. Filistin'de ilk defa bir Türk unsuru tarafından kurulan bu Türkmen beyliği hakkında mevcut kaynaklarda başka bir bilgi bulunmamaktadır. Bunların siyasî yapıları hakkında da herhangi bir bilgi yoktur. Yalnız bunların, Oğuz boylarından birisine mensup olduklarını, kabile törelerine sıkı sıkıya bağlı bulunduklarını, ileri gelen bir beyin yönetiminde beylik hâlinde yaşadıklarını, bunu meşrû hâlde devam ettirebilmek için de federal bir yönetim sistemine sahip olan Selçuklu devletine tâbi olduklarını ifade etmek yerinde olacaktır.

III — MELİKLER DÖNEMİ

1 — ATSIZ BEY

a) Remle ve Kudüs'ün Fethi:

Bundan önceki bölümde, emrinde kalabalık Nâvekiyye Türkmenleri olduğu hâlde, Kurlu Bey ile birlikte (1069-1070) Filistin'e geldiğini gördüğümüz Emîr Atsız, Kurlu'nun ölümü (1071) üzerine, Türkmen beyliğinin başına geçti. Atsız, ilk iş olarak beyliğin başkenti durumunda bulunan ve daha önce Fatımîlerin eline geçtiği anlaşılan Remle'ye hareket ederek yeniden ele geçirmeyi başarmıştır.

Fatımîlere karşı kazandığı bu ilk başarıdan hemen sonra harekâtını sürdüren Atsız, Kudüs üzerine yürüyüp burayı kuşatmaya başlamıştır. Şehirde Türk asıllı bir Fatımî valisi bulunuyordu. Valinin Türk olması ve ayrıca şehrin kutsallığı nedeniyle şehri savaşla almak istemeyen Atsız, ona bir mektup göndererek: «*Bu kente karşı savaşmamı Allah doğru bulmaz, ancak ben şehirde Sünnî Abbasî halifeliği ve Selçuklular adına hutbe okutulmasını istiyorum*» diyerek kan dökülmesi taraftarı olmadığını göstermiştir. Atsız'ın mektubunu alan vali, ona: «*Ben de sizler gibi Türküm, size karşı şehri hiç bir zaman savunmayacağım. Ancak, hizmetinde bulunduğum Fatımî halifesine sadık kalmalıyım. Ama ben, bu hususta üzerime düşen görevi yaptım. Bana, hayatım ve servetim konusunda güvence verirsen, şehir ve kalesini sana teslim eder, hizmetine girerim*» şeklinde bir cevap gönderdi.

Mektubu alan Emîr Atsız, valinin istediği güvenceyi verdikten başka ona bazı yerleri ıkta etti. Bunun üzerine şehir kapısı açıldı. İçeri giren Atsız, münadiler aracılığıyla halka eman verildiğini ilân ettirdi. Kudüs kalesine de giren Atsız, camilerde Şiî Mısır Fatımî halifeliği adına okunan hutbeyi Abbasi halifesi ve Selçuklu sultanı Alparslan adına okutmaya başlamıştır (463 sonları / 1071 başları). Şehir içinde çok miktarda mal bulunuyordu. Atsız, bunlara hiç dokunmadığı gibi, herhangi bir yağmadan korumak maksadıyla muhafızlar koydu. Emîr Atsız'ın kendilerine karşı böyle iyi davranışlarda bulunacağını ummayan halk, ondan son derece memnun olmuştur. Atsız;

ailesi, yakınları ve hazinesiyle kaledeki ünlü Davud burcuna yerleşmiştir(1). Böylece Filistin'de kurulan ilk Türkmen beyliğinin başkenti Kudüs oldu. Bundan sonra Emîr Atsız, sınırlarını genişletmek gayesiyle kuzey ve güney yönlerinde fetih hareketlerini sürdürmüştür.

b) Atsız-Şöklü Anlaşmazlığı:

Emir Atsız, Remle ve Kudüs'ü fethettikten sonra kuzeye doğru harekâtını sürdürerek, Dımaşk'ı ele geçirme hazırlıklarına başladı. Bu sıralarda, maiyyet emîrlerinden olan Şöklü de Filistin kıyı bölgelerinde fetihler yapmakta ve Fatımîlerin önemli kıyı şehri Akkâ'yı kuşatmaktaydı.

Bu sıralarda şehri, daha önce burada Fatımî valisi olan Bedrülcemalî adına İbn Sukhâ yönetiyordu. Bedrülcemalî, 1073 yılında içine düştüğü ciddi buhranlar sebebiyle yıkılmaya yüz tutan Fatımî devletini bu durumdan kurtarmak için vezirlik sıfatıyla Halife el-Mustansır tarafından Mısır'a çağırılınca, İbn Sukhâ'yı birlikte götürmüştü. Göreve başlamasından bir süre sonra Bedrülcemali, Mısır'dan sağladığı zengin hazineyi, İbn Sukhâ ile Akka'ya göndermiş, ayrıca ondan ailesi ve Akka'daki hazinesinin muhafazasını istemiştir. Fakat İbn Sukhâ'nın gemisi yolda batmış ve beraberindeki hazine de sulara gömülmüş, İbn Sukhâ ve Akka ileri gelenleri güçlükle canlarını kurtarabilmişlerdi. Akka'ya gelindiği zaman İbn Sukhâ onlara: «*Bedrülcemali'ye ait hazine ve malların telef olmasından sonra, artık onun nazarında hiç bir değerimiz kalmadı. Eğer ona karşı benimle birleşirseniz emniyette olursunuz*»(2) dedi. Ayrıca Bedrülcemali'nin Mısır'a giderken Akka ileri gelenlerinden rehin olarak götürdüğü altmış kişiyi öldürdüğünü açıklaması üzerine kuşku ve kızgınlıkları iyice artan Akka ileri gelenleri, hiç tereddüt etmeksizin İbn Sukhâ ile birleşmişlerdir. Bunun üzerine bütün Suriye ve Filistin'de Selçuklu askerî harekâtının aralıksız sürdürülmesine paralel olarak buralardaki Fatımi hâkimiyetinin süratle çökmekte olduğunu gören İbn Suk-

(1) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, 169, 185 (Burada Remle ve Kudüs'ün fethi 465 olarak veriliyor); **Ikd**, XXI, 187b, 201a; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 68; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 98-99; İbn Şeddad, **el-A'lâk**, 183, 199-200; İbnü'l-Ezrak, **Tarihu Meyyâfarikin**, 154a

(2) Dede Korkut hikayelerinde de geçen Şöklü adı «sakin, sessiz» anlamına gelen Şük (Şök) kökü ile -li, -lü sıfat ekinden oluşmuştur. (F. Sümer, «Oğuzlara ait destanî mahiyette eserler» **D.T.C. Fakültesi Dergisi**, X, 3-4, 411; ayrıca bkz. Kaşgarlı, I, 335). Bununla birlikte bu ad, **el-A'lâk**'ta (173-174) Mengli olarak kaydedilmiştir.

hâ, şehri kuşatmış olan Emir Söklü'ye: «*Bu gece gel, şehrin kapısını sana açacağız*» şeklinde haber yolladı. Bunun üzerine Şöklü, derhal harekete geçmiş ve atlı kuvvetleriyle birlikte şehre girmiştir (Rebiülevvel 467 / Ekim-Kasım 1074). Şöklü, Bedrülcemali'nin hazinesine el koyduktan başka ailesini de esir aldı ve kent işlerini yeniden düzene koydu (1).

Buyruğu altındaki emirlerden birisi olan Şöklü'nün fetih hareketlerini yakından izleyen Emir Atsız, onun Akka'yı fethettiğini haber alınca, Bedrülcemali'nin mal ve hazinesinin yarısını kendisine göndermesini bildirmiş ve şehirde kendi adına vali (şahne) olmasını istemişse de Atsız'ın buyruğu altında kalmak yerine Akka'da bağımsız bir beylik kurmak isteyen Şöklü, «*Bu şehri kılıcımla aldım*» diyerek Atsız'ın isteklerini yerine getirmemiştir(2). Şöklü, bu isyankâr davranışının karşılıksız kalmayacağını biliyordu. Bu sebeple o, Dımaşk Fatımî valisi Muallâ b. Haydere'ye kızkardeşini vererek onunla yakınlık kurdu ve böylece Atsız'a karşı bir ittifak oluşturdu. Esasen Vali Muallâ, Atsız ile savaş hâlinde olduğu için Şöklü'nün müttefiki durumunda idi. Bundan başka Şöklü, kalabalık Kilâboğulları kabilesi reislerine başvurarak onlarla da bir anlaşma yapmayı başarmış, hatta bunu sağlamlaştırmak maksadıyla karşılıklı olarak birtakım rehineler alınıp verilmiştir. Böylece Şöklü, Atsız karşısında kuvvet dengesini lehine çevirmeyi başarmış görünüyordu. Fakat öte yandan Şöklü'nün kendi aleyhindeki girişimlerini yakından izleyen Atsız, Dımaşk kuşatmasını kaldırarak Şöklü'yü tedip etmek için harekete geçmekte gecikmedi. Bu sebeple o, kuvvetleriyle birlikte Ramazan 467 (Nisan-Mayıs 1075)'de Şöklü'nün üzerine yürüdü. Müttefikleri Dımaşk valisi Muallâ ve Kilâboğulları kabilesinin yardımlarından yoksun olarak savaşmak zorunda kalan Şöklü, Atsız karşısında dayanamayarak bozulup geri çekilmek zorunda kalmıştır(3).

c) Devrindeki Olaylar:

1 — Taberiyye Savaşı:

Emir Atsız'a karşı giriştiği savaşta yenilgiye uğrayan Şöklü, bu defa ona karşı giriştiği mücadeleyi meşrû bir hâle getirmek maksadıyla yeni bir girişimde bulundu. Bu sıralarda Güneydoğu Anadolu'da

(1) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zaman**, 171; Zertterstéen, 231; el-Makrîzî, **es-Sülûk**, 107a

(2) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zaman**, 172; İbn Şeddad, **el-A'lâk**, 173-74; el-Makrîzî, **es-Sülûk**, 107a

(3) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zaman**, 172-173

(Fırat ve Urfa bölgesi) fetihler yapmakta olan Kutalmışoğullarından birisine(1) mektup yazarak ona Filistin'e gelmesi ve fetihler yapmak üzere kendisiyle birleşmesi hususunda çağrıda bulundu. Şöklü, mektubunda ona: «*Sen, Selçuklulardan olup sultan sülâlesine mensupsun. Sana itaat edip senin hizmetinde bulunursak bununla şeref duyar ve öğünürüz. Halbuki Atsız, sultan ailesinden değildir. Bu bakımdan biz, ona tâbi olmaya razı değiliz*» dedikten sonra Atsız'ı bertaraf edip Suriye ve Filistin'e hâkim olmanın pek güç olmadığını bildirmiş ve: «*Eğer Atsız'ı yenip onu bu bölgelerden uzaklaştıracak olursak, Mısır Fatımî devleti de yardım vaadini yerine getirecektir*» demiştir. Emîr Şöklü'nün mektubunu alan Kutalmışoğlu, küçük kardeşi ve amcasının oğlu ile birlikte güneye inip bu sıralarda Taberiyye'de savaş hazırlıkları yapmakta olan Şöklü'ye katılarak Mısır Fatımî halifeliğini tanımış olduğunu da resmen açıkladı.

Böylece Suriye'de Sünnî Bağdat Abbasî halifeliğine bağlı bulunan Atsız'a ve dolayısıyla onun metbûu olan Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'a karşı, Şiî Mısır Fatımî halifeliğini tanıyan ve içinde Selçuklu hanedanına mensup kimselerin de yer aldığı bir ittifak kurulmuş oluyordu. Öte yandan Şöklü'nün hazırlıklarını dikkatle izleyerek onun Kutalmışoğullarıyla da birleştiğini haber almakta gecikmeyen Atsız, süratle kuvvetlerini hazırlayıp Şöklü ve müttefiklerinin üzerine yürüdü. Taberiyye'de yapılan savaş sonunda müttefikler yenilgiye uğradılar (467/1075). Emîr Atsız, esir alınan Şöklü ve bir oğlunu derhal öldürmüş, fakat babalarını çok yaşlı olması sebebiyle serbest bırakmıştır. Şöklü'nün kaçmayı başaran öteki oğlu ise deniz yoluyla babasının müttefiki durumunda bulunan Mısır'a gitmiştir. Esirler arasında iki Kutalmışoğlu ile amcalarının oğlu da bulunuyordu. Selçuklu şehzadelerini muhafaza altına alan Atsız, durumu derhal Sultan Melikşah'a bildirmiştir(2).

Bu olayların vukuu sırasında, Anadolu'da başarılı fetih hareketlerinde bulunan Süleymanşah, Kuzey Suriye'ye inerek Mirdasoğulları emîri Nasr'ın yönetimindeki Haleb'i kuşatmıştır. Bunun üzerine Nasr, Halep yerli muhafız kuvvetleriyle ona karşı savaşmış, bu arada Süleymanşah'a, «*Ben sultanın nâibiyim, eğer sen ona itaat ediyorsan sana verilecek bir miktar mal ve paraya kanaat ederek bizden uzaklaş*» şeklinde bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Süleymanşah, ku-

(1) Bu konuda bilgi veren yegâne kaynak durumundaki Mir'atü'z-Zaman'da (174) bu Kutalmışoğlu'nun adı belirtilmemiştir.

(2) Sıbt b. el-Cevzî, Mir'atü'z-Zaman, 175; İbn Şeddad, el-A'lâk, 131, 174; Claude Cahen, La Premiére Pénétration, 35, 36; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 48-49

şatmayı kaldırmış ve Humus'un güneydoğusundaki Selemiyye civarına gelip karargâh kurmuştur. Ayrıca Emîr Atsız'a bir ulak gönderecek tutsak kardeşlerinin kendisine gönderilmesini istemiştir. Fakat Atsız verdiği cevapta: «*Ben durumu Sultan Melikşah'a bildirdim, ondan gelecek cevabı beklemekteyim; eğer sultan, onları kendisine göndermemi emrederse, derhal gönderirim, yok eğer başka bir buyruk yollarsa ona göre hareket ederim*» demek suretiyle Süleymanşah'ın isteğini yerine getirmemiştir. Gerçekten de bir süre sonra (Cemaziyelevvel 468 / Aralık-Ocak 1075-1076) Atsız, sultandan gelen emir üzerine, Kutalmışoğullarının bu sıralarda Bağdat şahnesi bulunan Aytegin es-Süleymanî'ye göndermiş, o da bunları başkent İsfehan'a yollayıp sultana teslim etmiştir(1).

Emîr Atsiz, melikliğinin sınırlarını genişletmek maksadıyla harekâtını sürdürerek Halep bölgesine gelmiş ve Âsi ırmağı kıyısındaki Celâli'de konaklamış, daha sonra Hama'nın batısında bulunan Mirdasoğullarının elindeki Rafeniyye'ye ulaşıp burasını işgal ederek kardeşi Çavlı'ya vermiştir(2). Daha sonra Atsız, bu bölgelere kuvvetler gönderip akınlarda bulunmuş, bu arada Halep yakınlarına kadar ilerleyerek şehir emîri Nasr'a elçiler gönderip babası Mahmud'dan kalan mal ve paralardan bir bölümünü istedikten başka, yönetiminde bulundurduğu memleketleri kendisine teslim etmesini bildirmiştir (468/1075-1076). Fakat aralarında yapılan anlaşma gereğince Atsız, onbeşbin altın karşılığında bu isteklerinden vazgeçip sürekli olarak kontrol altında tuttuğu Dımaşk'ı kuşatmaya gitmişse de başarı sağlayamamıştır.

Bunun üzerine Atsız, hâlâ Mısır Fatımilerinin hâkimiyetinde bulunan Trablusşam ve Sur şehirlerini kuşatarak çok geçmeden iki şehri de ele geçirmeyi başarmıştır. Bununla birlikte Atsız, Sur valisinin «Oğuzların şehre girmeleri, getirdikleri malları satıp istedikleri şeyleri satın alabilmeleri, fakat şehirde gecelememeleri ve Fatımiler adına okunan hutbenin değiştirilmemesi» şeklindeki anlaşma şartlarını kabulde hiç bir mahzur görmemiştir(3). Esasen Sünni Bağdat halifeliğine bağlı olan Atsız'ın, hutbeyi değiştirmemeyi kabul etmesi, gerçekten önemli bir olaydır. Onun bu anlaşmada, oldukça müsamahab davranması yanında, Filistin'de kurduğu Selçuklu melikliğinin sınırlarını genişletmesi, özellikle iktisadî hayatın canlanıp gelişmesini ön plana almış olduğu görülüyor.

(1) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zaman**, 178; **Anadolu'nun Fethi**, 88-89
(2) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Halep**, II, 47
(3) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zaman**, 178

2 — Dımaşk'ın Fethi:

Kudüs, Remle, Taberiyye, Trablusşam, Sur, Akka, Humus ve Rafeniyye gibi Filistin ve Suriye'nin önemli şehir ve kalelerini ele geçirmek suretiyle Selçuklu melikliğinin sınırlarını genişletmekte olan Emîr Atsız, bu defa, Suriye'nin merkezî durumunda bulunan ve Fatımi hâkimiyetinin hüküm sürdüğü Dımaşk üzerine yürüdü. Bu önemli şehrin fethini gerçekleştirmek isteyen Atsız, şehrin bir an önce düşmesini sağlamak maksadıyla şehre yiyecek maddelerinin ulaştırılmasına engel olmuş ve yollardaki konak yerlerini de tahrip etmişti. Ancak Atsız, Fatımî kuvvetlerinin şiddetle direnmesi karşısında başarılı olamayıp geri çekilmiştir (463/1070-1071) (1). Bununla birlikte o, Suriye'nin hatta Orta Doğu'nun önemli ticaret ve kültür merkezi durumunda olan Dımaşk'taki Fatımî hükümranlığına son vermek gayesiyle, devamlı olarak her yıl, özellikle hasat mevsimi şehri yağma ve tahrip akınlarına uğratıyordu. Gerçekten bu akınlar neticesinde Dımaşk'ın savunma gücü gittikçe zayıflamış, iktisadî düzeni bozulmuş ve bu sebeple halkın büyük bir kısmı göç etmek zorunda kalmıştır. Suriye ve Filistin'in öteki şehir ve kalelerinin fethi ile uğraşması sırasında da Dımaşk'ı kontrol altında tutan Emîr Atsız, Ramazan 467 (Nisan-Mayıs 1075)'de Dımaşk üzerine yeniden yürüyüp kuşatmaya başlamış, fakat Fatımî valisi Muallâ b. Haydere'nin şiddetle direnişi karşısında, bu defa da başarılı olamadan kuşatmayı bırakıp geri çekilmiştir (Şevval 467 / Mayıs-Haziran 1075).

Öte yandan Dımaşk'ta bir iktidar değişikliği oldu; halka ve askerlere zulmeden Vali Muallâ'ya karşı askerler başkaldırmış, şehrin yerli muhafızları ve halk da onlarla birlik olmuşlardı. Bu durum karşısında artık Dımaşk'ta kalmanın kendisi için hayatî bir tehlike arzettiğini anlayan Muallâ, Zilhicce (Temmuz-Ağustos) ayında gizlice Mısır'a kaçtı.

Valinin Dımaşk'tan kaçması üzerine Fatımî komutanları toplanarak başkomutanlığa Berberî asıllı Rezinüddevle lakaplı İntisar b. Yahya el-Masmûdî'yi getirmişlerdir. İhtilâlci kuvvetler komutanı İntisar, ilk iş olarak şehri Atsız'ın herhangi bir anî saldırısından koruma ve yıllardır uyguladığı ablukayı kırma hazırlıklarına girişmiştir. Halk İntisar'ın bu önlemlerine son derece sevinmiş ve ona karşı büyük bir güven ve bağlılık göstermişlerdir. Fakat bu durum ancak Muharrem 468 (Ağustos 1075) tarihine kadar sürmüştür. Çünkü İntisar, ablukayı kıramadığı gibi, Mısır Fatımî devleti, içinde bulunduğu buh-

(1) İbnü'l-Kalânisî **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 99; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 68; naklen el-Aynî, **Ikd**, XXI, 178b

ran nedeniyle ihtilâlden sonra da Mısır'a tâbi olmayı sürdüren Dımaşk'a yardım gönderecek durumda değildi. Bütün bunlardan başka Emîr Atsız'ın şehri abluka altında tutmayı şiddetle sürdürmesi sebebiyle şehir içinde yiyecek stokları erimiş ve büyük bir sıkıntı başgöstermişti. Şehrin yeniden İntisar'dan önceki duruma düşmesi dolayısıyla halkın desteğini sağlayan yerli muhafız kuvvetleri ile ordunun arası açılmıştı. Öte yandan uyguladığı planlar sonucunda Dımaşk'ın içine düştüğü bu sıkışık durumu yakından izleyen ve böyle bir zamanı beklemekte olan Atsız, derhal harekete geçerek şehri üçüncü defa kuşatmaya başladı (Şaban 468 / Mart-Nisan 1076). Bu arada o, kan dökülmemesi ve şehrin daha fazla tahribe uğramaması için, İntisar'a elçiler göndererek şehrin barış yoluyla kendisine teslimini istemiştir. Atsız'ın bu teklifini kabul eden İntisar ve şehrin ileri gelenleri, şehri kalesi ile birlikte ona teslim etmişlerdir (Zilkade 468 / Haziran-Temmuz 1076). Kuvvetleriyle birlikte şehre giren Atsız, Ulu Cami'de 5 Zilkade Cuma günü ilk defa Sünnî Bağdat Abbasî halifesi el-Muktedî Billah, Selçuklu sultanı Melikşah ve daha sonra kendi adına hutbe okutmuş, ezanlardaki *«Hayya alâ hayri'l-amel»* ibaresini kaldırtmıştır. Böylece Suriye'nin bu önemli şehrinde de Fatımî hâkimiyeti sona ermiş oldu(1). Emîr Atsız, melikliğin başkentini Kudüs'ten Dımaşk'a nakletti.

Emîr Atsız, Dımaşk Fatımî komutanı İntisar'ın, şehri kendisine barış yoluyla teslimine karşılık, Banyas ve Yafa'nın yönetimini ona vermiştir(2). Atsız, Dımaşk'ın fetih haberini Bağdat'a özel bir ulak göndererek halifeye bildirdikten sonra şehrin içine düştüğü durumu düzeltmek, halkı refah ve mutluluğa kavuşturmak için birtakım önlemler almaya başladı. Bu maksatla o, şehre bol miktarda yiyecek maddeleri getirmiş, çiftçilere tohumluk hububat dağıttırarak süratle ekime başlamalarını emretmiş, geniş çapta yağma ve tahribe uğrayan şehrin; özellikle konak yerlerinin onarımına girişmiş, uzun süreli bir savaş sonucunda perişan bir duruma düşen halka iyi ve mutlu bir yaşam sağlama yolunda büyük çabalar göstermiştir. Bütün bu önlemlerin tabiî bir neticesi olarak şehirde fiyatlar ucuzlamış ve her şey normale döndüğü için, buradan göç etmiş olan aileler de yeniden memleketlerine dönmüşlerdir(3).

(1) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 180; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 99-100; **İbnü'l-Ezrak, Tarihu Meyyafarikin**, 155a; el-Ayni, **Ikd**, XXI, 211a; **İbn Asâkir, Tarihu Medinet-i Dımaşk**, III, 340

(2) **İbnü'l-Esir, el-Kâmil**, X, 100

(3) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 180; Claude Cahen, **La Premiére Pénétration**, 36

3 — Mısır Seferi:

Emîr Atsız, fetihlere başladığı 1071 yılından 1076 yılına kadar Filistin ve Suriye'nin, Askalan ve Yafa dışında, başta Kudüs ve Dımaşk olmak üzere en önemli şehirlerini fethederek Selçuklu melikliğinin sınırlarını genişletmişti. Böylece bu ülkelerdeki Fatımî hâkimiyetine son vermek suretiyle gerek askerî, gerekse iktisadî bakımlardan melikliğini daha kuvvetli bir duruma getirmeyi başaran Atsız, bu defa Şii Mısır Fatımî devletine son vermek için, Mısır'a bir sefer düzenlemeye karar verdi. Esasen onun bu düşüncesi, tâbi olduğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Mısır politikasına da uygun düşüyordu(1). İbn Müyesser'in verdiği bilgilere göre(2), Vezir Bedrülcemali'nin tenkil hareketlerinden kurtulmayı başaran İldenizoğlu, bir miktar asker ve babasının hazinesi ile Mısır'dan kaçıp Suriye'ye gelerek Emîr Atsız'a sığınmış ve Mısır hakkında geniş ve ayrıntılı bilgiler verdikten sonra onu, Mısır'ı fethetme konusunda ikna ve teşvik etmiştir. Özellikle Fatımî devletinin içinde bulunduğu oldukça tehlikeli boyutlara ulaşmış olan buhran, Atsız'ın Mısır'a bir an önce sefer yapma kararını vermesinde önemli bir unsur olmuştur. Bununla birlikte Mısır'da durum, halife lehine, süratli bir değişme göstermiştir. Halife el-Mustansır, devlet yönetimine hâkim hâle gelen karışıklıklara son vermek gayesiyle, Akka valisi Bedrülcemali'yi gizlice Mısır'a çağırarak vezir yapmak suretiyle yönetimi ona teslim etmiştir. Aslen Ermeni olan ve Suriyeli Emîr Cemalüddevle b. el-Ammar'ın kölesi olması dolayısıyla bu adı alan Bedrülcemalî, Dımaşk'ta iki defa Fatımî valiliği yapmış ve bu görevde büyük bir başarı kazanmıştır. Bedrülcemalî, halifeyi baskı altında tutan ve kendisinin Mısır'a gelme sebebini anlamamış olan Türk, Arap, Zenci ve Berberilerden oluşan anarşi unsurlarını bir gecede yok etmek suretiyle yönetime hâkim olarak devlet içindeki anarşiye son vermiş ve Mısır'ı sükûna kavuşturmada büyük bir çaba ve başarı göstermiştir.

Emîr Atsız, Bedrülcemali'nin bu önlem ve çabalarına rağmen Fatımî ülkesinin iç karışıklıklardan henüz tamamen kurtulamadığı bir sırada (1076 yılı başları) Mısır'ın fethine girişti. Atsız, iki kardeşi ve Mısır'dan kaçıp kendisine katılan İldenizoğlu ile birlikte Türkmen ve Araplardan oluşan beşbin kişilik bir ordunun başında Suriye ve Fi-

(1) Bu politikayı uygulamak için Sultan Alparslan Mısır'a bir sefere çıkmışsa da Malazgirt Savaşı dolayısıyla sözkonusu planı gerçekleştirememiştir. Fakat daha sonra Sultan Melikşah, aynı planı gerçekleştirmek için girişimlerde bulunacaktır. (Melikşah Devri, 100-101)

(2) İbn Müyesser, Ahbâru Mısr, 25; Ayrıca bkz. el-Makrizi, İttiâzü'l-Hünefâ, 107b

listin'in kıyı bölgeleri boyunca ilerleyerek Mısır sınırlarına yakın bir Fatımî şehri olan er-Rif'e ulaştı. Atsız'la birlikte sefere katılan İldenizoğlu'nun; «*Kahire ve Mısır'la boş yere uğraşma, eğer bu şehri alacak olursan Mısır'a da kesin olarak sahip olursun*»(1) demesi üzerine Atsız, elli güne yakın süren bir kuşatmadan sonra şehri fethetmiş, pek çok mal ve sayısız eşya ele geçirmiştir.

Bu sıralarda Fatımî ordusu, Said bölgesinde ayaklanan İsmaililerden Ubeydilerle savaşıyordu. Bu sebeple sıkışık durumda bulunan Bedrülcemali, Atsız'a yüzellibin altın göndereceğini bildirmek suretiyle onun muhtemel bir saldırısını önlemiş, bir yandan da onunla savaş hazırlıklarına girişmiştir. Said'de isyancıları tedip etmekte olan Fatımî ve Sudanlı kuvvetlerden bir kısmını doğu cephesine kaydırdığı gibi, hacca gitmek üzere gemilerle Kahire'ye gelen üçbin kişiye; «*Düşmanı kovmak hacca gitmekten daha hayırlıdır*» diyerek silah ve para vermiş onları da cepheye göndermiştir. Bu arada üçbin kişilik kuvvetiyle Emir Atsız'ın ordusunda bulunan Kelb kabilesi reislerinden Bedr b. Hâzım, Bedrülcemali'nin davetî üzerine kuvvetleriyle birlikte Kahire'ye girip Fatımî ordusuna katılmıştır(2). Bütün bu önlem ve hazırlıklardan başka Bedrülcemali, babası ve bir kardeşinin öldürülmeleriyle sonuçlanan Taberiyye savaşından hemen sonra Emir Atsız'ın takibinden kurtulmayı başaran ve Mısır'a sığınan Emir Şöklü'nün adı belirtilmeyen babasından da faydalanma yollarını bulmuştur. O, Şöklü'nün babasından Atsız'ın ordusundaki Türkmenlerle ilişki kurmasını istemesi üzerine, derhal girişimlerde bulunan Şöklü'nün babası, Atsız'ın sert davranışlarından bıkan ve ondan nefret eden yediyüz Türkmen atlısını, çarpışma sırasında kendi yanlarına geçmeye razı etmeyi başardı. Bedrülcemali, savaş hazırlıklarının sonuncusu olarak da Atsız'dan ayrılıp kendisine katılan Bedr b. Hâzım'ı kuvvetleriyle Atsız'ın ordusunun gerilerine kadar sızdırtarak gizlice pusuya yatırmıştı.

Öte yandan Emir Atsız, ordusuyla er-Rif'ten hareketle Kahire yakınlarına ulaştı (Cemaziyelâhir 469 / Ocak 1077). Bedrülcemali, Atsız'ın Mısır topraklarındaki harekâtını durdurmak ve ayrıca Şöklü'nün babasının ilişki kurduğu Atsız'ın ordusundaki bir kısım Türkmenlerin Fatımî kuvvetlerine katılmalarını sağlamak için ikibin atlı göndermiş ise de bunlar, Selçuklu kuvvetleri tarafından kesin bir yenilgi ve bozguna uğratılmış, Atsız ordusundaki hiç bir Türkmen atlısı da Fatımiler tarafına geçme girişiminde bulunmamıştır(3).

(1) İbn Müyesser, **Ahbâru Mısr**, 25; el-Makrizi, **İttiâzü'l-Hunefâ**, 107b
(2) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 182
(3) **Mir'atü'z-Zaman**, 182-83

Fatımî kuvvetlerinin bozgun hâlinde Kahire'ye dönmesi üzerine, gerek devlet yöneticileri, gerekse halk, Selçuklu ordusunun şehre yaklaşmış olması sebebiyle büyük bir paniğe kapılmışlardır. Köy ve kasabalarda oturan halkın büyük bir kısmı, Kahire'ye gidip ora halkıyla birlikte Halife el-Mustansır'ın saraymın önünde toplanarak bağırıp çağırmaya başlamışlar, kendilerinin ve memleketlerinin korunması hususunda tedbir alınmasını istemişlerdir. Bunun üzerine el-Mustansır, bir hâdim aracılığıyla toplanan halka: «*Ben de sizlerden biriyim; burada böyle ağlayıp sızlayacağınıza yüce Allah'a yöneliniz, ona yalvarıp yakarınız; mescitlere, camilere devam ediniz; oruç tutup devamlı olarak namaz kılınız; içkiden ve kötülüklerden uzak durunuz; ola ki Allah, bize acır da başımıza gelen bu felâketi ortadan kaldırır*» şeklinde cevap vermiştir. Halifenin bu sözleri üzerine halk, cami ve mescitlere dolarak ünlü vâiz İbnü'l-Cevheri'nin nezaretinde dua ve niyazda bulunuyor ve devamlı Kur'an okuyorlardı. Öte yandan Halife el-Mustansır ve vezîri Bedrülcemalî, Fatımi ordusunun yenilgisi hâlinde, İskenderiye'ye kaçmak için gemi ve tekneler hazırlatmakla meşgul idiler. İkiyüz atlı ile burada kendi yerine nâip olarak bıraktığı oğlu ve Kelboğulları emîrlerinden Mismâr, kendisini karşılamış ve beraberindeki atlılarla şehir dışında kurulan çadırlara yerleşmişlerdir. Çok geçmeden şehir halkı ve melikliğin ileri gelenleri Atsız'a itaatlerini bildirdiler. Onların bu davranışlarından son derece memnun olan Atsız, o yıl vergi toplattırmadığı gibi, halka pek çok ihsanlarda bulunmuştur(1).

Emir Atsız, Kahire önlerindeki ağır yenilgiden sonra çok az bir kuvvetle melikliğin yönetimindeki Filistin'e geri döndüğü zaman burada hiç beklemediği olaylarla karşı karşıya kalmıştı. Şöyle ki; fethetmiş olduğu bu ülke şehirlerinin Arap asıllı askerî ve mülkî erkânı, itaatten çıkarak kendisine karşı isyana hatta hutbeyi dahi değiştirerek eski metbûları olan Şiî Fatımî halifeliği adına okutmaya başlamışlardı. Kahire bozgununu izleyen günlerde Emîr Atsız'ın, bu ülkenin fethi uğruna giriştiği bütün siyasi ve askeri faaliyetler, sanki birden heba olup gitmiş gibiydi. Buradaki Selçuklu melikliğini büyük ölçüde zafiyete uğratan bu olumsuz neticenin en önemli sebebi, kısa zamanda çok az bir askeri kuvvetle fethedilen Suriye ve özellikle Filistin'de mülkî ve askerî bakımlardan oturmuş bir Selçuklu hâkimiyetinin kurulamamış olmasıdır. İşte bu sebepledir ki, Emir Atsız'ın askerî yönden zaafa düşmesinden yararlanan her iki şehrin Arap asıllı yöneticileri, yeniden eski metbûları Mısır Fatımîlerine dönmekten ve onların hâkimiyetlerini tanımaktan çekinmemişlerdir.

(1) Sıbt b. el-Cevzî, Mir'âtü'z-Zaman, 184

Kahire yenilgisinden sonra başkent Dımaşk'a gelmiş olan Atsız'ı, âdeta yeniden fethedilmesi ve itaat altına alınması zorunlu bir duruma gelmiş bulunan Suriye ve Filistin şehirleri beklemekteydi. Bu durum karşısında Dımaşk'ta oturmanın yersizliğini anlayan Emir Atsız, kendisine isyan eden Suriye ve Filistin şehirlerinin genellikle Arap asıllı yöneticilerini yeniden itaat altına almak için askeri harekâta girişmek zorunda kaldı. Bu sebeple o, Anadolu'dan kendisine katılmak üzere gelmiş olan Türkmen kuvvetleriyle Dımaşk'tan hareketle Kudüs üzerine yürüdü. Atsız ve yakın arkadaşları olan emîrler, Mısır seferine çıkmadan önce ailelerini ve maddî varlıklarını sağlam ve güvenilir bir burç olan Davud burcunda bırakmışlardı. Fakat Kahire bozgununu izleyen günlerde isyancılardan şehir kadısı, komutanı ve şehrin diğer ileri gelenleri harekete geçip bu mal ve hazineye el koyarak kendi aralarında paylaştıktan başka kadın ve çocukları da esir alarak kendilerine köle yapmışlardır. Kuvvetleriyle şehir yakınlarına gelip karargâh kuran Atsız, direnişi savaşla kırmak istememiş, bu sebeple isyancılara haber gönderip direnişi bırakmaları hâlinde eman vereceğini bildirerek teslim olmalarını istemiştir. İsyancılar onun bu teklifini reddederek savaşması gerektiğini bildirmişlerdir.

Buna rağmen Atsız, yine tedip harekâtına girişmemiş, hattâ bizzat şehir surlarına yaklaşıp onları isyandan vazgeçirmek için çok çaba göstermişse de başarılı olamamıştır. Tüm çabalarına rağmen isyancıları ikna edemeyen Atsız, onlarla bir gün bir gece savaşmışsa da şehre girmeyi başaramamıştır. Asiler Atsız ve arkadaşlarının ailelerinin bulunduğu Davud burcuna saldırmışlarsa da burayı ele geçirememişlerdir. Çok geçmeden Atsız'ın karısı, bu burcun şehir dışına bakan bir aralığından halat sarkıtarak onu ve bir kısım askerleri burca çıkarmayı başarmıştır. Atsız, askeriyle derhal harekete geçip kale kapılarını açtırmış, bunun üzerine şehri kuşatmakta olan kuvvetler de içeri girmişlerdir. Atsız, başta kadı olmak üzere suçluları hiç acımaksızın öldürmüştür.

Bunu haber almakta gecikmeyen Kahire halkı, bu defa derin bir kin ve çığlıklarla yeniden sarayın önüne toplanarak: «*Sen ve Bedrülcemali hazırlattığınız gemilerle kaçıp kurtulurken bizler burada yok olup gideceğiz*» diye bağırmışlardır. Saraydan halife adına verilen cevapta; «*Ben de sizinle birlikte burada kalacağım. Eğer Bedrülcemali gidecek olursa sizi kurtarmak için savaşa gidecektir. İşte gemiler burada duruyor. Ben, zaferi kazanacağımızdan eminim, bunun için Allah'a güvenim tamdır. Bizde bulunan eski kitaplardaki kayıtlara göre bu topraklar, doğudan gelen hiç bir kuvvet tarafından alı-*

namayacaktır; kim gelirse yok edilecektir» (1) denilmek suretiyle korku ve heyecanı son dereceye gelmiş olan halk kitlesi yatıştırılmaya çalışılmıştır.

Halkın gösterdiği panik karşısında ve öncü kuvvetlerin de yenilgisine rağmen soğukkanlılığını koruyan ve savaş hazırlıklarını bitiren Vezir Bedrülcemalî, seher vakti ordusuyla birlikte Kahire kapılarına kadar ilerlemiş bulunan Selçuklu kuvvetlerinc karşı harekâta başladıysa da sayılarının çokluğundan endişe ederek onlarla başa çıkamayacağı kaygısına kapıldı. Öte yandan Bedr b. Hâzım'ın saflarmdan ayrılmasıyla kuvvetlerinin sayısı üçbine inen Atsız, Fatımîlerin sayıca çok üstün ordusunun yaklaşmakta olduğunu haber alınca durumu müzakere için emrindeki emîr ve komutanlarla bir toplantı yaptı. Yapılan uzun müzakerelerden sonra nihayet savaşa karar verildi(2).

İki ordu Kahire önlerinde karşılaştı. İlk saldırıya geçen Fatımiler oldu. Bizzat Bedrülcemali, Atsız ordusunun sağ kanadına saldırmış ve bu kanadı bozguna uğratmış, hemen sonra Sudanlı kuvvetler de Atsız'ın bulunduğu merkez hattına saldırarak bozguna uğratmışlardır. Bu iki kanattaki bozgun üzerine, sol kanatta bulunan ve Şöklü'nün babası vasıtasıyla ilişki kurulan yediyüz Türkmen atlısı, Atsız'ın saflarından ayrılıp Fatımi saflarına geçmişlerdir.

Öte yandan İbn Hâzım'ın komuta ettiği ikibin süvari de pusudan çıkıp saldırıya geçmiş, bu arada gerideki Türk ordugâhı da ateşe verilmiştir. Fatımi kuvvetlerinin birbiri ardından gelen saldırıları, yediyüz Türkmen atlısının ihaneti sebebiyle bozgundan bir türlü kurtulup toparlanamayan Selçuklu kuvvetleri, yanan ordugâh çadırlarını görünce tam bir panik hâlinde dağılmaya başlamışlardır. Bu meydan savaşında çok sayıda Türkmen askeri öldürülmüş, bir çokları da esir alınmıştır. Bu arada Emîr Atsız'ın kardeşlerinden biri öldürülmüş, öbürünün de elleri kesilmiştir. Fatımiler, ayrıca üçbin at, onbin câriye ve çocuk, pek çok da mal ve giyecek ele geçirmişlerdir(3).

d) Atsız'ın Sonu:

Emir Atsız, Kahire bozgununu izleyen günlerde, beraberindeki bir miktar kuvvetiyle Gazze ve Remle üzerinden melikliğin başşehri

(1) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 183
(2) İbn Müyesser, **Ahbâru Mısr**, 25; el-Makrizi, **İttiâzü'l-Hunefâ**, 108a
(3) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 182, 184; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarîh-i Dımaşk**, 109, 111; İbn Müyesser, **Ahbâru Mısr**, 25 vd.; el-Ayni, **Ikd**, XXI, 216a-b, 217a; İbn Asakir, III, 340; Azimi, **Tarih**, 182a-b; Urfalı Mateos, 170; krş. İ. Kafesoğlu, **Melikşah Devri**, 34, 35

Dımaşk'a geldi (10 Receb 469 / 7 Şubat 1077). Atsız, isyancıları tedip ettikten sonra şehrin bozulan yönetimini yeniden düzenlemiş ve böylece şehirde asayiş ve sükûnet sağlanmıştır(1). İsyancıları tedip harekâtını sürdürmek maksadıyla Kudüs'ten Remle'ye gelen Atsız, burada hiç kimseyi bulamayınca yine kendisine isyan etmiş olan Gazze'ye girmiş ve şehirdeki isyancılar ile yandaşlarını öldürtmüştür. Daha sonra el-Arîş'e gelen Atsız, bir süre burada kalmış, er-Rif'e de bir miktar kuvvet göndererek şehri kuşatıp yörelerini yağmalattıktan sonra askerlerini toplayarak Yafa üzerine yürümüştür. Şiddetli bir kuşatmaya girişmesi üzerine Vali Rezinüddevle ve bir kısım halk, gizlice Sur şehrine kaçmak zorunda kalmışlardır. Emir Atsız, bundan sonra Yafa'nın bütün surlarını yıktırmıştır(2).

Emir Atsız, bu kanlı tedip hareketleri sonucunda özellikle Filistin'de kaybolan hükümranlığını yeniden kurmayı başarmıştır. Bu tedip harekâtını izleyen günlerde Atsız, Bağdat'a Halife el-Muktedi Bi-emrillah'a gönderdiği bir mektupta; «*Mısır'a yeniden yürümek istediğini, bu sebeple asker toplayacağını*» bildirdikten sonra Dımaşk'a dönmüştür. Bu sırada ihmal ve güvensizlik sebebiyle Dımaşk'ta korkunç bir sefalet ve felâket başgöstermiştir. Fakirlik, yokluk, hastalık ve yangınlar sebebiyle şehirden göç başlamış ve şehir nüfusu üçbine kadar inmiş, ikiyüzkırk ekmek fırınından ancak iki tanesi kalmış, fare çokluğu sebebiyle veba salgını başgöstermiş, bu yüzden bir çok insan hayatını kaybetmiştir. Bu sebeplerle şehrin çarşıları boşalmış, yiyecek maddeleri bulunmaz olmuştur. Bu konuda ilgili kaynaklarda ayrıntılı bilgiler yer almaktadır(3).

Suriye Selçuklu meliki Atsız'ın Mısır seferinde bozguna uğradığını haber alan Sultan Melikşah, onun çarpışmalar sırasında öldürülmüş olabileceği düşüncesiyle, bu sıralarda Arran valisi bulunan kardeşi Tacüddevle Tutuş'u Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliği'ne atamıştır. Ağabeyinin atama menşurunu alan Tutuş, Gence'den Diyarbekir bölgesine geldiği zaman Atsız'ın ölmeyip sağ salim Suriye'ye geri döndüğünü; kendisine başkaldıran Filistin ve Suriye şehirlerini tediple uğraştığını haber almış ve durumu derhal Melikşah'a bildirmiştir. Bunun üzerine sultan, Suriye'ye yönelmiş olan Tutuş'tan At-

(1) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 184-185; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 103; krş. İ. Kafesoğlu, **Melikşah Devri**, 36; İ.A. «Kudüs» mad. (957-958)

(2) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 185

(3) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 185; İ. Kafesoğlu, **Melikşah Devri**, 37

sız'ın yönetimindeki Orta Suriye ve Filistin'e (Şamü'l-A'lâ) yürümemesini, Halep bölgesine (Şamü'l-Esfel) yönelmesini istemiştir(1).

Emir Atsız'ın Kahire bozgununu izleyen günlerde, özellikle Filistin'in Mısır Fatımileri lehine giriştikleri sonuçsuz ayaklanma hareketleri, vezaret makamına getirilen Bedrülcemali'nin büyük çabalarıyla durumu oldukça düzelmiş olan Fatımî devletinin Filistin ve Suriye'yi geri alma ümitlerini kamçılamış bulunuyordu. Bu sebeple Bedrülcemalî, 470 (1077-1078) yılında Nasruddevle el-Cüyûşî'nin komutasında Suriye'ye bir ordu gönderip Dımaşk'ı kuşattırdıysa da Atsız'ın şiddetle direnmesi sonucunda çok geçmeden Mısır'a geri dönmek zorunda kalmıştır(2). Bu başarısız sefere rağmen Bedrülcemalî, Filistin ve Suriye'yi geri alma çabalarından vazgeçmek istemiyordu. Bu sebeple o, iki yıl sonra (Rebiülâhir 472 / Ekim 1079) Mısır'da bulunan bir miktar Türkmen, Arap, Berberî, özellikle Sinhâceliler(3) ve Aşağı Mısır'da yerleşmiş olan bir kısım Hafâceoğulları kabilesi kuvvetlerinden meydana getirdiği kalabalık bir orduyu, yine Nasruddevle'nin komutasında Suriye'ye gönderdi. Bu ordu, önce Filistin'i işgal ettikten sonra Dımaşk'a yönelip şehri kuşattı. Bu sırada kentte bulunan Atsız, kalabalık Fatımî ordusu karşısında şehri savunmakta oldukça güçlük çekmekteydi. Beraberindeki kuvvetlerle Fatımî ordusunu uzaklaştıramayacağını anlayan Atsız, bu sıralarda Haleb'i kuşatmakta olan Tutuş'a başvurarak yardım isteğinde bulunmuş ve ayrıca şehri kendisine teslim edip hizmetine gireceğini(4) bildirmiştir. Atsız'ın bu yardım çağrısını tereddütsüz kabul eden ve dolayısıyla bütün Suriye ve Filistin'e tek başına hâkim olma emellerini gerçekleştirmeyi ön plana alan Tutuş, derhal Halep kuşatmasını bırakarak kuvvetleriyle birlikte Dımaşk'a hareket etti. Öte yandan Tutuş'un gelmekte olduğunu haber alan Fatımî komutanı Nasruddevle, derhal kuşatmayı kaldırıp Sur ve Remle üzerinden süratle Mısır'a geri dönmüştür. Çok geçmeden Tutuş, Dımaşk'a yaklaşmış, Atsız kendisini Azrâ çayırlığında karşılayarak itaat arzetmiş ve Dımaşk'ı ona vermiştir. Böylece şehre giren Tutuş, Atsız ve kardeşinin kendisine karşı birtakım kuşkulu hareket ve davranışları sebebiyle onları tutuklatmış, çok

(1) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zaman**, 198

(2) İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarîh-i Dımaşk**, 112

(3) Berberilerin büyük kabileler topluluğuna bağlı çok kalabalık bir kol; geniş bilgi için bkz. **İA**. «Sanhâce» mad.

(4) İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarîh-i Dımaşk**, 112; İbn Asâkir, **Tarihu Medinet-i Dımaşk**, III, 340

geçmeden de önce kardeşini, daha sonra Atsız'ı yayının kirişi ile boğdurtmak suretiyle(1) öldürtmüştür(2).

(1) Bilindiği üzere, genellikle Uzak-Doğu kültür çevrelerinde yürürlükte olan ve Selçuklular'da da görülen «Hanedan mensuplarının öldürülmesinde kan akıtma yasağının» (Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. F. Köprülü, Türk ve Moğol sülâlesinde hanedan âzasının idamında kan dökme memnûiyeti, Türk Hukuk Tarihi Dergisi (1941-1942, I, 1-9) hanedan mensubu olmayan Atsız'ın öldürülmesinde de uygulanması dikkate şayandır. Yukarıdaki bahislerde de görüldüğü üzere Atsız'ın Selçukluların mensup olduğu Kınık Oğuz boyundan olması ve ayrıca Suriye fâtihi bir emir olması ve Melikü'l-Muazzam ünvanını alması sebebiyle, Tutuş'un, onu bir asil gibi kabul ederek yay kirişi ile boğdurmak suretiyle öldürtmüş olabileceği ifade edilebilir.

(2) İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 112; naklen Sıbt b. el-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman, 200

2 — TACÜDDEVLE TUTUŞ DEVRİ

a) Tutuş'un Suriye'ye Atanması:

Sultan Melikşah, Emir Atsız'ın Kahire savaşında ölmüş olabileceği düşüncesi ile Arran bölgesindeki(1) Gence şehrinde vali olan Tacüddevle Tutuş'u, yönetimi ele ahp fethi tamamlaması için Suriye'ye atamış, hattâ Mısır ve Mağrib'i de almasını kendisine bildirmişti (470/1077-1078). Ayrıca sultan, Bekçioğlu Afşin, Sunduk et-Türkî, Demleçoğlu Muhammed, Tutu (Dudu) oğlu, Birikoğlu, Türkman et-Türkî, Aytegin es-Süleymanî ve adları belirtilmeyen daha bazı Türkmen beyleri ile vasal Musul emiri Şerefüddevle Müslim ile Kilâboğulları kabilesi kuvvetleri ve nihayet bu sıralarda katında bulunan Haleb Mirdasî tahtı müddeisi Emîr Vessab ile Mübarek b. Şibl ve Hâmid b. Zugayb'a, Tutuş'un emri altına girmelerini bildirmiştir. Sultan Melikşah'ın, Suriye'ye ataması konusundaki emrini alan Tutuş, derhal Gence'den ayrılıp yolda kendisine ilk olarak katılan Emir Vessab, Mübarek b. Şibl ve Hâmid b. Zugayb olduğu halde, Diyarbekir bölgesine geldiği zaman adları geçen Türkmen beyleriyle memlûk emîrlerden Hâcib Aytegin es-Süleymanî de kendisine katılmışlardır (2). Fakat henüz Diyarbekir'de bulunduğu sıralarda Emîr Atsız'ın Kahire savaşında öldürülmüş olmayıp Suriye ve Filistin'e sağ salim geri dönerek kendisine başkaldıran her iki şehri itaat altına almakla meşgul olduğunu haber alan Tutuş, derhal durumu sultana bildirdikten başka, emrindeki kuvvetlerin azlığı sebebiyle ondan asker yardımında bulunmasını istemiştir. Fakat öte yandan Tutuş'un Suriye'ye

---

(1) er-Rân şeklinde de yazılan Arran, Yunan ve Romalıların Albanla olarak adlandırdıkları bölgenin Arap kaynaklarına geçmiş bir şeklidir. Bu bölge, Arap ve Türk hâkimiyetleri devrelerinde Kür ve Aras ırmakları arasındaki toprakları içine almakta idi; şimdi ise Gence ve Karabağ illerinin bulunduğu bölgeyi kapsamaktadır (Geniş bilgi için bkz.) İA. «Arrân» mad.

(2) Sıbt b. el-Cevzî, Mir'atü'z-Zaman, 197; el-Ayni, Ikd, XXI, 222a; İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb, II, 56-57; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 111; Zübdetü'n-Nusra, 69 (bazı karışık ifadelerle); İbnü'l-Kalânisî, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 112; İ. Kafesoğlu, Melikşah Devri, 37, 40; O. Turan, Selçuklular Tarihi, 144

atandığını ve dolayısıyla yönetimi ele almak üzere, buraya gelmekte olduğunu öğrenen Emîr Atsız'ın sultana durumu aydınlatan bir mektup göndermesi üzerine Melikşah, Tutuş'a bir mektupla «Atsız'ın yönetimindeki Yukarı Suriye'ye yürümeyip Halep bölgesine yönelmesini» bildirdi(1).

Sultan Melikşah'ın bu ikinci buyruğunu alan Tutuş, beraberindeki kuvvetlerle Fırat ırmağını geçtikten sonra Safer 468 (Eylül/Ekim 1075)'de Ahmedşah'ın yardımlarıyla Bizans'tan Mirdasoğullarına geçen Menbiç üzerine yönelmiş, bir süre kuşatmadan sonra burayı ele geçirmiştir(2) Daha sonra Tutuş, kendisine katılan Kilâboğulları kabilesi kuvvetleri ve Musul emîri Müslim ile birlikte Mirdasî emîri Sâbık'ın yönetimindeki Haleb'e yürüyüp kuşatmaya başladı (470 sonları/1078). Tutuş'un emrinde çok sayıda Türkmen ve Arap kuvvetlerinin bulunmasına rağmen Sâbık ve Ahmedşah'ın savundukları Halep şehri üç aydan fazla bir süre kuşatıldığı halde alınamamıştı. Çünkü Müslim, Araplara karşı ciddî olarak savaşmıyor, hattâ gizlice Sâbık'ın yanına gidip Tutuş'la savaşı sürdürmesi için ona cesaret verdiği gibi Tutuş'un komutası altında bulunan Kilaboğulları kabilesine mensup askerleri, Türklerle birlikte kendi soydaşlarına karşı savaşmaları dolayısıyla ayıplıyor ve savaşmamalarını tavsiye ediyordu. Müslim'in bu faaliyetleri neticesinde çok sayıdaki Kilaboğulları kuvvetlerinin büyük bir bölümü, kuşatmayı bırakıp Tutuş'un hizmetinden ayrılmışlardır.

Müslim Emîr Sâbık ve Kilâboğulları askerleriyle olan ilişkilerinin Tutuş tarafından öğrenilmesi üzerine, kuşatmadan ayrılmak için ondan izin istemiştir. Müslim'in bütün bu faaliyetlerini yakından izleyen Tutuş, onu huzuruna çağırarak: «*Sen, bana yardıma mı, yoksa onları maddî ve manevî yönden desteklemeye mi geldin? Yurduna geri dön, artık sana ihtiyaç duymuyorum*» diyerek(3) onu azarlamış ve hizmetinden kovmuştur. Bunun üzerine kuşatmayı bırakan Müslim, bir ara, beraberinde bulunan bol miktarda yiyecek maddelerini Halep halkına sattırmış ve böylece onları yeniden takviyeden geri kalmamıştır. Ayrıca Tutuş'un saflarından ayırmayı başaramadığı Kilâboğulları kabilesi emîrlerinden Mübarek, Vessab ve Şebib'e; Tutuş'un yanında ihtiyatlı bulunmalarını, ve Haleb'e Emîr Sâbık'a katılmalarını tavsiye ettikten sonra Musul'a gitmek üzere Sincar'a hareket etmiştir. Öte yandan Halep kuşatmasını sürdüren

(1) Sıbt b. el-Cevzî, Mir'atü'z-Zaman, 197; İbnü'l-Adîm., Zübdetü'l-Haleb, II, 56

(2) Sıbt b. el-Cevzî, Mir'atü'z-Zaman, 197-198; el-Aynî, Ikd, XX, 222a

(3) Sıbt b. el-Cevzî, Mir'atü'z-Zaman, 198

Tutuş'un, Müslim'in kışkırtmaları yüzünden emrinde çok az sayıda Kilâboğulları kuvveti kalmıştı. Şehirde kuşatılan Sâbık, bu kuvvetlere bir mektup gönderip: «*Ben, sizin yurdunuzu, namus ve şerefinizi korumak için çaba göstermekteyim. Eğer bu ülke Tutuş'un eline geçerse o zaman buradaki Arap hâkimiyeti sona erer ve Araplar da zelil olur*» demek suretiyle onları kendi tarafına çekmek için çaba göstermiştir. Bunun sonucu olarak geri kalan Kilâboğulları kabilesi kuvvetleri, Türkmenlerle aralarının açılmasıyla sonuçlanan birtakım olaylar sebebiyle Tutuş'un ordusundan ayrılıp, bir çoklarının öldürülmelerine rağmen Haleb'e kaçarak Sâbık ile birleşmişlerdir(1).

Böylece geri kalan Kilâboğulları kuvvetlerini de kendi yanına çekmeyi başaran Emir Sâbık, bir kısım Türkmen atlısıyla Bahâüddevle Türkmân et-Türkî adlı bir Türkmen beyinin Haleb'in alınması için Tutuş'a yardıma gelmekte olduğunu haber almıştı. Bu Türkmen kuvvetlerinin Tutuş'a katılması hâlinde, Halep için durumun daha da ciddî olacağını düşünen Emir Sâbık, bir gece, gizlice Kilâboğulları kabilesi emirlerinden Mansur b. Kâmil'i Kilâboğulları kabilesi emirlerinden Ebû Zâide Muhammed'e göndererek ona içinde bulunduğu sıkışık durumu anlatmış ve kendisine yardıma gelmesini, bunu ihmal etmesi hâlinde ise Arap hükümranlığının sona ereceğini hatırlatmıştır.

Durumu öğrenen Ebû Zâide, Nümeyr, Kuşeyr, Kilâb ve Ukaylioğulları kabilelerinden binden fazla atlı ve beşyüz yaya toplamayı başarmıştır. Bizzat kendisinin yönettiği bu kuvvetler, Haleb'e yardıma gitmek üzere, Menbiç ile Halep arasında bulunan Butnân vadisine geldiler. Bu sıralarda Türkmân et-Türkî, beraberinde bin Oğuz atlısı ve Halep kuşatmasında kullanılmak üzere birtakım silah ve cephane olduğu hâlde, kuşatmayı sürdüren Tutuş'a yardıma gitmek maksadıyla Fırat ırmağı yörelerine ulaşmış bulunuyordu. Tam bu sıralarda Ebû Zâide, kalabalık kuvvetlerle Türkmân Bey'e saldırarak onunla savaşmış, bir kısım askerlerini öldürüp bir kısmını da esir aldıktan başka, hem öteki Türkmen askerlerini, hem de bunların korunması altında Haleb'e gitmekte olan tacirlerin mallarını yağma etmiştir. Öte yandan kendisine yardım kuvveti ve savaş malzemesi getiren Türkmân Bey'in çeşitli Arap boy ve oymaklarının saldırısına uğrayıp tamamen yağma edildiğini haber alan Tutuş, bunun öcünü almak maksadıyla Kilâboğulları kabilesi üzerine yürümek için bir miktar asker ile bütün ağırlıklarını bırakıp Halep kuşatmasından ayrılmıştır. Daha sonra Fırat ırmağını geçen Tutuş, kendisine karşı

(1) İbnü'l-Adim, **Bugye**, 47; **İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb**, II, 58; Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 198

cephe almış olan Müslim'i yola getirmek gayesiyle onun hâkimiyetindeki topraklara saldırmak istemişse de onun da kendisine karşı askeri hazırlıklar yapmakta olduğunu öğrenince bundan vazgeçerek Diyarbekir bölgesine yönelmiştir.

Selçuklu İmparatorluğu'nun tâbilerinden olan Mervanoğulları ailesinin yönetiminde bulunan Diyarbekir bölgesinde birtakım akınlara girişen Tutuş, Müslim'in bu defa da Mervanoğullarıyla; onları savunmak ve askerlerine maddi yardım yapmak üzere birlik olmasına son derece kızmış ve durumu derhal Sultan Melikşah'a bildirip ondan yardım istemiştir. Bunun üzerine sultan, devlete karşı düşmanca davranışlara girişen Müslim'in durumunu iyice öğrenmek için Tutuş'un beraberinde bulunan Aytegin es-Süleymani'yi yanına çağırmıştır (471 ortaları / 1078-1079) (1). Böylece Tutuş, özellikle Müslim'in bütün Suriye ve Filistin'e hükümran olma yolundaki gizli emelleri dolayısıyla, kendisine karşı başta Halep emîri Sâbık olmak üzere, öteki bütün Arap boy ve oymaklarıyla birleşmesi sonucunda, başarıya ulaşamamış ve giriştiği bu ilk teşebbüsler de böylece sonuçsuz kalmıştır.

b) Tutuş'un Selçuklu Melikliğine Hâkim Olması :

Tutuş, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu metbû tanıyan Mervanlı emîrliğine tâbi Diyarbekir bölgesinde birtakım askerî hareketlerde bulunmak suretiyle 1079 yılı kışını burada geçirdikten sonra ilkbaharda yeniden Kuzey Suriye'ye yöneldi. Fakat bu defa o, harekât planını değiştirerek doğrudan doğruya Halep üzerine yürümeyip şehre bağlı köy ve kaleleri ele geçirmeye çalıştı. Bu yeni harekât planını uygulamaya başlayan Tutuş, Fırat ırmağını geçerek Haleb'in önemli kalelerinden birine sahip olan Menbic'i teslim aldıktan sonra daha güneyde bulunan el-Fâyâ ve ed-Deyr kalelerini de işgal ederek buralara asker yerleştirmiş ve Buzâa kalesi üzerine yürümüştür.

Kilâboğulları kabilesi reislerinden Şibl b. Cami'in yönetimindeki bu kalenin yöneticilerinden birisi, daha önce buradaki Türkmen askerlerinin büyük bir kısmını öldürtmüştü. Bu sebeple Tutuş, bu kaleyi şiddetle kuşatmış ve çok geçmeden kılıç zoruyla ele geçirdikten sonra öldürülen Türkmenlerin öcünü aldığı gibi askerlerinin yağmalarına da izin vermiştir. Bu kaleye de bir miktar asker yerleştiren Tutuş, Haleb'in kuzeyinde büyük ve ünlü bir kaleye sahip olan Azaz üzerine yürüyüp kuşatmaya başladı. Tutuş, vali İsa'nın direnişe geçmesi üzerine, askerlerine saldırı emrini vermiş ve kale düşmek üzereyken, bir kısım halkın Tutuş'a gelip savaşı durdur-

(1) Sıbt b. el-Cevzî, Mir'âtü'z-Zaman, 198; İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb, II, 61

ması hâlinde teslim olacaklarını bildirmeleri üzerine onlara eman verilmiş ve evlerine dönmeleri bildirilmiştir. Böylece Azaz'ın da işgalinden sonra Tutuş, Cibrîn Kûrastâyâ'yı(1) fethetmiştir.

Tutuş'un bu askerî harekâtı sırasında, daha önce Tutuş'a karşı Halep emiri Sâbık'la işbirliği yaptığını gördüğümüz Emîr Ebû Zâlde Muhammed, bir gece kuvvetleriyle Halep'ten çıkarak Kermin(2) çiftliğine gelmiş ve burada bulunan elli Oğuz atlısına saldırarak çoğunu öldürmüş, mal ve eşyalarını alarak yeniden Haleb'e dönmüştür. Bunun üzerine Tutuş, geceleyin kuvvetleriyle beraber Cibrîn Kûrastâyâ'dan ayrılıp sabaha kadar süratle hareket ederek Halep yörelerine gelmiş ve akınlara başlamıştır. Haleb'in Kuvayk çayı yakınlarındaki mesire yerlerinden olan el-Hunnâkiyye'de, Ebû Zâlde ve amcaoğlu Şibl b. Câmi'in yönettiği Halep askerleriyle yaptığı çarpışmalarda Tutuş, başarılı olamamıştır(3).

Haleb'e hâkim olabilmek maksadıyla giriştiği bu ikinci askerî harekâtı sırasında Tutuş, Nasruddevle el-Cuyûşî komutasında gönderilen kalabalık Fatımî ordusunun Dımaşk'ı kuşatması üzerine güç durumda kalan Emîr Atsız tarafından yardıma çağrıldı. Bunun üzerine Tutuş, Halep kuşatmasını bırakarak Afşîn Bey ile Dımaşk'a hareket etti.

Öte yandan şehre giren Tutuş, Emîr Atsız'ı öldürdükten(4) son-

(1) Azaz yakınlarında Haleb'e bağlı bir köy. Buna Cibrînü'ş-Şimalî de denir (Mu'cem, II, 19-20)

(2) Halep yolu üzerinde ve Hânu'l-Asal köyünden sonra gelen bir çiftlik (Zübdetü'l-Haleb, II, 62, not 4)

(3) İbnü'l-Adîm, Bugye, 51; İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb, II, 62-63; İbnü'l-Kalânisî, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 113 ve bundan naklen Sıbt b. el-Cevzî, Mir'atü'z-Zaman, 200; Azîmî, Tarih, 183b.

(4) Bu öldürme olayı hakkında daha önce geniş bilgi verilmişti. Tutuş'un Melikü'l-Muazzam lakabını almış olan Emîr Atsız'ı öldürmesi üzerine, kalabalık Türkmen süvarileriyle ona refakat etmekte olan Afşîn Bey, Tutuş'un yanında kendini güvencede görmeyerek ondan ayrılmıştır. O, Ekim-Kasım 1079 tarihinde Baalbek yörelerindeki çiftlikleri yağmalayıp Trablusşam'a giden tâcir kervanlarının uğrak yeri olan Rafenîyye'ye bir baskın yaparak sayısız mal ele geçirmiştir. On gün kadar burada kalan Afşîn, Hısnü'l-Cisr ve Kefertab üzerinden hareketle Maarretünnûman'ı işgal etmiş ve daha batıda bulunan Kastûn'a gidip burasını da yağma akınlarına uğrattıktan sonra Sermîn üzerinden Tellü Mennes'e gelmiş, bura halkından beşbin altın aldıktan sonra yeniden Maarretünnûman ve Kefertab yörelerine akınlar yapmıştır. Bu harekâtı izleyen günlerde Afşîn Bey, Bizans yönetimindeki Antakya topraklarına girmiş, buralarda da yağmalara girişmiş ve bütün bu hareketler sırasında elde ettiği pek çok mal ve ganimetlerle Diyarbekir bölgesine gitmiştir (Zübdetü'l-Haleb, II, 65-67; Mir'atü'z-Zaman, 201).

ra başta Dımaşk olmak üzere, onun hâkimiyetinde bulunan Suriye ve Filistin'in tek hâkimi durumuna geçmiştir (471-472/1079). Şehir ve kaledeki bütün hazinelere el koyan Tutuş, Atsız'ın askerlerini de kale ve burçlardan çıkartmıştır. Her yönden bitkin bir duruma gelmiş olan Dımaşk halkına adil davranmış ve çok yararlı işler yapmıştır. Şehirde imar faaliyetlerine girişmiş, tarlalarda ekim yapılmasını, yolların emniyet altına alınmasını sağlamış, dolayısıyla ticaret kervanları da şehre gelip gitmeye başlamışlardı. Böylece halkın yaşamı da normale dönmüş ve çeşitli sebeplerle göç eden bir kısım halk yeniden gelip şehirde ikamete başlamışlardır(1).

Tutuş, Dımaşk'ta yönetimi ve sosyal hayatı düzene soktuktan kısa bir süre sonra Filistin'e bir miktar kuvvet gönderip Atsız'ın nâiplerinin yönetimindeki Kudüs'ü kuşattırmıştır. Bu sırada Kudüs'teki Dâvud burcunda Emir Atsız'ın para ve hazinesini korumakla görevli olan ve adı belirtilmeyen bir yakını oturmakta idi. Şehir çok geçmeden Tutuş'un kuvvetlerine teslim olmuş ve böylece Kudüs ile Atsız'ın yönetiminde bulunan Filistin'in öteki şehirleri de Tutuş'un hükümranlığını tanımışlardır(2).

Suriye Selçuklu melikliği, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu genel olarak metbû tanımıştır. Esas itibariyle devletin kurucusu olan Atsız, metbû - tâbi statüsünde herhangi bir problem ortaya çıkarmamıştır. Tacüddevle Tutuş ise Sultan Melikşah'ın ölümüne (1092) kadar *Melik* ünvanını kullanmıştır. Bununla birlikte Tutuş, 1085 yılı başlarında, kendisini *Büyük Sultan* olarak tanıyacak, büyük bir Türkmen kitlesine hâkim olan hizmetindeki Artuk Bey ve vasal Musul emiri Şerefüddevle Müslim ile bir ittifak yapmaktan geri kalmamıştır. Bu antlaşmaya göre müttefikler, Sünnî Bağdat halifeliğiyle ilişkilerini kesip Şiî Mısır Fatımî halifeliğine bağlanacaklardır. Sözkonusu antlaşma, uygulama safhasına konamamış olmasına rağmen o devir Türk-İslâm dünyası için gerçekten büyük önem taşımış olmalıdır. Buna göre; metbû bir devletin meliki olan Tutuş, Şiî Fatımî halifeliğine bağlı ve Sultan Melikşah'a karşı yeni bir siyasî kuruluşun *Büyük Sultanı* olmaya karar vermiştir. Bununla birlikte Tutuş, bu teşebbüslerine rağmen metbû tanıdığı Büyük Selçuklu İmparatorlu-

(1) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**; 201; İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 112; el-Ayni, **Ikd**, XXI, 224b; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 111

Zeylü Tarih-i Dımaşk ve **Ikd**'da, Tutuş'un, Atsız'ın aksine Dımaşk'ta halka karşı daha âdil ve olumlu davranışlarda bulunduğu özellikle belirtilmiştir.

(2) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**; 201; İbn Şeddad, **el-A'lak** (Zetterstéen yay.) 201

ğuna karşı hiç bir zaman çatışmaya girişmediği gibi, çeşitli vesilelerle Sultan Melikşah'a tâbiliğini bildirmekten de geri kalmamıştır.

c) Devrindeki Olaylar:

1 — Suriye Hâkimiyeti İçin Tutuş-Müslim Mücadelesi:

İkinci defa Kuzey Suriye harekâtına girişen ve Haleb'i kuşatmakta olan Tutuş'un, Emîr Atsız'ın yardım çağrısı üzerine kuşatmayı bırakıp Dımaşk'a gitmesini izleyen günlerde, kuşatma sebebiyle güç duruma düşen Halep halkı, Musul'daki Müslim'e bir heyet göndererek şehri kendisine teslim edeceklerini bildirdiler. Buna karşı Sâbık ve iki kardeşinin, Mirdasî ailesinin sonu demek olan şehrin teslimi hususuna pek yanaşmak istemedikleri anlaşılıyor. Fakat Sâbık, muhaliflerinin çokluğu ve kuvvetı karşısında fazla bir kudret gösteremekle birlikte Tutuş'un yeniden kuzeye yönelip Haleb'i almak istemesine de pek ihtimal vermiyordu. Fakat çok geçmeden durum onun düşündüğünün aksine oldu: Tutuş, Dımaşk'a hâkim olup şehir işlerini düzene koyduktan sonra Haleb'e yürümek üzere askerî hazırlıklara girişmişti.

Bunu haber alan Sâbık, Müslim'e bir mektup göndererek ona Hama, Maarra ve Kefertâb'ı vermeyi teklif etti. Halep şehrinin bu çağrısına, metbûu bulunduğu Sultan Melikşah'ın izni olmadan olumlu bir cevap vermeye ve harekete geçmeye cesaret edemeyen Müslim, Halep yönetimine hâkim olma faaliyetine meşrûiyet kazandırmak maksadıyla oğlunu (zira bu çocuk, Melikşah'ın halası Safiye Hatun'dan olma idi) İsfehan'a göndermiş ve Haleb'e sahip olmak için sultandan izin istemiş, ayrıca «İmparatorluk hazinesine yıllık üçyüzbin altın göndereceğini» bildirmiştir(1). Onun bu teklifini kabul eden sultanın, ona Haleb'i kendi yönetimine alması konusunda bir tevki göndermesi(2) üzerine derhal harekete geçen Müslim, başta Kilâboğulları ve Nümeyroğulları olmak üzere, kendisine katılan kalabalık Arap kabileleri kuvvetleriyle Bâlis üzerinden Halep önlerine gelmiştir (16 Zilhicce 472 / 8 Haziran 1080).

Sâbık, Müslim'in hiç beklemediği bu hareketiyle karşılaşınca derhal şehir kapılarını kapattırmış ve iç kaleye çekilerek direnişe başlamıştır. Sâbık'la birlikte daha önce Tutuş'a karşı Müslim'le işbirliği

(1) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, 202; el-Aynî, **Ikd**, XXI, 228a; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 114-115; İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 113; Azimî, **Tarih**, 184a; Bundarî, **Zübdetü'n-Nusra**, 72

(2) el-Aynî, **Ikd**, XXI, 228a

yapan iki kardeşi Vessab, Şebib ve Halep reisi Nakibü'l-Ahdâs Şerif Hasan b. Hibetullah el-Hâşimî el-Huteyti de bulunuyordu. Şehir yöneticilerinin bu tutumlarına karşı, özellikle yiyecek bakımından güç duruma düşen halk, şehrin bir an önce, bol miktarda yiyecek maddesiyle Halep önlerine gelen Müslim'e teslim edilmesini istiyordu. Şehir yöneticileriyle halk arasında çıkan anlaşmazlık sürerken Halep emirliğine ait kuvvetlerle Halep-Antakya arasındaki Beytü Lâhâ kalesinde oturan ve Emir Sâbık'a karşı olan Türkmenlerle savaşırken esir alınan Halep reisi el-Huteyti'nin oğlu Ebû Mansur, Ahmedşah'ın arkadaşlarından Kutluğ'un yanında bir süre esir olarak kaldıktan sonra Halep önlerinde karargâh kurmuş olan Müslim'in isteği üzerine, Türkmenler tarafından kendisine teslim edilmiştir. Şehri ele geçirmek için büyük bir fırsat yakalayan Müslim, huzuruna getirilen Ebû Mansur'a hil'atler verip onunla yaptığı gizli anlaşma gereğince(1) onu, şehrin kendisine teslimini sağlamak üzere salıverdi. Derhal Haleb'e giren Ebû Mansur'un babası Şerif el-Huteyti'ye durumu anlatması üzerine, şehir kapıları Müslim'e açıldı. Kuvvetleriyle hiçbir direnişle karşılaşmaksızın şehre giren Müslim, münadiler vasıtasıyla Haleb'e hâkim olduğunu halka bildirdi (26 Zilhicce 472 / 18 Mayıs 1080). Daha sonra Müslim, kendisine şehri almada bağlılık ve sadakat göstermiş olan muhafız kuvvetlerine hil'atler vermiştir.

Müslim, dört ay süren bir kuşatma sonunda, Rebiülâhir 473 (Eylül/Ekim 1080) tarihinde iç kaleye girmiş ve böylece 1060 yılından beri Haleb'i yöneten Mirdasoğulları ailesinin hâkimiyetine son vermiştir(2). İç kaleyi de almak suretiyle şehir yönetimini tamamen eline geçiren Müslim, açlık ve sıkıntı içinde kıvranan halka bol miktarda yiyecek maddesi dağıtmış ve onlara iyi davranmıştır. Daha sonra Müslim, Tutuş tarafından alınan Esârib, Azaz (Tutuş, bu iki kaleyi Şebib ve Vessab'a ıkta etmişti), el-Fâyâ, ed-Deyr ve Cibrin Kûrastâyâ kalelerini Tutuş'un adamlarından teslim almıştır. Böylece askerî harekâtını sona erdiren Müslim, Halep bölgesinde giriştiği bütün faaliyetleri, oğlu aracılığıyla İsfehan'daki Sultan Melikşah'a bildirmiş ve ondan Halep bölgesi için yıllık vergi kesilmesini istemiştir. Sultan onun bu isteğini yerine getirdikten başka Müslim'in oğluna Kuzey Suriye'de Fırat ırmağına yakın Bâlis şehrini ıkta etmiştir(3). Böylece

(1) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zaman**, 203

(2) İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 52, 57; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 67-73; Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zaman**, 202-205; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 114-115; Azimî, **Tarih**, 184a; el-Aynî, **Ikd**, (Azimî'den naklen), XXI, 228b; İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 113; **Mihall Vekayinamesi**, 36

(3) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 75; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 115,

Musul Arap Ukayloğulları emîrliğinin yetenekli bir emîri olan Müslim, bir yandan Sultan Melikşah'a itaat arzederken, öte yandan da bütün Kuzey Suriye'nin (Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rebîa) yönetimini eline geçirmek suretiyle emîrliğinin hükümranlık alanını genişletmiş ve dolayısıyla Orta Suriye ile Filistin'i elinde tutan Tutuş'a bağlı Türkmen kitlelerinin yoğun bulunduğu Diyarbekir bölgesiyle, daha geniş anlamıyla, bağlı bulunduğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile olan ilişkisini keser bir duruma gelmiş oluyordu. Esas itibariyle Müslim'in çoğunluğunu Arap unsurunun oluşturduğu bütün Suriye ve Filistin ülkelerinde Tutuş gibi bir Türk hükümdarının değil, yalnız Arap olan kendisinin tek başına hükümran olması emelini taşıdığı ve bu konudaki planlarını artık uygulamaya koyduğu açıkça görülmektedir.

Böylece Halep şehir ve kalesine sahip olan Müslim, bütün Suriye'ye hâkim olma planlarını uygulamayı sürdürmek maksadıyla, Müeyyedüddevle Ali b. Kureyş'i, Halep kuvvetleriyle gönderip (Zilhicce 474 / Mayıs 1082) Ebu'l-Hasen b. Munkız'ın elinde bulunan Şeyzer'i kuşatmıştır. Yapılan müzakereler sonunda İbn Munkız, Müeyyedüddevle'nin tekliflerini kabul etmemiştir. Bu arada Müeyyedüddevle, İbn Munkız'a ait olan Esfûna kalesini(1) ele geçirmiştir. Öte yandan İbn Munkız, Şeyzer'i çeşitli önlemler alarak daha uzun süreli bir kuşatmaya karşı koyabilecek duruma getirmiştir. Çok geçmeden Müslim, Muharrem 475 başlarında (Haziran 1082) Halep'ten gelerek Şeyzer kuşatmasını bizzat yönetmiştir. Fakat bir süre sonra kuşatmaya karşı koyamayacağını anlayan İbn Munkız, oğlu Ebu'l-Asâkir, karısı Mensûre ve kızı Refia'yı, bu sıralarda Humus'ta bulunan Müslim'e göndererek onbin altın karşılığında kuşatmanın kaldırılmasını sağlamıştır(2).

Müslim, Şeyzer kuşatmasını bir süre yönettikten sonra Halef b. Mülâib'in yönetimindeki Humus'a gidip şehri ele geçirmişse de İbn Mülâib iç kaleye çekilip direnmeye başlamıştır. Sıkışık bir duruma düşen İbn Mülâib, Tutuş'a bir mektupla başvurarak ondan yardım isteğinde bulunmuştur. Bunun üzerine Tutuş, Müslim'e gönderdiği bir mektupta: «*İbn Mülâib, benim dostum olup bana itaat etmiştir. Bu sebeple onu kuşatmaktan vazgeç*» demişti. Ancak Müslim ona: «*Bu adam, sultanın hükümranlığını tanıyan bölgelerde yol kesmek suretiyle fesat çıkarmakta ve zararlı olmaktadır. Eğer o, gerçekten*

Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zaman**, 207; krş. İA. «Müslim b. Kureyş» mad.

(1) Maarretünnûman'a yakın bir kale (Mu'cem, I, 249).

(2) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 77; Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zaman**, 215

senin dostun ise onu yanına alarak çıkaracağı fesatlara son ver» şeklinde oldukça sert bir cevap göndermişti. Müslim'in bu cevabına kızan Tutuş, onu tedip etmek üzere Dımaşk'tan ayrıldı. Öte yandan Müslim, kardeşi Tutuş ile çatışması halinde, sultanın gazabına uğrayacağı korkusuyla Humus kuşatmasını bırakıp Sur şehrine yönelmiş, böylece Tutuş üzerinde, burasını kuşatıyormuş hissini uyandırmak istemiştir. Gerçekten Tutuş, onun çekilmesi üzerine, yeniden Dımaşk'a dönmüştür. Fakat çok geçmeden Müslim, yeniden Humus üzerine yürüyüp kuşatmaya başlamışsa da İbn Mülâib'in karısının yalvarmaları neticesinde Humus kuşatmasından vazgeçerek Haleb'e geri dönmüştür(1).

Suriye ve Filistin'de de kendi liderliğinde Arap hâkimiyetini kurmayı planlayıp uygulamaya geçen Müslim, Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi olarak Suriye'deki küçük emirlerin yönetimleri altında bulunan kale ve toprakları almış veya bu bölgeleri haraca bağlamak suretiyle onları kendine tâbi bir duruma getirmeye çalışmıştır. Böylece Müslim'in baskı ve tehdidi altında bulunan bu emirler, Suriye'nin kıyı bölgelerinde fetihler yaparak Antartus ve Banyas ile bazı kaleleri aldıktan (475/1082-1083)(2) sonra Dımaşk'a dönen Tutuş'a başvurarak Müslim'e karşı kendisinin hizmetine gireceklerini bildirip, onu Halep üzerine yürümeye teşvik etmişlerdir. Halep yönetimini eline geçirmesi ve daha sonra, güven telkin etmeyen davranışları sebebiyle Tutuş, kuvvetleriyle birlikte Dımaşk'tan ayrılıp, önce Antakya yörelerine akınlarda bulunmuş, daha sonra Halep bölgesine gelerek akınlara girişmiş ve tarlalardaki ürüne el koyarak bunları ucuz fiyatlarla sattırmıştır. Bu sıralarda el-Cezire'de bulunan Müslim, Haleb'i Tutuş'a karşı savunmak maksadıyla güvendiği adamlarının yönetiminde bir miktar kuvveti Haleb'e gönderdi. Bunu haber alan Tutuş, Haleb'in batısında Artah yakınlarındaki Cisrü'l-Hadîd'e gelerek bir süre burada kalmış ve yanında bulunan Artuk Bey'e(3) Halep bölgesine gelmekte olan Müslim'in yardımcı kuvvetlerini kontrol altında tutmasını, onların şehre girmesine engel olmasını ve bölgeyi yağmalamasını bildirdi(4).

---

(1) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zaman**, 215; İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 128

(2) Azimî, **Tarih**, 185a; İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 115; **Kenzü'd-Dürer**, VI, 407; **Tarihu Selâtini'l-Memalik** (Yay. K. V. Zetterstéen, Leiden, 1919), 244

(3) Ileriki bölümlerde görüleceği üzere, Sultan Melikşah'ın hizmetinden ayrılıp Tutuş'un emrine girecek olan Artuk Bey'in çeşitli siyasî ve askerî faaliyetleri hakkında bkz. Ali Sevim, **Belleten** (1961), XXVI/101, 119-146

(4) Krş. **Urfalı Mateos**, 189, not 151

Derhal harekete geçen Artuk Bey, yardıma gelmekte olan sözkonusu Arap askerlerini müthiş bir bozguna uğratmıştır. Bunun üzerine bu yardımcı kuvvetler el-Cezîre'ye dönmek zorunda kalmışlardır. Fakat çok geçmeden Sultan Melikşah, kardeşi Tutuş'a gönderdiği bir mektupta Halep bölgesinden ayrılıp Dımaşk'a dönmesini bildirmiş ve ayrıca Artuk Bey'e de İsfehan'a gelmesini emretmiştir. Bunun üzerine Tutuş, derhal Dımaşk'a geri dönmüş, fakat burada çok kalmayarak Baalbek üzerine yürümüş ve şehri Fatımîler adına yönetmekte olan İbn Saykal'dan almıştır (475/1083). Daha sonra beraberinde Emîr Vessab ve Mansur b. Kâmil olduğu halde, Antakya bölgesine yönelerek orada birtakım fetihlere girişmiştir(1).

Tutuş'un Dımaşk'tan ayrılıp Antakya yörelerinde fetihlerle uğraştığını öğrenen ve Artuk Bey gibi kabiliyetli bir komutanın da Sultan Melikşah'ın katma İsfehan'a gitmek üzere kendisinden ayrıldığını haber alan Müslim, onun Haleb'e yürümesine misillemede bulunmak maksadıyla hazırlıklara koyuldu. Müslim, Mezopotamya ve Kuzey Suriye'yi kapsayan Arap emîrliği için artık sınır tanımıyor, Arap unsurunu hâkim kılmak için sürekli ve planlı bir şekilde hâkimiyetini genişletmek istiyordu. Nitekim Müslim, Suriye Selçukluları melikliğinin başkenti olan Dımaşk'ı da ele geçirerek bütün Suriye ve Filistin'e hâkim olma emellerini gerçekleştirmek için harekete geçmeye karar verdi. Bu maksatla o; Ukayl, Kilâb ve Nümeyroğulları kabilelerinin bir kısmı, Tayy, Kelb ve Uleymoğulları kabileleriyle Şeybanoğulları askerlerinden meydana gelen büyük bir ordu hazırlamış ve ayrıca Selçuklu İmparatorluğu'nun tâbilerinden olmasına rağmen Mısır Fatımî halifesi el-Mustansır Billah'a da özel elçiler göndererek Dımaşk'ı ele geçirmek için yardım vaadi almıştır. Müslim, kalabalık ordusuyla Muharrem 476 (Mayıs 1083 başları) tarihinde Bâlis üzerinden Dımaşk'a yönelmişti. Öte yandan Müslim'in Dımaşk üzerine yürümekte olduğunu haber alan Tutuş, Antakya yörelerinden süratle Dımaşk'a dönüp Müslim'i karşılama hazırlıklarına girişti. Çok geçmeden Müslim, Muharrem 476 sonlarına doğru (Haziran 1083 sonları) Dımaşk'a ulaşıp kuşatmaya başladı(2). Tutuş'un emrinde, Müslim'in sayıca üstün ordusuna karşı koyabilecek derecede asker bulunmuyordu. Fakat Müslim'e karşı koruduğunu gördüğümüz Vessab ile Kilâboğulları kabilesi reislerinden bazılarının çabaları sonucunda,

(1) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zaman**, 216-217; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 77-79; İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 114; Azimî, **Tarih**, 185a; İbn Şeddad, **el-A'lak**, 44; krş. M. A. Köymen, **Anadolu'nun Fethi**, 115

(2) İ. Kafesoğlu, **Melikşah Devri**, 42-43

Müslim'in ordusunda bulunan Kilâb ve Nümeyroğulları kabilesi kuvvetleri kuşatmayı bırakıp yurtlarına döndüler.

İşte bu şartlar altında Tutuş ile Müslim arasında kuşatma savaşı başladı. Kuvvet oranının aşağı yukarı denkleştiği taraflar arasında çarpışmalar bütün şiddetiyle sürmekteydi. Kendisine sözverilen Fatımî yardımının geleceğine güvenen Müslim, yanındaki kuvvetlerle çarpışmayı sürdürüyordu. Hattâ bir ara neredeyse esir alınmak üzere idi. Fakat onun dayanmasına rağmen beklediği Fatımî yardımı bir türlü gelmiyordu(1). Tam bu sırada Müslim'e, yönetimi altında bulunan Harran şehrinde kendisine karşı bir ayaklanma olduğu haberi geldi. Söz verilen Fatımî yardımından artık ümidini kesen ve kuşatma savaşında da başarılı olamayan Müslim, Dımaşk'tan ayrılmak zorunda kalmıştır.

2 — Süleymanşah'ın Kuzey Suriye'deki Fetihleri:

Halep dışında, bütün Suriye ve Filistin'i hâkimiyet altında tutan Tutuş ile başkenti Musul olmak üzere Kuzey Irak ve bütün Kuzey Suriye'yi içine alıp genişlemekte olan Arap Ukayloğulları emîrliği hükümdarı Şerefüddevle Müslim arasında siyasi ve askeri çatışmaların şiddetle devam etmekte olduğu 1084 yılında, Bizans hâkimiyetindeki Anadolu'da başarılı fetihler yaparak bağımsız bir Selçuklu devleti kuran Süleymanşah Antakya bölgesine yöneldi.

Selçuklu-Bizans çatışmalarının zirvesini oluşturan Malazgirt savaşını izleyen yıllarda, kalabalık ve güçlü Türkmen unsurları Anadolu'yu yurt edinmeye başlamışlar ve böylece Güneydoğu Anadolu bölgesi gibi, Antakya ilinin de Bizans ile ilişkisi kesilmişti. Bu sırada Antakya, Bizans'a tâbi olan Philaretos Brachamios(2) adlı bir Ermeninin yönetiminde bulunuyordu.

aa) Antakya'nın Fethi:

Philaretos, 1084 yılında Antakya'da, şahne olarak Türk asıllı İsmail adlı müslüman birisini bıraktıktan sonra, yine kendi yönetimi altındaki Urfa'ya gitmek üzere buradan ayrılmıştır. Kaynaklarda sert bir mizaca sahip olduğu belirtilen Philaretos, başta Antakya olmak üzere, hükümran olduğu şehirlerde, halka ve askerlere şiddetli

(1) Fatımî veziri Bedrülcemali, Müslim'e göndermeyi vaat ettikleri kuvvetlerin, onunla birlik olup Mısır için herhangi bir tehlike hâline gelmesi ihtimlini gözönüne alarak söz konusu yardımın gönderilmesini sakıncalı bulmuştur (Zeylü Tarihi Dımaşk, 115; Zübdetü'l-Haleb, II, 81).

(2) Bu ad, Arap kaynaklarında genellikle Filârdüsü'r-Rûmî veya el-Fırdûsü'r-Rûmî şeklinde geçmektedir.

baskı yapmakta ve kötü davranmaktaydı. Bu sebeple onun yokluğundan yararlanan Antakya şahnesi İsmail ve babasının hapsinden kurtulmayı başaran Philaretos'un oğlu Barsama askerlerin ve halkın desteğini sağlayarak Antakya'yı, Anadolu Selçuklu hükümdarı Kutalmışoğlu Süleymanşah'a teslime karar verdiler. Bunu gerçekleştirmek maksadıyla Süleymanşah'a bir mektup göndererek onu Antakya'ya davet ettiler(1). Bu mektubu alan Süleymanşah, hiç tereddüt etmeden bunu kabul etmiş ve yerine Emir Ebu'l-Kasım'ı bırakarak az bir kuvvetle(2) Antakya'ya gitmek üzere, İznik'ten ayrılmıştır.

Süleymanşah, Antakya'ya hâkim olmak isteyen Tutuş ile, şehirden her yıl haraç almakta olan Müslim'in kendisinin Antakya'yı fethetmek için geldiğini haber alabileceklerini ve dolayısıyla bunu önlemeye çalışabilecekleri ihtimalini gözönünde tutarak, geceleri ilerleyip, gündüzleri gizlenmek suretiyle kuzeyden güneye bütün Anadolu'yu geçmiş ve gizlice şehir surları önüne gelmeyi başarmıştır(3). Süleymanşah, Şahne İsmail ile işbirliği yapmış surların şerefelerine ipler attırmak suretiyle askerlerin bir kısmını yukarı çıkartmış, onlar Fâris Kapısını açtıktan sonra bütün atlılar şehre girmişlerdir (10 Şaban 477 / 12 Aralık 1084).

Sabahleyin bunları gören halk, önce bu atlıları Philaretos'un seferden başarıyla dönen askerleri sanmışlarsa da çok geçmeden şehrin Türkler tarafından ele geçirildiğini öğrenmişlerdir. Bunun üzerine bir kısım halk iç kaleye, bir kısmı da Habibü'n-Neccâr (Silpius) dağına(4) kaçmış, bazıları da surlardan aşağı inerek şehirden uzaklaşmışlardır(5). Çok az bir atlı kuvveti ile Antakya'ya gelmiş bulunan Süleymanşah'a, Mencekoğlu (Mincakoğlu) adlı bir Türkmen beyi kuvvetleriyle katılmış(6), böylece daha da güçlenen Süleymanşah, di-

(1) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 299; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 138

(2) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb'de** (II, 87), 280; Azimi, **Tarih**, 186a ve **el-Kâmil'de** (X, 138) 300 atlı, **Müsâmeretü'l-Abbâr'da** (19), 1000 kişi olduğu belirtilmiştir.

(3) Anna Komnène'de (II, 64) ve Lebeau'da (XV, 186) Süleymanşah'ın İznik'ten Antakya'ya onikî gecede, **Müsâmeretü'l-Ahbâr'da** (19) ise beş günde geldiği kaydedilmiştir.

(4) Rivayete göre Habibü'n-Neccâr, Antakya'nın ilk hristiyanlarındandır, fakat daha sonra müslüman olmuştur. Bu zat, denizden 440 metre yüksekliktekî bu dağ üzerinde öldürüldüğü için buraya onun adı verilmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. İA, «Habibü'n-Neccâr», «Antakya» maddeleri; **Mu'cem**, I, 387

(5) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 78; Görgü şahidi Antakyalı Rahip Mihail'den naklen, İbn Şihne, **ed-Dürerü'l-Müntehab**, 211; E. Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 121-122

(6) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 87.

renmeye çalışan Philaretos'u kesin bir yenilgiye uğratmıştır. İç kale dışında şehre kısa sürede ve kolaylıkla hâkim olan Süleymanşah, halka dokunmayarak eman verdiği gibi esir alınanları da salıvermiştir. Ayrıca Türk askerlerinin «Hristiyanlara dokunmamalarını, onlardan hiç bir şey almamalarını, evlerine girmemelerini ve kızlarıyla evlenmemelerini» emretmiş ve halka son derece iyi davranmıştır(1). Daha sonra Kawasyana denilen Mar Cassianus'un büyük kilisesini(2) açtırıp içindeki altın, gümüş gibi değerli şeyleri aldırtmış ve burasını cami haline getirmiştir.

Bu camide 15 Şaban 477 (17 Aralık 1084) tarihinde yüzon müezzin tarafından okunan ezandan sonra çok kalabalık bir cemaatın katıldığı cuma namazı kılınmıştır. Fakat öte yandan, iç kaleye çekilen bir miktar Antakyalı asker teslim olmayarak direnmeyi sürdürmüşlerdir. Buna rağmen Süleymanşah'ın şiddetli baskısı karşısında dayanamayıp eman ile teslim olmak zorunda kalmışlardır. Böylece iç kale de Süleymanşah tarafından feth edilmiştir (12 Ramazan 477 / 12 Ocak 1085)(3).

Süleymanşah, ele geçirilen pek çok ganimeti değerinden düşük fiatla da olsa, dışarı çıkarılmayıp yine şehir içinde satılmasını emretmiştir. Antakya halkı, Süleymanşah'ın kendilerine göstermiş olduğu bu olumlu ve âdilâne davranışlardan ötürü çok memnun olmuş ve onun yönetimini, Philaretos'un idaresinden çok daha iyi bulmuşlardır. Ayrıca onlar, büyük kiliselerinin camie çevrilmesi dolayısıyla Süleymanşah'tan aldıkları izinle Meryem Ana ve Aziz Cercis adlı iki kilise inşa ettirmişlerdir(4). Ayrıca Süleymanşah, şehirde savaş sırasında yıkılan yerleri onartmış, sözünde durup şehrin alınmasında kendisine yardımcı olan Şahne İsmail ile iç kaleyi teslim eden kale komutanını, yine eski görevlerinde bırakmıştır(5). Süleymanşah, o devir hristiyan âleminin kutsal şehirlerinden sayılan Antakya'nın fet-

(1) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 299; Ebu'l-Fereç, **Tarih**, I, 331; **Urfalı Mateos**, 161

(2) Arap kaynaklarında bu kilisenin adı, **el-Kusyân veya Bâbü'l-Kusyân** olarak geçmektedir (**Mu'cem**, I. 382; **Zübdetü'l-Haleb**, II, 78; **el-Kâmil'de** (X, 139) ise, bu iç kalenin adı olarak verilmiştir.

(3) **İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb**, II, 86-88; Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 229; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 138-139; İbn Şihne, **ed-Dürerü'l-Müntehab**, 212-213; Ebu'l-Ferec, **Tarih**, I, 331; Urfalı Mateos, 161-162; Azimi, **Tarih**, 185b; **Mu'cem**, I, 382-388; (Burada Antakya'nın tarihi coğrafyası hakkında geniş bilgi verilmiştir).

(4) **Anadolu'nun Fethi**, 123

(5) Ebu'l-Ferec, **Tarih**, I, 331; Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 229; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 139

hini, özel bir elçiyle Sultan Melikşah'a bildirmiş, bunun üzerine çok sevinen sultan ve başkent İsfehan halkı, bu önemli fethi kutlamışlardır. Devrin ünlü şairi Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ebiverdi (öl. 1113) de bu fetih sebebiyle bir kaside kaleme almıştır(1).

Şehrin Süleymanşah tarafından fethini Urfa'da iken haber alan Philaretos, buna çok üzülmüş ve Sultan Melikşah'ın emriyle daha önce yönetmekte olduğu Maraş'a çekilmek zorunda kalmıştır(2). Öte yandan Süleymanşah, Antakya'ya bağlı olan Bagras, Derbesak, Artah, Hârim, Süveydiye gibi kale ve şehirleri birer birer fethetmeyi başarmıştır.

bb) Süleymanşah-Müslim Münasebeti ve Kurzâhil Savaşı:

Irak ve Kuzey-Suriye'de tek başına hakimiyet kurmaya çalışan Müslim Anadolu ve Suriye'yi birbirine bağlayan yollar üzerinde bulunan ve her yıl otuzbin altın vergi aldığı(3) Antakya'yı fethederek hakimiyet sahasını tehdit eder bir duruma gelen Süleymanşah ile tek başına başa çıkamayacağını anlayarak bir müttefik aramaya koyuldu. Bu maksatla o, daha önce kendisini Âmid kuşatmasından kurtaran eski dostu Artuk Bey'e başvurdu. Bu sıralarda Artuk Bey, Sultan Melikşah ile arasının açılması sebebiyle bir daha onun teveccühünü kazanamayacağını anlamış ve onun hizmetinden ayrılmaya karar vererek emrindeki Türkmenlerle Suriye Selçuklu meliki Tutuş'un hizmetine girmiştir (1085 başları). Tutuş tarafından, müslüman ve hristiyanlarca kutsal sayılan Kudüs şehrinin valiliğine atanan Artuk Bey, gerek Sultan Melikşah'a olan kırgınlığı, gerekse başarılı fetihler yapmakta olduğu Anadolu'daki görevinden alınmasında rol oynayan Süleymanşah'dan öç alma isteğiyle Müslim'in teklifini kabul ederek onunla birleşmeye karar vermiştir. Bunun sonucunda şu maddeleri ihtiva eden bir antlaşma yapılmıştır:

1 — Müslim, Artuk Bey gibi Sultan Melikşah'a tâbilikten ayrılacak,

2 — Suriye Selçuklu meliki Tacüddevle Tutuş *Büyük Sultan* olarak tanınacak,

3 — Sünnî Bağdat Halifeliği ile irtibat kesilerek Şii Mısır Fatımî Halifeliğine bağlanılacak.

(1) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, 139; Aksarayî, **Müsameretü'l-Ahbar**, 21; **Mu'cem**, I, 387

(2) Ebu'l-Ferec, **Tarih**, I, 333

(3) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, 215

Böylece, Şiî Mısır halifeliğine bağlı ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na karşı, büyük bir siyasi ve askeri ittifak oluşturulmuş olacaktı. Fakat Müslim'in Süleymanşah'la yaptığı savaşta ölümü üzerine, sözkonusu ittifakın ve alınan kararların gerçekleşmesi mümkün olmamıştır.

Daha önce, Antakya'yı ele geçirmek için bir girişimde bulunan Müslim, Antakya ve yörelerine hâkim olan Süleymanşah'ın Haleb'i de alma ihtimaline karşı, siyasi birtakım önlemler almaya çalışmış, ve Haleb'e ikibin süvari göndererek savunma hazırlıklarına başlamıştır. Ayrıca o, Süleymanşah'a Halep'teki nâibi İbnü'l-Hulzûm ile gönderdiği bir mektupta; «*Daha önce Antakya hâkimi olan Philaretos, sultana yıllık vergi göndermekteydi; şimdi ise şehre sahip olduğun için bu vergiyi senin göndermen gerekmektedir. Eğer sultana itaat ediyorsan bu vergiyi derhal bana gönder, aksi takdirde sultana karşı isyan etmiş olacaksın ki, bundan da beni haberdar et*» şeklinde ağır bir dil kullanmıştır. Süleymanşah, kendisinin Antakya'yı fethi konusunda birtakım siyasi yanıltmacalara başvuran Müslim'e; «*Sultana itaat etmek, adına hutbe okutup para bastırmak benim tek işârımdır. Ben Antakya ve öteki küffar şehirlerini, ancak onun varlığı yüzünden Allah'ın benim elimle fethettirmiş olduğunu, kendisine bildirdim. Benden istediğin paraya gelince, daha önceki Antakya hâkimi kâfir idi. O, kendisi ve adamları için başvergisi veriyordu, böylece kendilerini İslâm cihadından koruyorlardı; halbuki şimdi Antakya hâkimi olan ben, çok şükür müslümanım, sultanın ordusuna mensubum ve Allah'ın cihat emrini yerine getirmekteyim. Artık Antakya müslümanların eline geçmiş bulunuyor. Ben, müslüman olarak sana nasıl başvergisi ödeyebilirim?*» şeklinde cevap vermiştir.

Müslim'in mektubunu getiren İbnü'l-Hulzûm, Süleymanşah'a; «*Biz, sizden almamız gereken vergiden başka hiç bir şey tanımayız*» diyerek ona ağır bir dille hitap etmiştir(1). Böylece gerek Müslim'in tutarsız hareketleri, gerekse elçisinin kaba davranışlarına son derece kızan Süleymanşah, kuvvetlerini göndererek Menbic'ten Maarratü'n-Nûman'a kadar Halep bölgesini yağma akınlarına uğratmış; çok sayıda deve, koyun ve binek hayvanı ele geçirmiştir(2). Malları yağmaya uğratılan yöre halkının Süleymanşah'a şikâyette bulunmaları üzerine o; «*Şeriatın yasakladığı müslüman halkın malını yağ-*

(1) İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil, X.** 139-140; Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman,** 229; **İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb,** II. 89

(2) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman,** 229; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb,** II. 90

malatmak benim âdetim değildir ve bundan nefret ederim. Ama sizin emiriniz, beni kâfir yerine koymak suretiyle buna âdeta zorladı» diyerek onlardan özür diledi ve yağmalanan hayvanlar tekrar sahiplerine teslim edildi(1).

Öte yandan Süleymanşah'ın askerlerinin bu yağma hareketlerini haber alan Müslim, bu akınları önleyemediği veya Süleymanşah'la gizli bir ilişki kurup Haleb'i ona teslim etme ihtimali sebebiyle Halep'teki veziri Ebu'l-İzz b. Sadaka'yı tutuklatarak servetine el koymuş ve yerine bu sıralarda yanında bulunan İbnü'l-Hulzûm'u atamıştır. Haleb'e gelen İbnü'l-Hulzûm, gerek yağma akınlarının tekrar edilmesine engel olmak, gerekse Müslim'in savaş için zaman kazanmasını sağlamak maksadıyla Süleymanşah'a barış teklifinde bulunmuştur(2).

Müslim; askeri hazırlıklarını bitirip Haleb'e ilerlediği sırada Halep muhafız kuvvetleri komutanı Şerif Hasen el-Huteyti'den, kendisi ile Halep'te oturan Müslim'in kardeşi Ali b. Kureyş arasında, şehrin Süleymanşah'tan korunması hususunda anlaşmazlık çıktığını bildiren bir mektup almıştı. Şerif el-Huteyti mektubun'da; *«Süleymanşah'ın Antakya'da halka gösterdiği iyi ve âdil davranışları, Halep'te halk arasında yayılmış bir durumdadır. Halkın gizlice Süleymanşah'la anlaşarak Haleb'i ona teslim etmesinden endişe etmekteyim»* demekteydi. Bunun üzerine, halka önayak olması ihtimalini düşünen Müslim, kardeşi Ali'yi tutuklamasını bildirmesi neticesinde el-Huteyti, onu yakalatıp hapsetmiş, onbin altınlık hazinesine el-koymuş ve ayrıca ıktaı olan Menbic kalesi elinden alınmıştır. Ayrıca Halep'teki adamları da gözaltında tutulmak suretiyle girişebileceği olumsuz faaliyetleri önlenmiş oldu(3).

Çok geçmeden Kâbusiyye'den hafif kuvvetlerle Fırat'ı geçen Müslim, emrindeki Türkmen atlılarıyla kendisine katılan Çubuk Bey ile birlikte Antakya'yı kuşatmak üzere Haleb'in kuzeyindeki Azaz bölgesinde konakladı (Safer 478 / Mayıs-Haziran 1085). Burada Müslim'in yakın arkadaşları kendisine «Antakya üzerine yürünmeyip Halep'te kalınmasını ve Süleymanşah ile barış için girişimlerde bulunulmasını» tavsiye etmişlerse de(4) o, bunları dinlememiş, yanın-

(1) **Mir'atü'z-Zaman'da** (229), hayvanların bir kısmının bir altın veya bir gümüş karşılığında sahiplerine teslim edildiği rivayeti de ayrıca kaydedilmiştir.
(2) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 90
(3) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, 230
(4) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 90

daki emîrlerle birlikte, Sümeysat'tan sağladığı bir Ermeni birliği, Kays, Kilâb ve Numeyroğulları kabilelerine ait kuvvetleri ve ayrıca Halep muhafızlarından oluşan altıbin kişilik bir ordu ile Azaz'dan hareket ederek şimdiki Afrin çayının Amik ovası civarında bulunan Kurzâhil'e(1) gelmiştir.

Öte yandan Müslim'in oldukça kalabalık bir orduyla gelmekte olduğunu haber alan Süleymanşah da dörtbin süvariden oluşan kuvvetiyle derhal Antakya'dan çıkmış ve Müslim'in kuvvetlerinin konakladığı Kurzâhil yakınlarına gelmişti. Her iki taraf, 24 Safer 478 (20 Haziran 1085) tarihinde ikindi vakti savaşa tutuştular. Hiç beklemediği bir zamanda çarpışmalara başlamak zorunda bırakılan Müslim'in morali bozulmuştu. Özellikle çarpışmaların en kritik anında, saflarında yer alan Çubuk Bey'in Türkmen atlılarıyla birlikte Süleymanşah tarafına geçmesi üzerine Müslim'e kırgınlıkları dolayısıyla isteksiz savaşan(2) Arap askerleri bozulup geri çekilmişlerdir. Muslim, kendine sadık kalan dörtyüz Ukayli atlısıyla bir süre daha dayanmaya çalışmışsa da başarılı olamamış ve Akabe'ye çekilmiştir. Bu arada Halep muhafız kuvvetlerinin ağır kayıplar vererek bozulması üzerine, Müslim burada da tutunamayıp geri çekilmek zorunda kalmış ve kendisini yakından izleyen Süleymanşah'ın atlılarının mızrak darbeleri altında; *«Ey uğursuz Suriye!»* diyerek can vermiştir(3).

Anadolu fatihi Süleymanşah, kazandığı bu önemli zafer ile Müslim'in, Mezopotamya ve Kuzey Suriye'yi içine alan yavaş yavaş bütün Suriye ve Filistin'e kadar genişleyen emirliğine son vermiş ve böylece Suriye ve Filistin'de Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesine çok önemli bir katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte Büyük Selçuklu İmparatorluğu vasalı durumunda olan Musul Ukayloğulları emîri Müslim'in Anadolu Selçuklu hükümdarı tarafından öldürülmesi, Süleymanşah ile Sultan Melikşah arasındaki münasebetleri nazik bir duruma getirmiş oluyordu. Nitekim Sıbt b. el-Cevzî'ye göre(4) Sultan Melikşah, Müslim'in ölümünden sonra ordusuyla Kuzey Suriye'ye gitmek üzere İsfehân'dan ayrılmıştı. Fakat çok geçme-

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 91; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 118; Azimi, **Tarih**, 186a; **Mu'cem**, IV, 56-57

(2) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 92

(3) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 90-92; Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, 229, 234; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 139-140; İbnü'l-Esîr, **Tarihü'l-Bâhir**, 6 vd.; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 118; Urfalı Mateos, 163-164; Azimi, **Tarih**, 185b

(4) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, 237

den Süleymanşah'ın da Tutuş'la yaptığı savaşta hayatını kaybetmesi, böyle bir meselenin ortaya çıkmasını önlemiştir.

cc) Tutuş-Süleymanşah Savaşı:

Süleymanşah, Müslim'in ölümü ile neticelenen Kurzâhil savaşından sonra Kuzey Suriye'nin en önemli şehri olan Haleb'i kuşatmaya başladı (Rebîülevvel 478 başları / Haziran-Temmuz 1085). Bu sırada şehir, Halep muhafız kuvvetleri komutanı Şerif el-Huteytî lakaplı Ebû Alî Hasen b. Hibetullah el-Haşimî'nin yönetiminde bulunuyordu. Kale ise Müslim'in amcası Sâlim b. Malik el-Ukaylî'nin elinde idi. Süleymanşah, 5 Rebîülâhir (31 Temmuz)'a kadar şehri kuşatmış, fakat el-Huteytî ile yapılan antlaşma sonucunda şehrin, Sultan Melikşah'ın müsadesi alındıktan sonra teslim edilmesi kararlaştırılınca kuşatmayı bırakmıştır. Daha sonra Süleymanşah, güneye inerek Maarratü'n-Nûman ile Kefertâb'ı ele geçirmiş, Şeyzer'den haraç almış ve Humus'a bağlı Latmin şehrini fethederek buraya bir miktar asker yerleştirmiştir.

Tutuş'un ikta bölgesine yaklaşmamak maksadıyla daha güneye inmeyen Süleymanşah, Antakya gibi Kuzey Suriye'nin en önemli şehri olan Haleb'e de sahip olma emelinden vazgeçmemiştir. Bu yüzden, 479 yılı başlarında (Nisan-Mayıs 1086) ordusuyla yeniden Halep önlerine gelerek şehri kuşatmaya başlamış, Şerif Hasen el-Huteytî'den Haleb'in kendisine teslimini istemiştir. Fakat Şerif Hasen, Haleb'i Süleymanşah'a teslim etmek istemediğinden daha önce Süleymanşah'ın burayı ilk kuşatması sırasında kale komutanı olan Sâlim b. Mâlik el-Ukaylî ile Sultan Melikşah'a müşterek bir mektup göndererek Haleb'i kendisine teslim edeceklerini, bu sebeple ya bizzat Haleb'e gelmesini veya şehri kuşatmakta olan Süleymanşah'ı buradan uzaklaştırmak için kendilerine yardımcı kuvvet göndermesini istemişlerdi. Fakat Süleymanşah'ın Haleb'i ikinci defa kuşatmaya başlamış olmasına rağmen Melikşah'tan beklenen askerî yardım hâlâ gelmemişti. Bu durum karşısında Şerif Hasen, Kilâboğulları kabilesi emîrlerinden Mübarek b. Şibl'i bu sıralarda Dımaşk'ta bulunan ve Haleb'e sahip olmak isteyen Tutuş'a göndererek gelip Haleb'i teslim almasını teklif etmiştir(1).

Mübarek'in bu teklifini büyük bir memnuniyetle kabul eden Tutuş, Muharrem 479 (Nisan-Mayıs 1086) tarihinde Dımaşk'tan Haleb'e hareket etti. O, daha önce Süleymanşah tarafından yeniden in-

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 96; İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 201; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 147

şa ettirilen Kınnesrin kalesini bir süre kuşattıktan sonra Haleb'in güneydoğusunda bulunan Naûre'ye yürümüş ve bu sıralarda kendisine, Kilâboğulları kabilesinden bir miktar kuvvet de katılmıştır. Tutuş'un yanında, daha önce hizmetine giren ünlü Türkmen emiri Artuk Bey de bulunuyordu.

Daha önceleri, sultanın gönderdiği hil'at, ferman ve armağanları kabul etmemiş olan Artuk Bey, Diyarbekir ve el-Cezire'de bulunan ve sultan tarafından kendisinin kontrol ve gerektiğinde tedip edilmesiyle görevlendirilmiş büyük emirlerden Sâduddevle Gevherâyin, Karategin ve Anuştegin'in «kendileriyle birleşme» teklifini kabul etmeyerek onlara, Haleb'e gidip Süleymanşah'ın sultana ait memleketleri tahrip etmesine imkân vermeyeceğini bildirmiştir(1). Bu onun Süleymanşah ile arasının ne kadar gergin olduğunu göstermektedir.

Tutuş, Artuk Bey ile birlikte Süleymanşah'ın kuşatmış olduğu Halep üzerine yürüyüşünü sürdürüyordu. Şerif Hasan el-Huteyti, böylece iki Türk ordusunu savaş için karşı karşıya getirmiş oluyordu. Öte yandan Tutuş'un el-Huteyti tarafından şehri teslim amacıyla çağrıldığını öğrenen Süleymanşah, onu karşılamak üzere, kuvvetleriyle birlikte derhal harekete geçti. Savaşın artık kaçınılmaz bir duruma geldiğini gören Tutuş, Süleymanşah'ın saflarında yer alan beylerin, kendi tarafına geçmelerini sağlamak için çaba göstermiştir. Nihayet birbirlerine karşı hareket halinde olan iki Türk ordusu Haleb'e üç mil kadar uzaklıktaki Aynu Seylem yöresinde karşılaştı (2). Süleymanşah, çok süratli hareket ettiği için askerleri düzensiz bir durumda idi. Öyle ki o, seher vakti Tutuş'un kuvvetlerine çok yaklaşmış olduğunun bile farkında değildi. Bunu anlar anlamaz derhal askerlerini savaş düzenine sokmuş ve Tutuş'un ordusu ile çarpışmaya girişmişti. Şiddetle başlayan bu savaşta, çarpışmanın yoğunlaştığı sıralarda, daha önce Tutuş'un kendi saflarına geçmeye razı ettiği emirler, komutaları altındaki kuvvetlerle Tutuş'un saflarına geçtiler(3).

Süleymanşah'ın ordusunun zayıflamasına sebep olan bu önemli olaydan başka, bütün kaynakların belirttikleri gibi, çarpışmalar

(1) Bütün bu konular hakkında tafsilât için bkz. Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri, 140

(2) Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbâr, 20; Kazvinî, Tarih-i Güzide, I, 481. Ellimizde bulunan diğer kaynaklarda zikredilmeyen bu yer adı, Zübdetü'l-Haleb (II, 97) ve Azimî'de (186a) Aynu Seylem, Zeylü Tarih-i Dımaşk'ta (119) Aynu Selem, Urfalı Mateos'ta (168) «Halep ile Antakya arasında bir yer» ve Müsâmeretü'l-Ahbâr'da (20) ise Maarra olarak kaydedilmiştir.

(3) Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbâr, 20

sırasında «katıldığı bütün savaşlardan daima muzaffer çıkan» Artuk Bey'in, Tutuş'un ordusunu mahirâne yönetimi, kahramanca çarpışması ve özellikle Arap askerlerini etkileyici bir biçimde savaşmaya teşvik etmesi sonucunda, o zamana kadar hiç yenilgi almamış olan Süleymanşah'ın ordusu, kesin bir bozguna uğradı. Süleymanşah, beraberindeki emîrlerin ordusundan ayrılmaları ve geri kalan kuvvetlerinin de savaş düzeninin bozulmasına rağmen çarpışmanın sonlarına kadar merkez hattında kahramanca çarpışmıştır.

Anna Komnéne'in kayıtlarına göre(1) Süleymanşah, dağılan askerlerini bir araya toplamak için büyük çaba gösterdiyse de bunu başaramadı. O, hayatında ilk defa savaş alanını terkederek kendisini emniyet altında tutabileceği ıssız bir yere çekilmiş ve kalkanını üzgün bir şekilde yere fırlatmıştır. Fakat çok geçmeden Tutuş'un adamlarından birkaç kişi onu buldular. Kendisini Tutuş'un yanına barışmaya götüreceklerini, razı olmadığı takdirde bunu zor kullanarak yapacaklarını ve Tutuş'un yanında şanına yakışır bir muamele göreceğini bildirdiler. Fakat onların bu içten önerilerine rağmen yenilgiyi bir türlü hazmedemeyen Süleymanşah, içine düştüğü bu ruh hâlinin etkisi altında yanında taşıdığı bıçağı kalbine saplayarak hayatına son vermiştir (18 Safer 479 / 5 Haziran 1086).

Tutuş'un askerleri, ölü giysileri arasında, yakut ve som altınlarla işlenmiş zırhlı bir elbise buldular ve onu Tutuş'a haber verdiler. Tutuş, bu elbiseyi yanına getirtmiş ve: «*Bu, hükümdar elbisesine benziyor*» demişti. Daha sonra Tutuş, beraberindekilerle elbisenin bulunduğu yere gitmiş, onlara: «*Ölüler arasında ben onu size göstermeden siz bana söylemeyiniz*»(2) demiştir. Daha sonra Tutuş, kanlara bulanmış bir cesedi göstererek; «*Bu, Süleymanşah'a benziyor*» demişti. Onlar «*Bunu nasıl tanıyabiliyorsunuz?*» diye sorunca «*Onun ayağı benim ayağıma, yani Selçukoğullarının ayaklarına benzer*» demiştir. Neticede o cesedin, Süleymanşah'a ait olduğu tespit edilmiştir. Tutuş, cesedin başında üzgün bir şekilde «*Biz, sizlere zulmettik, sizleri bizlerden uzaklaştırdık ve işte böyle de öldürüyoruz*» diyerek Arslan Yabgu ve Mikâil aileleri arasındaki eski kırgınlığı belirtmiş(3) ve Süleymanşah'ın ölümüne çok üzülmüştür.

Tutuş, daha sonra onu kefenletmiş, Haleb'e götürerek Müslim'in mezarının yanına defnettirmiştir. Tutuş, ayrıca başta Süleyman-

(1) Alexiade, II, 65 ve ayrıca bkz. Lebeau, XV, 187; Urfalı Mateos, 169, not 150

(2) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 97-98

(3) O. Turan, **Selçuklular Tarihi**, 47 vd.

şah'ın veziri Hasan b. Tahir olmak üzere, alınan bütün esirleri salıvermiştir(1).

Tutuş, Anadolu fatihi Süleymanşah'ın ölümüyle sona eren bu savaştan sonra onun dağılan kuvvetlerini toplayıp kendi ordusuna katarak derhal Haleb'i teslim almak için harekete geçti ve el-Huteyti'den şehrin kendisine teslimini istedi. Ancak Şerif el-Huteytî, eski vaadinden vazgeçerek Sultan Melikşah'ın kendisine gönderdiği «Ordusuyla Haleb'e gelmekte olduğunu» bildiren mektubunu(2) ileri sürerek şehri Tutuş'a teslim etmeyi daha önce Süleymanşah'a karşı başarıyla uyguladığı siyasî manevrayı bu defa da Tutuş'a uygulamaya başladı. Şerif el-Huteyti'nin, Haleb'i kendisine teslim etmeme planını anlayan Tutuş, Haleb'e bağlı yörelerden bir kısmını, başta Artuk Bey olmak üzere, ordusuna mensup emîrlere ıkta ettikten sonra Halep üzerine yürüyerek kuşatmaya başladı.

Halep reisi el-Huteytî ise şehir burçlarının savunmasını Haleb'in ileri gelenlerine tevzî etmişti. Bu burçlardan birinin savunmasını da daha önce aralarında çıkan bir tartışmada kendisine hakaret eden ve bu sebeple araları açık bulunan Halep ileri gelenlerinden İbnü'r-Râvî adlı birisine vermişti. Halkın, kuşatma ve el-Huteyti'nin kötü davranışları karşısında son derece sıkıntıya düştüğünü gören İbnü'r-Râvî, Tutuş'a bir elçi göndererek askerlerinin savunduğu burçtan şehre girmelerine müsaade edeceğini bildirdi. Bunun üzerine derhal harekete geçen Tutuş, bir kısım kuvvetlerini, İbnü'r-Râvi ve bazı Halep muhafızlarının yardımıyla, daha önce belirlenen bir surun burçlarına ipler attırıp merdivenler kurdurarak çıkartmayı başardı. Bu sur üzerinden kuvvetlerini Haleb'e sevkeden Tutuş'un Haleb'e hâkim olduğu, münadiler vasıtasıyla halka ilân edilmiştir (26 Rebiülevvel 479 / 11 Haziran 1086)(3).

Şehrin düşmesi üzerine Şerif el-Huteyti, kendine sadık bazı Halep muhafızlarıyla birlikte, Sâlim b. Malik'in komutasındaki büyük

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 97-96; İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 58, 200-203; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 147-148; **Tarihü'l-Bahir**, 7; el-Aynî, **Ikd**, XXI, 260b-261a; İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 118-119; Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, 235-237, 243-244; Anna Komnène, **Alexiade**, II, 65; Urfalı Mateos, 169-169; Aksarayi **Müsameretü'l-Ahbar**, 20-21; Azimi, 186a; Ebu'l-Fereç, I, 333 (Bu kaynakta savaşın Süleymanşah - Artuk arasında yapıldığı kaydedilliyor); İbn Şeddad, **el-A'lâk**, 327a; İ. Kafesoğlu, **Melikşah Devri**, 89-90

(2) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 98

(3) İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 148; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 98-99; İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 119; Sıbt b. el-Cevzi **Mir'atü'z-Zaman**, 239; el-Aynî, **Ikd**, III, 195a,; Lebeau, XV, 187

kaleye çekilmiş, daha sonra da kendisinin yaptırdığı Kal'atü'ş-Şerif'e sığınmıştır.

Fakat beraberindeki pek az bir kuvvetle direnmenin bir sonuç vermeyeceğini anlayan el-Huteyti, Tutuş'tan eman dilemek zorunda kaldı. Onun bu isteği, Artuk Bey'in ricası üzerine kaleyi teslim etmesi şartıyla, Tutuş tarafından kabul edildi ve böylece ölüm cezasından kurtuldu. Tutuş, 26 Rebiülâhir 479 (10 Ağustos 1086) tarihine kadar Halep'te kalmış, bu süre içinde halka lütuf ve ihsanlarda bulunmuş ve şehir muhafızlarına da hil'atler vermiştir. Haleb'in düşmesine ve el-Huteyti'nin teslim olmasına rağmen iç kale komutanı Sâlim b. Malik, Müslim'in kendisini buraya atadığı zaman «*Bu kaleyi, Sultan Melikşah'tan başka hiç kimseye teslim etme*» şeklindeki emrine uyup kaleyi Tutuş'a teslim etmedi ve direnmeye başladı. Bu yüzden Tutuş iç kaleyi onyedi gün süreyle kuşatmışsa da almayı başaramamıştır(1).

SULTAN MELİKŞAH'IN KUZEY SURİYE SEFERİ

Süleymanşah'ın, Antakya'nın fethinden sonra Kuzey Suriye hâkimiyetini ele geçirmek için yaptığı ve Müslim'in öldürülmesi ile neticelenen Kurzâhil savaşından sonra Haleb'i de almak istemesi üzerine Halep yönetimini elinde bulunduran Şerif el-Huteyti, Sultan Melikşah'a bir mektup gönderip şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Sultan Melikşah, Kuzey Suriye'deki karışıklıklara son vermek maksadıyla sefer hazırlıklarına başladı. Bu sırada Süleymanşah'ın elçisi, İsfehan'a gelip sultanın huzuruna çıkmış; Süleymanşah'ın «Antakya ve Halep yönetiminin kendisine verilmesi» hususundaki isteğini sultana iletmiştir. Sultan Melikşah bu isteği kabul etmiş ve hil'at giydirdiği elçiyi kendi elçisi ile birlikte Antakya'ya göndermiştir. Fakat elçi, yarı yolda Süleymanşah'ın Tutuş ile yaptığı savaşta hayatını kaybettiğini öğrenince sultanın elçisiyle birlikte geri dönüp durumu Melikşah'a arzetmiştir(2).

Süleymanşah'ın ölümüne çok üzülen sultan, kardeşi Tutuş'un böyle bir harekete girişmesine son derece canı sıkılmış ve bunu, ona gönderdiği mektupta sert bir şekilde ifade etmiş ve Cemaziyelâhir 479 (Eylül 1086) tarihinde de Porsuk, Bozan ve Kasîmüddevle Ak-

(1) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil, X,** 148; el-Ayni, **Ikd, XXI,** 261b; İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb, II,** 99; **İbnü'l-Adim, Bugye,** 201, 203 (Bu eserde Sâlim b. Malik'in halledilmesi için bkz. 200-203); krş. İ. Kafesoğlu, **Melikşah Devri,** 90

(2) Aksarayi. **Müsameretü'l-Ahbar,** 20-21

sungur gibi büyük emirlerle birlikte İsfehan'dan Haleb'e hareket etmiştir. Sultan ilk olarak 21 Receb 479 (1 Kasım 1086) tarihinde Müeyyedülmülk b. Nizamülmülk'ün ıktaı olan Tekrit'e gelmiş, burada fazla kalmayarak Harran'a gidip burasını Nümeyrî emiri Muhammed b. Şâtır'dan alarak Müslim'in oğlu Muhammed'e ıkta etmiştir. Bu sıralarda, Urfa yönetimini elinde tutan Barsama (Parsama), sultana bir heyet göndererek şehri kendisine teslim edeceklerini bildirdi. Bunun üzerine sultan, adı belirtilmeyen bir Amid'i(1) şehre yolladı. Fakat şehrin yönetimini eline almak üzere gelen bu Amid'in, halkın mal ve paralarına elkoyması ve onlara kötü davranması üzerine, Barsama, halkın da desteğiyle onu şehirden uzaklaştırdı. Durumun kendisine arzedilmesi üzerine sultan, Emir Bozan'ı bir miktar kuvvetle Urfa'ya gönderdi. Bozan, şehre gelip kuşatmaya başlayınca Barsama'ya karşı ayaklanan halk, İbn Kudânâ adlı Nasranî bir tacirle işbirliği yaparak burayı Bozan'a teslim ettiler (Zilkade 479 / Mart-Nisan 1087) (2).

Öte yandan sultan, Câber kalesine yönelerek bir gün süren kuşatmadan sonra burayı Sâbıkuddîn Câber el-Kuşeyrî'den aldı ve yol kesen Kuşeyr ailesinden birçoklarını öldürttü. Daha sonra sultan, Haleb'e bağlı önemli merkezlerden biri olan Menbic'i de aldı ve Halep yönüne hareket ederek(3) Bire (Birecik)'ye bağlı Nehrü'l-Cevz'e geldi. Bu sıralarda Sâlim b. Mâlik'in savunduğu Halep büyük kalesini kuşatan Tutuş, sultanın Halep yakınlarına geldiğini haber alınca, derhal kuşatmayı bırakıp Şerîf el-Huteyti'den aldığı Kal'atü'ş-Şerîf'te bir naip bıraktıktan sonra Artuk Bey ile Dımaşk'a hareket etti. Bu sıralarda Artuk Bey, Melikşah'a karşı koyup savaşma cüret ve cesaretini gösterdiği gibi Tutuş'u da kardeşi Melikşah'a karşı savaşmaya teşvik etmiştir. Fakat Tutuş, gerçekten başarılı bir sonuç alınabilecek bir durumda görünse bile, Artuk Bey'in bu teklifini tasvip etmemiş; «*Ben gölgesine sığındığım kardeşimin şeref ve kudretine zarar vermek istemem. Eğer buna kalkışacak olursam, her şeyden evvel, bu beni küçük düşürür ve zayıflatır*» diyerek onun bu teklifini reddetmiş ve Dımaşk yönüne hareketine devam etmiştir(4).

(1) Ortaçağlarda Yakın-Doğu İslâm devletlerinde kullanılan ve büyük şehirlerin sivil yönetim ve mali işlerini yürüten kimselere verilen bu ünvan hakkında bkz. İA. «Amîd» maddesi.

(2) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zaman**, 340-341; Urfalı Mateos, 170-171; **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 142-143

(3) Bugye, 201 vd; Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zaman**, 239 vd.; Urfalı Mateos, 171; **Ikd**, III, 195a vd.; **Zübdetü'l-Haleb**, II, 99-100

(4) İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 149; **Müferrecü'l-Kurûb**, 18

Öte yandan Fırat ırmağını geçen Selçuklu ordusunun öncü kuvvetleri Haleb'e erişirken, öteki guruplardan bazıları Anadolu topraklarına, bazıları da Antakya yörelerine doğru uzanmaktaydı. Sultan Melikşah'ın bulunduğu gurup daha uzaklardayken Halep büyük kalesi komutanı Sâlim b. Malik, Mübarek b. Şibl ve şehrin ileri gelenlerinden bazı kimseler, onu karşılayarak itaat ve hizmetlerini arzetmişlerdir(1). Çok geçmeden Sultan Melikşah, beraberindeki devlet adamı ve komutanlarla 23 Şaban 479 (3 Aralık 1086)'da Haleb'e gelip şehri ve büyük kaleyi teslim almıştır. Sultan, büyük kaleyi kendisine teslim eden Sâlim b. Malik'e iltifat etmiş ve ona Irak'taki Rakka, Âne ve Hit bölgeleriyle Câber kalesi ve birtakım çiftlikleri dirlik olarak vermiştir(2). Daha sonra Nizamülmülk'ün tavsiyesi üzerine sultan, dörtbin atlı ile Emîr Kasîmüddevle Aksungur'u Halep şahneliğine, Nuh et-Türki'yi kale komutanlığına (479/1086), Tacürrüesâ İbnü'l-Hallâl'i de vergi işlerine atamıştır(3). Daha sonra şehir halkını baskı altında tutmuş olan Şerif Hasen el-Huteytî, Sultan Melikşah'ın huzuruna gelerek kendisine olan bağlılığını arzetmiş, bu arada Müslim'in ölümünden sonra Halep reisi olarak başına gelen türlü sıkıntıları atlattıktan sonra Halep'teki eski görevine dönmesine izin verilmesini istemişti. Ancak yaptığı zulüm ve kötü davranışları sebebiyle onun bu dileği kabul edilmemiş ve Diyarbekir'e gönderilerek orada oturmak zorunda bırakılmıştır. Artuk Bey'in Tutuş katmdaki girişimleri sonunda, ölümden kurtulan Şerif el-Huteytî, Diyarbekir'de yoksulluk ve perişanlık içinde ölmüştür. Böylece o, çevirdiği entrikalarla iki Türk ordusunu karşı karşıya getirip ünlü Anadolu fatihi Süleymanşah'ın gereksiz yere ölümüne sebep olmasının ve Halep halkına yaptığı zulüm ve kötülüklerin cezasını çekmiş oldu(4).

Sultan Melikşah, Halep'te bulunduğu sıralarda, başta kardeşi Tâcüddevle Tutuş olmak üzere, Suriye'deki bütün Arap emîrleri, kendisine gelip birer birer itaatlerini arzetmişlerdir.

Bundan sonra Sultan Melikşah, Süleymanşah tarafından fethedilen Antakya'ya gitmiştir. Süleymanşah'ın veziri Hasan b. Tahir, sultanı şehir dışında karşılayıp itaat arzetmiş ve yanında bulunan Süleymanşah'ın çocukları için eman almıştır. Ramazan 479 (Aralık

(1) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 100; İbnü'l-Adim, **Bugye**, 201
(2) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 240; İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 100-101
(3) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 150; İbn Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 119; Ebu'l-Fereç, **Tarih**, I, 334; Urfalı Mateos, 171; Azimi, **Tarih**, 186b; İbnü'l-Adim, **Bugye**, 97
(4) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 150; İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 102

1086)'da Antakya'ya giren Melikşah, beraberindeki emirlerden Alpoğlu Yağısıyan'ı bir miktar asker ile şehrin şahneliğine atamış, Vezir Hasan'ı da divân işlerini yürütmekle görevlendirmiştir(1). Daha sonra o, Süveydiye'ye kadar giderek Akdeniz'e ulaşmıştır.

Sultan Melikşah, Süveydiye'de çok kalmayarak Antakya'ya gelmiş, burada Süleymanşah'ın karısı ve çocuklarını alarak Haleb'e dönmüştür. Sultan Halep'te Ramazan bayramını geçirdikten sonra hilâfet başkenti Bağdat'a hareket etmiştir(2).

Böylece bir süreden beri Kuzey Suriye'de devamı eden buhran, Sultan Melikşah'ın müdahalesiyle sona erdirilmiş ve bu bölge doğrudan doğruya Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlanmıştı. Böylece vasal Suriye Selçuklu meliki Tutuş'un siyasî ve askeri tüm faaliyetleri kontrol altına alınmış oldu.

3 — Sultan Melikşah'ın Seferinden Sonra Suriye ve Filistin:

Emir Atsız'ın 1071 yılının ikinci yarısından itibaren Suriye ve Filistin'de giriştiği fetih hareketleri başarıyla sürmekteydi. Ancak Anadolu'da olduğu gibi, Suriye ve Filistin'e sürekli bir Türk göçü ve yerleşmesi sözkonusu olmadığından muharip Türk unsurunun gittikçe azalması ve Fatımilerin karşı askeri hareketlerinin de başlaması sebebiyle, halkı Araplardan oluşan her iki ülkede tam bir hakimiyet kurulamamıştı. İşte bundan dolayıdır ki; askeri güçle itaat altına alınan bu ülkelerde Selçuklu askeri kudretinin türlü sebeplerle zayıflaması sonucunda halk, isyan etmiş ve yine eski hâkimleri olan Şiî Mısır Fatımilerine tâbi olmakta hiçbir sakınca görmemişlerdir. Nitekim Emir Atsız'ın Kahire yenilgisi üzerine halk, kendisine başkaldırarak yine Fatımî yönetimine geçmiştir.

1077-1078 yılında başlayan Tutuş devrinde Kuzey Suriye hâkimiyeti yüzünden, Büyük Selçuklu İmparatorluğu tâbileri arasında ortaya çıkan anlaşmazlık ve kanlı savaşlar dolayısıyla yine bu ülkelerde tam bir hâkimiyet kurulamamış; en nihayet buhranı yatıştır-

(1) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 101; Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, 240 (Burada Yağısıyan'ın adı belirtilmeyip «hâcîplerden biri» denilmiştir); **Ikd**, III, 195a; Urfalı Mateos, 172; **el-A'lâk** (Revan Köşkü), 211b; İbn Kalânisi. **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 119; Azimi, **Tarih**, 186a-b; İ. Kafesoğlu, **Melikşah Devri**, 93; O. Turan, **Selçuklular Tarihi**, 148-149

(2) Sıbt b. el-Cevzi. **Mir'atü'z-Zaman**, 240. Ayrıca Sultan Melikşah'ın buradaki faaliyetleri için bkz. İ. Kafesoğlu. **Melikşah Devri**, 94 vd., O. Turan. **Selçuklular Tarihi**, 149 vd.

mak için Sultan Melikşah'ın müdahalesi ile Kuzey Suriye, yönetim bakımından doğrudan doğruya Selçuklu İmparatorluğu'na bağlanmıştı. Bu arada bütün Suriye'ye hâkim olmak isteyen Tutuş ise, Suriye ve Filistin ıktaında bırakılmıştı.

Fatımilerle Mücadeleler:

Kuzey Suriye'deki rekabet ve buna bağlı buhran sebebiyle Suriye ve Filistin'de Selçuklu fetih hareketleri iki yıla yakın bir süre duraklamıştı. Sultan Melikşah'ın Kuzey Suriye seferi üzerine melikliğin başkenti Dımaşk'a çekilen Tutuş, Rebiülevvel 480 (Haziran-Temmuz 1087)'de önemli bir liman şehri olan Fatımilerin yönetimindeki Sayda ve Beyrut üzerine yürüyüp işgal etmiş, her iki şehre valiler atayarak Dımaşk'a dönmüştür(1). Böylece Atsız ve Tutuş'un çabalarıyla Lazkiye, Antartus, Trablusşam, Akka ve Yafa gibi Suriye ve Filistin kıyı şehirlerinin büyük bir kısmının fetihleri tamamlanarak Selçuklu yönetimine alınmış oldu.

Tutuş'un bu fetihlerinden sonra Halep Selçuklu valisi Kasîmüddevle Aksungur, imparatorluğun vasalı Munkızî ailesinin elinde bulunan Şeyzer üzerine yürümüş (Receb 481 / Eylül 1088), fakat anlaşma sağlandığı için kuşatmayı kaldırıp Haleb'e geri dönmüştür(2).

Emîr Aksungur, Şeyzer seferinden bir yıl sonra Antakya'ya bağlı ve Efâmiye'nin kuzeybatısında bulunan Rerzûye kalesini Ermenilerden teslim almıştır (Şaban 482 / Ekim-Kasım 1089). İbnü'l-Adim'in «*Antakya'ya ait olup kâfirlerin elindeki son kale*» olarak vasıflandırdığı bu kale, dokuz ay Aksungur'un yönetiminde kalmış, yine kendisinin emri ile Rebiülevvel 483 (Mayıs-Haziran 1090)'de tamamen yıkılmıştır(3).

Emîr Atsız'ın Kahire yenilgisi (1077) üzerine, Mısır Fatımî devleti, Suriye ve Filistin'i geri alma ümidine kapılmıştı. Bu maksatla Fatımîler, 1078-1079 yılında Vezir Bedrülcemali'nin çabalarıyla hazırlanan büyük bir orduyla bütün Filistin'i istilâ ederek Dımaşk'ı kuşatmışlarsa da Tutuş'un müdahalesi sonunda, işgal ettikleri bütün şehirleri bırakıp Mısır'a çekilmek zorunda kalmışlardı. Tutuş'un Suriye Selçuklu Melikliği'nin yönetimini eline alıp daha kuvvetli bir

(1) Azimi, Tarih, 187a, (Burada fetih tarihi h. 487 olarak verilmiştir); el-Ayni, Ikd, XXI, 270a; el-A'lâk, 98, 102 (Burada fetih tarihi h. 471 olarak veriliyor).

(2) İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb, II, 105; İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 119-120; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 168

(3) İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb, II, 105-106

Sayda Kıyı Kalelerinden Bir Görünüş.

duruma geçmesi sonucunda Fatımiler, bu ülkeleri yeniden ele geçirme girişimlerine bir daha cesaret edememişlerdir. Hattâ öyle ki; Büyük Selçuklu İmparatorluğu vasalları arasında Kuzey Suriye'de ortaya çıkan buhranlı dönemde bile bu ülkelerin geri alınması için bir teşebbüste bulunmamışlardır.

Fatımiler, son istirdat girişimlerinden ancak on yıl gibi uzun bir süre geçtikten sonra 482 (1089) yılında yeniden harekete geçmişlerdir. Vezir Bedrülcemali'nin, Nâsırüddevle el-Cüyûşi komutasında gönderdiği büyük bir ordu, Filistin ve Suriye'nin kıyı bölgelerinden ilerleyerek Akdeniz'in önemli bir kıyı şehri olan Sur'u kuşatmaya başladı. Bu sıralarda ölen Kadı Aynüddevle'nin çocukları savunmada başarılı olamamış ve teslim olmak zorunda kalmışlardır.

Daha sonra Fatımi ordusu, 1087 yılında Tutuş tarafından fethedilmiş olan Sayda ve Beyrut ile yine Tutuş'un yönetiminde bulunan Akka ile Cübeyl'in şehir ve kalelerini birer birer işgal etmiş, böylece Filistin ve Suriye kıyı kentlerinden bir kısmı yeniden Fatımilerin eline geçmiştir. Hareketlerini sürdüren Fatımiler, Baalbek üzerine yürümüşlerdi. Bunun üzerine şehirdeki Selçuklu vasalı Halef b. Mülâib, başkomutan Nâsırüddevle'ye gelerek itaatini bildirmiş ve şehirde Fatımiler adına hutbe okutmaya başlatmıştır. Fatımî ordusu, Nâsırüddevle'nin bu başarılı harekâtı üzerine Suriye Selçuklu melikliğinin başkenti Dımaşk'ı da kuşatmış ancak başarılı olamamıştır. Fatımi başkomutanı, elegeçirdiği bütün şehir ve kalelerdeki Selçuklu komutan ve yöneticilerini hapsetmiş, mal ve yiyecek maddelerine el koymuştur. Ayrıca bu şehirlere Fatımî vali ve emîrleri atanmıştır(1).

Fatımilerin Filistin ve Suriye'deki bu istirdat hareketleri sonucu önemli kıyı kentlerinin Suriye Selçuklu hâkimiyetinden çıkması üzerine Tutuş, derhal Sultan Melikşah'a elçiler yollayarak Fatımî istilâsını bildirmiş ve ondan Halep valisi Aksungur, Urfa valisi Bozan ve Antakya valisi Yağısıyan'a Fatımilere karşı girişeceği askeri harekâtta kendisine yardımcı olmaları için emir vermesini istemiştir. Bunun üzerine Sultan Melkişah, bu valilere birer mektup göndererek Tutuş'un hizmetine girip ona yardımcı olmalarını bildirmiştir (483/1090) (2). Tutuş kuvvetleriyle kendisine katılan Aksungur, Bo-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 176; İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 120; Sıbt b. el-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman, 244; İbn Müyesser, Ahbaru Mısr, II, 28; Ikd, III, 204a; Azimi, 187a; İttiazü'l-Hunefâ, 109a; el-A'lâk, 99, 165-166; İ. Kafesoğlu, Melikşah Devri, 98-99

(2) Sıbt b. el-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman, 244; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 202; İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 120; Azimi, Tarih, 187a

zan ve Yağışıyan olduğu halde, daha önce Fatımi istilâsı üzerine onlara tâbi olup Fatımîler adına hutbe okutmaya başlayan ve özellikle yolları kesip soygunlar yapmakta olan Halef b. Mülâib'i tedip için Humus üzerine yürümüştür. Şehrin kalabalık Selçuklu ordusu tarafından kuşatılması karşısında İbn Mülâib fazla dayanamayarak kendisi, ailesi, mal ve hazinesi için eman dilemiş, isteği olumlu karşılanınca kaleyi teslim etmiştir. Bu suretle alınan Humus, sultanın yazılı buyruğuna uyularak Tutuş'a verilmiştir(1). Daha sonra Tutuş, beraberinde İbn Mülâib ve iki oğlu olduğu halde, Humus'tan hareketle Trablusşam'ın kuzeydoğusundaki Irka kalesini almıştır. Bu arada Aksungur, yine İbn Mülâib'in elinde bulunan Famiye kalesini işgal ederek buranın yönetimini Şeyzer Munkızî emîri İzzüddevle Ebu'l-Murhef Nasr'a vermiştir (3 Receb 484 / 22 Ağustos 1091) (2).

Irka kalesinin fethinden sonra (1091) Aksungur, Bozan ve Yağışıyan ile birlikte Kadı Ebu'l-Hasan b. Ammar'ın yönetiminde bulunan(3) Trablusşam üzerine yürüyerek kuşatmaya başladı. Selçuklu kuvvetleri karşısında direnmenin imkânsızlığını gören İbn Ammar, hile yollarına sapmış, Tutuş'un yakınları olan emirlere ulaklar göndererek onlara para ve mal karşılığı kendisine yardım etmelerini teklif etmişse de emirler, onun bu teklifini benimsememişlerdir. Bu girişiminden olumlu bir sonuç alamayan İbn Ammar, bu defa Aksungur'un Zerrinkemer adlı veziriyle irtibat kurmuştur. Onun daha yumuşak karakterli olmasından istifade ederek ona değerli armağanlar ve para verip «Aksungur katında girişimlerde bulunarak kuşatmanın kaldırılmasını sağlamasını» istemiştir.

Ayrıca Aksungur'a otuzbin altın ve çok değerli hediyeler gönderdiği gibi ona Sultan Melikşah'ın «Trablusşam'ın kendi yönetiminde kalmasını» bildiren menşurları ile «kendisinin bu ülkedeki nâiplerine yardımcı olması, onlarla işbirliği yapması ve kesinlikle çatış-

(1) İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarîh-i Dımaşk, 120; İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l Haleb, II, 106; Bugye, 124 vd.; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 202-203; el-Ayni, Ikd, III, 210a; Sıbt b. el-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman, XIII, 91a; Azimi, Tarih, 187a; el-A'lâk, 94

(2) İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb, II, 106; İbnü'l-Adîm, Bugye, 109, 126, İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 203; Ikd, III, 205a; Azimi, 187b; İbn Tagribirdi, en-Nücumu'z-Zahire, V, 132

(3) Trablusşam önce Şîi kadısı Eminüddevle Ebû Tâlib el-Hasen b. Ammar tarafından Fatımi yönetimine son verilerek bağımsız bir hâle getirilmişti. Fakat şehir yöneticileri, Suriye ve Filistin'de Selçuklu Devleti kurulunca Selçuklulara tâbi olmak zorunda kalmışlardır.

ma durumuna düşmekten sakınması» hususlarını ihtiva eden yazılı fermanını da göstermiştir. Bunun üzerine Aksungur, Tutuş'a; «*Sultanın verdiği böyle menşurları elinde bulunduran bir kimseyle asla savaşmam*» demiş, buna çok kızan Tutuş'un; «*Sen, bana tâbi değil misin?*» sorusuna Aksungur «*Ben, sana ancak Büyük Sultan'a isyan durumunda olmadıkça tâbiyim*» cevabını vermiştir.

Böylece Tutuş ile anlaşmazlığa düşen Aksungur, ertesi gün kuvvetleriyle birlikte kuşatmayı bırakarak Haleb'e dönmüştür. Emir Bozan'ın da Urfa'ya dönmesi üzerine kuvvetleri azalan Tutuş, savaşı tek başına sürdüremeyerek Dımaşk'a dönmek zorunda kalmıştır (484/1091). Tutuş, Aksungur'un kendisine karşı olumsuz tutum ve davranışları hususunda, şikâyette bulunmak üzere, oğlunu Melikşah'a göndermişse de sultan onun bu şikâyetine pek önem vermemiştir. Bunun üzerine Tutuş'un oğlu derhal Dımaşk'a dönmüştür(1). Böylece Büyük Sultan Melikşah'ın çok önem verdiği Fatımîlerle mücadele(2) yapılamadığı gibi, daha önce Selçukluların yönetim ve hâkimiyetine geçen Filistin ve Suriye'nin önemli kıyı şehirlerinin geri alınması da mümkün olamamıştır.

d) Tacüddevle Tutuş'un Saltanat Mücadelesi:

1 — *Kuzey Suriye, el-Cezîre ve Diyarbekir Bölgelerinin İtaat Altına Alınması:*

Tacüddevle Tutuş, 1092 yılı sonlarına doğru hilâfet merkezi Bağdat'ı ikinci defa ziyarete gelmiş bulunan; özellikle Fatımîlere karşı harekete geçerek Mısır'ı ve hattâ Mağrib'i fethetmeyi planlamış olan(3) Sultan Melikşah'a itaat ve bağlılığını bildirmek üzere, Dımaşk'tan Bağdat'a hareket etmişti(4). Fakat o, Fırat ırmağının sağ kıyısındaki Hit bölgesine geldiği zaman Melikşah'ın ölüm haberini aldı. Bunun üzerine Bağdat'a gitmekten vazgeçen Tutuş, Hit'te derhal *Büyük Sultanlığını* ilân ederek adına hutbe okutmuştur. Daha sonra, Rahbe'yi kuşatmaya başlamışsa da kuvvetlerinin azlığı sebebiyle şehri almayı başaramamıştır. Burada fazla zaman kaybetmek

(1) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 202-203; (Burada bu olaylar h. 485 yılı olayları arasında verilmiştir); **el-A'lâk**, 108; Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü.z-Zaman**, XII, 94a; İbn Tagribirdi, **en-Nücumu'z-Zahire**, V, 133; **Kenzü'd-Dürer**, VI, 431-432; krş. **Melikşah Devri**, 100-101

(2) **Melikşah Devri**, 100-101, 125

(3) İ. Kafesoğlu, **Melikşah Devri**, 101

(4) İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 122; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 219

istemeyen Tutuş, kuşatmayı kaldırıp kuvvetli bir ordu hazırlamak için süratle Dımaşk'a döndü. Burada sahip olduğu bütün askerleri toplayan Tutuş, Halep yönüne hareket etmiş, Emir Aksungur, Yağısıyan ve Bozan'a mektuplar göndererek; «*Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine, Büyük Sultanlığını ilân ettiğini, bu sebeple onun hâkim olduğu ülkelere bu defa kendisinin hâkim olmasını sağlamak için, kuvvetleriyle birlikte kendisine katılmalarını*» bildirdi. Bunun üzerine Aksungur, Tutuş'a kırgın olmasına rağmen hizmetinde olduğu Büyük Sultanın ölümü, çocuklarının daha küçük yaşta olmaları ve *Büyük Sultanlık* hususunda aralarında henüz bir anlaşmanın bulunmaması dolayısıyla ona, itirazda bulunmak cesaretini gösteremeyip onun itaat teklifini kabul etmiş, ayrıca kendisine kızgın bulunan Tutuş'un yakınlığını kazanmak için Antakya valisi Yağısıyan ile Urfa emîri Bozan'a haber göndererek «*Tutuş'a itaat edip onun hizmetine girmelerini*» tavsiye etmiştir. Bu üç emir, Tutuş'a itaatlerini bildirerek yönetimleri altındaki yerlerde onun adına hutbe okutmaya başlamış ve kuvvetleriyle birlikte Tutuş'a katılmayı kabul etmişlerdir(1). Böylece Tutuş, uzun süre yönetimi altına alamadığı Kuzey Suriye'ye Melikşah'ın ölümüyle değişen şartların sağladığı kolaylıkla hâkim olmuştur. Önce Suriye'de kendisini Büyük Sultan olarak kabul ettirmeyi başaran Tutuş, beraberinde Aksungur ve Yağısıyan olduğu halde, Büyük Selçuklu saltanatına sahip olma arzularını gerçekleştirmek maksadıyla Musul Ukayloğulları emîrliğinin yönetimindeki Rahbe üzerine yürüyüp kuşatmaya başladı ve çok geçmeden şehri eman ile teslim alıp adına hutbe okuttu (Muharrem 486 / Şubat 1093). Tutuş, daha sonra el-Cezîre'nin önemli şehirlerinden olan Rakka'yı da eman ile teslim almıştır(2). Her iki şehir halkına da çok iyi davranan Tutuş, buralara muhafızlar yerleştirdikten(3) sonra yine Ukayloğulları emîrliğinin elindeki Nusaybin'e yöneldi.

Bu sıralarda, Urfa valisi Bozan da kuvvetleriyle birlikte kendisine katıldı. Tutuş'un ordusunun şehir önlerine geldiğini gören Nusaybin valisi, derhal Tutuş'a itaatini arzedip hizmetine girdiğini bildirmiştir. Fakat şehirde Musul'u yeniden ele geçirmiş olan İbrahim

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 106-108, İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 122, İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 219-220; Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü.z-Zaman**, XIII, 103b; **Ikd**, III, 210b; Urfalı Mateos, 180

(2) İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 122; İbn Şeddad, **el-A'lâk** (Tübingen Üniv. nüshası), 18b; İbnü'l-Ezrak; **Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid**, 233; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 220; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 107

(3) İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 122

b. Kureyş'in adamlarının başında bulunduğu askerî kuvvetlerin, buna razı olmayıp şehri teslim etmemeleri üzerine savaş başlamış, yıkılan şehir surlarından içeri giren Selçuklu kuvvetleri, pek çok kişiyi kılıçtan geçirmiş, bu arada yirmi kadar ilerigelen Arap emiri öldürülmüş ve şehir yağma edilmiştir. Savaştan sonra Nusaybin, Tutuş'un beraberinde bulunan Muhammed b. Şerefüddevle'ye verilmiştir (Safer 486 / Mart 1093) (1).

Tutuş, Nusaybin'i ele geçirdikten sonra Musul'a hâkim olan İbrahim b Kureyş'e haber göndererek şehir de *Büyük Sultan* olarak adına hutbe okutmasını emretmiş ise de İbrahim, bu emri yerine getirmek istememişti. Bunun üzerine Tutuş, beraberindeki emîrler ve kuvvetleriyle birlikte Musul'a yöneldi. Bunu haber alan İbrahim, ordusuyla Musul'dan çıkarak Tutuş'u karşıladı. Her iki taraf Musul'a bağlı el-Mudayya yöresinde karşılaştılar (2 Rebiülevvel 486 2 Nisan 1093) (2).

Tutuş ordusunun sağ kanadındaki kuvvetlere Aksungur, sol kanadındakilere de Bozan komuta ediyordu. İlk çatışmada Arap birlikleri Bozan'ın kuvvetlerine karşı saldırıya geçtiyse de bozulup geri çekilmek zorunda kaldılar. İki taraf kuvvetleri, kör döğüşü hâlinde şiddetli ve kanlı bir biçimde çarpışıyorlardı. Bu karışıklık sebebiyle iki taraf da gereksiz yere artan zayiatı önlemek maksadıyla çarpışmayı bırakıp geri çekildiler. Fakat Emîr Aksungur, birlikleriyle süratle harekete geçip gafil avladığı Arap askerlerine karşı saldırıya geçmiş ve bu baskında çok sayıda Arap askeri kılıçtan geçirilmişti. Ayrıca çok sayıda Arap askeri, kadın ve çocuk da esir alınmıştı. Esirler arasında muğferini delen bir okla başından ağır yaralanan Emir İbrahim, [illegible] Mukbil ve birçok Ukaylî emîri de bulunuyordu(3). İki taraf kuvvetlerinin de oldukça ağır kayıplar vermesiyle sona eren bu savaştan sonra Arap ordugâhı tamamen yağma edilmiş, Selçuklu askerlerinin eline ganimet olarak çok sayıda deve, at, koyun gibi canlı hayvan ve eşya geçmiştir(4).

Kazandığı el-Mudayya savaşından sonra Tutuş, süratle Musul üzerine yürümüş ve hiçbir direnişle karşılaşmaksızın şehre hâkim

---

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, 221; İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb II, 107-108; Sıbt b. el-Cevzî, Mir'atü'z-Zaman, XIII, 103b; el-Aynî, Ikd, III, 210b. Urfalı Mateos, 181; Azimi, Tarih, 187b

(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 221

(3) İbnü'l-Kalânisî, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 123

(4) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 221; İbnü'l-Ezrak; Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid, 233-234; İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb, II, 107-108; Urfalı Mateos, 181; Kenzû'd-Dürer, 432

olmuştur. Tutuş, Musul ve çevresine Sâduddevle Ali b. Şerefüddevle ile annesi, yani kendi halası Safiye Hatun'u nâip olarak atamıştır(1).

Kuzey Suriye'nin iki önemli şehri Halep ve Antakya ile Urfa'yı Büyük Selçuklu İmparatorluğu adına yönetmekte olan Aksungur, Yağısıyan ve Bozan'ı kendine tâbi kılarak bütün Suriye ile Filistin'i kendi yönetimi altında toplamayı başaran Tutuş, bu emirlerin yardımlarıyla Rahbe, Rakka, Nusaybin ve Musul ile yörelerini de almak suretiyle kısa bir sürede hükümranlık bölgelerini genişletmiş bulunuyordu. Bunun bir sonucu olarak Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına geçmeyi kendisi için artık bir hak sayan Tutuş, el-Muktedî Biemrillah'a bir elçi göndererek, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Sultanı sıfatıyla Bağdat'ta kendi adına hutbe okutulmasını istemiştir. Fakat halife, buna razı olmayarak Tutuş'a, hilâfet merkezi Bağdat'ta adına hutbe okutabilmesi için,

★ Horasan ve Maşrık'ta hükümran olarak İslâm âlemine hâkim olması,

★ Kardeş çocuklarından hiç birisinin taht müddeisi olarak ortaya çıkıp kendisine muhalefet etmemesi,

★ Başkent İsfehan'daki imparatorluk hazinesine sâhip olması gibi şartlarını yerine getirmesi gerektiğini; aksi takdirde, adına hutbe okutulması hususundaki isteklerinin kesinlikle yerine getirilemeyeceğini bildirdi. Ayrıca ona; «*Kulluk sınırlarını aşma, bize karşı olan hitabın kaba tutar ve tahakküm eder biçimde olmasın. Eğer bizi dinlemezsen o zaman seninle savaşırız*» şeklinde oldukça sert ve tehdit dolu bir cevap göndermiştir(2).

Adının Bağdat'ta hutbede okutulabilmesi için halifenin kendisine bildirdiği şartları yerine getirmek isteyen Tutuş, beraberinde Aksungur, Yağısıyan ve Bozan olduğu halde, başkent İsfehan üzerine yürüyüp Büyük Selçuklu saltanatını ele geçirmek için el-Cezîre üzerinden Diyarbekir bölgesine(3) harekete hazırlandı (Rebiülâhir 486 / Mayıs 1093).

---

(1) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 221; İbnü'l-Ezrak, **Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid**, 233-234 (Burada el-Mudayya savaşı, Nusaybin'in alınmasından sonra yapılan kıyım ile karıştırılmıştır); Sibt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, XIII, 104a; Müverrih Vardan, **Türk Futûhatı Tarihi**, 184; **Kenzü'd-Dürer**, 433; **İ'lâmü'n-Nübelâ**, I, 364

(2) Sibt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, XIII, 104a; İbn Tagribirdi, **en-Nücûmü'z-Zahire**, V, 137-138; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, XII, 144-145

(3) Yönetimi Büyük Selçuklu İmparatorluğu vasalı Mervanoğulları ailesinin elinde bulunan Diyarbekir bölgesinin doğrudan doğruya

Esasen Sultan Melikşah'ın ölüm haberi Meyyâfarikin (Silvan)'e ulaşınca şehir ileri gelenleri bir toplantı yapmış ve şehri teslim etmek için Berkyaruk'a başvurmaya karar vermişlerdi. Bu maksatla Berkyaruk'a gönderilen mektupta; «*Bu bölge, babana aitti; biz, sizden başkasını istemiyoruz. Ya bizzat kendin gel, şehri teslim al veya bir nâib gönder. Biz burayı senin için muhafaza ediyoruz*» denmişti. Berkyaruk, gönderdiği cevapta Meyyafârikin'den kesinlikle vazgeçmek niyetinde olmadığını ve gelip şehri teslim alacağını bildirmesine rağmen saltanat mücadelesi sebebiyle Meyyafârikinlilerin isteğini yerine getirememiş ve bu şehirle ilgilenememişti. Bunun üzerine Ulu Cami'de toplanan şehrin ileri gelen yöneticileri, Kadı Ebû Bekr b. Sadaka, Şeyh Ebû Salim b. el-Muhavver, İbn Zeydan, İbn Müsaid, İbn Belek ve diğer bazı kimselerden oluşan bir heyeti Tutuş'a göndermeyi kararlaştırdılar.

Heyet mensupları, bu sıralarda Nusaybin'de bulunan Tutuş'un huzuruna çıkmış; ondan büyük ikram ve iltifat görmüşlerdir. Heyet üyeleri Tutuş'a «*Biz bu beldeyi sizin adınıza koruyoruz. Daha önce, mektupla başvurduğumuz Berkyaruk'tan bize bir nâib gelmedi. Sen, Sultan Melikşah'ın kardeşi olman dolayısıyla beldeye hâkim olma hususunda, başkalarından daha çok hakka sahipsin. Biz, sizden başka birisini istemiyoruz*» demişlerdir. Tutuş ise verdiği cevapta, «*Birkaç gün sabredin, hep birlikte oraya hareket ederiz*» demişti(1).

Tutuş, bundan sonra ordusuyla birlikte Diyarbekir bölgesine yönelmiş (486/1093) ve süratle hareket ederek el-Cezire ile Diyarbekir bölgesinin en önemli şehri durumunda olan Âmid'e kolaylıkla hâkim olmuştur(2). Daha sonra Tutuş, bölgenin ikinci önemli şehri Meyyâfarikin üzerine yürüyerek Râbiye'ye gelmiş ve şehrin teslimini istemiş, aksi takdirde kendisine karşı direnen Nusaybinliler gibi kendilerini de kılıçtan geçireceğini söyleyerek onları korkutmuştur. Bunun üzerine Selçuklu ordusunu gören halk, büyük tezahüratla şehir kapılarını açmışlardır. Böylece Tutuş, hiçbir direnişle karşılaşmadan Rebîülevvel 486 (Nisan 1093)'da Meyyafârikin'i teslim alınıştır.

Böylece Meyyâfarikin'e de hâkim olan Tutuş, halka son derece iyi ve âdil davranmış gereksiz vergileri kaldırmış, böylece halk, daha

---

Selçuklu yönetimine geçmesi ve daha sonraki durumu hakkında bkz. **Anadolu'nun Fethi**, 134; **Melikşah Devri**, 40 vd.; **İA.** «Diyarbekir» mad.; A. Sevim, **Atatürk Konferansları**, V. 299-307

(1) İbnü'l-Ezrak, **Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid**, 234-235; İbn Şeddad, **el-A'lâk**, 63a

(2) İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 123; İbnü'l-Ezrak, **Tarihu Meyyafarikin ve Âmid**, 235

iyi bir duruma getirilmiştir. Bu arada Tutuş, başta Kadı Ebû Bekr olmak üzere şehir ileri gelenlerine hil'atler vermiş ve dirliklerini artırmıştır. Daha önceleri şehir yönetimini elinde tutan ve fetihten önce kendisinin davetine icabetle huzuruna gelmiş olan Cehiroğlu Ebu'l-Hasen el-Kâfî'yi vezirliğe, eski vezir Ebû Tahir b. el-Enbari'yi şehir işlerine atabegi ve Dımaşk'taki Böriler hanedanının atası Zahirüddin Ebu'l-Mansur Tugtekin'i de Saray Nâzırlığına atamıştır. Diyarbekir bölgesine bağlı diğer şehirler de kaleleriyle birlikte Tutuş'a tâbi olmakta gecikmemişlerdir(1).

Tutuş, Diyarbekir bölgesindeki şehir ve kalelere kendi adamlarını yerleştirdikten sonra beraberindeki Aksungur, Bozan ve Yağısıyan ile Azerbaycan yönüne hareket etti. Yolu üzerinde bulunan bütün şehir ve kaleler kendisine sultan olarak itaat edeceklerini ve hizmetine hazır olduklarını bildiriyorlardı(2). Bu durum, Tutuş'un, *Büyük Sultan* olma yolundaki çabalarını bir kat daha artırmasına sebep oluyordu.

Öte yandan, saltanatı ele geçirme yolunda büyük çabalar harcayan ve bunun sonucu olarak Rey, Hemedan ve daha bir çok şehri hâkimiyetine almak suretiyle epeyce kuvvet ve taraftar kazanan Berkyaruk, amcası Tutuş'un ordusuyla Tebriz'e gelmiş olduğunu haber almıştı. Amcasının Büyük Selçuklu saltanatını ele geçirme yolundaki faaliyetlerine engel olmak için süratle kuvvetlerini toplayıp harekete geçen Berkyaruk, Rey yakınlarına geldi. Berkyaruk'un babasının yerine Selçuklu tahtına geçme faaliyetlerini ve bu konudaki başarılarını haber alan Emir Aksungur, Emir Bozan'a; *«Biz Tutuş'a vefat eden Sultan Melikşah'ın tahta geçecek bir çocuğunun ortaya çıkmadığını görerek itaat arzettik. Halbuki şimdi Berkyaruk taht iddiasında bulunuyor. Biz, onunla birlik olup hizmetine girmeliyiz»* demiş ve onu Tutuş'un hizmetinden ayrılmaya ikna etmiştir.

Bunun üzerine Aksungur ve Bozan, bir gece, kuvvetleriyle birlikte Tutuş'un ordusundan ayrılıp Berkyaruk'un saflarına katılarak onun hizmetine girmişlerdir(3). Bu ihanet dolayısıyla kuvvetleri ol-

(1) İbnü'l-Ezrak, **Tarihu Meyyafarikin ve Âmid**, 236-239, bundan naklen İbn Şeddad, el-A'lâk, 63a-b; İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 123; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 222; İbn Kesir, **el-Bidâye**, XII, 144-145

(2) İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 124

(3) İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 134, Urfalı Mateos, 181; Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, XIII, 104b; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 222; Azimî, 188a; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 108-109; Aynî, **Ikd**, III, 210b; İbnü'l-Ezrak, **Tarihu Meyyafarikin ve Âmid**, 243; **Kenzü'd-Dürer**, 433; Ebu'l-Ferec, **Tarih**, I, 339

dukça azalan Tutuş, yeğeni Berkyaruk'a karşı bir savaşı göze alamadı ve yeniden mücadeleye girişmek üzere asker toplamak maksadıyla Tebriz'den ayrılıp Diyarbekir bölgesine geldi. Tutuş, bir kısım askerlerini burada ve el-Cezîre'de güvendiği emîrlerin komutalarında bıraktıktan sonra kendisine sadık kalan Yağısıyan ile Seruç üzerinden Antakya'ya geldi. Zilkade 486 (Kasım-Aralık 1093)'da Dımaşk'a döndü.

2 — Aksungur ve Bozan'ın Bertaraf Edilmesi:

Oldukça kalabalık kuvvetleriyle Tutuş'un ordusundan ayrılan Emîr Aksungur ve Bozan'ın kendisine katılmasına son derece sevinen ve böylece saltanat mücadelesinde amcası Tutuş'a karşı durumu bir kat daha kuvvetlenen Berkyaruk, onlara çok iyi davranmıştır. Her iki emîr, Berkyaruk'a, «Tutuş meselesinin kesinlikle ihmal edilmemesini, onun askerî hazırlıklarını bitirip İmparatorluğa ait ülkelerde hâkim duruma geçerek adına hutbe okutmasma ve dolayısıyla Büyük Selçuklu saltanatını ele geçirmesine meydan vermeden süratle üzerine yürünmesi gerektiği» hususunda tavsiyede bulunmuşlardır. Ayrıca ondan Tutuş tarafından herhangi bir harekâtın yapılmasına engel olmak gayesiyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu adına valilik yapmakta oldukları Urfa ve Haleb'e güvence altında ulaşabilmeleri için kendilerine bir miktar asker verilmesini istemişler(1) ve Tutuş ile kendisi arasında bir tampon kuvvet olarak bulunmayı üzerlerine aldıklarını bildirmişlerdir(2). Her iki emîrin bu isteğini olumlu bulan Berkyaruk, bir miktar askerî kuvvetle, sultanlığını halifeye tasdik, ettirmek için Bağdat'a gitmek üzere Tutuş'un hâkimiyetine geçen Ukayloğulları ailesinin yönetimindeki Musul'a geldi.

Berkyaruk, burada bir miktar Ukaylî kuvvetini Bozan ile Aksungur'un yanına verdi. Böylece Bozan Urfa'ya, Aksungur ise Şevval 468 (Ekim-Kasım 1093)'de Haleb'e geldi. Aksungur ile Bozan, Urfa ve Halep'te Tutuş adına okutmakta oldukları hutbeyi, bu defa Berkyaruk adına değiştirerek görevlerine devam etmişlerdir(3).

Öte yandan Büyük Selçuklu saltanatını ele geçirmek için Berkyaruk ile yeniden mücadeleye girişmek üzere, Dımaşk'ta askerî ha-

(1) İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 124; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 109; **Urfalı Mateos**, 182
(2) İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 124
(3) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 109-110; İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 101; İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 124; Ahmed b. Mahmud, **Selçuknâme**, 33

zırlıklar yapmakta olan Tutuş; Aksungur ve Bozan'ın Halep ve Urfa'ya dönmüş olduklarını, her iki şehirde kendi adına okutulan hutbeyi Berkyaruk adına değiştirmiş ve bu şehirleri onun adına yönetmeye başlamış olduklarını haber almıştı. Bunun üzerine, vakit kaybetmeksizin onları tedip için hazırladığı orduyla Dımaşk'tan ayrılan Tutuş, Hama yakınlarına geldiği zaman Antakya valisi Yağısıyan da kuvvetleriyle birlikte kendisine katıldı (Rebiülevvel 487 / Mart - Nisan 1094).

Öte yandan Tutuş'un Halep yakınlarına kadar geldiğini haber alan Aksungur, bu sıralarda Bağdat'ta bulunan ve Büyük Selçuklu Devleti Sultanı olarak adına hutbe okutan Berkyaruk'a bir mektupla başvurarak Tutuş'a karşı yardım isteğinde bulundu. Bunun üzerine Sultan Berkyaruk, Urfa valisi Bozan, beraberindeki emîrlerden Gürboğa ve ikibin beşyüz atlıya sahip olan Rahbe hâkimi Emîr Abakoğlu Yusuf'a derhal Aksungur'a yardıma gitmelerini emretti(1). Sultanın bu emrini alan emîrler, Tutuş'un herhangi bir saldırısına karşı Aksungur'un saflarında yer alınak üzere, kısa bir sûre içinde kuvvetleriyle birlikte Halep'te toplandılar.

Aksungur'un giriştiği bütün bu askerî hazırlıkları yakından izleyen Tutuş, Haleb'in güneyindeki el-Hanûte üzerinden, yine Haleb'in güneydoğusundaki en-Naûra'ya gelmiş, buradan da Haleb'in doğusundaki Buzâa vadisine kadar ilerleyerek bütün bu yöreleri yağma akınlarına uğratmıştı(2).

Halep'te bulunan ve askerî hazırlıklarını tamamlamış olan Aksungur, Berkyaruk'tan gelen yardımcı kuvvetlerden başka, Kilâboğulları kabilesinin reislerinden Şibl b. Câmî, Mübarek b. Şibl, Muhammed b. Zâide ve kuvvetlerinin yanısıra Halep muhafız birlikleriyle bir miktar Deylemli ve Horasanlı askerlerle de ordusunu oldukça güçlendirmişti. Böylece Berkyaruk'un Halep valisi Aksungur, atlı ve yaya olmak üzere, altıbin kişiden fazla(3) bir orduyu Tutuş'a karşı savaşmaya hazır duruma getirdi. Tutuş'un ordusunun mevcudu da Aksungur'un ordusu kadardı.

Emîr Aksungur, beraberinde Türk ve Arap emîr ve komutanları olduğu hâlde, ordusu ile birlikte Haleb'e altı fersah uzaklıkta bir köy olan Seb'in yakınlarına gelmiş olan Tutuş'un ordusuna oldukça

(1) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, XIII, 106a; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 232; İA, «Kür-Boğa» maddesi.

(2) İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 121; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 111; İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 101

(3) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 111; İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 102

yaklaşmıştı. Askerlerini zaman kaybetmemek için süratle savaş düzenine sokan Aksungur, Cumartesi günü süratle geçip 9 Cemaziyelevvel 487 (28 Nisan 1094)'de Tutuş'un ordusuna saldırdı. Fakat Emîr Bozan ve Gürboğa, Aksungur ile birlikte saldırıya geçmeyerek oldukları yerde kalmışlardı. Böylece yalnız kendisinin komuta ettiği kuvvetlerle saldırıya geçtiği anlaşılan Aksungur, daha çarpışmanın başlarında, maiyyeti emîrlerinden Abakoğlu Yusuf'un Tutuş tarafına geçmesi üzerine oldukça sarsılmıştı. Bozan ve Gürboğa'nın yardımlarından yoksun olarak çarpışmaya başlayan Aksungur'un Tutuş'a karşı giriştiği saldırı, tam bir başarısızlıkla sona erdi. Onun zor duruma düştüğü bir sırada Tutuş, bütün kuvvetleriyle Aksungur'un isteksiz savaşan askerlerine karşı şiddetle saldırıya geçti. Ünlü Halep tarihçisi Kemaleddin İbnü'l-Adîm'in belirttiği gibi(1), «*Bir lahza dahi dayanamayan*» Aksungur'un kuvvetleri bozulup dağılmışlardır. Bununla birlikte yenilgiyi bir türlü kabullenemeyen Aksungur(2) askerlerinin dağılmasına rağmen çarpışmaya devam etmişse de esir olmaktan kurtulamamıştır. Çok geçmeden Tutuş, boynuna ip geçirilip yanına getirilen Aksungur'a, «*Sen, beni yenip böyle esir alsaydın ne yapardın?*» diye sormuş, onun: «*Öldürürdüm*» demesi üzerine Tutuş; «*Ben de sana, senin bana vermek istediğin hükmü veriyorum*» demiş ve derhal boynunu vurdurmuştur.

Sultan Melikşah devrinin ünlü emirlerinden olan Abdullah Elturganoğlu Kasîmüddevle Aksungur, Sultan Melikşah tarafından atandığı Halep valiliği sırasında övgüye değer pek çok faaliyette bulunmuştur(3). Cenazesi Halep'te Karanbiyâ Meşhedi'nin batısında mütevazi bir türbeye defnedilmiş daha sonra oğlu İmadeddin Zengi, onu buradan aldırıp Züccâciyye medresesinde onun için yaptırdığı türbeye naklettirmiştir(4).

Bu savaşta Aksungur ile birlikte olduğu halde çarpışmaya katılmayan Emîr Bozan ve Gürboğa, çok geçmeden kendilerine yönelen yoğun saldırılar karşısında dayanamayıp kuvvetleriyle birlikte Ha-

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II. 112

(2) Gerçekten Aksungur, Berkyaruk tarafından kendisine yardım etmekle görevlendirilen Bozan ve Gürboğa'nın savaşa katılmaları, Türkmen emîri Abakoğlu'nun da kendilerini terketmemesi hâlinde, bu savaşta Tutuş oldukça güç durumlara düşebilirdi. Hattâ kuvvetlerinin çokluğuna güvenen Aksungur, savaştan önce «Bana esirleri bağlayacak ipler hazırlayın» diyerek Tutuş'un kuvvetlerini küçümsemiştir. (Ebu'l-Hasen Ali'den naklen, **Bugye**, 104).

(3) İbnü'l-Adîm, **Bugye**'de (97-110) Aksungur'un haltercümesini vererek onun Halep'teki çeşitli faaliyetleri hakkında geniş bilgi vermiştir.

(4) İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 106-107

leb'e çekilmek zorunda kaldılar. Her iki emir, şehir halkı ve muhafız kuvvetleriyle birleşip Haleb'i Tutuş'a karşı savunma hazırlıklarına giriştiler. Ayrıca kendilerine yardımcı kuvvet göndermesi için de Berkyaruk'a başvurdular(1). Çok geçmeden Berkyaruk'tan güvercin postasıyla Haleb'e gelen mektupta(2), «Kendilerine Halep savunması için gönderilen kuvvetlerin Musul'a eriştiği ve yakında Haleb'e ulaşacağı» bildirfliyordu. Bunun üzerine daha önce Seb savaşını kazanan Tutuş, süratle Halep üzerine yürümüş, kendisine karşı gösterilen direniş sebebiyle şehri kuşatmıştır(3).

Fakat şehri savunan muhafızlardan direnişin gereksizliğine inanan bir kısım askerler, harekete geçerek şehrin Antakya Kapısı'nı açtılar ve «Tutuş'un Haleb'e hâkim olduğunu» münadiler vasıtasıyla halka ilan ettiler(4).

Tutuş'un ordusunun şehre girmesi üzerine, Kal'atü'ş-Şerif'te oturan şehir valisi, derhal aşağı inip kaleyi Tutuş'a teslim etmiştir. Daha önce, Sultan Melikşah tarafından Büyük Kale'ye atanan Nuh et-Türki de Tutuş'a bir elçi göndererek «Kendi durumunu takdir etmesini isteyip ondan karısı ve kendisi için eman sözü aldıktan sonra Büyük Kale'yi Tutuş'a teslim etmiştir (11 Cemaziyelevvel 487 / 30 Mayıs 1094). Ayrıca Haleb'e bağlı bütün kaleler de Tutuş'a teslim edilmiştir. Bu arada şehri Berkyaruk adına savunan Emir Bozan ve Gürboğa esir alınmıştı. Tutuş, kendisine Aksungur ile birlikte ihanet eden Bozan'ı derhal öldürtmüş, Gürboğa'yı da Emir Üner'in ricası üzerine öldürtmeyip kardeşi Altuntaş ile Humus'a gönderip hapsetmiştir(5).

Böylece Haleb'e yeniden hâkim olmayı başaran Tutuş, saltanat mücadelesine devam ederek Fırat ırmağını geçip Seruc'u almış, daha sonra Bozan'ın esir aldığı iki askerini onun yönetimindeki Harran ve Urfa'ya göndermiş ve oradaki nâiplerden her iki şehrin kendisine teslimini istemiştir. Fakat Bozan'ın nâipleri, valilerinin henüz öldürülmeyip hapiste olabileceği ihtimaliyle Tutuş'un isteğini kabul etmeyerek Urfa ve Harran'ı teslim etmemişlerdir. Bunun üzerine Tutuş, Bozan'ın başını bir mızrağın ucuna taktırarak Harran ve Urfa'ya göndermiş ve böylece her iki şehir kendisine teslim edilmiştir.

(1) İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 126; İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb, II, 117
(2) İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb, 117
(3) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 232; el-Ayni, Ikd, III, 200a
(4) İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb, II, 117; İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 126; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 232; el-Ayni, Ikd, III, 200a
(5) İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 127; İA. «Kür-Buka» mad.

Daha sonra Cehîroğullarının elinde bulunan Diyarbekir bölgesindeki şehir ve kaleler de savaşsız olarak Tutuş'a teslim olmak zorunda kalmışlardır(1).

e) Rey Savaşı ve Tutuş'un Sonu:

Diyarbekir bölgesini itaat altına aldıktan sonra Tutuş, Bağdat'ta bulunduğunu sandığı Berkyaruk üzerine, yürüyüp onu bertaraf etmek ve böylece saltanatı daha kolay ele geçirmek istemişti.

Bu sırada, oğlu Mahmud'u Selçuklu tahtına geçirmek isteyen Melikşah'ın karısı Terken Hatun, topladığı kuvvetlerle harekete geçerek başkent İsfehan'ı ve devlet hazinesini ele geçirmişti. Bunun üzerine hâkimiyeti sarsılan Berkyaruk, Terken Hatun'u(2) bertaraf etmek için Musul civarına kadar gelmişti. Bu durumu haber alan Tutuş, Berkyaruk'tan önce İsfehan'a varmak için Ahlat üzerinden Azerbaycan'a hareket etti. Esasen Tutuş ile Terken Hatun; Berkyaruk'a karşı birleşmek, Mahmud'u Selçuklu tahtına geçirerek imparatorluğu birlikte yönetmek ve evlenmek gibi hususlarda tam bir anlaşma içerisinde bulunuyorlardı.

Öte yandan Tutuş'un, ordusuyla Hemedan yakınlarına kadar ilerlemiş olduğunu haber alan Terken Hatun, saltanat konusunda, daha önce onunla yaptığı anlaşmayı uygulamaya koymak maksadıyla kuvvetleriyle birlikte İsfehan'dan Hemedan'a hareket etmişti. Fakat o, daha Hemedan'a gelmeden yolda hastalanmış, yola devam edemeyerek İsfehan'a geri dönmüş ve kısa bir süre sonra da burada vefat etmiştir (Ramazan 487 / Eylül-Ekim 1094)(3).

Terken Hatun'un ölümü üzerine askerlerinden bir kısmı Berkyaruk tarafına, büyük kısmı ise Terken Hatun'la işbirliği yapması dolayısıyla Tutuş'un hizmetine girmişti. Böylece Tutuş, Selçuklu saltanatını ele geçirme mücadelesinde daha da kuvvetli bir duruma gelmiş oluyordu. Bunun bir sonucu olarak da beraberinde bulunan Türkmen beylerinden Abakoğlu Yusuf'u bir miktar kuvvetle kendi adına hutbe okutmasını sağlamak üzere, hilâfet merkezi Bağdat'a

(1) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 118; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 127; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 233; Urfalı Mateos, 183; el-Aynî, **Ikd**, III, 199b

(2) İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 127. Terken Hatun'un giriştiği daha önceki mücadeleler hakkında bkz. O. Turan, **Selçuklular Tarihi**, 156 vd.

(3) İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 127; İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 118; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 240; el-Aynî, **Ikd**, III, 201a; Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, XIII, 107

şahne olarak göndermişti (1094 sonları). Tutuş, Hemedan'a gelip Terken Hatun'un ölüm haberini aldığı zaman İsfehan'da bulunan ve Terken Hatun'u destekleyen emirlerin, onun ölümü dolayısıyla kendisinden yüz çevirmeleri ihtimalini düşünerek(1) Dımaşk'ta bıraktığı oğlu Rıdvan'a bir mektup göndererek «Suriye'deki askerlerle birlikte süratle kendisine katılmasını» bildirdi.

Öte yandan amcası Tutuş'un Azerbaycan'ı işgal ile Hemedan üzerine yürüdüğünü, onunla işbirliği yapmakta olan Terken Hatun'un da öldüğünü öğrenen Nusaybin'deki Berkyaruk, beraberindeki bin kişilik bir kuvvet ile Erbil üzerinden İsfehan'a hareket etmiş, hattâ bir ara, Hemedan yörelerine ulaşan Tutuş'un ellibin kişiden oluşan ordusuna dokuz fersah (45-50 km.) yaklaşmıştı(2). Bunu haber alan Tutuş, beraberindeki Türkmen beylerinden Abakoğlu Yakub'u bir miktar atlıyla Berkyaruk'un üzerine gönderdi. Yapılan çarpışmada Yakup, Berkyaruk'u bozguna uğratmış ve ağırlıklarının büyük bir kısmını yağma etmişti. Hattâ bu bozgun haberi üzerine, Halife el-Müstazhir Billah, Bağdat'ta Tutuş adına hutbe okutmaya dahi başlamıştı.

Bu çatışma sırasında kuvvetleri tarafından yalnız bırakılan Berkyaruk'un yanında, kendisine son derece sadakat gösteren büyük emirlerden Porsuk, Emirü'l-İsfehsalar Gümüştegin el-Candar ve Emir Yaruk'tan başka hiç kimse kalmamıştı. Buna rağmen Berkyaruk, çok az sayıdaki taraftarlarıyla güç bir durumda İsfehan'a ulaşmayı başarmıştır. Bununla birlikte İsfehan önlerinde, birkaç gün beklemesine rağmen(3) şehirdeki kardeşi Mahmud'un taraftarı emirler, kendisini içeri almak istememişler, fakat bir süre sonra onu yakalayıp hapsetmek üzere şehre girmesine izin vermişlerdir. Berkyaruk, şehir kapısında kardeşi Mahmud tarafından sevinçle karşılanmış, fakat Üner, Bilge(4) ve diğer bazı emirler tarafından, önceden düzenlenen plan gereğince yakalanıp hapse atılmıştır(5). Esasen Melik Mahmud'u tahta geçirmekte kararlı olan ilerigelen emirler, hapisteki Berkyaruk'un gözlerine mil çektirip onun sultanlık iddiasını tamamen ortadan kaldırmak istiyorlardı. Fakat Berkyaruk'un İsfehan'da hapse atılmasından iki gün sonra Melik Mahmud, çiçek hastalığına yakalanmış ve durumu ağırlaşmıştı. Bu durum kar-

(1) M. A. Köymen, Aynı eser, 76
(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 234; el-Aynî, Ikd, III, 199b
(3) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 234; el-Aynî, Ikd, III, 201a
(4) M. F. Senaullah; (Aynı makale, 89), bu iki emiri tek kişi sanarak adlarını birleştirip Amir Unar Bulkabak şeklinde yazmıştır.
(5) el-Urâza, 75, 76

şısında tabip Eminüddevle b. et-Tilmiz, bu emirlere: «*Melik Mahmud'un çiçek hastalığından kurtulması hemen hemen imkansızdır. Tâcüddevle Tutuş'un buraya gelip sultan olmasını istemediğinize göre, Berkyaruk'un gözlerine mil çekme konusunda acele etmeyiniz. Eğer Mahmud ölecek olursa Berkyaruk'u saltanat tahtına oturtunuz, yok eğer kurtulacak olursa o zaman Berkyaruk'un gözlerine mil çekme konusunda takdir yine sizlere ait olacaktır*» demek suretiyle Berkyaruk'un gözlerine mil çekilmesini önlemiştir.

Berkyaruk'un, sonu belirsiz bir mukadderat içinde kıvrandığı bir sırada, yakalandığı çiçek hastalığından kurtulamayan kardeşi Melik Mahmud vefat etti (Şevval 487 / Ekim 1094). Bu durum karşısında Berkyaruk'u, gözlerine mil çekmek suretiyle bertaraf etmek isteyen emîrler, onu *sultan* olarak tanıdılar. Fakat bununla birlikte bir süre sonra Berkyaruk da aynı hastalığa yakalanmış hatta akli dengesini bile kaybetmişse de sonradan iyileşmiştir(1).

Hemedan'ı kuşatan Tutuş, şehirde bulunan Berkyaruk taraftarı Emîr Âhur'un direnişiyle karşılaşınca burayı ele geçirmekten vazgeçip şehirden ayrılmıştır. Çok geçmeden Emîr Âhur, ağırlıklarını yağmalamak için kendisini izlemiş ise de yapılan çarpışmada yenilmiştir. Bunun üzerine Hemedan'a dönen Emîr Âhur, Tutuştan eman dileyerek hizmetine girmiş ve böylece Tutuş, Hemedan'a hâkim olmuştur. Bu sıralarda Tutuş, Berkyaruk'un hizmetine girmek maksadıyla Horasan'dan İsfehan'a geldiği sırada Melik Mahmud'a bağlı emîrlerden Kumaç'ın saldırısına uğrayan ancak kaçmayı başaran Nizamülmülk'ün oğullarından Fahrülmülk'e rastlamıştı. Tutuş, onu Berkyaruk taraftarı olması sebebiyle öldürmek istemişse de Emîr Yağısıyan'ın aracılığı ile bundan vazgeçmiş ve yine Yağısıyan'ın, itibarlı bir aileye mensup olduğu için saltanat mücadelesinde yararlı olabileceği düşüncesiyle onun vezirliğe atanmasını tavsiye etmesi üzerine Fahrülmülk'ü vezirliğe atamıştır(2).

Tutuş, Hemedan'da bulunduğu sırada, çiçek hastalığına tutulan Melik Mahmud'un ölümünü ve Berkyaruk'un da aynı hastalığa yakalandığını haber almıştı. Hizmetine girmiş olan Emîr Âhur, bir şölen düzenlemek ve bu hususiaki ihtiyaçlarını sağlamak bahanesiyle Tutuş'tan izin alarak Hemedan yakınlarındaki Cerbâzakân'a gitmiş, oradan da gizlice İsfehan'a ulaşıp ilerigelen emirlere Tutuş hakkında bilgi vermiştir. Emîr Âhur'un giriştiği bu hareketi öğrenen Tutuş, derhal Cerbâzakân'a yürüyerek burayı yağmaladıktan sonra

(1) İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X. 234, 245; el-Ayni, **Ikd**, III. 109b; Kazvini, **Tarih-i Güzide**, 240, 241

(2) İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X. 233, 245

Rey şehrini işgal etti (Muharrem 488 / Şubat 1095). Berkyaruk'un da hastalanmasıyla saltanat meselesinin kritik bir duruma gelmesi üzerine Tutuş, İsfehan'da bulunan emirlere elçiler göndererek; «*Kendisini sultan olarak tanıyıp itaat etmeleri hâlinde, kendilerine büyük ihsanlarda bulunacağını*» bildirmiştir. Tutuş'a cevap gönderen emirler de «*Kendisine sultan olarak itaat edeceklerini*» bildirmekle birlikte halen hasta olan Berkyaruk'un sağlık durumunun ne olacağını bilemediklerinden bekliyorlar ve her iki saltanat müddeisini de oyalayarak zaman kazanmak istiyorlardı. Nitekim çok geçmeden Berkyaruk'un sağlık durumunun düzelip şifa bulması üzerine ona gönderdikleri bir haberde; «*Aramızda kılıçtan başka hiçbir şey kalmamıştır*» diyerek saltanat mücadelesinde Berkyaruk'u desteklediklerini açıklamışlardır. Bu arada daha önce Berkyaruk tarafından vezirliğe atanan Müeyyedülmülk b. Nizamülmülk, bütün Irak ve Horasan emirlerine mektuplar yazarak onların saltanat davasında Berkyaruk tarafına geçmelerini sağlamış ve böylece Berkyaruk, Tutuş'a karşı durumunu daha da kuvvetlendirmiştir(1).

Yakalandığı çiçek hastalığı ile birlikte ters dönen tâlihini de yenen Berkyaruk; Suriye, Irak, Diyarbekir ve Azerbaycan bölgelerinde sultanlığını kabul ettiren ve Hemedan ile Rey şehirlerini de almak suretiyle saltanat mücadelesinde ciddi bir rakip durumuna gelmiş olan amcası Tutuş'a karşı artık savaşabilecek bir duruma gelmiş bulunuyordu. Bu maksatla o, kendisini «*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Sultanı*» olarak tanıyan İsfehan'daki ilerigelen emirlerle Tutuş'a karşı harekete geçti. Cerbâzakân'a gelen Berkyaruk'un ordusu, daha önce kendilerine Vezir Müeyyedülmülk tarafından yazılan mektuplar sayesinde Irak ve özellikle Horasan'dan gelen kuvvetlerin katılması sonunda otuzbin kişiye ulaşmış bulunuyordu. Öte yandan Berkyaruk'un kendisine karşı harekete geçtiğini öğrenen Tutuş, halkın kendisine ihanet edebileceği düşüncesiyle(2) Rey'de savunma savaşı yapmayı uygun bulmayarak şehir dışında savaşmaya karar verdi. Bu maksatla oniki fersah (60-70 km.) uzaklığındaki Daşilu (Taşlı) köyü yakınında(3) bir düzlükte konaklayıp savaş hazırlıklarına başladı.

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 235, 245; İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 129; el-Ayni, Ikd, III, 201a; İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb, II, 119; Bundari, Zübdetü'n-Nusra, 85

(2) İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 129

(3) Bundari, Zübdetü'n-Nusra, 85; Ahbâr, (Türkçe çev.) 53; Ahmed b. Mahmud, Selçukname, 34; Mu'cem, II, 538. Kazvini, Tarih-i Güzlde'de (1-441) ise bu savaşın Belengü sahrasında yapıldığını kaydetmiştir.

Çok geçmeden Berkyaruk da ordusu ile birlikte gelip Tutuş'un ordusunun karşısında karargâh kurduktan sonra askerlerini savaş düzenine soktu. Beraberinde, başta Vezir Müeyyedülmülk olmak üzere Emir Üner, Bilge, Yaruk, Bekçur, Âhur gibi devletin ileri gelen büyük emirleri yer almıştı. Tutuş'un yanında ise, Vezir Fahrüddevle, oğlu Dukak, Tuğtegin, Yağısıyan, Abdürrezzakoğlu Adbüddevle Abak, Abakoğlu Yusuf, Aytegin el-Halebî, Cenahüddevle Hüseyin gibi emir ve komutanlar bulunmaktaydı. İki taraf öncü kuvvetleri arasında yapılan ufak tefek çarpışmalardan sonra savaş düzeni almış olan asıl kuvvetler, 17 Safer 488 (26 Şubat 1095)'de şiddetli bir savaşa tutuştular. Urfalı Mateos'taki bir kayda göre(1); Berkyaruk'un ordusunda bulunan Sultan Melikşah'ın sancağı çekilince bunu gören Tutuş'un kuvvetlerinin büyük bir bölümü Berkyaruk tarafına geçmiş, hatta kendisine daima sadık kalmış olan ve kuvvetleriyle pusuda bulunan Yağısıyan bile çarpışmaktan kaçınmıştır. Hiç ummadığı bir sırada düştüğü bu ciddi duruma rağmen yanındaki çok az bir kuvvetle çarpışmayı sürdürmekte olan Tutuş, Berkyaruk'un askerleri tarafından sarılmıştı. Çarpışmalar sırasında Tutuş'un atı, Emir Bekçur tarafından yaralanmış ve kendisi de yere düşmüştü. Böylece Berkyaruk kuvvetleri ortasında savunmasız bir halde kalmasına rağmen Sultan Melikşah'ın kardeşi ve taht müddeisi olması sebebiyle hiç kimse Tutuş'a yaklaşıp öldürmek istemiyordu(2). Fakat Tutuş'a karşı öç alma duygusu besleyen Sungurca adlı başka bir emîr, derhal onun üzerine atılarak başını gövdesinden ayırmaktan çekinmemiştir. Tutuş'un başı, Berkyaruk'a getirilmiş, askerlerine de gösterildikten sonra Bağdat'a gönderilerek halka teşhir edilmiş ve nihayet Başlar Hazinesine *(Hazâinü'r-Rüûs)* konulmuştur. Cenazesi babası Sultan Alparslan'ın Merv'deki türbesine gömülmüştür(3).

Oldukça genç bir yaşta Gence valiliği yaparken ağabeyi Sultan Melikşah tarafından Selçuklu fetihlerini tamamlaması için Suriye ve Filistin'e atanan Tutuş'un hayatı sürekli bir mücadele içinde geçmiştir. Kendisine karşı yapılan hata ve ihaneti asla affetmeyen sert

(1) Urfalı Mateos, 183
(2) Urfalı Mateos, 183
(3) Geniş bilgi için bkz. Sıbt b. el-Cevzî, Mir'âtü'z-Zamân, XII, 111b, 112a; İbnü'l-Kalânisî, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 129-130; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 244-245; el-Aynî, Ikd, 111, 199b, 201a; İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb, II, 118-119, 122; Urfalı Mateos, 182-184; Bundarî, Zübdetü'n-Nusra, 85-86; İbn Müyesser, Ahbâr, 53; İbnü'l-Ezrak, Tarihu Meyyafarikîn ve Âmid, 243-244; Ahmed b. Mahmud, Selçuknâme, 34; İbn Tagribirdî, en-Nücûmü'z-Zâhire, V, 155; Azimî, 198b; Zehebî, Tarihu Düveli'l-İslâm, XII, 64b; bkz. İA. «Berkyaruk» mad.

bir mizaca sahip olduğu, çeşitli olaylar karşısında gösterdiği reaksiyonlardan anlaşılmaktadır. Kuzey Suriye'de giriştiği askeri harekât sırasında, birçok Türkmen beyi ile birlikte emrine verilen vasal Arap Musul emiri Müslim'in ırkçı bir politika uygulaması üzerine onu maiyyetinden kovmak suretiyle gösterdiği tepki, onun daha çok genç yaşlarda bile nasıl kuvvetli bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. Tutuş; Irak, Suriye ve Filistin'de Arap hâkimiyetini kurmak için çalışan Müslim'in giriştiği çeşitli faaliyetlerde uyguladığı iki yüzlü politika dolayısıyla onunla daima çatışma hâlinde bulunmuştur.

Büyük Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra giriştiği saltanat mücadelesinde, gerek maiyyetindeki emirlere, gerekse hükümran olduğu bazı şehir halkına karşı zaman zaman zulme varan hareket ve davranışları, kısmen haklı da olsa, Tutuş'un başarısızlığının en büyük sebebi olmuştur. Tutuş'un gerçekten kuvvetli ve etkili bir kişiliğe sahip olmasına rağmen siyasi yanı oldukça sönük kalmıştır. Aksungur ve Bozan'a karşı tutumu, Musul Ukayloğulları ailesine karşı sert davranışları, Rey emiri Âhur'un itaat etmişken kendisinden kaçması ve nihayet İsfehan'daki imparatorluğun askeri güçlerinin komutasını ellerinde bulunduran büyük emirlerle olan ilişkileri, bu hususu açık bir şekilde göstermektedir.

IV — HALEP SELÇUKLU MELİKLİĞİ

1 — FAHRÜ'L-MÜLÛK RIDVAN DEVRİ

A — MELİKLİĞİN KURULUŞU

Tacüddevle Tutuş, Rey savaşında yenilip öldürüldükten sonra Suriye Selçuklu Devleti, oğulları Rıdvan ve Dukak tarafından ayakta tutulamamış; devlet, merkezleri Halep ve Dımaşk olmak üzere Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi iki küçük melikliğe bölünmüştü(1).

Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti'nin hanedan mensubu olarak hükümdarı olan Tutuş, Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanı olma mücadelesine başlamak üzere Dımaşk'tan ayrıldığı zaman, oğlu Fahrü'l-Mülûk Rıdvan'ı Artukoğlu İlgazi ve Mirdasî emîri Vessab gibi emirlerle kendisinin nâibi olarak Dımaşk'ta bırakmış ve bu emîrlere «İki oğlu Rıdvan ile Dukak'a itaat etmelerini» bildirmişti.

Tutuş, Rey savaşından önce Hemedan'da bulunduğu sırada Rıdvan'a gönderdiği bir mektupta «Suriye'de bıraktığı kuvvetlerle süratle kendisine yardıma gelmesini» bildirmişti. Babasının mektubunu alan Rıdvan, beraberinde İlgazi, Vessab ve birkaç Arap emîri olduğu hâlde, Dımaşk'tan Haleb'e gelmiş ve burada bulunan eski şehir valisi Kasimüddevle Aksungur'a ait Türk asıllı memlûk askerler de kendisine katıldıktan sonra, Rahbe yoluyla Bağdat'a hareket etmişti(2). Fakat o, Fırat ırmağı kıyısındaki Âne şehrinde konaklamaktayken babasının Rey savaşında yenildiği ve öldürüldüğü haberini aldı. Bu habere son derece üzülen Rıdvan, derhal çadırlarını toplatıp beraberindeki çokaz sayıda asker ile Haleb'e hareket etti. Rıdvan

---

(1) Bunlardan Dımaşk Selçuklu Melikliği hakkında geniş bilgi için bkz. Prof. Dr. Ali Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, 243-260; Ayrıca bu ciltte yer alan Dımaşk Atabegliği bölümü.

(2) İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 127; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 246; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 118, 119; İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 138, 149; el-Aynî, **Ikd**, 201b; Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, XIII, 112a

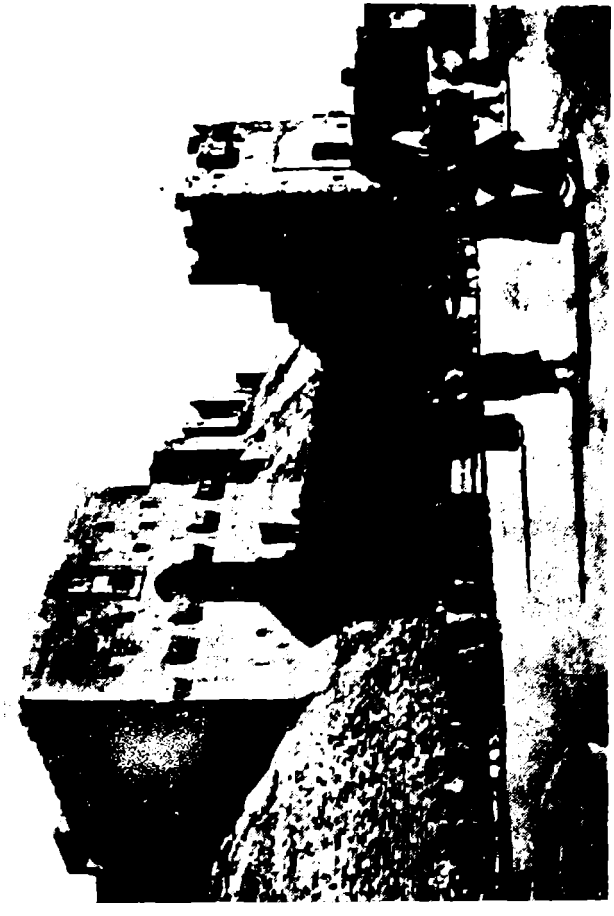

Halep, Kale Girişi.

yola çıkarken ordusunu bile beklememiş, yakalanmak korkusu ile durup dinlenmeden Haleb'e gelmişti. Bu sırada şehirde babasının nâibi olarak Vezir Ebu'l-Kasım b. Muhammed b. Bedi el-Harezmi bulunuyordu. Ebu'l-Kasım tarafından iyi bir şekilde karşılanan Rıdvan'a babasının vasiyeti gereği şehir ve kale derhal teslim edilmiştir. Böylece Rıdvan, iç kaledeki hükümdarlık sarayına yerleşmiş ve hiçbir muhalefetle karşılaşmaksızın babasının yerine Suriye Selçuklu meliki olmuştur(1). Rıdvan'ın yönetimine geçen devlet, Berkyaruk'un başında bulunduğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi bir meliklik olarak devam etmiştir.

Rıdvan'ın melik sıfatıyla Halep'teki hükümdarlık sarayına yerleşmesinden bir süre sonra, Rey savaşından sağ salim kurtulan kardeşi Şemsü'l-Mülûk Dukak, atabegi Cenahüddevle Hüseyin, Antakya valisi Yağısıyan ve daha sonra da Emîr Adbüddevle Abak, Urfa üzerinden Haleb'e gelmişlerdir.

Uzun yıllar Rıdvan'ın atabegliğini yapmış olan ve ayrıca onun annesiyle evlenmek suretiyle nüfûzunu daha da artıran Cenabüddevle, şehir ve kale yönetimini tahakküme varan geniş yetkilerle yürütmeyi sürdüren ve buradaki bütün Selçuklu ailesine karşı saygısız ve soğuk davranan(2) Vezir Ebu'l-Kasım'ın bu tutumunu hoş karşılamamış ve onu bertaraf etmek için Melik Rıdvan'la işbirliği yaparak birtakım faaliyetlere girişmiştir. Bu maksatla Cenahüddevle, şehir kalesindeki çoğunluğunu Mağripli askerlerin oluşturduğu muhafızları kendi tarafına çekmiş, bir gece yarısı harekete geçerek bu muhafızlarla vezirin evini kuşatmış, onu yakalatıp hapse attırdıktan sonra münadiler vasıtasıyla Ebu'l-Kasım'ın bertaraf edildiğini ve Rıdvan'ın gerçek hükümdarlığını halka duyurmuştur. Bununla birlikte Melik Rıdvan, bir süre babasının vezirliğini yapmış olan Ebu'l-Kasım'a haber yollayarak emniyet içinde olacağını bildirmiş, böylece onun gönlünü almayı da ihmal etmemiştir. Ölümünden iki ay sonra (Mart-Nisan 1095) Tutuş'un adı hutbelerden kaldırılarak Rıdvan'ın adı okutulmaya başlanmıştır(3). Böylece Rıdvan, babasının ölümünden sonra büyük oğlu olarak tahta geçmiş, Ebu'l-Kasım'dan boşalan vezirlik makamına da Antakya valisi Yağısıyan'ın muhalefetine rağmen atabegi ve babalığı Cenahüddevle Hüseyin'i atamıştır.

(1) İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 130; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 246; el-Aynî, **Ikd**, III, İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 119, 128; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 120, **Mihalî Vekayinamesi**, kısım II, 50

(2) İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 246; el-Aynî, **Ikd**, III, 201

(3) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 130; İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 138, 149; R. W. Crowford, **Rıdvan the Maligned** (The World of Islam, London 1950), 136

B — SURİYE SELÇUKLU MELİKLİĞİNİ İHYA TEŞEBBÜSLERİ

Seruc ve Urfa Seferleri:

Melik Rıdvan, Halep Selçuklu melikliğini kurduktan sonra Emir Yağısıyan ile diğer ilerigelenlerin teşvik ve tavsiyeleri üzerine, melikliğinin sınırlarını genişletmek için askeri hazırlıklara başladı. Bu maksatla o, ilk hedef olarak savunmasız bir durumda olan(1) Diyarbekir bölgesini seçti. Beraberinde veziri Cenahüddevle olduğu hâlde kuvvetleriyle birlikte bu bölgeye yönelmiş, çok geçmeden Yağısıyan ile Abakoğlu(2) Yusuf da kuvvetleriyle kendisine katılmışlardır. Böylece kalabalık bir orduyla harekete geçen Rıdvan, Tutuş tarafından kendisine ıkta edilmiş(3) olan Artukoğlu Sökmen'in idaresindeki Seruc'a yaklaşmış bulunuyordu (489/1096).

Rıdvan'ın askeri harekâtını yakından izleyen Sökmen(4), Rıdvan'dan daha çabuk hareket ederek Seruc'a girip savunma hazırlıklarına başladı. Ancak iki taraf kuvvetleri arasında herhangi bir çatışma meydana gelmemiştir. Sökmen'in tavsiyesi üzerine Seruç halkından bir heyet, Melik Rıdvan'ın huzuruna çıkıp askerlerinin özellikle ekinlere zarar vermemeleri, şehri kuşatmaktan vazgeçmesi hususunda istirhamda bulunmuşlar, bunun üzerine Rıdvan, Sökmen'in kendisini metbû tanıması şartıyla Seruc'u işgalden vazgeçmiş, daha sonra Urfa'yı itaat altına almak üzere buradan ayrılmıştır(5).

Melik Rıdvan, Urfa önlerine geldiği zaman şehrin iç kalesi Tutuş tarafından atanan bir Türk komutanının yönetiminde olmasına karşılık şehir, Bizans sarayında yetişmiş Kürpolat Ermeni Hetum-

---

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 246

(2) «Suret, boy, bos» anlamına gelen **Abak** kelimesi, çeşitli Türk lehçelerinde görülmekte ve isim olarak kullanılmaktadır (Andriyeviç, **Istoriya Sibiri**, I, 104; Radloff, **Aus Sibirien**, I, 173; **Polnoye Sobraniye Russk Zakonov**, IX, 336). Bu notu bana verme lütfunda bulunan Prof. L. Rasonyi'e teşekkür etmeliyim. Kaşgarlı'da (I, 136) «Bostan korkuluğu» anlamına gelen Abakı sözü de vardır.

(3) İbn Şeddad, **el-A'lâk** (Tübingen nüshası), 18b

(4) Artukoğlu Sökmen'in siyasi faaliyetleri hakkında bkz. A. Sevim, **Belleten** (XXVI/103) 501-520

(5) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 246-47; el-Ayni, **Ikd**, III, 201b; A. Sevim, **Belleten** (XXVI/103) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, (X, 247) ve **Ikd**'da (III, 201b), Toros'un şehri eski vali Emir Bozan'dan devradığı, Urfalı Mateos'ta (183), buraya Tutuş tarafından vali olarak atandığı kaydedilmiştir. Ayrıca bkz. İbn Şeddad, **el-A'lâk**, 16b; Urfalı Mateos, 184, 186; E. Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 143-144

oğlu Toros'un elinde bulunuyordu. Urfa'nın yönetimini Tutuş'un ölümünden sonra ele geçirdiği anlaşılan Toros, iç kaleye de hâkim olmak için bir kısım surları tahkim ettirdikten başka, yeni surlar ve yirmibeş kadar da kule inşa ettirmiştir. Kalede bulunan Türk komutanı, Toros'un bütün bu faaliyetlerini komşu kale ve şehirlerdeki Türk emirlerine bildirmişti. Bununla birlikte iç kalede, muhafız kuvvetleri arasında Ermeni askerlerini de istihdam eden Türk komutanı, iç kaleyi Toros'a karşı savunamayarak bir Ermeninin ihaneti yüzünden burasını terketmek zorunda kalmış ve böylece iç kale de Toros'un eline geçmişti.

Melik Rıdvan beraberinde Urfalı bazı rehineler olduğu halde şehri kuşatmaya başladı. İbnü'l-Esîr'e göre; Ermeni Toros'un umulmadık bir cesaret ve azimle savunmasına rağmen Rıdvan şehri almayı başarmıştır (489/1095). İç kale, isteği üzerine Yağısıyan'a verilmiş, o da burasını tahkim ettirerek bir miktar kuvvet yerleştirmiştir(1).

Urfa'nın alınmasından sonra Rıdvan'ın beraberindeki emirler arasında gerginlik başgösterdi. Yağısıyan ve Abakoğlu Yusuf, Rıdvan'ın veziri Cenahüddevle Hüseyin'i bertaraf edip Halep'te melikliğin yönetimini ellerine alma konusunda anlaşmaya vararak onu yakalayıp hapsetmek üzere gizli hazırlıklara başladılar. Esasen, Yağısıyan, Cenahüddevle'nin vezirliğine karşı çıkmıştı. Fakat öte yandan her iki emirin karar ve faaliyetlerini haber alan Cenahüddevle, derhal ordudan ayrılıp yakın arkadaşlarıyla birlikte Haleb'e dönmüştür. Çok geçmeden Melik Rıdvan da kuvvetleriyle birlikte Haleb'e gitmek üzere, Urfa'dan ayrıldı. Fakat yolda Vezir Cenahüddevle'nin Halep'te bulunduğu öğrenilince Emir Yağısıyan şehre girmek istememiş, eski Halep veziri Ebu'l-Kasım el-Harezmi ile birlikte Rıdvan'dan ayrılarak valisi bulunduğu Antakya'ya gitmiştir. Bunun üzerine veziri Cenahüddevle'den başka, kendisine karşı da cephe aldığı anlaşılan Yağısıyan ve Abakoğlu Yusuf'un herhangi bir ortak hareketinden kuşkulanan Melik Rıdvan, süratle Haleb'e gelmiştir(2)

Onun Haleb'e dönüşünden kısa bir süre sonra Yağısıyan'ın düşmanca davranışları karşısında Cenahüddevle, Rıdvan'ın da tasvibini almak suretiyle, onun iktaı olan Maarratü'n-Nûman'ı almak için harekete geçti. Bu maksatla o, Adbüddevle Abak komutasında gönder-

(1) İbnü'l-Adîm. **Zübdetü'l-Haleb**, II. 123; İbnü'l-Adîm. **Bugye**, 129; İbnü'l-Adîm. **Zübdetü'l-Haleb ve Urfalı Matcosta** kentin işgal edildiği hususu pek açıklık kazanmamakta. **el-A'lâk'ta** (15a) ise bu konuda her hangi bir bilgi verilmemektedir.

(2) İbnü'l-Esir. **el-Kâmil**, 247; İbnü'l-Adîm. **Zübdetü'l-Haleb**. II. 123; İbnü'l-Adîm. **Bugye**, 129; el-Aynî. **Ikd**. III. 201b.

ği kuvvetler, burayı şiddetle kuşatmış, savunmada başarılı olamayan Yağısıyan'ın oğlu, şehri teslim etmek zorunda kalmıştır (1096)(1). Böylece Yağısıyan'ın nüfûz alanı az da olsa daraltılarak Halep melikliğine karşı herhangi bir harekete geçmesi şimdilik önlenmiş oluyordu.

C — RIDVAN-DUKAK MÜNASEBETLERİ

1 — Birinci Dımaşk Seferi:

Rey savaşında babası Tutuş'un yanında bulunan Şemsü'l-Mülûk Ebû Nasr Dukak, bozgundan sonra babasına bağlı emîrlerle Haleb'e gelmeyi başarmıştır. O, Halep'te ağabeyi Melik Rıdvan'ın yanında kısa bir süre kaldıktan sonra, babası Tutuş adına Dımaşk'ta hâlâ yönetimi elinde tutan Emîr Savtegin'in daveti üzerine, bir gece, gizlice Halep'ten ayrılıp Dımaşk'a hareket etti. Kardeşinin kaçışını haber almakta geciken Rıdvan, arkasından birkaç atlı göndermişse de onu yakalatamamış, Dımaşk'a ulaşan Dukak ise burada Suriye Selçukluları'nın Dımaşk kolunu kurmuştur(2). Fakat babasının Suriye'de tesis ettiği hükümranlığı tek başına sürdürmek isteyen Rıdvan, kardeşinin Dımaşk'ta ayrı bir meliklik kurmasına razı olmayarak onu bertaraf edip Dımaşk'a da hâkim olma kararında idi. Fakat o, Yağısıyan ve Abakoğlu Yusuf gibi iki değerli emîrin destek ve yardımından yoksun kalması sebebiyle Seruc hâkimi olan Artukoğlu Sökmen'e elçiler göndererek Dımaşk'ı almak için kendisine yardımda bulunmak üzere Haleb'e gelmesini bildirdi. Melik Rıdvan'ın mektubunu alan Sökmen, emrindeki Türkmen süvarileriyle Halep yönüne hareket ettikten bir süre sonra beraberinde çok sayıda Türkmen kuvveti bulunan ve Yağısıyan ile birlikte Rıdvan'a karşı işbirliği yapan Abakoğlu Yusuf'a rastladı. Rıdvan'a yardıma giden ve böylece Yusuf'un hasmı durumuna düşen Sökmen, onun kendisine saldıracağından korkmuş ancak Yusuf'un güvence vermesi üzerine, iki Türkmen emîri birlikte Halep yönüne hareket etmiştir. Öte yandan Sökmen'in, kendi çağrısı üzerine yardıma gelmesine rağmen daima kuşkulu davranışlarda bulunmakta olan Emîr Yusuf ile birleştiğini gören Rıdvan, her iki emîrin Haleb'e herhangi bir saldırı düzenlemesinden şüphelendiği için beraberinde Emîr Vessab ve Abak olduğu halde, veziri Cenahüddevle komutasında bir miktar kuvvet göndermek zorunda kaldı.

Cenahüddevle, her iki emîri Mercidabık yakınlarında karşılamış ve onlarla çarpışmaya girişmiştir. Emîr Yusuf ile istemeyerek birleş-

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 123

(2) Bu konuda **Dımaşk Atabegliği** bölümünde geniş bilgi verilmiştir.

Dımaşk

mek zorunda kalan Sökmen'in yardımına gelmekte olduğu Rıdvan'ın askerlerine karşı çarpışmaya katılmaması üzerine Yusuf, Antakya'ya kaçmak zorunda kalmış ve bütün ağırlıkları yağma edilmiştir. Sökmen'in, Melik Rıdvan'a sadakati sayesinde Yusuf'u yenip bertaraf etmeyi başaran Cenahüddevle; Sökmen, Vessab ve Abak ile birlikte Haleb'e dönmüştür.

Rıdvan, Sökmen'in kendisine yardıma gelmesinden sonra, kardeşi Melik Dukak'tan Dımaşk'ı alma hazırlıklarına başladı. Sökmen ile birleşen Rıdvan'ın ordusu, Dukak'ın sefere çıktığı ve dolayısıyla şehirde bulunmadığı bir sırada, Dımaşk üzerine yürüyerek kuşatmaya başladı (489 başları / 1096). Dımaşk'ta Dukak'ın veziri Zeynüddevle Muhammed b. Ebu'l-Kasım, Şahne Sâlâr Bahtiyar ve Dımaşk yerli muhafız kuvvetleri reisi Eminüddevle Ebû Muhammed b. es-Sûfi ile az sayıda asker bulunuyordu.

Çarpışmalar sürüp giderken surlardan atılan bir mancınık taşı, askerleri daha iyi savaşmaya teşvik etmekte olan Rıdvan'ın bir hâcibinin başına düşerek ölümüne sebep olmuştur. Hâcibin ölümü, kuşatma savaşı yapan askerler üzerinde olumsuz bir etki yapmış ve askerler çadırlarına çekilmişlerdir. Bu arada seferden dönmekte olan Melik Dukak'ın da Dımaşk'a yaklaşmakta olduğu haberi alınmıştı. Sökmen'in de ordudan ayrılması üzerine Rıdvan, hiçbir başarı kazanamadan kuşatmayı kaldırıp Haleb'e dönmek zorunda kalmıştır.

2 — Kudüs'ün Fatımiler Tarafından İşgali:

Rıdvan ve Dukak arasında hükümranlık mücadelelerinin başladığı sıralarda, Suriye Selçuklu melikliğinin yönetiminde bulunan Kudüs, Mısır Fatımîleri tarafından geri alınmıştı. Suriye ve Filistin'de Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi bir meliklik kuran Emir Atsız, 1071 yılının sonlarında Kudüs'ü Fatımîlerden savaşsız olarak almayı ve Selçuklu hâkimiyetine katmayı başarmıştı. Onun Suriye ve Filistin'deki hükümranlığının Tutuş'a geçmesinden sonra (1079), Kudüs'de onun yönetimi altına girmişti. Tutuş, bu şehri, Anadolu'da Bizanslılara, Ahsa ve Bahreyn'de de Şii Karmatilere karşı başarılı mücadelelerde bulunduktan sonra kendi hizmetine giren Artuk Bey'e ıkta etmişti (1085-1086). Artuk Bey'in 1091 yılında ölümü üzerine Tutuş, bu önemli şehrin idaresini oğulları Sökmen ve İlgazi'ye vermişti.

Suriye ve Filistin'de ortaya çıkan bu çekişmelerden faydalanmak isteyen Fatımî halifesi el-Mustansır, eski veziri Bedrülcemali'nin oğlu Emîrü'l-Cüyûş Ebu'l-Kasım Şâhinşah komutasında bir ordu gönderdi. Fatımî ordusu, şehir yakınlarına geldiği zaman Efdal, bu sıralarda Suriye Selçuklu melikliğine tâbi olarak şehirde bulunan İlgazi ve Sökmen'e elçiler göndermiş ve şehrin kan dökülmeden tes-

limini istemiştir. Efdal'in bu teklifi reddedilince, Fatımi ordusu Kudüs'ü kuşatıp sıkıştırmaya başladı. Fatımi ordusunun sayı ve silah bakımından üstünlüğü, ayrıca Halep ve Dımaşk Selçuklu meliklikle-rinden de herhangi bir yardımın gelmemesi ve özellikle şehir surla-rının büyük ölçüde yıkılması sebebiyle savunmanın son derece güç-leşmesi sonucunda, İlgazi ve Sökmen, Kudüs'ü Fatımilere teslim et-mek zorunda kalmışlardır (Şaban 489 / Ağustos 1096). Artuklu ha-nedanının uzun süre içinde oturduğu ünlü Dâvud burcu da Fatımi-lere teslim edilmiştir.

Böylece 1071 yılından beri Suriye ve Filistin Selçuklu hâkimiye-tinde kalmış bulunan Kudüs, yeniden Fatımî yönetimine geçmiş ve Filistin'de Selçuklu hükümranlığı tamamen sona ermiştir(1).

3 — İkinci Dımaşk Seferi:

Melik Rıdvan, kardeşi Dukak'ın melikliğine son vermek maksa-dıyla yeni bir girişimde bulunmak için askeri hazırlıklara koyuldu. Fakat kendisini yakından takibeden Yağısıyan, onun bu hazırlıklarını haber almış ve derhal Antakya'dan Dımaşk'a giderek durumu Melik Dukak ile atabegi Tuğtegin'e bildirmişti. Ayrıca Rıdvan'ın saldırması halinde kendilerine yardımda bulunacağını da vaat etmişti. Öte yan-dan hazırlıklarını tamamlayan Rıdvan, beraberinde veziri Cenahüd-devle olduğu halde, ordusuyla Dımaşk üzerine yönelmişti.

Yağısıyan'ın, kuvvetleriyle kardeşine yardıma gittiğini haber a-lan Rıdvan, şehir surlarının da çok sağlam olduğunu göz önüne ala-rak Dımaşk'ı kuşatma girişiminde bile bulunmamıştır. Bu başarısız seferden sonra Rıdvan, Fatımiler tarafından geri alınan Kudüs'ü tekrar ele geçirmek için Nablus üzerinden Kudüs'e gitmişse de hiç bir başarı elde edememiş ve Haleb'e geri dönmek üzere buradan ayrılmış-tır. Bu dönüş sırasında Rıdvan, Dımaşk Selçuklu melikliğine bağlı Mercü's-Suffer(2) ve Havran(3) yörelerinde birtakım yağma hare-ketlerinde bulunmuştur. Fakat Halep ordusunun hareketini yakından

(1) İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 135; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 282-283; İbn Müyesser, **Ahbaru Mısr**, III, 38; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 125; el-Ayni, **Ikd**, III, 213a; Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, XIII, 86b; Yakut, **Mu'cem**, IV, 599; Cennâbi, **el-Aylemü'z-Zâhir fi Ahbâri'l-Devâli ve'l-Fevâhir**, 407a-b; İbn Hallikan, **Vefeyatü'l-Ayan**, I, 171; Albertus Aquensis (Almanca çev.: **Geschichte des ersten Kreuzzugs**), I, 308-309

(2) Dımaşk'ın 33 km. güneyinde, Tellü Şakhap yakınlarındaki ova ve yer adı (**İA**, «Mercü's-Suffer» mad.).

(3) Dımaşk'ın güneyinde ve Şeria vadisinin doğusunda, henüz sınırları kesin olarak belirlenmemiş olan bir bölge (**İA**, «Havran» mad.)

izleyen Dukak, Tuğtegin ve Yağısıyan ile birlikte bu yağma hareketlerine engel olmak maksadıyla Halep ordusunu takibe koyuldu. Öyle ki; her iki taraf kuvvetleri arasında çok az bir mesafe kalmıştı. İşte bu sırada durumun ciddileştiğini anlayan Vezir Cenahüddevle, komutasındaki bir kısım askerlerle çöl yoluyla Haleb'e gitmek üzere Rıdvan'dan ayrıldı. Vezirinin kendisinden ayrılmasıyla kuvvetleri azalan ve kardeşi Dukak ile bir savaşı göze alamayan Rıdvan da Dımaşk melikliğine ait yörelerde giriştiği yağma akınlarına son vererek Haleb'e dönmek zorunda kaldı. Öte yandan Dukak ve Tuğtegin Dımaşk'a, Yağısıyan da Antakya'ya dönmüşlerdi (Muharrem 490 / Ocak-Şubat 1096-1097) (1). Melik Rıdvan'ın, babasının zamanındaki Suriye Selçuklu devletine ait bütün memleketleri yalnız kendi hükümranlığında toplama girişimlerinden biri de böylece başarısızlıkla sona ermiş oldu.

4 — Kınnesrin Savaşı:

Melik Rıdvan'ın Suriye ve Filistin Selçuklu devletini ihya etmek için kardeşi Dukak'ın yönetimindeki Dımaşk'a karşı düzenlediği iki sefere karşılık olmak üzere; Dukak ve veziri Tuğtegin'in kumandasındaki Dımaşk ordusu, Halep Selçuklu melikliğine karşı harekete geçti. Dımaşk kuvvetleri, Hama üzerine yürüyüp yağma akınlarında bulundukları sıralarda, Antakya'dan atlılarıyla gelen Yağısıyan da bu kuvvetlere katıldı. Böylece daha kalabalık ve güçlü bir duruma gelen Dukak'ın ordusu, Hama'nın kuzeybatısındaki Kefertab bölgesine girdi (2 Rebiülevvel 490 / 17 Şubat 1097). Dımaşk ordusu, Halep bölgesindeki harekâtını sürdürerek el-Cezr ve diğer bazı bölgelere akınlar düzenlemiştir.

Dukak'ın, Halep melikliği topraklarında giriştiği bu askeri harekât karşısında Rıdvan, karşı tedbirler almakta gecikmemiş, bu sıralarda Seruc'da bulunan Sökmen'i yardıma çağırdıktan başka Türk, Arap ve Halep yerli muhafız kuvvetlerinden oldukça kalabalık ve güçlü bir ordu hazırlanmıştır. Rıdvan derhal ordusuyla harekete geçip Kınnesrin'deki Kuvayk çayının kıyısında konaklamış bulunan Dukak'ın kuvvetlerinin karşısında karargâh kurdu. Burada iki kardeşin temsilcileri arasında bir kaç defa yapılan görüşmelere rağmen herhangi bir anlaşmaya varılamadı (5 Rebiülâhir 490 / 22 Mart 1097)'de her iki taraf kuvvetleri arasında oldukça şiddetli bir savaş başladı.

(1) İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb, II, 125; İbnü'l-Adim, Bugye, 139-140; İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 132; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 269; Sıbt b. el-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman, XIII, 113a; el-Ayni, Ikd, III, 211a

Kaynakların özellikle belirttikleri gibi; Sökmen, akşama kadar süren bu savaşta, son derece cesaret ve yiğitlik göstermiş, bunun sonucunda Melik Dukak'ın ordusu ağır bir yenilgiye uğramış ve bütün ağırlıkları yağma edilmişti. Bu yenilgi üzerine Dukak ve veziri Tuğtegin Dımaşk'a çekilmek zorunda kalmışlardı.

Öte yandan Melik Rıdvan ve beraberindekiler, muzaffer olarak Haleb'e dönmüşlerdi. Sıbt b. el-Cevzî, Halep ve yöreleri Rıdvan'ın, Dımaşk ve Meyyâfarikin de Dukak'ın hükümranlığında kalması şartıyla iki kardeş arasında bir anlaşma yapıldığını belirtmiş(1), İbnü'l-Esir, ise(2) Kınnesrin savaşından bir süre sonra Rıdvan'ın adının Dımaşk ve Antakya'da Dukak'ın adından önce hutbelerde okutulması hususunda bir anlaşmaya varıldığını kaydetmiştir(3). Kınnesrin savaşı sonucunda Melik Rıdvan, ele geçirmek için çeşitli faaliyetlerde bulunduğu Dımaşk üzerinde az da olsa bir hâkimiyet kurabilmiştir. Ayrıca veziri Cenahüddevle sebebiyle kendisine karşı muhalefeti savaşacak kadar ileri götüren babasının sadık emîri Yağısıyan'ın, elinde tuttuğu Antakya'ya dönmesini ve şimdilik etkisiz bir duruma getirilmesini sağlamıştır.

5 — *Vezaret Makamında Değişiklik ve Fatımîlerle Antlaşma:*

Kınnesrin savaşından sonra Melik Rıdvan ile atabegi, veziri ve babalığı Cenahüddevle Hüseyin arasında anlaşmazlık başgöstermiştir. Rey savaşını izleyen günlerde Haleb'e gelerek Rıdvan'ın devlet işlerini tam bir yetki ile yürütmüş, Halep melikliği için ortaya çıkan iç ve dış meselelerde daima onun yanında yer almış olan Cenahüddevle bu anlaşmazlık üzerine yanında karısı (Rıdvan'ın annesi) olduğu halde, yakmları ve kendi muhafızlarından bir kısmıyla birlikte Halep'ten ayrılarak ıktaları arasmda yer alan Humus'a(4) gitti. Burasını kendi adına yöneten nâibi Karaca, onu karşılayarak şehir ve kalesini kendisine teslim etmiştir. İç kaleye yerleşen Cenahüddevle, kaleyi tahkim ettirerek düşmanlarının muhtemel saldırılarına karşı kendisini emniyet altına almıştır (Şaban 490 / Temmuz-Ağustos 1097).

---

(1) Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, XIII, 113a

(2) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 269

(3) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 269; İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 126-127; İbnü'l-Adim, **Bugye**, 140; el-Ayni, **Ikd**, III, 211a; Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, XIII, 113a; Azimi, **Tarih**, 189b.

(4) Tutuş, Aksungur'un yenilgisiyle neticelenen Seb'in savaşından (Mayıs 1094) sonra Humus'u Cenahüddevle'ye vermişti (**Bugye**, 121).

Cenahüddevle'nin vezirlikten ayrılıp Haleb'i terketmesini izleyen günlerde Yağısıyan, derhal Haleb'e; Melik Rıdvan'ın yanına gelmiş, onunla barışıp anlaşmış ve yeniden onun hizmetine girerek Halep Selçuklu melikliğinin mülki ve askeri yönetimini üzerine almıştır. Rıdvan ayrıca Yağısıyan'ın kızı Çiçek Hatun ile de evlenmiştir(1).

Suriye ve Filistin'in Selçuklular tarafından fethini ve bu ülkelerde Sünniliğin hâkim bir mezhep durumuna gelmesini izleyen yıllarda Mısır Fatımileri, bu ülkelere yeniden hâkim olmak maksadıyla askeri ve siyasi yönlerden, özellikle Selçuklu hâkimiyetinin sarsıldığı sıralarda birçok defa girişimlerde bulunmuşlardı(2).

Suriye Selçuklu devletinin birbirine düşman iki şubeye ayrıldığı, birbirleriyle çatışmaların sürüp gittiği ve her iki şubede de iç kaynaşmaların sürdüğü sıralarda, Fatımî halifesi el-Müstali, Melik Rıdvan'a özel bir elçi heyeti göndermiştir. Mısır'dan değerli armağanlarla Haleb'e gelip Rıdvan'ın huzuruna çıkan Mısır heyeti, halifenin mektubunu ona takdim etmiştir. Mısır halifesi mektubunda Rıdvan'a şu tekliflerde bulunmuştur:

1 — Mısır Fatımî halifeliğini metbû tanıması,

2 — Hâkim olduğu memleketlerde Sünnî hutbeyi kaldırıp Fatımîler adına hutbe okutması,

3 — Hutbede, önce el-Müsta'li, sonra veziri Efdal, daha sonra da kendi adının yer alması,

4 — Bütün bunlara karşılık olarak da kendisine mali ve askeri yardım yapılacak ve böylece Dımaşk'ı alması sağlanacaktı.

Melik Rıdvan, Fatımi halifesinden gelen bu teklifi aldığı sıralarda, el-Hakim Esad adlı müneccimi tarafından Şiilik lehine sürekli olarak etki altında tutuluyordu. O, kardeşi Dukak'ın elindeki Dımaşk'ı alma arzusu yanında, Halep'ten ayrılıp Humus'a yerleşen eski veziri Cenahüddevle'nin de kendisine karşı muhalif bir duruma geçmesi karşısında Halep'teki hükümranlığını sürdürebilmek için Şii Fatımi devleti ile işbirliğine karar verdi: Bu itibarla başta Halep olmak üzere hâkim olduğu bütün memleketlerin camilerinde hutbenin Şii Fatımîler adına okunması için emir verdi. Bunun tabii bir sonucu olarak Rıdvan, Bağdat halifeliği tarafından atanan Ebû Ganâim Mu-

(1) İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 133; İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 140; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 269-270; el-Aynî, **Ikd**, III, 217a; Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, XIII, 117b-118a

(2) Fatımîlerin, Tuğrul Bey devrinden başlayarak bütün İslâm aleminde Şiiliği yayma ve hâkim bir mezhep hâline getirmek için giriştikleri faaliyetler hakkında bkz. A. Sevim, **Selçuklu - Fatımi Devletleri İlişkileri**, VIII. **Türk Tarih Kongresi**, Bildiriler

hammed b. Hibetullah'ı Halep kadılığı ve hatipliğinden uzaklaştırıp, hatipliğe Şiî taraftarı Ebû Turab Haydere b. Ebû Üsame, kadılığa da Fazlullah ez-Zevzenî el-Acemi'yi atadı. Bu atamalardan sonra başkent Halep'te 17 Ramazan 490 (28 Ağustos 1097)'da yapılan bir törenle Sünnî hutbesi yerine Şiî hutbe okutulmaya başlanmıştır. İlk olarak Hatip Ebû Turab tarafından okunan hutbede, anlaşma gereğince, önce Halife el-Müsta'lî, sonra Efdal ve daha sonra da Rıdvan'ın adları sırayla okunmuştur. Aynı şekilde Şiî hutbesi, Rıdvan'ın yönetimi altında bulunan şehirlerdeki camilerde de okutulmuştur(1). Böylece Suriye Selçuklularının Halep şubesi, Mısır Fatımî Halifeliğine maddî ve manevî bağlarla bağlanmak suretiyle tâbi bir duruma gelmiş ve tarihte ilk defa bir Selçuklu meliki Şiî Mısır Fatımî halifeliğini metbû tanımıştır. Selçuklular tarihinin çeşitli safhalarında gerek hanedan mensupları gerekse bazı emîrler Mısır Fatımîleriyle maddî ve manevî işbirliğine girişmişlerse de bunlardan hiç biri uygulama safhasına konulamamıştı. Ancak Rıdvan, bunu gerçekleştiren bir melik olarak tarihe geçmiştir. Fakat bununla birlikte Rıdvan'ın uyguladığı bu karara karşı, Sünnî İslâm dünyası büyük bir tepki göstermiştir.

Önce kendisinin hizmetinde bulunan en yakın dostları Yağısıyan ve Sökmen, durumdan haberdar olunca derhal Haleb'e gelerek Sünni İslâm âlemi aleyhinde olan bu kararından dolayı onu çok ağır bir şekilde kınamışlar ve kendisinden Fatımîler adına okunan hutbeyi kaldırmasını istemişlerdir. Fatımî devletinin, kendisine vaat ettiği malî ve askerî yardımda bulunmamış olması(2) ve hükümdarlığının devamı için bu iki emîri kırmaya cesaret edememesi yüzünden Rıdvan, ancak dört hafta kadar Fatımî halifeliği adına okuttuğu hutbeyi, yeniden Abbasî halifeliği ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu adlarına değiştirmek zorunda kalmıştır (12 Şevval 490 / 22 Eylül 1097). Bu değişikliğe paralel olarak Ebû Ganâim Muhammed yeniden Halep kadılığı ve hatipliğine atanmıştır. Ayrıca Rıdvan, Bağdat'a Halife el-Müstazhir Billah'a elçiler göndererek ondan özür dilemiştir(3).

(1) Rıdvan'ın yetkili bir veziri durumunda bulunan Yağısıyan'ın yönetimindeki Antakya ile Cenahüddevle'nin elindeki Humus'ta Şiîler adına hutbe okunmamıştır. Şiîler adına hutbenin okunduğu bellibaşlı yerler, **Haleb, Maarratü'n-Nûman, Şeyzer** ve civar bölgelerdir.

(2) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 129

(3) Bütün bu olaylar hakkında bkz. **Zübdetü'l-Haleb**, II, 126-128 (Bu eserde Şîî hutbesinin 1099 yılı Haziranına kadar okutulduğu yanlış olarak kaydedilmiştir); İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 145; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 269-270; İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarîh-i Dımaşk**, 133; Azîmî, **Tarîh**, 190a; İbn Müyesser, **Ahbaru Mısr**, II, 37-38; el-Aynî, **Ikd**, III, 211a; Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, III, 118a.

Rıdvan bu önemli meseleyi böylece çözümledikten sonra beraberinde Yağısıyan ve Sökmen olduğu hâlde, ordusuyla Halep'ten ayrılıp Humus'a yürümek maksadıyla, Şeyzer'e hareket etti. Fakat çok geçmeden Haçlı ordularının Yağısıyan'ın yönetiminde bulunan Antakya yönünde ilerlemeye başladıkları haberi geldi. Yağısıyan, derhal Antakya'ya gidilip Haçlılarla savaşılmasını teklif etmiş, ancak anlaşmazlık çıkması üzerine Melik Rıdvan Haleb'e dönmüştür.

Melik Rıdvan, bundan sonra kötü davranışlarıyla bir huzursuzluk kaynağı hâline gelen el-Micenn adıyla tanınan Halep Reisi Berekât b. Fâris el-Favi'yi bertaraf etmek için hazırlıklara girişti. el-Micenn, eşkiyalık yapmaktayken Sultan Melikşah'ın Halep valisi Kasımüddevle Aksungur(1) tarafından cesaret ve azameti takdir edilerek şaki ve müfsitleri iyi tanıdığı; onlarla iyi mücadele edebileceği düşüncesiyle Halep Reisliğine atanmıştı. Gerçekten o bu görevi, Aksungur, ve Tutuş zamanlarında başarılı bir şekilde yürütmüştü. Fakat Rıdvan zamanında devlet adamlarına baskı ve tahakküme başlamış, hatta daha da ileri giderek bazı şehir yerli muhafızları ile Haleplilerden çevresine topladığı başıbozuk kimselerle Halep melikliğine karşı ayaklanmıştı. Ancak askerî birlikler tarafından çok sıkı bir şekilde takip edilmesi ve yanındakilerin yavaş yavaş kendisini terketmeleri üzerine Halep kalesinde gizlenmek zorunda kaldı. Fakat sonunda, kale kuşatılmış, Zilkade 490 (Ekim-Kasım 1097)'da Rıdvan, el-Micenn'in Halep reisliğinden azledilip yerine Said b. Bedi'in atandığını münadiler vasıtasıyla ilân ettirmiş ve çok geçmeden de gizlendiği yerden çıkartılarak hapse atılmıştır. el-Micenn, sahip olduğu bütün mal ve paralara el konulduktan sonra öldürülmüştür (491/1098) (2).

D — HAÇLILARIN HALEB'E HAKİM OLMA FAALİYETLERİ

Haçlılar, Antakya'yı işgal ettikten sonra Suriye Selçuklu Melikliğine bağlı şehir ve kasabaları istilâya giriştiler. Halep melikliğine bağlı er-Rûc'u işgal eden ve burasını hareket üssü yapan Raymond, Azaz askerî harekâtına katıldıktan bir süre sonra Godefroi ile birlikte Halep melikliğine bağlı olan Maarratü'n-Nûman'ın batısındaki el-Bâre'yi kuşatmaya başladı (Zilkade 491 / Ekim-Kasım 1098). Kalabalık Haçlı ordusu karşısında direnemeyen halk, susuz ve yiyeceksiz kalmaları, Halep'ten de yardımcı kuvvetin gelmemesi üzerine, şehri

(1) Aksungur'un Halep valiliği sırasındaki çeşitli faaliyetleri için bkz. İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 97-110

(2) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 138-141 (Burada el-Micenn'e yapılan işkenceler konusunda geniş bilgi vardır); Azimî'den naklen İbnü'l-Adîm. **Bugye**, 145; İbnü'l-Kalânisi. **Zeylü Tarîh-i Dımaşk**, 135

eman karşılığında savaşsız olarak Haçlılara teslim etmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte şehre giren Haçlı kuvvetleri, anlaşmaya uymamış, pek çok müslümanı öldürmüş, bir kısmını da Antakya'ya gönderip satmışlardır. Müslüman halkın bütün mal ve parasına el koyan Haçlılar, şehir ve kaleyi de yağmalamışlardır. Raymond, ayrıca Ulu Camii kiliseye çevirterek kendi rahiplerinden Pierre de Narbonne'u piskoposluğa atamış ve şehre hristiyan halkı yerleştirmiştir(1).

Ekim 1098 başlarından itibaren Raymond, Godefroi, Flandr kontu Robert ve öteki Haçlı ilerigelenleri Kudüs'e yürüme planları hazırlamak üzere Antakya da St. Pierre kilisesinde toplandılar. Burada yapılan müzakereler sonunda, Kudüs'e ne zaman hareket edileceği belirlenememekle birlikte bir an önce, Kudüs'e yürümekte ısrar eden Haçlı askerlerinin meşgul edilmesi için Halep melikliğine bağlı Maarratü'n-Nûman'ın işgaline karar verildi. Bu kararı uygulamak üzere Raymond, Flandr kontu Robert ile Antakya'daki Ermeni ve Nasrani kuvvetlerinin de katıldığı kalabalık Haçlı ordusu ile 27 Kasım'da Maarratü'n-Nûman'a gelerek şehri kuşatmaya başladı. Bu durum karşısında şehir ileri gelenleri, Melik Rıdvan ile Humus emîri Cenahüddevle'den acele yardım istedilerse de hiçbir cevap alamadılar. Kendi mukadderatıyla baş başa bırakılan Maarratü'n-Nûman halkı, şehir ve kalesini sayıca çok üstün Haçlı kuvvetleri karşısında ümitsizce savunuyordu. Öte yandan Haçlılar, yöredeki bütün ağaçları kesmek suretiyle direnen şehri çepe çevre kuşatmaktaydılar. Maarratü'n-Nûman'ı almaya kararlı olan Haçlılar, daha ciddi ve şiddetli bir kuşatma savaşının yapılması gerektiği fikrinde birleşerek tekerlekler üzerinde hareket edebilen tahtadan büyük bir burç yaptılar. Bu tahta burç, Guillaume de Montpellier'in yönetiminde şehir burçları önüne getirilmiş böylece Haçlılar surlara daha yakın çarpışma imkanını bulmuş, bu tahta burç etrafında bütün bir gün yapılan çarpışmalar sonunda, pek çok asker telef olmuştur. Haçlılar, bu tahta burçtan merdivenler uzatarak kent surları üzerine inmişler, çok geçmeden de Maarratü'n-Nûman'ı hiçbir direnişle karşılaşmadan ele geçirmişlerdir (11 Aralık 1098). Sabahleyin Haçlı askerlerini şehir içinde gören halk, panik ve şaşkınlık içinde evlerine çekilerek eman dilemek zorunda kalmışlardır. Kaynaklara göre Haçlılar, şehri işgal ettikleri sırada aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu halktan pek çok kişiyi işkence ile öldürmüşlerdir. Ayrıca onlara ödeyemeyecekleri kadar ağır vergiler yüklenmiş, bütün mal ve yiyeceklerine el konmuştur.

(1) Anna Kommène, **Anonymi Gesta Francorum**, 75-78; Fulcherius, **Fulcher of Chartres**, 112-113; Runciman, **A History of the Crusades**, I, 257-258; Grousset, **Histoire de Croisades**, I, 118-119

Hatta su kullanmanın bile yasak edilmesi sebebiyle birçok kimse susuzluktan ölmüştür. Bu arada bütün şehir surları yıkılmış, ev, cami ve mescitler yakılıp yerle bir edilmiş ve şehrin hâkim noktalarına Haçlılar yerleştirilmiştir(1).

1 — Kellâ Bozgunu:

Antakya'yı işgal ederek burada bir devlet kuran Haçlılar, esas gayeleri olan Kudüs'ü ele geçirmek için hâkimiyet alanlarını sürekli olarak genişletmiş; Halep Selçuklu melikliğine bağlı er-Rûc, el-Bâre ve Maarratü'n-Nûman'ı da işgalden sonra el-Cezr, Zerdanâ ve Sermîn şehirlerini de ele geçirmek suretiyle Haleb'i âdeta kıskaca almış bulunuyorlardı. Böylece Haçlılar, Haleb'i de almak ve buradaki Selçuklu melikliğine son vermek için girişecekleri harekâta dışardan yapılabilecek herhangi bir müdahaleye kolayca engel olmak için gereken tedbiri almış oluyorlardı. Durumun ciddiyetini anlamakta oldukça geç kalmış olan Melik Rıdvan, Haçlıların son olarak işgal ettikleri Kellâ kalesini geri almak için kuvvetleriyle birlikte Esârib üzerinden Kellâ'ya geldi (25 Şaban 493 / 5 Temmuz 1110).

Bunun üzerine Antakya prensi Bohemond, Halep bölgesinde, daha önce işgal ettiği kalelere yerleştirdiği kuvvetlerle Rıdvan'ı karşıladı. Kellâ'da yapılan savaşta Rıdvan'ın askerleri yenilmiş; bir çokları öldürülmüş, aralarında bir emîrin de bulunduğu birçok asker Haçlılar tarafından esir alınmıştır. Bu başarı üzerine Kefertâb ile el-Hâzır kaleleri de Haçlılar tarafından kolayca ele geçirilmiştir.

Bu yenilgi üzerine Melik Rıdvan, eski veziri Cenahüddevle'nin yanına Humus'a giderek Haçlılarla mücadele için ondan yardım istemiş; geçmiş bütün kırgınlıkları bir yana atan Cenahüddevle, onun bu isteğini olumlu karşılamış ve beraberindeki kuvvetlerle Haleb'e gelmiştir. Ancak Bohemond Antakya'ya çekilmiş olduğu için Haçlılara karşı hiç bir harekâtta bulunulamamıştır. Askerleriyle birlikte bir süre Halep dışında kalan Cenahüddevle, bu sıralarda Haçlı saldırısından uzak kalmış olan Rıdvan'dan fazla bir ilgi göremeyince Humus'a geri dönmüştür(2).

(1) İbnü'l-Adîm. **Zübdetü'l-Haleb**, II. 141-142; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 135-136; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 278; **el-Hurûbü's-Salibiyye**, 23; Anna Komnène, **Anonymi Gesta Francorum**, 75-78; Fulcherius, **Fulcher of Chartes**, 112-113; Runciman, **A History of the Crusades**, I, 250-262; Grousset, **Histoire de Croisades**, I, 122-124

(2) İbnü'l-Adîm. **Zübdetü'l-Haleb**, II, 143-144; İbnü'l-Adîm. **Bugye**, 145; Azimi, **Tarih**, 190b; Runciman, **A History of the Crusades**, I, 319; Claude Cahen **La Syrie**, 227-228

Kellâ savaşından sonra Antakya prensi Bohemond, birtakım önemli kaleleri işgal etmek suretiyle Haleb'i ele geçirmek ve buradaki Selçuklu melikliğini ortadan kaldırmak için hazırlıklara girişti. Kuvvetlerini Haleb'in batısında el-Cezr ve Sermin'de toplamış ve böylece saldırı için ordusunu hazırlamıştı. Beraberinde Tancred olduğu halde Halep yakınlarına kadar gelen Bohemond, şehrin kıble yönünde bulunan Kuvayk çayı kıyısındaki el-Müşerrif'te karargâhını kurdu. O, gizli istihbaratı sayesinde Rıdvan'ın ordusunun dağıldığını ve kendilerine karşı ciddî bir direnme gösteremeyeceğini öğrenmiş bulunuyordu. Bunu fırsat bilen Haçlı komutanları, Haleb'i daha sıkı kontrol altında tutmak, bölgedeki yiyecek maddelerini ele geçirmek ve nihayet gerektiğinde savunma yapabilmek maksadıyla Meşhedü'l-Ceff(1), Meşhedü'd-Dekke(2) ve Meşhedü Karanbiyâ'da(3) kaleler inşa etmeye karar verdiler (495 başları / 1101 sonları).

Fakat çok geçmeden Bohemond, Danişmend Gazi Gümüştegin'in sürekli saldırıları karşısında sıkışan Malatya hâkimi Ermeni Gabriel'in, «şehri ve kızı Morfia'yı verme karşılığında» yardım isteği üzerine, derhal Haleb'i kuşatma faaliyetlerine son vererek Malatya'ya gitmek için Antakya'ya döndü(4).

Böylece Haçlı kuvvetlerinin, Haleb'i kuşatıp ele geçirmek için girıştikleri bütün hazırlıkları olduğu gibi bırakıp çekilmelerinden sonra Melik Rıdvan, derhal harekete geçerek Haçlıların depo ettikleri bütün yiyecek maddelerini kolaylıkla ele geçirmiş ve Sermin yakınlarında karargâh kurmuştur. Öte yandan Cenahüddevle de kuvvetleriyle birlikte Humus'tan hareketle Haçlıların kontrolüne geçen Esfûnâ kalesini işgal etmiş ve kale içindeki bütün Haçlı askerlerini kılıçtan geçirmiştir. Buradan Sermin'e giden Cenahüddevle bu bölgede konaklayan Rıdvan'ın kuvvetlerine anî bir baskın yapmış ve onları yağmalamıştır.

---

(1) Haleb'in kuzeyinde (Zübdetü'l-Haleb, II, 214).

(2) Haleb'in batısında bkz. el-A'lâk (Revan Köşkü nüshası), 41b.

(3) Makarrü'l-Enbiyâ da denen Meşhed, Haleb'in batısında bulunmaktadır (el-A'lâk, 41b).

(4) Bilindiği üzere Bohémond, beraberinde yeğeni Richard, Antakya ve Maraş piskoposları Gibrianos ve Grigore olduğu halde, bir miktar kuvvetle Malatya'ya hareket etti. Bohémond'u çağırdığına pişman olan şehir valisi Gabriel, Haçlıları oyalayarak Malatya'ya sokmadı. Gafine'ye konaklayan Haçlı kuvvetleri, Danişmend Gazi'nin baskınına uğramış, birçokları öldürülmüş, bir kısmı ise Urfa'ya kaçmışlardır. Alman esirler arasında Bohémond ve Richard da bulunuyorlardı (Bu konuda geniş bilgi için bkz. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 136-138).

Yapılan çarpışmada Rıdvan'ın kuvvetleri bozularak çekilmiş, Vezir Ebu'l-Fazl b. el-Mevsûl ile Rıdvan'ın ilerigelen devlet adamlarından bazı kimseler Cenahüddevle tarafından esir alınarak Humus'a götürülmüştür. Bu arada Cenahüddevle, Rıdvan'ın yanında bulunan ve Rıdvan ile arasının açılmasında önemli rol oynayan Batıni reislerinden el-Hakim el-Müneccim'i yakalatmak için çaba göstermişse de başarılı olamamıştır. el-Hakim, bozgun sırasında canlarını kurtarıp kaçanlarla birlikte Haleb'e gelebilmiştir.

Cenahüddevle, Melik Rıdvan'a karşı kazandığı bu başarıdan sonra Sermin, Maarratü'n-Nûman, Kefertâb ve Hama bölgelerindeki bütün ürünlere el koymuştur(1). Daha sonra Cenahüddevle, Rahbe'yi almak için harekete geçmişse de buranın, Dımaşk Selçuklu Meliki Dukak tarafından işgal edildiğini görünce, derhal buradan uzaklaşmış ve Nukra'ya gidip orada konaklamıştır. Bunu haber alan Rıdvan aralarının son derece açık olmasına rağmen hiç çekinmeden yanına giderek onunla barış yapmış ve hatta onu Haleb'e getirmiştir. Böylece Rıdvan, üvey babası ve eski veziri Cenahüddevle ile olan kırgınlık ve düşmanlıklarına son vermiş oldu.

Halep'te bir süre kaldıktan sonra memleketi Humus'a dönen Cenahüddevle, 22 Receb 496 (1 Mayıs 1103) Cuma günü, muhafızlarıyla şehir camiinde namaz kılarken eski düşmanı Batınî reisi el-Hakim el-Müneccim'in gönderdiği(2) sufi kılığındaki üç Batıni fedaisi tarafından hançerlenerek öldürülmüştür. Halep'te oturan el-Hakim'in, Melik Rıdvan'ın yakınlarından olması sebebiyle bu öldürme olayında onun da rolü olabileceği kaynaklarda belirtilmiştir(3).

Cenahüddevle'nin öldürülmesi üzerine Haçlı liderlerinden Raymond, Humus'u ele geçirme hazırlıklarına girişti. Bu arada Cenahüddevle'nin karısı (Melik Rıdvan'ın annesi) oğluna bir elçi göndererek Humus'a gelip şehri teslim almasını ve Haçlılara karşı savunmasını bildirdi. Bu durumu öğrenen şehrin ilerigelenleri, Cenahüddevle'yi destekledikleri için Rıdvan'ın, kendileri hakkında pek olumlu fikirle-

(1) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 146; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 138; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 301 (Çok az bilgi veriliyor); Runciman, **A History of the Crusades**, I, 319-320; Claude Cahen, **La Syrie**, 230

(2) İbn Asâkir'den naklen **Bugye**'de (121) bu suikastın, Rıdvan'ın Cenahüddevle ile barış yapması ve dolayısıyla Rıdvan'la aralarının bozulabileceği sebebiyle Ebû Tahir es-Sâlig tarafından düzenlendiği belirtilir.

(3) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 146-147; İbnü'l-Adim, **Bugye**, 121-123; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 142; Azimi, **Tarih**, 192a.

re sahip olmayacağı kuşkusu ile onun hasmı durumundaki Melik Dukak'a Humus'u teslim etmek üzere çağrıda bulundular. Bu sıralarda Dukak'ın Dımaşk'ta bulunmamasına rağmen nâibi Aytegin el-Halebî, hemen bir miktar kuvvetle harekete geçerek Humus'a gelmiş ve kaleyi Dımaşk Selçuklu melikliği adına teslim almıştır.

Öte yandan Humus'u işgal etmek için Resten'e gelerek burayı kuşatan Raymond ile annesinin çağrısına uyarak harekete geçip el-Kubbe'ye gelen Rıdvan Humus'un Dukak'ın eline geçtiğini öğrenince şehre girmenin gereksizliğini düşünerek memleketlerine geri dönmüşlerdir. Böylece Humus sessiz, sedasız Dımaşk Selçuklu melikliğine katılmış oldu(1).

Halep Selçuklu melikliğine tâbi olan Azaz valisi Ömer, Antakya Haçlı prensliğine ait el-Cüme'ye saldırarak yağma akınlarında bulunmuştur. Bunun üzerine Tancred, Antakya ve Urfa kuvvetleriyle karşı harekete geçerek Halep yakınlarındaki el-Müslimiyye'de karargâhını kurduktan sonra bölgedeki köy ve kasabaları vergiye bağlamıştır.

Tancred, bir süre Halep yörelerinde askerî hareketlerde bulunduktan sonra, kendisine karşı hiçbir önlem almayan Melik Rıdvan'a ulaklar gönderip ondan bazı isteklerde bulunmuş, sıkışık bir durumda olan Rıdvan, bunları kabul etmek zorunda kalmıştır. Her ikisi arasında yedibin altın ile on baş hayvan verilmesine karşılık; el-Müslimiyye harekâtı sırasında alınan esirlerin (emirler dışında) salıverilmesi şartlarını ihtiva eden bir anlaşma imzalanmıştır (496 sonları / 1103 sonları).

Fakat çok geçmeden, Antakya prensliğine bağlı kuvvetler, yeniden Halep bölgesinde harekâtta bulunarak Tellü Bâşir'e, özellikle kuzey ve doğu yörelerine yağma akınları yaptıktan sonra Beserfûs kalesine(2) saldırarak eman ile teslim almışlardır. Daha sonra Kefer-lâsâ'ya(3) yönelen Haçlılar, Uleymoğulları kabilesinin karşı saldırıları üzerine, yeniden Beserfûs'a çekilmişlerdir (497/1103 sonları)(4).

Melik Rıdvan, hâkimiyet alanlarını sürekli olarak genişletmek isteyen Antakya Haçlılarının Halep bölgesinde giriştikleri askerî hareketler karşısında, hiç bir karşı harekâtta bulunamamıştır. Esas iti-

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 147; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 142; Krş. B. Lewis, **The Assasins** (London 1967), 100; Claude Cahen, **La Syrie**, 236

(2) Benû Uleym dağlarında Haleb'e bağlı bir kale (**Mu'cem**, IV, 219)

(3) Haleb'e bir günlük mesafede kalesi olan bir bucak (**Mu'cem**, IV, 291)

(4) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 147-148; krş. Runciman, **A History of the Crusades**, II, 40

bariyle Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan iç karışıklıklar sebebiyle Selçuklu devletinin otoritesinin zayıflaması tâbi devlet ve beylikler üzerindeki nüfuz ve hükümranlığının hemen hemen yok denecek bir duruma gelmesi, bunun tabii sonucu olarak vasallar arasında sürekli çatışmaların ortaya çıkması ve nihayet Şii Mısır Fatımîlerinin İslâm dünyası içinde olumsuz davranışları, Haçlıların Suriye ve Filistin'de tutunmalarını sağlamış oldu. Özellikle Kudüs'ün işgali (15 Temmuz 1099), Haçlıların büyük hedeflerinin gerçekleşmesiyle sonuçlandı. Böylece Suriye'de Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı öteki meliklikler gibi, Halep melikliği de Haçlı istilâsının tehdidi altında bulunuyordu.

Öte yandan Selçuklu sultanı I. Kılıçarslan, Anadolu'da zor şartlar altında, Bizans ve Haçlılarla başarılı mücadelelerde bulunuyordu. Kılıçarslan, Bizans imparatoru Aleksius ile bir anlaşma yaparak batı sınırını emniyet altına alarak Doğu Anadolu seferine çıkmış, ve Maraş'ı Ermenilerden almayı başarmıştı (1103).

Bu sıralarda Danişmend Gümüştegin Antakya prensi Bohemond'u esir almıştı. Bunun üzerine Kılıçarslan Antakya üzerine bir sefer düzenlemeye karar verdi. Bu maksatla Haleb'e bir elçi göndermiş ve sefer sırasında ordusunun yiyecek ihtiyaçlarının sağlanmasını bildirmiştir. Halep halkı, buna son derece sevinmiş, etrafa müjdeler yollanmıştır. Ancak Kılıçarslan, Gümüştegin'in esir alınan Bohemond'u yüzbin altın karşılığında salıverdiğini öğrenince Antakya seferinden vazgeçmiştir(1).

2 — *Rıdvan'ın Karşı Harekâtı:*

Halep bölgesinin bir çok önemli kale ve stratejik mevkilerinin Haçlılar tarafından ele geçirilmesi sonucunda bu bölge, Haçlıların kontrolüne girmişti. Böylece Halep Selçuklu melikliği çok ciddi bir devreye girmiş oluyordu. Melik Rıdvan ise Haçlıların, Halep melikliği aleyhine sürekli olarak artan bu askeri hareketlerini durdurabilecek kuvvete sahip değildi. Bu yüzden başarılı karşı saldırılar da düzenleyemiyordu. Fakat özellikle Halep bölgesinde askeri faaliyetlerde bulunan Antakya Prensliğine bağlı kuvvetlerin, başlarında Danişmend Gümüştegin'in esaretinden kurtularak Antakya'ya gelen Bohemond ile yeğeni Tancred olduğu halde, Harran üzerine yürümekte olan Urfa kontu II. Baudouin'in çağrısına uyarak ona yardıma gitmeleri sonucunda bu bölgede Haçlı harekâtı durmuş oldu. Şaban 497

(1) İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 143; O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 106-107

(Nisan-Mayıs 1104)'de Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Musul valisi Çökürmüş ile imparatorluğun vasalı Hısnıkeyfa (Hasankeyl) emîri Artukoğlu Sökmen'in birlikte sevk ve idare ettikleri Selçuklu ordusu karşısında, Harran'da Belih çayı yörelerinde II. Baudouin, Joscelin, Bohemond ve Tancred gibi ilerigelen Haçlı liderlerinin komutasındaki Haçlı ordusunun ilk defa büyük bir bozguna uğraması ve hattâ Baudouin ve Joscelin'in esir alınması(1), bütün İslâm âlemini sevindirirken, özellikle Halep bölgesindeki Haçlı prensliğinin askerî harekâtlarını büyük çapta sekteye uğratmıştır.

Rıdvan, bu harekâtı daha yakından izlemek maksadıyla bir miktar kuvvetle Halep'ten çıkıp Fırat ırmağı yönünde ilerlemişti. Bu sıralarda Urfa ve Antakya Haçlı ordusunun kesin bir yenilgiye uğradığını öğrenen Rıdvan, süratle geriye dönüp Haçlıların işgalleri altında bulunan Halep bölgesindeki kale ve stratejik bölgeler üzerine yönelerek bunları birer birer kuşatmaya başladı. Böylece el-Cezr, el-Fûa, Sermin, Maarretü Masrîn ve bazı kaleleri yeniden ele geçirmeyi başardı; birçok Haçlı askeri de tutsak alındı. Rıdvan'ın bu istirdat harekâtından başka melikliğe bağlı emirlerden Şemsü'l-Havâs Yaruktaş da bir miktar kuvvetle harekete geçerek Savveran'ı(2) fethetmiştir.

Bütün bu askerî başarılar neticesinde Latmin, Kefertâb, Maarratü'n-Nûman ve el-Bâre'de bulunan Haçlılar, Antakya'ya kaçmışlardır. Böylece bu kale ve şehirler de yeniden Halep Selçuklu melikliğinin yönetimine geçmiştir. Daha sonra Melik Rıdvan, Bâlis ve el-Fâyâ'yı Cenahüddevle'nin adamlarından teslim almış, ayrıca Yaruktaş'ı istemeyen Hama halkının çağrısı üzerine burayı ve Selemiyye'yi de melikliğine katmıştır (497/1104)(3). Melik Rıdvan'ın, Haçlıların zaafiyetinden faydalanarak giriştiği bu askerî harekât sonunda Halep bölgesinde bulunan ve Halep için stratejik önemi hâiz olan bir çok kale ve şehir geri alınmış ve buralarda oturan halk emniyet ve sükûna kavuşturulmuştur. Öte yandan Belih çayı savaşında yenilmesinden sonra yeğeni Tancred ile birlikte Antakya'ya dönen Bohemond, Melik Rıdvan'ın bu askeri hareketlerine karşı yeni bir harekâta girişecek durumda değildi. Esasen Belih çayı zaferi, Kılıçarslan ve Danişmend Gümüştegin'in 1100 ve 1101 yıllarında Malatya ve Amasya'da Haçlıları yok etmelerinden(4) sonra onlara ikinci ağır bir darbe ol-

(1) Bu konuda geniş bilgi için bkz. **Artukoğlu Sökmen**, 515 vd.
(2) Humus'a bağlı bir bucak (**Mu'cem**, III, 433)
(3) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 148-149; Albertus, **Geschichte des ersten Kreuzzugs**, (Almanca'ya çev. H. Hefele) II, 158; Claude Cahen, **La Syrie**, 239; Runciman, **A History of the Crusades**, I, 45-46
(4) Geniş bilgi için bkz. O. Turan **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 104

muş ve böylece Halep bölgesi bir süre Haçlı tehlikesinden uzak kalmıştır.

3 — Artah Mağlubiyeti:

Halep bölgesindeki Haçlı baskı ve işgalini kısmen de olsa kaldırmayı başaran Rıdvan, kardeşi Dukak'ın ölümü (Ramazan 497 / Haziran 1104) üzerine eskiden beri hâkim olmak istediği Dımaşk'a ordusuyla hareket etmiş, bir süre kuşatmış, adına hutbe okutmayı ve para bastırmayı kabul ettirmişti. Fakat her an yeni bir Haçlı tehlikesinin ortaya çıkabileceği düşüncesiyle Haleb'e geri dönmüştür(1). Böylece o, Dımaşk melikliğini kendine tâbi kılmayı başarmış oldu.

Aşağı yukarı bir yıl sonra (Receb 498 / Mart 1105) Melik Rıdvan, Trablusşam'ı kuşatmakta olan Haçlı kuvvetlerini bertaraf edebilmek maksadıyla şehir hâkimi Fahrülmülk İbn Ammar'ın yardım çağrısına uyarak Halep'ten ordusuyla hareket etmişti. Fakat bu sırada, Bohemond'un askeri yardım için Avrupa'ya gitmesi sebebiyle Antakya prensliğinin yönetimini üzerine alan Tancred; Maraş, Tellü Bâşir ve Urfa Haçlı kontluğundan da yardım alarak Halep melikliği için çok önem taşıyan Artah üzerine yürüdü(2). Artah 496 (1102-1103) yılında Haçlıların zulümleri sebebiyle kalede bulunan Ermeniler tarafından Melik Rıdvan'a teslim edilmişti.

Haçlı kuvvetlerinin şehri kuşatmaları üzerine kalede bulunan Rıdvan'ın nâibi, derhal ona haber göndererek Haçlı kuşatmasını bildirmiş ve süratle yardıma gelmesini istemiştir. Bu haber üzerine Rıdvan, bütün Halep bölgesinden sağladığı üçbini gönüllü olmak üzere yedibin yaya ve pek çok da süvariden oluşan oldukça kalabalık bir orduyla Halep'ten ayrıldı. Artah'a yaklaşan Halep Selçuklu ordusunun çokluğu karşısında savaşa cesaret edemeyen Tancred, Rıdvan'a haber göndererek barış teklifinde bulundu. Rıdvan, bu teklifi kabul etmek istemişse de beraberinde bulunan İspehbud Sabave(3) buna engel olmuştu. Böylece Tancred'in barış teklifi reddedilmiş ve savaş kaçınılmaz bir duruma gelmişti. İbnü'l-Esir'in ifadesine göre(4); her

(1) İbnü'l-Adim. Zübdetü'l-Halep. II. 150

(2) Albertus (II. 158). Süvari ve piyade olmak üzere. Tancred'in onbin kişilik bir kuvvet topladığını belirtir.

(3) İspehbud Sabave. Hemedan emiri Ayaz'ın Sultan Muhammed Tapar tarafından öldürülmesinden sonra onun maiyeti mensuplarından olması sebebiyle kendisini emniyette görmeyerek Haleb'e gelip Rıdvan'ın hizmetine girmiştir. Sabave, yenilgi ile bitecek olan bu savaştan sonra Rıdvan'ın da hizmetinde kalmayarak Dımaşk'a gidip Tuğtekin'in hizmetine girmiştir.

(4) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 394

iki taraf arasında savaş başlar başlamaz Haçlılar, çarpışmaya girişmeyerek süratle geri çekilmişlerdir.

Fakat çok geçmeden Haçlı komutanlarının aralarında yaptıkları müzakerelerde, geri dönülüp son bir saldırıda bulunulması, aksi takdirde tamamen bozguna uğranılacağı kararına varılmış ve yeniden çarpışmalara başlamışlardır. Halep kuvvetlerinin başarılı bir çarpışma sonunda Haçlı ordugâhına girmeye muvaffak olmalarına rağmen süvari kuvvetler bozguna uğramaktan kurtulamadılar. Onların bu bozgunu, Haçlı ordugâhında yağmaya dalan piyade askerlerin çok büyük kayıplar vermesine sebep olmuş, bunlardan pek az sayıda asker kurtulabilmiştir. Tam anlamıyla bozguna uğrayan Rıdvan'ın ordusu, Haleb'e çekilmek zorunda kalmıştır (3 Şaban 498 / 20 Nisan 1105). Halep tarihçisi Kemaleddin İbnü'l-Adîm'in Halep için, daha önceki «*Kellâ felâketinden daha büyük bir felâket*» olarak ifade ettiği(1) bu Artah yenilgisinde. Rıdvan'ın kuvvetleri atlı ve yaya olmak üzere üçbin civarında zayiat vermiştir.

Halep ordusunun Haçlılar karşısındaki bu bozgununu, Leylûn'dan Şeyzer'e kadar bütün Halep bölgesi halkını, hattâ İbnü'l-Kalânisi'nin ifade ettiği gibi(2), bütün Suriye topraklarında yaşayan insanları, memleketlerinin her an bir Haçlı istilâsına maruz kalabileceği endişesiyle baş başa bırakmıştır.

Nitekim çok geçmeden Tancred'in komutasındaki Antakyalı kuvvetler, bu bozgundan geniş ölçüde faydalanmak için Halep bölgesinde yağma ve istilâ hareketlerine giriştiler. İstilâya uğrayan el-Cezr ve Leylûn halkının büyük bir kısmı Haleb'e göç etmişlerdir. Tancred, daha önce Melik Rıdvan'ın işgal ettiği Haleb'e bağlı stratejik önemi olan kaleleri kolaylıkla ele geçirmiştir.

E HAÇLILARA KARŞI İTTİFAK TEŞEBBÜSLERİ

Antakya prensliği yönetimini geçici olarak yürüten Tancred'in Halep bölgesinde giriştiği askerî harekât neticesinde Halep Selçuklu melikliği ciddi bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştı. Melik Rıdvan, melikliğini bu tehlikeden kurtarmak için Muhammed Tapar taraftarı olduğu için Bağdat şahneliğinden uzaklaştırılan Artukoğlu İlgazi(3), kısa bir süre hizmetinde bulunan İspehbud Sabave ve Sincar emiri Arslantaşoğlu Alpı ile Haçlılara karşı girişecekleri askerî harekât için anlaşmaya vararak bir ittifak oluşturdu. Müttefikler, Haçlı-

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 151
(2) İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarîh-i Dımaşk**, 148.
(3) Bu konuda bkz. A. Sevim, **Belleten** (XXVI/104), 649-691

larla nerede ve nasıl savaşılacağı konusunu müzakere için yaptıkları toplantıda İlgazi, Sultan Berkyaruk adına Musul ve bölgesinde valilik yapan Çökürmüş'ün yönetimindeki şehirleri ele geçirip buralardan elde edilecek asker ve paralarla Haçlılara karşı daha etkili bir mücadele yapılabileceğini ileri sürmüştü. İlgazi'nin bu teklifi, Rıdvan ve Alpı tarafından da olumlu bulununca süratle hazırlanan onbin kişilik bir kuvvet, Ramazan 499 başlarında (Mayıs 1106) Çökürmüş'ün yönetimi altında bulunan Nusaybin üzerine yürümüştür. Kuşatma sırasında Emir Alpı, surlardan atılan bir okla ağır yaralanmış ve Sincar'a dönmek zorunda kalmıştır.

Öte yandan, bu sıralarda Tanza(1) yörelerindeki bir ılıcada tedavi gören Emir Çökürmüş, Rıdvan ve müttefiklerinin Nusaybin hareketâtını öğrenir öğrenmez Musul'a giderek askerlerini topladı ve Nusaybin'e hareket etti. Fakat müttefiklerin kalabalık ordusu karşısında savaşı göze alamadı. Bunun üzerine Melik Rıdvan'ın ordusunda yer alan bazı ilerigelen emirlere mektuplar gönderip birtakım vaatlerde bulunarak onları Rıdvan aleyhine kışkırtmayı başaran Çökürmüş, Nusaybin'de bulunan nâiplerine Rıdvan'a yakınlık gösterip hizmet etmelerini, para ve armağanlar takdim etmelerini» bildirdi. Ayrıca Rıdvan'a elçiler gönderip; «*Sen İlgazi'nin nasıl şer ve fesat sahibi bir insan olduğunu iyi bilirsin. Eğer onu yakalatıp hapse atarsan sana itaat eder, asker, silah ve para bakımından yardımda bulunurum*» demiştir. Musul emirinin bu teklifini Halep bölgesini ciddi bir şekilde tehdit eden Haçlılara karşı yapılacak mücadeleler için, onun da yardımını sağlamak bakımından yerinde bulan ve uygulamaya karar veren Rıdvan, hizmetinde bulunan İlgazi'yi çağırtarak ona, Nusaybin'in alınmasının çok güç olduğunu söyledikten sonra; «*Haçlılar, Halep bölgesini istilâ etmiş durumdadır. Büyük kuvvetlerle bize katılacak olan Çökürmüş ile barış yapıp hep birlikte Haçlılara karşı harekete geçelim, böylece bizim bu hareketimiz, müslümanların küffâra karşı birleşmesi olacaktır*» demiştir.

Küçümsenemeyecek kadar bir Türkmen kuvvetine sahip olan İlgazi, onun tavsiyesini kabul etmemiş; «*Sen, kendi başına buyruk-muşsun gibi hareket ediyorsun, halbuki şu anda benim buyruğum altında bulunuyorsun; Nusaybin alınmadan sana buradan çekilme izni vermem, eğer çekilmeye kalkacak olursan seninle savaşmaya hazırım*» demek suretiyle hizmetinde bulunduğu Rıdvan'a çok sert ve tehdit dolu bir tepkide bulunmuştur. Böyle bir tepkiyle karşılaşabileceğini düşünen Rıdvan, İlgazi'yi yakalatmak için daha önce tedbir

(1) Cezîretü İbn Ömer'e bağlı, ılıcaları ile ünlü bir yer (Mu'cem, III, 551).

almıştı. Nitekim birkaç askeri vasıtasıyla onu kıskıvrak yakalatıp bağlattıktan sonra artık düşmanı olmadığı Nusaybin kalesinde hapsettirmiştir. Fakat çok geçmeden beylerinin tutuklandığını öğrenen Türkmenler, İlgazi'yi kurtarmak için sınırlardan içeri girmeye ve önlerine gelen her şeyi yağmalamaya başlamışlardır. Bunun üzerine Rıdvan, askerleriyle birlikte süratle Haleb'e dönmüştür. Böylece Melik Rıdvan'ın, Halep bölgesini istilâ eden Haçlılara karşı kurmayı başardığı bu ittifak cephesi, Çökürmüş'ün siyasî oyunları sonucu dağılıp gitmiştir(1).

Batınilerle İşbirliği ve Efâmiye Olayları:

Başarısızlıkla sona eren Nusaybin harekâtından sonra Humus'a bağlı Kefertâb'ın batısındaki önemli kalelerden biri olan Efamiye(2) Halep Selçuklu melikliğinin hâkimiyetinden çıkmıştı. Selçuklu vasalı Humus emiri Seyfüddevle Halef b. Mülâib'in yönetiminde bulunan Efamiye kalesi, 483 (1090) yılında Tutuş tarafından alınmıştı. Tutuş'un ölümünden sonra Efamiye kalesi oğlu Melik Rıdvan'a tâbi olmuştu. Fakat bir süre sonra Rıdvan'ın bu kaledeki nâibi, Mısır Fatımîlerine başvurarak kaleyi kendilerine teslim edeceğini, bu sebeple bir nâibin gönderilmesini bildirmişti. Bunun üzerine Mısır'da bulunan İbn Mülâib: «*Haçlılarla mücadele etmek istiyorum*» diyerek halifeyi ikna etmiş ve yeniden Efamiye'ye gelip yönetimi eline almayı başarmıştı. Fakat şehir ve kalesini eline geçirdikten sonra vasalı olduğu Fatımilere de itaat etmemeye başlayan İbn Mülâib, yeniden yolları kesip soygunlar ve müsadereler yapmaya başladı.

Halkının çoğu Şii olan Sermin, Haçlılar tarafından işgal edilince müslüman halk, burayı terkedip başka yerlere göç etmişti. Bu arada bir Şii dâisi olan Sermin kadısı Ebu'l-Feth es-Serminî de Efamiye'ye sığınarak İbn Mülâib'in yanında kalmaya başladı. Böylece bu kalenin yeniden Halep Selçuklu melikliğine katılması kolaylaşmış oluyordu. Bu konuda Melik Rıdvan'ı ikna eden Batını reisi Ebû Tahir es-Sâig, Ebu'l-Feth ile haberleşerek İbn Mülâib'in öldürülüp kalenin Halep melikliğine bağlanması için girişimlerde bulundu. Büyük bir maharetle İbn Mülâib'in şüphelerinden sıyrılmayı başaran Ebu'l-Feth, Ebû Tahir ile münasebetlerini gizlice sürdürüyordu. Nihayet Ebu'l-Feth'in emri üzerine, güyâ Rıdvan'ın kötü davranışları sebebiyle Ha-

(1) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 405-406; el-Ayni, **Ikd**, III, 227b.

(2) Çeşitli doğulu ve batılı kaynaklarda Famiye, Madiku Efamiye, Kal'atü'l-Madik ve Apamea şekilleriyle geçen bu yer adı için bkz. Mu'cem, I, 322; İA. «Efamiye» mad.

lep'ten kaçan üçyüz kadar Serminli(1) beraberlerine verilen Haçlılara ait bir at, silâh ve bir Haçlı reisi olduğu halde, Efamiye'ye gelerek «Haçlılarla savaşmak maksadıyla İbn Mülâib'in hizmetine gireceklerini ve yolda rastladıkları bir Haçlı birliğini yok edip neleri varsa aldıklarını» bildirdiler. Bunlara inanan İbn Mülâib, Serminlileri sevinçle karşılamış ve oturmalarına izin vererek adamlarına, onları kaleye yerleştirmelerini emretmişti. Artık her şey tamamlanmış ve Ebu'l-Feth'in planlarının uygulanmasının zamanı gelmişti.

Bir gece, kale muhafızlarının uykuya daldıkları bir sırada, Kadı Ebu'l-Feth ve kalede ikamet eden birkaç Batıni fedaisi, sessizce surlara gidip aşağıya ipler atarak(2) Üçyüz Serminliyi büyük bir gizlilikle yukarı çekmeyi başardılar. Yataklarında uyumakta olan İbn Mülâib'in çocukları ve amca oğulları, bir baskın sonunda öldürüldüler. Daha sonra da ayrı bir odada yatan İbn Mülâib de aynı şekilde öldürüldü. Bundan sonra da «Melik Rıdvan'ın kaleye hâkim olduğu» halka münadiler vasıtasıyla duyuruldu (3 Şubat 1106).

İbn Mülâib'in öldürülüp Efamiye'nin ele geçirildiğini öğrenen Ebû Tahir, şehir yönetiminin Rıdvan'a tâbi olarak kendisine bırakılması gerektiği düşüncesiyle süratle Halep'ten Efamiye'ye gelmişse de olaylar planladığı gibi cereyan etmedi. Şehir ve kaleye hakim durumda bulunan Kadı Ebu'l-Feth'in ona; *«Bana hiçbir şekilde karşı gelmeyip benimle burada kalırsan hoş geldin, o takdirde senin emirlerini dinlerim, aksi halde, derhal geldiğin yere geri dön!»* demesi üzerine Ebû Tahir, ona karşı hiçbir harekette bulunamamış, böylece Efamiye Ebu'l-Feth'in yönetiminde kalmıştır. Fakat öte yandan Efamiye olaylarını yakından izlediği anlaşılan Tancred, beraberinde tutsak bulunan Ebu'l-Feth'in kardeşi olduğu halde, yediyüz süvari ve bin piyadeden oluşan kuvvetleriyle Efamiye'ye yürümüştür. Fakat o, şehre karşı hiçbir askeri harekâtta bulunmamış, yalnızca Ebu'l-Feth'den kardeşinin serbest bırakılması karşılığında bir miktar para aldıktan sonra Antakya'ya dönmüştür(3).

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 408

(2) İbnü'l-Adim, (Zübdetü'l-Haleb, II, 152 ve Bugye, 120), bu Serminlilerin surların delinerek içeri alındığını kaydediyor. Krş. Lewis, Aynı eser, 102 ve ayrıca bkz. La Syrie, 243

(3) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 410; İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 150; Albertus, Geschichte des ersten Kreuzzugs, II, 180-182 (Burada Ebu'l-Feth'den söz edilmeyip şehir ve kale hakimi olarak Ebû Tahir gösterilmiştir).

Öte yandan Ebu'l-Feth'in şehri ele geçirmesinden önce, bir fırsatını bulup kaçarak canını kurtaran İbn Mülâib'in oğlu Musbih(1), önce Şeyzer'e gitmiş, orada bir süre kaldıktan sonra ailesinin intikamını almak için adamlarıyla birlikte Antakya'ya gitmiş ve Tancred'e sığınarak onunla işbirliğine başlamıştır. Musbih, kendi ailesine ait olan Efamiye'den kaçmak zorunda kaldığını, Ebu'l-Feth ve Ebû Tahir'e karşı kendisiyle birlik olup sadık kalacağını, şehir ve kalenin alınmasından sonra da kendisinin bir vasalı olarak hüküm süreceğini söyledikten sonra, kale ve ambarlarda ancak bir aylık yiyecek maddelerinin bulunduğunu ve halkın uzun bir süre kuşatmaya dayanamayacağını belirterek onu Efamiye'ye yürümeye ikna etti. Bunun üzerine Tancred, beraberinde Musbih olduğu halde, kuvvetleriyle birlikte Efamiye üzerine yürüyüp kuşatmaya başladı.

Şehir ve kale halkı, şiddetli bir yiyecek sıkıntısına maruz kaldığı için eman ile teslim olmak zorunda kaldı. Burayı işgal eden Tancred, Serminli Kadı Ebu'l-Feth'i işkence ile öldürttü. Bununla birlikte şehir yönetiminde ikinci planda kalan Ebû Tahir ve arkadaşları, öldürülmeyip esir olarak alıkonulmuş, çok geçmeden de bunlar, kurtuluş akçesi karşılığında salıverildikten sonra Haleb'e dönmüşlerdir. Böylece Efamiye, 13 Muharrem 500 (14 Eylül 1106)'de Haçlıların eline geçmiş oldu(2).

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu metbû tanıyan Melik Rıdvan'ın Halep'te Batınilerle sıkı bir işbirliği yapması, Sultan Muhammed Tapar'ın dikkatini çekmiş ve Rıdvan, bu hareketinden dolayı şiddetle kınanmıştır. Bunun üzerine Rıdvan, Efamiye emiri İbn Mülâib ve aile fertlerinin öldürülmesinde önemli rol oynamış olan Ebu'l-Feth'in kardeşi Ebu'l-Ganâim ve taraftarlarını Halep'ten çıkartmış ve bazılarını öldürtmüştür (501/1107-1108)(3). Böylece Rıdvan, Halep'teki Batınilerin faaliyetlerine son vermiş, fakat Haçlıların esaretinden kurtulan Ebû Tahir'in faaliyetlerine engel olmak cesaretini gösterememiştir.

Haçlılarla mücadele etmesi için Sultan Muhammed Tapar tarafından Musul valiliğine atanan Çavlı Sakave, bölgeyi elinde bulun-

(1) Albertus (II. 183), İbn Mülâib'in adını verdiği iki oğlunun Dımaşk'a kaçıp kurtulduğundan babalarının öldürülmesini öğrendikten sonra da 100 atlı ile Tancréd'e sığınmasından, İbnü'l-Esir, el-Kâmil, (X. 410) ise, yine adı belirtilmeyen bir oğlundan bahsederler.

(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 410; İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 150; İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb, II. 151-152; İbnü'l-Adim, Bugye, 128-131; Azimi, 193a; Albertus, Geschichte des ersten Kreuzzugs, II. 181-186; Runciman, A History of the Crusades, II, 52-53

(3) İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb, II. 153; İbnü'l-Adim, Bugye, 144

duran ve Anadolu Selçuklu devleti sultanı Kılıçarslan'ı meb'ûs tanıyan Emîr Çökürmüş'ü bozguna uğratıp öldürmeyi başarmıştı (Muharrem 500 / Eylül-Ekim 1106). Fakat çok geçmeden Musul ileri gelenleri, Çökürmüş'ün onbir yaşındaki oğlu Zengi'ye vali olarak itaat ettiler. Çökürmüş'ün kale muhafızı olan Oğuzoğlu, Musul'u Çavlı'ya karşı savunmak için hazırlıklara girişti.

Ayrıca Zengi ve şehir ileri gelenlerinin de tavsiyesiyle; Hille emiri Seyfüddevle Sadaka, Bağdat şahnesi Aksungur Porsuki ve Anadolu Selçuklu sultanı Kılıçarslan'a elçiler göndererek Musul'u kendilerine teslim edeceğini vaat etti. Sadaka bu çağrıya, Sultan Muhammed Tapar'a sadakatı sebebiyle red cevabı vermiş, Porsuki ise Musul'a yaklaşmasına rağmen hiç kimsenin kendisine yüz vermemesi sebebiyle Bağdat'a geri dönmüştür. Bu sıralarda Doğu Anadolu'daki fetihleri dolayısıyla(1) Malatya'da bulunan Kılıçarslan, bu çağrıya uyarak bir kısım kuvvetleriyle birlikte süratle Musul'a yöneldi. Nusaybin'de bir süre kalan Kılıçarslan, burada kendisini karşılayan ve itaatlerini arzeden Musul ileri gelenleriyle birlikte şehre gelip Sultan Muhammed Tapar adına okunan hutbeyi kendi adına değiştirdi ve böylece şehir, Büyük Selçuklu yönetiminden çıkıp Anadolu Selçuklu hâkimiyetine geçmiş oldu (25 Receb 500 / 19 Nisan 1107)(2).

Kılıçarslan'ın Musul'a gelmekte olduğunu önceden haber alan Çavlı, çabucak şehirden ayrılarak Sincar'a çekilmişti. Çok geçmeden Artukoğlu İlgazi ve Çökürmüş'ün askerlerinden bir kısım kuvvetler kendilerine katılmış ve böylece Çavlı, dörtbin süvariden oluşan bir kuvvete sahip olmuştu. İşte bu sıralarda Melik Rıdvan, Çavlı'ya bir mektup göndermiş ve: «*Suriyeliler, Haçlıları yurtlarından uzaklaştırmada aciz kaldılar*» diyerek Haçlılarla mücadele etmek için Suriye'ye gelmesi hususunda çağrıda bulunmuştu. Bu sıralarda Rahbe'yi kuşatmakta olan Çavlı, Rıdvan'a gönderdiği cevapta, önce Musul'a yeniden hâkim olabilmesi için kendisine askerî yardımda bulunmasını, bunu gerçekleştirdikten sonra da Haçlılara karşı savaşıp onları Halep bölgesinden atmanın daha doğru olacağını bildirdi(3). Çavlı'nın öne sürdüğü bu şartları benimseyen Rıdvan Antakya prensi Tancred ile barış yaptıktan sonra askerleriyle derhal Halep'ten ayrılıp Rahbe'yi kuşatmakta olan Çavlı'ya katılmıştır.

---

(1) Bu konuda bkz. O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 106-108

(2) Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 422-428; İbnü'l-Kalânisi, **Zeyli Tarih-i Dımaşk**, 156-158; krş. O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 108

(3) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 426, 428

Çavlı, Rıdvan ve İlgazi'nin kuvvetlerinden oluşan kalabalık ordu, Rahbe'yi şiddetle kuşatmaya başladı. 1107 ortalarına kadar sürdürülen kuşatmadan sonra burçlardan birisini savunanların ihaneti sebebiyle Melik Dukak tarafından atanmış olan Muhammed eş-Şeybani, şehri Çavlı ve müttefiklerine teslim etmek zorunda kaldı. Böylece Rahbe'nin itaat altına alınmasından sonra müttefikler, yönetimi Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı olan Musul'u kuşatarak Anadolu Selçuklularına bağlayan Kılıçarslan'a karşı harekete geçtiler. Her iki taraf arasında Hapur ırmağı kıyısında yapılan şiddetli savaş sonunda, kuvvetlerinin azlığı ve özellikle maiyyetinde bulunan başta Âmid beyi Yınaloğlu İbrahim ve Harput emiri Çubukoğlu Muhammed ile öteki Doğu Anadolu beylerinin, kuvvetleriyle ordusunun saflarından ayrılması sebebiyle tek başına pek çok yiğitlikler göstermesine rağmen Kılıçarslan, yenilgiden kurtulamadı; kendinin ve atının zırhlarının ağırlığı dolayısıyla ok yağmuru altında girdiği Hapur ırmağında boğularak öldü (20 Zilkade 500 / 13 Temmuz 1107)(1).

Bu zaferden sonra Çavlı, Musul'a Büyük Selçuklu İmparatorluğu adına yeniden hâkim olmakta hiçbir güçlük ve engelle karşılaşmadı. Bununla birlikte o, yönetimindeki Musul'un Kılıçarslan tarafından kuşatılması sırasında Rıdvan'ın desteğini sağlamak için onunla yaptığı antlaşmayı yerine getirmemiştir. Melik Rıdvan ise, bu savaştan hemen sonra, Çavlı'nın saflarında birlikte çarpıştığı İlgazi'yi tutuklatması(2) üzerine Çavlı'dan ayrılarak kuvvetleriyle birlikte Haleb'e dönmüştür. Böylece Melik Rıdvan'ın Haçlılara karşı giriştiği bu ikinci ittifak teşebbüsü de olumlu bir netice vermemiş ve dolayısıyla sürekli olarak Haleb'i tehdit etmekte olan Haçlılara karşı herhangi bir askeri harekâta girişilememiştir.

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Musul ve el-Cezire bölgeleri valiliğine atadığı Emir Çavlı'nın devlet hazinesine vergi göndermemesi, isyan eden vasal Hille emiri Seyfüddevle Sadaka'yı tedip için Bağdat'a geldiğinde kendisine katılmaması ve kendi aleyhine Sadaka ile işbirliğine başlaması gibi sadakatsizlikleri sebebiyle onu azletmiş ve yerine komutanlarından Altuntiginoğlu Mevdud'u atamıştı. Ayrıca Çavlı'yı bu bölgeden uzaklaştırabilmesi için Aksungur Porsuki, Sökmen el-Kutbî, Nasr b. Mühelhil ve Ebu'l-Heyca'yı kendisine yardımla görevlendirmişti.

(1) Bu savaş hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 426-430; İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 156-158; Ebu'l-Ferec, 345 vd.; Mihâil Vekayinâmesi, Kısım II, 51-53; Urfalı Mateos, 231; Sıbt b. el-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman, XIII, 150a-b

(2) Geniş bilgi için bkz. A. Sevim, Artukoğlu İlgazi, 663

İmparatorluk kuvvetlerinin Musul üzerine yürüdüğünü haber alan Çavlı, yanında Belih çayı savaşında (Nisan-Mayıs 1104) esir alınan Urfa kontu Baudouin olduğu halde, süratle şehirden ayrılmış ve bu sıralarda Mardin Artuklu emiri İlgazi'nin elinde bulunan Nusaybin'e gelmişti. Sultana karşı mücadelede yalnız kalan Çavlı, kendisini Bağdat şahneliğinden alması sebebiyle sultana kırgın bulunan İlgazi'ye elçiler göndererek sultana karşı kendisiyle birlik olması için büyük çabalar göstermiş ise de onu ikna edememiştir(1).

Bunun üzerine Çavlı, Rahbe yakınlarındaki Mâkisin'e geldi; burada, yanında tutsak bulunan Baudouin'i yetmişbin altın kurtuluş akçesi ödemek, müslüman esirleri serbest bırakmak ve gerektiği zaman da kendisine askerî yardımda bulunmak şartlarıyla serbest bıraktı. Ayrıca Baudouin, bu şartları yerine getirebilmesi için Sâlim b. Malik'in yönetimindeki Câber kalesinde bir süre oturmak zorunda bırakılmıştı.

Câber kalesine yerleşen Baudouin, kısa bir süre sonra, kendisiyle birlikte esir alınıp sonradan yirmibin altın kurtuluş akçesi ödemek suretiyle salıverilen kızkardeşinin oğlu, Tellû Bâşir prensi Joscelin'i getirterek Câber'de kendi yerine rehin olarak bıraktı; doğruca Antakya'ya Tancred'in yanına giden Baudouin, ondan otuzbin altın ile at, silâh, elbise ve daha başka şeyler almış ise de Tancred, esareti sırasında yönetimine aldığı Urfa'yı ona geri vermeyi kabule yanaşmamıştı. Bunun üzerine Baudouin, Antakya'dan ayrılıp yeğeni Joscelin'in elindeki Tellü Bâşir'e gelmişti.

Öte yandan sultana karşı mücadelede sıkışık bir durumda kalan Çavlı, Baudouin ile yaptığı anlaşma şartlarını bir an önce yerine getirmesini sağlamak için Câber'de Baudouin'in yerine rehin bulunan Joscelin'i serbest bıraktı. Gerçekten Baudouin, anlaşma şartlarının tümünü yerine getirmiş, hemen hepsi Halep bölgesine ait olan müslüman esirler ile kurtuluş akçesini Çavlı'ya yollamıştır. Böylece durumu düzelen Baudouin, yeğeni Joscelin ile birlikte Urfa'yı kendisine vermemekte direnen Tancred'e karşı harekete geçerek onun elinde bulunan bir çok bölgede yağma ve tahrip akınlarına girişmiştir. Bunun üzerine her ikisi arasında yapılan müzakereler sonucunda Tancred, 18 Eylül 1108'de Urfa'yı Baudouin'e teslim etmiştir(2).

Bir süredir Mâkisin'de oturan Emir Çavlı, buradan Rahbe'ye geldi. Babaları Seyfüddevle Sadaka'nın, Sultan Muhammed Tapar ile yaptığı savaşta (Mart 1108) yenilip öldürülmesi üzerine emirlik baş-

(1) Geniş bilgi için bkz. Ali Sevim, **Artukoğlu İlgazi**, 664

(2) Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 460-462; Urfalı Mateos, 234; Ebu'l-Fereç, 347-348; Runciman, **A History of the Crusades**, II, 107-112; I. Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu**, 105 vd.

kenti Hille'den ayrılıp Câber kalesinde Salim b. Malik'in himayesi altında oturan Ebu'n-Necm Bedran ve kardeşi Ebû Kâmil Mansur, Rahbe'ye gelerek Çavlı'ya katıldılar ve sultana karşı onunla birleştiler. Bu sıralarda, sultanın maiyyetinden ayrılan Emir İspehbud Sabave de Çavlı'ya gelerek onunla işbirliğine başlamıştı.

Sabave, Irak'ta kaldığı takdirde daima sultanın tedip ve tehdidine maruz kalınacağını ifade ederek: «Suriye'de yeteri kadar İslâm askerinin bulunmaması dolayısıyla bu ülkenin Haçlı istilâsına uğramış olduğunu» ileri sürmüş ve kuvvetleriyle birlikte Suriye'ye hâkim olmanın kendileri için daha olumlu sonuçlar doğuracağını bildirmiştir. Sadakaoğullarının Hille'ye gidip orada sultana karşı birlikte mücadele etme isteklerine önem vermeyen Çavlı, Sabaye'nin bu teklifini olumlu bulmuş ve bunu gerçekleştirmek için de birlikte Rahbe'den ayrılmışlardır.

Bu sırada hâkimiyeti altında bulunan Rakka'nın Nümeyroğulları tarafından işgal edilmesi üzerine Câber kalesi hâkimi Salim b. Mâlik, elçiler göndererek onlara karşı Çavlı'dan yardım istedi. Bunun üzerine Çavlı, Rakka'ya yürüyüp şehri yetmiş güne yakın bir süre kuşatmış ise de Nümeyroğullarının kendisine para ve at vermesi üzerine kuşatmayı kaldırmış ve Salim'e buradan bir elçiyle haber göndererek daha önemli işlerinin olması sebebiyle Irak'a gideceğini, mücadelesinde başarılı olduğu takdirde Rakka ve daha başka yerlerin yönetimini kendisine bırakacağını bildirmiştir.

Öte yandan Çavlı'nın Suriye'ye yürümekte olduğunu haber alan Melik Rıdvan, kuvvetleriyle birlikte süratle Halep'ten ayrılıp onu karşılamak üzere, Rakka-Bâlis arasındaki Sıffin'e geldi. Rıdvan, burada Baudouin tarafından doksan Haçlı askeriyle Çavlı'ya gönderilmekte olan kurtuluş akçesine elkoymuş ve birkaç Frank askerini de esir alarak yanında alıkoymuştur. Daha sonra Rıdvan, Rakka'yı işgal ederek Salim b. Mâlik ve müttefikleri Çavlı'ya karşı hasım durumuna geçen Nümeyroğulları ile müşterek düşmana karşı görüşme yapmak üzere, Rakka'ya gitmiş ve onlarla bir miktar para karşılığında, Çavlı'ya karşı birleşme niteliği taşıyan bir antlaşma yaptıktan sonra Haleb'e dönmüştür(1).

Öte yandan Sultan Muhammed Tapar, hizmet ve itaattan ayrılan Çavlı'nın birtakım olumsuz faaliyetlere girişmesi üzerine ona Fahrülmülk b. Ammar ve Kutluğtiginoğlu Emir Hüseyin'i aracı olarak göndermiş, kendisine karşı mücadeleyi bırakıp eski iktaı olan Musul'a dönmesini ve İbn Ammar ile birlikte Haçlılara karşı cihada başlamasını bildirmişti. Böylece onun gönlünü almış ise de Musul vali-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 462-463

liğine atanan Mevdud'un tutumu sebebiyle bunu gerçekleştirmek mümkün olamamıştır.

Bunun üzerine eski ıktaına dönme ümidi ortadan kalkmış olan Çavlı, kuvvetleriyle birlikte Suriye yönüne hareket ederek Halep Selçuklu melikliğine tâbi bulunan Fırat ırmağı kıyısındaki Bâlis üzerine yürüyerek burayı kuşatmıştır (13 Safer 502 / 22 Eylül 1108). Rıdvan'ın nâipleri şehri terkettikten sonra Çavlı, beş gün şiddetli bir kuşatma savaşı yapmış ve nihayet şehir, burçlarından birinin tahrip edilmesi üzerine düşmüştür(1).

Melik Rıdvan, Çavlı'nın Halep Selçuklu melikliğine ait bölgeleri istilâ ve işgale başlaması üzerine en yakın komşusu durumunda olan Antakya prensi Tancred'e bir mektup yazarak Çavlı'ya karşı birleşme teklifinde bulundu. Rıdvan, bu mektubunda, Çavlı'nın kendisine yaptığı hile ve zulümleri anlatarak onun Haleb'i ele geçirmesi nâlinde, Haçlıların Suriye'de barınmalarına imkân kalmayacağını bildirdikten sonra, ondan yardım ve ittifak talebinde bulunmuştur. Mektubu alan Tancred, derhal askeri hazırlıklarını tamamlayıp harekete geçmiştir.

Öte yandan, kendisine karşı yapılan bu ittifakı haber alan Çavlı, Urfa kontluğunu yeniden eline geçiren Baudouin'e elçiler göndererek durumu anlatmış, kurtuluş akçesi olarak ödemesi gereken paralardan artık vazgeçtiğini bildirdikten sonra kendisine yardıma gelmesini istemiştir. Çavlının bu davetini kabul eden ve bu sıralarda Menbic'te bulunan Urfa kontu, kuvvetleriyle gelip Çavlı'ya katılmıştır. İşte tam bu sıralarda, başında Sultan Muhammed Tapar'ın vali olarak atadığı Altuntiginoğlu Mevdud'un bulunduğu Selçuklu ordusunun Musul'a girdiği; şehirdeki para ve hazineye el konulduğu haber alınınca Çavlı'nın ordusunda bir telâş ve heyecan başlamış, yanında bulunan Aksunguroğlu Zengi, Nihavendli Bektaş ve daha birçok emirlerle birlikte kendisinden ayrılmıştır. Ancak bin süvarisi kalan Çavlı, Baudouin ve ona katılan Joscelin ile birlikte Tellü Bâşir yörelerine gelip konaklamışlardır. Bu arada Tancred, Melik Rıdvan'ın gönderdiği altıyüz süvari ile ikibinyüz kişilik bir kuvvetin başında Tellü Bâşir yönüne hareketle Çavlı ve müttefiklerine yaklaşmaktaydı.

İki taraf arasında Tellü Başir civarında şiddetli bir savaş başladı (Safer 502 / Ekim-Kasım 1108). Tancred, merkez hattında bulunan Baudouin ve Joscelin'in kuvvetleri üzerine saldırarak onları geri çekilmek zorunda bıraktı. Bu sırada Çavlı'nın sol kanat kuvvetleri, Tancred'in piyade askerlerine saldırarak onları bozup ağır kayıplar verdirdiler. Fakat bu sırada Çavlı'nın bir kısım askerlerinin, Frankların yedek atlarına saldırıp onları ele geçirmeleri üzerine, Frank kuvvetleri geri çekildiler.

(1) Daha geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 663-664

Çavlı, çekilen Frank askerlerinin arkasından giderek yeniden çarpışmaya katılmaları için çaba göstermişse de onları ikna edememiş, kendisi de Musul'un kesinlikle elinden çıkması sebebiyle kuvvetlerine söz geçirememiş ve savaşı terketmek zorunda kalmıştır. Bütün ağırlıklarını savaş alanında bırakan Baudouin ve Joscelin Tellü Bâşir'e, Çavlı Rahbe'ye, İspehbud Sabave Suriye'ye, Bedran b. Sadaka eski ikamet yeri olan Câber kalesine ve nihayet Çavlı'nın hizmetine girmiş olan Çökürünüşoğlu da Ceziretü İbn Ömer'e gitmişlerdir. Savaşta gerek Haçlılar, gerekse Rıdvan'ın Halep askerleri oldukça ağır kayıplar vermişlerdir. Buna karşılık Tancred'in kuvvetlerinin eline çok sayıda mal ve eşya geçmiştir. Savaştan sonra Tancred, Antakya'ya dönmüş ve savaştan sağ olarak kurtulan Rıdvan'ın kuvvetlerini Haleb'e göndermiştir. Rıdvan'ın katılmayıp yalnızca bir askerî birlik gönderdiği bu Tellü Bâşir savaşı sonunda, Çavlı'nın Suriye'ye ve dolayısıyla Haleb'e hâkim olma planları böylece başarısız kalmıştır(1).

F — SELÇUKLU ORDUSUNUN HAÇLILARA KARŞI İLK HAREKÂTI

Tellü Bâşir savaşında hâkimiyet çatışmalarının da etkisiyle ikiye ayrılan Haçlılar, bu savaştan sonra birlikte hareket ederek özellikle Suriye kıyılarında büyük başarılar kazanıp Trablusşam, Banyas ve Cübeyl (Temmuz 1109) ve Beyrut (Mayıs 1110) gibi önemli şehirleri işgal etmişlerdir .Haçlıların İslâm dünyası aleyhine kazandıkları bu başarılar karşısında, başta Dımaşk emiri Tuğtegin ve Halep Selçuklu meliki Rıdvan olmak üzere, Suriye'deki Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu metbû tanıyan mahallî emîrliklerin Haçlılar karşısındaki durumları ciddî bir şekilde tehlikeye düşmüştür.

Sultan Berkyaruk'un ölümünden sonra imparatorluk içinde istikrarı sağlayan Sultan Muhammed Tapar, Musul valisi Mevdud, Mardin Artuklu emîri İlgazi ve Ahlat şahı Sökmen el-Kutbî'ye birer mektup göndererek Haçlılara karşı savaşmak üzere, harekete geçmelerini bildirdi. Haçlıların Anadolu, Suriye ve Filistin'e yerleşip birer devlet kurmalarından itibaren onlara karşı bütün İslâm âlemini temsil eden müşterek bir ordu, böylece oluşturulmuş oluyordu. Kısa zamanda Cizre'de toplanan Selçuklu ordu komutanları arasında yapı-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 464-466; Urfalı Mateos, 234 (Savaşı bir Haçlı anlaşmazlığı açısından anlatır); Ebu'l-Fereç, 348-349 (İbnü'l Esir, el-Kâmil'deki rivayete yaklaşır); el-Hurûbü's-Saliblyye, 43-45; Mihâll Vekayinâmesi, 78; İbnü'l-Adım, Zübdetü'l-Haleb, II, 153 (Yetersiz bilgi verilmiştir); Albertus, II, 195-196 (Savaş hakkında yetersiz ve kısa bilgi verir); Fulcherius, II, 180-181 (Kısa bilgi verir); Runciman, II, 112-114; I. Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu, 112-118

lan müzakereler sonunda, Urfa Haçlı Kontluğu üzerine yürünmesi kararlaştırıldı.

Vakit kaybetmeksizin Nümeyroğulları topraklarından Urfa'ya hareket eden kalabalık Selçuklu ordusu, Şevval 503 (Nisan-Mayıs 1110)'de Urfa'yı kuşatmaya başladı. Şehirde, giriş çıkışların kontrol altına alınması sebebiyle şiddetli bir yiyecek sıkıntısı başlamıştı. Önemli bir Haçlı kontluğu olan Urfa'nın kuşatılması, Suriye ve Filistin Haçlılarını harekete geçirmekte gecikmedi. Nitekim Kudüs kralı I. Baudouin ile Trablus kontu Bertrand, Ermeni askerlerinden de takviye aldıktan sonra Urfa'nın yardımına koşmuşlardır. Bu Haçlı kuvvetlerinin Fırat ırmağını geçmesi üzerine Selçuklu ordusu, onlarla ovada savaşıp yok etmek maksadıyla taktik gereği kuşatmayı kaldırarak Harran'a çekilmiştir (Zilhicce 503 sonları / Temmuz-Ağustos 1110). Bunun üzerine Haçlılar, şehre yiyecek maddeleri ile savaş aletleri getirip depo etmişlerdir.

Böylece Urfa'nın bütün ihtiyaçları giderilmiş oldu. Haçlı kuvvetleri, Urfa'da birtakım savunma önlemleri aldıktan sonra yardıma gelen kuvvetler şehirden ayrılmışlardır. Haçlıların kolayca ve hiçbir engellemeye uğramadan giriştikleri bu faaliyetler sırasında, Selçuklu ordusu, hiç bir müdahalede bulunamamıştır. Ancak Urfa'yı terkeden yardımcı Haçlı kuvvetleri ile Selçuklu birlikleri arasında Fırat ırmağı kıyısında küçük çapta yapılan çarpışmalar neticesinde bazı Haçlı askerleri öldürülmüş ve bir kısım ağırlıkları da ele geçirilmiştir. Daha sonra Selçuklu ordusu, yeniden Urfa üzerine yürüyüp bir kuşatma denemesinde bulunmuşsa da başarılı bir sonuç alınamamıştır(1).

G — ANTAKYA HAÇLI PRENSLİĞİYLE ÇATIŞMALAR

Urfa harekâtına katılmamış olan Melik Rıdvan, bazı bölgelere askeri hareketlerde bulunmuştur. Böylece Haçlılara karşı Urfa'dan başka ikinci bir cephe açılmış oluyordu. O, Tellû Bâşir savaşı sırasında bir antlaşma imzalamış olmasına rağmen özellikle Antakya Haçlı kuvvetlerinin Urfa kontluğuna yardıma gitmesi sebebiyle kuvvetlerini toplayıp, daha önce Tancred tarafından işgal edilen Halep melikliğine bağlı yöreleri geri almak için çeşitli faaliyetlere girişti. Ayrıca Antakya'ya bağlı birtakım yörelere akınlar yaparak pek çok ganimet ele geçirdi.

Antakya'daki Haçlıların, bu harekâtı dolayısıyla aralarında yapılan antlaşmayı bozmuş olduğunu bildirmeleri ve çok geçmeden de

(1) Selçuklu ordusunun bu ilk Urfa kuşatması ve daha sonraki Urfa Haçlı Kontluğu'nun durumu hakkında geniş bilgi için bkz. I. Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu**, 121-131; **el-Hurûbü's-Salîbiyye**, 45 vd.

Tancred'in kuvvetleriyle birlikte Urfa'dan döndüğünü haber alan Rıdvan, askeri faaliyetlerine son vererek Haleb'e dönmüştür. İbnü'l-Adîm'in bildirdiğine göre(1), Urfa'dan dönerken Rıdvan'ın birtakım istilâ ve akınlarda bulunduğunu haber alan Tancred, Fırat ırmağını geçip Haleb'in doğu topraklarına girerek istilâya başladı. Halkı kılıçtan geçiren Tancred, pek çok sürü ele geçirdi. Daha sonra Antakya'ya dönen Tancred, kuvvetleriyle birlikte Esârib'i kuşatmaya başlamıştır. O, özellikle yöredeki Müslüman çiftçilere dokunmayarak yiyecek maddelerinin kaleye nakledilmemesini sağlamış, böylece Esârib halkı yiyecek sıkıntısı çekmeye mahkûm edilmiştir.

Bu sırada, kaledeki Müslüman halktan birkaç fedai, Tancred'i öldürmeyi planlamışlarsa da bir Ermeni'nin ihbarı üzerine başarılı olamamışlardır. Bunun üzerine kuşatma daha da şiddetlenmiş ve surlardan bazıları yıkılmıştır. Halep melikliğinin bu çok önemli kalesinin düşmek üzere olduğunu haber alan Rıdvan, Tancred'e elçiler yollayarak yirmibin altın karşılığında, kuşatmadan vazgeçmesini bildirmiş, bunu az bulan Tancred ise ancak otuzbin altın karşılığında kuşatmayı kaldırabileceğini, ayrıca, elinde esir olarak bulunan bütün Haleplileri de serbest bırakacağını Rıdvan'a bildirmiştir. Onun istediği meblağı çok bulan Rıdvan, olayların gelişmesini beklemeyi daha uygun görmüştür. Bununla birlikte Esârib kalesinde durum oldukça ciddi idi.

Hazinedar, kale hazinesinde kalan yüz kadar altını alıp Haçlılar tarafına geçtiği gibi, bir gurup müslüman yine Haçlılara iltica etmek zorunda kalmıştı. Kalede çok güç ve ağır şartlar altında savunmayı sürdüren askerler, Melik Rıdvan'a posta güvercinliyle gönderdikleri mektupta, gerek yiyecek, gerekse asker bakımından içinde bulundukları ciddî durumu anlatmaya çalışmışlarsa da güvercinin Frank askerleri tarafından okla vurulması ve mektubun Tancred'in eline geçmesi neticesinde, onların bu faaliyetleri de başarılı olamamıştır. Her şeye rağmen Esârib'in durumunu yakından izleyen Melik Rıdvan, Tancred'e ikinci defa başvurarak kuşatmayı kaldırması için istediği otuzbin altını vermeye razı olduğunu, ancak bunu belirli taksitlerle ödeyeceğini, ayrıca rehineler vereceğini bildirmiş, fakat Tancred, bunu da kabule yanaşmamıştır.

Öte yandan uzayıp giden kuşatma karşısında Rıdvan'ın herhangi bir müdahale ve yardımda bulunamaması karşısında ümitsizliğe düşen askerler, kaleyi Haçlılara teslim etmek zorunda kalmışlardır (Cemaziyelâhir 504 / Aralık-Ocak 1110-1111). Tancred, kaleyi teslim etmeleri sebebiyle halka ve askerlere dokunmamış, onların Esârib'den

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 155

ayrılmalarına da engel olmamıştır(1). Esarib'in işgalinden sonra askeri harekâtını durdurmayarak Haleb'in batısında bulunan Zerdana kalesini kuşatan Tancred; çok geçmeden bu emirin yardımları sayesinde kaleyi ele geçirmiştir.

Daha sonra Tancred, Bikisrail kalesini de işgal etmiştir(2). Halep için hayati bir önem taşıyan bu kalelerin Haçlı işgaline uğraması; bölge halkını derin bir endişeye düşürmüş, özellikle Menbic ve Bâlis halkı, ev ve mallarını bırakıp kaçmak zorunda kalmışlardır(3).

Bu kalelerin kaybedilmesinden sonra Melik Rıdvan, Halep yörelerindeki Haçlı istilâ ve işgallerini kısmen de olsa durdurmak maksadıyla Tancred'e üçüncü defa başvurarak barış isteğinde bulunmuştur. Haleb'e ait önemli kaleleri almak suretiyle daha kârlı bir duruma gelen Tancred, bu defa Rıdvan'ın barış teklifini kabul etmiştir. Böylece ikisi arasında «Tancred'e yirmibin altın, on at ve son Antakya seferi sırasında aldığı Ermeni esirleri geri vermesi, kuşatma sırasında Esârib yörelerinden toplanıp Haleb'e götürülen ürünlerin Haçlılara teslimi» şartlarını ihtiva eden bir barış antlaşması yapılmıştır(4).

Melik Rıdvan'ın Halep melikliği için oldukça ağır sayılabilecek şartlarla barış yapmak zorunda kalması, Halep bölgesinde iktisadi bir krizin doğmasına sebep olmuştur. Özellikle anlaşma şartları arasında yer alan «*bu yılki ürünlerin Haçlılara verilmesi şartı*» sebebiyle, yiyecek maddelerinde geniş ölçüde bir azalma oldu. Bundan başka İbnü'l-Adîm'in kayıtlarından(5); artan Haçlı istilâ ve işgali yüzünden Halep bölgesinde oturan yerli halkın yurtlarını bırakıp daha emniyetli bölgelere göç etmek eğiliminde oldukları anlaşılmaktadır. Melik Rıdvan, halkın göçünü önlemek ve onları toprağa bağlamak maksa-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, 481

(2) İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb, II, 244

(3) İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb, II, 155-156; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 481-482; İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 170-171; Azimi, 194b; Albertus, II, 244-247. Krş. Runciman, A History of the Crusades, II. 118; Claude Cahen, La Syrie, 259

(4) İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb; İbnü'l-Esir, el-Kâmil (Otuzikibin altın, at ve elbise karşılığında barış yapıldığı kaydedilir); İbnü'l-Kalânisi, Zeylü Tarih-i Dımaşk (Her yıl yirmibin altın ve 10 baş at karşılığında barış yapıldığı belirtilir); Ebu'l-Ferec, 350 (Burada 32 bin altın, 20 Arap atı ve 40 bin balya kumaş karşılığında barış yapıldığı zikredilir), Urfalı Mateos, 241; Azimi, Tarih, 194b-195a; el-Hurubü's-Salibiyye, 24, 46

(5) İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb, II, 157

dıyla(1) Halep Selçuklu hazinesine (Beytü'l-Mal) ait altmış parsel işlenmemiş araziyi(2) uygun fiyatlarla halka sattırmıştır.

Rıdvan, bir gün, hattâ bir saat(3) gibi çok kısa bir sürede satışı tamamlanan bu toprakların sahipleriyle sınır ve fiyatlarını belirleyen bir Temliknâme'yi bizzat kaleme almış(4) ve böylece ilerde herhangi bir şekilde ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları ortadan kaldırmıştır. Rıdvan, toprak reformu mahiyetindeki bu olumlu kararı ile bölge halkını yurtlarına bağlamış ve dolayısıyla Halep bölgesinin boş topraklarını işletmek suretiyle daha verimli ve mamur bir duruma getirmek için çaba göstermiştir.

H — SELÇUKLU ORDUSUNUN İKİNCİ HAREKÂTI

Tancred'in son askeri hareketleri sebebiyle Halep Selçuklu melikliği gerçekten çok ciddî ve tehlikeli bir durumla karşı karşıya gelmişti. Kendilerine yardımda bulunabilecek tek devlet Büyük Selçuklu İmparatorluğu idi. Bu itibarla Halep'teki Hâşimî ailesinden birisinin başkanlığında sufî, fakih ve tacirlerden oluşturulan bir heyet, bu sıralarda Bağdat'ta bulunan Sultan Muhammed Tapar'a gönderildi. Halep heyeti ve bunlara katılan Suriye'nin öteki bölgelerinden gelen heyetlere mensup bir çok kimse(5), 17 Şubat 1111'de sultanın özel camiine giderek Cuma namazı sırasında bağırıp çağırmaya, feryad ederek Suriye'de Haçlı istilâsının elim sonuçlarını açıklayıp gösteriler yapmaya başladılar.

Sultan ve halifenin bu ciddî durumla hiç ilgilenmediklerini, din gayretlerinden yoksun olduklarını(6) söylediler. Hatta heyecan ve taşkınlıkları o derece arttı ki; camide hutbe okuyan hatibi aşağıya indirip minberi parçaladılar ve halkın Cuma namazını kılmasına engel oldular. Fakat çok geçmeden sultan adına gönderilen bir hâdim ve komutanların, sultanın Haçlılara karşı kendilerine yardım gönde-

(1) İbnü'l-Adim. (**Zübdetü'l-Haleb**, II. 157). Melik Rıdvan'ın devlet hazinesinde (Beytü'l-Mal) para kalmadığı için, bu toprakları satmak zorunda kaldığını söylemekle ise de gerçek sebebi bu olmadığı, mülk sahibi yapmak suretiyle halkı toprağa bağlamak ve böylece Halep bölgesini mamur bir duruma getirmek olduğunu belirtmiştir.

(2) İbnü'l-Adim (**Zübdetü'l-Haleb**, II. 157. Bu 60 parsel arazinin kendi yaşadığı zamanda da arazi defterlerinde kayıtlı olduğunu kaydeder.

(3) İbnü'l-Adim, **Bugye**, 141

(4) İbnü'l-Adim, **Bugye**, 141

(5) Suriye'nin birçok yerlerinde artan Haçlı istilâsı sebebiyle Bağdat'a halife ve sultana özel elçiler ve şikâyet mektupları gönderilmiştir (**Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 173).

(6) **Ebu'l-Fereç, Tarih**, 350

receğini vaat ettiğini bildirmeleri üzerine gösteri ve tahribata son verdiler. Bir hafta sonra yine bir Cuma günü (24 Şubat 1111), bu defa halifenin özel camiine gidildi, zorla içeri girilerek orada da taşkınlık ve tahribat yapıldı.

Bu sırada sultanın kızkardeşi Halife el-Mustazhir Billah'ın karısı Seyyide Hatun, bir çok ağırlıklarla İsfehan'dan Bağdat'a gelmişti. Halife, yapılan bu hareketlere kızmış, bunlara önayak olanların yakalanıp cezalandırılmalarını istemişse de sultan, onu ikna ederek bundan vazgeçirmiş ve beraberinde bulunan emir ve komutanlara, Haçlılara karşı sefer hazırlıklarına başlamalarını bildirmiştir. Bunun üzerine Bağdat'taki heyetler, ümit ve sevinç içinde memleketlerine dönmüşlerdir(1).

Halep Selçuklu melikliğinin ve Suriye'deki diğer emirliklerin metbû tanıdıkları Büyük Selçuklu İmparatorluğu sultanı Muhammed Tapar'a, Haçlılara karşı yardım hususunda başvurmaları, özellikle Bağdat gösterileri müspet bir netice vermiş ve Selçuklu sultanı, Musul valisi Emîr Şerefüddin Mevdud'u başkomutan olarak görevlendirdikten başka, Haçlılara karşı yapılacak cihat için İslâm âlemindeki tâbi ve temsilcilerine mektuplar göndererek çağrıda bulunmuştur.

Bunun üzerine Ahlat emiri Sökmen el-Kutbi, Emir Porsuk'un Hemedan bölgesi emirleri olan iki oğlu İlbeyi ve Zengi, Meraga valisi Ahmedîl, Erbil emîri Ebu'l-Heyca, İlgazioğlu Emir Ayaz ve Bekçiyye emîrlerinin kuvvetlerinden oluşan birlikler, sultandan aldıkları emir üzerine Şehzâde Mesud ve Emir Mevdud'un kuvvetlerine katılmak üzere memleketlerinden ayrıldılar. Başkomutan Mevdud, Musul'dan hareketle Şebahtan bölgesine(2) gelmiş ve burada Tellü Kurâd, Kotedil, Çolman ve daha bazı kaleleri fethetmiştir(3). Çok geçmeden bu emîrlerin komutasındaki kuvvetler birer birer gelerek 1110 yılındaki seferde olduğu gibi, bir kısmında Nümeyroğulları kabilesinin oturduğu Harran arazisinde toplanmaya başlamışlardır. Bu sırada Şeyzer emîri Sultan b. Munkız'dan, Selçuklu ordusu başkomutanı Emîr Mevdud'a bir mektup gelmişti. İbn Munkız bu mektubunda Antakya

(1) İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 173; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 482-483; el-Ayni, **Ikd**, III, 236b (el-Kâmil'in aynı); İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Halep**, II, 157-158; İbnü'l-Adim, **Bugye**, 146 (Son iki eserde kısa bilgi vardır); Ebu'l-Fereç, 350; I. Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu**, 131-133

(2) **Bu günkü Ceylanpınar ve çevresi ayrıca bkz. I. Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu**, 91, not 370, 33, not 550

(3) **İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Halep**, II, 158; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 174; Urfalı Mateos, 242

prensi Tancred'in Şeyzer topraklarına girdiğini, Şeyzer'in tam karşısına, yeniden girişeceği akınların hareket üssünü oluşturacak olan Tellü İbn Ma'şer kalesinin yapımına başlandığını bildirdikten sonra ordunun Şeyzer'e gelip Haçlılara karşı savaşmasını istiyordu.

Haçlılara karşı savaş için önceden belirlenmiş bir planı olmadığı anlaşılan Selçuklu ordusu, İbn Munkız'ın bu çağrısına uyarak Harran'dan Suriye yönüne harekete geçti. Muharrem 505 ortalarında (Temmuz 1111 sonları) Fırat ırmağını geçen ordu, 19 Muharrem'de (28 Temmuz) Joscelin'in yönetiminde bulunan Tellü Bâşir önlerinde karargâh kurarak burayı kuşatmaya başladı. Aynı zamanda burada Sultan Muhammed Tapar'dan Selçuklu ordusuna katılmak üzere emir alan Hemedan emiri Porsukoğlu Porsuk da beklenecekti. Durumun kendi aleyhine son derece ciddi ve tehlikeli olduğunu gören Joscelin, oldukça kalabalık bir kuvvete sahip olan Emir Ahmedil'e özel elçilerle gizlice para ve birtakım değerli armağanlar göndererek ona; ordudan ayrılıp kendisiyle birlik olmasını, buna karşılık istediği miktarda para vereceğini» bildirmişti.

Selçuklu ordusundaki öteki emir ve komutanların kendisini kınamalarına rağmen Joscelin'in teklifini kabul etmekten çekinmeyen Ahmedil, ayrıca orduda bulunan ve ağır hasta olan «Sökmen el-Kutbi'nin ölümü hâlinde sultanın, onun yönetimindeki memleketleri kendisine ıkta edeceği» vaadi üzerine kuvvetleriyle birlikte kuşatmayı terkedip Meraga'ya hareket etmiştir. Bunun üzerine Selçuklu ordusunun öteki kuvvetleri de düşmesi bir an meselesi olan Tellü Bâşir kuşatmasına devam etmemişlerdir (22 Ağustos 1111). Fakat esas itibariyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi Halep Selçuklu melikliğinin durumu, Haçlı istilâsı ve işgalleri sebebiyle ciddi bir safhaya girmiş bulunuyordu. Melik Rıdvan bu bölgedeki Haçlılara karşı mücadele edebilmek için Başkomutan Mevdud, Ahmedil ve öteki komutanlara birer mektupla başvurdu. Rıdvan bu mektubunda; «*Gerçekten ben mahvolmuş durumdayım, artık Halep'ten ayrılmak istiyorum, süratle buraya gelin!z*» diyordu(1).

Emir Mevdud, Rıdvan'ın bu mektubu üzerine, Selçuklu ordusunu Halep bölgesine yöneltti. Kalabalık ordu, Halep önlerine gelip konakladıktan sonra askerler, bölge halkına kötü hareketlerde bulunmaya başladılar. Kendilerini yok etmek isteyen Haçlılara karşı yardım çağrısında bulunduğu Selçuklu askerlerinin Halep halkına karşı giriştikleri bu kötü hareketler neticesinde Rıdvan, bu çağrıdan dolayı pişman olmuştu. Bunuh bir sonucu olarak daha önce söz vermiş ol-

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb, II, 159**

masına rağmen kuvvetleriyle birlikte Selçuklu ordusuna katılmak şöyle dursun Selçuklu ordusuna karşı birtakım savunma tedbirleri almaya başladı.

Halep önlerinde konaklayan Selçuklu ordusundan Emir Sökmen el-Kutbî ağır hasta olması sebebiyle kuvvetleriyle birlikte memleketine gitmek üzere, ordudan ayrılmak zorunda kaldı. Bu sıralarda, daha önce sultan tarafından kendisine çağrı mektubu yazılan Dımaşk emiri Tuğtegin, askerleriyle gelip Selçuklu ordusuna katıldı. Müttefiklerin Halep önlerinde boş yere beklemelerinin faydasızlığını gören Tuğtegin ordunun Haçlılarla savaşmak üzere, bütün Suriye'ye yayılmasını teklif etti(1). Selçuklu ordusu, Safer 505 sonlarında (Eylül 1111 başları) Halep'ten ayrılarak daha güneydeki Maarratü'n-Nûman'a yöneldi. Fakat Selçuklu ordusunda tam bir çözülme başladı. Esasen bir mahfelde taşınacak kadar hasta olan Emir Porsuk, kuvvetleriyle ordudan ayrılmak zorunda kaldı.

Bunun üzerine, Mevdud ve Tuğtegin dışındaki öteki emirler de birer birer ayrılıp memleketlerine döndüler. Böylece Suriye'de geniş çapta istilâ ve işgallerde bulunan Haçlılara karşı hemen hiç bir başarılı harekâta girişmeden Selçuklu ordusu, dağılıp gitmiş ve bu arada ciddî bir sarsıntı geçiren Halep Selçuklu melikliği de bütün problemleriyle Rıdvan'ın hükümranlığında kalmış oldu(2).

I — TUĞTEGİN İLE İTTİFAK

Gittikçe artan Haçlı istilâ ve baskısı yüzünden Halep'te âdeta kuşatılmış bir durumda kalan Rıdvan, Halep Selçuklu melikliğini Haçlılara kaptırmamak için her ne pahasına olursa olsun mücadeleyi bırakmıyordu. Buna rağmen kuvvetlerinin azlığı sebebiyle Haçlılarla yeterince mücadele edemediği gibi, sürekli olarak Halep melikliğine ait kale ve toprakların elden çıkışına engel olamamış ve hattâ Antakya Haçlı prensliğine zaman zaman para ödemek zorunda kalmıştır. Bu sebeplerle Halep'te ve melikliğe bağlı bölgelerde iktisadî düzen bozulmuş, kendisine karşı kuvvetli bir muhalefet başlamıştı.

Bu sıralarda Antakya prensi Tancred, Azaz kalesine saldırı hazırlıklarını tamamlamış bulunuyordu. Rıdvan, onun bu harekâtını dur-

(1) İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarîh-i Dımaşk**, 176

(2) **Zeylü Tarîh-i Dımaşk**, 174-177; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 485-487; **İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb**, II, 160-161; İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 146-148; **Ebu'l-Fereç**, 350-351; **Azimî**, 195a; **Albertus**, II, 238-247; **el-Hurûbü's-Salîbiyye**, 53-54; **Urfalı Mateos**, 242-243; **Fucherius**, 201-203; **Urfa Haçlı Kontluğu**, 131-138; **Runciman**, II, 121-123; **İA**, «Tuğtegin» mad.

durmak maksadıyla yirmibin altın ile at ve birtakım armağanlar vermeyi teklif etmişse de Tancred bunu kabule yanaşmamıştır(1). Kendisini tehdit eden bu iç ve dış olaylar karşısında tek başına kalmış olan Rıdvan, aralarının pek iyi olmamasına rağmen Dımaşk emiri Selçuklu vasalı Tuğtegin'e elçiler göndererek onu Haleb'e davet etmiştir. Bu çağrıyı kabul ederek Haleb'e gelen Tuğtegin ile Rıdvan arasında yapılan bir antlaşmaya göre, her iki hükümdar, gerektiğinde birbirlerine para ve askerî yardımda bulunacak, Tuğtegin, Rıdvan'ı metbû tanıyarak adına Dımaşk'ta para bastırıp hutbe okutacaktır (506/1112 başları). Daha sonra Dımaşk'a dönen Tuğtegin, gerçekten antlaşma gereğince Dımaşk'ta Rıdvan adına para bastırdığı gibi hutbe de okutmuştur(2).

Fakat bu antlaşma çok uzun sürmedi. Kudüs kralı I. Baudouin'in Dımaşk bölgesinde özellikle Beseniyye'de giriştiği istilâ hareketleri üzerine Tuğtegin, dostu ve müttefiki Musul emîri Mevdud'a başvurarak ondan yardım istedi. Derhal harekete geçen Mevdud, beraberinde Sincar emîri Temîrek ve İlgazioğlu Ayaz olduğu halde, Fırat'ı geçip Suriye'ye yöneldi (Zilkade 506 / Mayıs 1113).

Öte yandan Dımaşk'tan ayrılan Tuğtegin, Selemiyye çayırında Mevdud'un kuvvetleriyle birleşti Burada Tuğtegin, müttefiki Melik Rıdvan'a haber göndererek Haçlılara karşı girişecekleri savaş için kuvvetleriyle birlikte kendilerine katılmasını bildirdi. Buna rağmen Rıdvan, bu isteği hemen yerine getiremedi. Ancak o, Mevdud ve Tuğtegin'in Kudüs kralı Baudouin ve Joscelin'e karşı kazandıkları Taberiyye savaşından (28 Haziran 1113) hemen sonra yüz süvariden oluşan bir kuvveti müttefiklere göndermişti(3). Müttefiki Rıdvan'ın bu tutumuna son derece kızan Tuğtegin, onun adının Dımaşk'taki hutbe ve paralardan derhal çıkartılması emrini verdi (1 Rebîülevvel 507 / 16 Ağustos 1113). Böylece bu ittifak da hiç bir faydalı sonuç vermeden bozulmuş oldu(4).

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 163

(2) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, 163; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 182

(3) Bu savaş hakkında bkz. Runciman, **A History of the Crusades**, II, 126-127; İA. «Tuğtekin» mad.; Ayrıca bkz. İ. Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu**, 145-146

(4) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 163-164; İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 148-149; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 183-184

İ — MELİK RIDVAN'IN ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ

Tacüddevle Tutuş'un ölümünden sonra iki kola ayrılan Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti'nin Halep kolunun ilk hükümdarı olan Fahrü'l-Mülûk Rıdvan, yakalandığı şiddetli bir hastalık sebebiyle 28 Cemaziyelâhir 507 (10 Aralık 1113)'de Halep'te vefat etmiş ve Meşhedü'l-Melik'e defnedilmiştir(1). Onun ölümünden sonra meliklik yönetimi büsbütün bozulmuş ve dolayısıyla melikliğin ileri gelen yöneticileri onun ölümü dolayısıyla büyük bir üzüntü ve ümitsizliğe kapılmışlardır. Eseri, günümüze kadar erişemeyen ünlü tarihçi Hemedanlı Muhammed b. Abdülmelik'e göre(2), Melik Rıdvan, içinde değerli eşyanın da bulunduğu bir milyon altın değerinde bir hazine bırakmıştır.

Rıdvan Halep'te hükümdarlık tahtına oturduğu zaman Suriye Selçuklu Devleti'nin biricik hâkimi bulunuyordu. Fakat çok geçmeden kardeşi Dukak'ın, devletin başkenti olan Dımaşk'ta ayrı bir meliklik kurmayı başarmasından sonra Suriye Selçuklu Devleti, Halep ve Dımaşk olmak üzere iki ayrı kola ayrılmış oldu. Bununla birlikte Melik Rıdvan, kardeşinin Dımaşk'taki melikliğini tanımayarak Suriye ve Filistin ile birlikte babasının hâkim olduğu bütün memleketleri yalnız kendi hükümdarlığı altında birleştirme siyasetini gaye edinmiştir. O, bu gayesine ulaşmak için bir çok defa girişimlerde bulunmuş ise de hemen hemen hiç bir başarı kazanamamıştır.

Bunun en önemli sebebini, kendisinin pek kudretli bir kişiliğe sahip olmaması yanında, vaktiyle babasına hizmet etmiş olmaları dolayısıyla maiyyetinde toplanan, başta atabegi Cenahüddevle Hüseyin olmak üzere, Yağısıyan, Artukoğlu Sökmen, İlgazi, Adbüddevle Abak ve Abakoğlu Yusuf gibi değerli emîr ve komutanları kendi hizmetinde tutmayı başaramamasında aramak yerinde olacaktır. Bu emîrlerin her türlü destek ve yardımlarından mahrum kalan Rıdvan babasının hâkim olduğu memleketleri elinde tutamadığı gibi, devletin üzerinde kurulduğu Filistin'in bile Mısır Fatımîlerinin eline geçmesini önleyememiş ve sonunda hükümranlık sahası, ancak Halep bölgesini kapsayan bir melikliğin hâkimi durumuna düşmüştür. Onun, Dımaşk'ı, kardeşinden alıp bütün Suriye'ye hâkim olabilmek için Şiî Fatımî devletiyle bir ittifak yapması ve daha da ileri giderek

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 164; İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 150; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 189; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 499; Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, XIII, 167b; el-Aynî, **Ikd**, III, 240b; İA. «Rıdvan» mad.

(2) Ünvanü's-Siyer'den naklen İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 151

Halep ve yörelerindeki camilerde hutbeyi Şiîler adına okutması, o devir Sünnî İslâm âleminin tepkisine yol açmıştır.

Haçlıların Orta-Doğu'ya girerek Urfa, Antakya, Kudüs ve Trablus'ta birer devlet kurmalarından sonra Halep Selçuklu melikliği diğer müslüman emîrlik ve devletler gibi, ciddî ve tehlikeli bir duruma düşmekten kurtulamadı. Bu devre içinde Rıdvan, hâkimiyet sahasını genişletme yerine, melikliğine ait şehir ve kalelerin savunması ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Haçlılara karşı mücadele gayesiyle birleşik bir İslâm cephesi oluşturmak için birçok defa girişimlerde bulunmuş ise de bazen müttefiklerinin özel çıkarları ve entrikaları, bazen de kendisinin olumsuz çekingen ve kuşkulu davranışları sonucunda başarılı olamamıştır.

Haçlı istilâsı sebebiyle Orta Doğu'nun, özellikle Suriye ve Filistin'in buhranlar içinde kıvrandığı bir devirde, hiçbir yerden yardım ve destek göremeyen Melik Rıdvan, İran'dan gelerek Halep'te yerleşen ve yoğun faaliyetlere girişen Batınîlerle işbirliği yapmak ve böylece Haçlı baskısına karşı biraz daha güçlü bir durumda bulunmak ihtiyacını hissetmiştir. O, hiçbir zaman ne samimi bir Şiî, ne de bir Batınî yanlısı olmuştur. Fakat melikliğin içinde bulunduğu güç ve ciddî şartlar, kendisini Batınîlerin yardımına muhtaç bir hâle getirmiştir. Suriye Batınî teşkilâtının merkezinin ve yöneticilerinin Halep'te oluşu Haçlılara karşı askeri yönden çok zayıf bir durumda olan Rıdvan üzerinde oldukça kuvvetli bir etki yapmış, bunun sonucu olarak o, Batınîlerin Halep'te propaganda merkezi (Dâru'd-Da've) kurmalarına izin vermek zorunda kalmıştır.

Kaynaklar, Batınîlerle işbirliği yaptığı gerekçesiyle onu suçlayan ifadeler kullanmışlardır. Bununla birlikte Melik Rıdvan'ın, özellikle Haçlıların Suriye ve Filistin'e yerleşmelerinden sonra karşılaştığı ciddî tehlikelere rağmen onsekiz yıl gibi pek kısa sayılamayacak hükümdarlık devresinde, hâkim olduğu memleketlerin sükûn ve mutluluk içinde yaşayabilmeleri için, büyük çabalar gösterdiği bir gerçektir.

2 — ALPARSLAN DEVRİ

a) Halep Meliki Oluşu ve İlk İcraatı :

Melik Fahrü'l-Mülûk Rıdvan'ın ölümü üzerine yerine onaltı yaşındaki Tacüddevle Ebû Şucâ Alparslan Muhammed el-Ahras(1) hiç bir muhalefetle karşılaşmaksızın Halep Selçuklu meliki olmuştur. Bu sıralarda Halep melikliği çok ciddî iç ve dış problemlerle karşı karşıya bulunuyordu. Rıdvan'ın, Halep'te Suriye Batınileri için bir propaganda merkezi kurulmasına izin vermesi neticesinde başta reisleri Ebû Tâhir es-Sâig ve el-Hâkim el-Müneccim olmak üzere Bâtınî dâîleri, Suriye'de ve özellikle Halep'te büyük faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Ayrıca melikliğin yönetimine karışmaya, özellikle ordu saflarına girmeye başlamışlardı. Gerek propagandalarının etkisiyle, gerekse mal ve can güvenliklerini sağlamak bakımından, birçok kimse, Batınî yanlısı olmak durumunda kalmıştı.

Batıniler, özellikle Rıdvan'ın ölümünden sonra âdeta Halep melikliğinin yönetimini ellerine almışlardı. Böylece içte, etkili bir Batınî baskısı altında bulunan Selçuklu melikliğinin, dışta Haçlılarla olan ilişkileri de son zamanlarda kritik bir safhaya girmişti. Özellikle Antakya Haçlı prensleri olan Bohemond ve Tancred'in askerî faaliyetleri neticesinde, Haleb'in kuzey, güney ve batısındaki melikliğe bağlı önemli kaleler, birer birer elden çıkmış ve hattâ onlara her yıl yirmibin altın vergi ödemek zorunda bırakılmıştır. İşte Tacüddevle Alparslan, Halep Selçuklu melikliğinin yönetimini böyle bir zamanda eline almıştır. Bu sırada meliklik işlerini, atabegi ve babası Rıdvan'ın hâdimlerinden olan Lü'lü adlı bir emîr yönetiyordu.

Vezirlik makamında Rıdvan'ın değerli devlet adamlarından Ebu'l-Fazl b. el-Mevsûl, ordu komutanlığında Gümüştegin el-Baalbekî ve Halep yerli muhafız kuvvetleri komutanlığında ise Halep reisi Said

---

(1) Antakya valisi Yağısıyan'ın kızı Çiçek Hatun'dan olan Melik Alparslan, dilsiz olmamasına rağmen dilindeki biraz pelteklik dolayısıyla kaynaklarda abras (dilsiz) lakabıyla kaydedilmiştir (Zübdetü'l-Haleb, II. 167; Bugye, 156-157; Zeylü Tarih-i Dımaşk, 189; el-Kâmil, X. 499).

b. Bedî bulunuyorlardı. Ebû Tâhir es-Sâig de Rıdvan zamanından beri Suriye Batınîleri reisi olarak Halep'te oturmaktaydı. Böylece Halep melikliğinin yönetici kadrosu Rıdvan devrindeki şeklini korumuş oluyordu. Alparslan, Halep Selçuklu melikliği tahtına geçer geçmez babasının ihdas ettiği birtakım vergileri kaldırmış, daha sonra da bir cariyeden olan kardeşi Mübarekşah ile öz kardeşi Melikşah'ı öldürtmüştür(1).

1 — Batınîlerin Tenkili:

Babası Melik Rıdvan'ın kendilerine karşı gösterdiği hoşgörü ve ılımlı davranış neticesinde Halep melikliğinin yönetimine sızmayı başaran ve böylece etkili bir duruma gelmiş olan Batınîler, genç ve tecrübesiz Alparslan zamanında, yönetimdeki etkinliklerini daha da artırmışlar ve kalabalık halk kitlelerini çeşitli yöntemlerle taraftarları durumuna sokmuşlardır. Meliklik yöneticileri ve Halep ilerigelenleri (Âyân) aşırı bir hâle gelen bu Batınî baskısından ciddi olarak endişe duymaktaydılar. Öte yandan Rıdvan devrinden beri Halep'teki Batınî faaliyetlerini yakından izleyen ve zaman zaman duruma ihtar niteliğinde müdahalelerde bulunan Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar, bu defa genç Melik Alparslan'a bir mektup göndererek; «*Baban, Batınîler konusunda bana muhalefette bulunuyordu; halbuki şimdi senden, benim evlâdım olarak, onları yok etmeni istiyorum*» demek suretiyle Batınîlerle mücadele edip onları tamamiyle bertaraf etmesini istiyordu(2).

Bu sırada, başta Halep reisi ve Ahdâs komutanı Sâid b. Bedî olmak üzere şehir ilerigelenleri de Melik Alparslan'a Batınîleri bertaraf etmesi için sürekli telkin ve tavsiyelerde bulunmakta idiler. Ayrıca kendisine yardımda bulunacaklarını bildirdiler. Bu uyarı ve tavsiyeler üzerine genç melik, derhal harekete geçmiş, başta Batınî reisi Ebû Tahir olmak üzere İsmail ed-Dâî, kardeşi el-Hakîm el-Müneccim ve Halep'te bulunan öteki Batınî ilerigelenlerini birer birer yakalatıp boyunlarını vurdurmuştur.

Ayrıca Alparslan, ikiyüz kadar Batınîyi yakalatıp mal ve paralarına el koyduktan sonra bir kısmını hapse atmış, bir kısmını salıvermiş ve bir kısmını da öldürtmüştür(3). Böylece Melik Alparslan,

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 156, 167; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 499

(2) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 169

(3) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 168, 169; İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 154-155; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarîh-i Dımaşk**, 189-190; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 499; krş. Runciman, **A History of the Crusades**, II, 127

babası Rıdvan'ın yapmaya cesaret edemediği Halep yönetimine tam anlamiyle hâkim olmuş bulunan Batmileri bertaraf etme hareketini büyük bir başarı ile sona erdirmiştir.

2 — Tuğtegin İle İşbirliği:

Melik Alparslan, Haçlılarla etkin bir mücadelede bulunabilmek için melikliğin iç işlerinde daha sağlam bir yönetim düzenine ihtiyaç duymaktaydı. Mevcut yönetici kadrosu ise bu düzenlemeyi yapabilecek durumda görünmüyordu. Ayrıca yöneticiler arasında da bir çekişme ve mücadele hüküm sürmekteydi. Bunun bir sonucu olarak Alparslan'ın bazı yakın devlet erkânı, Dımaşk emîri Atabeg Tuğtegin'e başvurarak onun yardımını sağlamasını tavsiye ettiler. Bunun üzerine genç melik, Tuğtegin'e bir mektup göndererek «Haleb'e gelip devlet işlerini ve orduyu iyi bir düzene sokmasını» bildirdi(1).

Onun bu davetini olumlu bulan Tuğtegin, Alparslan'ın çocuk yaşta, tecrübesiz ve bu sebeple küffârın ondan çekinmemesi ve dolayısıyla Haleb'in herhangi bir tehlikeye maruz kalmaması için melikin bu davetini kabulde hiçbir sakınca görmedi. Bununla birlikte o, derhal Haleb'e gitmemiş, aksine durumu görüşmek üzere Alparslan'ı Dımaşk'a davet etmiş ayrıca bir melik olarak ona tâbilik ve bağlılığını göstermek maksadıyla Dımaşk'ta Selçuklu devleti sultanı Muhammed Tapar'ın adından sonra, onun adını hutbelerde okutup, adına para bastırmıştır (Şubat 1114).

Tuğtegin'in daveti ve kendisine tâbiiyetini bildiren davranışlarda bulunması üzerine Melik Alparslan, yakın devlet adamlarıyla birlikte onunla görüşmelerde bulunup kararlar almak için Dımaşk'a hareket etti. Alparslan ve maiyyeti erkânını Dımaşk'ın iki konak önünde karşılayan Tuğtegin, onu Dımaşk kalesine çıkartarak vaktiyle amcası Melik Dukak'ın oturduğu meliklik tahtına oturttu.

Melik Alparslan ve beraberindekiler, Dımaşk'ta müzakerelerde bulunup bir süre kaldıktan sonra Haleb'e hareket etmişlerdir. Anlaşma uyarınca, meliklik işlerini düzenleyip yoluna koymak üzere Atabeg Tuğtegin de beraberinde kalabalık bir askerî birlik olduğu halde Alparslan ile birlikte Mart 1114 tarihinde Haleb'e geldi. Fakat çok geçmeden Tuğtegin'in önderliğinde Halep yönetiminde tasarlanan ıslahat hareketleri henüz başlamadan, Melik Alparslan'ın yüksek düzeydeki meliklik yöneticilerini tutuklatma veya öldürtmeye başlaması, anlaşılması güç bir durum yaratmıştır.

(1) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb** (II, 169). İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**'da (190). Alparslan'ın bizzat kendi insiyatifiyle Tuğtegin'e çağrıda bulunduğu kaydedilmiştir.

Kaynaklarda belirtilmemekle birlikte onun atabegi durumunda bulunan ve devlet yönetimini tamamen kendi elinde tutmaya çalışan Lü'lü Tuğtegin'in yapacağı ıslahat sonucunda, bertaraf edilme endişesiyle, genç ve tecrübesiz melik üzerinde etkili olmuş ve onu mevcut yöneticilere karşı harekete geçirmiştir. Bunun sonucu olarak Alparslan, Lü'lü ve yakınlarının geniş çapta yardım ve destekleriyle misafiri Tuğtegin'e haber vermeden, önce Halep ordu komutanı Gümüştegin el-Baalbeki ve diğer ordu ileri gelenlerini tutuklattı. Daha sonra da yetenekli veziri Ebu'l-Fazl b. el-Mevsûl ile babası Rıdvan'ın gözde emirlerinden Halep reisi Ahdâs komutanı Said b. Bedi'i yakalatıp hapse attırdı. Daha sonra Halep'ten uzaklaştırılan İbn Bedi'in yerine Halep reisliğine İbrahim el-Furatî atanmıştır. Bu tenkil hareketleri sırasında Alparslan, babasının hâdimi Altuntaş, hâciplerden Alptegin ve daha bir çok hâdim ve hâsları öldürmekten çekinmemiştir(1).

Melik Alparslan'ın kendisinden habersiz olarak giriştiği bu kanlı hareketleri doğru bulmayan ve buna son derece canı sıkılan Tuğtegin, girişim ve ricaları sonucunda, tutuklanan ordu komutanı Gümüştegin'in salıverilmesini sağlamış ise de Lü'lü ve yakınlarının tam anlamıyla hâkim olduğu Halep yönetiminde hedeflenen ıslahat hareketine girişme imkânı bulamamıştır. Alparslan'ın bu tutumu sonucunda .uğtegin, beraberindeki askeri birlikle derhal şehirden ayrılarak Dımaşk'a dönmüştür.

b) Melik Alparslan'ın Öldürülmesi:

Atabeg Tuğtegin'in Halep'ten ayrılmasından sonra Emîr Lü'lü artık Halep yönetiminin tek ve rakipsiz hâkimi olmuştu. Bunun bir sonucu olarak Lü'lü, Melik Alparslan'a hiç danışmaksızın yönetimde tahakküme başlamış, birçok kimselerin mal ve paralarına el koyduktan başka, görevden alınmasına önayak olduğu vezir Ebu'l-Fazl b. el-Mevsûl'ü, yeniden görevine iade etmiştir. Artık meliklik yönetimiyle hiç ilgilenmeyen Alparslan, eğlence, zevk ve sefa ile günlerini geçirmekteydi. Melikliğin ileri gelen mülki ve askeri yöneticileri, Alparslan'ın bu garip davranışlarından ciddi şekilde endişeye kapılmışlardır.

Öte yandan, melikliğin tek hâkimi durumunda bulunan ve melikin kendisine karşı herhangi bir olumsuz hareketinden endişelenen Atabeg Lü'lü, bunu fırsat bilerek Alparslan'ı ortadan kaldırmayı planladı. Başta Emir Karaca et-Türki olmak üzere melikliğin birçok ileri

(1) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 170-171; Azimi'den naklen İbnü'l-Adim, **Bugye**, 156; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 190

gelen emir ve komutanının destek ve yardımını sağladıktan sonra Eylül 1114 tarihinde, kaledeki odasında bulunduğu bir sırada Melik Alparslan'ı öldürtmeyi başardı(1).

(1) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 172; İbnü'l-Adim, **Bugye**, 153-156; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 191; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 508; Sıbt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, XIII, 170b; el-Ayni, **Ikd**, 243a.; Azimi, 196a

Sur Şehri.

3 — SULTANŞAH DEVRİ

a) Lü'lü'nün İcraatı:

Halep yönetimini kendi tekelinde toplayan Atabeg Lü'lü, Melik Alparslan'ı ortadan kaldırttıktan sonra, daha henüz altı yaşında bir çocuk olan kardeşi Sultanşah'ı Halep Selçuklu melikliği tahtına geçirdi. Sultanşah'ın nâibi sıfatıyla şehir kalesine yerleşen Lü'lü, yakın arkadaşı Şemsü'l-Havâs Yaruktaş'ı ordu komutanlığına getirmiş ve böylece melikliğin tek hâkimi durumuna gelmişti.

Lü'lü, ilk icraat olarak Ebu'l-Fazl b. Mevsûl'ü görevinden almış, yerine Ebu'r-Reca b. Sertan'ı atamış ancak bir süre sonra onu da azletmiş ve Câber kalesine Mâlik b. Salim'in yanına gidip sığınan eski vezir Ebu'l-Fazl'ı davetle yeniden vezaret makamına getirmiştir. Daha sonra Lü'lü ve ordu komutanları, hâlâ Halep için ciddiyetini korumakta olan Haçlı tehlikesine karşı, Atabeg Tuğtegin ve diğer emirlere mektuplar göndererek onları yardıma çağırmışlardır. Fakat daha önce, Melik Alparslan devrinde, melikliğin iç ve dış işlerini düzenleyip tedbirler alması için kendisine başvurulup Haleb'e davet edilen, fakat tavsiye ve görüşleri alınmayan Tuğtegin, güvenememesi dolayısıyla, Haleb'in bu davetine hiç bir cevap vermediği gibi, başvurulan diğer emîrler de buna ilgisiz kalmışlardır.

Böylece Halep gibi, Kuzey Suriye'nin en önemli şehrine hiç bir Müslüman emîr sahip çıkmıyor ve Haçlı tehlikesi de sürüp gidiyordu(1).

Öte yandan [illegible] iktisadi durum da iyi değildi. Halep topraklarının [illegible] büyük bir bölümü Haçlı istilâsı ve işgaline uğradığı için çok az ekim yapılabiliyor, hazinede para kalmadığı için ordu ve memleket ihtiyaçları karşılanamıyordu. Bu durumu önlemek maksadıyla Lü'lü, Kadı Ebû Ganâim Muhammed b. Hibetullah'ın yönetiminde, Halep bölgesinde pek çok köyü sattırmış ve elde edilen paraların ordu ve memleket ihtiyaçlarına sarfedilmesini bizzat kendi yürütmüştür.

---

(1) İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb, II, 172-173

Böylece gerek Haçlı tehlikesi, gerekse iç yönetimin zâlim baskısı ile en kötü günlerini yaşayan Halep halkı deprem sebebiyle yeni ve daha güç şartlar altında yaşamak zorunda kalmıştır.

b) Sultan Muhammed Tapar'a Başvurulması:

Halep Selçuklu melikliğinin içte ve dışta hayati tehlikelerle karşı karşıya kalması, yönetimi tamamen elinde tutan Atabeg Lü'lü'yü ciddî bir şekilde endişelendirmişti. Haleb'i, içinde bulunduğu bu güç durumdan kurtarmak ümidiyle o, Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a bir mektupla başvurmuş, «Rıdvan ve oğlu Alparslan'ın bıraktıkları hazinelerle birlikte Haleb'i kendisine teslim edeceğini ve bu sebeple asker göndermesini» bildirmişti(1).

İmparatorluğu metbû tanıyan Mardin emîri Artukoğlu İlgazi ile Dımaşk emîri Tuğtegin'in imparatorluk kuvvetlerine karşı savaşacak derecede isyan halinde bulunduklarını ve ayrıca yine imparatorluk aleyhine Haçlılarla ittifak yaptıklarını(2) haber alan Sultan Muhammed Tapar, buna son derece kızmış, her iki vasal emirin kesinlikle cezalandırılmalarına karar vermiştir. Bu sebeple o, Hemedan emîri Porsuk b. Porsuk'u, emirlerinden Çavuş Bey ve Gündoğdu ile birlikte Musul ve el-Cezîre kuvvatlerinin de katılacağı büyük bir orduya başkomutan atayarak ona, «Önce, isyan hâlinde bulunan İlgazi ve Tuğtegin'e karşı savaşması, bunları yola getirdikten sonra da Haçlılara karşı mücadeleye girişmesi» emrini vermiştir. Derhal harekete geçen Porsuk'un komutasındaki kalabalık Selçuklu ordusu, Fırat ırmağını geçerek Haleb'e yöneldi (Mayıs-Haziran 1115). Ordunun Haleb'e yaklaştığı sırada Emîr Porsuk, Lü'lü ve Yaruktaş'a, elçilerle sultanın menşûr niteliğindeki mektubunu göndererek «Haleb'in derhal kendisine teslimini» istedi. Fakat Halep yönetimini elinden bırakmak istemeyen Lü'lü, daha önce, şehrin ve hazinenin teslimi konusunda sultana verdiği sözden dönerek Porsuk'a hiç bir cevap göndermedi. Ayrıca imparatorluğa isyan hâlinde bulunan İlgazi ve Tuğtegin'e elçiler göndererek «Haleb'i kendilerine teslim edeceğini, buna karşılık Dımaşk'a bağlı bir yerin yönetiminin kendisine verilmesini, bu sebeple derhal Haleb'e gelmelerini» istedi. Lü'lü'nün teklifinin bu defa samimiyetle yapıldığını düşünen Tuğtegin, müttefiki İlgazi ile birlikte ikibin kişilik bir süvari birliğiyle derhal Haleb'e gelerek Selçuklu ordusuna karşı savunma hazırlıklarına giriştiler.

Öte yandan Selçuklu ordusu, Bâlis'e gelince Emîr Porsuk, Haleb'in iki müttefik emir tarafından işgal edildiği ve kendisiyle savaşa ha-

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 174

(2) Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Sevim, **Artukoğlu İlgazi**, 666 vd.

zır duruma getirildiğini haber almış, bunun üzerine şehre gitmekten vazgeçip yolunu değiştirerek Dımaşk'a bağlı olan ve içinde Tuğtegin'in ağırlıklarının bulunduğu Hama'ya yürüyüp kuşatmış ve çok geçmeden de işgal etmiştir. Şehri üç gün yağma ettiren Porsuk, sultanın emri üzerine, burayı Humus emiri Hayır Han'a vermiştir.

Öte yandan Tuğtegin, İlgazi ve Halep komutanı Yaruktaş, müttefikleri olan Antakya prensi Roger'in yanına giderek ondan «Dımaşk ve Hama'yı sultanın ordusuna karşı savunabilmeleri için kendilerine askeri yardımda bulunulmasını» istemişlerdir. Fakat bu sırada Hama'nın Selçuklu ordusu tarafından işgal edildiği haberini almışlardır. Çok geçmeden Emir Porsuk'a karşı girişilecek savaş için Kudüs kralı Baudouin ile Trablus prensi Pons ve öteki Haçlı komutanları da Roger ve müttefiklerine yardım maksadıyla Antakya'ya gelmişlerdi. Kış mevsiminin yaklaşması sebebiyle Selçuklu ordusunun harekâtını sürdürmeyip geri çekileceği ihtimalini düşünen müttefikler, saldırıya geçmeyi uygun bulmayıp Efamiye kalesi önlerinde karargâh kurdular (1115). Müttefik ordusu ile Şeyzer'de konaklayan Selçuklu ordusu, birbirlerine karşı saldırıya cesaret edemeyerek iki aya yakın bir süre birbirlerini kollamışlardır. Eylül ortalarına doğru, her iki taraf da memleketlerine dönmüşlerdir(1).

Bu sıralarda Selçuklu ordusu, Haçlıların elinde bulunan Kefertab üzerine yürüyerek kuşatmış, çok geçmeden de fethederek içindekileri kılıçtan geçirmişti. Ordu daha sonra yine Haçlıların eline geçmiş bulunan Efamiye üzerine yürümüşse de sağlam surlara sahip olan bu kaleyi alamayarak güneye inip Haçlı işgaline uğramış olan Maarratü'n-Nûman üzerine yürümüştür. Selçuklu kuvvetlerinin gelmesi sebebi ile bu bölge halkı, büyük sevinç gösterileri yaparak bazı yerleri yağmalamıştır. Bu sırada, yönetimi Yaruktaş'a ait olan Buzâa'dan bir elçi gelerek buranın Selçuklu kuvvetlerine teslim edileceğini bildirmiş, ancak kendisine «Yaruktaş'ı Lü'lü'nün hapsettiği,» söylenmiştir. Bununla birlikte Selçuklu ordu komutanlarından Çavuş Bey, Buzâa'ya girerek ele geçirmiştir(2).

Maarratü'n-Nûman önlerinde bulunan Selçuklu ordusu, fetih girişiminde bulunmaksızın buradan ayrılarak başlarında Porsuk ve Rahbe emiri Candar olduğu halde, kuzeye yöneldi. Haleb'e bağlı Dânis yakınlarına gelen ordu buradan da Halep üzerine yürüyecekti (Eylül 1115). Fakat öte yandan Halep yönetimini elinde tutan Lü'lü,

(1) İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 509 vd.; Urfalı Mateos, 257-258; el-Aynî, **Ikd (Tarihu Baybars'tan naklen)**, III, 244b; İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-**Haleb**, II, 174 vd.; Sıbt b. el-Cevzî, Mir'atü'z-Zaman, XIII, 126a-b

(2) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 175-176; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 510

Selçuklu ordusunun bütün hareketlerini dikkatle izliyor ve bundan müttefiki Antakya prensi Roger'i haberdar ediyordu. Dânis'ten Halep yönüne hareket eden Selçuklu ordusunun savunmasız olarak önden gönderilen bütün ağırlıkları, Haleb'in güneybatı bölgesindeki Cebelü's-Summak'a geldiği zaman Selçuklu ordusunun hareketini heran izletip bilgi alan ve beşyüz süvari ikibin piyadeden oluşan bir kuvvetle Kefertab'ı savunmaya giden Antakya prensi Roger tarafından baskına uğratılıp tamamen ele geçirilmiş ve bunları getiren askerlerin hemen hepsi kılıçtan geçirilmiştir. Geriden bölük bölük gelen Selçuklu kuvvetlerinden bir kısmının da Roger tarafından tuzağa düşürülüp yok edilmesi üzerine Selçuklu ordusu İran'a dönmüştür(1).

Böylece Halep bölgesini Haçlı tehlikesinden kurtarmak maksadıyla Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a başvuran Lü'lü, Halep hâkimiyetinin elinden çıkacağı düşüncesiyle imparatorluğa isyan hâlinde bulunan Tuğtegin ve İlgazi ile birlikte sultana karşı Haçlılarla ittifak yapmak suretiyle Haleb'i elinde tutmayı başarmıştır.

Gerek Melik Alparslan, gerekse onu öldürttükten sonra yerine geçirdiği çocuk yaştaki Sultanşah zamanında Halep'te yönetime hâkim olan Lü'lü, iki yıla yakın bir süre içinde melikliğin tam bir çıkmaza giren iç ve dış problemlerini çözmede başarı gösterememiş, hattâ Halep iktidarı uğruna melikliğin metbû tanıdığı Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na karşı Haçlılarla oluşturulan ittifaka dahi girmekten kaçınmamıştır. Bu yüzden başına gelebileceklerden korkup Halep'te kalmak istemeyen Lü'lü, ava çıkma bahanesiyle yönetimi sırasında sağladığı mal, hazine ve bir miktar askerle birlikte azledilen emîr ve devlet adamlarının sığınak yeri hâline gelen Câber kalesi hâkimi Malik b. Salim'in yanına gitmek ve onunla birleşmek maksadıyla Halep'ten ayrılmıştır (1116).

Haleb'in doğusunda bulunan Nâdir kalesine veya başka bir rivayete göre(2) Deyrü Hâfir'e gelince, Emîr Çökürmüş'ün memlûklerinden Emir Sungur'un askerleri tarafından öldürülmüştür. Lü'lü'nün öldürülmesinden hemen sonra askerler, onun hazinesini yağma etmişlerse de çok geçmeden hazineyi, Halep'ten gelen bir meliklik temsilcisine teslim etmişlerdir(3). Böylece Lü'lü'nün Halep melikliğindeki tahakküm ve diktası sona ermiş oldu.

---

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 510-511

(2) İbnü'l-Adim, Bugye, 153; İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb, II, 178

(3) İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb, II, 177-178; İbnü'l-Adîm, Bugye, 153; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, I, 531 (Burada bu olay, H. 511 yılı olayları arasında verilmiştir); İbnü'l-Kalânisî, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 198; Sıbt b. el-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman, XIII, 177b-178a; Azimi, 196b

c) Yaruktaş'ın Yönetimi Ele Geçirmesi ve İcraatı:

Halep Selçuklu meliki Sultanşah'ın nâibi Lü'lü'nün ölümünden sonra Halep yönetiminde uzun süreden beri görülen buhran daha da artmıştı. Lü'lü'nün Halep'ten kaçması üzerine kale, Rıdvan'ın kızı Sultanşah'ın ablası Âmine Hatun'un yönetimine geçmişti. Fakat iki gün sonra, Tuğtegin'in hizmetine girmiş olan ve Halep olaylarını yakından izleyen eski ordu komutanı Şemsü'l-Havâs Yaruktaş Dımaşk'tan süratle Halep'e gelip bir nâip yetkisiyle yönetimi eline almayı başarmıştır.

İbnü'l-Adim(1) ve İbnü'l-Kalânisi'de(2) kaydedilen başka bir rivayete göre Sultan Muhammed Tapar tarafından kendisine Rahbe ve Halep ıkta edilen Aksungur Porsuki şehri daha kolay ele geçirmek maksadıyla Rahbe'ye yerleşti. Halep'ten ayrılıp doğu yönüne kaçmakta olan Lü'lü'yü, birkaç adam göndererek hile ile öldürtmeyi başaran Aksungur Rahbe'den ayrılıp Haleb'e hareket etti. Öte yandan Lü'lü ile beraber bulunmuş olan bazı emirler, Halep yönetimini ellerine geçirmek için süratle Haleb'e yönelmişlerse de Rıdvan'ın hâdimlerinden Yaruktaş, onlardan daha çabuk davranarak Haleb'e gelip Âmine Hatun'dan yönetimi teslim almıştır. Öte yandan Haleb'i teslim almak üzere Bâlis'e erişen Aksungur (Mayıs 1117), Yaruktaş'a ve Halep halkına elçiler göndererek şehrin kendisine teslimini istemişse de müspet bir cevap alamamıştır. Böylece Haleb'e hâkim olamayan Aksungur, Bâlis'ten Humus'a gitmiş, daha sonra da buranın emiri Hayır Han ile birlikte Tuğtegin'in yanına Dımaşk'a gelmiştir. Tuğtegin onu son derece iyi karşılamış ve Haleb'i ele geçirmesi için kendisine yardımda bulunacağına söz vermiştir(3).

Böylece Melik Sultanşah'ın Halep yönetiminin başına geçmeyi başaran ve kaledeki saraya yerleşen Yaruktaş, ilk iş olarak, kendisi için de herhangi bir harekete girişmelerini önlemek maksadıyla hâdim Lü'lü'yü öldüren bir kısım Halep askerini yakalatıp etkisiz hâle getirdi; ancak bunlardan bazıları Halep'ten kaçarak bu sırada Bâlis'te bulunan Aksungur'un hizmetine girdiler(4).

Halep hâkimiyetini kaybetmemek ve Aksungur'un herhangi bir hareketine engel olmak için Yaruktaş, daha önce Lü'lü'nün mütte-

(1) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 177-178
(2) İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 199
(3) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 178-179; İbnü'l-Kalânisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 199; Sibt b. el-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, XIII, 179b; el-Ayni, **Ikd**, III, 274b
(4) İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 178

fiki olan Mardin Artuklu emîri İlgazi ve Antakya Haçlı prensi Roger'e birer mektup göndererek onları kendisine yardıma çağırdı. Bu çağrı üzerine, derhal kuvvetleriyle Halep bölgesine gelen Roger, Yaruktaş ile yaptığı anlaşma gereğince, ondan Halep-Selemiyye-Dımaşk yolu üzerindeki el-Kubbe kalesi ile bir miktar para almıştır(1). Böylece Yaruktaş'ın, Halep'teki iktidarını koruma uğruna Roger'le yaptığı bu antlaşma neticesinde Halep meliklığinin zaten iyi olmayan siyasî ve iktisadî durumu büsbütün bozulmuş oldu.

Yaruktaş, meliklik yönetimine tam anlamıyla hâkim olmak gayesiyle daha önce Lü'lü'nün yaptığı gibi şehir kalesine çıkarak oradaki komutanları bertaraf edip, kaleyi ele geçirme faaliyetlerine girişti. Fakat henüz uygulama safhasına bile geçemeden onun bu girişimi haber alınmış ve başta Âmine Hatun olmak üzere Sultanşah'ın ablalarının emriyle komutanlar, onu yakalayıp görevine son verdikten sonra Halep'ten uzaklaştırmışlardır. Çok geçmeden Yaruktaş'ın yerine, Halep ordu komutanı Dımaşklı Ebu'l-Meali el-Muhsin b. el-Müllâhî atanmış, kale komutanlığına da Rıdvan'ın hâdimlerinden birisi getirilmiştir(2).

d) Halep Selçuklu Melikliğinin Yıkılışı ve Sultanşah'ın Sonu:

Meliklik tahtında bulunan Sultanşah'ın çok küçük yaşta bir çocuk olması sebebiyle nâiplik yetkileriyle yönetimi ellerinde tutan devlet adamlarının başarısız yönetimleri, sık sık artırılan vergilerin halk üzerinde yarattığı ağır durum yanında, Haçlıların sürekli saldırı ve baskıları sonucunda, onlarla yapılan ve şartları oldukça ağır antlaşmaların dayanılmaz yükleri, Haleb melikliğinin otoritesini ve ekonomik durumunu çok ciddi bir biçimde sarsmaktaydı. Öyleki Halep bir saldırı sonucunda Haçlıların eline geçebilecek bir hâle gelmiş bulunuyordu. Böylece Halep için durumun ciddiyetini gören yöneticiler, Selçuklu sultanı ve diğer müslüman hükümdarlardan yardım ümitlerini keserek derin bir ümitsizlik içine düşmüşlerdi. Bununla birlikte onlar, yaptıkları bir toplantıda şehir ileri gelenleri ve komutanlarından oluşacak bir heyeti, çok sayıda Türkmen kuvvetine sahip olan ve uzun bir süre Sultan Muhammed Tapar adına Bağdat şahneliği görevini başarı ile yürüten Mardin Artuklu emîri İlgazi'ye göndererek «Haleb'e gelip yönetimi ele almasını ve Haçlılarla mücadele etmesi-

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 179; İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 199; Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, XIII, 173a; el-Ayni, **Ikd**, III, 247a; **Mihail Vekayınâmesi**, kısım II, 81; Azimî, 196b

(2) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 179; İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 199; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 513; Azimî, 196b

ni» teklife karar verdiler. Nihayet Mardin'e gelen Halep heyetinin teklifini kabul eden İlgazi; beraberinde oğlu Temürtaş, bazı yakın adamları ve az sayıda bir kuvvetle Haleb'e gelmişse de bu defa yöneticiler arasında kendisinin içeri alınıp alınmaması konusunda anlaşmazlık çıkmıştır. Bunun üzerine İlgazi, derhal Halep'ten ayrılmış, fakat onun şehre girmesine karşı koyanların ikna edilmesi sonucunda, Ebu'l-Fazl b. el-Haşşab ve bazı komutanlar, süratle İlgazi'ye yetişerek ondan özür dileyip geri dönmesini istemişlerdir. Bunun üzerine İlgazi, onlarla Haleb'e gelmiş kaleyi teslim aldıktan sonra buradaki askerleri ve Rıdvan'ın adamlarını çıkartarak kendi asker ve adamlarını yerleştirmiştir.

Böylece mülki ve askerî yönetimi eline alan İlgazi, kaledeki meliklik sarayında oturan Sultanşah ile aile fertlerini buradan çıkararak başka bir eve nakletmiş ve onları göz hapsine almıştır. Böylece Suriye Selçuklu melikliğinin Halep kolu, fiilen sona ermiş oldu.

İlgazi, Sultanşah adına meliklik işlerini yürüten Ebu'l-Meali b. el-Müllâhi'yi azlettikten sonra bunların hizmetindeki bütün yöneticileri tutuklamıştır (1117-1118)(1). Fakat Halep'teki iktisadi durum henüz düzelmemişti. Halkın kendilerine yüklenen ağır vergileri ödeyememeleri sonucunda vergiler toplanamaz olmuştu. Tahsil edilebilen vergiler ise İlgazi ve askerlerinin ihtiyaçlarını bile karşılayacak düzeyde değildi.

Halep Selçuklu melikliğine fiilen son veren İlgazi, yönetimi eline aldığı zaman Melik Rıdvan'ın bıraktığı devlete ait hazine ve paraların, sonradan yönetime hâkim olan nâip niteliğindeki hâdim ve taraftarları tarafından tamamen bitirilmiş olduğunu ve yiyecek depolarının da bomboş kaldığını görmüştü. İlk tedbir olarak İlgazi, bu hâdimlerin birçoğunu yakalatıp gaspettikleri melikliğe ait mal ve paraları ellerinden alarak meliklik hazinesine iade etmiştir(2).

Sultanşah ve ailesi, babası İlgazi'ye karşı isyan ederek yönetimi ele geçiren Süleyman tarafından Halep'ten uzaklaştırılmaları üzerine, Câber kalesine gidip Emir Mâlik b. Salim'in yanında oturmak zorunda kalmışlardı. Fakat çok geçmeden İlgazi'nin Haleb'e gelerek isyanı bastırmasından sonra Câber kalesine yerleşen Sultanşah ve ailesini derhal Haleb'e getirtmiş ve hattâ Rıdvan'ın kızlarından biriyle

(1) İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb, II, 180-185; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 531; İbnü'l-Kalânisî, Zeylü Tarih-i Dımaşk, 199; Azimî, 197a; Sıbt b. el-Cevzî, Mir'atü'z-Zaman, XIII, 180a

(2) İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb, II, 186; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 531

de evlenmiştir(1). İlgazi'nin ölümü (19 Kasım 1122) üzerine nâibi durumunda bulunan yeğeni Bedrüddevle Süleyman, Haleb'e hâkim olmakta güçlük çekmedi. Fakat İlgazi'nin ölümünden istifade eden Kudüs kralı II. Baudouin, Halep üzerine yeniden saldırılara başlamış, Buzâa ve Bire gibi iki önemli kaleyi de ele geçirmişti. Bu saldırıları durdurmak maksadıyla Süleyman, kralla barış yaparak Esârib kalesini de terk etmek zorunda kalmıştır (Nisan 1123). Böylece Haçlılar tarafından yeniden ve ciddî bir şekilde kuşatılan Halep, Haçlılara büyük darbeler vuran İlgazi'nin diğer yeğeni Nuruddevle Belek Gazi tarafından ele geçirilmiş (Haziran 1123) ve Haçlı istilâsına karşı daha kuvvetli bir hâle gelmişti. Belek, yönetimi ele geçirmek için herhangi bir harekete girişmesine meydan vermeden Sultanşah ve ailesini, Halep'ten çıkararak Harran'a göndermiş ve orada ikamete mecbur etmiştir(2).

Belek'in Menbic kuşatması sırasında, kaleden atılan zehirli bir okla ölmesi üzerine, beraberinde bulunan Mardin Artuklu emîri İlgazioğlu Temürtaş, 22 Mayıs 1124 tarihinde, Haleb'e gelerek şehri hâkimiyeti altına almıştı. Halep yönetiminde birtakım değişiklikler yapan Temürtaş(3), Belek tarafından Harran'a sürülen Sultanşah'ı buradan Mardin'e getirterek kalede hapsettirmiştir. Fakat çok geçmeden Sultanşah, kaleden kaçmayı başarmış, önce Dârâ'ya, oradan da Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf)'ya Artuklu emîri Sökmenoğlu Davud'un yanına gitmiştir. Burada da çok kalamayan Sultanşah, Haleb'e yeniden hâkim olmak maksadıyla Suriye'ye gelerek Halife el-Müsterşid ile mücadele hâlinde bulunan Hille emîri Dübeys b. Sadaka ile birleşerek Temürtaş aleyhine bir ittifak yapmıştır.

Öte yandan Halep kalesinde esir bulunan, fakat Temürtaş ile yaptığı bir antlaşma sonucunda salıverilen(4) Kral II. Baudouin, bu defa Temürtaş aleyhine, Halife el-Müsterşid'e yenilerek Hille'yi terketmek zorunda kalan Dübeys ile bir ittifak yapmıştır. Dübeys, krala «Halep halkının Arap ve Şii olması sebebiyle şehrin kolayca ele geçirilebileceği» konusunda garanti vermişti. Böylece Temürtaş'a karşı Dübeys, Sultanşah ve II. Baudouin'den oluşan bir ittifak gurubu meydana gelmiş oluyordu. Haleb'i kesinlikle ellerine geçirmeye karar veren müttefikler, «Halep yönetiminin Dübeys'e bırakılması ve şehirden elde edilecek mal ve paraların Haçlılara verilmesi» hususunda anlaş-

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 185, 202, 203

(2) Belek'in Haleb'i hakkında bkz. İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II. 212; M.H. Yinanç, **İA**. «Belek» mad.

(3) Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Sevim, **Temürtaş'ın Haleb Hakimiyeti**, **Belleten** XXV/100 (1961), 571-581

(4) Geniş bilgi için bkz. A. Sevim, **Temürtaş'ın Haleb Hakimiyeti**, Belleten, XXV/100 (1961), 575-576; Azimi, 203a.

maya vardılar. Çok geçmeden müttefikler, Temürtaş'ın Haleb'i savunmak maksadıyla hazırlıklarda bulunmak için Mardin'e gitmesinden istifade ile harekete geçmekte gecikmediler. Dübeys ve Joscelin, kuvvetleriyle Tellü Bâşir'den hareketle Vâdi-i Buzâa'da tahribat ve yağmalarda bulunduktan sonra, kendilerine katılan Sultanşah, Bâlis emiri Artuklu Abdülcebbaroğlu Yağısıyan, Devser kalesi hâkimi İsa b. Sâlim ve II. Baudouin ile birlikte Haleb'i kuşatmaya başladılar. Yüzü müslüman kuvvetlerin ikiyüzü de Haçlıların olmak üzere üçyüz müttefik çadırı kurulmuş, bunların üzerlerine kralın, Sultanşah'ın ve Dübeys'in bayrakları çekilmişti.

Temürtaş, Haleb'i herhangi bir Haçlı saldırısına karşı savunabilmek için asker toplamak üzere Mardin'e gitmişti. Halep'te nâib olarak beşyüz süvariden oluşan bir kuvvetle amcaoğlu Bedrüddevle Süleyman ve Hâcip Ömerü'l-Hâs ve Kadı Ebu'l-Fazl b. el-Haşşab bulunuyorlardı. Şehri kuşatan kuvvetlerin giriştikleri korkunç hareketler ve özellikle Dübeys'in Haçlılarla birleşmiş olması, Haleplileri üzerinde derin bir nefret duygusu uyandırmıştı. Kuşatmanın uzun sürmesi sonucunda halk, büyük bir yiyecek sıkıntısına düşmüştü. Her iki taraf arasında kuşatmanın kaldırması konusunda elçiler gidip gelmişse de anlaşma sağlanamamıştı. Kuşatmanın getirdiği bu güç durumdan bir an önce kurtulmak için özel bir Halep heyeti, gece karanlığından istifade ederek gizlice Halep'ten çıkıp Mardin'de bulunan Temürtaş'a giderek ona, «Haleb'in çok sıkı bir baskı altında tutulduğunu, bu yüzden ciddi ve tehlikeli bir durumla karşı karşıya geldiklerini» bildirmiştir. Temürtaş, heyete yardım vaadinde bulunmuşsa da bu sırada, Kadı Ebû Ganâim'in oğlundan gelen ve «Halkın ölü eti yiyecek kadar» sıkıntıya düştüğünü ifade eden mektubun eline geçmesi üzerine son derece kızan Temürtaş, «*Şu sefillerin yaptığı işlere bakınız. İşin bu derece sarpa sardığını gizleyip beni yardıma çağırıyorlar*» diyerek onları şiddetle azarlamış ve Haleb'e gitmekten vazgeçtiği gibi, yardımcı kuvvet de göndermemiştir.

Daha sonra gizlice Mardin'den kaçmayı başaran Halep heyeti, Musul'a giderek ağır hasta olan Emir Aksungur Porsuki'den Haleb'i kurtarması *için ricada* bulunmuşlardır. Kısa bir süre sonra iyileşen Aksungur'un kuvvetleriyle Haleb'e gelmesi üzerine müttefik kuvvetler kuşatmayı bırakıp çekilmek zorunda kalmışlardır(1).

(1) İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, II, 222-227; İbnü'l-Adîm, **Bugye**, 228, 232-234; İbnü'l-Kalanisi, **Zeylü Tarih-i Dımaşk**, 211-212; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 623-624; el-Ayni, **Ikd**, III, 265b; Azimi, 203a; A. Sevim, **Aynı makale**, 575-579; Claude Cahen, **La Syrie**, 300; Grousset, **Histoire de Croisades**, I, 627 vd.; Runciman, **A History of the Crusades**, II, 172-173

Netice olarak daha çocuk denecek yaşta Halep Selçuklu tahtına çıkarılan Sultanşah, hiçbir zaman melikliğin yönetimine hâkim olamamıştır. Yönetim, onun adına önce Lü'lü, daha sonra da Şemsü'l-Havâs Yaruktaş'ın uhdesinde toplanmıştır. Nihayet Artukoğlu İlgazi'nin melikliğe son vermesinden sonra, bütün ailesiyle birlikte Halep hükümdarlık sarayından çıkartılmıştır. Daha sonra Câber kalesi, Harran ve Mardin'de bir süre sürgün hayatı yaşayan Sultanşah kaçmayı başarmıştır. Bu sırada Haleb'e yeniden hâkim olabilmek için Dübeys ile işbirliğine girişmişse de başarılı olamamış ve adı «*Son Halep Selçuklu Melikî*» olarak tarihe karışmıştır(*).

(*) Devlet teşkilâtı için bkz. «**Büyük Selçuklularda Devlet Teşkilâtı**» bölümü.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DIMAŞK ATABEGLİĞİ (TUGTEKİNLİLER)

I — KURULUŞ VE HÜKÜMDARLAR DEVRİ

1 — ZAHİREDDİN TUĞTEKİN

Merkez Dımaşk (Şam) olmak üzere bugünkü Suriye sınırları içinde bulunan Hama, Hıms, Baalbek ve Tedmür gibi şehirlere sahip olmuş ve 1104-1154 yılları arasında hüküm sürmüş olan bu Türk sülâlenin kurucusu Emir Zahireddin Tugtekin'dir. Tugtekin'in ailesinin menşei hakkında kaynaklarda hiç bir mâlumat yoktur. Onun ile ilgili ilk kayıtlar, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kardeşi Suriye meliki Tutuş'un hizmetinde bir komutan olarak bulunduğu ve onun tarafından oğlu Dukak'a atabeg tayin edildiğinden ibarettir. Sultan Melikşah 1092 yılında ölünce, oğulları Berkyaruk ile Mahmud arasındaki saltanat mücadelesine Tacüddevle Tutuş da katılmış ve bu maksatla Berkyaruk ile Rey şehri civarında girişmiş olduğu muharebeyi ve hayatını kaybetmiş idi. Bu savaşta yanında bulunan Emir Tugtekin esir düştü, oğlu Dukak ise bir müfreze askerin yardımı ile kaçarak Haleb'e geldi. Ancak Halep'te bulunan ağabeyi Rıdvan, diğer kardeşleri gibi Dukak'ı da hapsetti.

Tutuş'un ölümünden sonra Halep merkez olmak üzere, yeni bir Selçuklu melikliği ortaya çıktı ise de bu pek fazla uzun sürmedi. Çünkü Tutuş'un Dımaşk nâibi Emir Savtekin el-Hadim, Dukak'a bir haber göndererek, Dımaşk'a geldiği takdirde kendisini melik ilân edeceğini bildirdi. Melik Rıdvan'ın Diyarbekir seferinde bulunmasından faydalanan Dukak, Haleb'i gizlice terkederek Dımaşk'a geldi ve burada melik ilân edildi (1095). Böylece Suriye Selçuklu Devleti'nin toprakları üzerinde; biri merkez Halep, diğeri merkez Dımaşk olmak üzere iki meliklik kuruldu.

Bu sıralarda esir mübadelesi neticesinde serbest bırakılan Emir Tugtekin, atabegi bulunduğu Melik Dukak'ın yanına geldi. Dukak tarafından çok iyi karşılanan Tugtekin bir süre sonra kendisini kıs-

kanan Savtekin'i bertaraf ederek Dımaşk melikliğinin en gözde adamı oldu. Hele Dukak'ın annesi Safvetü'l-Mülk Hatun ile evlendikten ve Melik Rıdvan'a Dımaşk melikliğini mücadele ile kabul ettirdikten sonra Melik Dukak dahi atabegi Tugtekin'in sözünden çıkamaz oldu.

20 Ekim 1097 tarihinde I. Haçlı ordusu Antakya'yı kuşattı. Şehir valisi Yağısıyan'ın yardım talebi üzerine Selçuklu Sultanı Berkyaruk, Musul emiri Kürboga'yı vazifelendirerek el-Cezire kuvvetleri ile birlikte Suriye'ye hareket etmesini emretti. Melik Dukak, atabegi Tugtekin ile birlikte emir Kürboga'ya katıldı, ancak Kürboga'nın yanlış ve ağır harekâtı, Selçuklu ordusunun yenilmesine ve Antakya'nın haçlıların eline geçmesine sebep oldu (Haziran 1098). Bu mağlubiyet üzerine yardıma gelen birlikler merkezlerine döndüler.

I. Haçlı ordusu, Antakya'yı zaptettikten sonra Doğu Akdeniz sahilini takip ederek ana hedefleri olan Kudüs'e doğru harekete geçti. 11 Aralık 1098 de Maarratü'n-Nûman(1), 28 Ocak 1099 da Hısnu'l-Ekrad(2), Mart 1102'de Antartus (Tortosa)(3), 15 Temmuz 1099'da Kudüs(4) Haçlıların eline geçti. Böylece haçlılar, Dımaşk melikliğinin güney ve güneybatı sınırını ihata ettiler.

Melik Dukak, 8 Haziran 1104 yılında öldü. Atabeg Tugtekin, Dukak'ın henüz birbuçuk yaşındaki oğlu Tutuş'u melik ilân etti ve atabegliğin bütün idaresini ele geçirdi. Bununla da iktifa etmeyen atabeg, Dukak'ın Baalbek'de göz altında tutulan kardeşi Ertaş'ı Dımaşk'a getirterek Tutuş'un yerine onu melik yaptı (17 Eylül 1104)(5). Böylece Dımaşk melikliği üzerinde hak iddia edecek hanedandan bir şehzadeyi de kendi kontrolü altına almış oldu. Genç yaşta Dımaşk melikliği tahtına oturan Ertaş, biraz da annesinin tesiri ile Atabeg Tugtekin'in gücünü kırmak için Busra valisi Aytekin el-Halebî ile anlaştı. Her ikisi birlikte yeni kuvvetler bulmak için Baalbek'e doğru yola çıktılar. Ancak istedikleri kuvveti toplayamadıkları gibi Dımaşk'a da dönemediler. Böylece Tugtekin kendi aleyhine davranışlara girişen Melik Ertaş ve taraftarlarının şehirden ayrılması ile huzura kavuştu.

(1) İbnü'l-Kalanisi. Zeylü Tarih-i Dımaşk, 136; S. Runciman, A History of the Crusades, I. 259
(2) S. Runciman, Aynı eser, I. 269
(3) Fulcherius, Gesta Francorum, İng. Çev. F. R. Ryan, A History of the Expedition to Jerusalem, 113 vd.
(4) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 282 vd.
(5) İbnü'l-Kalanisi, 144

Hele Ertaş'dan önce üç ay melik ilân edilen Tutuş'un ölümü(1), Tugtekin'in atabegliğini ihya etmesinde büyük kolaylık sağladı.

Atabeg Tugtekin'in karşılaştığı en büyük güçlük, bölgeye gelip yerleşen haçlılara karşı sürdürülmesi gereken mücadele idi. Nitekim Mısır Fatımi Devleti, kaybetmiş olduğu toprakları tekrar ele geçirmek için harekete geçmiş, bölgedeki müslüman hükümdarlardan yardım istemişti. Tugtekin de emir Sabar komutasında binüçyüz kişilik bir kuvveti yardıma gönderdi. Fakat 29 Ağustos 1104 de Yafa-Askalan arasındaki Remle'de yapılan muharebeyi haçlılar kazandı.

Bu sırada haçlılar, Filistin ve Suriye'de hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak için yeni kaleler inşa etmeye başladılar. Bunlardan biri olan Al'al (veya Âlâl) kalesi, Taberiyye'nin doğusunu tesir sahası içine alıyor ve Dımaşk Atabegliği'nin hububat temin ettiği sahaları tehdit ediyordu. Bu kalenin yarattığı zararı gören Atabeg Tugtekin, kale üzerine bir sefere karar verdi. Kale Kudüs kralı Baudouin'in komutanlarından Hugues Saint d'Omer'in idaresinde idi. Kendisine fazla güvenen bu kişi, Tugtekin ile başa çıkabileceğini zannederek kralın yardım teklifini dahi reddetti. Neticede kale dışına çıkıp muharebeyi kabul eden Hugues Saint d'Omer, ağır bir mağlubiyete uğradı, kendisi de ağır yaralanıp bir kısım askeriyle birlikte kaleye sığındı. Atabeglik kuvvetleri, kaleyi şiddetli bir hücum ile ele geçirdi, ikiyüz kadar haçlı askeri esir edildi. Kale ise tamamen yıkıldı, hatta kale harabesinden arta kalan taşlar dahi uzak mesafelere taşındı (Aralık 1105)(2). Al'al kalesinin yıkılmasından sonra haçlılar ile olan çatışmalar devam etmekte ve bilhassa atabegliğin güney hududundaki Sevad, Havran, Cebel Avf bölgeleri sık sık yağma akınlarına maruz kalmaktaydı. Atabeg Tugtekin, 1107 yılında ordusuna ilâveten yanına aldığı Türkmenler ile birlikte Sevad'a geldi. Bu sırada Sur valisi Emir İzzülmülk, haçlılar tarafından inşa edilen ilk kale olan Toron (Tibnin) üzerine yürümüş ve kale civarında epey tahribatta bulunmuştu. Emir İzzülmülk'ün bu akınına cevap vermek için Kral Baudouin de harekete geçmişti. Kral Baudouin, Atabeg Tugtekin'in Sevad'a geldiğini öğrenince, İzzülmülk'ü bırakıp onun üzerine yürüdü. Zurra(3) bölgesinde iki ordunun öncüleri karşılaştı. Tugtekin, ana kuvvetlerini er-

(1) İbnü'l-Kalanisi, 145; İbnü'l-Esir, el-Kâmil X, 375-376; İbnü'l-Adim, Zübde, II, 150

(2) İbnü'l-Kalanisi, 149; Villermus Tyrensis, Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum, İng. Çev., E.A. Babcock, ve A.C.Krey, A History of Deeds Done Beyond the Sea, I, 469-470

(3) Havran'da Suveydiye'nin kuzeybatısında 30 km. mesafede bir kasaba (Dussoud, 375).

tesi gün savaşa sokmaya karar vermişti. Ancak Kudüs kralı Taberiyye'ye çekildi. Atabeg ise onu takip etmeyip Dımaşk'a döndü.

Atabegin Taberiyye'ye bu ilk seferi, ülkesinin güney sınırlarının emniyetini sağlamaya yetmemişti. Bu bakımdan Tugtekin, 1108 baharında Kudüs krallığına bağlı Taberiyye'ye ikinci bir seferde bulundu. Buranın idaresi kral tarafından Fransız asıllı bir şövalye olan Gervaise'ye verilmişti. Gervaise, Tugtekin ile Taberiyye şehri yakınında giriştiği muharebeyi kaybetti, kendisi de esir edildi(1).

Bu hâdiseden kısa bir süre sonra Kudüs kralı, Atabeg Tugtekin'e elçiler yollayarak bir barış antlaşması teklifinde bulundu. Bir haçlı tarihi yazarı olan S. Runciman, yapılan barışın ticarî olabileceğini eserinde belirtmektedir(2). Gerçekten de Taberiyye bölgesi, hem haçlı hem de İslâm birliklerinin hareket sahası hâlinde idi. İki taraftan herhangi biri bölgede kesin bir hâkimiyet sağlayamamıştı. Bu bakımdan yolların emniyeti yoktu. Nitekim Filistin'e yeni Haçlı kafilesi ile gelmiş olan Robert de la Normandie'nin oğlu Guillaume'nin düzenlediği akınlarda, Arabistan içlerinden ve Mısır'dan Dımaşk'a gelen zengin tüccar kervanları soyulmuş, kervancılar öldürülmüştü. Bu kervanların soyulması ve ticaret yolunun daimî bir tehlikeye maruz kalması, Dımaşk'ın ticarî hayatını tehdit edecek boyutlara ulaşmaktaydı. Barış, bu yönden Dımaşk Atabegliği'nin ticarî hayatını müspet yönde etkiledi. Ayrıca bu antlaşmada Taberiyye bölgesindeki es-Sevad ve Cebel Avf kalelerinin mahsulü ile ilgili bir madde de vardı. Buna göre mahsul, üç eşit kısma bölünecek; Dımaşk, Kudüs ve bölge çiftçileri arasında paylaştırılacaktı(3).

Dımaşk Atabegliği ile yapılan barıştan sonra Haçlılar, dikkatlerini sahildeki Arap emirlikleri üzerine çevirdiler ve bir süre önce İbn Ammar'ın hâkimiyetinde olan fakat daha sonra bağımsızlığını ilân eden Arka kalesini kuşattılar. Arka kalesi nâibi, Atabeg Tugtekin'e müracaat ederek geldiği takdirde kaleyi kendisine teslim edeceğini bildirdi. Bunun üzerine yola çıkan Tugtekin Arka muhasarasını yürüten Guillaume Jordan tarafından baskına uğradı ve ağır zayiat vererek Hıms'a çekilmek zorunda kaldı. Yardım alamayan Arka kalesi de eman ile teslim oldu(4). Arka'dan sonra haçlılar, 12 Temmuz 1109 da Fatımîlerin elinde bulunan Trablus'u, 23 Temmuz 1109'da da Cebele'yi zaptettiler.

(1) İbnü'l-Kalanisî, 161-162; İbnü'l-Esir, X, 467
(2) S. Runciman, II, 96
(3) İbnü'l-Kalanisî, 164; İbnü'l-Adîm, Zübde, II, 329
(4) İbnü'l-Kalanisî, 162; İbnü'l-Esir, X, 467-468

Yalnız başlarına haçlılara karşı mücadelede başarılı olmanın mümkün olmadığını gören Suriye'deki emirlikler, Selçuklu sultanından yardım istemek zorunda kaldılar. Nitekim Tugtekin gibi haçlılardan şikâyet edip yardım isteyen Trablus emiri İbn Ammar da Selçuklu sultanının himayesine sığınmıştı. 1107 yılında gerek Atabeg Tugtekin'in ve gerekse İbn Ammar'ın yardım taleplerine karşı Selçuklu sultanı Tapar, komutanlarından Çavlı Sakava'yı vazifelendirdi ve bu iş doleyısıyla ona er-Rahba ile civarını ikta etti. Ayrıca yazılan emirnâmelerle de Emir Seyfüddevle Sadaka b. Mezyed ile Musul Emiri Çökürmüş'den Çavlı'ya yardım etmeleri istendi. Fakat bu iki emir, Çavlı'nın kuvvetlenmesini istemediklerinden, yardım emrine ilgi göstermediler. Emir Çökürmüş'ün bu itaatsizliği sultan tarafından cezalandırıldı ve üzerine Emir Çavlı gönderildi. Ancak Çökürmüş'ün oğlu ve adamları, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'dan yardım istediler. Kılıç Arslan'ın yardıma gelmesi ve Çavlı ile mücadeleye girişmesi(1), Suriye'de haçlılara karşı beklenen yardımın gelmesini engelledi.

İbn Ammar, bilhassa Antakya prinkepsliği tarafından düzenlenen akınlar sonucu müşkül durumlara düşmüş ve Selçuklu sultanına yazmış olduğu mektuplardan da bir netice çıkmadığını görünce, bizzat sultanın huzuruna çıkmayı kararlaştırmıştı. Bu ziyaret ile ilgili olarak Tugtekin'e başvuran İbn Ammar Dımaşk'a geldi. Sultana takdim edilmek üzere, çok kıymetli hediyeler ile birlikte yanına muhafız olarak beşyüz kişilik bir kuvvet de almıştı. Atabeg Tugtekin'in yanında herhangi bir hanedan mensubu melik kalmamıştı, ayrıca kendisine sultan tarafından herhangi bir tayin belgesi de verilmemişti. Selçuklu devlet hukuku yönünden Atabeg Tugtekin'in hâkimiyeti Melik Ertaş'ın Dımaşk'dan ayrılması ile, meşruluğunu kaybetmişti. Üstelik bazı kişilerin sultana kendi aleyhinde bulunduklarını duymuş olduğundan hem hukukî durumunu meşrulaştırmak, hem de haçlılara karşı kuvvet kazanmak için oğlu Böri'yi İbn Ammar ile birlikte Bağdat'ta bulunan sultana göndermeye karar verdi. Ayrıca Böri'nin yanına vezir olarak, sefaret işlerinde tecrübe sahibi olan Ebû Necm Hibetullah b. Muhammed'i tayin etti. İbn Ammar ve Böri ile 21 Nisan 1108'de yola çıkan kafile Bağdat'ta merasim ile karşılandı. Büyük Selçuklu Sultanı Tapar, hem İbn Ammar'a ve hem de Böri'ye beklenmedik bir ilgi gösterdi. Böri, babasının sultana olan bağlılığını arzettikten sonra ziyaretini tamamlayıp, sultan ve halifenin verdikleri hil'atları alarak Bağdat'tan ayrıldı. Ancak, Atabeg Tugtekin, sultandan Suriye

(1) Geniş bilgi için bkz. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 108

bölgesinin ıktasının kendisine verilmesini beklediğinden, oğlunun bu ziyaretinden istediği neticeyi alamadı. Buna rağmen, 1109 yılı sonbaharında Bağdat'a yeniden gelen Sultan Tapar, Suriye'ye haçlılara karşı bir ordu göndermeye karar vermiş ve Suriye'deki diğer beyler gibi Tugtekin'den de bu orduya katılmasını istemişti. Bu duruma memnun olan atabeg, ordu Suriye'ye bazı engeller yüzünden gelemeyince, bizzat Bağdat'a gidip sultana ve halifeye haçlı tehlikesinin ehemmiyetini anlatmayı, müslüman halkın içinde bulunduğu müşkül durumu dile getirmeyi ve bu arada bağlılığını yeniden arzetmeyi uygun gördü.

Kararını gerçekleştirmek üzere yanına sultanın sevdiği eski Trablus sahibi İbn Ammar'ı da alan Atabeg Tugtekin, safkan Arap atları ve Mısır kumaşları gibi kıymetli hediyelerle yola çıktı. Bağdat'a doğru ilerleyen kafile Vadiyü'l-Miyah'a(1) gelince, Sultan Tapar'ın Suriye bölgesini yanındaki komutanlardan birine ıkta edeceği haberi geldi. Asılsız olan bu haber, bütün iyi niyetleri ile sultanına giden Tugtekin'i endişeye düşürdü. Tedbiri elden bırakmak istemeyen Tugtekin, Bağdat'a adamlarından birini hediyeler ile birlikte yollayıp kendisi Dımaşk'a döndü. İbnü'l-Kalanisi, sultanın bu durumu öğrendiği zaman atabegin yarı yoldan dönmesini esefle karşıladığını, haberlerin asılsız olduğunu yazıyor(2).

Büyük Selçuklu Sultanı Tapar, son yıllardaki gelişmelerle önemini artıran Haçlı hareketini durdurmanın zamanı gelmiş olmasını anlamasına rağmen, 1109 yılında hazırlanan seferi iç istikrarsızlıklar sebebiyle tatbike koyamamıştı. Fakat ertesi yıl (1110), müslüman halk tarafından da desteklenmesiyle kaçınılmaz bir hâl alan cihadı yeniden ilân etti. Bu vesile ile de Ermenşahlardan Emir Sökmen el-Kutbi, Musul'dan Emir Şerefeddin Mevdud ve Artuklulardan Necmeddin İlgazi'nin hazırlıklarını tamamlayıp sefere çıkmalarını emretti. Selçuklu ordusu, Ceziret-u Benî Numeyr'de bir araya geldi. Sökmen, Mevdud ve İlgazi gibi kuvvetli emirler, ilk hedef olarak Urfa'yı seçtiler. Urfa, Mayıs ayının başlarında kuşatıldı.

Böyle bir durumda, Urfa Kontu Baudouin de Bourg (1110-1118), Joscelin de Courtena'yı Kral I. Baudouin'e göndererek acele yardım talebinde bulundu. Kral bu sıralarda Beyrut kuşatması ile meşguldü ve zaptedinceye kadar da buradan ayrılmadı. Bundan sonra kral, Müslümanlarla işbirliği yaptığı gerekçesiyle pek güvenmediği Antakya'daki Tankred'e uğramayarak Haziran sonlarında Urfa önlerine ulaş-

(1) Dımaşk'ın doğusunda Suriye çölünde bir vâdi.
(2) İbnü'l-Kalanisi, 165-166

tı. Bu sırada Urfa'ya Kohg Vasil'e ait bir Ermeni birliği ile Birecik'den de bir kısım kuvvetler yardıma gelmişti. Kudüs kralının Urfa'ya gelmesiyle, Tankred hakkında şikâyetçi olanlar artmıştı. Fakat ne olursa olsun, o da Antakya kuvvetleriyle Haçlı birliğine katılmak zorunda idi. Nitekim Tankred de gelince, Urfa Kontu Baudouin de Bourg'u anlaşmazlığın sebebi olarak suçladı.. Esasında bu sürtüşmelere sebep, Urfa yakınlarında bulunan küçük bir bölgenin Antakya'ya mı, yoksa Urfa'ya mı ait olması idi. Kralın araya girmesi bu sürtüşmeyi sona erdirdi.

Atabeg Tugtekin'e gelince, Emir Mevdud'dan gelen istek üzerine bu sefere iştirak etti. Dımaşk Atabegliği birlikleri ilk önce Hıms'ın kuzeydoğusundaki Selemiye'ye geldi. Burada birçok Suriyeli gönüllü, atabeglik ordusuna katıldı. Atabeg Tugtekin, Urfa'ya gitmekte olan I. Baudouin'in emrindeki haçlı ordusunun Fırat nehrini geçtiği haberini alması üzerine, er-Rakka bölgesindeki Câber kalesi yakınlarına gelerek, nehri buradan geçti. Fakat Urfa'ya fazla sokulmayarak yeni gelişmeleri beklemeye başladı.

Haçlı ordusu Urfa'ya vardığı sıralarda, Selçuklu birlikleri kuşatmakta oldukları Urfa önlerinden Harran'a doğru çekilmişlerdi. Kıral Baudouin, el-Cezire bölgesinde bir harekâta girişmek istemişse de, Antakya'ya Melik Rıdvan'ın, Kudüs'e ise bir Fatımi birliğinin taarruz için hazırlandıkları haberinin gelmesi üzerine bu projesinden vazgeçti. Haçlılar kuvvetlerini Urfa ve Seruc gibi kalelerde topladılar ve bunun haricindeki bölgelerin savunmasına girmemeyi kararlaştırdılar. Buraları iyice tahkim edip, bol miktarda yiyecek ile takviye ettikten sonra Kral Baudouin, Urfa'dan ayrılıp güneye doğru inmeye başladı. Fırat'ı geçerken Selçuklu birlikleri, haçlıların çekildiğini öğrenmiş ve ancak nehri geçiş esnasında bir kısım haçlıyı telef etmiş ve bir miktar savaş malzemesi ele geçirmişti.

Urfa bir süre daha kuşatıldı, fakat bir netice elde edilemeyeceği anlaşıldığından muhasara kaldırıldı. er-Rakka'da konaklayıp durumu dışardan takip eden Tugtekin ise, haçlı ordusunun güneye inmesi ve Tankred'in Halep civarında taarruza geçmiş olması sebebiyle bir miktar askerini Urfa'ya yardımcı olarak gönderip kendisi Dımaşk'a döndü. Böylece Selçuklu ordusunun 1110 tarihindeki Urfa kuşatmasından da kati bir netice elde edilemeyince Sultan Tapar, ertesi yıl yeni bir ordu gönderilmesini emretti. Musul emiri Şerefeddin Mevdud, Meraga emiri Ahmedili, Erbil emiri Ebu'l-Heyca, Artuklulardan Emir İlgazi'nin oğlu Ayaz ve Ermenşahlardan emir Sökmen el-Kutbi gibi kuvvetli emirler, 1111 yılında yapılan bu sefere katıldılar. Atabeg Tugtekin de diğerleri gibi sultandan bu sefere katılması için emir alınca, merkez askerinin yanısıra Hıms, Hama ve Rafeniyye gibi şehirlerdeki

askerleri de yanına alarak Halep önlerine geldi. Talihsizlik, bu sefer esnasında da Selçuklu ordusunu gelip buldu. Emir Sökmen, ciddi bir şekilde hastalandı ve ordudan ayrılıp memleketine dönmek üzere iken Balis'de öldü. Onun memleketinde gözü olan Emir Ahmedili'de de seferden vazgeçme arzusu belirdi. Bu sefere ağır hasta olarak katılan Hemedan emiri Porsuk'un da durumu gittikçe fenalaşıyordu. Neticede gerek hastalıklar; gerekse emirler arasındaki anlaşmazlıklar, ordunun dağılmasına sebep oldu. Emir Mevdud Musul'a, Atabeg Tugtekin ise Dımaşk'a geri döndüler(1).

Emir Mevdud'un bu başarısızlığı, sultanın ona olan itimadını sarstı. Üstelik bir kısım kişiler, onun Tugtekin ile anlaşıp isyan dahi edebileceğini söylemeye başladılar. Bu asılsız haberleri ortadan kaldırmak için Mevdud, karısını ve çocuklarını Sultan Tapar'a yolladı. Kendisi de bu sıralarda Tugtekin'den gelen yardım isteğine cevap olarak haçlılara karşı yeni bir sefere çıktı. Tugtekin; Musul, Sincar ve Artuklu askerinden mürekkep Selçuklu ordusunu Hıms şehrinin kuzeyinde bulunan Merc Selemiyye'de karşıladı ve burada yapılan görüşmelerden sonra Kudüs krallığı üzerine yürünmesine karar verildi. Türk birlikleri, 28 Mayıs 1113'de Kadas'a geldi ve Vadiü't-Teym yolu ile Banyas'a ulaştı. Kudüs kralı Baudouin, tek başına Türklere karşı duramayacağını anladığından Antakya ve Trablus'dan yardım istedi. Tankred ve Roger krala yardıma koştular. es-Sennebre'de(2) toplanan haçlı kuvvetleri, buradan el-Kuhvâne'ye geldikleri zaman (28 Haziran 1113) Türk kuvvetlerinin âni bir baskını ile karşılaştılar. Üst üste yapılan taarruzlar sonunda haçlılar ağır bir yenilgiye uğradılar, hatta Kral Baudouin esir dahi düştü. Fakat kimliği anlaşılmadığından gerekli ihtimam gösterilmedi ve o da bundan istifade ederek kaçmaya muvaffak oldu(3). Bu muharebede büyük zayiat veren haçlı ordusundan kalanlar, bütün savaş ağırlıklarını bırakarak Taberiyye'ye çekildiler. Ele geçen ganimetin bir kısmı, bir elçi heyetiyle İsfehan'da bulunan Sultan Tapar'a zaferin armağanı olarak gönderildi. Emir Mevdud bu sefer sonrası Musul'a dönmek yerine kışı, Suriye'de geçirmek

(1) İbnü'l-Kalanisî, 169-170; İbnü'l-Adîm, **Zübde**, II, 154-156; **Chronicon (Syriacum) ad Annum chr, 1203/4 Pertinens**, nşr. J. B. Chabot, **Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium**, 111, (Paris 1918), İng. çev. A.S. Trifton ve A.H.R. Gibb, «**The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicler**», **JRAS**, 82; C. Cahen **La Syrie du Nord**, 258 f. Demirkent Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, (1098-1118), (İstanbul 1974), 121 vd.

(2) Hama'nın güneydoğusunda bir yer.

(3) İbnü'l-Kalanisî, 185

ve ilkbaharda vakit kaybetmeden yeniden haçlılar üzerine sefere çıkmak için Tugtekin ile beraber Dımaşk'a geldi.

Dımaşk şehri dışında Bâbü'l-Hadid önündeki ovada karargâhını kuran Mevdud, cuma namazlarını şehirdeki camide kılardı. Bir seferinde cami avlusunda halkın arasından sıyrılan bir kişi Emir Mevdud'u hançerledi. Muhafızlar, kim olduğu tesbit edilemeyen bu saldırganı hemen orada öldürdüler. Emir Mevdud ise bütün ihtimama rağmen aldığı yaradan kurtulamayarak öldü. Ortaya çıkan rivâyetler arasında bu suikastin tertipçisinin Atabeg Tugtekin olduğunun söylenmesi, atabeg ile sultan arasında bir gerginliğe sebep oldu(1).

Mevdud'un öldürülmesinden sonra Musul'a Aksungur Porsuki tayin edildi ve sultan tarafından 1114 yılında haçlılara karşı sefere çıkması emredildi. Aksungur, çevredeki Türk beylerinden asker göndermelerini istedi. Emir İlgazi biraz isteksiz olarak oğlu Ayaz'ın komutasında üçyüz atlı yolladı ki buna kızan Aksungur, Ayaz'ı hapsetti. Ayrıca Aksungur, İlgazi'nin hâkimiyeti altındaki Mardin civarını yağmalattı. Musul emirinin bu davranışına hem cevap vermek, hem de oğlu Ayaz'ı kurtarmak maksadı ile İlgazi, Hısn-ı Keyfa'ya geldi. Buranın emiri ve aynı zamanda yeğeni olan Rükneddin Davud b. Sökmen ve diğer yeğeni Belek'i yanına alan İlgazi, Dârâ civarında konaklamış olan Aksungur'un üzerine yürüdü. Gafil avlanan Aksungur, mağlup olarak geri çekildi, Ayaz ise esaretten kurtuldu (1115).

İlgazi, bu cüretkâr hareketinin Sultan Tapar tarafından cezasız bırakılmayacağını bildiğinden ve üstelik sultan tarafından bir mektupla tehdit edildiğinden Atabeg Tugtekin'e yanaşmak zorunda kaldı. Emir Mevdud'un öldürülmesinden mesul tutulan Tugtekin, İlgazi ile anlaşma yolunu seçti. Beraberce üzerlerine gönderilebilecek bir Selçuklu ordusuna karşı Antakya prinkepsi Roger ile geçici bir antlaşma yaptılar. İlgazi, Türkmenler'den yeni kuvvetler toplamak için Mardin'e doğru ilerlerken Hıms hâkimi Kırhan b. Karaca'nın hücumuna uğradı ve yakalanarak hapsedildi. Bu haberi alan Tugtekin, müttefiki İlgazi'yi kurtarmak maksadı ile Hıms şehrinin surları önüne gelip Kırhan'dan İlgazi'yi serbest bırakmasını istedi. Ancak surlar önünden çekilmediği takdirde İlgazi'nin öldürüleceği tehdidi karşısında Dımaşk'a dönmek zorunda kaldı(2).

Sultan Tapar'ın İlgazi'yi almak üzere göndereceği birliğin gecikmesi üzerine Kırhan, İlgazi ile anlaşma yoluna gitti. Yapılan antlaşma

(1) İbnü'l-Kalanisi, 187-188; İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, 495
(2) Bkz. Coşkun Alptekin, Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler), 71-73

gereğince İlgazi, oğlu Ayaz'ı rehin bırakmak ve Tugtekin'in Hıms üzerine tekrar gelmesini önlemek şartı ile serbest bırakıldı. Fakat İlgazi, Türkmenler'den topladığı kuvvetler ile oğlunu kurtarmak üzere vakit geçirmeden Hıms önlerine geldi. Ancak Sultan Tapar'ın Emir Porsuk komutasında gönderdiği ordunun yaklaşmakta olduğunu duyunca muhasarayı kaldırmak zorunda kaldı.

Sultan Tapar'ın Emir Mevdud'un öldürülmesinden Atabeg Tugtekin'i mesul tutması ve Aksungur Porsuki'yi İlgazi'ye tercih edip onu Musul'a tayin ettikten sonra haçlılarla savaşa vazifelendirmesi, bu iki emirin merkezi hükümete karşı tavır almasına sebep oldu. Böyle bir hâl muhakkak ki, Sultan Tapar tarafından hoş görülemezdi. Nitekim bunların cezalandırılmasına ve haçlılara karşı yeni bir sefere Hemedan emiri Porsuk b. Porsuk vazifelendirildi. Emir Porsuk, yanında Emir Cuyuş, Emir Kün-Togdi gibi beyler olduğu halde Mayıs 1115'de Fırat nehrini geçerek Haleb'e gitmesinin sebebi, Melik Rıdvan'dan sonra melik olan oğlu Sultanşah zamanında idarî işleri eline geçiren Lü'lü el-Hâdim'in sultana mektup yazarak şehri kendisine teslim edeceğini bildirmesiydi. Bu haber üzerine sultan, Porsuk komutasındaki ordunun ilk önce Haleb'i Lü'lü'den teslim almasını uygun gördü. Selçuklu ordusu Balis'e geldiği sırada Lü'lü sultana verdiği sözden dönerek, Atabeg Tugtekin ve İlgazi'den yardım istedi ve şehri geldiği takdirde Tugtekin'e teslim edeceğini, karşılığında kendisine bir yerin ıkta edilmesini istediğini bildirdi. Teklifi uygun gören Atabeg Tugtekin ile İlgazi, ikibin atlıyı hemen Haleb'e gönderip, şehrin Emir Porsuk'a karşı savunmasını kuvvetlendirdiler. Emir Porsuk, bu haberi Maarra'ya ulaştığı bir sırada aldı ve Tugtekin'i cezalandırmak üzere Dımaşk atabegliğine bağlı Hama üzerine yürüdü. Selçuklu ordusunun gücüne dayanamayan şehir teslim oldu. Buranın valiliğine sultanın emri ile Kırhan b. Karaca tayin edildi. Selçuklu ordusu, Hama'dan güneye doğru ilerleyerek Rafeniyye'yi kısa bir muhasaradan sonra teslim aldı.

Emir Porsuk komutasındaki Selçuklu ordusunun Dımaşk Atabegliği toprakları üzerindeki bu icraatı Tugtekin'i endişelendirdi. Nitekim Tugtekin, İlgazi ve Haleb'in komutanlarından olan Şemsü'l-Havâs, Antakya hâkimi Roger ve Salerne'ye giderek yardım istediler(1). Suriye'ye gönderilen Selçuklu ordusunun bir vazifesinin de haçlılara karşı mücadele olduğunu bilen Roger, bu Türk beyleri ile anlaşmada tereddüt etmedi. Ayrıca durumu Kudüs'e bildirerek Selçuklu tehlikesine karşı Kral I. Boudouin'in desteğini talep etti. Antakya'da toplanan

(1) Bkz. I. Demirkent, 143 dipnot 587

haçlı ordusuna Tugtekin ve İlgazi kuvvetleri ile katıldılar ise de Selçuklu ordusuna karşı taarruza geçmeyi göze alamadılar. Esasında ne Atabeg Tugtekin ne de İlgazi, sultanın kuvvetlerine karşı savaşmaya isteksiz olup bulaştıkları bu beladan en hafif bir ziyanla kurtulmanın yollarını aramaktaydılar. Efamiye civarında iki ordu karşı karşıya geldi ise de biri diğerine taarruz edecek gücü kendisinde göremedi. Bu şekilde iki ay beklendi. Neticede Emir Porsuk kuzeye doğru çekildi. Bu durumu fırsat bilen Atabeg Tugtekin ile İlgazi, sultanın ordusuna karşı bir muharebeye girmek zorunda kalmadıklarına memnun olarak üsslerine döndüler. Ancak her ikisi de sultanın peşlerini bırakmayacağını bildiklerinden buna bir çözüm aramak zorunda kaldılar.

Atabeg Tugtekin, 1115 yılının sonbaharında Bağdat'a gelen sultanı ziyarete karar verdi. Bu maksatla da sultana armağan olarak verilmek üzere mücevherler, kumaşlar, atlar alarak 9 Nisan 1116'da Dımaşk'dan yola çıktı. Bağdat'tan gelen haberler; sultanın, atabegin aleyhinde olduğu yolundaydı. Hatta atabegin bir kısım dostları onun Bağdat'a gitmesinin hata olduğu kanaatindeydiler. Bütün bunlara rağmen atabeg kararından dönmedi. Bağdat'a yaklaştığı bir sırada sultanın adamları tarafından karşılandı. Huzura alındığında da sultana bağlılığını arzederek hakkında söylenenlerin doğru olmadığını ispatladı. Sultan, atabegin özrünü kabul etti ve ona hil'atler vererek Suriye bölgesinin valiliğine tayin etti. Ayrıca atabege bölgede askeri ve mâli haklar tanıdı(1). Böylece Şam'ın valisi olan atabeg gerek kendisinin ve gerekse kendinden sonra gelen oğullarının Suriye'deki hâkimiyetini meşrulaştırdı.

(1) İbnü'l-Kalanisi, sultanın vermiş olduğu menşurun metnini eserine almıştır (Zeylü Tarih-i Dımaşk, 195-197). Menşur: «Bu menşur Sultanü'l-Muazzam Giyasüddünya veddin'in emri ile Emirü'l-İsfahsalar el-Ecel el-Kebir Zahiruddin Atabeg'e yazılmıştır» diye başlamakta ve «onun sadakati, ehliyeti ve İslamlığı müdafaaya kabiliyeti görüldüğünden ve sultanın işlerini yapmaya ehil olduğundan onu bu makama ve bu ikrama ve işlerin idaresine en layık gördük, Şam'ın emirliğini ve Şam'a bağlı bütün yerlerin, kalelerin idaresini ona verdik. Bundan başka ayrıca askeri, mâli ve hukuki işleri, valilere müteallik diğer bütün vazifeleri ona tevdi ettik. Bunlar onun dostluğuna ve samimiyetine inandığımız içindir. Allah, bizi bu kararımızda isabet edenlerden kılsın» demektedir. Menşur devamında atabege mutat nasihatlar verilmekte İslâm dinine, halka ve adalete bağlılığı istenmektedir. Para basmada ve hutbe okutmakta âdet olan yolda devam etmesi teklif edilmekte ve Kur'andan bazı ayetler (V, 37; VIII, 28; 60, 62, 63; XVIII. 3; XXII, 77; LIII, 41) verilmektedir. Menşur «510 yılı Muharreminde (16 Mayıs/14 Haziran 1116) yazıldı» kaydı ile son bulmaktadır.

Sultan Tapar'ın iltifatına mazhar olan Tugtekin, Bağdat'tan büyük bir memnuniyet içerisinde ayrıldı. Dımaşk'a geldikten kısa bir süre sonra da Musul Selçuklu emiri Aksungur Porsuki, haçlılar üzerine tertip ettiği sefere Tugtekin'in de yardımcı olması için Dımaşk'a geldi ve atabeg tarafından hürmetle karşılandı. Bu sırada Trablus kontu Pons, el-Bikâ kasabasına hücum etmiş, ayrıca çevre mıntıkalarda yağma ve tahribatta bulunmuştu. Bu hâdise üzerine Aksungur ile Tugtekin, Bikâ'ya geldiler ve vakit geçirmeden haçlı karargâhına taarruz ederek, birçok haçlı askerini kılıçtan geçirdiler. Trablus kontu Pons, yanındaki az sayıda adamları ile kaçarak kurtuldu. İbnü'l-Kalanisi'nin kaydına göre, üçbin civarında zayiat veren haçlıların bir kısmı da esir edildi (1116) (1).

Kudüs kralı I. Baudouin, 1118 yılında Mısır seferine çıktı. Ancak bu sefer esnasında hastalandı, geri dönerken yolda öldü (7 Nisan 1118). Kralın ölümü, Kudüs'de büyük bir infial uyandırdı. Toplanan yüksek seviyedeki bir meclis, yeni bir kral seçme işine giriştiği sırada Urfa kontu Baudouin de Bourg Kudüs'e geldi. Onun krallığını destekleyenler arasında Urfa kontluğunu elde edebileceğini düşünen Joscelin de Courtena da bulunmaktaydı. Neticede kilisenin de tasdiki alındıktan sonra, I. Baudouin'in yerine aynı adı taşıyan Baudouin de Bourg kral oldu. Joscelin ise kısa bir süre sonra Urfa kontluğuna getirildi(2).

Atabeg Tugtekin, I. Baudouin'in ölüm haberini iki hafta kadar sonra Deyr civarındaki karargâhında bulunduğu sırada aldı. Tugtekin'in, bu durumu değerlendirip taarruz hazırlığına başladığını duyan II. Baudouin, Dımaşk atabegine barış teklifinde bulundu. Haçlıların zamana ihtiyacı olduğunu anlayan atabeg, daha önce yapılan ancak haçlılar tarafından ihlal edilen I. Barış Antlaşmasının bir maddesiyle aralarında paylaştıkları Cebel Avf, el-Hannana, es-Salt ve el-Gavr bölgesi mahsülünün tamamını istedi. Tugtekin'in bu isteği kabul edilmedi. Bunun üzerine o da Taberiyye üzerine taarruza geçti. Burada birçok yeri yağmaladıktan sonra Askalan'a, oradan da Dımaşk'a geldi.

Tugtekin'in bu harekâtına cevap olarak haçlılar, Habis (Celdeli) kalesini içindeki emirlerle anlaşarak ele geçirdiler. Bununla da iktifa etmeyerek etrafı yağmalamaya ve tahrip etmeye başladılar. Küçük bir

(1) İbnü'l-Kalanisi, (197-198) Haçlı kontunun adını Bertram olarak vermektedir. Bkz. W. B. Stevenson, The Crusaders in the East, 101

(2) Fulcherius, 221 vd.; Villermus Tyrensis, I, 517 vd.; S. Runciman, II, 143 vd.

gurup olan bu haçlı birliğinin cezalandırılması vazifesini Tugtekin, oğlu Böri'ye verdi. Henüz tecrübe kazanmakta olan Böri, haçlılara mağlup oldu ve Dımaşk'a çekildi. Atabeg, oğlunun yenilmesi ve haçlıların yeni taarruz hazırlıklarına başlamaları karşısında Halep'te bulunan Necmeddin İlgazi'den yardım istedi. İlgazi, bizzat Dımaşk'a geldi ve yapılan görüşmelerden sonra beraberce Mardin'e gittiler. Buradan Türkmen reislerine haberler göndererek ve bir kısmı ile görüşerek açılacak cihada katılmaya ikna ettiler. İlgazi, bir kısım Türkmen beyleri ile beraber Haziran 1119'da Kinnesrin'e gelerek Tugtekin'i beklemeye başladı. Ancak Antakya hâkimi Roger, Kral II. Baudouin'in gelmesini beklemeden şehirden çıkıp küçük bir kale olan Tell-Afrin önünde karargâhını kurdu. İlgazi, Roger'in bu hatalı hareketini öğrenince vakit kaybetmeden hatta Tugtekin'i dahi beklemeden taarruza geçti. Yediyüz atlı ve dörtbin piyadeden oluşan haçlı birliği her taraftan sarıldı. Roger'in bu çemberi yarmak için giriştiği bütün çabalar netice vermedi ve haçlı ordusu kısa bir süre içerisinde imha edildi. Kılıçtan kurtulanlar ise esir alındı. Antakya hâkimi Roger de ölenler arasında idi. İslâm kaynakları, bu savaşı o ana kadar haçlılara karşı kazanılan en büyük zafer olarak gösterirlerken, Latin kaynakları bu muharebeye, «*Kanlı Meydan*» (Ager Sanguinis) adını vermektedirler(1). Kazanılan bu muharebeden sonra İlgazi, harekâtına devamla önce Artak kalesini kuşattı. Ancak kale muhafızına acıyarak muhasarayı bıraktı. Bu sıralarda biraz gecikme ile gelen Atabeg Tugtekin, İlgazi'ye katıldı ve beraberce Aşarib'i kısa bir zaman içinde ele geçirdiler. Buradan Zerdana'yı kuşatan Türk kuvvetleri kaleyi eman ile teslim aldılar.

Kudüs kralı II. Baudouin'e gelince, Antakya birliğinin yenildiğini, Roger'in öldüğü haberini Latakiyye'de iken aldı ve hiç vakit kaybetmeden Antakya'ya geldi (1 Ağustos 1119). Roger'den boşalan yere I. Bohemund'un oğlu II. Bohemund'u tayin etti. Ancak on-onbir yaşlarında olan II. Bohemund'u kızı ile evlendirip Antakya nâipliğini kendi uhdesine aldı. Antakya'da idarî işleri bu şekilde yoluna koyan II. Baudouin, yanma aldığı yediyüz kadar atlı ve bir kaç bin piyade ile intikam seferine çıktı(2).

Atabeg Tugtekin ile İlgazi de bu sıralarda Asi ırmağının doğu kısmında kalan ve haçlıların elinde bulunan kaleleri fethe uğraşıyorlardı. Bunlardan el-Aşarib ile Zerdana kaleleri ele geçirilmişti. II. Bau-

(1) S. Runciman, II, 150; W. B. Stevenson (5140) 70 Şövalye ile 500 kadar piyadenin esir edildiğini yazmaktadır. Buna göre 25-30 kadar atlı, 300 kadar piyadenin ölmüş olduğu anlaşılıyor.

(2) Villermus Tyrensis, I, 532-533

douin bu kalelerin yardımına gelemeyince, Türklerin Maarratü'n-Nûman ile Efamiyye kalelerine taarruz edebileceklerini düşünerek, 13 Ağustos'da Tell-Danis'e geldi ve karargâhını kurdu. Burada son hazırlıklarını yapan Kral II. Baudouin, nihayet Türkler ile muharebeyi kabul etti. Tugtekin, haçlı ordusunun sağ kanadındaki Trablus kuvvetlerini geriletti. Hıms kuvvetleri ise Zerdana kalesini yeniden ele geçirmeyi planlayan Robert komutasındaki bir haçlı birliğini pusuya düşürerek yendi ve komutanını esir aldı. Bunlara rağmen merkezdeki II. Baudouin ve haçlı ordusunun sol kanadı yerlerini muhafaza ettiler. Kralın son olarak giriştiği taarruzdan da bir netice çıkmadı. Latin kaynaklarına göre Türk kuvvetleri; muntazam bir şekilde Haleb'e, İslâm kaynaklarına göre haçlı kuvvetleri Hâb kalesine çekildi. Her iki tarafın da kendisinin kazandığını iddia ettiği bu muharebe büyük bir ihtimalle ortada kaldı. Haleb'e çekilen Türk kuvvetleri, çok sayıda esir getirdiler ki bunların arasında Zerdana senyörü Robert de vardı.

Haçlılar, 1124 yılı Şubat ayı ortalarında sahilde müstahkem bir şehir olan Sur'u Venedik donanmasının da yardımı ile denizden ve karadan kuşattılar. Sur halkı, Atabeg Tugtekin ile Fatımî halifesine müracaat ederek yardım istediler. Fatımi halifesi, şehrin valilik menşurunu atabege göndererek Sur'un savunma işini kendi üstünden atmaya çalıştı. Bu durumda atabeg, bir yandan ordusunu hazırlarken diğer taraftan da Sur'a yeni idareciler tayin ederek Banyas'a kadar geldi. Mısır'dan beklenen yardım gelmeyince, kendi kuvvetleri ile haçlılarla baş edemeyeceğini anlayan Tugtekin şehrin taş bombardımanı ve Rum ateşi altında daha fazla zayiat vermemesi için, Sur'un teslim şartlarını görüşmek zorunda kaldı. Buna göre isteyenler başka yerlere göç edebileceklerdi. Antlaşma hükmünün emniyeti ve Sur halkının bir ihanete kurban gitmemesi için atabeg, Sur kalesi önüne gelip haçlı kuvvetlerinin karşısında karargâhını kurdu. Şehrin kapıları açıldı ve haçlılar Sur'u teslim aldılar (7 Temmuz 1124)(1). Antlaşma hükmüne göre yağma yapılmadı. Şehirden göçmek isteyenler haçlı ordugâhı içinden geçerek şehri terkettiler.

Sur şehrinin zaptını gerçekleştiren haçlı ordusu, Patrik Gormund tarafından idare edilmiş, Trablus kontu ise her hususta ona yardımcı olmuştu. Haber Şeyzer'de bulunan Kudüs kralına büyük bir sevinçle ulaştırıldı. Venedikliler ise daha önce yaptıkları pazarlık sonucu şehrin üçtebirini aldılar(2). Sur'un düşmesiyle Askalan'ın kuzeyindeki bütün limanlar haçlıların eline geçti.

---

(1) Bu tarih üzerine değişik kayıtlar vardır. İbnü'l-Kalanisi, (212) 8 Temmuz; S. Runciman ise 7 Temmuz olarak belirtmektedirler.

(2) Villermus Tyrensis, I, 550-556; Mateos (Türkçe tercümesi) 280; S. Runciman, II, 169-171; W.B.Stevenson, 115-116

Sur'un zaptından sonra haçlıların baskısı, hele İlgazi ve bunu takiben de bir İslâm mücahidi olarak ün salmış Belek'in ölümleri Kuzey Suriye'de bir kuvvet boşluğu yaratmıştı. İlgazi'nin oğlu Timurtaş ise bu boşluğu doldurabilecek güçte değildi. Ancak Selçukluların Musul valisi Aksungur Porsuki'nin Haleb'i ele geçirmesi Dımaşk atabegliğini az da olsa rahatlattı. Çünkü Aksungur gibi bir Selçuklu komutanının Haleb'i elde ederek kendisini Tugtekin gibi haçlıların arasında bulması onu haçlı meselesine daha fazla önem vermek zorunda bıraktı.

Aksungur'un haçlılara karşı en büyük iki müttefiki Tugtekin ile Hıms Emiri Kır-Han idi. Sur şehrinin Haçlılar tarafından zaptı sırasında Şeyzer taraflarında bulunan Kudüs Kralı II. Baudouin ise, 1125 yılı kışında Kudüs'e dönmemişti. Aksungur Porsuki'nin bu yılın bahar ayında girişmiş olduğu faaliyetten de haberdardı. Aksungur, Tugtekin'den yardım istemiş, kendisi de Tellu's-Sultan ve Şeyzer'e uğradıktan sonra Hama'ya gelmişti. Tugtekin kuvvetleri ile burada kendisine katıldı ve bu birleşik ordu, Kefertab üzerine yürüyerek burayı 9 Mayıs 1125'te teslim aldı. Kalenin idaresi, bu sefere katılmış olan Hıms emiri Kır-Han'a verildi. Selçuklu ordusu harekâtına devamla kuzeye doğru yola çıktı ve bir zamanlar İlgazi tarafından tahrip edilen fakat sonra haçlıların eline geçen Zerdana'ya vardı. Fakat buranın fethi için vakit harcanmayarak Halep civarındaki el-Azaz'a gidildi.

Selçuklu ordusunun bütün faaliyetlerini takip eden II. Baudouin, Trablus, Antakya ve Urfa'dan yardım istemiş, kendisini yeterince kuvvetli hissedince de el-Azâz kuşatmasındaki Türk kuvvetlerinin önüne çıkmıştı.

İki ordu karşılıklı olarak üç gün birbirlerinin hücuma geçmesini beklediler. Gerçi ufak çapta çatışmalar oluyor, bilhassa Türk süvarileri haçlı ordusunun yan kısımlarını vuruyorsa da ana kuvvetler çatışmadan çekiniyorlardı. II. Baudouin, bir savaş taktiği düzenlemiş ve buna göre de geri çekilmeye başlamıştı. Böyle bir durumda Selçuklu ordusunun atlıları düşman peşine düştüler. Türklerin savaş düzeni bu yüzden bozuldu. Haçlılar aniden geri dönerek önce peşlerindeki kuvvetleri püskürttüler, sonra da ana kuvvetler ile çetin bir muharebeye girdiler. Savaş neticesinde her iki taraf da çok zayiat verdi, fakat Selçuklu ordusunun zayiatı daha fazla idi. Esasında haçlıların da yeniden bir muharebeye girmeye takatları kalmamıştı. İki ordu arasında bir antlaşma yapıldı. Bu sefer esnasında Selçuklu ordusunun Kefertab hariç, fethetmiş olduğu yerler geri verildi. Haçlı esirler iade edildi. Cebel Summak ve diğer bazı yerlerin mahsulü eşit olarak iki taraf arasında pay edildi. Ayrıca bu bölge verginin haçlı vergi memurların-

ca toplanmasına karar verildi. Böylece 1125 seferi neticelendi ve kuvvetler üsslerine döndüler(1).

Kral II. Baudouin, el-Azâz önünde kazandığı zaferden sonra hemen Kudüs'e dönmemiş, Eylül ayına kadar Kuzey Suriye'de kalmayı tercih etmiştir. Ekim ayı içinde de Beyrut civarındaki tepeler üzerine bir kale inşa ettirmek işine girmiştir. Bu işleri tamamlayan Kudüs kralı, her savaşta Selçuklu ordusu ile karşısına çıkan Atabeg Tugtekin'i cezalandırmak gayesiyle olacak ki, Dımaşk topraklarına yağma ve tahrip akınlarında bulunmuştur. Bu akınlarla yetinmeyen II. Baudouin, 13 Ocak 1126'da yeniden atabeglik ülkesine bu sefer kuzey kısmından girmiştir. Böylece ciddi bir durum ile karşılaşan Tugtekin, bir yandan kendi askerini hazırlarken bir yandan da büyük vaatler karşılığı civar meliklerden ve Türkmen beylerinden yardım istemiştir. Bu yardım talebi üzerine, Türkmenlerden ikibin atlı ile civar köy ve kasabalardan eli silah tutan bir çok kişi geldiler. Dımaşk'da hazırlıklar tamamlandı. Böri, nâib olarak şehirde bırakıldı ve gelecek yardım kuvvetlerini Tugtekin'e göndermekle vazifelendirildi. Yola çıkan Dımaşk ordusu, Mercü's-Suffar'da 25 Ocak 1126 Pazartesi günü Haçlılarla savaşa tutuştu. Haçlı atlıları, kısa zamanda Dımaşk süvarilerini bozguna uğrattı. Buna ilk anda başarı elde eden Türkmen birliklerinin intizamsız hareket etmeleri sebep olmuştu. Haçlı atlıları ise onları takibe devam etti. Haçlı süvari birliği yayalarına nispetle daha fazlaydı. Dımaşk kuvvetlerinin ağırlığını ise yayalar meydana getiriyordu. Muharebe meydanından atlılar çekilince iş yayalara kaldı. Dımaşk yaya birlikleri, sayıları pek fazla olmayan Haçlı kuvvetlerini silip süpürdüler. Tugtekin çekilen atlı birliklerinin başında Dımaşk'a salimen döndü. Yeniden toparlanıp, haçlılar üzerine hücuma geçmeye hazırlanırken, Dımaşk yaya birlikleri büyük bir zafer kazanmış ve ganimetlerle yüklü olarak Dımaşk'a dönmüşlerdi.

Savaşı kazandım derken kaybeden II. Baudouin, Dımaşk civarından hemen çekilmişti. Fakat bu savaştan kısa bir süre sonra Mart 1126'da Trablus Kontu Pons Rafeniyye'yi kuşattı. Yirmi yıldan beri Atabeg Tugtekin'in elinde olan bu kale onsekiz günlük bir kuşatmadan sonra Pons'a teslim oldu. Tugtekin ise, birkaç ay evvel Mercü's-Suffar'da o tuhaf muharebeyi kazanmış olmasına rağmen, kendini toparlayamamış ve Rafeniyye'nin yardımına gidememişti(2).

(1) İbnü'l- Kalanisi, 210; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 628; İbnü'l-Adim, Zübde, II, 227. Yapılan savaşın tarihi, kaynaklarda değişik olarak verilmektedir (İbnü'l-Adim 16 Rebiülâhir/21 Mayıs demekteyse de doğrusu 11 Haziran olmalıdır); Villermus I, 23; Mateos, 282-284

(2) İbnü'l-Kalanisi, 212-216; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 239; Villermus Tyrensis, II, 27-31

Kudüs Kralı II. Baudouin ise ancak ertesi yıl Dımaşk toprakları içindeki Vâdi-i Musa'ya bir akın düzenlemiş, burayı yağmalamış ve bir kısım halkı esir alarak dönmüştür(1).

(1) İbnü'l-Kalanisi, 218

2 — TACÜ'L-MÜLÛK BÖRÎ (1128-1132)

Atabeg Tugtekin, oğlu Börî'ye gençliğinden itibaren atabegliğin çeşitli merkezlerinde değişik vazifeler vererek onun idarî ve askerî işlerde tecrübe kazanmasına çalışmıştı. Börî, ilk olarak 1101 yılında Cebele'nin Dımaşk melikliğine bağlanmasıyla Melik Dukak tarafından buranın muhafızlığına tayin edildi. Fakat Cebele halkının bazı şikâyetleri buranın eski sahibi ve Trablus hâkimi İbn Ammar'ın gönderdiği kuvvetlere yenildi ve esir düştü. Buna rağmen Trablus'a getirilen Börî'ye İbn Ammar, çok iyi davrandığı gibi onu Dımaşk'a iade etti. Ayrıca Cebele'nin haçlılar eline düşme tehlikesine karşı buraya müdahale etmek zorunda kaldığını bir mektupla Tugtekin'e bildiren İbn Ammar, bu davranışıyla atabegden özür diliyordu. Dımaşk'da bilhassa babası Tugtekin'in sefere çıktığı sıralarda şehrin nâiplik vazifesi Börî'ye verilmekteydi. 1108 yılında ise Dımaşk atabegliği'ni temsilen elçi olarak Bağdat'a gitti ve Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın huzuruna çıktı. Bu ziyaret esnasında ona sefaret işlerinde tecrübeli bir kişi olan vezir Ebû Necm Hibetullah b. Muhammed b. Bedi yol gösterdi. 1110 yılında Atabeg Tugtekin Emir Gümüştegin'in itaatsiz davranışları sonunda idaresini onun elinden aldığı Baalbek'i oğlu Börî'ye ıkta etti. Baalbek gibi ehemmiyetli bir şehrin idarî, askerî ve malî işlerini yürüten Börî, haçlılara karşı da bir iki sefere çıktı. el-Habîs (Celdeli) kalesi içindeki bazı kişilerle anlaşarak burayı ele geçiren küçük bir gurup haçlıya yenilmesi ve Cebele'nin idaresinde gösterdiği başarısızlık, onun tecrübe sahibi olmasında belki de faydalı oldu. Çünkü Tugtekin'in ölümüyle atabegliği dört yıl kadar iyi bir şekilde idare eden Börî, babasının Sultan Tapar'dan aldığı bir menşur ile kendi soyunda sağladığı hâkimiyette tek vâris idi. Kendisinden sonra *Börîler* de denilen Dımaşk atabegliği onun zamanında bilhassa Batınîlerin tenkîli ile siyasî ve içtimaî huzura kavuştu.

Börî'nin başa geçtiği ilk yıllarda Suriye'de siyasî durum yeni gelişmeler göstermekteydi. 1127'de İmadeddin Zengi'nin Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un oğlu Alparslan'a atabeg tayin edilip Musul'a ve daha sonra da Haleb'e hâkim olmasıyla Dımaşk atabegliği kuzeyde yeni bir rakip ile karşılaştı. Bu sırada ise haçlılar, Suriye'de bütün Akdeniz sahillini ve limanları kendi denetimleri altına almışlardı. Böy-

lece haçlılar, Akdeniz yoluyla takviye aldıkları gibi, müslümanların deniz yoluyla ticaretini de önlemekte idiler. Halep, Hama, Hıms ve Dımaşk biraz iç kısımlarda kaldıklarından henüz müslümanların elinde idi. Dımaşk'dan Rahbe ve Rakka'ya uzanan iki yolun dışında bütün ticaret yolları kesilmişti. Bu iki yolun güvenliği de Bedevilerce sık sık ortadan kaldırılmaktaydı. Hıms, Musul atabegliğinin olduğu kadar Antakya prinkepsliği'nin de hücumları altında bulunmaktaydı. Arada Musul atabegliğinin bulunması Urfa kontluğunun atabegliğe direkt tesirini önlemesine rağmen, Urfa'dan Rakka ve hatta Habur'da Ra'sü'l-Ayn'e gönderilen birlikler Dımaşk'ın ticaret hayatını büyük ölçüde etkilemekteydi. Atabegliği güneyde çepe-çevre sarmış olan Kudüs krallığının gözü ise merkez Dımaşk üzerine dikilmişti. Ayrıca İmadeddin Zengi de Suriye'de İslâm birliğini kendi hâkimiyeti altına almak arzusunda idi. Böylece merkez Dımaşk iki ateş arasında kaldı. Müslümanların gönlü Kudüs'ün fethine, Kudüs'deki haçlılar ise Dımaşk'ın bir an evvel zaptedilmesini arzu ediyorlardı. Tugtekin'in ölümü ve yerine Böri'nin geçişi haçlılara bir harekât imkânı hazırladı. Fakat Dımaşk'dan önce ilk hedef civar yerler oldu. 1128 yılının Nisan ayında II. Baudouin, Askalan civarındaki müslümanlara alt bölgeyi tahrip etti. Yine aynı yıl Sayda civarında bir kale patrik tarafından kuşatıldı.

Haçlılar Dımaşk çevresinde faaliyetlerini sürdürürlerken Böri, bilhassa babası zamanında Dımaşk'a yerleşmiş Batınilerle uğraşmak zorunda kaldı. Çünkü Batıniler, haçlılar ile işbirliği yapmakta olup onların Dımaşk'ı kuşatmaları esnasında kapıları açacaklardı. Batınilerin bu hizmetine karşılık haçlılar da onlara Sur şehrini verecekierdi(1). Bu iki gurup arasında antlaşma tamamlanmış ve hatta 30 Ramazan 523 (13 Eylül 1129) Cuma günü harekete geçilmesi kararlaştırılmıştı. Dımaşk şahnesi Yusuf b. Firuz ve şehir reisi Muferrec İbnü'l-Hasan İbnü's-Sufi'nin destek olmasıyla Böri, büyük bir güç kazanmış ve Batınilerin haçlılarla yaptığı işbirliği ortaya çıkarılmıştı. Böyle bir durum karşısında hiç vakit kaybetmeyen Böri 4 Eylül Çarşamba günü iç kalede yaptığı toplantıda huzura çıkan Batıni taraftarı vezir el-Mezdegânî'yi emirlerin ve ileri gelen saray erkânının gözleri önünde öldürttü. Gövdesinden ayrılan vezirin başı, iç kaledeki Babü'l-Hadid'e asıldı. Vezirin öldürüldüğü haberi Dımaşk içinde süratle yayıldı. Bu sırada ele geçen bütün Batıniler öldürüldü. Bu tenkil hareketi akşama kadar sürdü. Ertesi gün başta karargâhları olmak üzere Dımaşk sokakları bu sapıklardan temizlendi. Bazı kaynaklar, öldürülen Batı-

(1) W. B. Stevenson, 127; M. Sobernhem, İslâm Ansiklopedisi, «Böri» maddesi.

nilerin sayısını altıbin ile yirmibin arasında vermektedirler(1). Dımaşk'da cereyan eden Batınî tenkilinin haberi Banyas'a ulaşınca, buradaki Batınî lideri İsmail, kendi durumunu tehlikede görmeye başladı ve sıranın Banyas'a gelme ihtimalini düşünerek, Banyas kalesini haçlılara terketti. Kendisi de birkaç adamıyla onlara sığındı.

Haçlılar, Batınî tenkiline rağmen Dımaşk'ı zaptetme fikrinden vazgeçmediler. Kudüs kralı, Trablus'dan Pons'un, Antakya'dan Bohemund'un ve Urfadan Joscelin'in yardımlarını da aldıktan sonra Banyas'dan Dımaşk'a doğru harekete geçti. Börî ise bir yandan teçhizat ve yiyecek toplarken bir yandan da Türkmen emirlerden yardım istedi. Her taraftan gelen(2) yardımcı kuvvetler, Dımaşk civarındaki kamplarda toplandılar. İbnü'l-Kalanisî, bu kuvvetlerin guruplara ayrılarak haçlılar üzerine gittiğini, onları hücuma teşvik ettiklerini, buna rağmen haçlılardan hiçbir karşı hareket görmeyince bunun sebebini araştırdıklarını ve neticede haçlı kuvvetlerinin büyük bir kısmının uzun bir kuşatmaya girişebilmeleri için yiyecek tedarik etmeye Havran'a gittiklerinin öğrenildiğini ve Tacü'l-Mülûk Börî'nin Dımaşk içinde beklenmedik bir tehlikeye karşı bıraktığı Türk asıllı askerlerini dahi vakit kaybetmeden haçlılar üzerine yolladığını belirtmekte, ayrıca Hama askerini de Emir Seyfüddevle Savar komutasında bu ana birliğe kattığını ilâve etmektedir(3).

Büyük bir çoğunluğu Türk asıllı olan(4) İslâm ordusu, Havran'dan dönmekte olan Guillaume de Bures komutasındaki bir haçlı kuvvetini kıstırmış ve ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Epey zayiat veren haçlılardan bir kısmı kaçarak canlarını zor kurtarabilmişlerdir. Bunların arasında Guillaume de bulunmaktaydı.

Bu galibiyet Dımaşk'da büyük sevinç yarattı ve çok miktarda savaş ağırlığı da ele geçti. Haçlı tarihçisi Villermus Tyrensis, haçlı kuvvetlerinin bir kolunun yenildiğini, geri kalan kuvvetlerin kış mevsiminin gelmesi dolayısıyla Dımaşk'ı kuşatmadan vazgeçtiklerini yazmaktadır(5).

Dımaşk atabegliğinin kuzey komşusu olan Musul atabegi Zengi de Antakya'daki haçlılar üzerine açtığı cihada Börî'nin yardım etmesini istedi. Bu şekilde çevre hâkimiyetlerden yardım istemek elbette

(1) İbnü'l-Kalanisi, 224-226; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 656-657

(2) İbnü'l-Esir, (el-Kâmil, X, 657) Türkmenlerden gelen yardımın sekizbin atlı olduğunu kaydetmektedir.

(3) İbnü'l-Kalanisî, 225-226

(4) Bu kuvvetler arasında sadece Murre b. Rebia adlı bir Arap emiri ve adamları bulunmaktadır.

(5) Villermus Tyrensis, II, 40-42

yeni değildi. Fakat Atabeg Zengi'nin bundaki maksadı, Dımaşk atabegliğini hile ile zayıf düşürmek sonra da hücuma geçmekti. Böri, başlangıçta Zengi'nin yardım isteğini endişe ile karşıladı. Fakat ondan kendi ülkesine ve askerlerine zarar gelmeyeceği üzerine yeminle garanti aldıktan sonra yardım göndermeye karar verdi. Emirlerinden Şemsü'l-Ümera el-Havâs komutasında beşyüz atlı ile birçok komutanlarını Dımaşk'dan yollayan Böri, aynı zamanda Hama'ya henüz yerleşmiş ve şehrin idaresi ile vazifelendirilmiş olan oğlu Bahaeddin Sevinç'e de haber yollayarak birlikleriyle Haleb'e gidip oradaki kuvvetlere katılmasını emretti. Atabeg Zengi, Haleb'e gelen Sevinç'i iyi bir şekilde karşıladı. Fakat üç gün sonra Zengi, hem Sevinç'i, hem de Dımaşk atabegliğinin göndermiş olduğu emir ve askerleri tutuklayıp Halep kalesine hapsetti. Bu şekilde bir hile ile Böri'yi zayıf düşüren Atabeg Zengi, vakit kaybetmeden Dımaşk atabegliği ülkesine girdi ve hiçbir güçlükle karşılaşmadan askersiz bulunan Hama'yı 24 Eylül 1130'da zaptetti(1).

Hama'nın zaptında askeri ile birlikte Zengi'ye yardım eden Hıms emiri Kırhan b. Karaca, Böri'ye ihanet etmiş ve Zengi'nin hizmetine girerek Hama'nın kendisine verilmesini istemişti. Zengi, Kırhan'ın bu isteğini kabul etti, hatta öğle namazında onun adını Hama emiri olarak ilân ettirdi. Fakat aynı günün akşamı Kırhan hapsedildi, yerine Zengi'nin hizmetine girmeyi kabul eden ve Dımaşk atabegliği emirlerinden olan Şemsü'l-Ümera el-Havâs tayin edildi. Kırhan sadece hapsedilmekle kalmayıp Zengi tarafından Hıms şehrini teslim etmeye de zorlandı. Askeri ile süratle Hıms önüne gelen Atabeg Zengi, buradan Kırhan'ın şehir içindeki oğlu ve komutanlarına bir mektup yazmasını istemişti. Mamafih mektubun baskı altında yazdırılmış olduğu anlaşılınca kapılar açılmamış, şehir içinde savunma hazırlıkları başlamıştır. Musul atabegi, Hıms'ı kırk gün kadar kuşattı. Şehre gelen her türlü yardım yolları kesildi. Fakat kış mevsiminin gelip çatması, muhasaranın kaldırılmasına sebep oldu. Zengi, Kasım 1130'da Haleb'e döndü. Haçlılar ile meşgul olduğundan Hıms'ın yardımına gelemeyen Böri, Musul atabegine müracaat ederek, oğlu Sevinç ile diğer esirleri serbest bırakmasını istedi. Zengi, kendisine ellibin dinar ödenirse, esirleri Dımaşk'a göndereceğini bildirdi.

İşte bu sıralarda Böri, Batınilerin saldırısına uğradı. Onların kendisinden intikam alacağını bilen Böri, bir sürü tedbirler almış, zırh giymiş etrafında devamlı en güvendiği adamları toplamıştı. Fakat Alamut'tan gönderilen iki İranlı Batınî fedaisi, Türk kıyafetinde as-

(1) İbnü'l-Esir, el-Atabekiye, 38; İbnü'l-Adim, Zübde, II, 245; İbnü'l-Adim, Bugye, VI, 208

ker olarak atabeglik ordusuna yazılmayı başarmışlardı. Uzun süre sabırla bekleyip, sonunda Böri'nin Horasanlı askerlerden kurduğu muhafız birliğine girmeye muvaffak olan bu iki Batınî, 7 Mayıs 1131 Perşembe günü bir fırsatını bularak Böri'yi hançerlediler. Batınî fedaileri hemen orada muhafızlar tarafından öldürüldüler. Böri ise boynundan ve kaburgasından aldığı ciddi yaralara rağmen ölmemiş, bir yıl kadar yaşamıştır.

Böri'nin bu rahatsızlığı sürerken, Irak'da Abbasi halifesi el-Müsterşid Billâh ile Hille'nin Arap emiri Dübeys b. Sadaka arasındaki anlaşmazlık, bütün şiddeti ile devam etmekte idi. Bu sırada Böri'nin azatlı kölesi Serhad valisi Fahrüddevle Gümüştegin öldü. Onun dul karısı Dübeys'e haber göndererek evlenme teklif etti. Dübeys, Irak yerine Suriye'de faaliyette bulunması ve kendisini sıkı bir şekilde takip eden halifeden böylece uzaklaşması sebebiyle evlenme teklifini memnuniyetle karşıladı. Ne var ki, Dübeys'e doğan şans fazla uzun sürmedi. Onun Suriye'de Serhad'a kadar uzanan yolları ve su kuyularını bilen bir rehberinin olmayışı, adamlarının yollarını şaşırmalarına sebep oldu. Dübeys'in susuzluktan perişan olan adamları sağa sola dağıldı. Kendisi ise Guta'nın doğusundaki Benû Kılat'da bir Bedevi kampına sığındı. İbnü'l-Kalanisî'ye göre; Böri, Dübeys'in Maktum köyü civarında olduğuna dair haber almıştır(1). Böri, almış olduğu bu haber üzerine Dübeys'i yakalamak üzere Dımaşk'dan bir süvari müfrezesi yolladı. Bu kuvvetler, Dübeys'i 6 Temmuz 1131 Pazartesi günü yakalayarak Böri'nin huzuruna getirdiler. Böri, Dübeys'e iyi davrandı ise de iç kaleye hapsetmeyi de ihmal etmedi. Ayrıca halife el-Müsterşid'e haber göndererek, yakalamış olduğu Dübeys'i ne yapması gerektiğini sordu. Halife, yollayacağı adamlara Dübeys'i teslim etmesini ve adamları gelinceye kadar onun kaçmasına imkân vermemesini bildirdi(2).

Musul atabegi İmadeddin Zengi; Dübeys'in, Böri'nin elinde esir olduğunu ve onu halifeye teslim edeceğini öğrenince, Böri'ye yollayıp, Dübeys'i kendisine teslim ettiği takdirde oğlu Sevinç ile diğer komutanları serbest bırakmayı, ayrıca ellibin dinar ödemeyi teklif etti. Daha önce halifeye söz vermiş olmasına rağmen, Zengi'nin reddedilemeyecek kadar cazip tekliflerle gelmesi, Böri'nin halifeye verdiği sözden dönmesine sebep oldu.

Atabeg Zengi ile arasındaki bu anlaşmada çok dikkatli davranan Böri, onun oğlu Sevinç ile diğer esirleri Kara'ya(3) göndermesini ve Dı-

(1) İbnü'l-Kalanisî, 230
(2) İbnü'l-Kalanisî, 230-231
(3) Dımaşk-Hıms yolu üzerinde, Nabad'ın kuzey kısmında bir kasaba.

maşk askerine teslim ettikten sonra Dübeys'in teslim edileceğini bildirdi. Zengi, Böri'nin teklifini kabul edince esirler yapılan anlaşma uyarınca değiştirildiler. Büyük bir korku içinde başına gelecekleri düşünen Dübeys'e Atabeg Zengi, (Selçuklu Sultanı Sencer'in emri ile olsa gerek) çok iyi davrandı, ona para ve silah vererek serbest bıraktı(1).

Bu arada halifelik kâtiplerinden Sedidüddevle İbnü'l-Anbâri ile Ebû Bişr el-Cezeri, halife el-Müsterşid Billah'ın elçileri olarak yanlarında bir miktar askerle birlikte Dımaşk'a doğru yola çıkmışlardı. Bu kafile yolda Böri'nin, Dübeys'i Zengi'ye teslim etmiş olduğu haberini almışlarsa da yollarına devamla Dımaşk'a geldiler.

Böri, Bağdat'tan gelen heyeti çok iyi karşıladı ve özürünü beyan etti. Heyet üyelerine çok miktarda hediyeler vererek tekrar Bağdat'a uğurladı. Heyet, er-Rahba yakınlarında Fırat nehrini geçerken Zengi'nin adamlarının hücumuna uğradı ve malları müsadere edilip kendileri bir müddet hapsedildikten sonra serbest bırakıldı(2).

Batınîlerin suikastinde ağır yaralar alan Böri, aldığı bu yaralardan kurtulamayacağını anlayınca, babası Tugtekin'in kendisini atabegliğe aday olarak gösterdiği zaman yapmış olduğu merasimin hemen hemen aynısını oğlu İsmail için 28 Mayıs 1131'de yaparak onu halefi ilân etti. Ancak bu hâdiseden sonra bir yıl kadar yaşayıp 6 Haziran 1132'de öldü(3).

(1) İbnü'l-Ezrak (164a) Zengi'nin, Dübeys'i Sultan Sencer'in emri ile serbest bırakmış olduğunu yazmaktadır. M.A. Köymen (Büyük Selçuklu İmparatorluğu, II. İmparatorluk Devri, 172-173) bu hususa geniş yer vermekte ve «Zengi'nin bu meseleye nüfuz mücadelesi mahiyeti verdiği, sultanın bir mümessili olan kendisinin şekilen sultan namına elinde bulundurduğu nüfuzun ne de olsa halifenin nüfuzundan üstün olduğunu ispat etmek istediği görülüyor» demektedir.

(2) Coşkun Alptekin, The Reign of Zangi, 54

(3) İbnü'l-Kalanisi, 239-241; İbn Hallikan (Vefayât, I, 274) 21 Recep Pazartesi günü demektedir ki, Pazartesi 7 Haziran'a gelmektedir.

3 — ŞEMSÜ'L-MÜLÛK İSMAİL (1132-1135)

Böri'nin yerine geçen oğlu İsmail, hâkimiyetinin ilk aylarında kardeşi Şemsüddevle Muhammed ile uğraşmak zorunda kaldı. Baalbek'in idaresi ile vazifelendirilmiş olan Muhammed, el-Lavba ve er-Râs kalelerine(1) müdahale ederek bu iki kaleyi kan dökmeksizin ele geçirmişti. İsmail kardeşinin bu davranışını kendi hâkimiyetine karşı gelme olduğunu bir mektupla bildirmiş ve kalelerin iadesini istemişti. Muhammed kardeşinin bu teklifini reddedince İsmail, Eylül 1132'de harekete geçerek her iki kaleye de yeniden hâkim oldu. Bununla da iktifa etmeyen İsmail, kardeşi Muhammed'i cezalandırmak maksadı ile Baalbek üzerine yürüdü. Muhammed'in kuvvetleri, İsmail'i Baalbek dışında karşıladılarsa da yapılan muharebeyi kaybettiler. Bir kısım askeri ile iç kaleye çekilen Muhammed fazla dayanamayıp eman ile teslim oldu. İsmail'e daima bağlı kalacağına dair söz verdikten sonra ağabeyi tarafından affedilerek yine Baalbek'te vali olarak bırakıldı.

İsmail'in hâkimiyetinin ilk yıllarından itibaren haçlılar, siyasî bir bunalım içine düştüler. Bunun sebebi ise haçlı liderlerinin peşpeşe ölümleriydi. Kudüs kralı II. Baudouin, II. Bohemund'un ölümünden sonra Antakya'da çıkan karışıklıkları düzeltip Kudüs'e döndükten kısa bir süre sonra öldü, yerine onun isteği üzerine damadı Fulk getirildi. Baudouin'in ölümünü, Urfa kontu I. Joscelin'in (1131) ölümü takip etti. Onun yerine de II. Joscelin tayin olundu. Bu ölümlerin yanısıra Antakya'da yeniden çıkan anlaşmazlıklar, Dımaşk hâkimi İsmail için değerlendirilmesi gereken iyi bir fırsat oldu. Muharrem ayının sonlarından Dımaşk'dan ordusu ile ayrılan İsmail 1 Safer 527 (11 Aralık 1132) pazar günü Banyas önüne geldi. Banyas, Ürdün vadisinin baş kısmında kurulmuş ve haçlılarca iyi tahkim edilmiş önemli bir kale idi. Kale Dımaşk atabegliği askerinin hücumuna ancak üç gün dayanabildi. İç kaleye çekilen bir kısım haçlı kuvvetleri ise çok geçmeden teslim olmak zorunda kaldılar. İsmail, kaleyi tahkim edip şehir valiliğine İbrahim b. Turgut'u tayin ettikten sonra Dımaşk'a döndü.

---

(1) Her iki kale de Baalbek'in kuzeyindeki Bika bölgesindedir.

Şemsü'l-Mülûk İsmail, Banyas'ı haçlıların elinden aldıktan sonra bir süre önce Dımaşk atabegliğine bağlı olan ancak Musul atabegi Zengi tarafından hile ile zaptedilen Hama üzerine gitmeye karar verdi. Hazırlıklarını çok gizli tutan İsmail, Atabeg Zengi'nin o sıralarda Abbasî halifesi el-Müsterşid Billah ile savaş hâlinde olmasından istifade ederek Ağustos 1133'de Hama'yı kuşattı. Ramazan bayramının birinci günü başlayan hücuma dayanan Hama kuvvetleri, ikinci günkü hücuma dayanamamış ve İsmail'in canlarını bağışlanması kaydıyla teslim olacaklarını bildirmişlerdi. İstekleri kabul olununca, Hama yeniden Dımaşk atabegliğine geçmiştir.

Gerek Banyas'ı gerekse Hama'yı geri alan İsmail'in hâkimiyeti pek uzun sürmedi. 1134 yılının Ocak ayı sonlarında çıktığı av esnasında adamlarından İlba adlı bir Türk muhafızın saldırısına uğradı. İlba'nın salladığı kılıç darbelerinden atı yaralanan İsmail, her nasılsa kaçıp kurtulmayı başardı. Peşine adamlar salınan İlba, çok geçmeden yakalanarak İsmail'in huzuruna getirildi. İsmail, İlba'ya neden kendisini öldürmek istediğini sorunca; «*Senin zulmünden halkı kurtarmak istedim*» demiş ve ayrıca bu suikastin tertiplenmesinde yalnız olmadığını belirterek bazı kişilerin adlarını da vermişti. Bunun üzerine İsmail, gerek İlba'yı ve gerekse İlba'nın adını verdiği kişileri hemen öldürttü. Halk hiç bir araştırma yapmadan, sadece bir suikastçının lafı ile suçsuz olduklarına inandıkları kişilerin öldürülmesini hiç hoş karşılamadı. İsmail bununla da iktifa etmeyerek şüphelendiği kardeşi Sevinç'i kapattığı hücrede aç bırakarak ölümüne sebeb oldu(1). İsmail'in bu tür tutarsız hareketlerinden çekinen Dımaşk şahnesi Yusuf b. Firuz, ıkta bölgesi olan Tedmur'a kaçtı. Yusuf'un Tedmur'a gitmesi İsmail'i daha da endişelendirdi. Her an öldürüleceği korkusunu yaşamaya başlayan İsmail, Musul atabegi Zengi'ye gizlice bir mektup yazarak Dımaşk'ı ufak bir kale karışıklığında ona teslim edeceğini bildirdi. İsmail'in bu gizli planı duyuldu. Bütün saray erkânı ve komutanlar arasında huzursuzluk arttı. Netîcede durumun vehameti İsmail'in annesi Safvetülmülk Hatun'a anlatıldı. Akıllı ve yerinde kararlar almasını iyi bilen bu hatun, zaten oğlu İsmail'in diğer oğlu Sevinç'i öldürmesini unutmamış, ayrıca İsmail'in herkes tarafından terkedilmiş olduğunu, sonunda nasıl olsa emirlerin İsmail'i bertaraf edeceğini, böyle bir yolun hanedanın diğer mensuplarına da sirayet edeceğini düşünerek, oğlunun öldürülmesine karar verdi. Bunun üzerine Şemsü'l-Mülûk İsmail, annesinin muhafızları tarafından 14 Rebîülâhir 529 (30 Ocak 1135)'da öldürüldü ve yerine kardeşi Şihabeddin Mahmud getirildi.

(1) İbnü'l-Kalanisî, 241

4 — ŞİHABEDDİN MAHMUD (1135-1139)

Şemsü'l-Mülûk İsmail'in öldürülmesinden sonra başa geçen Mahmud, ilk iş olarak Musul Atabegi Zengi ile temaslara geçti ve ona bir mektup yolladı. İsmail'in mektubunu alan Zengi, kargaşa içinde bulunan Dımaşk'ı bir an önce atabegliğine katmak üzere yola dahi çıkmış idi. Zengi, öncü olarak Şihabeddin Mahmud'a elçiler yollayarak Dımaşk'ı kendisine teslim etmesini istedi. Mahmud, gelen elçileri çok iyi karşıladı. Onlara, bütün bu olanlardan kardeşi İsmail'in sorumlu olduğunu belirterek, Atabeg Zengi'nin planından vazgeçmesinin doğru olacağını söyledi. Buna rağmen Atabeg Zengi yoluna devamla 1135 yılının Şubat ayı ortalarında Dımaşk önlerine gelip önce Azra ile Kusayr arasında, daha sonra da el-Akaba el-Kıbliye'de karargâhını kurdu. Atabeg Zengi'nin gelişi Dımaşk halkını büyük bir telaşa düşürdü. Şihabeddin Mahmud şehrin müdafaası vazifesini emir Şucâüddevle Bazvaç ile emir Muînüddevle Üner'e verdi. Dımaşk kuvvetleri ile Musul askeri arasında şehir surları önünde çatışmalar oldu. Fakat bu tip küçük çatışmalardan bir netice alınması imkânsızdı.

Atabeg Zengi, belki de şehir içinde beliren korku ve Dımaşk askeri arasında çıkacak anlaşmazlıklar neticesinde, şehrin düşmesini beklemekteydi. Ancak Mahmud'un duruma kısa süre içinde hâkim olması, Zengi'ye beklediği fırsatı vermedi ve neticede Zengi, Mahmud'un bizzat karargâhına gelerek atabegi bulunduğu Melik Alparslan b. Mahmud'a bağlılığını arzetmesini istedi. Zengi'nin bu teklifi Dımaşk devlet erkânınca tartışıldı ve sonunda Mahmud'un gitmesinin mahzurlu olabileceği düşüncesine varılarak yerine kardeşi Behramşah'ın gönderilmesi kararlaştırıldı. Behramşah Atabeg Zengi'nin karargâhına hediyeler ile birlikte geldi. Melik Alparslan'a Dımaşk atabegliğinin bağlılığını arzetti. Bu sıralarda Abbasi halifesi el-Müsterşid Billah'ın elçisi olarak gelen Bişr b. Kerim, halifenin atabegden Irak Selçuklu Sultanı Mesud'a karşı yardımını istedi. Zengi, yanındaki Melik Alparslan'ı Mesud'un yerine sultan yapmak istediğinden halifenin istediğini kabul etti ve halifenin elçisi Bişr ile kendi elçisi Bahaeddin Şehrizorî'yi Dımaşk'a yollayarak Melik Alparslan'ın adının hutbede okunmasını istedi. Neticede Alparslan'ın adı, 28 Cemaziyelevvel 529 (15 Mart 1135

Cuma) günü hutbede okundu. Ancak Atabeg Zengi'nin Dımaşk önlerinden ayrılmasıyla Alparslan'ın adı bir daha hutbede okunmadı(1).

Musul atabegi Zengi'nin Dımaşk önünden çekilip gitmesinden dokuz ay kadar sonra Hıms'ı Kırhan b. Karaca'nın oğulları adına müstakil olarak idare eden Humartaş, şehri Şihabeddin Mahmud'a teslim etmek istedi. Buna sebep de Atabeg Zengi'nin Hıms'ı zaptetmek istemesi ve şehrin Zengi'ye karşı savunma kuvvetinden mahrum olmasıydı. Bu maksatla Hıms'dan Dımaşk'a gelen elçiler, Mahmud'un Hıms şehrini teslim almasına karşılık kendilerine neresi uygun görülürse oranın verilmesini istediler. Yapılan görüşmeler sonunda, Hıms şehrine karşılık Tedmur'un Humartaş'a verilmesi kararlaştırıldı. Tedmur'un ıktasına sahip olan Yusuf b. Firuz, Hıms'ın idaresine Emir Üner ise nâipliğine getirildi.

Musul atabegi Zengi'nin bütün Suriye'yi kendi hükmü altına alma düşüncesi ve bunun için de daimi bir faaliyet içerisinde olması Dımaşk atabegliğini haklı olarak endişeye sevketmekteydi. Bu bakımdan Atabeg Zengi ile dostane ilişkiler kurmak niyetinde olan Mahmud, Zengi'nin annesi Safvetülmülk Zümürrüd Hatun ile evlenme isteğini, şartlarıyla kabul etmek zorunda kaldı. Zengi, teklifinde gelinin çeyizi olarak Hıms şehrini istemekte, karşılığında kızıyla evlendireceği Mahmud'a ise Barin'i vermekteydi. Teklifi kabul edilince de Hıms surları önünde karargâhını kuran Zengi, gelini burada karşıladı. Bağdat ve Mısır halifelerinin elçilerinin yanısıra Suriye seferine çıkmış olan Bizans imparatorunun bir elçisi de düğün tebrikleri için Zengi'nin kampına geldiler. Uzun zaman ele geçiremediği Hıms'a kolay bir yoldan sahip olan Atabeg Zengi, Zümürrüd hatun vasıtasıyla Dımaşk'ı da elde edeceğini hesaplamaktaydı. Fakat bu düşünce ile Dımaşk'da giriştiği propaganda aleyhine dönüştü ve Zengi yeniden Dımaşk'ı teslime zorlamak için hazırlıklara girişti. Ancak Bizans İmparatorunun Suriye'ye gelmesi onu bu planını tatbikten bir süre alıkoydu. 1138 yılının Mart ayı sonlarında ordusu ile Antakya'ya gelen İmparator II. Juhannes, yanındaki haçlı ordusu ile birlikte ilk olarak Haleb'in 35 km. kadar kuzey doğusundaki Buzaa üzerine yürüdü. Altı günlük bir kuşatmadan sonra düşen (9 Nisan 1138) Buzaa'nın halkı kılıçtan geçirildi.

Hayatta kalan dörtyüz kadar Buzaalı hristiyan olmaya zorlandı. İmparatorun haçlılar ile birlikte harekete geçmiş olması Atabeg Zengi'yi epey endişelendirdi. Zengi pek yakın münasebetler içinde olmamasına rağmen, Irak Selçuklu Sultanı Mesud'dan yardım istemek zorunda kaldı. Kendisi ise Haleb'e gelerek şehri muhtemel bir muhasa-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 21-22; İbnü'l-Adîm, Zübde, II, 257-259

raya karşı hazırladı. Nitekim Zengi'nin şehre gelişinden altı gün sonra Halep, Bizans ve Haçlı kuvvetlerince kuşatıldı. Fakat Atabeg Zengi'nin Haleb'e geldiğini öğrenen imparator, üç gün evvel başlattığı kuşatmayı zaman kaybetmemek için kaldırmak zorunda kaldı. Halep'ten ayrılan imparator II. Juhannes 9 Şaban (21 Nisan)'da el-Aşârib'i, takiben de Maarra ve Kefertab'ı aldı. Güç durumda kalan Atabeg Zengi'nin yardımına Artuklu emiri Davud komutasında Türkmenlerden oluşan büyük bir kuvvet geldi(1). Ayrıca Zengi'nin Dımaşk atabegliği üzerindeki emellerini bilmesine rağmen, Şihabeddin Mahmud da bir miktar askerini atabege yardıma yolladı. İmparator II. Juhannes, Kefertab'dan sonra Şeyzer'e geldi. Şeyzer bir şehir devleti hâlinde bağımsız olarak Ebu'l-Asakir Sultan İbn Ali adlı bir Arap emirinin hâkimiyeti altında idi. Şehrin iç kalesi dik kayalar üzerine kurulmuş olduğundan varoşların düşmesine rağmen Şeyzer, 24 gün Bizans-Haçlı ordusunun yoğun taarruzlarına dayandı. Nihayet Şeyzer Kalesi önünde daha fazla zaman kaybetmek istemeyen imparator, muhasarayı kaldırarak Antakya'ya oradan da Çukurova'ya döndü. Zaptettiği yerleri ise beş-altı ay kadar sonra (Buzaa 27 Eylül, el-Aşârib 10 Ekim'de) Atabeg Zengi tarafından geri alındı. Böylece Bizans İmparatoru II. Juhannes, Suriye seferinden bir netice elde edemedi.

Bizans ordusunun Suriye'den çekilmesinden kısa bir süre sonra Dımaşk atabegliği kuvvetleri emir Bazvac'ın komutasında 1138 yılının Ocak ayının sonlarında haçlılar üzerine bir sefere çıktı. Kaynaklarda bu sefer hakkında mâlumat olmamasına rağmen İbnü'l-Kalanisî, Emir Bazvac'ın sefer dönüşü Dımaşk şehrine Şihabeddin Mahmud'un izniyle girdiğini kaydetmektedir(2). Bu kayıttan anlaşılan, bir zamanlar yaptığı büyük hizmetlerle Şihabeddin Mahmud'un itimadını kazanan Emir Bazvac'ın gözden düşmüş olmasıdır. Ayrıca emirin gururlanarak kendi başına buyruk olması Mahmud'u endişelendirmiş, neticede Emir Bazvaç, 18 Nisan 1138 günü huzura alındığında muhafızlar tarafından öldürülmüştür. Onun yerine sipehsalarlığa Muineddin Üner getirilmiştir.

Şihabeddin Mahmud, 23 Haziran 1139 günü kendi hizmetkârlarından Alpkuş, Yusuf ve Harkâvî adlarındaki kişiler tarafından gece uyurken öldürüldü. Kaynakların bu ölüm hadisesini, hiçbir sebep göstermeden vermesine rağmen, Mahmud'un öldürülmesinin bir tertip olduğu kuvvetle muhtemeldir. Daha sonra gelişen hâdiselere bakıldığında ölümü en çok kardeşi Muhammed ile Üner'e yaramıştır. Üner vezirlik makamına getirildiği gibi hâkimiyeti ele geçiren Muhammed'in annesi ile de evlenmiştir.

(1) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, XI, 58
(2) İbnü'l-Kalanisi, 264

5 — CEMALEDDİN MUHAMMED (1139-1140)

Şihabeddin Mahmud'un öldürülmesi ile atabegliğin kuvvetli emiri Muineddin Üner, Mahmud'un yerine geçmesi için Baalbek'deki kardeşi Cemaleddin Muhammed'e mektup yazarak acele Dımaşk'a gelmesini bildirdi. Mektubu alan Muhammed Dımaşk'a geldi ve iç kaledeki saraya gidip kardeşinden boşalan tahta oturdu.

Oğlu Mahmud'un öldürülmesine ve yerine üvey oğlu Muhammed'in geçmesine çok üzülen Safvetülmülk Zümürrüd Hatun, Musul atabegi Zengi'ye mektup yazarak bir an önce Dımaşk'a gelip şehri almasını istedi. Bu durumu değerlendiren Atabeg Zengi, Ağustos 1139'da harekete geçerek önce Baalbek'i kuşattı. Baalbek uzun bir kuşatmaya dayanabilecek bir şekilde techiz edilmişti. Fakat Musul ordusunun gece gündüz mancınıklarla şehri dövmesi müdafilerin mukavemetini kırdı ve şehir kapısı 10 Ekim 1139'da Musul atabegine açıldı. Buna rağmen iç kale teslim olmadı. İbnü'l-Kalanisi iç kaleyi savunanların çok cesaretli Türkler olduğunu yazmaktadır(1). Kırk kişi kadar olan bu birlik, gelebilecek bir yardım ümidi olmayınca, hayatlarının bağışlanması kaydıyla, on gün kadar direndikten sonra teslim olmayı kabul ettiler. Zengi, ancak bunlara söz verdikten sonra 20 Ekim 1139'da iç kaleyi teslim aldı. Fakat verdiği sözü tutmadı ve kaçmayı başaran biriki kişi dışında bütün bu muhafızları öldürttü(2).

Baalbek'in zaptından sonra Musul atabegi Zengi, Dımaşk önlerine geldi. Kasım 1139'da Bikâ bölgesine gelen Zengi, elçisi Kadı Kemaleddin Şehrizori'yi Cemaleddin Muhammed'e göndererek Dımaşk'ın kendisine teslimi hâlinde bölgesinde istediği yeri vereceğini ve her türlü şartlarını kabul edeceğini bildirdi. Teklifinin reddedilmesi üzerine Zengi, Bikâ'dan hareketle Harman'ın kuzeyindeki dağları geçerek, Dımaşk'ın 7-9 km. güneybatısındaki Dârâ'ya gelerek karargâhını kurdu.

İki taraf arasında 21 Aralık'ta Musalla yakınlarında şiddetli bir muharebe oldu. Mağlup olan Dımaşk atabegliği askerleri güçlükle Dımaşk surları içine kaçabildiler. Atabeg Zengi bu galibiyetten sonra

(1) İbnü'l-Kalanisi, 270

(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 73; İbnü'l-Esir, Atabekiye, 58-59; İbnü'l-Adim, Zübde II, 273

Dımaşk surları içine sığınıp müdafaaya hazırlanan Muhammed'e teklifini tekrarladı. Hattâ Zengi; Hıms, Baalbek veya istediği başka bir yeri daha verebileceğini bildirdi. Muhammed'in şartları görüşmeye taraftar olmasına rağmen komutanlar teslim olmayı kabul etmediler ve Muhammed savunmaya devam etmeye mecbur kaldı. Bu arada Zengi, Kadı Kemaleddin Şehrizori aracılığıyla şehir içine yolladığı casuslar vasıtası ile bir çok taraftar temin etti. Bunlar önceden tesbit edilecek bir zamanda kale kapılarını açacaklar, Musul askeri de böylece şehre girecekti. Bu anlaşmadan habersiz olan emirler, bütün güçleri ile savunma tedbirlerini alırken halk da askere yardımcı olmaya çalışıyordu. Dımaşk içindeki her şeyden haberi olan Musul atabeginin şehir kapısı içeriden açılıp askerler şehre girse dahi, Dımaşk'ın dar sokaklarında çarpışmaların devam edeceğini, bu hususun ise kendi aleyhine olacağını düşünen Zengi, kuşatmayı kaldırmayı uygun buldu.

Atabeg Zengi'nin Dımaşk önlerinden çekilmesinden hemen sonra Cemaleddin Muhammed bir hastalığa yakalanmış ve 8 Şaban 534 (29 Mart 1140) Cuma günü ölmüştür(1).

(1) Bkz. Coşkun Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, 125

6 — MÜCİRÜDDİN ABAK (1140-1154)

Cemaleddin Muhammed'in ölümü üzerine yerine oğlu Abak geçti. Bu sırada vezir olan Muineddin Üner, atabegliğin bütün gücünü elinde toplamıştı. Abak'ın, kendi başına yapacağı bir iş ve alabileceği herhangi bir karar hemen hemen yoktu. Üstelik onun hâkimiyeti sırasında da gerek Musul atabegliği ve gerekse haçlılar ile olan siyasî münasebetler yeni gelişmeler göstermekteydi. Esasında Vezir Üner, devlet işlerinde tecrübe sahibi, akıllı ve aynı zamanda iyi bir komutandı. Nitekim onun bu vasıfları sayesinde Abak'ın hâkimiyeti uzun süreli oldu.

Abak'ın başa geçmesi Musul Atabegi Zengi'ye yeni ümitler verdi. Zengi, emirler arasında bir ihtilâfın olabilme ihtimali ile bir kere daha Dımaşk önlerine geldi. Zengi'nin Dımaşk'ı ele geçirme kararlılığı karşısında güç durumda kalan Abak, Vezir Üner'in teklifi ile haçlılarla anlaşmak zorunda kaldı. Bu maksatla da Üsame b. Munkız'ı, Kudüs kralı Fulk'a elçi olarak göndererek, Dımaşk'ı korumaları hâlinde her ay yirmibin dinar ödemeyi ve Zengi'nin valisi İbrahim b. Turgut'un elinden Banyas'ı alırsa burayı da kendisine vereceğini vaat etti. Atabeg Zengi'nin Dımaşk'ı ele geçirmesi, Kudüs krallığı için de bir tehlike arz ettiğinden Kral Fulk, Abak'ın bu teklifini kabul ederek sözkonusu paranın hemen gönderilmesini ve bir kısım rehinelerin herhangi bir ihaneti önlemek üzere Kudüs'e teslimini istedi. Kral Fulk, isteği yerine getirilince ordusundan bir birliği Dımaşk'a yolladı ve diğer Haçlı liderlerine de haber göndererek Musul atabegliğine karşı taarruza geçmelerini istedi. Abak'ın, Kral Fulk ile bir anlaşmaya vardığını öğrenen Zengi, Dımaşk yakınındaki Dârâ'da kurmuş olduğu karargâhını Havran'a nakletti ve burada haçlıları muharebeye davet eder haliyle bir ay kadar bekledi.

Haçlılardan bir tepki görmeyen Zengi, Dımaşk'ın kuzeyindeki Azra'ya geldi. Bölgedeki çiftliklerde epey hasar yapan Musul askeri üzerine, ne haçlılar ne de Dımaşk atabegliği kuvvetleri gelebildi. Atabeg Zengi, Dımaşk üzerine taarruzdan ziyade muharebeyi açık bir arazide yapmak niyetindeydi. Buna, karşı tarafın yanaşmaması üzerine Atabeg Zengi, beklemekten usanarak Hama'ya döndü. Zengi'nin bölgeden çekilmesi ile harekete geçen müttefik kuvvetler, Musul ata-

begliğine bağlı Banyas kalesini muhasara altına aldılar. Atabeg Zengi'den yardım alamayan şehir teslim olmak zorunda kaldı. Abak, Kral Fulk ile daha önce yapmış olduğu antlaşmaya uyarak Banyas'ı haçlılara terketti. Kral Fulk, buranın idaresini Rainer'e verdi(1).

Banyas'ın Abak ile Kral Fulk tarafından zaptedilmesine büyük bir tepki gösteren Zengi, bir kısım Türkmenleri Baalbek'e yerleştirdikten ve buranın idaresini Necmeddin Eyyub'a vermesinden sonra bütün kızgınlığı ile yeniden Dımaşk önlerine geldi. 22 Haziran 1140 Cumartesi günü sabahın erken saatlerinden itibaren taarruza geçen Musul Atabegliği ordusu, şehir içinde büyük panik yarattı. Bu âni taarruza hazırlıklı olmadıkları görülen Dımaşk atabegliği ordusu, bir yandan müdafaa tedbirleri alırken bir yandan da yiyecek ikmali yapmak üzere hurûc hareketinde bulundular. Surlar dışına çıkan Dımaşk askeri ile Musul askeri arasmda küçük çapta da olsa birkaç çatışma çıktı. Erzaksız bir şekilde savunmalarının imkânsız olduğunu gören Abak, İbnü'l-Adîm'e(2) göre, Musul Atabegi Zengi'nin yüksek hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı ve adını Dımaşk'da hutbede okutmayı kabul etti. Ancak bundan sonra Atabeg Zengi, Dımaşk muhasarasını kaldırdı.

Musul'a dönen Atabeg Zengi, 1140 yılından itibaren Yukarı Fırat bölgesine dikkatini çevirmiş, bilhassa Artukoğulları ile meşgul olmuştu. Mardin civarında hâkimiyetini genişleten Zengi, Urfa'yı Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un görüşünü de aldıktan sonra kuşattı ve elli yıla yakın bir zaman haçlıların hâkimiyetinde kalmış olan bu şehri II. Joscelin'in elinden alarak buradaki haçlı kontluğuna son verdi. Urfa'ya komutanlarından Ali Küçük b. Begtekin'i vali olarak tayin eden Atabeg Zengi, Seruc'u da fethettikten sonra Joscelin'in elinde kalan son yer olan el-Bira'yı kuşattı. Fakat Musul'da çıkan bir isyan sonunda Haleb'e dönmek zorunda kaldı. İsyanı bastıran Zengi, Fırat nehrinin sol kıyısında Şiffîn'in karşısında ehemmiyetli bir mevki olan Caber kalesini kuşattı. Burası, Ukaylîler'den İzzeddin Ali b. Salim'in elindeydi ve bu kişi Musul atabeginin hâkimiyetini tanımak istemiyordu. Kalenin, karadan tamamen kuşatılmış, ikmal yolları kesilmiş bir hâlde teslim olması beklenirken, Zengi kendi hizmetkârları tarafmdan 14 Eylül 1146 gecesi uykuda iken öldürüldü. Katillerin elebaşılarından olan Frank asıllı Yarınkuş adlı köle, Caber kalesine kaçmayı başardı ve atabegin öldürüldüğü haberini kaledekilere ulaştırdı. Bu durumda muhasaranın devamına imkân kalmadığından Musul ordusu kendi

(1) İbnü'l-Kalanisi, 271-272; Villermus Tyrensis, II, 105-112
(2) İbnü'l-Adim, **Zübde**, II, 274

üslerine çekildi. Atabeg Zengi'nin oğullarından Seyfeddin Gazi, merkez Musul olmak üzere Fırat nehrinin doğu kısmına, Nureddin Mahmud ise merkez Halep olmak üzere nehrin batı kısmına hâkim oldular.

Atabeg İmadeddin Zengi'nin öldürüldüğü haberi Dımaşk'a ulaşınca Vezir Üner, fırsattan istifade ile Baalbek'i ele geçirmek için yola çıktı. Zengi'nin emirlerinden olan Necmeddin Eyyub, birkaç günlük kuşatmadan sonra su azlığını bahane ederek şehri Üner'e teslim etti (Ekim 1146). Atabeg Zengi'nin ölümünden sonra endişeye düşen Hıms ve Hama emirleri, Üner ile dostça geçinmeyi tercih ettiler. Hattâ Haleb'in yeni hâkimi Nureddin Mahmud dahi Dımaşk atabegliği ile ittifak yapmayı ve Üner'in kızı ile evlenmeyi siyasetine uygun buldu.

Nureddin Mahmud'dan bir tehlike gelmeyeceğini anlayan Üner, Havran'a gelerek buradaki Serhad kalesini muhasara etti. Serhad, Eminüddevle Gümüş Tegin el-Atabeki'nin memluklarından Altuntaş'ın hâkimiyeti altında idi. Altuntaş, İbnü'l-Kalanisi'ye göre, Dımaşk'ı dostu olan haçlıların yardımı ile zaptedeceğini düşünmekteydi(1). Haçlılar, Serhad'ın yardımına gelmemekle birlikte, Üner'e bir mektup yollayarak ondan muhasarayı kaldırmasını istediler. Üner durumu Kral Fulk'a bildirdi. Fakat ondan müspet bir cevap alamadı. Böylece, Dımaşk atabegliği ile haçlılar arasındaki ittifak bozuldu. Haçlıların müdahale edebileceğini düşünen Üner, damadı Nureddin'den yardım istedi. Nureddin vakit kaybetmeden ordusu ile Serhad'a geldi. Serhad emiri Altuntaş, birkaç gün müsade isteyerek şehri teslim edeceğini bildirdi. Esasında Altuntaş, vakit kazanmak istiyor ve haçlıların yardıma gelmesini bekliyordu. Nitekim bu günlerde haçlı ordusunun Busra'ya doğru ilerlediği haberi geldi. Serhad kuşatmasını bırakarak Busra'ya hareket eden birleşik kuvvetler, buraya haçlılardan önce vardılar. Haçlıların ilerleyecekleri yollara çeşitli engeller koyarak onları iyice yıprattıktan sonra geri püskürttüler. Busra, haçlı ordusunun mağlubiyeti üzerine teslim oldu. Dımaşk-Halep kuvvetleri, Busra'dan tekrar Serhad'a geldiler. Serhad emiri Altuntaş direnmenin imkânsızlığı karşısında ve kendisine bir ıkta verilmesi üzerine teslim oldu (Haziran 1147).

Urfa'nın Türkler'in eline geçmesi, Avrupa'da büyük akislere sebep oldu. Papa III. Eugenius, Fransız kralı VII. Louis'ye ve şövalyelere haberler göndererek onları yeni bir haçlı seferine teşvik etti. 1146 yılının ilkbaharında Saint-Bernad de Clairvaux, papa tarafından vaazlar yoluyla ikinci haçlı seferine taraftar bulmakla vazifelendirildi. Bu

(1) İbnü'l-Kalanisi, 279

din adamlarının araya girmesi ile Kral VII. Louis ile İmparatör III. Conrad, yeni bir haçlı seferine katılmayı kabul ettiler.

Fransız ve Alman haçlı orduları, Bizans İmparatorluğu içinden geçen eski kara yolunu tercih ettiler. İlk harekete geçen ve İstanbul'a varan Almanlar oldu. Alman ordusu Türkiye Selçuklu ordusunun muhtelif yerlerde taarruzuna uğrayarak epey yıprandılar. Arkadan gelen Fransız ordusu Almanlara nazaran daha şanslı idiler. Neticede Antalya'ya güçlükle ulaşan haçlılar, buradan kiraladıkları gemiler ile Doğu Akdeniz kıyısına vardılar.

1148 yılının Nisan ayı ortalarında İmparator III. Conrad, Akka limanına vardı. Yine deniz yolu ile gelen diğer haçlı birlikleri de Kudüs krallığı topraklarmdan karaya çıktılar. Haçlıları düşündüren iki ana husus vardı: Bunlardan biri, Kuzey Suriye'de hâkimiyetini artıran Nureddin Mahmud üzerine yürümek, diğeri ise Dımaşk'ı zaptetmekti. Birinci fikri Antakya Prinkepsi Raimond destekliyordu. Ona göre, zaten Urfa'nın Türklerin eline geçmesi ile Kuzey Suriye'de haçlı gücü kırılmıştı. Urfa'nın geri alınması ise Nureddin Mahmud'un ağır bir yenilgiye uğratılması ile mümkündü. İkinci fikir ise Kudüs krallığı tarafından destekleniyordu. Buna göre, eğer Dımaşk alınırsa Kudüs krallığı önemli bir merkez elde etmiş olacak ve krallığın gücü artacaktı. Gerek Antakya Prinkepsi Raimond ve gerekse Kudüs krallığının idaresini elinde bulunduran Kraliçe Melisende kendi menfaatleri peşinde idiler. Esasında haçlılarla sulh içinde bulunmak gayretinde olan Dımaşk atabegliğine yapılacak bir sefer hâlinde Muînüddin Abak'ın Nureddin'den yardım istemesi gayet tabii idi. Böyle bir durumda ise Suriye'de haçlılara karşı bir İslâm birliği meydana getirilmiş olacaktı. Meseleye hangi yönüyle bakılırsa bakılsın, Nureddin Mahmud ile savaş kaçınılmazdı. Bu bakımdan bir taraftan Nureddin Mahmud üzerine yürünürken, diğer taraftan da Dımaşk'a hücum edilmesine karar verildi.

Harekete geçen haçlılara karşı Muîneddin Üner, şehir surlarının zayıf olan yerlerini takviye ettiriyor, haçlıların geliş yolları üzerindeki kuyuları kapatıyor ve yiyecek ikmali yapabilecek yolları kestiriyordu. İbnü'l-Kalanisî; haçlı ordusunun ellibin kişi olduğunu ve yanlarında çok miktarda yük ve hayvan getirdiklerini yazmaktadır(1). Haçlı ordusu önce Menâzilü'l-Asâkir denen yere geldilerse de buradaki su kuyularının kapatılmış olması sebebiyle Mizza'ya(2) geçtiler. Burada Dımaşk atabegliğine ait bazı birlikler üzerinde üstünlük sağlayan

(1) İbnü'l-Kalanisî, 298

(2) Dımaşk'ın güneydoğusunda bir kasaba.

haçlılar, bölgedeki su kuyularını da elde ederek Dımaşk şehrini güneybatı istikametinden kuşatmaya başladılar.

Dımaşk atabegi Abak ve onun adına her işi düzenleyen Vezir Üner, başta Nureddin Mahmud ve kardeşi Musul atabegi Seyfeddin Gazi olmak üzere bölgedeki bütün emirlerden yardım istedi. Seyfeddin Gazi, Nureddin Mahmud ile birlikte Abak'a yardıma geleceğini, ancak Dımaşk civarında uğranabilecek bir mağlubiyet karşısında, kalan askeriyle Dımaşk'a çekilebilmek için şehrin geçici olarak kendi adamlarına terk edilmesini istedi. Abak'ın Seyfeddin Gazi'ye bu kadar güvenmesi beklenmezdi. Fakat vezir Üner bu durumu, koz olarak kullanarak haçlılara, eğer çekilip gitmezlerse şehri Seyfeddin Gazi'ye teslim edeceklerini, bu durumun ise haçlılar aleyhine olacağını bildirdi.

Latin tarihçilerden Villermus Tyrensis, Muinüddin Üner'in bazı haçlı liderlerine büyük miktarda rüşvet verdiğini, buna karşılık da onların haçlı karargâhının yerini değiştirerek kuşatmayı çıkmaza soktuklarını yazmaktadır(1). İbnü'l-Kalanisi'nin hiç bahsetmediği bu husus, K.V. Zettersteen'in belirttiği üzere(2), verilen rüşvet doğulu haçlı liderleri üzerinde tesirini göstermiş ve bunlar 26-27 Temmuz gecesi toplanan harp meclisinde karargâhın Dımaşk'ın doğusunda kurulmasını sağlamışlardır. Dımaşk'ın doğu kısmı bir bakıma hücuma elverişli gibi görünüyor ise de burasının ormanla kaplı olması taarruz gücünü çok azaltmış idi. İmparator Conrad aldatıldığını anlamış, ancak yeniden karargâhının yerini değiştirmek için vakit kaybetmek istemediğinden muhasarayı kaldırmayı tercih etmiştir.

Dımaşk kuşatmasını kaldıran haçlılar, büyük bir hayal kırıklığı içinde dönüş hazırlıklarına giriştiler. Hele Suriye ve Filistin'de yerleşmiş şövalyelerin kendilerini desteklemedikleri, hattâ yanıltmaları onları hayli üzdü. Esasında uzun zaman doğuda mücadele ederek kendilerine hâkimiyetler tesis etmiş olan bir kısım haçlı liderleri, bütün güçlerini İmparator Conrad ile Kral Louis'nin muzafferiyeti için harcamaktan çekinmişler, hattâ aralarında doğan kıskançlık, İslâma karşı onların bir araya gelmelerini engellemişti. İmparator Conrad, 1148 yılının Eylül ayından evvel yurduna döndü. Fransa kralı Louis ise Noel'i Kudüs'te geçirmek üzere Filistin'de kaldı. Böylece yeni gelen haçlı ordusunun Suriye İslâm toprakları üzerindeki tehlikesi ortadan kalktığı gibi müslümanlara güven ve yeni ümitler geldi.

Dımaşk kuşatmasının kaldırılmasından hemen sonra Nureddin Mahmud ve Muineddin Üner, Baalbek'de buluştular ve beraberce haç-

(1) Villermus Tyrensis, II, 190
(2) K.V. Zettersteen, İslâm Ansiklopedisi, «Nure'd-Dîn» maddesi.

lılara karşı harekete geçmeye karar verdiler. Nureddin Mahmud ve Üner'in, İmparator Conrad ile Kral Louis'nin dönüş hazırlıkları ile uğraştıklarından (böylece II. haçlı seferinin fiyasko ile sona ermiş olduğundan) belki de henüz haberleri yoktu. Baalbek'deki bu görüşme sonunda, Trablus kontu II. Raimond, Muineddin Üner'in yanına geldi ve ondan yardım istedi. Bunun sebebi Toulouse kontu Alfonse öldükten sonra, oğlu Bertrand'ın el-Arima kalesini ele geçirip, Trablus kontluğunu tehdid etmesiydi. Ellerine yeterince fırsat geçmiş olan Nureddin Mahmud ile Üner, Seyfeddin Gazi'nin yolladığı bin atlı ile kuvvetlerini birleştirerek el-Arima üzerine yürüdüler. Kuvvetli bir hücumla kale fethedildi ve birçok esir alındı. Bu esirler arasında Bertrand ve annesi de bulunmaktaydı. Kaledeki işe yarayacak malzeme alındıktan sonra el-Arima kalesi yıktırıldı, arazisi ise Trablus kontu II. Raimond'a bırakıldı. Seyfeddin Gazi'nin birliği, Hıms'a dönerken, Üner Dımaşk'ın yolunu tutmuş ve Nureddin Mahmud ile Bertrand ve annesi yanında olduğu hâlde Haleb'e gitmiştir.

Haleb'e dönen Nureddin Mahmud, kuzeyde haçlılar ile yeniden mücadeleye girişti. Antakya'ya hücum ederek Basuta ve Hab'ı ele geçirdi (Kasım-Aralık 1148). İşte bu sıralarda Kudüs krallığına ait birliklerin Havran'da tahribat yaptığı haberi Dımaşk'a ulaştı. Abak, Vezir Üner'in komutasında bir birliği haçlılar üzerine yolladı. Üner bir taraftan askerî harekâtına devam ederken diğer taraftan da Kudüs kralı III. Baudouin'e müracaat ederek sulh yapılma yollarını aradı. Karşılıklı gidip-gelen elçilik heyetleri, neticede iki yıllık bir barış antlaşmasının yapılmasını sağladı (Mayıs 1149). Yeminle garanti edilen antlaşma şartları arasında Dımaşk atabegliğinin Kudüs krallığına yıllık para ödemesi de vardı(1).

Muineddin Üner henüz Havran'da iken Nureddin Mahmud, kendisinden kuzeydeki haçlılara karşı ondan askerî yardım istedi. Daha önce Nureddin Mahmud'dan sağladığı desteği unutmayan Üner, emirlerinden Bozan'ı bir miktar asker ile Nureddin'e gönderdi. Nureddin, Dımaşk Atabegliğinden sağladığı kuvvetler ile birlikte İnnib kalesini kuşattı. Kaleye yardıma gelen Antakya hâkimi Raimond, İnnib önlerinde 29 Haziran 1149 Çarşamba günü müthiş bir bozguna uğradı. Haçlı kuvvetlerinin büyük bir kısmı telef oldu ve çok sayıda esir ele geçti. Raimond da bu savaşta hayatını kaybetti(2).

II. Raimond'un İnnib'de yenilmesi ve ölmesi, Müslüman Suriye'de Antakya'nın tekrar müslümanların eline geçebileceği ümidini do-

(1) İbnü'l-Kalanisi, 304; S. Runciman, II, 325
(2) Villermus Tyrensis, II, 196-197

ğurdu. Nureddin Mahmud, İnnib zaferinden hemen sonra, yanında Emir Mücahidüddin Bozan komutasındaki Dımaşk askeri olduğu hâlde, Antakya önünde karargâhını kurdu. Nureddin, Antakya'ya haber göndererek can ve mal emniyetleri sağlanmak üzere şehri kendisine teslim etmelerini istedi. Fakat henüz tüm ümitlerini kaybetmemiş olan Antakya içindeki söz sahibi kişiler, bu isteği değişik bahanelerle reddettiler. Bunun yanı sıra Halep emirine çok miktarda para ve kıymetli hediyeler getirerek, fikrinden caydırmaya çalıştılar. Nureddin Mahmud, Antakya önünde fazla vakit kaybetmek istemiyordu. Şehrin bütün ikmal ve haberleşme yollarını buraya bıraktığı bir birlik ile kesen Nureddin Mahmud, bölgede diğer fetihlere girişti ve emirlerinden Selahaddin Yağısıyan'ı yine bir kuvvetin başında Hama yakınlarındaki Famiye kalesinin muhasarasına girişmek üzere önden yolladı. Bu kale haçlıların elinde bulunuyor ve kuvvetiyle zaptedilmez görülüyordu. Nureddin Mahmud'un kale önlerine gelmesiyle, zaten hiçbir ümitleri kalmamış olan Famiye kalesi muhafızları, canlarının bağışlanması şartıyla kapıları Halep emirine açtılar. Nureddin, verdiği sözü tuttu ve kale içindekilerin hayatları güvenlik altına alındı. Kaleye yeterince asker bırakan Nureddin 18 Rebiülevvel (26 Temmuz) tekrar Antakya'ya döndü. Antakya'nın düşmesinin pek kolay olmayacağını anlayan Nureddin Mahmud onlarla bir antlaşma yaparak, Halep toprakları yakınında bulunan her yeri kendi ülkesine kattı. Emir Bozan ise kuvvetleriyle Dımaşk'a döndü.

Emir Bozan'dan kuzeydeki harekât hakkında geniş bilgi alan Vezir Üner, onun şerefine tertiplediği bir ziyafette bol miktarda yediği bir etten dizanteriye yakalandı ve bir süre sonra da öldü (28 Ağustos 1149). O, Dımaşk atabegliğine büyük hizmet etmiş, halk tarafından sayılmış ve sevilmiş bir kişi idi. Üner'in ölümüyle Abak, bütün yetkileri kendisinin aldığını, topladığı divânda açıkça belirtti. Ancak çok geçmeden şehir reisi Müeyyedüddin isyan etti. Kardeşi Zeynüddevle Haydarâ da onu destekledi. Bu iki kardeş Dımaşk içinde adamları vasıtasıyla bir miktar taraftar da buldular. Bunlar döğüşmeye her zaman hazır bir gurup olan şehir milis kuvvetleri *(el-Ahdas)* ile bir takım işsiz güçsüzlerden oluşan halktan kişilerdi. İsyan kısa zamanda genişleme tehlikesi gösterince, iç kaledeki muhafızlar harekete geçirildi ve isyanın kısa sürede önü alındı. Fakat temin edilen sükûnet çok kısa sürdü. Yeniden patlak veren isyanda bu sefer daha çok ölen ve yaralanan oldu. Gizliden gizliye reis Müeyyedüddin'i desteklediği anlaşılan Dımaşk şahnesi Baalbek'e kaçtı. Şahneye ait mallara el konuldu. Reis Müeyyedüddin, reislik vazifesine yeniden getirilerek şehirde nizam temin edildi.

Öte yandan Nureddin Mahmud, Dımaşk'da olanları yakından takip etmekte ve bir fırsatını bulup Abak'ın hâkimiyetine son vermek niye'inde idi. Bu maksatla, Havran'da haçlıların yaratmış olduğu birkaç küçük hâdiseyi mesele yaparak cihad ilân etti ve Abak'a haber yollayarak ondan bin atlı ile cihada katılmasını istedi. Kendisi de Halep'ten güney istikâmetine doğru yola çıktı. Nureddin'in bu isteği karşısında Abak, çok müşkül bir durumda kaldı. Nureddin'e istediği yardımı yollarsa, Kudüs krallığı ile bir süre önce yapmış olduğu barış antlaşmasını bozmuş olacaktı. Cihada katılmaması hâlinde de İslâma karşı haçlılar ile işbirliği yapma durumuna düşecekti ki, bu husus da Nureddin Mahmud'un Dımaşk'a müdahalesi için yeterli bir sebep teşkil edecekti. Abak, Nureddin Mahmud'un niyetinin Dımaşk'ı ele geçirmek olduğunu bildiğinden cihada katılmayı çok yumuşak bir dille reddetti. Nureddin Mahmud, yürüyüşüne devamla 4 Nisan 1150'de Baalbek'e geldi. Bu sırada bir hafta boyunca yağan yağmur uzun süredir devam etmekte olan kuraklık devrine son vermişti. Bikâ, Merc, Gota ve Havran yeniden canlılığa kavuşmuştu. Bölge halkı, bu yağmurla gelen bereketi Nureddin Mahmud'un hayırlı bir kişi olmasıyla yorumladı. Baalbek'den güneye yönelen Nureddin Mahmud'un Anti-Lübnanları batı ucundan geçip Merc Yabûs'da konaklaması ve bir kısım birliklerini Ya'fûr'a göndermesi, Dımaşk atabegliğinin Kudüs'ten yardım istemesini gerekli kıldı. Gazze'de bulunan Kudüş Kralı III. Baudouin, Dımaşk'ın yardım isteğine hemen cevap vererek öncü birliklerini Banyas'a gönderdi. Nureddin Mahmud, III. Baudouin'in Banyas'a gönderdiği birlikten hiç etkilenmeyerek Dımaşk üzerindeki baskısını devam ettirdi ve Merc Yabûs'dan hareketle Hermon Dağı'ndan doğan Avac nehrine kadar gelip Menazilü'l-Asâkir de denilen Cisrü'l-Hüşşab'da 25 Nisan 1150'de ordugâhını kurdu. Buradan Nureddin Mahmud'un, Abak'a mektup yolladığını kaydeden İbnü'l-Kalanisî, Nureddin'in mektubunda; gayesinin ne bir savaş ne de bir kuşatma olduğunu, sadece sık sık hakları ihlâl edilen Havran halkının çektiği çileye son vermek istediğini, Abak'ın hâkimiyetini korumak için haçlılarla anlaşma durumuna girdiğini, fakat açılan cihada katılmalarının gerekli bulunduğunu, halktan vergi ile toplanan paranın haçlılara anlaşma için ödenmesinin Allah katındaki günahını düşünmelerini, kendisinin güvendiği bir emir komutasında istediği kuvveti göndermekten başka bir yolun bulunmadığını ve birlikte girişilecek fetihler sonunda Askalan limanı ile diğer bazı yerlerin Dımaşk'a verileceğini, yazdığını belirtmektedir. Dımaşk'dan Abak'ın gönderdiği cevapta ise; «*meseleyi kılıç kuvvetinin çözeceği, haçlı birliklerinin yardıma gelmek üzere yolda oldukları, isterse Nureddin'in gelip kendilerini kuşatmayı denemesi*» bildirildi. Beklemediği böyle bir cevap üzerine Nureddin, mektubu al-

dığı günün ertesi, yani 26 Nisan Çarşamba günü, Dımaşk'a hücuma geçti. Fakat şiddetli bir şekilde yağan yağmur, Halep askerinin belki de gerçekleştirmek üzere olduğu zapta imkân vermedi. Üstelik haçlılardan gelecek yardım, Nureddin için ayrıca bir endişe kaynağı teşkil ediyordu.

Bütün bu aleyhde işleyen şartlar altında, Nureddin Mahmud herhangi bir şekilde merkezinin düşmesinden çekinen Abak'la bir antlaşma yapmaya muvaffak oldu. Buna göre, Nureddin Mahmud'un hâkimiyeti kabul edilecek, adı halife ve sultanın adlarından sonra hutbede okunacak ve kesilecek paralarda da bu husus yerine getirilecekti. Yeminle garanti edilen bu antlaşma üzerine, Mücirüddin Abak, Nureddin Mahmud'un ordugâhına geldi, hil'atle taltif edildi ve bir Halep muhafız birliği şehir kapısına kadar Abak'a refakat etti. 12 Mayıs Cuma günü, Nureddin Mahmud'un adı hutbede okundu. Abak'ın şehre dönmesinden sonra Dımaşk reisi de Nureddin'i ziyaret etti ve kendisinden büyük iltifat gördü. Bunu, bir gurup asker ve sivil hükümet memurlarının ziyaretleri takip etti. Ayrıca Nureddin, huzuruna bir kısım halk ile isteklerde bulunan fakir kişileri de aldı ve hiç birini elleri boş döndürmedi. Daha sonra da 14 Mayıs Pazar günü Nureddin Mahmud, Dımaşk'dan ayrılarak Halep'e doğru yola çıktı.

Her ne kadar hâkimiyeti tanınmış ve adı hutbeye konmuş ise de Nureddin Mahmud I. Dımaşk kuşatmasından istediği neticeyi elde edememişti. Bu bakımdan Halep civarında bir süre haçlılarla meşgul olduktan sonra yeniden Dımaşk önlerine geldi ve Arra ile Duma arasındaki Uyun Fâsarîyâ'da ordugâhını kurdu(1).

Nureddin Mahmud, Dımaşk'ın Kudüs ile arasındaki bütün irtibatını kesebilmek için, 5 Mayıs 1151 Cumartesi günü ordusunu şehrin doğusundan güneyine doğru kaydırdı. Yeni ordugâh yeri olarak Hacîrâ ve Râviya civarında bulunan Meydanü'l-Hassa çevresini seçti. İbnü'l-Kalanisî, Dımaşk ordusu içinde disipline uymayan bir kısım asker ile şehrin ayak takımının bağ, bahçe ve tarlaları yağmaladıklarını yazmakta ve bunun neticesinde fiatların çok arttığını kaydetmektedir.

Nureddin Mahmud, ordugâhından Abak'a elçiler vasıtasıyla yolladığı mektupta; «*Tek isteğim müslümanların iyiliği için haçlılara karşı savaşmak ve onların elinde esir olanları kurtarmaktır. Eğer beni Dımaşk askeri ile desteklerseniz, açtığımız cihadda birbirimize yardım edersek bütün meseleler halledilmiş olur ve benim arzum ve ga-*

(1) Burası Dımaşk yakınındaki Març çayırlığında, Selemiye ve Han el-Kasair arasında bulunmaktadır.

yem de tam olarak gerçekleşir», diyor ve Abak'ı cihada dâvet ediyordu. Fakat Nureddin Mahmud'a Dımaşk'dan gelen cevap müspet olmadı Bunun üzerine 12 Mayıs Cuma günü Nureddin Dımaşk'a iyice yaklaşarak *Meşhedü'l-Kadem* civarında çadırlarını kurdurdu. Dımaşklılar ise Muineddin Üner zamanında Kudüs kralı III. Baudouin ile yapılan antlaşma hükümlerine dayanarak Kudüs'ten yardım istediler. Şehre iyice yaklaşmış olan Nureddin Mahmud, kuvvetlerine hücum emri vermeyerek, Dımaşk'ın kan dökülmeden teslim olmasını bekiemeye başladı. Genel hücum olmamasına rağmen, Halep ve Dımaşk kuvvetleri arasında çarpışmalar oluyordu.

Öte yandan Kudüs krallığının, Dımaşk'a yardıma gelmek üzere olduğu haberi Nureddin Mahmud'a ulaşınca, Halep kuvvetleri 31 Mayıs Perşembe günü yer değişikliği yaparak, o âna kadar Dımaşk'ı kuşatmaya gelen orduların hiçbirinin ordugâh olarak seçmediği Yahudi mezarlığının güneyindeki Fadâyâ, Halfabata ve Hamisin'e yerleşti. Burada bir müddet kalan Nureddin, Kudüs kralının Dımaşk'a iyice yaklaştığı haberini alınca Dârâ'ya çekildi ve haçlı birliklerinin Dımaşk kuvvetleri ile ortak harekâta geçme ihtimalini takip edebilmesi için ordusunun bir kısmını el-Avac nehri civarına yolladı. Dımaşk kuşatmasının başladığı günden itibaren her taraftan gelen Türkmen kuvvetleri ile takviye alan Nureddin Mahmud, bu Türkmenleri Kudüs kralını yolda durdurmak için Havran'a yolladı. Kendisi ise düşmanı dağlık bölgeye çekmek için Zebedanî'ye doğru çekildi. Avac nehri kıyısını terk eden Halep ordusunun yerini, Havran'da Türkmen birliklerinin durduramadığı haçlı kuvvetleri aldı (20 Haziran). Fakat Kudüs birlikleri, Nureddin Mahmud'un çekildiği dağlarda kendisini takip etmediler ve doğrudan doğruya Dımaşk önlerine geldiler. Kudüs kralı III. Baudouin'in Dımaşk'a gelmesiyle haçlı askerlerinin bir kısmı yiyecek temini için şehir içine girdi. Dımaşk hâkimi Abak ile, Reîs Müeyyedüddin b. es-Sufî, Kral III. Baudouin'i karargâhında ziyaret ettiler. Bu ziyarete Dımaşk'dan bir kısım kişiler de katıldılar.

Abak ve Reîs es-Sufî'nin Kudüs kralı III. Baudouin'in karargâhına gittikleri zaman, Busra kalesi üzerine beraberce bir harekât yapılması kararlaştırılmıştı. Bu anlaşmayı yerine getirmek üzere Kudüs birliği Ra'sü'l-Mâ'ya girdi. Fakat Dımaşk birlikleri, haçlılarla ortak bir sefer düzenleyecek durumda değillerdi. Zaten Nureddin Mahmud, henüz bölgeden çekilmiş de değildi. Halep kuvvetlerine ait birlikler halâ Havran'da dolaşmakta, rastladıkları haçlıları perişan etmekteydi. Üstelik Bikâ bölgesindeki Aynü'l-Carr'da Nureddin'in karargâhını kurmuş olduğu ve Dımaşk'a yeniden yürüyeceği haberi de alınmıştı. Bütün bunlara rağmen, bir kısım Dımaşk kuvveti haçlılarla beraber Busra'yı

kuşatmaya gitti. Emir Sirhal idaresindeki Busra bir müddet evvel, Dımaşk-Halep işbirliği ile fethedildi ve Dımaşk atabegliğine bağlandı. Fakat Emir Sirhal, Dımaşk'ın baskısından kurtulmak için, Haleb'e bağlı Türkmenler'in desteğini kabul ederek Kudüs ve Dımaşk birliklerine karşı bir muharebeye girişme cesaretini de gösterdi. Neticede Busra'nın zaptı fikri suya düştü. Haçlılar Kudüs'e diğerleri de Dımaşk'a döndüler (Hazıran 1151). III. Baudouin birliğinin geri dönmesiyle, Abak ve Reis İbn es-Sufi'ye mektuplar gönderip, Nureddin Malımud'un Dımaşk'ı tehdidini önlemek için yardıma çağırılırken kendilerine vaat etmiş oldukları tazminatı ödemelerini istedi. Bu tazminatın ne kadar olduğu veya ödenip ödenmediği hakkında kaynaklarda bir kayda rastlanamamaktadır.

Nureddin Mahmud, Kudüs kralı III. Baudouin'in Dımaşk'a yardıma gelmesiyle kaldırdığı Dımaşk kuşatmasından sonra Güney Suriye'den ayrılmamış, kralla bir savaşı kabul etmek için onları kendisine uygun bir araziye çekmek istemişti. Fakat Kudüs kralı, Nureddin Mahmud üzerine gitmekten çekinmiş, ancak iki taraf arasında bazı ufak çarpışmalar olmuştu. Bu sıralarda Nureddin Mahmud, Bikâ'daki ed-Dalhamiye'de konaklamaktaydı. Buradan Dımaşk'a doğru 8 Temmuz 1151 de harekete geçen Nureddin Dârâ'nın batısındaki Kavkaba'da karargâhını kurdu ve buradan Havran bölgesine müfrezeler çıkartıp bu yerlerdeki sığır, deve, at gibi hayvanları toplatmaya başladı. Bu müfrezeler, akın sahalarını Gota ve Merc'e kadar genişlettiler. Dımaşk içinde heyecan yeniden belirdi. Halkın ve şehir milis kuvvetlerinin tekrar Nureddin Mahmud'a karşı harekete geçmesi istenmişse de, kimsede bir kıpırdanma olmamıştı. Nureddin ilerlemeye devam ederek, 11 Temmuz Çarşamba günü el-Katîâ'ya geldi. Burada Dımaşk kuvvetleri kendisine biraz mukavemet göstermişlerse de bunlar tekrar şehre döndüler. Şehirden ancak bir-iki km. güneyde kalan el-Katîâ'da çadırlar kuruldu ve Halep askeri buraya yerleşti.

İşte bu sıralarda kuzeyden gelen bir haberci, Halep emirlerinden Hasan el-Menbicî'nin Tell-Başir'i fethettiğini Nureddin'e bildirdi (12 Temmuz). Bu sevindirici haber üzerine, Halep ordusunun ordugâhında borazanlar çalındı ve büyük şenlikler tertip edildi. Nureddin ayrıca Dımaşk'a bir mektup yollayarak kan dökülmeden teslim olmalarını istedi. Bu mektup üzerine, durumu inceleyen divân, Nureddin Mahmud ile görüşmelerin başlatılmasını uygun gördü. Bu görüşmelere her iki taraftan da katılanlar arasında, ünlü fakihlerden Burhaneddin Ali el-Belhî, Emir Esedüddin Şirkûh ve kardeşi Necmeddin Eyyub da bulunmaktaydı. Görüşmeler, fikir ayrılıklarının giderilmesi ile bir sonuca bağlandı ve bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmanın hükümleri

kaynaklarda verilmemektedir. Fakat anlaşıldığına göre Nureddin Mahmud bu sefer, adının Dımaşk'da hutbede okunmasıyla iktifa etmemiş; her istediği zaman şehre girme, Abak ve Dımaşk atabegliği ordusuna emredebilme hakkına da sahip olmuştur. 26 Temmuz günü yeminle garanti edilen bu antlaşma imzalanmış ve ertesi Cuma günü ise Nureddin Mahmud, isyan etmiş olan Busra valisi Sirhal üzerine gitmek için Dımaşk'dan, harp malzemesi ve mancınıklar istemiştir.

Ayrıca yılın 25 Ekim tarihinde, Mücirüddin Abak Haleb'e gitti ve Nureddin Mahmud tarafından karşılandı. Bu husus yapılan antlaşmanın bir kısmı olarak görülmektedir. İbnü'l-Kalanisî, bu ziyaret hakkında sadece, Mücirüddin Abak, Nureddin Mahmud'un Dımaşk'daki bir nâibi olarak bazı hususları arzetmeye gittiğini kaydetmektedir. Abak, 20 Kasım'da Dımaşk'a döndü.

Dımaşk atabegliği ile yaptığı antlaşmadan sonra Busra valisi Sirhal'in itaatsizliğini cezalandırmak isteyen Nureddin Mahmud, Dımaşk'dan muhasara için gerekli malzemeyi aldıktan sonra Busra'yı kuşattı. Fakat kısa zamanda bir netice alamayacağını anlayan Nureddin Mahmud, bu kuşatmayı Abak'a devretti. Abak bir taraftan Busra kalesini kuşatırken diğer taraftan da Serhad valisi Bozan'ın itaatini anlamak üzere Serhad'a gitti. Bu sırada Serhad dışında bulunan vali Bozan, Abak'a elçi vasıtası ile bağlılığını arzederken, Serhad içindeki oğlu Seyfeddin Muhammed'e de haber göndererek Abak'ı karşılamasını bildirdi. Babasından aldığı emir üzerine Seyfeddin Muhammed büyük bir merasim düzenleyerek Abak'ı Serhad'de hürmetle karşıladı. Kalenin anahtarı Abak'a teslim edildi. İtimadından endişe duyduğu vali Bozan'ın adamları ise kaleden dışarı çıktılar. Bu son hususdan çok memnun kalan Abak, vali Bozan'a ihsanlarda bulundu. Serhad kalesi üzerinde herhangi bir endişesi kalmayan Abak, kuşatması devam etmekte olan Busra'ya geri geldi. Busra valisi fazla direnmesinin kendi aleyhine olacağını anladığından uzlaşma yoluna gitti. Abak kendisine tam itaat edeceğine dair Sirhal'den söz aldıktan sonra Dımaşk'a döndü.

Halep hâkimi Nureddin Mahmud, Mısır'a bağlı da olsa müslümanların Filistin'deki tek limanı Askalan'ın haçlılar tarafından kuşatılmasına karşı harekete geçerek buraya yardıma gitmek istedi. Halep birlikleri henüz Aflis kalesinin fethinden dönmüşlerdi. Abak ise askeriyle, Nureddin Mahmud'un Askalan'a yardımını desteklemek için 11 Nisan'da Halep birliklerine katılmak üzere Dımaşk'dan yola çıktı. Birleşik kuvvetler, Filistin'e inmeden önce haçlıların elinde bir sınır kalesi durumunda olan Banyas önlerine geldiler (Mayıs). Abak, Askalan yerine Banyas'ın fethedilmesinin daha uygun olacağını belirti-

yor, Askalan'a gitmekten çekiniyordu. Askalan ise sekiz ay gibi uzun bir süre her taraftan gelmiş haçlıların muhasarası altında güç günler yaşıyordu. Sûr, Akka, Nezâret'den gelenler Kudüs kralı III. Baudouin'in Askalan'ı kuşatmasına yardımcı oluyorlardı. Mısır donanması Askalan limanına girince, haçlı donanma komutanı Sidonlu Gerard, küçük çaptaki gemileriyle Mısır donanmasına karşı koyamadı. Mısır'ın bu yardımı ile şehir, bir miktar malzeme ve yiyeceğe kavuştu ise de gemilerin dönmesiyle kısa bir süre sonra yine sıkıntı içine düştü. Abak ise kararsız bir tutum içinde olup, haçlılara karşı ciddi bir teşebbüste bulunmaktan kaçınıyordu. Bunun üzerine her iki ordu da, hiçbir netice alamadan Banyas önlerinden ayrılıp, merkezlerine döndüler. Askalan ise haçlılar tarafından zaptedildi.

Askalan'ın haçlılar tarafından zaptı, Abak'ı endişelendirdi ve kuvvetli olarak görmeye başladığı Kudüs krallığı ile yeniden ilişkiler kurma yolunu aramaya zorladı. Tâbi olduğu Nureddin Mahmud ile Banyas önlerinde düştüğü ihtilaf onu ayrıca ürkütüyordu. Abak, III. Baudouin'e haber yollayıp dostluklarının devam etmesini istedi ve eski antlaşmayı yürütebilmek için yıllık vergisini ödemeye hazır olduğunu da bildirdi. Bu hususu memnuniyetle kabul eden III. Baudouin elçilerini vaadedilen parayı almak üzere Dımaşk'a yolladı. Askalan'ın zaptından sonra, Kudüs krallığının zapt için ilk hedefi durumuna düşen Dımaşk halkı, durumdan son derece müteessir oldu, hattâ Halep hâkimiyetini ister hâle geldi. Şehir içinde fiatlar arttı. Hele bir çuval buğdayın yirmibeş (belki daha fazla) dinara satılması, halkın bir kısmının şehri terketmesine sebep oldu. Necmeddin Eyyub'un Nureddin lehine çalışmasıyla Dımaşklı emirlerle de arası açılan Abak, iyiden iyiye yalnız kalmaya başladı. İşte bu sıralarda (Mart 1154) Halep'ten İsfahsalar Esedüddin Şirkuh, bin kişilik bir birlikle Nureddin Mahmud'un elçisi olarak Dımaşk'a geldi ve Merc bölgesindeki el-Kasab'da çadırlarını kurdu. Abak, tâbi olduğu Nureddin Mahmud'un elçisi Şirkuh'u karşılaması gerekirken, bunu yapmadığı gibi onunla görüşmeyi de reddetti. Karşılıklı gönderilen mektuplar, gergin havayı sakinleştiremedi. Esasında Abak, gelen Halep birliklerinin niyetinin dostça olmadığını anlamıştı. Fakat bu davranışı, tâbilik hükümlerine aykırı düşüyordu. Nitekim Halep ordusu, Nureddin Mahmud'un emri altında 18 Nisan Pazar günü, Merc bölgesine gelip, Şirkuh kuvvetleri ile birleşti ve Pazartesi günü Uyunu'l-Fasariye'de, Salı günü Gotâ'daki Beytü'l-Abar'da konakladı. Nureddin Mahmud Dımaşk'a, doğu istikametinden büyük bir ordu ile yaklaşıyordu. Bu orduyu yıpratmak maksadı ile Dımaşk askeri hergün birtakım vuruşmalara giriyordu. İşte böyle bir vuruşma esnasında, Nureddin Mahmud'un bir kısım kuvvetleri şehre hücuma başladı (25 Nisan 1154). Küçük bir kuvvet tarafından savu-

nulan Dımaşk surları fazla dayanamadı. Doğu kapısı parçalandı. Halep askeri şehre girdi. Dımaşk hâkimi Abak ise, bir kısım adam ve muhafızlarıyla iç kaleye çekildi. Abak'ın haçlılardan istediği yardım zamanında gelemedi. Nureddin, Abak'a haber yollayarak, hayatını ve şahsî varlığını emniyete alacağını bildirmesi üzerine iç kaleden çıkan Abak, kaderine razı oldu. İç kaledeki, Atabeg sarayı Tugtekin'e ait idi, tamamen boşaltıldı. Nureddin Mahmud, bütün para ve eşyasını almasını ve yakın adamlarıyla Hıms'a gitmesini istedi. Halep kuvvetleri, Dımaşk'a girdiklerinin ikinci gününde şehirde asayişi temin etti. Aynı gün bir kısım tüccar ve ulema, Nureddin'in ziyaretine geldi. Pazarlar huzura kavuşup malları ziyan görenler tazminat aldılar.

Nureddin Mahmud'un Dımaşk'a hakim olması, haçlıları endişeye düşürdü. Nureddin ise yeni ele geçirdiği şehrin tahkim edilmesi, kuvvetlerin yerleştirilmesi için zamana ihtiyacı olduğundan Kudüs kralı III. Baudouin ile geçici bir antlaşmaya vardı. Tugtekin'in kurmuş olduğu Dımaşk atabegliği, merkez Dımaşk'ın düşmesiyle sona ermiş ve atabegliğin direnen son şehri Baalbek ise 9 Haziran 1155'de Nureddin Mahmud'a teslim olmuştur.

Mücirüddin Abak'ın, idaresi kendine yeni teklif edilen Hıms'a gitmeden, Nureddin Mahmud aleyhinde bulunması, Dımaşk'ın yeni hâkiminin bu fikrinden dönmesine sebep olmuştur. Abak'a Hıms yerine, bu sefer Balis verilmiştir. Bundan hoşnut olmayan Abak, Bağdat'a giderek halife el-Muktefî'nin himayesine girmiştir. Bağdat'ta Dımaşk'dan götürdüğü hazine sayesinde rahat bir hayat sürdüğü anlaşılan Abak, Kanber Ali mahallesinde bir medrese inşa ettirmiştir. Ayrıca bir zamanların Selçuklu-Bağdat şahnesi olan, sonradan Sultan Mahmud tarafından haçlılarla savaşmak üzere Musul'a gönderilen Aksungur Porsuki'nin konağını satın almış ve buraya yerleşmiştir. Bu konak ondan sonra *Abak Konağı* olarak ün salmıştır. Tugtekinoğullarının son Meliki Mücirüddin Abak, Bağdat'ta 1169'da ölmüştür.

II — DEVLET TEŞKİLÂTI

1 — Atabeg :

Dımaşk atabegliği devlet teşkilâtı hakkında kaynaklardaki bilgiler az olup ancak hâdiselerin anlatımı sırasında yer yer bu hususla ilgili bazı kayıtlara rastlanmaktadır. Bu kaynaklardan Dımaşk atabegliği devlet teşkilâtının, Selçuklu devlet teşkilâtının küçük çapta bir numunesi olduğu anlaşılmaktadır. Devletin başından hükümdar yerine *Atabeg* ünvanı taşıyan, sultanın itimadını kazanmış kudretli bir emir ve onun yanında Selçuklu hanedanı azasından bir melik bulunmakta idi. Ülkeyi melik adına idare eden Atabeg, kendi hâkimiyet sahasının; idarî, malî ve askerî sahada mutlak hâkimi idi. Atabeglik arazisi, babadan oğula geçebilirdi. Atabeg kendi adına para bastırır ve hutbe okutabilirdi. Hükümdarın hâkimiyet sembolleri arasındaki ünvan ve lâkaplar Dımaşk atabegleri tarafından da kullanılmıştır. Tugtekin, tesbit edilen bir parasında *Atabeg* ünvanını kullanırken, bunun yanı sıra *Zahîrüddin* lâkabını da taşımaktadır. Ayrıca sülâlenin diğer üyelerinden Börî, *Tacü'l-Mülûk;* İsmail *Şemsü'l-Mülûk;* Mahmud *Şihabeddin;* Muhammed *Cemaleddin;* Abak ise *Mücirüddîn* lâkaplarını kullanmışlardır.

Diğer atabegliklerde olduğu gibi, Dımaşk iç kalesindeki Atabeglik Sarayı önünde nevbet çalındığı ve yine hâkimiyet sembollerinden olan çetrin de Dımaşk atabegliğinde mevcudiyeti kabul edilmektedir. İbnü'l-Kalanisi, Dımaşk atabegliğinin kudretli emirlerinden Bazvac'ın öldürülmesi hâdisesini yazarken, Şihabeddin Mahmud'un bu emiri, iç kaledeki sarayda bir divân toplantısı esnasında, Şemsiyye'ye mensup kişiler tarafından Mahmud'un emri ile öldürüldüğünü kaydetmektedir. Hükümdarların savaşa veya alayla bir yere hareketlerinde başları üzerinde tutulan ve hâkimiyet sembolü olan Şemsiye (çetr)'nin Dımaşk atabegliğindeki mevcudiyetini bu vesile ile anlıyoruz.

Dımaşk atabegleri, haftanın belli günlerinde devlet erkânını ve komutanları huzura kabul eder, müşaverelerde bulunur ve aynı zamanda halkın şikayetlerini dinlerdi. İktaların tevzii(1), yüksek me-

(1) Tacü'l-Mülûk Börî, babasının ölümüyle onun yerine geçtiği zaman, babası zamanında vezir olan Ebû Alî Tahir b. Sa'd el-Mezdegânî'yi

muriyetlere tayinler ve dış münasebetlerle ilgili kararlar yine bu toplantılarda alınırdı(1).

2 — Saray Teşkilâtı:

Dımaşk atabegliği tarihi hakkında bilgi veren kaynaklar, bu atabegliğin saray mensuplarından bahsederken onların, memuriyetlerini de vermektedirler. Tesbit edebildiğimiz saray memuriyetleri arasında, hâcipleri, silahdarları, haznedarları, hâdim, nedim ve ferraşları görmekteyiz. Ancak bunların yanısıra daha fazla saray memuriyetlerinin olduğu muhakkaktır.

Bu kişilerin yüklendikleri vazifeler, Selçuklu sarayındaki gibi olmalıdır. Dımaşk şehri iç kalesi içinde bulunan atabeglik sarayının, Sultan Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un ve onun oğlu Melik Dukak zamanında tesis edilmiş ve Tugtekin'in bir Selçuklu atabegi olduğu göz önüne alınırsa, atabegliğin devlet teşkilâtında olduğu gibi saray teşkilâtında da Selçuklular'ın Dımaşk'daki bir şubesi olduğu açıkça görülür. Atabeg Tugtekin zamanında Ali b. Hamid hâciplik mevkiinde bulunmuş hatta Ramazan 517 (Ekim-Kasım 1123) yılında Mısır'a elçi olarak gönderilmişti(2). Böri'nin hâkimiyetinin ilk zamanlarında Yusuf b. Firuz bu vazifede idi. 532(1138) yılında ise Emir Esedüddin Akız, Şihabeddin Mahmud tarafından hâcipliğe tayin edildi(3).

İbnü'l-Kalanisi, Şihabeddin Mahmud'un öldürülmesi hadisesini yazarken; onun yatağında uyurken güvendiği üç kişi tarafından öldürüldüğünü ve bunlardan birinin Ermeni asıllı Alpkuş, ikincisinin Hâdim Yusuf, diğerinin ise Ferraş el-Harkavî olduğunu kaydetmektedir(4). İbnü'l-Kalanisi'nin bu kaydıyla, saray memuriyetlerinden hâdim ve ferraşların mevcudiyetinden de malumat sahibi olmaktayız.

a) Büyük Divân:

Divân-ı Atabegi adı da verilen büyük divânı, Tugtekin'in atabeg-

---

yine vezir olarak bırakmış hiçbir valiyi yerinden oynatmamış hattâ gelirlerini yükseltmiştir. Ikta sahiplerini kendi ıktalarında bırakmıştır. Vezir el-Mezdegânî'ye büyük cömertlik gösteren Böri, kendi yıllık iradının onda birini, vezirin daha önceki gelirine ilâve etmiştir (İbnü'l-Kalanisi, 220).

(1) Devletin güvenliğine tehlike düşüren en yüksek seviyedeki devlet erkânının bu divânda, bütün emirlerin gözü önünde öldürüldüğünü iki ayrı meselede görmekteyiz. Bunlardan biri Emir Bazvac'ın öldürülmesi, diğeri ise vezir el-Mezdegânî'nın öldürülmesi hadisesidir (İbnü'l-Kalanisi, 223-224).

(2) İbnü'l-Kalanisi, 210

(3) İbnü'l-Kalanisi, 264

(4) İbnü'l-Kalanisi, 268

liğini tesis ettiği zamandan itibaren görmekteyiz. Melik Dukak'ın son zamanlarında Zeynüddevle Muhammed vezir idi(1). Tugtekin, 501 (1107-1108) yılında önce oğlu Böri'ye, sonra 502 (1108-1109) de kendisine Ebu'n-Necm Hibetullah b. Muhammed b. Bedi'yi vezir tayin etmişti(2). 520(1126) yılında Ebû Ali Tahir b. Sa'd el-Mezdegâni bu mevkiye geldi(3). Onun öldürülmesinden sonra el-Muferric b. el-Hasan es-Sufî vezir oldu. Abak devrinin veziri Üner ise atabegliğin en şöhretli veziri idi. Vezirler gördükleri vazifelere karşı devlet gelirinin % 10'unu alırlardı. Vezaret divânı, yine bu vezirlerin başkanlığı altında çalışırdı(4). Selçuklularda gördüğümüz ve bütün mali işlerden mesul olan *Divân-ı İstifa* yerine Dımaşk atabegliğinde, biraz daha alt seviyede *Divân-ı Resâil*'i görmekteyiz. Atabegliğin değişik bölgeleri arasındaki idarî münasebetleri, şer'i ve örfi vergileri, bölge mahsulünün durumu ve fiatların kontrol vazifelerini üstlenmiş olan bu divânın; tüccar, seyyah ve sufi kılığına girmiş casusları da bulunmakta, böylece bu divâna bağlı teftiş müessesesi içinde kontroller yapılmakta idi.

Dımaşk atabegliğinde Divânü'r-Resâil Reisliği (Amid), mülki idareden mes'ul yüksek bir memurluktu. *Zeyl Tarih-i Dımaşk*'ın yazarı İbnü'l-Kalanisî, Divânü'r-Resâil Reisliği'ne iki defa getirilmiştir. Bundan başka *Divân-ı Arzu'l-Ceyş*'i görmekteyiz. Ordunun kayıtlarını tutan, maaş ve levazımın tedariki ile uğraşan bu divândan, ordu teşkilâtı içinde bahsedilecektir.

b) Şahne:

Selçuklu askeri ve idarî teşkilâtı içinde yer alan bu müessese Dımaşk atabegliğinde de görülmektedir. Irak Selçuklu sultanı Mahmud zamanında Abbasî halifeliğinin merkezi Bağdat içinde kışlası da bulunan bir *Şahne* komutasında Selçuklu birlikleri vardı. Aksungur Porsukî, İmadeddin Zengi, Barankuş Zekevî gibi Selçuklu emirleri bu şehirde şahnelik vazifesini yürütmüşlerdir. Anlaşıldığına göre askeri bir birliğe sahip olan şahne, şehrin savunmasından, yolların emniyetinden, mahkeme kararlarının infazından, şehir hapishanesinin idaresi gibi işlerden sorumlu bulunmaktaydı. Sadece Bağdat gibi halifelik merkezindeki bir şahnenin bunlardan ayrı, kontrol ve istihbarat vazifeleri de vardı.

(1) İbnü'l-Kalanisî, 132

(2) Bu vezir kısa bir müddet sonra Tutuş taraftarı olduğu için hapsedildi. Daha sonra öldürülüp malları da müsadere edildi (İbnü'l-Kalanisî, 161-163).

(3) Bu vezir de Batınîler ile işbirliği yaptığı için Böri tarafından öldürülmüştür.

(4) İbnü'l-Kalanisî, 227

c) Reîs:

IV-VII. (X-XII.) yüzyıllarda Suriye ve Yukarı Mezopotamya'da, bilhassa Halep ve Dımaşk'da önemli rol oynamış *el-Ahdas* adı verilen, şehir gençlerinden kurulu milis kuvvetlerinin başkanlarına *Reîs* denilmekteydi. Suriye'nin eski Arap şehir devletlerinde varlığını sürdüren bu teşkilât, Selçukluların ilk zamanlarında da mevcudiyetini korumuştur.

Şehir halkının meseleleri ile meşgul olan Reis, bazı aileler arasından seçimle bu vazifeye gelir ve devlet yetkilileri bu kişiyi *Reîsü'l-Beled* olarak tanırlardı. Reîs'in yanında vazife alan el-Ahdas, yangınların söndürülmesi, ihtiyaç hâlinde şehrin savunmasına yardım ve bir nevi zabıta vazifesini yüklenmişti. Bu hizmetleri karşılığında, toplanan vergilerden bir pay alırlardı. Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesi neticesinde bu müessese birçok yerden kalkmış, yerine şahnelik ihdas edilmiştir(1).

Eminüddevle Ebû Muhammed b. es-Sufî, Melik Dukak zamanında Dımaşk Reîsliğinde bulunmuştu. Fakat Dukak onunla geçinememiş ve onu hapsetmiştir. Bir müddet hapiste kalan es-Sufî, Melik Dukak'a muayyen bir para ödedikten sonra hapisten çıkarılmış ve reîsliğine devam etmiştir. Fakat bu hâdiseden sonra çok yaşamayan es-Sufî'nin yerine oğulları Ebu'l-Mecalî Seyf ile Ebu'z-Zeval el-Müferric geçti. Bunların tayinini emreden menşûr iki kardeş adına yazılmıştır. Melik Dukak'ın ölümünden sonra, bu iki kardeşi huzuruna çağıran Atabeg Tugtekin onların gönüllerini almış, onlar da bağlılıklarını arzetmişlerdir. Bunlardan Ebu'l-Mecalî Seyf bir müddet sonra ölünce, Ebu'z-Zeval el-Müferric tek başına bu vazifeyi uzun süre devam ettirmiştir.

d) Nâipler ve Valiler:

Dımaşk atabegliğine bağlı büyük yerleşme merkezleri, ya atabegin nâipleri ya da atabeg tarafından tayin edilen valiler tarafından idare edilmiştir. Naiplik vazifesini daha çok oğlu Böri ve torunu Mahmud'a bırakan Tugtekin'den sonra, bilhassa Abak zamanında, Muîneddin Üner bu vazifeye sahip olmuştur. Atabeg Tugtekin'in kendisi daha Tutuş'un hizmetinde iken, onun Dımaşk nâipliğini kısa bir süre ifa etmişti(2). Dımaşk atabegliğinin kurulmasından sonra 503 (1110) de Tugtekin, Bağdat'a gelmiş olan Böri'yi kendi nâibi olarak Dımaşk'-

(1) C. Cahen, «Ahdas» EI2, I, 256; C. Cahen, La Syrie du Nord, 195; N. Elisseeff, Nur ad-Dîn, III, 830-832

(2) İbnü'l-Kalanisî, 130-131

da bırakmıştır. Tugtekin Bağdat'a gitmekten, Baalbek valisi Gümüştegin'in aleyhinde çalışması yüzünden vazgeçmiş ve yarı yoldan dönerek Baalbek'i kuşatmıştı. Anlaşmaya razı olan Gümüştegin'e Serhad valiliği verilirken Baalbek Böri'ye bırakılmıştır. Hıms şehri valisi ise Emir Karaca idi, onun 505 (1112) de ölmesi üzerine yerine oğlu Kırhan b. Karaca tayin edildi. 520 (1126) de Tedmur valiliğine Şihabeddin Mahmud, 542(1147) de Serhad valiliğine Emir Mücahidüddin Bozan getirildi. Bunlar gibi Yusuf b. Firuz, Muineddin Üner de valiliklerde bulundular.

Bu valiler ve nâipler, bulundukları merkezlerde sivil ve askeri idareyi temsil ederlerdi. Askeri birliklere de sahip olan bu kişiler, şehrin savunmasından, intizamından mesul oldukları gibi ücretlerin verilmesini, masrafların görülmesini ve vergilerin toplanmasını denetleme vazifesini de görürlerdi. Bunların tayini, resmi olarak yapılan bir merasimle olurdu. Vazifelerine karşılık belli bir ücret ve mahsulden pay alırlardı(1).

3 — Adliye Teşkilâtı:

Dımaşk şehri içinde hususi bir binası *(Dârü'l-Adl)* olan adliye teşkilâtının baş kadısına *Kadı'l-Kudât* denirdi. Buna bağlı diğer kadılar hukuki ve şerî işlere bakmakla görevli idiler. Değişik mezheplerin şeri işlerine bakan kadılar da mevcuttu. Bunlar mahkemeler dışında vakıfların, darbhanelerin kontrollerini yaptıkları gibi, Cuma camilerinde cemaate imamlık eder, hutbeyi okurlardı. Ordu içinde vazife alan kadılar, orduya mensup kişiler ile alâkalı şerî davalara baktıkları gibi, sefer sonunda elde edilen ganimetin paylaşılmasına da nezaret ederlerdi. 506(1113) yılında ölen Abdullah Muhammed b. el-Balasaguni et-Türkî, Tugtekin devrinin meşhur kadılarındandır(2).

İslâm dininin vecibelerinin yerine getirilmesine nezaret eden muhtesibler umumiyetle üzerlerinde kadılık vazifesi bulunan fakihler arasından seçilirdi. Muhtesiblerin karara bağladıkları işler, daha çok ticarî muamelelere, ölçülerin kontrolüne ve ticarette hile yapanlar ile borçlarını ödemeyenleri cezalandırmaya inhisar etmekte idi. Muhtesiblik VI.(XII.) yüzyılda Dımaşk'da önemli bir mevki olarak yer almıştır(3).

(1) H.A.R. Gibb, İslâm Ansiklopedisi, «Naip» maddesi; N. Elisseeff, III, 788

(2) İbnü'l-Kalanisi, 183

(3) N. Elisseeff, III, 827-830; R. Levy, İslâm Ansiklopedisi, «Muhtesib» maddesi.

4 — Ordu:

Dımaşk atabegliği ordusu; ata binmede ve ok atmada maharetli, cesur Türkler'den teşekkül etmişti. Bunlar içinden çok dikkatli bir şekilde seçilen bir kısım asker, atabegin muhafız birliği de diyebileceğimiz, *Gulam*'larını teşkil etmekte idi. Bir de bilhassa büyük seferler esnasında yardıma çağırılan ihtiyat kuvvetler bulunmaktaydı. Buna göre Dımaşk atabegliği ordusunu üç ana gurupta toplamak mümkün olmaktadır:

a) Gulamlar:

Yukarıda belirttiğimiz gibi gulamlar, sadece Türkler'in arasından seçilirdi. Bunlar, ordu içinden cesaret ve maharet yönünden sivrilmiş kişilerdi. Bu muhafız birliğine seçilen kişilerin sadakatinden şüphe edilmezdi. Tacü'l-Mülûk Böri'nin, Dımaşk içindeki Batınî tenkili sonunda bir suikaste kurban gitmesiyle ilgili olarak İbnü'l-Kalanisi'nin verdiği kayıtta, katillerin Türk kıyafeti içinde Horasanlı askerler denen birliğe girdiklerini, aslen Farslı olmalarına rağmen herkesin onları Türk zannettiklerini ve üstün bir çalışma sonunda da Böri'yi, sabırla uzun süre bekledikten sonra, öldürebilmeyi başardıklarını yazmaktadır(1).

b) Atabeglik Ordusu:

Dımaşk atabegliği ordusunun bu ana bölümünü yine Türkler teşkil etmekteydi. Bunlar büyük bir titizlikle seçilir ve savaş kabiliyetlerinin yanı sıra Türk asıllı olmalarına itina gösterilirdi. Bu ordu iki esas kısma ayrılırdı. Birinci kısım atlılardan teşekkül etmişti. Manevra kabiliyeti yüksek, süratli ve vurucu güce sahip bu atlılar, Haçlılar üzerine yapılan akınlarda büyük muvaffakiyetler sağlamıştır. Bilhassa muhasaralarda varlığına lüzum hissedilen ikinci kısım ise *piyade kuvvetleri* idi. Bunlar da kendi içinde bazı sınıflara ayrılmıştı. Mancınıkları kullanan *Heccarun*, bugünkü istihkâm birliğine benzetebileceğimiz *Nakkabun*, Horasanlı ve Haleplilerden teşkil edilmiş *lağımcılar, neftçiler* (Neffatun) ve *Sunna* adı verilen usta başları bulunmaktaydı.

Orduda ayrıca doktorlar, cerrahlar ve imamlar bulunmakta idi. Bütün bunlar atabeglikten ücret almakta ve Dımaşk içinde ikamet etmekteydiler. Dımaşk'daki atlı birliklerin talim sahaları Dımaşk şehri batı varoşunda Barada suyunun kenarında, *Meydan-ı Ahdar* adı verilen yeşil bir hipodrum idi. Dımaşk'ın güneyindeki *Meydanü'l-Hasa*

(1) İbnü'l-Kalanisi, 233-234 (Gibb, 208)

denilen ikinci bir hipodrum daha vardı. Burada cirit oynandığı da kayıtlar arasındadır(1).

Dımaşk dışında ikamet eden atlı birliklere gelince, bunlar hakkındaki malumat da fazla değildir. Sadece Musul atabegi Zengi'nin tatbik sahasına koymuş olduğu usuller Dımaşk atabegliği için de geçerli olmaktadır. Bunlar *Tavaşiye* adı verilen kişilerin yanlarında besledikleri atlı kuvvetlerdi. Barak adı verilen on baş attan teşekkül eden ekipler Zengi zamanında, masraflarına karşılık 700-1200 dinar ücret alırlardı. Ayrıca ordu adına binek atı, nakliyatta kullanılmak için katır ve deve beslenirdi(2).

c) Yardımcı Kuvvetler:

Dımaşk atabegliği ordusuna en büyük yardımcı kuvvet, ya muayyen bir ücret karşılığında ya da ganimetten pay almak suretiyle sefere katılan Türkmen kuvvetleriydi. Bunlar mühim seferlerde yardıma çağırılır ve sefer sonunda ücretleri ile ganimet paylarını alır giderlerdi. Bazı zamanlarda bunların cihad adına yardıma geldikleri de görülmektedir. Akıncı Türkmenlerin yanı sıra Dımaşk'da *el-Ahdaz* adı verilen şehir milis kuvvetleri bulunmaktaydı. Şehrin gençlerinden teşekkül eden bu birlik askeri intizama bağlı olmaksızın, bilhassa şehrin düşman tarafından muhasaraya alınması esnasında yardımcı olurlardı. Bunların dışında yardımcı kuvvetler arasında Bedeviler de bulunmaktaydı.

Arap tarihçilerin de belirttiği gibi bunlar, ekseri kendilerini yağmaya verirler ve halk tarafından da bunlara itibarsız asker gözü ile bakılırdı. Zaman zaman bunların haçlılarla beraber olup buğday kaçakçılığı dahi yaptıkları görülmektedir. Bu tip yardımcı kuvvetlere, *mutavviun* (gönüllüler gurubu), *guzat* (gaziler gurubu) ve *battalun* denirdi ki, bunların ordu içinde belirli bir vazifeleri yoktu. Sadece savaşa katılan her kişi, hizmetine mukabil ücret veya pay (ata) alırdı. Bu ücret veya payın verilmesi işi *Divânü'l-Ceyş*'in vazifesi idi. Divanü'l-Ceyş ödemeyi yaparken tuttuğu defterleri kontrol eder ve ödediği miktarı yine kaydederdi. Ordunun ihtiyacı olan hayvanlar da ayrıca kaydedilir ve damgalanırdı. Her asker atı için ayrıca bir pay alırdı.

(1) Makrizi, Hıtat, I, 86; H.A.R. Gibb, Armies, 283, 309
(2) N. Ellsseeff, III, 729

III — İMAR FAALİYETLERİ

Dımaşk atabegliği zamanında (1104-1154) bilhassa merkez Dımaşk'ta mescitler, medreseler, hamamlar ve bunların yanısıra kurulan yeni mahalleler, sanayi bölgeleri imar faaliyetleri yönünden atabegliğin yüksek bir seviyeye ulaşmış olduğunun delilleridir. Fakat ne yazık ki, bu eserlerin hemen hemen tamamı bakımsızlık ve geçen sekiz yüzyıldan fazla bir zaman içinde yıkılıp kaybolmuşlardır. Bunların birçoğunun varlığını ancak o devirlerde yazılmış bir kısım eserlerden öğrenmekteyiz.

Dımaşk'ın ilk hastahanesi olan *Darü'ş-Şifa* Melik Dukak zamanında yapılmıştır. Dukak'ın kısa süren melikliği devresinde Dımaşk'ın ilk hastahanesini yaptırması, onun önemini bir kat daha artırmaktadır. Bu hastahane, Büyük Cami'in batısında, Berid kapısı yanında idi(1).

Atabeg Tugtekin zamanında Dımaşk şehrinin imarına büyük önem verilmiş ve yeni mahalleler inşa edilmiştir. Bunlardan *el-Ukeybe mahallesi* şehrin kuzey kesiminde, *Şasur mahallesi* güneyde, *Kasrü'l-Haccac mahallesi* ise güneybatısında kurulmuştur. Yine Tugtekin zamanında gelişen dericilikle ilgili tezgâhlar ve binalar bilhassa Barada suyu kenarına inşa edilmiştir. İki kâğıt imalâthanesinin inşası endrüstri sahasında olduğu gibi imar yönünden de şehre yeni bir canlılık kazandırmıştır(2).

Bu devirde inşa edilen mescitlerden bahseden kaynaklar, onların büyüklüklerine göre imamı, müezzini ve vakfını kaydetmektedirler. Ayrıca mescitler arasında minareli olanlar bilhassa belirtilmektedir. Bu hususlar bize mescitlerin önemi ve büyüklükleri hakkında da fikir vermektedir.

Safvetülmülk Hatun, iki mescit inşa ettirmişti. Melik Dukak'ın türbesinin bulunduğu mescit, «*Kubbetü't-Tavâvis*» olarak tanınmak-

---

(1) N. Elisseeff, III, 640; C. Baltacı, XV-XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri, (İstanbul 1976), 13

(2) N. Elisseeff, «Dımaşk», EI2, II, 286-289

ta olup, bir de kubbesi vardı(1). Safvetülmülk Hatun'un yaptırmış olduğu ikinci mescit ise, *Mescid-i Hatun Zümürrüd* olarak bilinmekte idi. İmamı müezzini ve vakfı olan bu mescit, su kanallarının güzelliği ile meşhur idi(2).

Atabeg Tugtekin zamanındaki vezirliğini Böri zamanında da bir süre sürdüren el-Mezdegânî iki kapılı, minareli büyük bir mescit inşa ettirmiş idi(3). Bu vezirin yaptırdığı diğer bir mescit ise, *Darü'l-Vezir el-Mezdegânî* olarak tanınan sarayın içinde idi(4). el-Mezdegânî'nin yaptırdığı üçüncü bir mescit daha vardı ki, bu diğerlerinden daha büyük olup minaresi ve şadırvanı da mevcuttu(5).

Dımaşk atabegliği hâciplerinden Firuz da bir mescit inşa ettirmişti. İbn Asâkir'e göre bu mescit daha ziyade minaresine izafeten *Minaret Firuz* olarak biliniyordu. Firuz'un inşa ettirdiği ikinci mescit ise Hamam İbnü't-Tayyib civarında bulunmaktaydı(6). Firuz, yanında bir kabristan bulunan eski bir mescidi de tamir ettirerek, buraya minare, su kanalları ve şadırvan ilave ettirmiştir(7).

Atabegliğin kudretli emirlerinden olan ve Gümüştegin'den sonra Serhad valiliği yapan Bozan, Babü'l-Feradis'in dış kısmında, minareli, şadırvanlı ve suyunu nehirden alan büyük bir mescit inşa ettirdi(8). İmamı ve vakıfları bulunan bu mescit, *Mescidü'n-Nakkaş* olarak tanınmakta idi(9).

Bunlardan başka atabegliğin haciplerinden Emir Akız, Bâb Darü'ş-Şarik yakınında(10); İsfahsalar Bazvac(11); Emir Gümüştegin (12) ve Vezir Muineddin Üner b. Abdullah et-Türkî(13) de birer mescit inşa ettirmişlerdir.

Kaynaklardan Dımaşk atabegliğine ait ancak dört hamam tesbit edebilmekteyiz. Bunlardan birincisi *Hammamü'ş-Şerif*, Darü'l-İbn Böri Han'ın yakınında bulunmaktaydı. Bu hamamın büyük bir havuzu

(1) İbn Asâkir, 89 no. 4; İbn Şeddad, 149 no. 437; İbnü'l-Kalanisi, 201
(2) İbn Asâkir, 91 no. 21
(3) İbn Asâkir, 71, no. 177
(4) İbn Asâkir, 71 no. 176
(5) İbn Asâkir, 78 no. 69; İbn Şeddad 147, no. 417
(6) İbn Asâkir, 70, no. 167
(7) İbn Asâkir, 85, no. 36; İbn Şeddad, 142, no. 378
(8) İbn Asâkir, 84, no. 28
(9) İbn Şeddad, 141, no. 370
(10) İbn Asâkir, 77, no. 231
(11) İbn Asâkir, 86, no. 46; İbn Şeddad, 144, no. 389
(12) İbn Şeddad, 141, no. 368
(13) İbn Asâkir, 87, no. 65

vardı(1). İkincisi, vezir el-Mezdegânî tarafından Darü'l-Vezir el-Mezdegânî içinde inşa edilmiş olup oldukça küçük idi(2). Üçüncü ve dördüncü hamamların kimler tarafından yaptırıldığı bilinmemekle beraber, Babü's-Selâme'nin dışında bulundukları, eserlerde kaydedilmiştir(3).

Dımaşk, civarındaki nehirler sayesinde su sıkıntısı çekmemekte idi. Nehirlerden temin edilen sular, kanallar vasıtasıyla şehre tevzi ediliyordu. Kaynaklar, Dımaşk atabegliği zamanında inşa edilen bir çok mescit, medrese, hamam ve şehrin muhtelif yerlerindeki çeşmelerin sularının bu kanallar ile beslendiğini kaydetmektedirler. Bu kanallardan biri *Darü'l-Atabeg Tugtekin*'in hemen yakınında bulunmakta idi(4) ve iç kaledeki bu atabeglik sarayının su ihtiyacını temin etmekteydi. *Kanal Bozan* adı verilen bir diğer kapalı su yolu ise, el-Medresetü'l-Eminiyye yanında olup Emir Bozan tarafından yaptırılmıştır(5).

Darü'l-Vezir el-Mezdegânî yanında da bir kanal mevcuttu. Bu kanal ise vezir tarafından tesis edilmiştir(6). Firuz tarafından yaptırılan bir kanal da aynı kişinin inşa ettirdiği mescidin suyunu temin etmekte idi(7). Fakat bir çok mimarî eser gibi bu kanallar da zamanla tahrip olmuşlardır.

(1) İbn Asâkir, 164, no. 40
(2) İbn Asâkir, 163, no. 25; İbn Şeddad, 297, no. 67
(3) İbn Asâkir, 164, no. 51-52
(4) İbn Asâkir, 158, no. 78
(5) İbn Asâkir, 157, no. 65
(6) İbn Asâkir, 159, no. 106
(7) İbn Asâkir, 161, no. 11

IV — KÜLTÜR FAALİYETLERİ

EĞİTİM MÜESSESELERİ

İslâm dünyasında ilmî ve dinî bilgilerin düzenli bir şekilde verilmesinde Selçuklular'ın büyük tesiri olmuştur. Gerçekten de VI.(XII.) yüzyılda din eğitimi, Selçuklular'ın kurdukları medreselerle bir esasa bağlanmıştır. Bu medreseler genellikle devlet ricâli, komutanlar ve hatunlar tarafından kurulmuş ve her birine ayrı vakıflar bağlanmıştır. Medreselerin müderrisleri ile öğrencilerinin aylık ve erzak ihtiyaçları bu vakıflardan sağlanmıştır(1).

Dımaşk'taki medreselerde dinî bakımdan Hanefî, Şafiî ve Hanbelî fıkıhları tedris edilirken, bu dinî bilgilerin yanısıra müspet ilimler de okutulmakta idi.

Dımaşk atabegliği zamanında faaliyetlerini sürdüren medreselere birçok yeni medrese ilâve edilmiştir. Bunlar bazı hallerde mescitler içinde faaliyetlerini sürdürürlerken yeniden inşa edilmiş olanları da vardı.

491(1098) yılında Dımaşk'ta, Tugtekin'in, Melik Dukak'ın atabegi olarak bulunduğu sırada, Emir Şücâüddevle Sadîr b. Abdullah tarafından bir medrese inşa edilmiştir. Bu Hanefi medresesi *Sadırîye* olarak tanınmakta idi(2).

Bir Şafiî medresesi olan *Eminiye*, İsfehsalar Eminüddevle Rebîü'l-İslâm Gümüştegin b. Abdullah (öl. 541/1146) tarafından 514(1120) yılında inşa ettirilmişti. Cemaleddin b. Müslim ve Ebû Bekr bu medresede müderrislik yapmışlardır(3).

Müineddin Üner et-Türkî tarafından 524(1130) yılında(4) inşa edilen *el-Medresetü'l-Müîniye*, bir Hanefî medresesidir. Sonradan Dımaşk atabegliği vezirliğine kadar yükselen Üner, bu medreseyi Tugtekin emrinde bir komutan iken inşa ettirmiştir. Bu medresenin ilk

---

(1) İbn Asâkir, 75, no. 7 ve 211; İbn Şeddad, 199-200

(2) İbn Şeddad (200), bu medresenin kendi zamanında da faaliyetini sürdürdüğünü kaydetmektedir.

(3) İbn Asâkir, 74, no. 6; İbn Şeddad, 231-232

(4) İbn Şeddad (210), tarihi 525 (1131) olarak vermektedir. Bkz. İbn Asâkir, 76, no. 224, N. Elisseeff, III, 920

müderrisi ise, Cemaleddin İbnü'l-Müslim es-Sulemî ed-Dımaşki (öl. 533/1139) idi(1).

Tarhaniye Hanefi Medresesi, 525(1131) yılında el-Hac Nâsırüddevle Tarhan tarafından, Şihabeddin Mahmud zamanmda inşa edilmiştir. Dımaşk'ın Ceyrun semtindeki bu Hanefî medresesinin ilk müderrisi, Şeyh Burhaneddin Ebu'l-Hasan Ali el-Belhî idi. Reşideddin el-Havari de bu medresede müderrislik yapmıştır. Reşideddin'den sonra onun oğlu, daha sonraları ise Bahaeddin Abbas İbnü'l-Musulî, Şeyhü'l-İmamı Cemaleddin'in yakın dostu Zeyneddin el-Fattali, bu medresenin müderrislerindendir(2).

Atabeg Tugtekin'in eşi ve Melik Dukak'ın annesi Safvetü'l-Mülk Zümürrüd Hatun 526(1132) yılında bir Hanefi medresesi inşa ettirmiş ve buna vakıflar bağlamıştır. *el-Medresetü'l-Hatuniye* adı verilen bu medresenin ilk müderrisi, Burhâneddin Ebu'l-Hasan Ali el-Belhî idi (3). İbn Şeddad eserini yazdığı sıralarda, medrese eğitimine devam etmekte olup müderrisi Fahreddin Musa b. Hilâl b. Musa idi(4).

Dımaşk atabegliğinin kudretli emirlerinden biri olan Mücahideddin Bozan b. Mamin b. Ali, 529(1135) yılında bir medrese inşa ettirmiştir. Babü'l-Havasin yakmındaki bu Şafiî usulde tedrisat yapan *Mücahidiye Medresesi*'nin ilk müderrisi Kadı'l-Kudât Muntehibeddin Ebu'l-Mealî Muhammed'dir (öl. 537/1142). Bu müderristen sonra 540 (1146) yılına kadar Kutbeddin Mesud en-Nisaburi, ondan sonra da Ebu'l-Feth Nasrullah el-Messisî, tedrisatı yürütmüşlerdir(5). Bu medrese de 669(1271)'da faaliyetini Dımaşk'da sürdürmekteydi(6).

536(1141) yılında kurulan bu Hanbelî medresesini, Dımaşk'ın *Benü eş-Şirazî* diye tanınan meşhur ailesinden Şeyh Şerefü'l-İslâm Abdulvahid b. Muhammed el-Ensarî eş-Şirazî inşa ettirmiştir. *Şerefiye* olarak tanınan bu medrese, Dımaşk'ın Ceyrun semtindedir.

Dımaşk'daki Hanbelîlerin lideri olan Şeyh Şerefü'l-İslâm Abdulvahid, 536(1141) yılında ölünce, yerine oğullarından Bahaeddin eş-Şirazî geçti. Onun 545 (1150) yılında ölümünden sonra ise kardeşi Necmeddin eş-Şirazî müderris oldu (öl. 586/1190)(7).

Dımaşk atabegliği emirlerinden(8) Esedüddin Akız ed-Dukaki,

(1) İbn Asâkir, 76, 224; İbn Şeddad, 210; İbn Kesir, el-Bidaye, XII, 226
(2) İbn Asâkir, 72, no. 186; İbn Şeddad, 211
(3) İbn Asâkir, 911
(4) İbn Şeddad, 218-219
(5) İbn Asâkir, 75, no. 209; İbn Kesir, el-Bidâye, XII, 243; İbn Şeddad, 232, N. Elisseeff, III, 921-922
(6) İbn Şeddad, 232
(7) İbn Asâkir, 73, no. 196
(8) Şihabeddin Mahmud zamanında hâcipliğe tayin edilmiştir (İbnü'l-Kalânisî, 264; Gibb, 248).

Akıziye (sonradan Belhiye) olarak adlandırılan medresenin inşâsını 536 (1141-1142) yılında başlatmıştır. Eski bir kilisenin yeri üzerine kurulan *Dır Ebi'd-Derda*'nın yıkılması ile aynı yere inşa edilen bu medrese, ancak Selahaddin zamanında bitirilmiştir. 536 (1141-1142) yılında bu Hanefi medresesine vakıflar bağlanmıştır. 538 (1143) yılında hâcibin gözden düşmesi, inşaatın bitimini geciktirmiş olmalıdır. Dımaşk atabegliği zamanında tedrisata geçemeyen bu medresenin ilk müderrisi Selahaddin zamanında fıkıh sahasındaki geniş bilgisi ile ün kazanmış olan Burhâneddin Ebu'l-Hasan el-Belhi'dir(1).

Mücahideddin Bozan tarafından 539(1145) yılında ikinci bir Şafii medresesi inşâ edilmiştir. Şehir suyunun dışında, Barada suyunun kenarında ve Babü'l-Feradis kapıları arasında inşâ edilen bu medresenin ilk müderrisleri; Şemsüddin Abdulkâfî ve Taceddin Ebû Bekr idi(2).

Seyfeddin Caruh et-Türkmani tarafından, 546(1152) yılında inşa ettirilen *Caruhiye Medresesi*, Büyük Cami ve Zahiriye medresesinin kuzeyinde Bâbu'l-Ferec ile Bâbü'l-Feradis'in arasında bulunmaktadır. Bu Şafii medresesinin ilk müderrisi Ebu'l-Kasım Mahmud b. Mübarek b. Ali b. Mübarek el-Mucir el-Vasıti el-Bağdadî eş-Şafiî idi(3).

Mismariye Hanbeli Medresesi, 546(1152) yılında Şeyh Mismar el-Hilâlî el-Havranî tarafından inşa ettirilmiştir. *Minaretü'l-Firuz* diye adlandırılan mescidin yanında bulunmaktaydı(4). İlk müderrisi, Ebu'l-Mealî Veciheddin Esad İbnü'l-Münecce'dir. Bu kişi, Benû Münecce olarak tanınan bir aileden olup Havran kadılığı yapmıştır (519-606/1125-1209) (5).

Dımaşk şehri dışında Basra'da 530 (1135-1136) yılında Ebû Mansur Gümüştegin tarafından inşa ettirilen medresenin kalıntıları, son zamanlara kadar gelmiştir(6).

Böri hanedanının son mümessili olan Abak, Dımaşk'ı Nureddin Mahmud'a teslim etmek zorunda kaldıktan sonra Bağdat'a yerleşmiştir. Bir zamanlar Bağdat şahnesi olan Aksungur b. Porsuki'nin evini satın alıp buraya yerleşen Abak, Bağdat'ta bir de medrese inşa ettirmiştir(7).

---

(1) İbn Asâkir, 75, no. 216; İbn Şeddad, 201-203

(2) İbnü'l-Kalanisi, 270-282; İbn Asâkir, 132, no. 154; İbn Şeddad, 233; İbn Kesir, el-Bidâye, XII, 247; N. Elisseeff, III, 923

(3) İbn Asâkir, 132; İbn Şeddad, 229-230; İbn Kesir, (el-Bidaye, XI, 270) bu medresenin adını el-Haruk olarak vermektedir.

(4) İbn Şeddad, 256

(5) İbn Asâkir, 118 no. 4; İbn Şeddad, 256; N. Elisseeff, III, 923-924

(6) A. Kuran, Anadolu Medreseleri, I, (Ankara 1969), 11; K.A.C. Creswell, The Muslim Architecture of Agypte, (Oxford 1959), 124

(7) el-Kutbî, Cevâtü'l-Vefeyât, I, 110

V — TİCARET VE ENDÜSTRİ

Suriye'nin en ehemmiyetli ve en büyük yerleşme merkezi olan Dımaşk, Suriye içinden geçen Kuzey-Güney yolu üzerindedir. Bunun yanısıra çevresinin aşırı zenginliği sayesinde Kuzey Suriye, el-Cezîre, Arabistan ile Akdeniz ve Mısır arasındaki ticarî taşımacılığı hem kuzey ve hem de güneyde bulunan asıl yolların birleştiği yerden çekip, kendinde birleştirmiştir. Dımaşk'ın Suriye'den geçen ticaret yolları üzerindeki bu hâkimiyeti, ticaret ve endüstrisinin gelişmesine sebep olduğu gibi, nüfusunun artmasını da sağlamıştır.

Yerleşme sahası yüzyirmı hektar kadar olan Dımaşk'ın, VI.(XII.) yüzyılda nüfusu hakkında değişik kayıtlar mevcuttur. J.C. Russell(1), şehrin müslüman nüfusunu onbeşbin olarak verirken, 1173 yılında Suriye'den geçen Benjamin de Tudele, Dımaşk'da sadece yahudilerin sayısını üçbin olarak vermektedir. Bu rakam şehrin müslüman nüfusu ile karşılaştırılırsa, ya müslüman sayısının fazla ya da yahudi sayısının az olması gerekir. Aynı kişi, 552(1157) yılında Hama'daki zelzelede yirmibeşbin kişinin öldüğünü de kaydediyor ki, bu rakamların abartılmış olarak verildiğine delâlet etmektedir(2). Selahaddin'in hâkimiyeti esnasında, 1175-1187 yılları arasında Dımaşk'tan geçen Pethachia, Dımaşk'ta onbin yahudinin bulunduğunu kaydediyor(3). Bu değişik rakamlar arasında en doğrusu, 1520 yılına kadar inen Osmanlı tapu defterlerindeki kayıtlardır. Bu kayıtlara göre, 1520-1530 yıllarında Dımaşk'ın nüfusu elliyedibin üçyüzyirmialtı'dır. Bu rakam 1535 yılında kırkikibin yediyüzyetmişdokuz'a düşmektedir(4). Şehir içindeki bu nüfusun büyük bir kısmı, tüccar ve sanatkâr idi. Çiftçilik ve sebzecilikle uğraşanlar, genellikle Dımaşk haricinde yaşıyorlardı.

---

(1) J.C. Russel, **Late Ancient and Medlaval Papulation**, 101

(2) C. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, 185-186

(3) E. Carmoley, **Voyage du Rabbin Pethachia de Ratisbonne dans le** XII siecle, **JA.** (Ekim 1831), 257-280, 364-406

(4) Ö.L. Barkan, «Essai Surles donne'es Statistiques des Registres de Recensement dans l'Empire Ottoman **aux XVe et XVIe Siecles**», **JESHO**, I, (1957), 9-36

Şehir halkından ticaret ile ilgilenenlerin bir kısmı da kumaş satıcıları idi. Dımaşk içindeki iş yerlerinde bulunan tezgâhların yanı sıra kumaş evlerde de dokunurdu. Dımaşk'daki kumaşçılar, genellikle Ümeyye Camii'nin doğusuna yerleşmişlerdi. *Rahbetü'l-Halîd* ile Ceyrûn arasında ise halıcılar ve kürkçüler bulunmaktaydı. Bu semtin *Suku'l-Lubbadin* denilen büyük bir pazarı 562(1167) yılında yanmıştı. *Murabbaatü'l-Kazz* denilen pazarda ise, ipek, pamuk ve iplik ticareti yapılırdı. Dımaşklı kadınlar, tüccardan aldıkları, pamuk ve ipeği evlerine götürerek ücret karşılığı bükerlerdi. Dımaşk'da ipekli kumaşlar da dokunmakta(1), bilhassa el işlemeleri ünlü İsfehan ve Nişapur işlemeleriyle boy ölçüşebilecek kalitede idi. Şehrin yine aynı semtinde, Ceyrun civarında *Akabetü's-Sûf*'da yün tüccarları bulunurdu. Nadide işlemeler ,kıymetli kumaşlar ve pahalı eşyalar *Sûku'l-Kandîl*'de satılmaktaydı. Bu çarşı kandillerle aydınlatıldığından oraya bu ad verilmişti.

Tahıl ticareti, *Sûku'l-Kamh* denilen ve şehrin ortasında bulunan pazarda toplanmıştı. Burada bütün tahıl cinsleri, baharatlar bulunmaktaydı. Kuru meyveler ve bir kısım zahire buraya Gota'dan gelirdi. Kuru üzümün geldiği yer ise bağları bol olan Hıms şehri idi. Yine kuzeyden gelen diğer bir kuru yemiş de çam fıstığı idi. *Sûku'l-Buzîriyîn*'in etrafında çok sayıda depo bulunmakta ve bu pazarda buğday, arpa, pirinç ve susam ticareti yapılmakta idi. Suku'l-Buziriyin'in güneyinde *Sûku'd-Dakik* denen un pazarı vardı. Bu pazarın hemen yakınında, Kuleyt nehri suyu ile çalışan bir değirmen de mevcuttu.

İbnü'l-Kalanisi'nin birçok vesile ile bilhassa Kudüs krallığı ile yapılan antlaşmalar esnasında belirttiği gibi, Dımaşk'a buğday kuzeyden gelmekte idi. Dımaşk'ın en büyük yiyecek anbarı Havran idi. Dımaşk atabegliğinin yıkılışından sonra da Havran bu özelliğini korudu. Havran'dan başka Hıms ve Bikâ bölgesinin hububatı da Dımaşk'da pazarlanırdı. Dımaşk'a yiyecek-giyecek umumiyetle altı bölgeden gelirdi. Bunlar :

1. Gota,
2. Baalbek ve Bikâ,
3. Hulle ve Banyas,
4. Havran,

(1) Tugtekin, Sultan Tapar'ı Bağdat'ta ziyarete gittiği zaman, yanında birçok kıymetli hediyeler de götürmüştü. Bunlar arasında, dokuma kumaşların da olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. İbnü'l-Kalanisi (193), Atabeg Tugtekin'in Mısır ipekli kumaşlarını hediye olarak götürdüğünü yazıyor ki, buna göre Mısır'da dokunan ipekli kumaşların daha kaliteli olduğu anlaşılmaktadır.

5. Cevlan,
6. Busra ve Serhad bölgeleriydi.

Bu yerler arasında sebze ve meyve bahçeleriyle donanmış Gota, Dımaşk'ın bugün bile taze sebze ve meyvesini temin eden bölge durumundadır. Bu devirde temel gıda maddelerinin fiyatlarını tesbit çok güç olmakla beraber, hububat ile ilgili tesbit edilenler şöyle idi(1):

Mahsul	*541(1146)'daki fiyatlar*
Buğday	6 Makkûk(*) bir dinar
Arpa	12 » » »
Kuru Bezelye	5 » » »

Dımaşk'ta kumaşçılar, kürkçüler ve tahıl pazarlarının yanı sıra günlük gıda ihtiyaçlarının temini için daha birçok çarşılar bulunmaktaydı. Bunlar iki ana merkezde toplanmış durumdaydılar. *Dârü'l-Bıttıh* diye adlandırılan resmî bir binanın etrafına yayılmış olan birinci pazar, *Bâbü'l-Câbiye*'yi *Bâbü'ş-Şarkî*'ye birleştiren yolun orta kısmında bulunuyordu. Dârü'l-Bıttıh'ın yanında *Sûku't-Tüffahiyye* (meyveciler), *Sûku'l-Bakl* (sebzeciler) pazarı ayrıca yine aynı semtte, *Sûku't-Tayr* (tavukçular) ile *Darbu'l-Cubn* (peynirciler) sokakları bulunuyordu. Darü'l-Bıttıh'ın batısında, tahıl pazarının bitişiğinde, sarraflar çarşısı yer almıştı. Sarraflar çarşısının bitiminde taze hurma satıcıları *(Rattâbîn)* bulunmakta idiler.

Umm Hâkim sokağının çevresinde ise ikinci bir gıda pazarı bulunmaktaydı. Burada bir başka tavukçular pazarı, ayrıca kasaplar yer almakta ve yine burada bir de soğancılar meydanı *(Rahbetü'l-Basal)* vardı. Bu her iki pazarı dolduran mal Dımaşk çevresinden, bilhassa Gota'dan gelmekte idi. Bu pazarlara Halep'ten de mal geldiği olurdu(2).

Ziraat ve hayvancılığa değer veren Dımaşk atabegliği, tarla ve bahçelerin sulanmasında nehirlerden su çeken ve menşei çok eski devirlere kadar varan su dolaplarını kullanmış olmalıdırlar. Ayrıca toprağın ekimine, her karışın değerlendirilmesine ehemmiyet veren Atabeg Tugtekin hakkında İbnü'l-Kalanisî; «*Bir kısım halka şehrin kenar semtlerinde terkedilmiş toprakları dağıtmıştır. Bu topraklar daha önceleri adaletsiz kişilerin, gaddar valilerin zamanında zorla alınmıştı.*

(1) N. Elisseeff, III, 873; İbnü'l-Kalanisî, Haçlıların Dımaşk'ı kuşatmaları sırasında, bir çuval buğdayın 25 dinara yükseldiğini kaydediyor.

(*) V.(XII.) yüzyılda Suriye'de kullanılmış bir ölçü birimidir. 6 Makkûk 5 kg. kadar gelmektedir.

(2) İbn Asâkir, 39, 42, 57, 58, 62, 74, 95, 101, 131, 213, 235; N. Elisseeff, Corporations de Damas Sous Nur ad-Din, Arabica, III, 61-69

Zahireddin, (vergilerin ödenmemesiyle) cezalı durumları toprak sahipleri üzerinden kaldırmıştır» demekte ve devamla, *«Halife el-Müsterşid Billâh'a ziyarete gittiği zaman terkedilmiş arazinin durumunu açıklamış, ekim dışı bırakılmış arazinin sahipsiz olduğunu ve bu araziden ne sarayın ne de şehirlilerin bir kârı olmadığını, iş imkânlarının kaybolmasının bir fayda temin etmediğini söylemiş ve halifeden bu arazilerin her kim isterse, ona satılmasına müsaade etmesini rica etmiştir. Bu arazinin ayrıca satın alanlar tarafından ekileceğini, bundan kâr temin edileceğini böylece istihsalin artacağını, satılan araziden temin edilecek gelirin cihat için ordu gelirine kaydedileceğini belirttiğini»* kaydetmektedir(1).

Dımaşk, VI.(XII.) yüzyılda ticari hayatının canlılığının yanısıra endüstride de Suriye şehirleri arasında ileri bir seviyede bulunmakta idi. Nureddin Mahmud, Dımaşk'ı ele geçirdikten sonra bu şehrin Dımaşk atabegliğinden kalan endüstri hayatını daha da genişletmiştir. Türkler'in Dımaşk'a yerleşmelerinden sonra, Melik Dukak ve Tugtekin devirlerinden itibaren şehir civarında bilhassa deri imalâthanelerinin kurulduğu görülmektedir. İbn Asâkir, *Madbaga* denilen bu deri işleme atölyelerinin Barada suyu ve onun kolu üzerinde bulunduğunu kaydetmektedir. Ayrıca Dımaşk'ta iki demir ve bir de cam eritme fırını *(Mesbekü'z-Züccâc)* mevcuttu. Zeytin ve susamdan yağ çıkaran değirmenlerin yanı sıra, yine şehrin dışında Barada suyu kenarında hızarhaneler bulunmaktaydı.

VI.(XII.) yüzyılda Suriye'de kâğıt imali, endüstride büyük bir gelişme olarak görülmektedir. Dımaşk atabegliği zamanında Dımaşk'ta, iki kâğıt imalâthanesinin bulunduğunu belirten N. Elisseeff(2), kâğıdın yapımı için buğday samanının kullanıldığını ilâve etmektedir. Bu imalâthanelerin hepsi şehir dışında Barada suyu kenarında bulunmaktaydı(3).

Tedmur'daki endüstri, daha ziyade *Sud* imali üzerine idi. Sarmin'de sabun, *Cebelü's-Summak*'ta mutfak malzemesi imalâthaneleri gelişmişti(4).

Bunların yanı sıra, Dımaşk içinde kurulmuş dokuma tezgâhları, deri ve demir işleyen birçok atölye ve işyeri mevcuttu.

(1) İbnü'l-Kalanisi, (Gibb, 184)
(2) N. Elisseeff, «Dımaşk», EI2.
(3) İbn Asâkir, 80, 84; N. Elisseeff, III, 867-870
(4) N. Elisseeff, III, 870

ALTINCI BÖLÜM

MUSUL ATABEGLİĞİ (ZENGİLER) (1127-1233)

Zengiler, Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu devletlerine bağlı olarak kurulmuş bir atabeglik olup, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra bağımsız hâle gelmiş, Kuzey Irak, Güneydoğu Anadolu ve Suriye'de hüküm sürmüş, Mısır'a dahi hâkim olmuş büyük bir sülaledir.

Kurucusu İmadeddin Zengi'ye nispetle Musul Atabegliği'ne Zengiler de denilmiştir. Zengi'nin babası Kasimüddevle Aksungur, Sultan Alparslan zamanında Selçuklu sarayına alınmış, Sultan Melikşah zamanında da komutanlığa tayin olunmuş bir memlûktur. İbnü'l-Adim'e göre, Aksungur'un babasının adı Turgan olup Sabyu(?) oymağındandır(1). Sultan Melikşah'ın Suriye Seferine bir komutan olarak katılan Kasimüddevle Aksungur 3 Aralık 1086'da Haleb'i teslim alınca Melikşah, veziri Nizamü'l-Mülk'ün tavsiyesi üzerine şehrin valiliğine Aksungur'u, kale komutanlığına da Nuh et-Türkî'yi tayin etti. Sultan Melikşah, Aksungur'a Kasimüddevle ünvanı ile emrine dörtbin süvari verdi.

Halebin ilk Türk valisi olan Aksungur, kargaşa içinde bulunan Halep'te intizamı temin ettiği gibi Halep halkına sağladığı ticarî imkânlar ile de onların büyük sevgisini kazandı. Melikşah'ın 20 Kasım 1092 tarihinde ölümü üzerine sultanın oğullarından Berkyaruk ve Mahmud ile kardeşi Suriye Meliki Tacüddevle Tutuş arasında saltanat mücadelesi başladı. Berkyaruk tarafını tutan Aksungur üzerine yürüyen Tutuş, Tellu's-Sultan civarında giriştiği muharebede onu yakalatarak öldürttü (26 Mayıs 1094)(2). Bu sıralarda yedi yaşlarında bir çocuk olan Zengi, Kür-Boga, Musa et-Türkmânî, Çökürmüş, Çavlı, Mevdud ve Aksungur Porsuki gibi Musul'a tayin edilen emirler tarafından büyütülmüş ve eğitilmiştir.

---

(1) İbnü'l-Adim, Bugya, VI. 206 b; C. Alptekin, «Zengi» İslâm Ansiklopedisi, XV. 526 vd.

(2) İbnü'l-Esir, Atabekiyye, 15; İbnü'l-Adim, Zubda, II, 106-110; H.A.R. Gibb, «Ak-Sungur», İslâm Ansiklopedisi, I. 324

Emir Çavlı'nın yerine Musul'a tayin edilen Mevdud zamanında genç yaşlarda bulunan Zengî, Mevdud'un Haçlılar üzerine tertip ettiği 1111 ve 1113 yıllarındaki seferlere iştirak etti. Bilhassa Taberiye muhasarasında büyük cesaret göstererek Mevdud'un itimadını kazandı. Ancak Zengî'nin çocukluk yılları gibi ilk gençlik yılları da talihsizliklerle dolu idi. Emir Mevdud, Dımaşk atabegi Tuğtekin ile Haçlılara karşı çıkmış olduğu bir seferden sonra Musul'a dönmektense Dımaşk'da kışlamayı ve baharda yeniden sefere çıkmayı düşünmüş, bu sebeple geldiği Dımaşk'da Batınîler tarafından öldürülmüştü. Yerine Aksungur Porsuki tayin olundu ve onun emriyle Zengî, komutanlardan Altuntaş ile birlikte Aşağı Irak bölgesinde Selçuklu hâkimiyetini tesis için Vasıt'a gönderildi. Abbasî halifesi el-Müsterşid Billah'a (1118-1135) karşı savaş halinde olan Hille emiri Dübeys b. Sadaka kuvvetlerine üstünlük sağlayan Zengî'ye Vasıt ıkta olarak verildi. Arkasından da Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un (1118-1131) emriyle Zengî, Basra'nın ıktasını elde etti (1125)(1).

Abbasî Halifesi el-Müsterşid Billah'ın dünyevî hâkimiyet tesis etmek için asker toplaması karşısında halife ile Bağdat'taki Selçuklu şahnesi Barankuş Zekevî arasında anlaşmazlık çıktı. Durumu öğrenen Büyük Sultan Sencer, yeğeni olan Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a haber göndererek Bağdat'a gitmesini istedi. Sultan Mahmud, halifeye adamlarını yollayarak kışı Bağdat'ta geçireceğini bildirdi. Esasında Selçuklu sultanları, halifelerin uhrevî işlerle uğraşmasını, dünyevî işleri kendilerine bırakmalarını istemekte ve halifelerin asker beslemelerine mâni olmak niyetinde idiler. Fakat Halife el-Müsterşid Billah uhrevî hakimiyetle yetinmek istememiş, Afif ve Nazar adlı adamlarını bir ordu tesis etmeye memur kılmıştı. Halife henüz hazır görmediği ordusuna vakit kazandırmak maksadı ile Sultan Mahmud'dan ertesi yıl gelmesini istedi. Halifenin ileri sürdüğü kıtlık mazeretine aldırış etmeyen Sultan Mahmud, Bağdat üzerine yürüdü. Selçuklu ordusu dıştaki mukavemeti kırdıktan sonra şehir içine girdi. Bağdat sokaklarında cereyan eden çarpışmalar, Selçuklu ordusunu epey zayiata uğrattı. Vasıt ve Basra'dan temin ettiği kayıklarla Dicle üzerinden asker getiren Zengî, şehir içindeki mücadelenin de Sultan Mahmud lehine neticelenmesini sağladı. Zengî'nin askerî kabiliyetini takdir eden sultan, onu Bağdat şahneliğine tayin etti (Nisan 1126). Halifeye de iyi muamele eden sultan, şehirde intizamı sağladıktan sonra İsfehan'a çekildi(2).

(1) C. Alptekin, «Zengî», İslâm Ansiklopedisi, XIV, 526
(2) İbnü'l-Esîr, Atabekiyye, 30; Ebû Şame, Ravzateyn, I, 74

Musul'un Selçuklu valisi Aksungur Porsuki'nin 26 Kasım 1126'da Cuma namazı için gittiği camiin avlusunda Batıniler tarafından öldürülmesi üzerine, yerine oğlu İzzeddin Mesud geçti. Fakat Mesud'un kısa bir süre sonra vefatı (Temmuz 1127) ve onun oğlunun çok küçük yaşta olması, Musul valiğinde bir boşluğa sebep oldu. Emirlerden Çavlı, Bağdat'a bir heyet yollayarak Sultan Mahmud'dan Mesud'un oğlu adına şehrin idaresinin kendisine verilmesini istedi. Giden heyet, Çavlı'nın yerine Zengî'yi tercih ettiklerini sultana arzedince Sultan Mahmud, oğlu Alparslan'ın atabegliği vazifesini de Zengi'ye vererek onu Musul valiliğine tayin etti (1127). Çavlı, Musul'a gelen Zengi'ye itaat etmek zorunda kaldı. Musul'da iç kaleye yerleşen Zengî, şehrin dizdarlığına Nâsıreddin Çakır'ı, hâcibliğe Selahaddin Yağıbasan'ı, başkadılığa da Bahaeddin Şehrizorî'yi getirdi(1).

İzzeddin Mesud, ölümünden önce Haleb'e memlûklarından Kutlu Aba'yı tayin etmişti. Fakat Kutlu Aba'nın idaresinden memnun olmayan Halep halkı, şehrin milis kuvvetlerini (el-Ahdas) de yanlarına alarak ayaklandılar ve Kutlu Aba'yı yakalayıp hapsederek yerine Fadail b. Bedi'i getirdiler. Buna rağmen şehirde sükûnet ve nizam sağlanamadı. İmadeddin Zengî, bu huzursuzluğu fırsat bilerek komutanlarından Sungur ed-Diraz ile Hasan Karakuş'u öncü olarak Haleb'e yolladı. Kendisi de Haleb'e doğru yola çıktı. Atabeg Zengi, yolu üzerinde Artukoğullarından Timurtaş'ın tayin ettiği bir valinin idaresi altında bulunan Nusaybin'i kuşattı. Timurtaş, Hısn-ı Keyfa'da hüküm süren amcasının oğlu Dâvud'dan yardım talep etti. Buna rağmen yardımın gecikebileceğini ve bunun sonucu çok kan dökülebileceğini düşünen Nusaybinliler, kapılarını açarak Zengi'ye teslim oldular(2).

Nusaybin'den Haleb'e gelen Atabeg Zengî, Halepliler tarafından törenle karşılandı. Bir zamanlar babası Aksungur'un valiliğini, kendilerine karşı gösterdiği samimiyet ve iyi idareyi unutmayan şehir halkı, onun oğlu Zengî'ye de büyük sevgi gösterilerinde bulundular.

Atabeg Zengî, Haleb'e hâkim olduğu sıralarda Haçlılar Akdeniz'in Suriye sahilini tamamen ele geçirmişlerdi. Halep, Hama, Hıms ve Dımaşk gibi iç kısımlarda kalan şehirler müslümanların elinde bulunuyordu. Dımaşk'dan Rakka ve Rahbe'ye uzanan yolun dışındaki

(1) İbnü'l-Esir, **Atabekiyye**, 33-35

(2) İbnü'l-Esir, **Atabekiyye**, 36; Timurtaş, Nusaybin valisine bir güvercin ile Zengi'ye karşı dayanmasını ve beş gün içinde yardıma geleceğini bildirmişti. Ancak güvercin Zengi'nin adamlarınca yakalandı. Gönderilen mesaj değiştirildi. Beş gün yerine yirmi gün yazıldı. Bu haberi alan vali, yirmi gün dayanamayacağını görüp teslim oldu. Bkz. C. Alptekin, **The Reign of Zangi**, 79

bütün ticarî yollar kesilmişti. Haçlılar ile uzun yıllar mücadele eden Dımaşk atabegi Tuğtekin'in ölümü ise Haçlılarla mücadele eden müslümanların aleyhine bir boşluk yaratmış idi. Zengi bütün Suriye'de kendi hâkimiyetini tesis etme düşüncesinde idi(1).

Atabeg Tuğtekin'in ölümü, Zengî'nin bu düşüncesine iyi bir fırsat teşkil etti ve onu güney komşusu Dımaşk atabegliğinin üzerine harekete teşvik etti. Fakat Büyük Sultan Sencer'in emriyle Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un Zengî'nin yerine Hille emiri Arap asıllı Dübeys b. Sadaka'yı tayin etmek istemesi ve Zengî'nin Sultan Mahmud'un huzuruna büyük hediyelerle gidip sadakatını arzederek bu tayini durdurması, Dımaşk atabegliği üzerine yapacağı sefere mâni oldu.

Ancak bir süre sonra Tuğtekin'in yerine geçmiş olan Tacü'l-Mülûk Böri'ye (1128-1132) haber göndererek, ondan Haçlılara karşı açılan cihada yardımcı olmasını istedi. Böri, açılan cihada katılmak üzere beşyüz süvarisini Dımaşk'dan Hama'ya yolladı ve oradaki oğlu Sevinç'e kendi askerini de bu kuvvete katarak Haleb'e gitmesini emretti. Haleb'e Sevinç'in komutası altında gelen Dımaşk atabegliği kuvvetleri, evvelâ iyi karşılandılarsa da üç gün sonra yakalanarak hapsedildiler. Askersiz kalan Hama şehri üzerine yürüyen Zengî, 24 Eylül 1130'da burayı zaptetti. Bunu takiben Hıms şehrini kuşattı. Atabeg Zengî, kış mevsiminin yaklaşması üzerine Haleb'e döndü.

Atabeg Zengî'nin Haleb'e döndüğü ve Haçlılar ile meşgul olduğu bir sırada Tacü'l-Mülûk Böri, Batınîlerin bir suikastine uğrayıp ağır bir şekilde yaralandı. Bu sırada Abbasî Halifesi el-Müsterşid Billah ile Hille emiri Dübeys b. Sadaka arasında anlaşmazlık devam etmekte idi. Dübeys, ölen Serhad valisi Fahrüddevle Gümüştekin'in dul karısı ile evlenmek üzere Serhad'a giderken yolunu kaybedip Dımaşk atabegliği kuvvetlerine yakalandı (6 Temmuz 1131). Böri, halifeye haber göndererek düşmanı olan Dübeys b. Sadaka'ya ne yapması gerektiğini sordu. Halife onu iyi muhafaza etmesini ve göndereceği adamlara teslim etmesini bildirdi. Bu durumdan haberdar olan Atabeg Zengî, Böri'ye eğer Dübeys b. Sadaka'yı kendisine teslim ederse, oğlu Böri ile diğer komutan ve askerlerini serbest bırakacağını, ayrıca ellibin dinar ödeyeceğini bildirdi.

Daha önce Halife Müsterşid Billah'a söz vermiş olmasına rağmen, Atabeg Zengî'nin reddedilmeyecek kadar cazip teklifler ile gelmesi, Böri'nin halifeye verdiği sözden caymasına sebep oldu. Dübeys, şart-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 643-647; İbnü'l-Adîm, Bugya, VI, 208 a; Ebû Şame, Ravzateyn, I, 77

larını Böri'nin hazırladığı şehir ve yerde, Musul atabegi Zengi'ye 2 Ekim 1131'de teslim edildi. Atabeg Zengi, Sultan Sencer'in emriyle kendisine rakip olmasına rağmen Dübeys'e silah ve para vererek onu serbest bıraktı(1).

Irak Selçuklu sultanı Mahmud, oldukça genç bir yaşta ölünce, yerine oğlu Davud (1131-1132) geçti. Davud'un sultanlığını Vezir Ebu'l-Kasım Dergezini ve Meraga Valisi Aksungur Ahmedlli desteklemekteydiler. Buna karşılık Mahmud'un kardeşi Mesud ise Tebriz'i ele geçirmiş ve yegeni Davud'un sultanlığına karşı çıkmıştı. Buna rağmen, Cibal ve Azerbaycan bölgelerinde hutbe, hâlen Davud adına okunuyordu. Davud, Tebriz'i kuşatıp sultanlığını amcasına geçici bir süre için de olsa kabul ettirdi. Mesud, bir taraftan Atabeg Zengi'nin kendisini desteklemesini beklerken diğer taraftan da Halife Müsterşid Billah'dan adının. Bağdat'ta hutbede okunmasını istemekteydi. Ancak halife, Melik Mesud'a kendisini destekleyeceğini, fakat Büyük Sultan Sencer'in izni olmadan adını hutbede okutamayacağını bildirdi(2).

Sultan Davud'un diğer amcası olan Selçukşah da saltanat müddeisi olup büyük bir ordu ile Bağdat'a geldi. Halife Müsterşid Billah, Melik Selçukşah ile atabegi Karaca es-Saki'yi çok iyi karşıladı ise de Selçukşah'ın adını hutbede okutmadı. Bu sıralarda Atabeg İmadeddîn Zengi'nin Musul'dan Melik Mesud'un kuvvetlerine katılmak üzere hareket ettiği öğrenildi. Atabeg Karaca es-Saki, Selçukşah'ı bir kısım kuvvetler ile Bağdat'ta bırakıp kendisi ana kuvvetlerin başında yola çıktı. Maksadı, Atabeg Zengi'nin Melik Mesud ile birleşmesini önlemekti. Karaca es-Saki'nin gelişinden haberi olmayan Atabeg Zengi, Samerra'da uğradığı baskında mağlup oldu ve Tekrit'e çekildi. Melik Mesud ise, Selçukşah'ın kuvvetleri ile küçük çapta çarpışmalara girişti. Atabeg Karaca es-Saki, Samerra'dan Bağdat'a dönerken yeğenlerinin çıkarmış olduğu huzursuzluğa son vermek maksadı ile Büyük Sultan Sencer'in Rey şehrine geldiği haberi ulaştı.

Melik Mesud, Halife Müsterşid Billah ile Selçukşah'a amcası Sultan Sencer'e karşı ittifak teklif etti. Teklifi uygun görülünce aralarında bir andlaşma yaptılar. Buna göre Mesud sultan, Selçukşah da onun halefi olacak, Irak ise halifenin tayin edeceği bir nâip tarafından idare edilecekti(3). Bu antlaşmayı müteakip Melik Mesud Bağdat'taki *Darü's-Saltana*'ya, Selçukşah ise Selçuklu şahnelerinin kal-

(1) İbnü'l-Ezrak, **Tarih-i Meyyafarikin**, 164a.
(2) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 474
(3) İbnü'l-Cevzi, **Kitabu'l-Muntazam**, X, 25; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 475

mış olduğu konağa yerleşti. Sultan Sencer'in adı hutbeden çıkarıldı. Bunu takiben de birleşik kuvvetler, Büyük Sultan'a karşı harekete geçtiler. Sultan Sencer, Zengi'ye haber göndererek askersiz kalacak olan Bağdat'a yürümesini emretti. Bunun üzerine Halife Müsterşid Billah, hilâfet merkezinin tehdit altında bulunduğunu bahane ederek Sultan Sencer yerine Atabeg Zengi'nin üzerine yürüdü. Melik Mesud ile Melik Selçukşah, Sultan Sencer karşısında mağlup oldular. Sencer yeğenlerine şefkatli davrandı; Mesud'a Azerbaycan'ı ikta olarak verdi. Diğer yeğeni Tuğrul b. Mahmud'u da Irak sultanlığına tayin etti. Bütün bu hâdiselerden mesul tuttuğu Atabeg Karaca es-Saki'yi ise öldürttü (Mayıs 1132).

Atabeg Zengi'ye gelince, halife onun Bağdat üzerine yürüyeceğini Hanakin'de iken öğrenince, yanındaki ikibin atlı ile Abbasiyye'ye geldi ve burada karargâhını kurdu. Dübeys b. Sadaka da askeriyle Atabeg Zengi'nin yanında bulunmaktaydı. Üstün gücüne rağmen Musul askeri, halifeye karşı kılıç çekmedi. Zengi, yedibin kişiyi bulan ordusunun Musul'a çekilmesini daha uygun buldu. Galip geldiği muharebe meydanında bir gece kalan halife, ertesi gün Bağdat'a döndü.

Irak Selçuklu sultanı olan Tuğrul'a karşı ilk isyan eden yeğeni Davud oldu. Sultanlığını kaybeden Davud, amcası Mesud ile anlaşıp Tuğrul'u 25 Mayıs 1133'de yapılan savaşta yendi. Hemedan, Mesud tarafından işgal edildi. Halifeyi kendi safına çeken Mesud, Bağdat'ta adına hutbe okuttu. Tuğrul ise, amcası Sultan Sencer'in yanına sığındı.

Halife Müsterşid Billah, Atabeg Zengi'ye karşı sert tavrını sürdürmekteydi. Bir süre önce yanında Nazar, İkbal ve Afif gibi bir kaç komutan bulunan halifeye otuza yakın Türk asıllı komutan katılmış ve halifelik ordusunun mevcudu onikibini süvari olmak üzere otuzbine varmıştı. Böylece büyük bir kuvvet, elde eden Müsterşid Billah, 26 Temmuz 1133'de Musul'u kuşattı. Musul'u Atabeg Zengi'nin komutanı olan Nâsıreddin Çakır çok iyi müdafaa ettiğinden halife, bir süre sonra muhasarayı kaldırmak zorunda kaldı. Atabeg Zengi ise, halife ile zahirî de olsa dostça münasebetler kurmanın yolunu aradı ve Bağdat'a kıymetli hediyeler yollayarak diplomatik bağlantıyı yeniden tesis etti(1). Fakat Zengi, halifeye bu muhasarada yardım eden Artukoğullarından Hısn-ı Keyfa emiri Davud'u affetmeyip 1134 yılının baharında onun üzerine yürüdü.

Artukoğullarından olmasına rağmen Mardin emiri Timurtaş da Atabeg Zengi'yi destekledi. Âmid yakınlarında yapılan savaşta Da-

(1) İbnü'l-Ezrak, **Tarih-i Mayyafarikin**, 164a; İbnü'l-Esir, **Atabekiyye**, 47

vud, ağır bir yenilgiye uğradı (26 Nisan 1134). Kendisi muharebe meydanından kaçtı ise de çocukları ve komutanlarından bir çoğu yakalandı. Zengî, harekâtına devamla Âmid'i kuşattı. Ancak veziri Ziyaeddin Kefersudi'nin tavsiyesi ile muhasarayı kaldırdı. Zengî, Musul'a dönerken yolu üzerinde bulunan es-Suvar'ı zaptederek burayı yardımlarından dolayı Timurtaş'a verdi.

Selçuklu imparatorluğunun batı kısmında melikler arasında mücadele devam ederken Irak Selçuklu sultanı Tuğrul, 24 Ekim 1134'de âniden öldü. Kardeşi Mesud, hiç vakit geçirmeksizin Hemedan'a girdi. Onun bu pervasızca davranışından endişelenen bir kısım Selçuklu komutanları, Halife Müsterşid Billah çevresinde toplandılar. Bunların arasında halifenin baş düşmanı Dübeys'in de bulunması, halife tarafından şüpheyle karşılandı. Durumu farkeden Dübeys ise, Mesud tarafına geçmek zorunda kaldı. Melik Mesud'un Hemedan'da sultanlığını ilan etmesine rağmen halife, hutbede Sencer ile Davud'un adlarını sultan olarak okuttu(1). Mesud'u cezalandırmak maksadı ile de halife, yanına topladığı Türk komutanlar ile birlikte onun üzerine bir sefer tertipledi. Bu arada Halife, Dımaşk'ı kuşatmakta olan Atabeg Zengî'ye de haber yollayarak kendisine katılmasını istedi. Halifenin Zağros üzerinden Hemedan'a yürüyüşü çok yavaş oldu. Onun bu ağır hareketinden faydalanan Mesud, halifenin hizmetine girmiş bulunan Türk komutanların gönüllerini kazanarak kendi tarafına almaya çalıştı. Nitekim bu komutanlar arasında Beyaba Mesud tarafına geçen ilk komutan oldu. 24 Haziran 1135'de Meraga civarında yapılan muharebeyi, diğer Türk komutanların da kendi tarafına geçmesi neticesinde Mesud, çok kolay bir şekilde kazandı. Halife Müsterşid Billah ise Mesud'a esir oldu. Mesud, halifeye çok iyi davranıp onunla bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre: Halife Bağdat'a dönecek, ancak dörtyüzbin dinar(2) harp tazminatı ödeyecek ve asla asker beslemeyecekti.

Sultan Mesud, Meraga'dan Hemedan'a doğru harekete geçtiği sırada Büyük Sultan Sencer'den kalabalık bir elçilik heyeti geldi. Mesud, bu heyeti karşılamak üzere karargâhdan ayrıldığında bir grup Batınî halifeyi öldürdü. Kaynaklar, bu konu hakkında pek açık malumat vermemekle beraber, bir rivayete göre; Batıniler, Sultan Sencer'in gönderdiği kalabalık heyet içinde karargâha sızmışlar ve pek de iyi korunmayan halifenin kaldığı çadıra girip onu öldürmüşlerdir

(1) İbnü'l-Cevzî, **Kitabu'l-Muntazam**, X, 41

(2) İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 22; İbnü'l-Cevzî, (**Kitabu'l-Muntazam**, X, 54) 700.000 dinar olarak veriyor.

(1). Müsterşid'in yerine oğlu Raşid (1135-1136) halife oldu. Fakat Raşid'in halife olması, Selçukluların öteden beri halifelik ile olan siyasetine uygun düşmedi.

Sultan Mesud, yeni halifeye komutanlarından Barankuş Zekevi'yi göndererek, babası Müsterşid'in savaş tazminatı olarak ödemeyi kabul ettiği parayı istedi. Raşid ise, babasının öldürüldüğünü ve halifelik hazinesinin muharebe meydanında yağmalandığını, bu bakımdan herhangi bir ödeme yapamayacağını bildirdi. Bunun üzerine Barankuş Zekevî, halifelik sarayını aramaya kalkışınca Raşid, onu ve Selçuklu şahnesi Beyaba'yı şehirden çıkardı. Yeni halife, bu davranışının Sultan Mesud tarafından karşılıksız bırakılmayacağını bildiğinden civar emirlerden yardım istedi. Musul Atabegi Zengi'ye de haber yollayarak, yardıma geldiği takdirde atabegi bulunduğu Alparslan'ı sultan ilan edeceğini bildirdi.

Halifeye ilk yardıma gelen Melik Davud oldu. Bunu Atabeg Zengi ile Sultan Mesud'a darılmış olan Türk komutanlar takip etti. Gelenlerin arasında sultanlığa iki namzet bulunuyordu. Atabeg Zengî'ye Alparslan'ın adını hutbeye koyacağına söz vermesine rağmen halife, Melik Davud'un adını hutbede okuttu. Olanları yakından takip eden Irak Selçuklu Sultanı Mesud, Hemedan'dan hareket ederek Bağdat'a geldi ve şehri ellibir gün kuşattı. Şehir içinde huzursuzluklar baş gösterince Davud, Bağdat'ı terketti. Bu durum, müdafileri endişeye sevketti ve yardıma gelen emirler Bağdat'tan çekilmeye başladılar. Atabeg Zengî de burada fazla kalmanın tehlikeli olacağını gördüğünden, Halife Raşid'i de yanına alarak Musul'a gitti (14 Ağustos 1136).

Halkın büyük endişesine rağmen Bağdat'a giren Sultan Mesud, halka çok şefkatli ve temkinli davrandığı gibi Musul'da bulunan Halife Raşid'e de haber göndererek Bağdat'a dönmesini istedi. Ancak halife bu isteği reddetti. Sultan Mesud, bu durumda Sultan Sencer'e müracaat ederek yeni bir halifenin seçilmesi gerektiğini bildirdi. Bu teklifi kabul eden Sultan Sencer, ayrıca ondan eski halifenin yakın adamlarının da yapılacak değişikliği tasdik etmelerini istedi. Sultan Mesud, eski halife Müsterşid ile yapmış olduğu savaşta yakalayıp hapsettiği vezir Şerefeddin Ali b. Durrat ile İbnü'l-Anbarî gibi önemli şahısları serbest bırakarak onları kendi tarafına aldı. Daha sonra da civar valileri, kadıları bir kısım emirler ile devlet adamlarını huzurunda toplayan Sultan Mesud, Raşid'in halifelik vazifelerini yerine getiremediğini belirterek değiştirilmesini istedi. Huzurda bulunan Şerefeddin Zeynebî, önceden kararlaştırıldığı üzere, Abdullah b. Mus-

(1) Bar Hebraeus, Chronography, I. 260 (Türkçe Terc. 359)

tazhir'in halife olmasını teklif etti. Bunun kabulu üzerine Abdullah *el-Muktefi* ünvaniyle 18 Ağustos 1136'da halife ilân edildi.

Bağdat'ta yapılan bu değişikliğe rağmen Atabeg Zengi, Raşid'i halife olarak tanımaya devam etti. Ancak Sultan Sencer ile Sultan Mesud'a karşı direnmenin yanlış olacağını düşünerek, elçisi Kemaleddin Şehrizorî'yi Sultan Mesud'a göndererek yeni halifeyi tanıdı. Atabeglik topraklarında okuttuğu hutbeden Raşid ile Irak Selçuklu Sultanı olarak tanıdığı Davud'un adlarını çıkararak yerine Muktefi'nin ve Mesud'un adlarını koydurdu(1). Sultan Mesud, Atabeg Zengi'den Raşid'i kendisine teslim etmesini istedi ve bu maksatla da Musul'a ikibin kişilik bir kuvvet gönderdi. Bu birlik, Musul'a gelmeden Raşid, Atabeg Zengi'nin tavsiyesi ile Musul'dan Azerbaycan'a doğru yola çıktı. Fakat kısa bir süre sonra Raşid, İsfehan'da Batınîler'in karıştığı bir suikast sonucu öldürüldü(2).

İmadeddin Zengi, Mayıs 1137'de Fırat nehrini geçerek Suriye'ye girdi. Niyeti, güney komşusu olan Dımaşk atabegliğinin topraklarını ülkesine katmaktı. Bu maksatla Dımaşk atabegi Şihabeddin Mahmud'un nâibi Muineddin Üner'in idaresi altında bulunan Hıms'ı kuşattı. Fakat müstahkem bir kaleye sahip olan Hıms şehri önünde fazla vakit kaybetmek istemeyen Zengi, buradan ayrılarak Haçlıların elinde bulunan Barin (Montferrandus) üzerine yürüdü. Burası Halep ile Hıms arasındaki irtibatı sağlayan bir üss durumundaydı. Atabeg Zengi'nin bu harekâtını haber alan Trablus kontu Raymond, Kudüs kralı Fulk'dan yardım istedi. Kudüs kralı, yardıma gelirken âni bir baskına uğrayarak Barin kalesine güçlükle sığınabildi.

Raymond ve diğer bir kısım şövalye, Atabeg Zengi kuvvetlerince esir edildi. Bu durum üzerine Haçlılar yeni yardım kuvvetlerini yola çıkardı. Urfa kontu II. Joscelin de Barin'e yardıma gelenler arasındaydı. Bu sırada Bizans İmparatoru II. Yohannes Komnenos, ülkesindeki asayişi temin etmek, Anadolu'yu yurt tutmuş Türkleri bir kısım topraklarından çıkarabilmek ve verdikleri sözü tutmayan Haçlı liderlerinin elinden Antakya'yı geri almak için Suriye seferine çıkmıştı.

Atabeg Zengi Barin'i kuşattığı sıralarda, Bizans İmparatoru da Antakya önlerine ulaşmış bulunuyordu. Barin kalesine sığınan Haçlılar, müdafaanın güçlüğü karşısında yardıma gelen kuvvetleri bile bekleyemeden ellibin dinar ödeyerek Atabeg Zengi'ye eman ile teslim

(1) İbnü'l-Ezrak, **Tarih-i Meyyafarikin**, 167b; İbnü'l-Adim, **Zübde**, II, 260
(2) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 40 vd.

oldular(1). Zengî, bir taraftan Barin ile meşgul olurken diğer taraftan bir kısım kuvvetlerini de Hama'nın kuzeyindeki Maarratü'n-Numan ile Kefertab üzerine yollamıştı. Buraya gönderilen atabeglik kuvvetleri, her iki bölgeyi de kolayca ele geçirdiler. Barin'den sonra Atabeg Zengî, Bizans İmparatoru'nun Antakya'ya girmiş olduğunu bilmesine rağmen yeniden Hıms önüne geldi. Fakat herhangi bir kuşatmaya girişmedi. Atabeg, belki de devamlı bu şehir önünde görünerek şehir halkını ve idarecilerini etki altına almak niyetinde idi.

Antakya'ya girmiş olan Bizans İmparatoru II. Yohannes, kışı geçirmek için Çukurova'ya çekilmeden önce Haçlı liderleriyle bir andlaşma yaptı. Buna göre baharda Halep, Hama, Hıms ve Şeyzer gibi müslümanların elinde bulunan şehirlere saldırılacak, zaptedildikleri takdirde bu şehirler Raymond'un idaresine bırakılacaktı. Antakya ise Bizans İmparatorluğu'na iade edilecekti. Bu maksatla kış boyunca hazırlıklarını sürdüren imparator, 1138 yılı sonlarında yeniden Antakya'ya geldi. Bizans-Haçlı kuvvetleri, ilk olarak Haleb'in kuzeydoğusunda bulunan Buzaa'ya hücum ettiler. Altı günlük bir kuşatmadan sonra Buzaa 9 Nisan 1138'de teslim olmak zorunda kaldı. Ahalisinin bir çoğu öldürüldü. Dörtyüz kadar kişi, tehdit ile hristiyan olmaya zorlandı(2).

Atabeg Zengî, Bizans-Haçlı ortak harekâtı karşısında, Irak Selçuklu sultanı Mesud'dan yardım istedi. Ayrıca komutanlarından Zeyneddin Ali Küçük'ü de bir kısım kuvvetle birlikte Haleb'e göndererek bu şehrin müdafaasını kuvvetlendirdi. Nitekim Bizans-Haçlı ordusu, Buzaa'dan sonra Haleb'e geldi. Hazırlıksız yakalayacağını düşündüğü Halep'te bütün müdafaa tedbirlerinin alınmış olduğunu görünce üç gün sürdürdüğü muhasarayı kaldırarak (18 Nisan 1138) (3). Esarib üzerine yürüdü.

Çok zayıf bir garnizona sahip olan Esarib, 21 Nisan'da teslim oldu. Buradan sarp kayalar üzerine inşa edilmiş ve Munkızoğullarının elinde bulunan Şeyzer kalesine taarruz eden Bizans-Haçlı ordusu şehrin varoşlarına girdi. Ancak iç kale direnmeye devam etti. Yirmi günlük bir kuşatmadan sonra, netice alamayacağını anlayan İmparator, Şeyzer hâkimi Ebu'l-Asâkir tarafından teklif edilen bir miktar parayı alarak kuşatmayı kaldırdı(4).

---

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 33 vd.; Villermus Tyrensis, I, 85-92; İbn Vasıl, I, 72-74
(2) İbnü'l-Esir, Atabekiyye, 62; İbnü'l-Adim, Zübde, II, 264
(3) İbnü'l-Kalanisi, 265 vd.
(4) İbnü'l-Kalanisi, 255; S. Runciman, II, 216-217

Şeyzer'in kuşatıldığı sıralarda Artukoğullarının Hısn-ı Keyfa emiri Davud, Atabeg Zengi ile aralarındaki siyasi gerginliği bir tarafa bırakarak oğlu Kara-Arslan komutasında Türkmenlerden müteşekkil bir orduyu yardıma gönderdi. Açık bir sahada muharebe etmek niyetinde olduğu anlaşılan Bizans İmparatoru'nun üzerine gitmeyen Zengi, Sultan Mesud'un gönderdiği kuvvetler de henüz gelmediğinden onu sarp mevzilerde sıkıştırmaya çalışmaktaydı. İmparator ise tepelerde bekleyen atabegin kuvvetlerine taarruza kalkışmayarak Antakya'ya, oradan da Çukurova'ya çekildi. Bu haber üzerine Sultan Mesud'un yolladığı onbin kişilik Selçuklu süvari birliği, Fırat nehrini geçmeden geri döndü(1).

Bizans İmparatoru II. Yohannes'in biraz da tam destek görmediği Haçlı liderlerine kızarak Suriye'den çekilmesinden hemen sonra Atabeg Zengi yeniden Dımaşk atabegliği topraklarına girdi. Fakat bu sefer kuvvet yoluyla almanın zor olacağını gördüğü Hıms'ı daha kolay bir yolla elde edebilmek için Dımaşk atabegi Mahmud'a elçiler yollayarak annesi Safvetü'l-Mülk Zümürrüd Hatun ile evlenmek istediğini bildirdi. Dımaşk'da uzun tartışmalardan sonra Zengi'nin bu teklifi kabul edildi. Düğün 31 Mayıs 1138'de yapıldı. Zengi, kendi kızını da Mahmud ile evlendirdi. Yapılan anlaşmaya göre Zümürrüd Hatun'un çeyizi olarak Hıms şehri verilecekti. Zengi, gelini Hıms kalesi kapısında bekleyerek karşıladı. Bağdat ve Mısır halifelerinin elçilerinin yanısıra Bizans İmparatoru'nun da bir elçisi, düğün tebriği için Zengi'nin Hıms önündeki karargâhına geldi. Şehir, kapılarını Musul atabegine açtı ve böylece Hıms'a sahip olan Zengi, kızının çeyizi olarak da Mahmud'a Barin'i verdi(2).

Hıms'ı evlilik yoluyla elde eden Atabeg Zengi, Antakya prinkepsliği topraklarına girerek kısa bir süre önce Haçlı-Bizans harekâtıyla kaybettiği Buzaa, Kefertab ve Esarib'i Eylül-Ekim 1138'de Haçlıların elinden geri aldı.

Dımaşk hâkimi Şihabeddin Mahmud, kendi adamları tarafından 23 Haziran 1139'da öldürüldü. Başkomutan Muineddin Üner, Mahmud'un kardeşlerinden Cemaleddin Muhammed'i destekleyerek atabegliği ele geçirmesini sağladı. Mahmud'un diğer kardeşi Behramşah ise, Zengi'ye sığındı. Ayrıca Zümürrüd Hatun da Zengi'ye haber gönderip onu Dımaşk üzerine yürümeye teşvik etti. Bütün bu hususları iyi bir fırsat olarak değerlendirmek isteyen Zengî, Dımaşk atabegliği

(1) İbnü'l-Esir, **Atabekiyye**, 62 vd.
(2) İbnü'l-Kalanisi, 266-267; İbnü'l-Adim, **Zübde**, II, 268-269; C. Alptekin, **The Reign of Zangi**, 59

ülkesine bir kere daha girdi. İlk olarak Baalbek'i kuşattı ve çok geçmeden de şehre girmeye muvaffak oldu (10 Ekim 1139). Ancak iç kaleyi savunan kırk kadar Türk on gün direndi. Sonunda bunlar canlarının bağışlanması şartı ile teslim oldular. Zengî, bunlara verdiği sözü tutmadı, kaçabilen bir-iki kişi hariç diğerleri öldürüldü(1).

Baalbek'i ele geçiren Zengî, Dımaşk'ı da almak maksadı ile Bika bölgesine girdi. Burada Kadı Kemaleddin Şehrizori'yi elçi olarak Cemaleddin Muhammed'e gönderip, Dımaşk'ı kendisine teslim ettiği takdirde, bütün şartlarını kabul edeceğini bildirdi. Teklifi reddedilen Zengî, Dımaşk'ın 7-8 km. güneybatısında bulunan Darayya'ya gelip karargâhını kurdu. Dımaşk'ın bütün ikmal ve yardım yolları kesildi. Bu arada elçisi Kemaleddin Şehrizorî vasıtası ile şehir içinde bir kısım taraftar buldu. Bunlar, şehir kapılarını kararlaştırılan vakitte açacaklardı. Ancak Atabeg Zengî, Dımaşk halkının müdafaaya kararlı olduğunu anlayıp, şehrin sokaklarında yapılacak çarpışmaların aleyhine olabileceğini düşünerek bu işe kalkışmadığı gibi muhasarayı da kaldırdı(2).

Fakat kısa bir süre sonra hastalanan Cemaleddin Muhammed 30 Mart 1140'da öldü. Onun ölümü, Dımaşk'da yeni gelişmelere sebep oldu. Vezir Muineddin Üner, Muhammed'in oğlu Abak'ı Dımaşk hâkimi olarak ilân etti. Abak'a muhalif olanların kendisini destekleyeceklerini düşünen Zengî, yeniden Dımaşk önlerine geldi. Vezir Üner, Atabeg Zengi'nin bu taarruzunu önleyebilmek için Kudüs Kralı Fulk'dan yardım istemek zorunda kaldı. Kudüs'e elçi olarak gönderilen Üsame b. Munkız(3), Kral Fulk'a; yardım ettiği takdirde her ay yirmibin dinar ödemeyi ve Musul atabegliği hâkimiyeti altına geçmiş olan Banyas'ı ortak bir harekât neticesi ele geçirdikleri takdirde burarın da Kudüs krallığına verileceğini bildirdi.

Kudüs kralı, Atabeg Zengî'nin kendileri için de büyük bir tehlike arzettiğini bildiğinden, Dımaşk ile anlaşmayı uygun buldu. Bir ihanetin önlenmesi maksadı ile karşılıklı rehineler verildi. Dımaşk atabegliği ile Kudüs krallığı arasındaki bu anlaşmayı haber alan Zengî, Havran'a gelerek muhtemel bir Haçlı taarruzunu burada bir ay kadar bekledi. Beklemekten bir netice alamayan Atabeg Zengî, yeniden Dımaşk yakınındaki Guta'ya geldi. Musul kuvvetleri, Guta'da iken Kral Fulk'un isteği üzerine Kudüs'e doğru gelmekte olan Antakya Haçlı kuvvetlerine taarruz düzenleyen Zengî'nin Banyas valisi İbrahim Turgut, hem muharebeyi hem de hayatını kaybetti.

(1) İbnü'l-Kalanisi, 267-270; İbnü'l-Esir, **Atabekiyye**, 58-59
(2) İbnü'l-Kalanisi 271; C. Alptekin, **Dimaşk Atabegliği**, 124-125
(3) Munkızoğulları'ndan olup **Kitabü'l-İtibar** adlı eserin müellifidir.

Atabeg Zengi, Dımaşk önlerinde fazla beklemenin aleyhine olacağını düşünerek Hama'ya çekildi. Onun bölgeden uzaklaşmasıyla harekete geçen birleşik kuvvetler, Banyas'ı kuşattılar. Banyaslılar Zengi'nin kendilerine yardıma gelemeyeceğini anlayınca teslim oldular. Daha önce yapılan antlaşma gereğince Banyas, Haçlılara teslim edildi(1).

Zengi, kendisine karşı yapılan Dımaşk-Kudüs ittifakının Orta Suriye'de aleyhine bir durum geliştirebileceği düşüncesiyle başta Baalbek olmak üzere bazı stratejik mevkilere Türkmenleri yerleştirmeye başladı. Türkmenleri yerleştirdiği Baalbek'in ıktasını da Selahaddin'in babası olan Necmeddin Eyyub'a verdi(2). Bunu takiben de Dımaşk'a gelip şehri yeniden kuşattı (22 Haziran 1140). Bütün ikmal yollarının kesilmesi karşısında zor duruma düşen Abak Atabeg Zengi'nin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı ve onun adını hutbede okutmayı kabul etti(3).

Bütün çabalarına rağmen Dımaşk'ı ele geçiremeyen Zengi, adının hutbede okunması ile yetinerek dikkatini Haçlılar üzerine çevirdi. Zaten Urfa kontluğuna bağlı süvari birlikleri; Rakka, Nusaybin ve Âmid'e kadar sokulmakta, Mardin civarı ile Harran'ı tehdit altında tutmaktaydılar. Irak Selçuklu sultanı Mesud, kendisine bağlı Musul atabegine Urfa'nın fethini emretti. Zengi, sultanın bu emri üzerine civardaki beylerden yardım istedi. Bu sırada Harran emiri Fazlullah b. Cafer, Zengi'ye haber göndererek Kont II. Joscelin'in askeri ile şehirden ayrılmış olduğunu bildirdi. Zengi, vakit kaybetmeden komutanlarından Yağıbasan'ı öncü olarak Urfa'ya gönderdi. Kendisi de yanına aldığı Türkmenler ile birlikte Urfa'ya gelip şehri kuşattı.

Urfa içindeki askeri birlik zayıftı. Şehrin savunması üç piskoposun elinde idi. Latin asıllı Hugue başkan, Ermeni Yuhannes ile Yakubî Basil Bar Şumana ise yardımcıları idi. Aralarındaki anlaşmazlığın yanısıra askerlikten de anlamayan bu kişiler, Musul atabeginin şehri kan dökülmeden teslim etmeleri teklifini her defasında reddettiler. Şehir büyük mancınıklarla dövülürken, lağımcıların surlarda açtıkları gedikler neticesinde Musul atabeginin ordusu şehre girdi. İki gün yağmalanan şehirde sükûnet temin edilince Zengi, komutanlarından Zeyneddin Ali Küçük'ü vali tayin etti ve ondan şehri imar etmesini, fark gözetmeksizin herkese adaletli davranmasını emretti (4).

(1) İbnü'l-Kalanisi, 271 vd.; Villermus Tyrensis, II, 105-112
(2) C. Alptekin, «Zengi», İslâm Ansiklopedisi, XV, 531
(3) İbnü'l-Adim, Zübde, II, 274
(4) İbnü'l-Kalanisi, 279-280; İbnü'l-Cevzi, X, 112; İbnü'l-Ezrak, 170b.

Elli yıla yakın bir zaman Haçlı hâkimiyetinde kalmış, müslüman Suriye ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki emirlikler arasında bir köprü vazifesi görmüş olan Urfa'nın fethi Avrupa'da endişe ile karşılanırken İslâm dünyasında bir gurur havası esmiş, Haçlıların bütün Suriye ve Filistin'den atılabileceği ümidi yaşanmıştır. İbn Kaysarani, İbn Münir, İbn Kasîmü'l-Hamavî ve Üsame b. Munkız gibi şairler bu fethi şiirleriyle süslemişlerdir. Abbasi halifelerinden el-Muktefî Billah, Atabeg Zengî'ye *Zeynü'l-İslâm, el-Melikü'l-Mansur* ve *Nâsıru'l-Emiri'l-Mü'minîn* gibi ünvanlar vermiştir.

Urfa'nın fethinden sonra şehirde dört gün kalan Zengî, Seruc'a geldi. Buradaki Haçlıların korkularmdan kaçmaları sebebiyle Seruc, Ocak 1145'de kolayca ele geçti. II. Joscelin'in elinde kalan son yer, Fırat nehrinin doğu kıyısındaki el-Bira kalesi idi. Burayı iki ay kadar kuşatan Zengi, Musul nâibi Nâsıreddin Çakır'ın öldürüldüğünü ve atabegi olduğu Melik Ferruhşah'ın isyan ettiğini duyunca Haleb'e gitmek zorunda kaldı. İsyanı bastırmak üzere Musul'a gönderilen Ali Küçük, şehirde sükûneti kısa sürede temin etti. Halep'ten Musul'a gelen Atabeg, Ali Küçük'ü Nâsıreddin Çakır'ın yerine Musul nâipliğine tayin etti.

Zengî, Musul'daki isyanı bastırdıktan sonra Fırat nehrinin kıyısındaki ehemmiyetli bir mevkie sahip olan Câber Kalesi'ni kuşattı. Kale Ukaylilerden İzzeddin Ali b. Salim'in idaresi altında idi. Bu kişi, Zengi'nin hâkimiyetini tanımak istemiyordu. Karadan tamamen kuşatılan kalenin nehirden de bütün ikmal yolları kesilmiş bir hâlde teslimi beklenirken Zengî kendi hizmetkârları tarafından 14 Eylül'ü 15 Eylül'e bağlayan gece uyurken öldürüldü (1146). Katillerin elebaşlarından olan Frank asıllı Yarınkuş adlı köle Câber Kalesi'ne kaçmayı başardı. Fakat burada fazla kalmayıp Dımaşk'a gitti. Burada yakalanan Yarınkuş, Abak tarafından Zengi'nin oğlu Nureddin Mahmud'a gönderildi ve Musul'da öldürüldü(1).

Melikü'l-Ümera el-Maşrık ve'l-Mağrib, Şehriyârü'ş-Şam ve'l-Irakeyn, Pehlivân-ı Cihan, Hüsrev-i İran gibi otuza yakın Arapça ve Farsça ünvanların yanısıra *Alp, Gazi, İnanç Kutluğ, Tuğrul-Tekin, Ak-Arslan* gibi Türkçe ünvanlara da sahip olan İmadeddin Zengî, idarî işlerde çok titiz, siyasî ve askerî kabiliyeti çok yüksek bir zattı. Onun Haçlılarla mücadelesi, bilhassa Barin ve Urfa'yı fethetmesi, sadece Türk âleminin değil bütün İslâm âleminin büyük gururu olmuştu.

(1) İbnü'l-Kalanisi, 228; C. Alptekin, The Reign of Zangi, 89-90

Rakka'da Sıffîn şehitleri yanına gömülen Zengî'nin; Seyfeddin Gazi, Nureddin Mahmud, Kutbeddin Mevdud ve Nusreteddin Emir Emirhan adlarında dört oğlu vardı. Zengî'nin Câber Kalesi önündeki karargâhında öldürülmesiyle vezir Cemaleddin Muhammed, Nureddin Mahmud'un Haleb'e giderek orada babasına halef olmasını uygun gördü. Câber muhasarasına katılan Emir Selahaddin Yağıbasan ve Esedüddin Şirkuh gibi emirler Nureddin'e katıldılar. Vezir Cemaleddin, Zengî'nin en büyük oğlu Seyfeddin'e haber göndererek Şehrizor'dan süratle Musul'a gelmesini bildirdi. Çünkü Melik Alparslan'ın Zengî'nin oğullarına boyun eğeceği şüpheli idi. Nitekim Melik Alparslan ordusunun veziri desteklediğini görünce el-Cezîre'ye çekildi. Neticede Musul atabegliği ülkesi, Habur nehri hudut olmak üzere ikiye bölündü. Merkez Halep olmak üzere ülkenin batısına Nureddin Mahmud, merkez Musul olmak üzere ülkenin doğusuna da Seyfeddin Gazi hâkim oldu.

1 — SEYFEDDİN GAZİ (1146-1149)

Musul'a hâkim olan Seyfeddin Gazi, Zeyneddin Ali Küçük'ü eskisi gibi Musul valiliğinde; Cemaleddin Muhammed'i de vezirlikte bıraktı. Bu arada Irak Selçuklu sultanı Mesud'a müracaat ederek, ondan hâkimiyetini meşrulaştıran menşuru aldı(1).

Seyfeddin Gazi, devlet işlerinde babasının takip ettiği siyaseti benimsedi. Kardeşi Halep atabegi Nureddin ile daima anlaşma yolunu seçti. Hatta Musul'a bağlı olan Urfa'da çıkan isyanın bastırılmasına müdahale ederek orayı zapteden Nureddin'e ses çıkarmadığı gibi askerî yardımda da bulundu. Onun bu davranışı iki kardeş arasındaki itimadı kuvvetlendirdi.

Atabeg Zengi'nin ölümünü fırsat bilen Artukoğullarından Mardin sahibi Hüsameddin Timurtaş, daha önce kaybettiği Dara kalesi başta olmak üzere bir kısım yerleri geri almıştı. Aynı şekilde Dımaşk atabegi Abak da Baalbek'i ele geçirdi. Siyasî iktidarını sağlamlaştıran Seyfeddin Gazi, 1147 yılında Artuklular üzerine yürüdü. Hatta Mardin'i dahi kuşattı. Bu durumda çaresiz kalan Timurtaş, Seyfeddin Gazi ile anlaştığı gibi onunla sıhrî bağlar dahi kurdu.

II. Haçlı Seferi:

Urfa'nın Atabeg Zengi tarafından fethi, Avrupa'da büyük yankılara sebep olmuştu. Papa III. Eugenius, Fransa Kralı VII. Louis'ye ve şövalyelere haber göndererek onları yeni bir Haçlı seferine teşvik etti. 1146 yılının ilkbaharında Saint Bernad de Clairvaux, Papa tarafından ikinci Haçlı seferi için taraftar toplamakla vazifelendirildi. Kral VII. Louis, mektubu alır almaz Papa'ya hazır olduğunu bildirdi. Daha sonra ise Hohenstaufen hanedanından İmparator III. Conrad da bu fikri kabul etti.

Fransız ve Alman Haçlı orduları Bizans İmparatorluğu topraklarından geçen eski karayolunu tercih ettiler. İlk harekete geçen ve İstanbul'a varan Almanlar oldu. Türkiye Selçuklu topraklarına giren bu Haçlı ordusu çok yıpratıldı. Arkadan gelen Fransız Haçlı ordusu

(1) İbnü'l-Esir, Atabekiyye, 86

ise daha şanslı idi. Bunlar, Almanların uğradığı felâketi görerek yollarını değiştirdiler ve Bizans topraklarından çıkmadan Antalya'ya kadar geldiler. Buradan kiralanan gemilerle bir miktar kuvvet Antakya'ya ulaştı. Bir kısmı ise yeterince geminin bulunamaması yüzünden, Anadolu'da kendi kaderlerine terkedildiler. 1148 yılının Nisan ayı ortalarında İmparator III. Conrad, Akka limanına vardı. Yine deniz yolu ile gelen diğer Haçlı birlikleri de Kudüs krallığı topraklarından karaya çıktılar. Haçlı liderleri arasında çıkan tartışmalardan sonra yeni gelen Haçlı ordusunun Dımaşk'ı kuşatmasına karar verildi.

Dımaşk atabegi Abak ile Vezir Üner, bir taraftan şehir surlarını tamir ve takviye ederken bir taraftan da komşu ülkelerden yardım istediler. II. Haçlı ordusu, Dımaşk'ı güneybatı istikametinden kuşatmaya başladı ve ilk günler karşılıklı taarruzlar ile geçti. Dımaşk'a yardım için Halep hâkimi Nureddin Mahmud ile ağabeyi Musul hâkimi Seyfeddin Gazi harekete geçtiler. Ancak bunlar, Üner'den Dımaşk önünde vaki olabilecek bir mağlubiyet karşısında Dımaşk'a çekilmeleri gerekeceğini, bu yüzden de şehrin geçici olarak kendi adamlarına teslim edilmesini istediler. Üner'in bu teklifi kabul etmesi beklenemezdi. Buna rağmen, çok akıllı bir kişi olan Üner, bu hususu Haçlılara karşı bir koz olarak kullandı. Onlara eğer kuşatmayı kaldırmazlarsa şehri Seyfeddin Gazi'ye terkedeceğini, bunun ise kendileri için son derece tehlikeli olacağını bildirdi.

Latin kaynaklarından Villermus Tyrensis, Vezir Üner'in hristiyan liderlere büyük miktarda rüşvet verdiğini, buna karşılık onların da haçlı karargâhının yerini değiştirerek kuşatmayı çıkmaza soktuklarını yazmaktadır. Her ne şekilde olursa olsun, Alman İmparatoru III. Conrad, harp meclisini toplayarak kuşatmanın kaldırılmasına karar verdi. Kuşatmanın kaldırılmasından hemen sonra Nureddin Mahmud ile Muineddin Üner, Baalbek'te buluştular ve haçlılara karşı ortak harekâta geçmeye karar verdiler. Onların bu ittifakını, Seyfeddin Gazi, Musul'dan bin atlı yollayarak destekledi. Bu sırada Trablus kontu Raimond, Arima kalesini ele geçiren ve Trablus'u tehdit eden Alfonse'un oğlu Bertrand'a karşı Üner'den yardım istedi. Bu fırsatı değerlendiren Nureddin Mahmud ile Üner, Arima üzerine yürüyerek kuvvetli bir taarruz ile kaleyi ele geçirdiler. Kale içinde işe yarayacak bütün malzemeyi aldıktan sonra kaleyi yıktılar, arazisini II. Raimond'a bırakarak üsslerine döndüler.

Dımaşk atabegliğinin dirayetli veziri Muineddin Üner, Ağustos 1149'da öldü. Bunu daha kırküç yaşındaki Seyfeddin Gazi'nin Kasım 1149'daki ölümü takip etti. Seyfeddin Gazi'nin yerine, kardeşi Mevdud hâkim oldu.

2 — NUREDDİN MAHMUD (1146-1174)

Melik el-Âdil lakabı ile tanınan Nureddin Mahmud, Şubat 1118'de doğdu. Babası İmadeddin Zengî, Caber kalesini muhasara ettiği zaman Nureddin onun yanında idi. Zengî'nin kendi adamları tarafından öldürülmesinden sonra Musul Atabegliği oğullarından Seyfeddin Gazi ile Nureddin Mahmud arasında paylaşıldı. Seyfeddin Gazi, Musul merkez olmak üzere Fırat nehrinin doğusunda kalan yerleri alırken, Nureddin Halep merkez olmak üzere Fırat nehrinin batısmda kalan yerleri aldı. Atabeg Zengî'nin ölümünü fırsat bilen ve bir süre önce kontluk merkezi Urfa'yı Zengî'ye kaptıran II. Joscelin, birkısım hristiyan halk ile anlaşarak Urfa'yı ele geçirmeye muvaffak oldu. Ancak şehir içinde bulunan müslüman halk ile muhafızlar iç kaleye çekilip direnmeye devam ettiler. Nureddin Mahmud, bu haberi duyunca sıkı bir yürüyüş ile Urfa'ya geldi. II. Joscelin, Nureddin Mahmud'un gelmesinden kısa bir süre önce şehri terketmişti. Şehir fazla mukavemet gösteremeyip Nureddin'e teslim oldu. İhanet eden hristiyanlar cezalandırıldı(1).

Urfa şehri ve civarı Seyfeddin Gazi'nin hâkimiyet sahası içine girmesine rağmen, Nureddin'in buraya müdahalesini ağabeyi mesele yapmadı. Hatta onunla birlikte Suriye'ye gelen II. Haçlı ordusuyla mücadeleye girişti.

Atabeg Zengî'nin ölümünü fırsat bilen bir diğer kişi de Dımaşk atabegliğinin ünlü veziri Muineddin Üner idi. Üner de Zengî'nin daha önce Dımaşk Atabegliği'nden almış olduğu Baalbek üzerine yürüdü. Necmeddin Eyyub'un muhafazasında bulunan Baalbek, üç günlük bir kuşatmadan sonra, su azlığı bahanesi ile Muineddin Üner'e teslim oldu (Ekim 1146). Bu sıralarda Urfa'yı ele geçirmekle meşgul olan Nureddin, Üner'in Baalbek'e yaptığı müdahaleye ses çıkarmadığı gibi onunla iyi ilişkiler kurma yoluna da gitti. İki taraf arasmda gidip gelen elçiler, sonunda Halep ile Dımaşk arasında bir ittifak sağlamayı başardılar. Ayrıca Üner, kızını Nureddin ile evlendirdi (Nisan 1147(2).

---

(1) İbnü'l-Kalanisi, 288
(2) İbnü'l-Kalanisi, 288-289

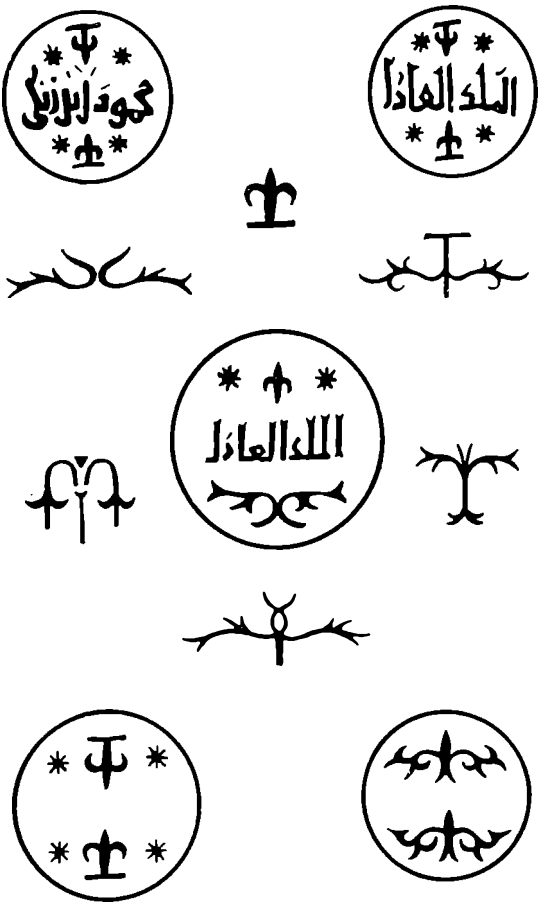

Nureddin Mahmud'a ait sikkelerdeki bazı arabesk süsler

Nureddin Halep'te hâkimiyetini kuvvetlendirmeye çalıştığı sırada ikinci bir Haçlı ordusunun Doğu Akdeniz sahillerinde karaya çıktığı haberi geldi. Nureddin, ağabeyi Seyfeddin Gazi ile birlikte kuşatma altında olan Dımaşk atabegi Abak'a yardımcı olacaklarını bildirdi. Ancak, Haçlı liderleri arasındaki anlaşmazlıklar; Dımaşk'ı, hattâ Güney Suriye'yi bir felâketten kurtardı. Dımaşk muhasarası kaldırılıp yeni gelen Haçlılar Kudüs'e çekilince Nureddin Mahmud, Dımaşk atabegliği veziri olan Üner ile birlikte karşı harekete geçip Arima'yı muhasara altına aldı ve kısa bir süre içinde ele geçirip bu kaleyi yıktı.

a) **Devrindeki Olaylar:**

1 — İnnib Zaferi:

Nureddin Mahmud'un Bertrand'ı mağlup edip Arima kalesini yıktırmasına bir misilleme yapmak isteyen Haçlılar, Halep bölgesine taarruza geçtiler. Nureddin, o sıralarda Havran'da bulunan Üner'den yardım istedi. Üner, Nureddin'in Dımaşk atabegliğine daha önce yapmış olduğu yardımı unutmadığından, komutanlarından Mücahideddin Bozan'ı bir miktar kuvvetle Nureddin'e yolladı. Bu sıralarda Nureddin Yağra'yı Haçlıların elinden yeni almıştı. Dımaşk'tan gelen kuvvetlerin kendisine katılması ile güçlenen Nureddin, İnnib kalesini kuşattı. Kaleye yardıma gelen Antakya prinkepsi Raimond, 29 Haziran 1149'da kale önlerinde müthiş bir bozguna uğradı. Haçlı askerlerinin büyük bir kısmı öldürüldü, çok sayıda esir alındı. Raimond ise ölüler arasında bulunuyordu. Bir kayda göre, Raimond'u öldüren, Nureddin'in emirlerinden olan Selahaddin Eyyubi'nin amcası Şirkuh idi(1).

2 — Antakya'nın Kuşatılması ve Famiye Kalesi'nin Fethi:

Antakya prinkepsi II. Raimond'un İnnib'de yenilerek öldürülmesi, müslümanlar arasında Antakya'nın tekrar İslâm topraklarına katılabileceği ümidinin doğmasına sebep oldu. Nureddin, İnnib zaferinden hemen sonra yanında Emir Bozan komutasında Dımaşk atabegliği askeri olduğu halde Antakya önlerine gelerek karargâhını kurdu. Şehir muhafızlarına haber yollayarak teslim olmaları halinde can ve mallarının emniyette olacağını bildirdi. Henüz bütün ümitlerini kaybetmemiş olan Antakya içindeki söz sahibi kişiler, bu isteği değişik

(1) W. B. Stevenson, Crusaders in the East, 165; Villermus Tyrensis, II, 196-197

bahaneler ileri sürerek ve Nureddin'e kıymetli hediyeler göndererek reddettiler.

Şehir önünde fazla vakit kaybetmek istemeyen Nureddin, Antakya'nın bütün ikmal ve haberleşme yollarını buraya bıraktığı bir birlik ile keserek Famiye kalesine doğru yola çıktı. Önden emirlerinden Selahaddin Yağısıyan'ı yollayan Nureddin, kale önüne gelince zaptedilmez gibi görünen kalenin muhafızları, canlarının bağışlanması şartı ile teslim olacaklarını bildirdiler. Nureddin, onların bu teklifini kabul edip 26 Temmuz 1149'da kaleyi teslim aldı. Buradan tekrar Antakya'ya dönen Nureddin, şehrin düşmesinin pek kolay olmayacağını anlayarak muhasarayı kaldırıp Haleb'e döndü(1).

3 — Nureddin Mahmud'un Dımaşk'a Müdahalesi:

Dımaşk atabegliğinin idaresini yürüten Vezir Üner, 28 Ağustos 1149'da öldü. Onun ölümünden sonra Nureddin Mahmud, Dımaşk atabegi Abak'ın komutanlarını kendi safına çekmeye çalıştı. Nureddin de babası Zengî gibi Dımaşk'a sahip olmak ihtirasındaydı. Bu maksatla Havran'da Haçlıların sebebiyet verdiği bir-iki küçük hâdiseyi bahane edip Haçlılar üzerine bir sefer tertipleyerek cihat ilân etmişti. Nureddin, Dımaşk atabegi Abak'a da haber yollayarak bin atlı göndermesini istedi. Ancak Abak, Kudüs krallığı ile bir sulh antlaşması yaptığından, Nureddin'e böyle bir kuvveti yollamak istemiyordu. Bu bakımdan Halep atabeginin isteğini yumuşak bir dille reddetti. Halep'ten cihat maksadı ile yola çıkmış olan Nureddin'in Merc Yâbus'a kadar yaklaşması üzerine Abak, o sıralarda Gazze'de bulunan Kudüs kralı III. Baudouin'den yardım istedi.

İki Türk emirini karşı karşıya getirmeyi menfaatlerine uygun bulan kral, vakit geçirmeden öncü birliklerini Banyas'a gönderdi. Lâkin Nureddin bundan hiç etkilenmeyip Dımaşk'a doğru yürüyüşüne devam ederek 25 Nisan'da Menazilü'l-Asâkir'e varıp karargâhını kurdu. Buradan Abak'a bir mektup yollayan Nureddin, gayesinin Dımaşk'ı kuşatmak olmadığını, Havran halkının çektiği çilelere son vermek istediğini, açılan cihada katılmanın gerekli olduğunu, birlikte girişecekleri fetihler sonunda ele geçirecekleri Askalan limanı ile diğer bazı yerleri kendisine vereceğini bildirdi. Abak gönderdiği cevapta meseleyi kılıç kuvvetinin çözeceğini, Haçlıların kendisine yardıma gelmekte olduğunu belirtti(2).

(1) İbnü'l-Kalanisi, 305-306; İbnü'l-Adim, Zubda, II, 298; Villermus Tyrensis, II, 196-198; W. B. Stevenson, 165

(2) İbnü'l-Kalanisi, 309

Beklemediği böyle bir cevap üzerine Nureddin, mektubu aldığının ertesi günü (26 Nisan Çarşamba) Dımaşk'a taarruza geçti. Fakat şiddetli yağan yağmur, Halep askerinin belki de gerçekleştirmek üzere olduğu zapta imkân vermedi. Üstelik Haçlıların yardıma gelmesi Nureddin'i endişelendirdi. Böyle bir durumda Abak ile anlaşmayı uygun bulan Nureddin, adının hutbede okunması ve kesilecek paralara adının yazdırılması şartı ile muhasarayı kaldıracağını Abak'a iletti. Dımaşk'ın düşmesinden çekinen Abak, Nureddin'in karargâhına kadar gidip şartlarını kabul edeceğini bildirdi.

Bunun üzerine Nureddin Haleb'e dönmek üzere yola çıktı(1). Yolda eski Urfa kontu II. Joscelin'in yakalanmış olduğu haberini aldı. Joscelin, bir gece hafif bir muhafız kuvveti ile Antakya'ya doğru giderken Nureddin Mahmud'a hizmet eden bir kısım Türkmen tarafından yakalanarak Haleb'e götürüldü. Joscelin hayatının sonuna kadar Halep kalesinde hapsedilmiştir.

II. Joscelin'in yakalandığı haberi, Türkiye Selçuklu sultanı Mesud'a da ulaşmıştı. Gerek Sultan Mesud, gerekse Nureddin bu fırsatı değerlendirerek harekete geçtiler. Nureddin, II. Joscelin'in oğlunun idaresi altında bulunan Halep yakınlarındaki el-Azaz kalesini kuşatırken, Sultan Mesud, Tell-Başir'i bir süre muhasara altına aldı. el-Azaz çok geçmeden teslim oldu ve Nureddin büyük bir karşılama töreni ile Haleb'e döndü(2).

4 — II. Dımaşk Kuşatması:

I. Dımaşk kuşatması sonunda hâkimiyetini Dımaşk atabegi Abak'a şeklen tanıtmakla iktifa etmeyen Nureddin Mahmud, 1151 yılının Mayıs ayı başında Dımaşk'ı bir kere daha kuşattı. Meydanü'l-Hassa'da karargâhını kuran Nureddin, buradan Abak'a yolladığı mektupta: «*Tek isteğim müslümanların iyiliğidir; Haçlılara karşı savaşmak ve onların elinde esir olanları kurtarmaktır. Eğer beni Dımaşk askeri ile desteklerseniz, açtığımız cihatta birbirimize yardım edersek bütün meseleler iyilikle halledilmiş olur*»(3) diyerek Abak'ı cihada davet etti. Fakat Abak, Nureddin'in isteğini yeniden reddetti.

Şehre iyice yaklaşan Halep askeri ile Dımaşk askeri arasında her gün ufak çapta çarpışmalar olmaktaydı. Ancak bunlar neticeye tesir edebilecek ölçüde değildi. Abak, Kudüs kralı III. Baudouin ile daha önce yapmış olduğu anlaşmaya dayanarak Haçlılardan yardım

(1) İbnü'l-Kalanisi, 309-310
(2) İbnü'l-Esir, Atabekiyye, 102-103; İbnü'l-Adim, Zübde, II, 302
(3) İbnü'l-Kalanisi, 313

istedi. Kudüs kralının yardıma geldiğini öğrenen Nureddin, Zebedani'ye çekilerek Haçlı ordusunu beklemeye başladı .Haçlı ordusu doğrudan doğruya Dımaşk'a gelip şehir dışında Avac nehri kıyısında konakladı. Fakat bu ordu, Nureddin'in çekildiği dağlarda onu takip etmeyip Dımaşk'a geldi. Kral III. Baudouin, askerinin yiyeceğini temin maksadıyla şehre girdi.

Dımaşk atabegi Abak ile Müeyyeddin İbn es-Sufi, karşılık olarak kralı şehir surları dışındaki karargâhında ziyaret ettiler. Bu ziyaret esnasında Basra kalesi üzerine beraberce bir harekât yapılması planlandı. Bu maksatla da Kudüs birlikleri, Dımaşk'tan ayrılıp Ra'sü'l-Mâ'ya yöneldi. Dımaşk atabegliğine ait bir birlik de onlara katıldı. Bunlar beraberce bir süre önce Dımaşk atabegliğine bağlanan ancak Nureddin ile işbirliği yapan Emir Sirhal'ın idaresindeki Basra'yı kuşatmak istedilerse de muvaffak olamayıp üslerine döndüler(1). Nureddin Mahmud ise Güney Suriye'den ayrılmadı. Haçlı ordusunun çekilmesinden sonra da yeniden Dımaşk'ı kuşattı. Nureddin'in kararlı tavrı üzerine Abak, Nureddin'in adını hutbeye koyduğu gibi ona istediği zaman şehre girebileceğini de bildirdi. Böylece Dımaşk atabegliğini tâbi hâle getiren Nureddin Haleb'e döndü (Temmuz 1151).

5 — Haçlıların Askalan'ı Zaptı:

Nureddin Mahmud, Mısır Fatımi devletinin bir liman şehri de olsa Askalan'ın Haçlılar tarafından kuşatılmasına kayıtsız kalamazdı. Buraya yardım maksadı ile harekete geçen Nureddin, Abak'ın da birlikleriyle kendisine katılmasını istedi. Halep ve Dımaşk askerinden müteşekkil birleşik ordu, Mayıs 1153'te Haçlıların elinde bir sınır kalesi durumunda olan Banyas önlerine geldiler. Abak, Askalan'a gitmektense Banyas'ın ele geçirilmesini daha uygun buluyor ve çekingen davranıyordu.

Bu sıralarda Sûr, Akka, Nezaret gibi gibi bölgelerden yeni Haçlı kuvvetleri, sekiz aydır muhasarayı sürdüren Kudüs kralı III. Baudouin'e yardıma geldiler. Gerek Askalan önündeki Haçlı ordusunun sayıca fazlalığı gerekse Abak'ın Nureddin'i de etkilediği anlaşılan kararsızlığı, her iki ordunun da üsslerine dönmelerine sebep oldu. Mısır donanmasının, Askalan limanına girip Haçlı donanma komutanı Sidonlu Gerard'ı yenmesi ve şehre yiyecek ikmali yapması da şehrin Haçlılar eline geçmesini engelleyemedi(2).

(1) İbnü'l-Kalanisi, 313-315; N. Elisseeff, II, 466

(2) İbnü'l-Kalanisi, 321-322; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 163; İbnü'l-Adim, Zübde, II, 303-304; S. Runciman, II, 338-340

6 — *Nureddin'in Dımaşk Atabegliği'ne Son Vermesi:*

Askalan'ın Haçlılar tarafından zaptedilmesi, Dımaşk atabegi Abak'ı endişelendirip kuvvetli olarak gördüğü Kudüs krallığı ile iyi ilişkiler kurmaya sevketti. Bu maksatla Abak, Kudüs kralı III. Baudouin'e haber yollayıp aralarında yaptıkları eski anlaşmaya devam edilmesini istedi. Ayrıca yıllık vergisini de ödemeye hazır olduğunu bildirdi. Abak'ın teklifini kabul eden Kudüs kralı, adamlarını Dımaşk'a vergi tahsili için yolladı. Bu durumdan Dımaşklılar son derece müteessir oldular. Şehir içinde fiatlar artarak, bir çuval buğdayın yirmibeş ve daha fazla dinara satılması(1), halkın bir kısmının şehri terketmesine sebep oldu.

İşte bu sıralarda (Mart 1154) Halep'ten Sipehsâlâr Esedüddin Şirkuh, bin kişilik bir kuvvetle Nureddin'in elçisi olarak Dımaşk'a geldi. Abak, tâbi olduğu Nureddin'in elçisi Şirkuh'u karşılaması icap ederken bunu yapmadığı gibi onunla görüşmeyi de reddetti. Nureddin kısa bir süre sonra Dımaşk'a geldi. Nureddin'in ordusunu yıpratmak amacı ile Dımaşk askeri birtakım vuruşmalara girdi ise de bir netice elde edemedi. 25 Nisan 1154'de Halep ordusu şehrin surlarına kuvvetli bir hücumda bulundu. Yıkılan bazı kısımlardan içeri giren Nureddin'in askerleri, kısa sürede şehre hâkim oldu.

İç kaleye çekilen Abak'a haber yollayan Nureddin, hayatının ve şahsi varlığının emniyette olduğunu bildirdi. Yapabilecek bir şeyi kalmayan Abak, kaderine razı olarak iç kaleden çıktı. Nureddin, onun Hıms'a gitmesine müsaade etti. Fakat Abak Bağdat'a gitmeyi tercih etti ve ömrünün sonuna kadar (1169) orada yaşadı(2).

7 — *Nureddin Mahmud'un Haçlılar ile Mücadelesi:*

Dımaşk'ın Nureddin'in eline geçmesi, Haçlıları endişeye düşürmüştü. Nureddin'in ise Suriye'de ele geçirdiği yerleri tahkim etmesi için zamana ihtiyacı vardı. Ayrıca Hârim'in Antakya prinkepsi Bohemond tarafından ele geçirilmesi, Nureddin'in burayı da kuşatmasına sebep olmuştu. Hârim kuşatması devam ederken Kudüs kralı III. Baudouin, Nureddin'e elçi gönderip barış teklif etti(3). Yapılan andlaşma uyarınca Hârim'e bağlı bölgelerin yarısı Nureddin'e verildi (1156). Arada bir barış andlaşması olmasına rağmen Kudüs kralı Baudouin,

(1) İbnü'l-Kalanisi, 320
(2) C. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği (Tog-Tegin'liler)**, 159-160
(3) İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, XI, 233

Şubat 1157'de Banyas civarında konaklamış olan bir Türkmen kafilesine tecavüz ederek bir çoğunu esir aldı ve bütün sürülerini ele geçirdi. Bu hâdise üzerine yapılan barış bozuldu.

Nureddin'in Dımaşk'a vali tayin etmiş olduğu Esedüddin Şirkuh Aşağı Fırat boyunda, Nureddin'in kardeşi Nasıreddin, Dımaşk yakınlarında Haçlıları bozguna uğratıp çok sayıda esir aldılar. Bunlar Dımaşk'a getirilip Banyas'ta öldürülen müslümanlara karşılık olmak üzere kılıçtan geçirildiler.

Nureddin bununla da iktifa etmeyerek Banyas'a taarruz etti, şehri ele geçirdiyse de iç kaleyi alamadı. Kudüs kralının yaklaşmakta olduğunu duyan Nureddin, daha münasip bir zamanı beklemek üzere geri çekildi. Banyas'a gelen III. Baudouin, yapılan tahribatı tamir edip bölgenin hububat anbarı olan Taberlyye'ye doğru yola çıktı. Henüz bölgeden ayrılmamış olan Nureddin, 1157 yılının Haziran ayı sonlarında âni bir baskınla Kudüs kralını bozguna uğrattı. Bu sırada ağır bir şekilde hastalanan Nureddin'in öldüğü şayiası yayıldı. Bundan faydalanmak isteyen Haçlılar, yeniden harekete geçip bir süre önce Nureddin'in hâkimiyetine geçmiş olan Şeyzer'e taarruza geçtiler. Lâkin liderlerinin aralarında çıkan anlaşmazlık, askerleri de etkiledi ve Haçlıların Şeyzer'den çekilmelerine sebep oldu.

Nureddin Mahmud, 1164 yılında Haçlılara karşı yeni bir sefer düzenleyip çevredeki emirlerden bu cihada katılmalarını istedi. Musul atabegliğinden Zeyneddin Ali Küçük ve Artukoğullarından Fahreddin Kara Arslan Nureddin'e yardıma geldiler. Nureddin bu beyler ile beraber, bir süre önce iç kalesini alamadığı Harim önüne tekrar geldi. Şehir muhasara edilip mancınıklarla dövülmeye başlandığı sırada Antakya prinkepsi Bohemond, Trablus kontu Raimond ve Hugues de Lusignan idaresindeki Haçlı ordusu yardıma geldi. İki ordu, Ağustos 1164'de Harim önlerinde çok şiddetli bir muharebeye girdi. Türk kuvvetleri, planlı bir şekilde geri çekilerek düşmanı Ali Küçük'ün kurduğu pusuya düşürdüler(1). Dört bir taraftan sarılan Haçlılar, ağır bir yenilgiye uğrayıp çok zayiat verdiler. Muharebe meydanından kaçan Ermeni Toros ve kardeşi dışında Haçlı liderlerinin hepsi esir edildi.

Haçlı ordusunun imhasından sonra, Reynald Saint Valery'nin idaresi altında bulunan Hârim kolayca ele geçirildi(2).

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, 246 vd.

(2) Ebû Şâme, Ravzateyn, I, 133-134; İbnü'l-Adim, Zübde, II, 318 vd.; N. Elisseeff, II, 590 vd.; S. Runciman, II, 369

Nureddin, Haçlılara karşı kazandığı bu zaferden sonra, onların toparlanmasına fırsat vermeden yanında naibi Ali Küçük olduğu hâlde, Arka, Arima ve Safisa'yı zaptetti. Harekâtına devam eden Nureddin, Ekim-Kasım 1164'de Haçlıları bir kere daha mağlup ederek Banyas ve Hunin'i fethetti.

Nureddin bu son seferini Beyrut üzerine kadar genişletmek istiyordu. Ancak üstüste Haçlılar ile çetin muharebelere giren ordusu çok yorulmuştu. Bu yüzden Nureddin askerlerinin isteği üzerine Haleb'e çekildi. Kendisine bu sefer esnasında yardım eden Musul atabegi Mevdud'a hizmetine karşılık olarak bir süre önce ele geçirdiği Rakka'yı, Sincar mukabilinde iade etti(1).

8 — Musul Atabegi Mevdud'un Ölümü:

Kutbeddin Mevdud, 1149 yılında büyük kardeşi Seyfeddin Gazi'nin ölümü üzerine, kendisini Vezir el-Cevad ile başkomutan Zeyneddin Ali Küçük'ün desteklemesi sayesinde, Musul atabegi olarak tanınmıştı. Mevdud'un hâkimiyetinin ilk yıllarında ağabeyi Nureddin Mahmud, Sincar'ı almış ve bu yüzden iki kardeş arasında bir gerginlik çıkmışsa da Hıms ve Rahbe'nin Sincar'a karşılık verilmesi neticesinde bir anlaşmaya varılmıştı. Hatta Mevdud, Nureddin Mahmud'un Haçlılara karşı açtığı cihada da katılmıştı. Mevdud, 6 Eylül 1170 tarihinde kırk yaşlarında öldü. Yerine oğlu II. Seyfeddin Gazi geçti (1170-1186). Onun zamanında atabeglik tamamiyle Nureddin'in nüfuzu altına girdi.

Nureddin, yeğeni Seyfeddin'e naibi Fahreddin Abdülmesih yüzünden kızmaktaydı. Abdülmesih aslen hristiyan olup sonradan kabul ettiği müslümanlığa pek ısınamamış, etrafındaki âlim ve din bilginlerini dağıtmış hatta küçük bir kilise de inşa ettirmişti. Ayrıca Mevdud, büyük oğlu İmadeddin'i halef göstermesine rağmen Fahreddin, onun yerine Seyfeddin Gazi'yi getirmişti. İmadeddin, naibin yaptıklarını Haleb'e gelerek amcası Nureddin'e anlatınca, o da Musul üzerine yürüdü. Yolu üzerindeki Nusaybin'i ele geçiren Nureddin'e Artuklu kuvvetleri de katıldı. Ordusu kuvvetlenen Nureddin, Sincar'ı işgal edip surunu yıktırdıktan sonra burayı İmadeddin'e verdi. Sincar'ı takiben 26 Şubat 1170'de Musul'a giren Nureddin, Halep Atabegi naibi Fahreddin Abdülmesih'in adını Abdullah olarak değiştirip onu Şam'a götürdü. Yeğeni Seyfeddin Gazi'ye dokunmayıp yerinde bıraktı. Ayrıca onu kızı ile evlendirdi.

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 248-249; N. Elisseeff, I, 615-616

Musul atabegliğinin doğu kısmına da hâkim olmaya başlayan Nureddin, Musul kalesine Sadeddin Gümüştegin'i dizdar tayin etti. Musul ve diğer şehirlerden *mükûs* ile bazı vergileri kaldırdı. Kendi adını taşıyan bir camiin inşasına başladı. Sincar'ı Musul'dan ayırarak İmadeddin'e verdi; Nusaybin, Habur ve el-Mecdel'i de kendi idaresindeki Haleb'e bağladı. Ayrıca II. Seyfeddin Gazi'nin bastırdığı paralara da kendi adını koydurdu.

b) Nureddin Mahmud ile II. Kılıç Arslan'ın Mücadelesi:

Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan, Danişmendliler aleyhine genişleme siyasetine devam ederek Anadolu'da milli birliği kurmaya çalışmaktaydı. Bu maksatla da Malatya'da hüküm süren karışıklıklar dolayısıyla 1171'de burayı ilhak için bir sefer düzenledi. Malatya hâkimi Danişmendli Feridun, Kılıç Arslan'a karşı koyamayacağını bildiğinden Suriye, Irak ve Güneydoğu Anadolu üzerinde hâkimiyet sağlamış olan Nureddin Mahmud'a sığındı. Nureddin, Malatya'nın Kılıç Arslan'ın eline geçmesi hâlinde ana yolların ve Fırat boylarının kendi menfaati yönünden tehlikeye düşeceğini görerek müdahale etmeye karar verdi. Böyle bir durumda Kılıç Arslan, Malatya muhasarasını kaldırıp Kayseri'ye dönmek zorunda kaldı.

Nureddin, Kılıç Arslan'ın tutumunun ne olacağını bildiğinden, vakit kaybetmeden ona karşı bir cephe kurarak kendisine sığınan emirleri, Mardin ve Harput Artukluları ile Sivas Danişmendli hükümdarını kendi tarafına aldı. Bütün bunlardan teşkil ettiği bir orduyu da Sivas'a, Melik İsmail'e gönderdi. Ayrıca Sultan Kılıç Arslan'dan da ülkesinden atılan Danişmendli Zünnun ile Malatya'dan sürülen onikibin kişiyi iade etmesini, Şahinşah'ın hapiste bulunan çocuklarının serbest bırakılmasını istedi. Kılıç Arslan, Nureddin'in bazı isteklerini kabul ettiyse de, eline geçirdiği hiçbir mevkii terketmek istemedi. Kayseri'de bulunan Kılıç Arslan, Nureddin'e elçi yollayıp anlaşma teklif ettiyse de isteği reddedildi. Müttefikler, 1172 yılında Sivas'dan Kayseri'ye doğru yürüyüşe geçtiler. Nureddin de harekete geçerek Merziban Maraş, Göksun ve Behisni gibi merkezleri ele geçirdi. Ayrıca, Sivas'da çıkan kıtlık yüzünden ayaklanan halk İsmail'i öldürmüştü. Yerine Nureddin'e sığınan Zünnun geçti. Bu duruma daha da öfkelenen Kılıç Arslan, Nureddin'in üzerine yürüdü (1173). Şiddetli geçen kışın getirdiği kıtlık yüzünden halk perişan bir halde idi. Üstelik iki Türk hükümdarın karşı karşıya gelmesi, Haçlıların işine yaramaktaydı. Bütün bu hususları gören ilim ve din adamları, araya girerek bir barış yapılmasını sağladılar. Yapılan antlaşmaya göre Nu-

reddin ele geçirdiği bütün yerleri Kılıç Arslan'a iade ediyor, Kılıç Arslan da Zünnun'un Sıvas ve havalisinde hâkimiyetini tanıyordu(1).

c) Nureddin Mahmud'un Ölümü ve Şahsiyeti:

Nureddin Mahmud'un saltanatı süresince en büyük ideali, Haçlılar ile komşu olan İslâm ülkeleri arasında tam bir işbirliğini gerçekleştirmek ve kendi idaresi altında onlara karşı sağlam bir cephe oluşturmaktı. Nitekim Haçlı gücünü Filistin'de kırmak maksadıyla 1171 yılından itibaren atabeglik topraklarının güney kısmı ve Mısır bölgesini idaresine verdiği Selahaddin Eyyubi ile beraber Kudüs üzerine yürümek istemekteydi. Fakat Selahaddin, Nureddin'in elindeki toprakları almasından endişe ediyor ve Haçlılar ile mücadeleyi geciktirmeye uğraşıyordu.

Nureddin, Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan ile bir andlaşma yaptıktan sonra, Haçlılar üzerine yeni bir sefer düzenledi. Musul atabegi II. Seyfeddin Gazi'den yardım isteyen Nureddin Mahmud, hem Haçlıları ezmek hem de Mısır'ı itaatsiz davranmaya başlayan Selahaddin'in elinden almak istiyordu. Lâkin hastalanan Nureddin Mahmud, 10 Mayıs 1174'de boğaz iltihabından öldü ve Dımaşk'ta yaptırmış olduğu medreseye gömüldü.

Nureddin esmer tenli, uzun boylu, güzel gözlü, çenesi hafif sakallı, yakışıklı bir zattı. Onun zamanında Musul atabegliği sınırları, Fırat'tan Hemedan'a, Diyarbekir'in kuzeyinden Aden'e kadar genişlemişti. Babasının ölümünden sonra ikiye ayrılan atabegliğin Musul kolunu da kendisine tâbi kılarak birliği muhafazaya muvaffak olmuştu.

Adaletli ve dindar bir insandı. Halka iyi davranır, onların refah ve huzur içinde yaşamalarına dikkat ederdi. Bu maksatla Mısır, Suriye, el-Cezire ve Musul'da *mükûs* ve *öşrü* tamamen kaldırdı. İbnü'l-Esîr onun için, «*Ben daha önceki hükümdarların da ahlâk ve yaşayışlarını inceledim. Dört halife ve Ömer b. Abdülaziz'den başka ondan daha güzel ahlâklı, adalet için ondan daha fazla araştırıp tetkik eden birini görmedim*» demektedir(2).

Nureddin, hâkimiyeti altındaki Suriye, Dımaşk, Hıms, Hama, Halep, Şeyzer ve Baalbek gibi şehirlerin hepsinin surlarını tamir ettirmiş, camiler, medreseler, hastahaneler ve kervansaraylar yaptırmıştır.

(1) O. Turan, İslâm Ansiklopedisi, II, Kılıç Arslan mad., VI, 691
(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 325

Dımaşk'ta Melik Dukak'dan sonra hâlâ ayakta kalmış olan ikinci hastahaneyi yaptıran Nureddin Mahmud, ayrıca bu şehirde *Dârü'l-Hadîs en-Nuriye, el-İmadiye, el-Kilâse, en-Nuriyetü'l-Kübrâ* ve *en-Nuriyetü's-Sugrâ* olarak adlandırılan beş medrese, Halep'te *el-Halviye, el-Asrûniye, en-Nuriye* ve *eş-Şuaybiye* adlarında dört medrese, ayrıca Hama ve Hıms'da ikişer, Baalbek'de bir medrese inşa ettirmiş, bunlara zengin vakıflar tahsis etmiştir.

Harp meydanlarında askerinin takdirini kazanan Nureddin, ilim ve din adamlarına da hürmet ederdi. Onun XII. yüzyıl Yakın Doğu siyasi tarihindeki rolü, bir istisna teşkil eder mahiyettedir. Ölümünden sonra Selahaddin Eyyubî, onun mirası üzerine Eyyubî devletinin temellerini atmıştır.

NUREDDİN'İN ÖLÜMÜNDEN SONRA ZENGİLER

1 — el-MELİKÜ'S-SALİH İSMAİL (1174-1181)

Nureddin Mahmud, ölmeden önce onbir yaşındaki oğlu el-Melikü's-Salih İsmail'i kendisine vâris göstermişti. İsmail babasının ölümü üzerine, yanında Musul'dan kaçıp Dımaşk'a gelen Sadeddin Gümüştegin olduğu halde Haleb'e geldi. Halep naibi Şemseddin İbnü'd-Dâye'nin hastalığından istifade eden Gümüştegin, onu ve kardeşlerini hapsedip İsmail'i kendi kontrolü altına almaya çalıştı. Gümüştegin'in bu davranışı Dımaşklıları endişeye sevketti. Onlar da amcasının ölümünü fırsat bilip Nusaybin ile Rakka'yı Musul'a katan II. Seyfeddin Gazi'ye haber gönderip Dımaşk'ı kendisine teslim edeceklerini bildirdiler. Seyfeddin Gazi, bunun bir hile olacağını düşünüp Dımaşk'a gitmediği gibi, fırsat hazırken Halep üzerine yürüyüp atabegliğin bütün idaresini ele geçirmeye de kalkışmadı. Seyfeddin Gazi'nin Dımaşk'a gelmemesi üzerine başta İbnü'l-Mukaddem(1) olmak üzere şehrin ileri gelenleri Selahaddin Eyyubi'ye mektup yazarak şehri ona bırakacaklarını bildirdiler. Oysa ki Selahaddin, Nureddin Mahmud'un ölümünden sonra İsmail'e biat etmiş, hatta onun adına hutbe okutup para dahi bastırmıştı.

Selahaddin, Dımaşklıların bu davetini alınca hiç vakit kaybetmeden yediyüz atlı ile Basra'ya geldi. Buranın hâkimi de Selahaddin'i davet etmişti. Selahaddin yanındaki askerin sayıca az olmasına rağmen Basra'dan Dımaşk'a geçti. Dımaşk'da bulunan muhafızlar, onu karşılamaya çıktılar. Böylece Selahaddin, çok kolay bir şekilde Dımaşk'ı ele geçirdi. Buna rağmen, «*Ben el-Melikü's-Salih'in bir memlûküyüm, ona yardım ve hizmet maksadıyla geldim, ondan alınan yerleri iade edeceğim*»(2) diyen Selahaddin, İsmail adına hutbe okutup para bastırmaya devam etti.

a) Selahaddin'in Hıms ve Hama Şehirlerini Zaptı:

Selahaddin Dımaşk'ı ele geçirdikten ve buraya Seyfü'l-İslâm Tuğtekin b. Eyyûb'u naip olarak bıraktıktan sonra, 28 Kasım 1174'de Hıms

(1) Bu şahıs, İsmail Dımaşk'ta iken onun eğitimi ile meşgul olmuştur.
(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 334

üzerine yürüdü. Hıms, Hama, Barin, Tell-Hâlid ve el-Cezîre bölgesinde yer alan Urfa, Emir Fahreddin el-Muzud'un ıktalarındandı. Ancak halka kötü davranan Fahreddin'i hiç kimse sevmemekteydi. Buna rağmen Hıms, Selahaddin'e karşı bir süre direndi. Selahaddin, kılıç gücü ile Hıms'a girdiyse de iç kaleyi ele geçiremedi. Hıms'da bir miktar asker bırakarak, iç kalenin erzak yollarını kestirip kendisi Hama'ya geldi. 28 Aralık 1174'de Hama'yı, bir süre sonra da iç kalesini ele geçirdi. Buradan Haleb'e geçen Selahaddin, bir süre Halep kalesini kuşattı. Fakat kaledekilerin İsmail'i desteklemeleri karşısında 2 Ocak 1175'de başlattığı kuşatmayı 26 Ocak'da kaldırarak Hıms'a geldi. Daha önce ele geçiremediği iç kaleye sahip olup Baalbek'e geldi. Baalbek 29 Mart 1175'de eman ile Selahaddin'e teslim oldu(1).

b) II. Seyfeddin Gazi - Selahaddin Münasebetleri:

Selahaddin önce Dımaşk, daha sonra da Hıms, Hama ve Baalbek gibi yerleri zaptedince el-Melikü's-Salih İsmail amcazâdesi Seyfeddin Gazi'ye haber gönderip Selahaddin'e karşı ondan yardım istedi. Bunun üzerine Seyfeddin, Sincar hâkimi olan kardeşi İmadeddin Zengi'ye askeri ile birlikte yanına gelmesini, Selahaddin'e karşı yapılacak sefere katılmasını bildirdi. Fakat İmadeddin, Selahaddin'in kendisini hükümdar yapacağını bir mektupla daha önce öğrenmiş olduğu için sefere katılmayacağını bildirdi. Onun bu davranışını cezasız bırakmak istemeyen Seyfeddin, kardeşi Mesud'u büyük bir ordu ile Suriye'ye gönderdi. Mesud, Sincar'ı muhasara altına aldıysa da Selahaddin'e mağlup olup Musul'a döndü.

Ancak Seyfeddin, Selahaddin ile mücadeleyi bırakmadı. Bu sefer yine kardeşinin emrindeki bir orduyu Haleb'e gönderip İsmail ile birleşti. Selahaddin, Seyfeddin'e elçi gönderip Hıms ve Hama'yı teslim edeceğini, buna karşılık Dımaşk'ın kendisine bırakılmasını istedi. Kendi kuvvetlerinden emin olan Seyfeddin, Selahaddin'in teklifini reddederek; «*Suriye'de aldığın bütün bölgeleri bana teslim edip Mısır'a dönmelisin*» dedi(2). Bu durumda savaşa zorlanan Selahaddin, hazırlıklarını tamamladıktan sonra, 13 Nisan 1175'de Hama yakınlarında Kurûn-u Hama denilen yerde Musul ve Halep askeri ile muharebeye girdi. Kesin bir zafer kazanan Selahaddin, Haleb'e doğru çekilen mağlupları takip ederek Haleb'e kadar geldi ve kaleyi kuşattı. Bu zamana kadar hutbelerde okuttuğu, paralarda kazıttığı İsmail'in adını her ikisinden de çıkartarak müstakil bir hükümdar olduğunu ilân etti.

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI. 334-336; R. Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 42

(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI. 337

Zor durumda kalan Halepliler, geri çekilmesi şartı ile yapılan bir anlaşmayla onun Mısır ve Güney Suriye'deki hâkimiyetini ve hükümdarlığını tanımak zorunda kaldılar. Selahaddin, ancak bundan sonra; 4 Mayıs 1175'de Halep muhasarasını kaldırıp Hama'ya döndü(1).

İsmail ile Selahaddin arasındaki bu andlaşma uzun ömürlü olmadı. Seyfeddin Gazi'nin teşviki ile Halepliler andlaşmayı bozdular. Seyfeddin Gazi, büyük bir ordu ile gelerek İsmail'i destekledi. 22 Nisan 1176'da Halep'in güneyindeki Cibâb et-Türkmân'da yapılan muharebeyi Selahaddin kazandı. Muharebeden sonra Halep ile Musul arasındaki irtibatı kesen Selahaddin, 25 Haziran'da Haleb'i yeniden kuşattı. Halepliler, bir süre mukavemet ettikten sonra iki taraf da ellerinde tuttukları yerlerin olduğu gibi kalması şartını kabul edince, bir anlaşma sağlandı(2).

c) II. Seyfeddin Gazi'nin Ölümü :

Seyfeddin verem hastalığından rahatsızdı. Ayrıca menenjite yakalanınca durumu daha da ağırlaştı. Oğullarından, o sıralarda oniki yaşında olan Muizzeddin Sencerşah'ı veliaht tayin etmek isteyen Seyfeddin'e kardeşi İzzeddin Mesud karşı çıktı. Mücahideddin Kaymaz gibi bazı emirler de Mesud'un hükümdar olmasını tavsiye ettiler. Seyfeddin Gazi, emirlerin isteklerine karşı koymayıp kardeşini veliaht tayin etti. Büyük oğlu Sencerşah'a Cezîret İbn Ömer ile kalelerini, küçük oğlu Nasıreddin Kerek'e de Akru'l-Humeydiyye kalesini veren Seyfeddin Gazi, 29 Haziran 1180'de otuz yaşında iken öldü(3).

2 — İZZEDDİN MESUD (1180-1193)

II. Seyfeddin Gazi'nin ölümü üzerine yerine geçen kardeşi İzzeddin Mesud, Selahaddin'e elçi göndererek ağabeyinin zamanında olduğu gibi, el-Cezîre üzerindeki Musul atabegliği hâkimiyetinin tanınmasını istedi. Selahaddin ise, el-Cezîre, Harran, Urfa, Rakka, Habur ve Nusaybin gibi yerlerin, halife tarafından Seyfeddin Gazi'ye yaşadığı sürece verildiğini, onun ölümünden sonra ise halifenin bu bölgeleri kendisine verdiğini belirterek, İzzeddin'in bu isteğini reddetti.

Bu sıralarda Halep hâkimi el-Melikü's-Salih öldü (6 Aralık 1181). O, ölürken ülkenin idaresini İzzeddin Mesud'a bırakarak ikiye ayrılmış olan Musul atabegliğinin yeniden birleşmesini sağladı. İzzeddin Mesud, Musul naibi Kaymaz ile birlikte Haleb'e geldi. Şehir ümerâsı

(1) R. Şeşen, Aynı eser, 45; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 342 vd.
(2) İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 369-370
(3) R. Şeşen, Aynı eser, 44

onları çok iyi karşıladı. Selahaddin, bu sıralarda Mısır'da bulunduğundan, Haleb'e müdahale edemedi. İzzeddin Mesud, Haleb'i Sincar karşılığında ağabeyi İmadeddin Zengi ile takas etti.

Suriye'de bu olaylar gelişirken, Selahaddin de Şam'a gelmişti. Harran hâkimi olan Muzaffereddin Gökböri, Birecik hâkimi Şihabeddin Mahmud, Hısn-ı Keyfa hâkimi Nureddin Muhammed gibi emirler, Selahaddin'in yanında yer alıp onu Musul üzerine gitmeye ikna ettiler. Selahaddin, Halep meselesini geçici bir süre için bir kenara bırakıp, el-Cezire bölgesine girerek buradaki bütün merkezleri kendisine bağladı ve 10 Kasım 1182'de de Musul'u kuşattı. Şehir iyi tahkim edilmiş olduğundan burayı alamadı. Fakat 30 Aralık'da Musul için ehemmiyetli bir yer olan Sincar'ı ele geçirdi. Buradan Diyarbekir bölgesine geçen Selahaddin, 29 Nisan 1183'de Amid'i zaptetti. Daha sonra da Halep önlerine geldi. Haleb'in Selahaddin'e karşı koyacak bir gücü yoktu. Halep ordu komutanı Hüsameddin Toman el-Yarûkî, Selahaddin ile anlaşma yapılması için çok uğraştı. Neticede İmadeddin Zengi'nin Haleb'i teslimine karşılık Sincar, Habur, Nusaybin ve Seruc'u alması, buna karşılık Selahaddin'e tâbi olması kararlaştırıldı. Yapmış olduğu aracılıktan dolayı da Rakka, Toman'a verildi. 13 Haziran 1183 günü Selahaddin, kapıları açılan Halep şehrine girdi(1).

a) Musul Atabegliği'nin Selahaddin'in Hâkimiyetini Tanıması

Haleb'i ele geçiren Selahaddin, Erbil beyi Zeyneddin Yusuf ile Harran hâkimi Gökböri'nin de teşvikleriyle ikinci defa Musul'u muhasara etti. Ancak mevsimin çok sıcak ve Musul'un müstahkem bir kaleye sahip olması sebebiyle muhasarayı kaldıran Selahaddin, Ahlat'a doğru hareket etti. Yolu üzerindeki Meyyafarikin kalesini 29 Ağustos 1185'de alan Selahaddin, Begtemür'ün Ahlat'a hâkim olması üzerine buraya gitmekten vazgeçip yeniden Musul önlerine geldi.

Selahaddin'in kararlılığı karşısında endişeye kapılan İzzeddin Mesud ile Emir Kaymaz, barış istemek zorunda kaldılar. 3 Mart 1186'da imzalanan andlaşma uyarınca, İzzeddin Mesud, Selahaddin'in yüksek hâkimiyetini tanıyıp onun adına para kestirecek ve hutbe okutacaktı. Ayrıca sefer zamanlarında asker gönderip Selahaddin'i destekleyecekti.

Bu andlaşmadan sonra Selahaddin ile bir zamanlar emrinde olduğu Musul atabegleri arasındaki münasebetler düzeldi. İzzeddin Mesud, 1187'deki Taberiyye seferinde, meşhur Hıttîn muharebesinde ve Kudüs'ün fethinde hep Selahaddin'in yanında yer aldı(2).

(1) İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 376-377; R. Şeşen, Aynı eser, 49

(2) R. Şeşen, Aynı eser, 53 vd.

b) İzzeddin Mesud'un Ölümü:

Selahaddin 1193 yılında Dımaşk'da ölünce İzzeddin Mesud, kaybettiği yerleri geri almak için faaliyete geçti. Fakat Nusaybin'den, Ra'sü'l-Ayn ile Seruc arasında küçük bir kasaba olan Tell Mavzen'e geldiği bir sırada hastalanıp Musul'a dönmek zorunda kaldı. Çok geçmeden de 30 Ağustos 1193'de vefat etti. İzzeddin Mesud ölümünden kısa bir süre önce oğlu Nureddin Arslanşah'ın yerine geçmesini vasiyet etmiş ve Mücahideddin Kaymaz'ı da onun işlerini tedvire memur etmişti(1).

3 — NUREDDİN ARSLANŞAH (1193-1210)

Babasının yerine Musul atabegliğine hâkim olan Nureddin'in, Sincar hâkimi olan amcası II. İmadeddin Zengî ile arası açıldı. Buna sebep de İzzeddin Mesud'un ölümünü fırsat bilip amcasının Nusaybin civarındaki Musul'a tâbi bazı köyleri işgal etmesiydi. Musul'da durumunu kuvvetlendiren Nureddin Arslanşah, amcasının ele geçirdiği yerleri geri almak için harekete geçtiği sırada amcasının ölüm haberini aldı (1197).

II. İmadeddin Zengi'nin yerine Mansur lakaplı Kutbeddin Muhammed adlı oğlu geçti. Kutbeddin, babasının siyasetini devam ettirmekte ve Musul ile siyasî havayı gerginleştirmekteydi. Nureddin Arslanşah, amcazadesi Kutbeddin'i iyilikle yola getiremeyince Nusaybin üzerine yürüdü ve burayı aldı. Lâkin askeri arasında salgın bir hastalık peyda oldu. Üstelik Harran hâkimi el-Melikü'l-Âdil Ebû Bekr b. Eyyub'un Kutbeddin'e yardım etmesi karşısında Nusaybin'i terkeden Nureddin Arslanşah, Musul'a döndü. Böylece Kutbeddin yeniden Nusaybin'e sahip oldu.

Selahaddin Eyyubî, ölümünden önce Suriye, el-Cezîre ve Yemen de dahil olmak üzere bütün ülkeyi ailesi mensuplarına ıkta etmişti. Bu sebeple onun ölümünden sonra Mısır, Şam, Halep, Diyarbekir ve Yemen'de birçok Eyyubî kolları ortaya çıktı. Bunlardan Mısır hâkimi el-Aziz'in ölümünden sonra el-Efdal Mısır'a sahip olunca el-Melikü'l-Âdil ile anlaşmazlığa düştü. el-Melikü'l-Âdil bu sıralarda oğlu el-Kâmil ile birlikte Mardin'i kuşatmakta idi. Amcası el-Melikü'l-Efdal'ın Dımaşk'ı tehdit ettiğini duyunca onbir aydır sürdürdüğü Mardin kuşatmasını oğlu el-Kâmil'i bırakarak Dımaşk'a doğru yola çıktı. el-Melikü'l-Efdal, Nureddin Arslanşah'a haber yollayarak kendisine ita-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, 92

at etmesini istedi. Arslanşah'ın içinde bulunduğu şartlar, el-Melikü'l-Âdil'e karşı el-Efdal'ı desteklemesini gerektiriyordu. Çünkü Mardin gibi bir yerin el-Âdil'in eline geçmesi, Musul'u müşkül duruma düşürebilirdi. Bu sebepten el-Efdal'a bağlılığını bildiren Nureddin, el-Âdil'in Mardin'den ayrılmasını fırsat bilerek, buranın yardımına koştu. Yanına amcazadeleri Kutbeddin Muhammed ile Sencerşah'ı da alan Nureddin, 3 Eylül 1198'de el-Kâmil'i mağlup ederek Mardin'i Artukoğullarından Yavlak Arslan'a iade ettikten sonra Musul'a döndü.

Kutbeddin Muhammed ile Sencerşah'ın, Nureddin Arslanşah ile olan iyi münasebetlerini kendi aleyhinde bir gelişme olarak gören el-Melikü'l-Âdil, Kutbeddin'i kendi tarafına çekerek bu birliğin bozulmasını sağladı. Kutbeddin'in, el-Melikü'l-Âdil adına hutbe okuttuğunu duyan Nureddin, Nusaybin'e yürüyerek Nisan 1204'de şehri zaptetti. Nureddin, Nusaybin'i kuşattığı sıralarda kardeşinin ölümünden sonra Erbil'e hâkim olan Muzaffereddin Gökböri, Musul atabegliği topraklarına girerek tahribatta bulundu; Ninova'yı yağmalayarak mahsulünü yaktı. Durumu haber alan Nureddin, Nusaybin'den süratle Musul'a geldiyse de Gökböri'nin Erbil'e çekilmiş olduğunu görünce yeniden savaş hazırlıklarına başladı(1).

Nureddin Arslanşah, hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Sincar Beyliğine ait Tell Afer'i ele geçirdi. Sincar atabegi Kutbeddin, Nureddin'in bu tecavüzüne karşı el-Melikü'l-Âdil'den yardım istedi. el-Melikü'l-Âdil; Gökböri, Hısn-ı Keyfa Artuklu emiri Nâsıreddin Mahmud ile Cezîret İbn Ömer hâkimi Muizzeddin Sencerşah'ı kendi tarafına çekerek Musul atabegi aleyhine büyük ve kuvvetli bir ittifak kurdu. Müttefikler, Musul ordusunu Kefr Zemmar yakınındaki Curdik denilen yerde yendiler (Eylül-Ekim 1204). Musul'a çekilen Nureddin, bir süre önce almış olduğu Tell Afer'i Kutbeddin'e iade ederek el-Melikü'l-Âdil ile bir anlaşma yapmaya muvaffak oldu.

Selahaddin'in oğlu Halep hâkimi el-Melikü'z-Zahir, 1209 yılının sonbaharında Ahlat'ı tahrip eden Gürcülere karşı el-Melikü'l-Âdil'den yardım istedi. Ra'sü'l-Ayn'e kadar gelen ve Gürcülerin çekilmiş olduğunu gören el-Melikü'l-Âdil, Nureddin'den asker isteyip Sincar'ı kuşattı. Kutbeddin, Muzaffereddin Gökböri vasıtası ile el-Melikü'l-Âdil'in kuşatmayı kaldırmasını istemekteydi. Gökböri, Kutbeddin'in ricasını kabul edip el-Melikü'l-Âdil'e kuşatmayı kaldırması için ısrar ettiyse de o, kuşatmayı kaldırmadı. Musul atabegi Nureddin Arslanşah ise çok güç bir durumda kalmıştı. Bir yandan Eyyubi gücünün böl-

(1) İbnü'l-Esir, el-Atabekiyye, 200; İ. Kafesoğlu, «Kök-Böri», İslâm Ansiklopedisi, VI. 887

gede azalmasını isteyen Nureddin, yapmış olduğu anlaşma uyarınca da asker göndermek mecburiyetindeydi. Böyle bir durumda el-Melikü'l-Âdil'e kızan Gökböri, Nureddin Arslanşah ile anlaşıp Eyyubilere karşı bir ittifak oluşturdu. Ayrıca Halife en-Nâsır Lidinillah'a mektup yazarak Sincar kuşatmasının kaldırılması için yardım istediler.

el-Melikü'l-Âdil, halifenin tavassutu ile muhasarayı kaldırmaya razı oldu. Fakat Sincar hariç aldığı bütün yerlerin kendisinde kalması şartını müttefiklere kabul ettirdi(1).

Nureddin Arslanşah'ın Ölümü:

Nureddin Arslanşah, uzun müddetten beri çekmekte olduğu bir hastalık sonucu 18 Ocak 1211'de öldü. Kaynaklar onun için, «*güçlü, kuvvetli, son derece cesur, halkını çok iyi yöneten ve reâyâya karşı sert tavır takınan bir kişiydi. Halk ondan çekinirdi; zira içlerinden herhangi bir kimsenin diğerlerine zulmetmesini kesinlikle hoş karşılamaz, bunu engeller, haksızlık edilmesine mâni olurdu. Ayrıca o mükemmel bir himmete ve saygınlığa sahipti. Bu saygınlığı ve haşmeti ile kaybolmuş olan atabegler ailesinin haşmetini ve şanını iade etmiş, eski itibarına kavuşturmuştu*» demektedirler(2).

Nureddin ölümünden önce oğlu el-Melikü'l-Kahir İzzeddin Mesud'un kendisinden sonra yerine geçmesine zemin hazırlamış, bu hususta ordu ve devlet ileri gelenlerini toplayarak oğluna itaat arzetmelerini istemişti. Diğer oğlu İmadeddin Zengî'ye de Akru'l-Humeydiye ile Şuş kalelerini ve bunlara bağlı bölgeleri vermişti. İzzeddin Mesud, bu sıralarda onyedi yaşında olup fevkalâde bir zekaya, mükemmel bir yöneticilik kabiliyetine sahipti. Bu bakımdan, zamanın kuvvetli komutanlarından Bedreddin Lü'lü, İzzeddin'i desteklemekteydi.

4 — II. İZZEDDİN MESUD (1211-1218)

Babasının ölümüyle Musul atabegi olan II. İzzeddin Mesud, el-Melikü'l-Kahir olarak da tanınmaktadır. II. İzzeddin Mesud'un atabeglik devri oldukça sakin geçmiş ve devlet işleri daha çok Bedreddin Lü'lü tarafından yürütülmüştür. İzzeddin Mesud ile kardeşi İmadeddin Zengi, Erbil hâkimi Muzaffereddin Gökböri'nin damatları idiler. Bu bakımdan da Gökböri, Musul atabegliği ile iyi münasebetlerini sürdürdü. II. İzzeddin Mesud, yedi yıl dokuz ay atabeglik yaptıktan

(1) İbnü'l-Esir, el-Atabekiyye, 196-197; İbnü'l-Adim, Zübde, III, 160-162
(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, 248

sonra hastalandı ve 23-24 Haziran 1218'de öldü. Ölümünü şüphe ile karşılayan, hatta onu Bedreddin Lü'lü'nün zehirlettiğini rivayet eden kayıtlar mevcuttur(1).

İzzeddin Mesud, ölümünden önce on yaşlarında bulunan büyük oğlu Nureddin Arslanşah'ı veliaht tayin etti ve hükümet işlerinin yürütülmesi vazifesini de Bedreddin Lü'lü'ye verdi.

5 — II. NUREDDİN ARSLANŞAH (1218-1219)

Bedreddin Lü'lü, II. İzzeddin Mesud'un ölümü ve isteği üzerine atabeg ilan ettiği II. Nureddin Arslanşah için asker ve halkdan itaat yemini aldıktan sonra, Halife en-Nâsır'dan tasdik ve etraftaki hükümdarlardan ahitlerini yenilemelerini istedi. Kendisi ise hükümetin bütün işlerini eline aldı.

Halife, adına hutbe okutup para bastıran II. Nureddin Arslanşah'ın atabegliğini, Bedreddin Lü'lü'nün de hükümet işlerine bakmasını uygun buldu.

II. Nureddin Arslanşah'ın Musul atabegi olmasına amcası İmadeddin Zengi itiraz ederek kayınpederi Muzafferedin Gökböri'den yardım istedi ve İmadiye üzerine yürüyerek kaleyi ele geçirdi. Muzafferedin Gökböri, Musul atabegliği ile daha önce yapmış olduğu anlaşmaya rağmen, Bedreddin Lü'lü'nün atabeglik üzerindeki nüfuzunu kırmak maksadı ile damadının isteğini müspet karşıladı ve bu sayede İmadeddin Zengi, Hakkari ve Zûzan'ı zaptetti (1218). Bedreddin Lü'lü, Gökböri ile Zengi'nin kuvvetlerine tek başına karşı koyamayacağını anladığından, el-Melikü'l-Âdil'in oğlu el-Melikü'l-Eşref'ten yardım istedi. Eşref'in Gökböri'ye tehditkâr bir mektup yazmasına rağmen Gökböri, damadını desteklemeye devam etti. Ancak Zengi, yanındaki takviye kuvvetlerle Musul'a doğru yürürken Lü'lü ile Eşref'in kuvvetlerine mağlup oldu. Halifenin araya girmesiyle de taraflar arasında uzlaşma sağlandı (1219).

II. Nureddin Arslanşah, bir yıl kadar atabeglik yaptıktan sonra öldü. Yerine Bedreddin Lü'lü tarafından onüç yaşındaki kardeşi Nasıreddin Mahmud getirildi(2).

6 — NASIREDDİN MAHMUD (1219-1233)

Nasıreddin Mahmud, kardeşinin ölümüyle Musul atabegi olmuşsa da bütün hâkimiyet Bedreddin Lü'lü'nün elinde idi. Nasıreddin'in

(1) H. A. Dakuki, Kuzey Irak'da Atabegler Hâkimiyeti (neşredilmemiş doktora tezi), 151

(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, 296-297

küçük yaşta olmasını fırsat bilen amcası İmadeddin Zengî, Gökböri'nin desteği ile yeniden atabeglik iddiasında bulunup Musul'a bağlı birkısım toprakları ele geçirmeye başladı. Lü'lü, yeniden el-Melikü'l-Eşref'ten yardım istedi. Nusaybin'de bulunan Eyyubi kuvvetleri, Emir Aybeg komutasında Lü'lü'ye yardıma geldiler. Lâkin 12 Ekim 1219'da yapılan muharebeyi kaybedip Musul'a çekildiler. Halife, bu duruma müdahalede bulunarak yeniden bir andlaşma yapılmasını sağladı. Bu andlaşma İmadeddin Zengi'nin Musul'un doğusundaki Gevaşi kalesini ele geçirmesiyle bozuldu. Lü'lü, el-Melikü'l-Eşref'ten bir kere daha yardım istedi. O da Musul atabegliğinin meselelerini tamamen çözmek için ordusuyla Musul'a geldi. Gökböri, el-Melikü'l-Eşref'e karşı Artukoğullarının desteğini sağladı. Ayrıca hep birlikte Türkiye Selçuklu sultanı İzzeddin Keykavus'un hâkimiyetini tanıyıp onun hizmetine girmek istediklerini bildirdiler. Hattâ İzzeddin Keykavus adına hutbe okutturup para bastırdılar. Ancak Türkiye Selçuklu sultanı, el-Melikü'l-Eşref meselesini halletmek için Musul'a doğru ilerlerken yolda öldü. Sultanın ölümü ile endişeye düşen Artukoğulları ittifaktan ayrıldılar.

el-Melikü'l-Eşref, ordusuyla önce Nusaybin'e, daha sonra da Sincar'a geldi. Sincar hâkimi İmadeddin Şahanşah kendi rızasıyla, Rakka karşılığında Sincar'ı el-Melikü'l-Eşref'e teslim etti. Böylece Sincar atabegliği elli yıllık bir hâkimiyetten sonra tarihe karıştı (Temmuz 1220).

Sincar'ı ele geçiren el-Melikü'l-Eşref Musul'a geldi. Burada, halifenin gönderdiği elçiler, İmadeddin Zengî'nin aldığı yerleri iade etmesi kaydıyla bir andlaşma teklif ettiler. Ancak Gökböri'ye iyi bir ders vermek maksadıyla Musul'a kadar gelen el-Melikü'l-Eşref, herhangi bir anlaşma kabul etmediği gibi, Erbil'e doğru da harekete geçti. Zab suyu kenarında beklemekte olan Gökböri, elçiler yollayarak, el-Melikü'l-Eşref ile bir andlaşma imzalama imkânını buldu. Buna göre; İmadeddin Zengî, ele geçirmiş olduğu yerleri Musul'a iade edecek, ona ait Akru'l-Humeydiye ve Şuş kaleleri Lü'lü'nün idaresine girecek, ayrıca bu teslim işleri bitinceye kadar İmadeddin, el-Melikü'l-Eşref'in yanında rehine olarak kalacaktı.

Bu andlaşma uyarınca İmadeddin Sincar'a giderek el-Melikü'l-Eşref'e teslim oldu. Ancak kalelerin bazıları Musul'a bağlanmayı kabul etmeyip direnmeye başlayınca iş uzadı ve İmadeddin, rehin tutulmaktan çok şikayetçi olduğundan, el-Eşref'in kardeşi Şihabeddin Gazi'nin aracılığı ile serbest kalmayı başardı. Fakat kendi ülkesindeki birkısım halk, İmadeddin'den memnun olmayıp Bedreddin Lü'lü'ye itaatlerini arzettiler. Şuş kalesi de Lü'lü tarafından ele geçirilmiş ol-

duğundan, İmadeddin ülkesinde tutunamayıp Azerbaycan atabegi Özbek Cihan b. Pehlivan'ın yanına gitti ve kendisine verilen iktalar ile hayatını sürdürdü.

Muzaffereddin Gökböri, Musul atabegliğini Bedreddin Lü'lü'nün pençesinden kurtarmak için iki defa Musul'u muhasara ettiyse de bir netice elde edemedi. Zengilerin son mümessili olan Nâsıreddin Mahmud ölünce de atabeglik, Eyyubilerin himayesinde olan Bedreddin Lü'lü'nün eline geçti. Böylece yüz yıldan fazla hüküm süren Musul atabegliği sona ermiş oldu (1233).

MUSUL ATABEGLİĞİ DEVLET TEŞKİLÂTI

Diğer atabegliklerde olduğu gibi Musul atabegliğinde de devlet teşkilâtı, Selçuklu devlet teşkilâtının küçük bir numunesiydi. Ülkeyi, yanında bulunan melik adına idare eden atabeg, merkeze bağlı olup sultanın her emrini yerine getirmekle mükellefti. Atabegler, yanlarındaki melikin ve bağlı bulunduğu sultanın adını zikretmek şartı ile adlarına para bastırabilirlerdi. Yine eğitim ve öğretiminden mesul oldukları melik adına üç vakit nevbet (bando) çaldırabilirlerdi. Atabegler kimi zaman, yanındaki meliği kızı ile evlendirir veya meliğin dul kalmış annesi varsa onunla evlenip hanedan ile akrabalık kurarlardı. Bu suretle kuvvetlerini artıran atabegler, yanlarındaki meliklerin, babalarının ölümünden sonra sultan olmaları için uğraşırlar, herhangi bir şekilde merkezî hükümet çöktüğü veya dağıldığı zaman da kendilerinden sonra soylarına intikal eden müstakil devletler kurma yolunu ararlardı.

A — SARAY TEŞKİLÂTI

Selçuklu teşkilâtından intikal eden saray teşkilâtı içinde naipten sonra en yetkili şahıs hâciplerdi. Sayıları birden fazla olduğu zaman bunlardan biri başhâcipliğe *(Hâcibü'l-Hüccab)* getirilirdi. Bu kişi, atabeg ile vezir arasında irtibatı sağlar, halkın durumunu, uğradığı haksızlıkları atabege bildirir ve sarayı teftiş ederdi. Musul atabegliğinde ilk hâcip olan kişi Selahaddin Muhammed Yağısıyan idi (1127). Hâcipten sonra gelen *Ustadüddar* saray işlerini idare etmekle sorumlu idi. Bu vazife, Musul atabegliğinin son zamanlarında tahsis edilmiş olmalıdır. Nitekim Bedreddin Lü'lü, Nureddin Arslanşah b. Mesud'un hâcibi idi.

Atabeglik saray teşkilâtı içinde muhafız kıtası da bulunmaktaydı. Bu kıta içinden, atabeglerin candarları, silahdarları, alemdarları seçilmekteydiler. Saray içerisinde çeşitli işlerden mesul bir çok vazifeli daha vardı. Ayrıca hademeler, vuşaklar ve ferraşlar (süpürgeci) sarayın hizmetliler sınıfını teşkil etmekteydiler.

B — HÜKÜMET TEŞKİLÂTI

Bütün atabegliklerde olduğu gibi, Musul atabegliğinde de *Dîvân-ı Atabegi* denilen büyük bir divân mevcuttu. Bunun altında atabegliğin değişik bölgeleri arasındaki idari münasebetlerin, şer'i ve örfi vergilerin, hatta yazışmaların denetim vazifelerini yüklenmiş olan *Dîvânü'r-Resâil* bulunmaktaydı. Ancak divân sayısı atabegliğin büyüklüğü ve neticede işlerin çokluğu ile değişmekteydi. Meselâ İmadeddin Zengi zamanında Musul atabegliğinde bir *İşraf Divânı*'nın varlığı kaynaklardan anlaşılmaktadır(1). Bu divân atabegliğin mali işlerini teftiş ile vazifeliydi. Daha sonra atabegliğin genişlemesi ile yeni divânların kurulduğu görülmektedir. İzzeddin Mesud'un hizmetinde bulunan meşhur tarihçi İbnü'l-Esîr'in kardeşi Mecdeddin, *Dîvân-ı İnşa* veya *Dîvân-ı Resâil*'in reisliğinde bulunmuştur. Şair Abdu's-Saadet İbrahim el-Musuli ise Bedreddin Lü'lü'nün inşa kâtibi olarak çalışmıştır. Yine Lü'lü zamanında Ahmed b. Ali, müstevfilik vazifesinde bulunmuştur. Askeri işler ile ilgili müstakil bir divân; *Dîvânü'l-Ceyş* olmadığından bu işlere Emir Hâcip riyaset ederdi.

C — İDARİ VE ASKERİ TEŞKİLÂT

İmadeddin Zengi, Musul'a tayininden kısa bir süre sonra, Halep'te de hâkimiyetini tesis edince atabeglik topraklarını Fırat nehrinin doğusu ve batısı olmak üzere iki büyük naipliğe ayırmıştı. Musul merkez olmak üzere Fırat'ın doğusunda kalan topraklar, Nâsıreddin Çakır'ın; Halep merkez olmak üzere batısında kalan topraklar ise Seyfüddevle Savar b. Aytegin'in idaresi altında bulunuyordu. Bu umumi valilerin hizmetinde «Cund» tabir edilen Osmanlılarda kapıkuluna benzetilebilecek yerli askerler ile merkezlerin ve onlara bağlı bölgelerin asayişini temin eden şahneler bulunmakta idiler. Kalelerdeki dizdarlar ile kazalardaki kutvaller de yine bu naiplere bağlı idiler.

Selçuklularda olduğu gibi atabeglikler de idari teşkilât, askeri bir yapı arzetmektedir. Ikta esasına göre kurulmuş orduyu, atabegliklerde yardımcı kuvvetler hariç bırakılırsa iki ana esas içinde mütâlaa etmek mümkündür. Bunlardan birincisi olan gulâmlar, atabegin bir nevi muhafız birliği idi. Bunlar, islâmlaştırılmış ve türkleştirilmiş gayr-ı müslim asıllı da olabilirlerdi. Daha ziyade saray içi hizmetlerde kullanılan bu gulâmlar, atabegin yakın emniyetini de sağlarlardı. İkinci kısım ise tımarlı sipahiler olup ana orduyu bunlar teşkil etmekteydiler. Manevra kabiliyeti yüksek, süratli ve vurucu güce sahip bu sipahiler, bilhassa kuşatmalar esnasında mancınıkları kul-

(1) el-Bundari. 192

lanan *heccarun*, burçları ve surları uçuran *neffatun* (neftçiler) gibi kuvvetler ile desteklenmekteydiler. Orduda ayrıca doktorlar, cerrahlar, imamlar, sunna adı verilen ustalar da bulunmaktaydı.

Yardımcı kuvvetler ise, cihâda veya ücret-ganimet karşılığı seferlere katılan gönüllüler *(mutavviûn)*, gaziler *(guzat)* ve *battalûn* gibi guruplar idi. Bunlar sefere iştirak eder buna karşılık ücret veya ata (pay) alırlardı.

Musul atabegliği ordusunun harp düzeni, eski Türk usulü uyarıncaydı. Buna göre askerin iki kanadı, *(meymene*-sağ; *meysere*-sol) merkez *(kalp)*den biraz daha ön tarafa bırakılır ve askerin vaziyeti hilâl şeklini alırdı. Düşman merkeze hücum edince, merkez geriye çekilerek kanatların derinliğinin artması sağlanır ve düşman üç taraftan çember altına alınmaya çalışılırdı. Kanatlar, her zaman en iyi atlılardan ve okçulardan seçilirdi. Nureddin Mahmud zamanında okçu birliklerinin arttırıldığı bilinmektedir.

Asker arasında cirit, çöğen gibi oyunlar bir nevi askerî tâlim sayılırdı. Bunun haricinde kabak vurma oyunu da okçular tarafından icra edilirdi. Okçular, yere dikilmiş bir çubuğun tepesinde bulunan tahta daireye nişan alırlardı. Türkler arasında bu oyuna kabak adı verilmişti. Nureddin, Haleb'in el-Meydanü'l-Ahzar meydanında halkın huzurunda bu oyunu bizzat kendisi de oynamıştır(1).

Atabegler, ekseriyetle keçe giyer ve sarı külâh (börk) takarak saçlarını bunun altından sarkıtırlardı. Sefer esnasında kılıç bele bağlanırdı. Nureddin Mahmud ise daima yanında ok ve yay bulundurdu.

D — POSTA VE İSTİHBARAT TEŞKİLÂTI

Büyük Selçuklularda olduğu gibi Musul atabegliğinde de posta ve istihbarat işleri ile görevli bir divân bulunmaktaydı. Bu vazifeyi atabegliklerde *Divânü'r-Resâil* yürütmekteydi. Musul atabegi İmadeddin Zengî zamanında el-Cezîre, Irak ve Suriye arasında iyi bir haberleşme sisteminin olduğu, mevcut kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu haberleşme sisteminde at ve hızlı koşan develerin yanısıra güvercin de kullanılmıştır.

Zengî, 1127 yılında Artukoğullarının hâkimiyeti altında bulunan Nusaybin'i kuşattığı zaman Timurtaş, Mardin'den Nusaybin'e bir posta güvercini ile haber göndermiş ve beş gün içinde yardıma geleceği-

(1) H. A. Dakuki. **Kuzey Irak'da Atabegler Hâkimiyeti** (basılmamış doktora tezi), 203

ni yazmıştır. Ancak güvercin Zengi'nin adamlarınca yakalanmış ve beş gün yerine yirmi gün yazılmıştır. Haberi değiştirilmiş şekilde alan Nusaybin muhafızı, yirmi gün kuşatmaya dayanamayacağım bildiğinden Zengi ile anlaşarak şehri ona teslim etmek zorunda kalmıştır(1).

Atabeg Zengi zamanında, Irak ve Suriye posta sistemi ile ilgili bir diğer haber de anonim Süryani kaynağında mevcuttur. Urfa'nın 1144 yılında fethinden sonra Zengi, el-Bira'yı muhasara etmiş ve muhasara devam ederken atabegin yanındaki meliklerden biri olan Ferruhşah etrafındakilerin tahriklerine kapılarak isyan etmiştir. Bu anonim Süryani kaynağı, *«gecenin karanlığında deve üzerinde fırtına gibi yol alan bir habercinin Naip Çakır'ın Musul'da öldürüldüğünü ve Mezopotamya'da isyanın başladığı haberini ulaştırdığını»* kaydetmektedir(2). Bu ve benzeri kayıtlar, İmadeddin Zengi zamanında Musul atabegliğinde en azından askeri ve siyasi maksat ile kullanılan iyi bir posta ve istihbarat sisteminin var olduğunu göstermektedir.

İmadeddin Zengi'den sonra Haleb'e hâkim olan, kısa bir süre sonra da hâkimiyet sahasını Mısır'dan Orta Fırat bölgesine kadar genişleten oğlu Nureddin Mahmud zamanında ise berid sistemi gelişmiş ve güvercinle iyi bir haberleşme teşkilâtının kurulması, o devir için büyük bir yenilik olarak görülmüştür. Her ne kadar D. Sourdel, Zengiler ve Eyyubiler zamanında gerçek mânâda bir berid sisteminin bulunmadığını The Encyclopedia of Islam'ın «Barid»(3) maddesinde zikrediyorsa da Nureddin Mahmud zamanında, 1517'de Dımaşk-Banyas, daha sonra da Dımaşk-Kahire, Dımaşk-Baalbek, Dımaşk-Karyateyn, Dımaşk-Kârâ-Hıms-Hama-Maarratü'n-Numan-Halep arasında güvercin ile haberleşme sisteminin bulunduğu bilinmektedir.

el-Menasib denilen ve haberleşmede kullanılan bu güvercinler, *Defterü'l-Ensab*'a kayıtlı idiler. *Varakü't-Tayr* adı verilen özel bir kâğıda yazılan mesaj, kuşun kanat teleklerine konurdu. Büyük kalelerde burc adı verilen güvercinlikler bulunurdu. Güvercinler kurye olarak kullanılmazdan önce bu iş için eğitilirlerdi.

Uzun mesafelerde kuşlar için *Merakizü'l-Hamam* olarak adlandırılan dinlenme yerleri vardı ki bunlar, çoğu kere atlı veya develi kuryelerin konak yerleri içinde idi.

(1) İbnü'l-Esir, **Atabekiyye**, 36-37; C. Alptekin, **The Reign of Zangi**, 79
(2) Anonim Süryani Kaynağı, «The First and Second Crusades from Anonymous Syriac Chronicles», **JRAS**, II, 287
(3) D. Sourdel, «Barid» **EI2**, I, 1045

E — İMAR FAALİYETLERİ

Musul atabegliği devrinde yapılan bir çok mimarî eserden ancak bazıları günümüze kadar gelebilmiştir. Bunlar arasında Dımaşk'ta Nureddin Mahmud'un inşa ettirmiş olduğu hastahane ile *en-Nûriyetü'l-Kübrâ Medresesi* en meşhurlarıdır. Bu medreseye Nureddin Mahmud, her zaman olduğu gibi vakıflar tahsis etmiş ve bunu medrese kapısının üst başlığını teşkil eden büyük bir taç üzerine tehcil ettirmiştir. Taşın üzerinde bulunan kitabe metni şöyledir:

«Bismillâhirrahmânirrahîm.

Bu medresenin inşâsını -Allah rahmet eylesin- adâletli ve zahit hükümdar Nureddin Ebu'l-Kasım Mahmud b. Zengî b. Aksungur emretmiştir. O, bunu ümmetin meşalesi İmam Ebû Hanife'nin (Allah ondan razı olsun) yolundan gidenlere (ashabına) vakfetmiştir. Medreseye ve fukahâya ve orada fıkıh tahsili yapanlara (da şu vakıfları tahsis etmiştir):

Sûku'l-Kamh (buğday pazarı)'ndaki yeni hamamın tamamını, Bâbü's-Selâme dışında bulunan el-Varrâka semtindeki iki yeni hamamı, bu iki hamama yakın evi, Uveynetü'l-Hımd'daki el-Varrâka'yı. el-Vezir bahçesini, el-Erze'deki el-Çevre bahçesinin 3/4'ünü, Bâmü'l-Câbiye'nin dış tarafındaki onbir dükkanı, doğu tarafından bunlara bitişik olan arsayı, Dâryâ'daki dokuz ekin tarlasını (ecir ve sevabını umarak ve hesap günü hediyesi olmak üzere) vakıf sicillerinde tesbit edilen ve şart koşulan esaslara göre vakfetmiştir.

Artık bunu işittikten sonra, kim onu değiştirmeye kalkışırsa, her halde vebâli onu değiştirenlerin üzerinedir. Şüphesiz ki Allah her şeyi işiten ve hakkıyla bilendir. Bunun müddeti 567 (1172) yılının Şâbân ayının sonundadır»(1).

Nureddin Mahmud, ayrıca *Darü'l-Hadis en-Nuriye, el-İmadiye, el-Kilâse, en-Nuriyetü's-Sugra, el-Halviye, el-Asrûniye* gibi medreseler inşa ettirmiş, ülkesinde ilim ve kültürün gelişmesine ve yaygınlaşmasına büyük gayret sarfetmiştir.

Nureddin'den başka Seyfeddin Gazi b. Zengî, *el-Medresetü'l-Atabegiye el-Atika*'yı; İzzeddin Mesud, *el-Medresetü'l-İzziye*'yi; I. Arslanşah *el-Medresetü'n-Nuriye*'yi ve II. İzzeddin Mesud ise *el-Kâhiriye* medreselerini tesis etmişlerdir.

Netice itibariyle Musul atabegliği ülkesinde yirmisekiz medrese, yüzseksen Darü'l-Hadis'in inşa edildiği kayıtlar arasındadır(2). İnşa

(1) A. Çelebi. İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi, 130
(2) H. A. el-Dakuki, Aynı eser, 207

edilen bir çok cami arasında, Nureddin Mahmud'un *el-Camiü'n-Nurî* veya el-Camiü'l-Kebir (Ulucami) ile el-Mücahideddin Kaymaz'ın yaptırdığı *el-Camiü'l-Mücahidî* en önemlileridir.

Nureddin Mahmud'a ait sikkeler

F — TİCARET

Musul atabegliği öteden beri önemli ticaret merkezleri olan Urfa, Musul, Halep ve Dımaşk gibi şehirlere sahipti. Bu bakımdan, atabegler, öteden beri ülkelerinde canlı olan ticareti devleti iyi idare ederek artırmaya çalıştılar. Nitekim Musul'da Mücahideddin Kaymaz tarafından büyük ve çok güzel bir kapalı çarşı inşa edildi.

Nureddin Mahmud zamanında Dımaşk, Suriye'nin en büyük ticaret merkeziydi. Dımaşk'daki Ümeyye Camii'nin doğusunda kumaşçılar, Rahbetü'l-Hâlid ile Ceyrûn arasında ise halıcılar ile kürkçüler yerleşmişlerdi. Bu semtin *Suku'l-Lubbadin* denilen büyük bir pazarı 1167'de yanmıştır. *Murabbaatü'l-Kazz* denilen pazarda ise ipek, pamuk ve iplik ticareti yapılırdı. Dımaşk'da tahıl ticareti *Suku'l-Kamh* denilen ve şehrin ortasında bulunan pazarda yapılırdı.

Ziraat ve hayvancılığa da önem veren Musul atabegleri, ülkelerinde endüstrinin gelişmesi için cam ve demir eritme fırınları yaptırmışlar, ayrıca *Madbaga* denilen deri işleme atölyeleri açarak, dericiliğin gelişmesini de sağlamışlardır.

İNDEKS

— A —

Abak: 505, 507, 508, 510, 511, 513, 514, 515, 518, 527, 544, 546, 548, 549, 552, 553, 554, 556.

Abakoğlu Yakub: 147, 407.
Abakoğlu Yusuf: 146, 403, 404, 406, 410, 415, 416, 417, 453.
Abbas: 315.

Abbasî(-ler): 18, 21, 41, 44, 45, 46, 53, 54, 60, 66, 77, 81, 85, 102, 104, 107, 109, 110, 111, 113, 129, 132, 134, 139, 140, 169, 184, 193, 211, 215, 231, 232, 236, 287, 295, 322, 329, 331, 332, 351, 354, 357, 492, 495, 496, 534, 536.

Abbasiyye: 304, 538.
Abbasiyyetü'l-Hâlis: 174, 303.
Abdullah: 158, 175.
Abdullah b. Âmir: 231.
Abdullah Elturganoğlu Kasîmüddevle Aksungur: 404.
Abdullah Muhammed b. el-Balasaguni et-Türkî: 519.
Abdullah b. Mustazhir: 540, 541.
Abdulvahid b. Muhammed el-Ensarî eş-Şirazî: 526.
Abdurrahman b. Togayürek: 308.
Abdu's-Saadet İbrahim el-Musuli: 573.
Abdülcebbaroğlu Yağısıyan: 469.
Abdülhamid: 181.
Abdülmelik: 50, 66, 69, 74.
II. Abdülmelik: 50.
Abdürrezzakoğlu Adbüddevle Abak: 410, 416, 417, 419.
Adana: 87.
Aden: 34, 139, 140, 560.
Adududdevle: 67, 70, 232.
Afganistan: 62, 179, 229.
Afif: 298, 534, 538.
Aflis kalesi: 512.
Afrika: 36.
Afşin Haydar b. Kavus: 52, 120, 121, 339, 346, 370.
Ağrı: 108.
Ahılkelek: 326.

Ahlat: 93, 122, 123, 153, 200, 308, 321, 325, 326, 330, 345, 346, 406, 446, 449, 567.

Ahmed: 113, 136.
Ahmed b. Ali: 573.
Ahmed b. Attas: 159.
Ahmed el-Beridî: 81.
Ahmed b. Esed: 49, 50, 64.
Ahmed Fakih: 210.
Ahmed b. Halid: 64.
Ahmed Han: 138, 306.
Ahmed Harramî: 210.
Ahmedilî: 449, 450, 477, 478.
Ahmed b. İsmail: 50, 54, 55, 58.

Ahmed b. Mervan: 151.
Ahmed b. Münir: 337.
Ahmed b. Nizamü'l-Mülk: 172, 298.
Ahmedşah: 120, 121, 345, 346, 367, 373.
Ahmed Yesevî: 210.
Ahmed Tûsî: 209.
Ahsa: 133, 134, 419.
Âhur: 148, 152, 408, 410, 411.
Ahvaz: 111, 112, 113, 187, 188.
Akabe: 383.
Akdeniz: 21, 34, 35, 36, 95, 137, 152, 181, 391, 394, 488, 489, 528, 535.
Akka: 36, 93, 133, 348, 349, 350, 352, 353, 356, 392, 394, 504, 513, 549, 555.
Akru'l-Humeydiyye: 564, 568, 570.
Aksungur Ahmedilî: 301, 306, 318, 537.
Aksunguroğlu Zengi: 443.
Aksungur Porsukî: 137, 145, 146, 147, 162, 163, 164, 291, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 397, 398, 399, 401, 402, 403, 404, 411, 439, 440, 465, 469, 479, 480, 482, 485, 514, 517, 527, 533, 534, 535.
Akşehir: 121.
Akulytes: 110.
Alâeddin Bozkuş: 247, 248.
Alâeddin Ebû Bekr: 182.
Alâeddin Hüseyin Cihansûz: 179.
Alâeddin Keykubat: 209.
Alâeddin Süleyman Zafir: 267.
Alamut: 159, 491.
Alamut Kalesi: 159.
Alâüddevle: 106.
Aleates: 125.
Aleksius: 431.
Alfonse: 506, 549.
Hz. Ali: 80, 158, 210.
Ali Bar: 169, 291.
Ali b. Hamid: 513.
Ali b. İsa: 78, 80.
Ali Küçük b. Begtekin: 319, 502.
Ali Seyfuddevle: 81, 82, 86, 87, 88, 89, 92.
Ali Tegin: 98, 99, 100.
Ali Teginoğulları: 100, 104.
Alman(-lar): 122, 504, 548, 549.
Alp Argu: 320.
Alparslan: 104, 109, 110, 113, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 132, 133, 137, 139, 148, 184, 185, 187, 188, 190, 191, 193, 199, 208, 211, 212, 213, 221, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 287, 300, 311, 332, 345, 346, 351, 410, 455, 456, 457, 458, 459, 462, 464, 533.
Alparslan b. Mahmud: 488, 489, 497, 535, 540, 547.
Alp Kara: 99.
Alpkuş: 320, 498, 516.
Alpoğlu Yağısıyan: 391.
Alptegin: 66, 72, 458.
Altuncan Hatun: 113, 115, 116.
Altuntaş: 100, 298, 405, 458, 534.
Altuntiginoğlu Mevdud: 440, 443, 444.
Âmid (Diyarbekir): 83, 93, 145, 157, 200, 340, 380, 440, 538, 539, 545, 565.
Amidüddevle b. Cüheyr: 129, 135, 146.
Amidülmülk el-Kündürî: 112, 113, 115, 116, 117, 118.

Amik Ovası: 383.
Âmine Hatun: 465, 466.
Amr b. Kilâb: 343.
Amr b. Leys: 51, 52, 248.
Amu Derya: 49, 56, 62, 67, 73, 74.
Amul: 208, 212.

Anadolu: 33, 34, 69, 87, 107, 108, 110, 115, 118, 120, 121, 125, 126, 127, 128, 132, 133, 136, 181, 200, 203, 206, 208, 209, 210, 212, 216, 219, 224, 229, 236, 339, 345, 346, 347, 354, 361, 377, 380, 383, 390, 391, 419, 431, 444, 541, 549, 559.

Anadolu Selçukluları: 190, 215, 216, 221, 224, 229, 378, 383, 439, 440.
Andronikos: 125.
Âne: 390, 412.
Ani: 108, 119, 153, 321, 322, 326.
Anna Komnene: 386.

Antakya: 87, 88, 89, 90, 93, 136, 137, 144, 145, 150, 151, 161, 163, 165, 166, 295, 341, 344, 345, 346, 348, 373, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 388, 390, 391, 392, 394, 397, 399, 402, 403, 405, 414, 416, 419, 420, 421, 422, 426, 427, 428, 430, 431, 432, 433, 434, 437, 438, 439, 443, 444, 445, 446, 447, 449, 451, 454, 455, 463, 464, 466, 472, 475, 476, 477, 479, 480, 483, 485, 489, 490, 494, 498, 504, 506, 507, 541, 542, 543, 549, 552, 553, 554, 556.

Antalya: 504, 549.
Antartus (Tortosa): 151, 375, 392, 472.
Anûşirvan: 113, 114.
Anuştegin: 195, 199, 385.
Arabistan: 234, 474, 528.
Arafat: 139.
Aragon: 36.
Aral Gölü: 62, 95, 119.

Arap (-lar): 42, 59, 60, 62, 64, 68, 69, 75, 87, 92, 95, 107, 134, 144, 157, 166, 172, 285, 295, 301, 341, 342, 343, 344, 345, 348, 349, 358, 360, 364, 367, 368, 369, 372, 374, 375, 376, 377, 383, 386, 390, 391, 398, 403, 411, 421, 468, 474, 476, 492, 498, 518, 521, 536.

Arapça: 41, 43, 49, 53, 54, 56, 58, 59, 60, 61, 63, 92, 189, 204.
Aras nehri: 108, 119, 333.
Ardumuşt: 77, 82.
el-Arima: 506, 549, 552, 558.
el-Ariş: 363.
Arka Kalesi: 474.

Arran: 118, 152, 155, 207, 308, 319, 321, 326, 339, 363, 366.

Arslanaba b. Aksungur: 321, 322, 324, 326.

Arslan Argun: 120, 149, 171.
Arslan Besasiri: 110, 111, 112, 113, 114.
Arslan Cazib: 99.
Arslanşah: 318, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328.
I. Arslanşah (b. Tuğrulşah): 119, 249, 250, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 274, 285, 288, 576.
II. Arslanşah: 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 277, 283, 288.

Arslanşah b. Kirmanşah: 244, 245, 246.
Arslanşah b. Tuğrul: 319, 320.
Arslantaşoğlu Alpı: 434, 435.
Arslan Yabgu: 98, 99, 104, 106, 107, 386.
Artah: 344, 375, 380, 433.
Artah kalesi: 344, 345, 483.
Artuk Bey: 123, 128, 133, 134, 135, 136, 137, 375, 376, 380, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 419.
Artuklu(-lar, -oğulları): 150, 157, 160, 162, 200, 219, 239, 420, 441, 444, 466, 468, 469, 470, 476, 477, 478, 498, 502, 535, 538, 543, 548, 557, 558, 559, 567, 570, 574.
Artukoğlu İlgazi: 160, 295, 296, 297, 412, 434, 435, 436, 439, 440, 444, 462.
Artukoğlu Sökmen: 415, 417, 432, 453.
Âsib Sahrası: 105.
Âsi ırmağı: 355, 483.
Askalan: 358, 473, 482, 484, 489, 508, 512, 513, 553, 555, 556.
Asvan: 35.
Asya: 36.
Aşağı Fırat: 557.
Aşağı Irak: 299, 534.
Aşağı Mısır: 364.
Aşarîb: 483, 498.
Âşık Paşa: 210.
Atlas Okyanusu: 37.
Atsız Bey: 132, 133, 140, 176, 179, 339, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 370, 371, 372, 391, 392, 419.
Avac nehri: 508, 510, 555.
Avesta: 60.
Avneddin Yahya: 322.
Avrupa: 24, 30, 33, 35, 36, 37, 39, 433, 503, 546, 548.
Ayaba Cüyûş Bey: 295, 296, 330, 331.
Aya Teodorus: 92.
Ayaz b. İlgazi: 120, 127, 130, 136, 152, 154, 155, 160, 162, 163, 164, 166, 449, 479, 480.
Aybeg Dıraz: 254, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 286, 570.
Aynu Seylem: 385.
Aynu't-Temr: 79.
Aynüddevle: 394.
Aynü'l-Carr: 510.
Aytegin el-Halebî: 410, 430, 472.
Aytegin es-Süleymanî: 355, 366, 369.
Aytekin: 111, 112, 118.
Ayzab: 35, 36.
Azaz: 92, 341, 343, 369, 370, 373, 382, 383, 425, 430, 485, 486.
Azaz Kalesi: 451, 554.
Azerbaycan: 78, 82, 98, 110, 118, 145, 153, 169, 181, 199, 206, 215, 229, 291, 302, 303, 305, 306, 307, 309, 311, 313, 318, 323, 324, 326, 333, 339, 401, 406, 407, 409, 537, 538, 541, 571.
el-Azimî: 337.
el-Aziz: 85, 90, 566.
Aziz Cercis: 379.
Azrâ: 364, 496, 501.

— B —

Baalbek: 376, 394, 471, 472, 488, 494, 499, 500, 502, 503, 505,

507, 508, 514, 519, 529, 544, 545, 548, 549, 550, 560, 561, 575.

Baba Tahir Uryân: 212.
Bâbü'l-Feradis: 161, 523, 527.
Bâbü'l-Ferec: 527.
Bâbü'l-Hadid (Demirkapı): 161, 479, 489.
Babü'l-Havasin: 526.
Babü's-Selâme: 524.
Babü'ş-Şemmâsiyye: 299.
Badgis: 105, 114.
Baft: 250.
Bâgin: 263, 264.
Bagras: 380.
Bagrat: 110, 119.

Bağdat: 21, 34, 44, 46, 51, 53, 54, 56, 57, 60, 79, 80, 81, 82, 84, 86, 93, 104, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 118, 127, 132, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 152, 153, 154, 156, 161, 166, 169, 172, 173, 174, 186, 192, 197, 207, 208, 209, 211, 212, 245, 291, 293, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 312, 314, 317, 318, 320, 322, 328, 329, 332, 354, 355, 357, 363, 371, 380, 391, 396, 399, 403, 406, 410, 412, 423, 424, 434, 439, 440, 441, 448, 449, 466, 475, 476, 481, 482, 488, 493, 497, 514, 517, 518, 519, 527, 534, 535, 537, 538, 539, 540, 541, 543, 556.

Bahaeddin Abbas el-Musulî: 526.
I. Bahaeddin Sam: 179.
Bahaeddin Sevinç: 491, 492.
Bahaeddin Şehrizorî: 496, 535.
Bahaeddin eş-Şirazî: 526.
Bahreyn: 133, 134, 285, 419.
Bahreyn Adaları: 134.
Bahrî Memlûkleri: 22.
Bahtiyar: 82, 83, 182, 419.
Balasagun: 71.
Balhan Dağları: 99, 103.

Balis: 88, 164, 341, 343, 372, 373, 376, 432, 442, 443, 447, 462, 465, 469, 479, 480, 514.

Ballıâ: 348.
Balkan: 108, 110, 122.

Banyas: 357, 375, 444, 478, 484, 490, 494, 495, 501, 502, 508, 512, 513, 529, 544, 545, 553, 555, 557, 558, 575.

Barada Suyu: 520, 522, 527, 531.
Barankuş: 182.
Barankuş Bazdar: 305, 308, 309, 311.
Barankuş Zekevî: 297, 306, 310, 317, 534, 540.
Bardas Fokas: 86, 87.
el-Bâre: 425, 427, 432.
Barin (Montferrandus): 497, 541, 542, 543, 546, 563.
Barin kalesi: 541.
Barka: 38.
Barsama: 378, 389.
Barzam kalesi: 127.
Basil: 122.
Basilakes: 123.
II. Basileios: 91, 107.

Basra: 81, 111, 133, 187, 208, 212, 216, 231, 244, 299, 301, 318, 527, 534, 555, 562.

Basra Körfezi: 34, 93, 158.
Basuta: 506.
Batı Avrupa: 35.

Batı İran: 57, 102, 291, 294.
Batınî(-ler, -lik): 141-175, 243-283, 300-314, 429-492, 520-541.
Batı Sudan: 35.
Battal Gazi: 210.
Baudouin: 160, 161, 441, 442, 443, 444, 452, 463.
Baudouin (I, II, III.): 160, 441-463, 506-557.
Baudouin de Boulogne: 150.
Baudouin de Bourg: 477, 482.
Bavendiler: 105.
Baverd: 99, 101-103.
Bayburt: 110, 118.
Bazvac: 498, 523.
Bedr b. Hâzım: 359, 362.
Bedran b. Sadaka: 444.
Bedreddin Lü'lü: 568, 573.
Bedrüddevle Süleyman: 468-9.
Bedrülcemalî: 348-364, 392, 419.
Begavî: 212.
Begtemür: 565.
Behisnî: 559.
Behramşah: 175, 179, 245, 259, 285, 325, 496, 543.
Behrâm Gûbin: 49.
Behram b. Leşker-sitân: 233.
Behramşah b. Tuğrulşah: 249-256.
Bekcûr: 89, 90, 148, 410.
Bekçioğlu Emir Afşin: 345, 347, 366.
Bekçiyye: 449.
Bekr: 333.
Bekr b. Abdülaziz b. Ebi Dulef: 78.
Bekr b. Mâlik el-Fergani: 66.
Bektaş: 106, 443.
Bektüzün: 71, 73, 74.
Bel'ami: 56, 66.
Belh: 49-74, 102-188, 208-216.
Belîh çayı: 432, 441.
Belucistan: 231-233.
Bem: 231-271, 285, 288, 325.
Bem kalesi: 256, 258.
Benjamin de Tudele: 528.
Benû Ukayl: 84, 85.
Berberi(-ler): 356, 358, 364.
Berdesîr: 131, 187, 231-289, 325.
Bertrand: 445, 506, 549, 552.
Berdesir kalesi: 260, 267.
Berekât b. Fâris el-Favi: 425.
Berkyaruk: 130-192, 243, 331; 400-472, 533.
Beseniyye: 452.
Beserfûs: 430.
Beyrut: 91, 93, 392, 394, 444, 476, 486, 558.
Beytü'l-Abar: 513.
Beytü Lâhâ: 373.
Bilâd-ı Cebel: 319.
Bimaristan: 207.
el-Bikâ: 482, 499, 508, 510, 513, 529, 544.
el-Bira kalesi: 546.
Bire (Birecik): 389, 468, 477, 565.
Birikoğlu: 366.
Bişr b. Kerim: 496.
Bitlis: 329.
Bizans (-lı, -lılar): 69-92, 107-157, 314-377, 415, 419, 431, 497, 498, 504-549.
Bohemond: 150, 427-455, 557.
Bohemund (I, II.): 483, 494.
Bozaba: 313, 315, 317.
Bozan: 123-147, 388-399, 411, 506, 512, 523, 524.
Bozkuş: 260, 284, 288.
Bozok: 181.
Böri (-ler): 301, 401-494, 527.
Böripars: 149.
British Museum: 187.
Budist: 61, 216.

Budizm: 62.
Bugra Han: 72, 98.
Buhara: 50-99, 104-138.
el-Buhayrâ: 22, 38.
Bulak: 266.
Bulgaristan: 91, 122.
el-Bundarî: 141, 189, 190.
Burcî Memlûkleri: 37.
Burhaneddin Ebu'l-Hasan Ali el-Belhî: 511, 526, 527.
Burhanî (Emirü'ş-Şüerâ Hâce Abdülmelik Nişaburi): 287.
Busra: 472, 503, 510, 512, 530.
Buzâa (kalesi, vadisi): 369, 403, 498, 543.
Büveyhî(-ler): 53-90, 110, 232-285.
Büyük Kilâboğulları: 343.
Büyük Selçuklu (-lar): 95, 116-199, 200-295, 304-399, 401-488, 533, 574.
Büyük Zap suyu: 108.

— C —

Câber (kalesi): 137, 309, 441-447, 502, 546, 547, 550.
Cafer es-Sâdık: 141, 158.
Cebel Avf: 473, 474, 482.
Cebele: 474, 488.
Cebelü's-Summak: 165, 337, 464, 485, 531.
Cehîroğlu Ebu'l-Hasan el-Kâfî: 401.
Cehîroğulları: 406.
Cehrem kalesi: 236.
Celâleddin Ebû Ali: 298.
Celâlüddevle İkbal: 315.
Cemaleddin Ay-Aba: 253.
Cemaleddin İbnü'l-Müslim es-Sulemî ed-Dımaşki: 526.
Cemaleddin Mahmud: 41.
Cemaleddin Muhammed: 319, 498, 499, 500-548.
Cemaleddin Muhammed b. Akkuş: 253, 325.
Cemalüddevle b. el-Ammar: 358.
Cenahüddevle Hüseyin: 410-453.
Cend: 96, 97, 98, 100, 119, 176.
Cenova: 35.
Cerbâzakân: 408, 409.
Ceyhanî: 70.
Ceyhun: 100, 104, 109, 119, 127, 181.
el-Cezire: 77, 80-89, 145-199, 200, 325-399, 400-472, 528, 547, 560-574.
Ceziret-u Beni Numeyr: 476.
Ceziretü İbn Ömer: 162, 444, 564, 567.
el-Cezr: 346, 421-434.
Cibâb et-Türkmân: 564.
Cibâl: 78, 79, 102, 106, 112, 115, 294, 302, 537.
Cibrîn Kûrastâyâ: 370, 373.
Cihansuz: 180.
Ciruft (kalesi): 120, 231-288, 325.
Cisrü'l-Hadîd: 375.
III. Conrad: 504, 548, 549.
Curcâniye: 115.
Cuzcan: 63, 101, 105, 114.
Cündişapur: 207.
Cürcân: 102, 104, 105, 130.
Cüyûş Bey: 164, 169, 291, 480.

— Ç —

Çaganyan: 62, 63, 74.
Çağrı Davud Bey: 97, 100-187, 232, 241.
Çavlı (Sakavi): 156, 244, 300-309, 438-475, 535.
Çavuş Bey: 462, 463.
Çerkez Memlûkleri: 22.

Çiçek Hatun: 423.
Çiğilkent: 130.
Çin: 34-95, 139, 143, 273.
Çökürmüş: 156, 200, 432-464, 533.
Çubuk (oğulları): 134-440.
Çukurova: 86, 88, 136, 498, 522, 543.

— D —

Dâd Bey: 181.
Dâmgan: 104, 117, 171.
Dânîs: 463-464.
Dandanakan: 103-114, 232, 339.
Danişmend Gazi Gümüştegin: 200, 428, 431, 432.
Danişmendliler: 200, 219, 559.
Dara (kalesi): 162, 188, 468, 501, 511, 548.
Daşilu (Taşlı): 148, 409.
Davud: 78, 174, 302-314, 498, 535-543.
Dây-ı Merc: 309, 331.
Debir Ebu'l-Hasan: 233.
Dede Korkut: 95.
Demleçoğlu Mehmed: 346.
Demleçoğlu Muhammed: 366.
Derb-i Hârun: 312.
Devletşah: 321.
Devser kalesi: 469.
Deylem (-li, -liler): 53, 80, 235, 250, 282, 343, 403.
Deyr: 369, 373, 482.
Deyrü Hâfir: 464.
Dımaşk: 20, 93, 132-199, 263-272, 301-397, 401-499, 500-577.
Dicle: 77, 80, 101, 120, 208, 299, 345, 534.
Dimyat: 31, 35, 93.
Dinever: 79, 174, 309.
Diogenes: 125, 127.
Diyarbekir (Âmid): 107-156, 325-390, 401-471, 560, 566.
Diyar-ı (Mudar, Bekr): 80, 82, 84, 86, 89, 374.
Diyar-ı Rebia: 78, 79, 80, 82, 374.
Doğu Akdeniz: 472, 504, 552.
D. Sourdel: 575.
Dukak Bey: 95, 148-199, 208, 410-488, 516-561.
Duveyn: 321, 326.
Dübeys b. Sadaka: 169, 173, 295, 297, 300, 302, 308, 468, 470, 493, 534, 538.

— E —

el-Eazz Ebu'l-Mehâsin: 152.
Ebû Ali Çağanî: 63, 66, 71, 340.
Ebû Ali Tahir b. Sa'd el-Mezdegani: 517, 524.
Ebu'l-Asakir Sultan İbn Ali: 374, 498, 542.
Ebû Bekr b. Sadaka: 333, 401.
Ebu'l-Berekât: 254, 313.
Ebû Cafer el-Mansur: 310-314.
Ebu'l-Fazl b. el-Haşşab: 469.
Ebu'l-Fazl b. el-Mevsul: 429, 455, 461.
Ebu'l-Feth Ali b. el-Hüseyin et-Tuğraî: 149.
Ebu'l-Feth es-Sermînî: 436, 437, 438.
Ebû Firas el-Hâris İbn Ebi'l-Alâ Said: 80, 86, 89, 92.
Ebu'l-Ganâim: 141, 438.
Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî: 212.
Ebû Hanife: 161, 576.
II. Ebu'l-Haris Mansur: 73.
Ebu'l-Hasan Muhammed Simcurî: 67, 70, 71.
Ebû Haşim Caferî: 139, 239.

Ebu'l-Heyca Abdullah b. Hamdan: 78, 79, 80, 91, 92, 440, 449, 477.
Ebu'l-Hüseyn Abdullah b. Ahmed Utbi: 70, 287.
Ebû İbrahim Muntasır: 97.
Ebû İshak Şirazî: 211, 216.
Ebû İsmail Hüseynî el-İsfehani: 197, 296.
Ebu'l-Kasım ed-Dergüzini: 169, 291, 537.
Ebu'l-Kasım eş-Şafii: 527.
Ebû Mansur es-Sealibi: 56.
Ebû Mansur Gümüştegin: 527.
Ebu'l-Meali: 210, 211.
Ebu'l-Meali Şerif: 82, 91.
Ebu'l-Mecali Seyf: 518.
Ebu'l-Muzaffer İstizari: 142, 209.
Ebû Müslim: 210.
Ebû Necm b. Bedi: 475, 488, 517.
Ebû Sa'd Muhammed: 116, 244.
Ebû Salih Mansur b. Nuh: 66.
Ebû Salim b. el-Muhavver: 135, 400.
Ebû Tahir es-Sâig: 436, 438, 456.
Ebû Tahir Süleyman: 79.
Ebû Talib es-Sümeyremi: 293.
Efamiye (kalesi): 90, 165, 392, 436-484.
Efdal: 419, 424, 567.
Eflatun: 158.
Eminüddevle Ebû Muhammed b. es-Sûfî: 419, 518.
Eminüddevle Gümüştegin el-Atabekî: 503, 525.
Emiranşah: 131, 235, 287.
Enûşirvan b. Halid: 169, 293, 308.
Erbasan (Er-basgan): 117, 347.
Erbil: 93, 156, 199, 329, 337, 449, 477, 565, 570.
Erciş: 110, 122.
Ermeni (-ler): 45, 86, 107-150, 358, 383, 416-477, 516, 545, 557.
Ermenşahlar: 200, 330, 476.
Erzurum (Erzen, Erzen-i Rum): 83, 86, 93, 108-135, 315, 325.
Esârib: 341, 373, 427, 447, 543.
Esed b. Abdullah el-Kasrî (Kuşeyri): 49, 62.
Esedüddevle Atiyye: 341, 342, 343, 349.
Esedüddin Şirkuh: 511, 513, 556, 557.
Esedüddin Akız: 516, 524.
Eyyubi (-ler): 25, 41, 219, 329, 561-575.
Ezher Camii: 41.

— F —

Fahreddin Kara Arslan: 557.
Fahreddin Kutluğ Karakızî: 334.
Fahrü'l-Mülûk Rıdvan: 412, 455.
Fahrüddevle Cehir: 116, 135, 410.
Fahrüddevle Gümüştekin: 492, 536.
Fahrülmülk b. Ammar: 408, 433, 442.
Famiye (kalesi): 137, 395, 507, 553.
Farabi: 56.
Fars: 201-295, 303-328, 520.
Fatımi (-ler): 83, 90, 111-188, 211, 344-396, 419-484.
el-Fâyâ (kalesi): 369, 432.
Fazlullah el-Gazanfer: 81-89.
Fazluye: 119, 235, 238.
Fergana: 49, 66, 139.
Fırat: 79, 88, 120-164, 299, 314-396, 405-493, 502-573.
Filistin: 294, 339-399, 410-474, 505, 512, 546, 560.

Firdevsî: 69.
Firuz: 150, 179, 524.
Frank (-lar): 122, 295, 442, 446, 502, 548.
Furg kalesi: 245, 251.
Fustat: 21, 33, 44.
Fuşeng (Puseng): 50.

— G —

Gavur dağları: 345.
Gazne (-li, -liler): 59-99, 100-194, 202-293.
Gazneli Mahmud: 73, 75.
Gazvetu'l-Musibet: 87.
Gazze: 93, 362, 553.
Gence: 108-169, 207, 297, 305-366.
Gevherâyin b. Sadaka: 123, 132, 139, 152.
Gevher Hatun: 119, 197, 347.
Gıyaseddin Keyhüsrev: 209.
Girdkuh kalesi: 115, 117.
Girit: 35, 87.
Gota: 492, 508, 511, 530, 544.
Gökböri: 568, 570, 571.
Guillaume Jordan: 474.
Gur (-lu, -lular): 171, 179, 269, 272.
Gümüştekin: 114, 120, 216, 301, 345, 346, 488, 519, 523.
Gürcü (-ler): 107-168, 315-326, 567.
Gürdbâzû: 321.

— H —

Habibü'n-Neccâr (Silpius): 378.
Habis: 253, 266, 269, 270, 271, 325.
Habur: 157, 489, 559, 565.
Hace Dehhanî: 210.
Haçlı (-lar): 35-46, 150-168, 211, 295, 314, 426-498, 501-560.
Hafâceoğulları: 364.
el-Hâkim el-Müneccim: 429, 455, 456.
Halef b. Mülâib: 374, 394, 395.
Halep: 20-93, 122-165, 200-219, 300-399, 402-498, 502-577.
Hama: 20, 93, 164, 346, 372, 403-495, 501-575.
Hamdanî (-ler): 77, 80, 87, 91.
Hz. Hamza: 210.
Hanbelî: 26, 43, 211, 526.
Hanefî: 26, 43, 68, 139, 211, 216, 219, 283, 526.
Harezm: 50, 62, 74, 100-176, 206, 272, 323, 337.
Harezmşahlar: 59, 176, 195, 263, 272, 335.
Haricîler: 50, 77, 234.
Harput: 135, 440, 559.
Harran: 89, 134, 147, 377, 389, 405-477, 545, 564, 566.
Hasan (Asan) Bey: 108.
Hasankale: 107, 118.
Hasan b. es-Sabbâh: 159, 283.
Has Bey b. Belengerî: 316, 317.
Hâşimi: 448.
Havran: 84, 420, 490, 503-553.
Hazar Denizi: 107, 119.
Hemedan: 93, 106-174, 209, 299, 300-337, 401-480, 538-560.
Herat: 50, 71, 104, 120, 216.
Hezâresb b. Bengir b. İyad: 111, 129.
Hıms: 89, 160, 484, 497, 500-575.
Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf): 135, 162, 200, 432, 479, 480, 535, 567.
Hicaz: 32, 41, 140.
Hille: 113, 172, 295, 311, 439, 536.

Hindistan: 35, 99, 103, 179, 231.
Horasan: 49-99, 100-197, 200-293, 304-399, 403-492, 520.
Humus: 346-395, 405-465.
Huzistan: 129, 172, 295, 303-328.

— I —

Irak: 86, 104-181, 204-299, 303-390, 409-452, 574.
Irak Selçukluları: 170, 191, 245-295, 323-337, 488, 502-548.

— İ —

İbnü'l-Esir: 120, 159, 293, 337, 433, 577.
İbn Funduk Beyhaki: 209.
İbnü'l-Kalanisi: 167, 434, 503-530.
İbn Mühenna: 189.
İbn Nedim: 55.
İbn Sina: 56.
İbn Şeddad: 526.
İbrahim Yınal: 102, 118, 157, 235.
İ. H. Uzunçarşılı: 199.
İkbal: 538.
İldeniz: 199, 210, 254, 318, 322, 329.
İlgazi: 162, 419, 463, 485.
İmadeddin Zengî: 162, 199, 299, 307, 489, 498, 500-575.
İnanç Bey: 117, 319, 320, 321, 322, 323, 324.
İran: 34, 51, 68, 75, 181, 206, 273, 326, 491.
İranşah b. Turanşah: 243, 244, 283, 288.
Hz. İsa: 88, 151.
İsfehan: 52, 106-188, 216-295, 307-399, 406-478, 529, 534, 541.
İskenderiye: 21, 31, 38, 93, 360.
İsmaililer: 55, 68, 158, 243, 359.
İstanbul: 91, 121, 347, 504, 548.
İzzeddin Mesud: 329, 535, 564, 569, 576.

— J —

J.Ç. Russell: 528.
Joscelin: 432, 450, 459.
II. Juhannes: 498.

— K —

Kâbe: 33.
Kafkasya: 69, 110, 119, 153.
Kahire: 18-93, 133, 216, 359-392, 575.
el-Kâim Biemrillah: 102, 111, 129, 236.
Kal'atü'ş-Şerif: 147, 388, 405.
Kapadokya: 86, 122, 125.
Kara Arslan Kavurd Bey: 120, 130, 200.
Karaca es-Saki: 173, 294, 303, 538.
Karahanlı (-lar): 63, 75, 98, 109-193, 215, 226.
Karasungur: 199, 306, 313.
Karmati(ler): 78, 83, 134.
Kasimüddevle Aksungur: 135, 144, 200, 388, 397, 412, 533.
Kaşgar: 71, 139.
Kaşgarlı Mahmud: 95, 189, 209.
Kavurd Bey: 104, 113, 189, 232-288.
Kazvin: 53, 106, 117, 231, 311, 333.
Kefertab: 90, 137, 165, 346, 384, 421, 432, 464, 485, 498, 543.
Kelboğulları: 349, 360, 376.
Kemaleddin Şehrizori: 312, 499, 541, 544.

Kerek: 20, 93, 239.
Kılıçarslan (I, II.): 156, 212, 431, 475, 559, 560.
Kınnesrin: 88, 385, 422, 483.
Kırhan b. Karaca: 163, 479, 491, 519.
Kızıl Arslan: 271, 326, 335.
Kızıldeniz: 34, 35.
Kızılırmak: 88, 123, 347.
Kilâboğulları: 340-385.
Kirman (Selçukluları): 70, 104-131, 200-289, 325.
Kirmanşah: 131, 240, 291, 294.
Kostantinos: 107, 110.
Kudüs: 22, 93, 132, 151, 165, 295, 348-380, 419-494, 501-565.
Kuhistan: 70, 73, 104.
Kurlu Bey: 339, 346, 348, 351.
Kurzâhil: 380, 383, 388.
Kutalmışoğulları: 128, 133, 354, 355.
Kutbeddin Muhammed: 176, 248, 254-270, 567.
Kutbeddin Mevdud: 319, 547, 558.
Kutluğ İnanç: 331, 332, 333, 335.
Kürboğa: 143, 146, 149, 152, 472.
Kürtler: 343.

— L —

Latin: 483, 505, 545, 549.
Lazkiye: 137, 392.
Lü'lü: 91, 165, 455, 458, 461, 466, 470.

— M —

Maara: 164, 372, 480, 498.
Maarratü'n-Numan: 151, 165, 343, 384, 416-484, 542.
Mağrib(-li): 37, 366, 396, 414.
Malatya: 92, 93, 120, 121, 212, 339, 345, 428, 432, 439, 559.
Malazgirt: 110, 118, 121, 122, 123, 126, 127, 128, 221.
Maniheizm: 56.
Maraş: 86, 380, 433, 559.
Mardin: 77, 82, 93, 135, 165, 200, 441-483, 502-574.
Marko Polo: 34.
Maveraünnehr: 49-98, 132, 181, 215, 293, 306.
Mazenderan: 172, 293, 294.
Medinetü's-Selâm (Bağdat): 187, 188.
Mekke: 22, 41, 139, 140.
Melikşah: 111-199, 200-283, 316-397, 400-471, 516, 533.
Memlûkler: 17-47, 195, 199.
Meraga: 224, 297, 309, 324, 331, 449, 477, 539.
Merv: 74, 102-188, 263, 410.
Mervan (îler, oğulları): 91, 110, 135, 200, 340, 369.
Mesud (Gazneli): 100-175, 232-297, 300-336, 449, 497, 502-563.
III. Mesud: 245.
Mevdud: 105-164, 318, 449-480, 534, 549.
Mezopotamya: 77, 86, 376, 383.
Mısır: 17-92, 112-166, 216-285, 351-396, 423-497, 513-566.
Mısır Fatımîleri: 21, 90, 347-364, 419-473, 555.
Mirdasioğulları: 340, 346, 349, 354, 355, 367, 373.
Moğollar: 34, 41, 44, 45, 46, 203, 212, 215.
Muhammed Tapar: 152-197, 243-291, 434-488.

Mulneddin Üner: 498, 506, 518, 525, 543, 550.
el-Muktefi Liemrillah: 312, 317, 320.
Musa Yabgu: 99, 100-117.
Musul: 77-93, 107-199, 200-298, 301-397, 402-499, 500-577.
Muzaffereddin Gökböri: 565, 567, 569.
Mücahideddin Bozan: 507, 519, 527, 552.
Müeyyed Ayaba: 182, 251, 325.
Müeyyedüddin Reyhan: 248, 253, 260, 265, 274, 288, 325.
Müslim: 367-390.
el-Müsterşid Billah: 172, 293-299, 302-312, 468-496, 536, 540.

— N —

Nasr b. Ahmed: 50, 56, 60, 65, 68.
Nasıruddevle: 79, 86, 107, 110, 243.
Navekiyye Türkmenleri: 346, 347, 380, 381.
Necmeddin Eyyub: 303, 502, 503, 513, 545, 550.
Nihâvend: 153, 156, 305, 443.
Nişapur: 50-73, 101-196, 200-216, 324, 529.
Nizamü'l-Mülk: 57, 65, 115-199, 202-278, 390, 408, 533.
Nureddin Mahmud: 503, 508, 513, 531, 546, 547, 549, 550, 558, 562, 574, 577.
Nusaybin: 82, 85, 112, 144, 157, 160, 208, 397, 400-441, 545-575.
Nümeyroğulları: 342, 368, 372, 378, 383, 442, 449.

— O —

Oğuz (-lar): 49, 98, 100-193, 200-286, 339-370, 439.
Orhan Bey: 190.
Orta Asya: 52, 57, 62, 69, 75, 215, 282.
Osmanlılar: 189, 194, 209, 573.

— Ö —

Hz. Ömer: 231.
Ömer Hayyam: 142, 209, 210.
Özkent: 138.

— P —

Peçenek (-ler): 108, 109, 110, 122, 126.
Pehlevi: 59, 69.
Pehlivan: 257, 320, 323, 326, 328, 331.
Porsuk: 114, 123, 136, 137, 147, 164, 165, 166, 308, 309, 388, 451, 463, 478, 480, 481.
P Pelliot: 95.

— R —

Rafeniyye: 151, 164, 346, 355, 377, 480, 486.
Rafıziler: 158.
Rahbe: 82, 89, 135, 144, 341-399, 403-493, 535, 558.
Rakka: 82, 89, 135, 144, 397, 442, 489, 535, 545, 558, 565, 570.
Raymond: 425, 426, 429, 430, 541.
Remle: 84, 152, 348, 352, 356, 363, 473.
Rey: 52, 83, 98, 104-174, 207, 216, 232, 293, 300-339, 401-471, 537.

Rıdvan b. Tutuş: 157, 164, 407-480.
Romanos Diogenes: 122, 126, 344, 345.
Rukneddin Sâm: 253, 255, 258, 261.
Rum(-lar): 28, 107, 123, 484.
Rus: 330, 331.

— S —

Sabıkeddin Ali Sehl: 256, 261, 264, 265, 267, 268.
Saffariler: 51, 54, 63, 232, 266.
Safvetülmülk (Zümürrüt Hatun): 472, 495, 497, 499, 543.
Salgurlu (-lar): 247, 251, 258, 263, 265, 272, 282, 322, 325.
Saman (-iler, oğulları): 49, 52, 55, 57, 59, 62, 64.
Selahaddin Eyyubi: 41, 43, 330, 527, 528, 545, 552, 560-567.
Selçuk Bey: 95, 99, 115, 117, 119.
Selçuklu (-lar, oğulları, devleti): 20, 59, 268, 270, 273, 284, 287, 436, 443, 448, 463, 466, 472, 476, 478, 481, 482, 485, 489, 516, 518, 525, 533, 537, 540, 543, 573.
Selçukşah: 169, 174, 303, 305, 311, 538.
Semerkand: 49, 53, 60, 65, 72, 97, 127, 130, 132, 138, 142, 149, 176.
Sencer: 149, 153, 170 ,172, 174, 176, 180, 183, 188, 190, 193, 200, 207, 212, 245, 268, 291, 294, 298, 300, 303, 306, 309, 310, 315, 333, 336, 493, 534, 540, 567.
Serahs: 101, 102, 103, 104, 115, 188, 263.
Seruç: 89, 162, 415, 417, 421, 477, 502, 546, 565, 566.
Seyfeddin Gazi: 314, 503, 505, 547, 548, 549, 550, 552, 558, 576.
Sincan (-lılar): 111, 171, 285, 367, 434, 452, 478, 558, 570.
Sistan (-lılar): 63, 104, 179, 231, 288.
Sivas: 93, 107, 123, 339, 356.
Sökmen el-Kutbi: 419, 425, 440, 451, 478.
Suriye (-liler): 78, 90, 112, 160, 206, 329, 371, 383, 394, 407, 498, 504, 577.
Sultanşah: 131, 164, 238, 240, 263, 268, 275, 467, 470.
Süleymanşah: 107, 117, 136, 196, 216, 317, 320, 333, 355, 379, 384, 387, 390, 467.

— Ş —

Şafii: 25, 26, 38, 68, 159, 211, 526, 527.
Şanı: 84, 90, 216, 481, 558, 566.
Şebankâre (-liler): 119, 235, 242, 243, 244, 245.
eş-Şehristani: 212.
Şemseddin İldeniz: 199, 320.
Şemsüddevle Muhammed: 154, 494.
Şemsülmülk Nasr Han: 127, 130, 323.
Şerefüddevle Müslim: 366, 371, 377.
Şerif Hasan el-Huteyti: 373, 382, 387, 390.
Şeyh Cemaleddin Ahmed: 287.
Şeyyad Hamza: 210.
Şeyzer: 88, 93, 137, 150, 374, 392, 425, 438, 450, 484, 498, 542,

543, 560.
Şihabeddin Mahmud: 320, 495, 499, 516, 519, 526, 543, 565.
Şihabeddin Muhammed: 272.
Şii (-lik, ler): 41, 68, 80, 111, 133, 158, 208, 216, 360, 380, 423, 436, 454, 468.
Şiraz: 83, 110, 119, 120, 129, 250, 251, 258, 261, 320, 325.
Şirvanşah: 107.
Şöklü: 339, 347, 352, 353, 354, 359, 362.
Şucâüddevle Bazvaç: 496.
Şuş: 568.

— T —

Taberek kalesi: 322, 324, 335.
Taberî: 68.
Taberistan (Taberiyye): 53, 70, 161, 359, 384, 474, 482, 565.
Taceddin Ebu'l-Fazl Nasr b. Halef: 266.
Tâzikler (Tacikler): 262, 271, 282.
Tacüddevle Tutuş: 145, 148, 154, 186, 199, 364, 368, 371, 376, 384, 390, 396, 404, 411, 417, 425, 472, 516.
Taglibiler: 77, 80.
Tahiri (-ler): 50, 51, 62, 64, 232.
Tancred: 428, 430, 431, 432, 438, 445, 448, 451, 476, 478.
Tapar: 153, 156, 157, 158, 160, 168, 172, 293, 295.
Tarsus: 86, 87, 88.
Tebriz: 110, 145, 173, 303, 314, 326, 332, 401, 537.
Tedmür: 471, 495, 519, 531.
Tekrit: 303, 320, 389, 537.
Tellü Başir: 430, 433, 441, 445, 450, 511, 554.
Terken Hatun: 120, 130, 138, 143, 152, 242, 407.
Timurtaş: 485, 535, 538, 574.
Tirmiz: 49, 106, 115, 136, 149.
Toharistan: 105, 127, 132, 136, 149.
Tolunoğulları: 78, 189.
Torumtay: 254, 255, 263.
Toulouse: 506.
Trablus: 20, 93, 165, 433, 445, 454, 463, 475, 484, 490, 506, 541, 557.
Tuğrul: 97, 102, 108, 139, 173, 271, 294, 304, 339.
Tuğtekin: 148, 160, 163, 166, 199, 324, 410, 421, 451, 457, 464, 481, 484, 493, 515, 524, 531, 536.
Turanşah: 240, 249, 251, 256, 288.
Tûs: 72, 99, 103, 208, 216.
Türk (-ler): 65, 71, 135, 159, 193, 210, 216, 257, 272, 281, 311, 337, 350, 416, 520, 546.
Türkistan: 99, 104, 119, 127, 139, 207.
Türkiye Selçukluları: 193, 195, 199, 208, 329, 475, 504, 548, 554, 570.
Türkmenler: 97, 108, 113, 121, 147, 151, 164, 182, 229, 239, 326, 332, 344, 359, 368, 417, 436, 480, 498, 511, 521, 543.

— U —

Ukayloğulları: 144, 368, 374, 377, 397, 402, 411.
Uleymoğulları: 376.
Umân (Umman): 234, 242, 248, 270, 285.
Urfa: 105, 122, 126, 137, 145, 146, 150, 156, 157, 160, 162, 295,

314, 354, 377, 380, 389, 394, 405, 414, 430, 443, 446, 454, 477, 482, 489, 494, 503, 541, 545, 546, 548, 550, 554, 564.
Urfalı Mateos: 137, 142.
Uşrusana: 52, 64.

— Ü —

Üçok: 181.
Ümeyye: 64.
Üner: 242, 405, 410, 503, 507, 517, 549, 553.
Üsame b. Munkız: 501, 544, 546.

— W —

W. Barthold: 95.

— V —

Vadi-i Musa: 487.
Vadiyü'l-Miyah: 478.
Vahhabiler: 216.
Vasıt: 299, 311, 534.
Vasko de Gama: 37.
Venedik: 35, 37, 210, 484.
Villermus Tyrensis: 163, 490, 505, 549.

— Y —

Yafa: 357, 363, 392, 473.
Yağısıyan: 137, 144, 148, 150, 394, 399, 403, 408, 415, 417, 420, 422, 425, 453, 472, 545, 552.
Yahudi: 510, 528.
Yaruktaş: 462, 463.
Yavlak Arslan: 259, 260, 567.
Yazıcızâde: 190.
Yemen: 34, 35, 37, 139, 142, 143, 566.
III. Yezdücerd: 231.
II. Yohannes: 314, 541, 542, 543.
Yunus Emre: 210, 211.
Yusuf Aşur: 258.
Yusuf b. Ebi's-Sac: 78, 79.
Yusuf Harezmî: 127.
Yusuf Yınal: 97, 99, 100.

— Z —

Zab Suyu: 570.
Zafir Muhammed Emirek: 263, 266, 267.
ez-Zahir Baybars: 25, 26, 40.
Zahireddin Ebû Şuca: 137.
Zahireddin Tuğtekin: 199, 471, 474, 476, 478, 480.
Zerdüştiler: 59, 61.
Zengi: 157, 174, 219, 251, 271, 299, 304, 312, 323, 328, 439, 449, 542, 571.
Zengi b. Porsuk: 162, 298.
Zeyneddin Ali Küçük: 542, 546, 548, 557, 558.
Zincan: 221, 224.
Ziyâeddin Ebû Bekr: 258.
Ziyaeddin Muhammed: 156.
Ziyariler: 65, 67, 70.
Ziyaroğulları: 105.
Zübeyde Hatun: 130.

BİBLİYOGRAFYA

AHMED b. MAHMUD,

— Selçuknâme (Yay. E. Merçil), Cilt I-II, *İstanbul,* 1977.

AKSARAYİ, Kerimuddin Mahmud,

— Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr (Yay. O. Turan), TTK. Yay., *Ankara,* 1974.

ALBERTUS AQUENSİES,

— Geschichte des Ersten Kreuzzuges, *Jena,* 1923.

ALPTEKİN, Coşkun,

— Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler), *İstanbul,* 1986.

— Selçuklu Paraları, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, *Ankara,* 1971.

— Musul Atabegliği Zamanında Posta Teşkilatı, Türklük Araştırmaları Dergisi.

— The Reigne of Zangi, *Erzurum,* 1978, A.Ü.E. Fakültesi Yay.

AMEDROZ, H. F.,

— The Marwaris Dynasty at Meyyafârikin in the tenth and eleventh Centuries, *JRAS,* 1902-1903.

ANDRİYEVİÇ,

— İstoriye Sibiri, I.

ANNA KOMNÈNA,

— Alexiade, Regne de L'Empereur Alexis I Comnene (1081-1118), Yay. B. Leib, *Paris,* Cilt II, 1943.

— Anonymi Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum, *Oxford*, 1924.

ASLANAPA, O.,

— Türk Sanatı I. Başlangıçtan Büyük Selçuklular'ın Sonuna Kadar, *İstanbul*, 1972.

ATİYYE, Aziz S.,

— The Crusade Historiography and Bibliography, *London*, 1962.

AYNİ, Bedruddin Mahmud,

— Ikdu'l-Cumân fî Tarihi Ehli'z-Zaman, Topkapı Sarayı III. Ahmed ktp. Cilt, III-XXI.

AZİMİ, Muhammed b. Ali,

— Tarih, Kara Mustafa Paşa ktp. Nr. 398,

BAR HEBRAEUS,

— Chronography I.

BARKAN Ö. L.,

— Fesai Surles donne'es Statistigues des Registres de Recensement dans L'Empire Ottaman aux XV e et XVI e Siecles, *JESHO*, I, 1957.

BERCHEM, M. Van,

— Inscriptions Arabes de Syrie, *Le Caire*, 1987.

— Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien, Gesammelt im Jahre 1899. I. Arabische Inschriften, *Leipzig*, 1915.

BİVAR, A.D.H.,

— «The Tomb at Resgel: Its Architecture and Inscription» The Memorial Volume of the Vth. International Congress of Iranian Art and Archaeology, II, *Tehran* 1972.

BRETANİSKY, L.,

— Orta Asr Azerbaycan Mimarlığı ve Mimarlıkla alakadar Sa-

natlar Azerbaycan İnce Sanatı, V-*Baku*, 1956.
--- Historiya Arkittektora Azerbaycana, *Moskova*, 1963.

BOSWORTH, C. E.,

-- The Kufichis.

— The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217), The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Period, *Cambridge*, 1968.

— C.E. İslâm Devletleri Tarihi, Çev. E. Merçil-M. İpşirli, *İstanbul*, 1980.

BOYLE, A.J.,

— Dynastic and Political History of the Il-Khans, The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Period, *Cambridge*, 1968.

BUNDARİ, el-Feth b. Ali,

— Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra, Yay. M. Th. Houtsma, *Leiden* 1889, Türkçe Çev. K. Burslan, *İstanbul* 1943, TTK. Yay.

BURKETT, E. M.,

— Tomb Towers and Inscriptions in Iran, Oriental Art, XI, 1965.

BUSSE, Heribert,

— Chalif und Grosskönig, Die Buyiden im Irak (945-1055), *Beirut*, 1969.

CAHEN, Claude,

— La Syrie du Nord a L'epoque des Croisades et la Principoté Franque d'Antioche, *Paris*, 1940.

— La Premiére Penetration Turque en Asie-Mineure, Byzantion, XVII, 1946-1948.

— La Campagne de Mantzikert d'àpres les Sources Musulmans, IX-2, *Byzantion*, 1934.

— The Turkish Invasion, The Selchukids, A History of the Crusades, I. Bölüm 5, *Philadelphia*, 1955.

— Pre- Ottoman Turkey, A General Survey of the Material and Spritual Culture and History 1071-1330, *London*, 1968.

CANARD, M.,

— Histoire de la Dynastie des Hamdanides de Jazire et de Syrie, *Cezayir*, 1951.

CARMOLEY, E.,

— Voyage du Rabbin Pethachia de Ratisbonne dans le XII Siecle, JA, 1931.

CENNABİ, Ebû Muhammed Mustafa,

— el-Aylemü'z-Zâhir fî Ahbâri'l-Evâil ve'l-Evâhir, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 2958.

CRAWFORD, R. W.,

— Rıdvan the Maligned, The World of Islam, *London*, 1958.

CRESWELL, K.A.C.,

— The Muslim Architecture of Agypte, *Oxford*, 1956.

CÜVEYNİ,

— Tarih-i Cihan-guşay, Yay. Mirza Muhammed Kazvini, *Tahran*, h. 1332.

ÇAĞATAY, N.,

— Fatımîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt VII *Ankara*, 1970.

ÇELEBİ, A.,

— İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi, Çeviren Ali Yardım, *İstanbul*.

DAKUKİ, H. A.,

— Kuzey Irak'ta Atabegler Hâkimiyeti (Neşredilmemiş doktora tezi),

DAVİDOVİCH, E. A.,

— «Vladeteli Nasrabada» Kratkie Soobshcheniya, Instituta Materialnoi Kultury, LXI *Moskova*, 1956.

DEMİRKENT, I.

— Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, 1098-1118; *İstanbul*, 1974.

DERİ, M.,

— «Das Seldschukische ornament» Denkmaler persisches Baukunst, by F. Sarre, *Berlin*, 1901-1910.

— Derleme Sözlüğü IX., TDK. Yay., *Ankara*, 1977.

DIEHL, C.,

— Bizans İmparatorluğu Tarihi, Türkçe Çev. T. Bıyıkoğlu, *İstanbul*, 1937.

DOZY, R.,

— Supplément aux Dictionaire Arabes, *Paris*, 1927.

DUSSAUD, R.,

— Topographie Historique de la Syrie Antique et Medievale, *Paris*, 1927.

EBÛ HAMİD, Muhammed b. İbrahim,

— Zeyl-i Selçuknâme Nşr. Muhammed Ramazani, *Tahran*, 1332.

EBU'L-FİDA, İsmail,

— el-Muhtasar fi Tarih'il-Beşer, Cilt III, *Kahire*, 1325.

EBÛ ŞAME,

— Ravzateyn.

EISENBERG, J.,

— Habibu'n-Necar Maddesi, İslâm Ansiklopedisi,

ELİSSEEFF, N.,

— Corporations de Damas sous Nuraddin, Arabica III.

EYİCE, S.,

— Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes, TTK Yay., *Ankara*, 1971.

FULCHERİUS, Carnotensis,

— Fulcher of Chartres, A History of the Expedition to Jerusalem, İng. çev., F.R. Ryan. *Tennessee*, 1969.

— A History of the Expedition to Jerusalem, İng. çev., F.R. Ryan. *Tennessee*, 1969.

GAFFARİ,

— Nigaristan.

GODARD, A.,

— Les Monuments de Meragha, Societe de Etudes Iraniens et de L'Art Persan, IX, *Paris*, 1939.

GODDSİ, A. P.,

— Büyük Selçuklu Mezar Anıtlarının Gelişmesi, İ.Ü.E. Fak. Sanat Tarihi Bölümü (Basılmamış doktora tezi), *İstanbul*, 1976.

GROUSSET, R.,

— Histoire de Croisades, *Paris*, 1934-1936.

HALİL EDHEM,

— Sceaux du Musée de Constantinople.

HANDMİR,

— Tarih-i Habibus-Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı Beşer, *Tahran*, 1333.

HAREZMİ,

— Mefâtihu'l-Ulum.

HASAN, Hasan İbrahim,

— el-Fatımiyyún fî Mısr, *Kahire*, 1932.

HERFELD, E.,

— Materiaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum. Inscriptions et Monuments d'Alep, *Le Caire*, 1954-1955.

— Die Gunbadh-i Alawiyyan und die Baukunst der Ilkhana in Iran, A Volume of Oriental Studies, Presented to Edward Browne, *Cambridge*, 1922.

HİLLEBRAND, R.,

— Islamic Monuments in Northern Iran, *London*, 1922.

— The Development of Seljuq Mousolea in Iran. The Art of Iran and Anatolia from the 11 th to the 13 th A.D. A Colloquy held 25-28 June, 1973, Univ. of London.

HİTTİ, K.P.H.,

— History of Syria, *London*, 1951.

HONIGMANN, E.,

— Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Türkçe çev. F. Işıltan, *İstanbul*, 1970.

HUTT, A.,

— Islamic Monument in Kirman and Khorasan Provinces, *London*, 1970.

İBN ASAKİR, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasan,

— Tarihu Medineti Dımaşk, Topkapı Sarayı III. Ahmed Ktp. 2887 Cilt I, VII, Yay. Ahmed Ubeyd, *Dımaşk*, 1949; Cilt I-II Yay S. el-Müneccid, *Dımaşk*, 1951-1954; Cilt X (Tezhib), Yay. Ahmed Dühman, *Dımaşk*, 1963.

İBN HALLİKAN, Ebu'l-Abbas Ahmed,

— Vefeyâtü'l-Ayan ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman, Yay. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, *Kahire*, 1948.

İBN HAYYÛS,

— Divan. Yay. Halil Beg, *Dımaşk,* 1951.

İBN HURDADBİH, Ebu'l-Kasım Ubeydullah,

— el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Yay. M.J. *de Goeje,* 1889.

İBN KESİR, Ebu'l-Fida İsmail,

— el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih, *Kahire,* 1348.

İBN MÜYESSER, Muhammed b. Ali,

— Ahbaru Mısr. Yay. M.A. Massé, Annales d'Egyptien les Khalifs Fatımîdes, *Le Caire,* 1919.

İBN ŞEDDAD,

— el-A'laku'l-Hazire fi Zikri Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire. Yay. Yahya Abbâre, *Dımaşk,* 1978.

İBN ŞIHNE, Ebu'l-Fazl Muhammed

— ed-Dürrü'l-Müntehab fi Tarihi Memleketi Haleb. Yay. Yusuf b. Serkis, *Beyrut,* 1909.

İBN TAGRİBİRDİ, Cemaleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf,

— en-Nücumü'z-Zahire fi Mulûki Mısr ve'l-Kahire. *Kahire,* 1388.

İBNÜ'L-ADİM, Kemalüddin Ömer b. Ahmed,

— Zübdetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb. Yay. Sami ed-Dehhân. *Dımaşk,* 1951-1968.

— Bugye, Türkçe trc. ve notlar; A. Sevim. *Ankara.*

İBNÜ'L-CEVZİ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali,

— Kitabu'l-Muntazam ve Mültekatü'l-Multazam fi Ahbari'l-Mülük ve'l-Ümem, *Hayrabad,* 1957-1959.

— Muhtasaru Tarihi'd-Düvel, *Beyrut,* 1890.

İBNÜ'L-ESİR, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed,

— el-Kâmil fi't-Tarih, C.J. Tornberg Yayını, *Beyrut,* 1966.

— et-Tarihu'l-Bahir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye, *Kahire*, 1963.

İBNÜ'L-EZRAK, Ahmed b. Yusuf,

— Tarih-u Meyyafarikin ve Amid, British Museum. Or. 5803.

— Tarihü'l-Fâriki, ed-Devletü'l-Mervaniyye. Yay. B.A. Avad, *Kahire*, 1959.

İBNÜ'L-KALANİSİ, Ebû Yala Hamza,

— *Zeylü Tarih-i Dımaşk*. Yay. H.F. Amedroz, *Leiden*, 1908.

İBNÜ'L-MU'TEZ,

— Apud Lang, Mu'tazid als Prins und Regent, *ZDMG*.

İBN VASIL, Cemaleddin Muhammed,

— Tarihu Salihi, Süleymaniye Ktp, Fatih Kitapları: Nr. 4224.

KAFESOĞLU, İbrahim,

— Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, *İstanbul*, 1953.

— Türk Milli Kültürü, *Ankara*, 1977.

— Selçuklu Tarihi, *İstanbul*, 1972.

— Sultan Melikşah, *İstanbul*, 1973.

— Harezmşahlar Devleti Tarihi, *Ankara*, 1956.

KARENG, A.,

— Ebniye ve Athare Tarihi Meraga, *Tebriz*, 1971.

KAŞGARLI MAHMUD,

— Divan-ı Lugati't-Türk, Tercüme; B. Atalay TDK Yay., *Ankara*, 1940.

KAZVİNİ, Hamdullah Müstevfi,

— Tarih-i Güzide. Yay. E.G. Browne, *London*, 1910.

KESREVİ, Ahmed.,

— Şehriyârâni Gumnâm, *Tahran*, Dördüncü Baskı.

KİRMANİ, Ahmed Ali Han Veziri,

— Tarih-i Kirman, *Tahran*, 1961.

KİRMANİ, Efdaleddin,

— Ikdu'l-Ula li'l-Mevkifi'l-Âlâ, Nşr. A. Muhammed Âmiri, *Tahran*, 1311.

KLAUSNER, C.L.,

— The Seljuq Vezirate A Study of Civil Adminitration, 1055-1194.

KÖPRÜLÜ, M.F.,

— Antakya'da Türkler'e ait bir Tılsım, Cumhuriyet Gazetesi, 1936, Nr. 4450.

KÖYMEN, M. Altay,

— Alp-Arslan ve Zamanı, MEB. Kültür Yayını, *İstanbul*, 1972.

— Tuğrul Bey Zamanı, MEB. Kültür Yayını *İstanbul*, 1976.

— Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayını, *Ankara*, 1979.

— Selçuklular Devri Türk Tarihi, *Ankara*, 1961.

— Anadolu'nun Fethi, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, 1961.

KUTUBİ,

— Fevatü'l-Vefâyat.

MAKDİSİ,

— Ahsenü't-Tekasim, Nşr. M.J. de Goeje.

MAKRIZİ, Ebu'l-Abbas b. Ali,

— Kitabu İttiâzi'l-Hünefa bi -Ahbari'l-Eimme ve'l-Hulefa, Topkapı Sarayı III. Ahmed Ktp; Nr: 3013.

MAKRIZİ, Takiyuddin Ahmed,

— es-Sülûk li-Ma'rifeti düveli'l-Mülûk, Yay. M. Mustafa Ziyade. *Kahire*, 1936.

el-MARUNİ, Y.İ.,

— Tarihu Suriyye, *Beyrut*, 1900.

MATAR, İ.D.,

— Kitabü'l-Ukudi'd-Dürriyye fi Tarihi'l-Memleketi's-Suriyye, *Beyrut*, 1874.

MATHENSON, S.,

— Persia An Archaeological guide, *London*, 1972.

MAYER, H.E.,

— Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge, *Hannover*, 1960.

— Litteratur bericht über die Geschichte der Kreuzzüge, Veröffentlichungen 1958-1967: Historische Zeitschrift, *Sonderheft*, 1969.

MERÇİL, E.,

— Fars Atabegleri Salgurlular, *Ankara*, 1975.

— Kirman Selçukluları, *İstanbul*, 1980.

— Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, *İstanbul*, 1985.

— Gazneliler'in Kirman'a Hâkimiyeti.

MESUDİ,

— Mürücu'z-Zeheb, *Kahire*, 1346; *Paris*, 1861-1877.

MİHAİL,

— Vekayiname, Türkçeye Çev.: H. Andereasyon, TTK.'da mahfuz basılmamış nüsha, 1941.

MİRHOND,

— Reyzatü's-Safa, *Tahran*, 1338-1339.

MUHAMMED LÂRİ,

— Farsça Yazma, İstanbul Üniversitesi.

MÜLLER, F.W.K.

— Uigurica III Uigurische Avadana-Bruchstücke (I-VIII), *Berlin*, 1922.

NİZAMÜ'L-MÜLK,

— Siyâsetnâme, Yay. Mehmet Altay Köymen, *Ankara*, 1976.

O'LEARY, de Lacy,

— A Short History of the Fatımid Khalifate, *London*, 1923.

OSTROGORSKY, G.,

— Bizans Devleti Tarihi, Türkçe çev. F. Işıltan, TTK. Yayını, *Ankara*, 1981.

ÖNEY, G.

— İran Selçukluları ile Mukayeseli olarak Anadolu Selçukluları'nda atlı av Sahneleri, Anadolu (Anatolia), XI, *Ankara*, 1967.

— İran Anadolu Selçuklu Türbelerinin Mukayesesi, Yıllık Araştırmalar Dergisi, III, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayını, *Ankara*, 1981.

POLNOYE, Sobraniye Russk,

— Zakonov, IX.

POPE, A.Ü.,

— Persian Architecture, *Şiraz*, 1969.

RADLOFF,

— Sibirya'dan, çeviren Hasan Eren, *İstanbul*, 1954-1957.

er-RAFİÎ, Â.-ÂSÛR, S. A.,

— Mısr fi'l-Usuri'l-Vustâ mine'l-Fethi'l-Arabi hattâ Gazvi'l-Osmanî, *Kahire*, 1970.

er-RAFİÎ, Ebu'l-Kasım,

— Kitabu't-Tedvir fi Zikri Ehli'l-İlmi bi Kazvin, Arapça Yazma, *İstanbul.*

RASONYİ, L.,

— Zu den Namen der ersten Türkischen..., *Acta Orientalia Hungarica*, 1961.

RAVENDİ,

— Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Surûr, Terc. A. Ateş, *Ankara*, 1960.

RİEFSTAHL, R.M.,

— Persian Influence in Seljuk Art, III, No: 5, *Parnaussus*, 1931.

ROGERS, M.,

- - The Origin of Seljuk Style in the XI th. Century, *Oxford*, 1972.

RÖHRİCHT, S.,

— Beitrage zur Geschichte der Kreuzzüge, *Berlin*, 1874-1878.

— Geschichte der Königreichs Jerusalem (1100-1291), *Insburg*, 1898.

RUNCİMAN, S.,

— A History of the Crusades, Peunguin Books.

RUSSEL, J.C.,

— Late Ancient and Mediaval Papulation.

SADREDDİN HÜSEYNİ,

— Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiye Tercüme N. Lügal, *Ankara*, 1943.

SADRUDDİN, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Fevaris,

— Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, Yay. Muhammed İkbal, *Lahor*, 1933; Türkçe çev. N. Lügal, TTK. Yay. *Ankara*, 1943.

SANAULLAH, M.F.,

— The Decline of the Saljuquid Empire, *Calcutta*, 1958.

SCHWARZ, P.,

— Iran im Mittelalter nach den Arabischen Geographen, *Darmstadt*, 1969.

SEVİM, Ali,

— Malazgirt Meydan Savaşı, TTK. Yay. *Ankara,* 1971.

— Timurtaş'ın Haleb Hâkimiyeti, Belleten, XXV, 100, 1961.

— Artuklular'ın Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri, Belleten, 103, 1962.

— Artukoğlu İlgazi, Belleten XXVI, 104.

— Diyarbekir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması, Atatürk Konferansları V, 1971-1972.

— Târihi Meyyafarikin ve Âmid'in Yayını Münasebetiyle, VI. Türk Tarih Kongresi, Bildirileri, *Ankara,* 1967.

— Selçuklu-Mısır Fatımi Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış, VIII. Türk Tarih Kongr., II. Bildiriler.

— Biyografiler ile Selçuklular Tarihi

— Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi

SIBT b. el-CEVZİ, Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu,

— Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Ayan, Nşr. Ali Sevim, *Ankara,* 1968.

SMİTH, M.B.,

— The menars of Isfahan, Athare Iran, II, *Paris,* 1937.

STERN, S.M.,

— The Inscriptions of the Kharagan Mauroleums, Iran, vol. IV, *London,* 1966.

STEVENSON, W.B.,

— The Crusades in the East.

STRONACH, D.,

— Young, T.C. Three Octagonal Seljuq Tomb Towers Frow Iran, Iran IV, *London,* 1966.

SÜMER, F.,

— Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri -Boy Teşkilâtı- Destanları (2. Baskı), *Ankara,* 1972.

— Yıva Oğuz Boyuna dair, TM. Cilt IX.

— Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt I.

— Malazgirt Savaşma Katılan Türkmen Beyleri, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Cilt IV, 1975.

ŞEŞEN, R.,

— Salâhaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, *İstanbul,* 1983.

TURAN, Osman,

— Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, TKA. Yayını, *Ankara,* 1965.

— Selçuklular Zamanında Türkiye, *İstanbul,* 1971.

— Türkler ve İslâmiyet, DTCFD, 1946.

TYRENSİS, Villermus,

– Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum, İNG. Çeviri E.A. Babcock ve A.C. Krey, A History of Deedy Done Beyond the Sea.

UZUNÇARŞILI, İ.H.,

— Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, *Ankara,* 1965.

— Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, *Ankara,* 1970.

ÜÇOK, Bahriye,

— İslâm Tarihi, Emeviler-Abbasiler, A.Ü. İlâhiyat F. Yay. *Ankara,* 1968.

ÜNVER, S.,

— Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastanelerinin Bir Kısmına Dair, Vakıflar Dergisi, I, *Ankara* 1938.

VARDAN, Vartabet,

— Cihan Tarihi, Türk Futûhatı, İ.Ü. Edebiyat Fak. Tarih Semineri Dergisi 1-2, Türkçe Çeviri, H.D. Andreasyan, 1937.

VASILIEV, A.A.,

— Bizans İmparatorluğu Tarihi, Türkçe Çeviren, M.A. Mansel, *Ankara,* 1943.

VASSAF, Fazlullah b. Abdullah Şirazi,

— Tarihi Vassâf el-Hazre der Ahval-i Selâtin-i Moğol Yay. Muhammed Mehdi, *Tahran,* 1338.

WEİL, G.,

— Geschicte der Chalifen, Cilt III, *Manheim,* 1851.

WELHAUSEN, J.,

— İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş, Tercüme: Fikret Işıltan, *İstanbul,* 1960.

WİLBER, D.,

— The Development of Mosaic Faience in Islamic Architecture in Iran, Ars Islamica, VI, 1939.

— The Architecture of Islamic Iran, The Ilkhamid Period, *Princeton,* 1955.

WILSON, J.C.,

— Tarihi Sanayi Iran, Trans. A. Faryar, *Tahran,* 1938.

WİTTEK, P.,

— Notes sur la Tughra ottomane, *Byzantion,* 1950.

WUSTENFELD, F.,

— Geschichte der Fatımîden-Chalifen, *Göttingen,* 1881.

YAKUT

— Mu'cemu'l-Büldan, *Tahran,* 1956.

YETKİN, S. Kemal,

— Anadolu Selçukluları'nın Mimarî Süslemelerinde Büyük Selçuklular'dan gelen Etkiler, Sanat Tarihi Yıllığı, II, *İstanbul,* 1968.

YINANÇ, M.H.,

— Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, Anadolunun Fethi, *İstanbul*, 1944.

YUHADİN, K.K.,

— Kırgızca-Orusca Sözlük, *Moskova*, 1965.

ZAHİD, Ali,

— Fâtimiyyan-ı Mısr, Haydarabad; *Dekke*, 1948.

ZEHEBİ, Ebu Abdullah Muhammed,

— Tarihu Düveli'l-İslâm, Topkapı Sarayı III. Ahmed Ktp.Nr. 2917.

ZETTERSTEEN, K.V.,

— Beitrage zur Geschichte der Memluken-Sultane in den Jahren 690-941 der Hiğra nach arab, Tarih-i Selâtini'l-Memalik, *Leiden*, 1919.

KRONOLOJİ

Milâdî / *Hicrî*	
723-27 / 105-9	— *Samanoğulları'nın İslâmiyet'i kabulü.*
868 / 254	— Hamdaniler'in ortaya çıkışı.
875 / 261	— *Nasr b. Ahmed'in bağımsızlığını ilân etmesi ve Samanoğulları devletinin kuruluşu.*
892 / 279	— el-Mutezid'in Halife olması.
	— Nasr b. Ahmed'in ölümü.
	— İsmail b. Ahmed'in Samanî tahtına geçişi.
907 / 295	— İsmail'in vefatı.
	— Ahmed b. İsmail'in tahta geçişi.
914 / 301	— Ahmed b. İsmail'in vefatı.
	— II. Nasr b. Ahmed'in tahta çıkması.
930 / 318	— Musul Hamdanî Emirliği'nin kuruluşu.
943 / 331	— II. Nasr'ın ölümü.
946 / 335	— Halep Hamdanî Emirliği'nin kuruluşu.
950 / 339	— *Ünlü Bilgin Farabî'nin ölümü.*
978 / 368	— Hamdaniler'in Âmid'i ele geçirmesi.
	— Bizanslılar'ın Mezopotamya seferi ve Musul Hamdanî emirliğinin sona ermesi.
992 / 382	— *Samanoğulları başşehri'nin Karahanlılar tarafından işgali ve Samanoğulları devletinin yıkılışı.*
1015 / 406	— Halep Hamdanileri'nin yıkılışı.
1030	— Gazneli Mahmud'un ölümü ve oğlu Mesud'un tahta çıkması.
1035	— Sultan Mesud'un topraklarında Selçuklular'a yer ve beylerine valilik vermek zorunda kalması.
1040	— *Selçuklular'ın Gazne ordusunu ağır bir mağlubiyete uğratıp Selçuklu devletinin kuruluşuyla neticelenen Dandanakan savaşı.*
	— Sultan Tuğrul Bey'in tahta geçişi.
1048	— Hasankale savaşı.
1050-51 /	— *Melik Kavurd'un Kirman'a hâkim olması ve Kirman Selçuklu Devletinin kuruluşu.*
1055	— Tuğrul Bey'in I. Bağdat seferi.

Milâdî / Hicrî

1059 — Tuğrul Bey'in II. Bağdat seferi ve fethi.
1063 — Tuğrul Bey'in ölümü.
— Alparslan ile Kutalmış arasında cereyan eden Damgan savaşının Alparslan lehine sonuçlanması ve Alparslan'ın Selçuklu tahtına çıkışı.
1064 — Ani şehrinin Selçuklular tarafında fethi.
— Kavurd Bey'in isyanı.
1070 — Alparslan'ın Suriye seferi.
— Malazgirt kalesi ile Erciş'in fethi.
1071 — *Malazgirt meydan muharebesi.*
1072 — Alparslan'ın öldürülmesi.
1073 — Melikşah'ın Selçuklu tahtına geçmesi.
— Kavurd Bey'in ikinci isyanı ve öldürülmesi.
— Kirmanşah b. Kavurd'un Kirman meliki oluşu.
1074 — Kirmanşah'ın ölümü.
— Sultanşah b. Kavurd'un Kirman tahtına geçişi.
1077 — *Suriye Selçuklu melikliğinin kurulması.*
1085 — Diyarbekir'in fethi.
— Sultanşah'ın ölümü.
— Turanşah b. Kavurd'un Kirman Selçuklu Sultanı oluşu.
1092 — Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın vefatı.
1094 — Berkyaruk'un Sultan olması.
1097 — Turanşah'ın vefatı.
— İranşah b. Turanşah'ın Kirman meliki olması.
1099 — Muhammed Tapar'ın isyanı.
1101 — İranşah'ın öldürülmesi.
— Arslan b. Kirmanşah'ın tahta geçişi.
1104 — Berkyaruk'un vefatı.
— Muhammed Tapar'ın Büyük Selçuklu tahtına geçişi.
1118 — Sultan Tapar'ın ölümü.
— Mahmud'un Büyük Selçuklu sultanı oluşu.
1119 — Sultan Mahmud ve amcası Sencer arasında cereyan eden Save savaşı.
— Sencer'in Büyük Selçuklu tahtına çıkışı.
— Mahmud'un Irak Selçuklu Sultanı tayin edilmesi.
1131 — Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un ölümü.
— Yerine Sultan Davud'un geçmesi.

Miladî / Hicrî

1132 — I. Sultan Tuğrul'un Irak Selçuklu Sultanı tayin edilmesi.
1134 — Sultan Tuğrul'un ölümü.
— Sultan Mesud'un Irak tahtına geçişi.
1145 — Kirman Selçuklu Sultanı Arslanşah'ın ölümü.
— Mahmud b. Arslanşah'ın Kirman tahtına geçmesi.
1152 — Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un ölümü.
— Melikşah'ın Irak Selçuklu Sultanı oluşu.
1153 — *Selçuklular ile Oğuzlar arasında Belh savaşının yapılması.*
— Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in Oğuzlarca esir alınması.
— Irak Sultanı Melikşah'ın hapsedilmesi ve yerine Sultan Mehmed'in geçmesi.
1156 — Kirman Sultanı Muhammed b. Arslanşah'ın ölümü.
— Tuğrulşah b. Muhammed'in tahta geçişi.
1157 — Sultan Sencer'in ölümü.
— *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılışı.*
1160 — Irak Selçuklu Sultanı Mehmed'in ölümü.
— Sultan Süleymanşah'ın Irak tahtına çıkması.
1161 — Sultan Süleymanşah'ın öldürülmesi.
— Arslanşah'ın Irak Selçuklu Sultanı olması.
1170 — Kirman Sultanı Tuğrulşah'ın ölümü.
— Kirman Selçukluları'nda Fetret devri ve Saltanat mücadeleleri.
1176 — Irak Sultanı Arslanşah'ın ölümü.
— II. Tuğrul'un Irak tahtına çıkması.
1189 — *Kirman Selçuklu Devleti'nin yıkılışı.*
1194 — Irak Sultanı II. Tuğrul'un öldürülmesi.
— *Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılışı.*

YEDİNCİ CİLDİN SONU